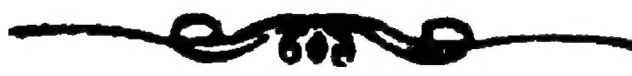

156

विधानपारिजातस्य द्वितीयखण्डे

धृतानामृषीणां संग्रहकाराणाञ्च प्रकारादि-
वर्णानुक्रमेण नामनिर्घण्टः ।

२६८
८,२

अ

अगस्त्यः । २०६,१७ ।

अङ्गिराः । ७७,६ । २५२,१३ । ३७७,१४ । ६११,२ ।
६५७,१७ । ८००,८ ।

अलिः । ३१,२ । ४८,१२ । ७५,१ । १५८,१४ । १८६,१४
१८४,१ । ३२८,१४ । ५८३,८ । ७७४,१ ।

अमरसिंहः १७१,४ ।

(987)

आ

आचार्यः । ४०,१० । ८२,१ । १०४,१३ । १२६,१७ ।

आश्वस्त्यः । ५७,१ । १२३,६ । १२४,५ । १६१,८ । १८२,
१०,१५ । १८७,१८ । २३३,१८ । ३३२,१ । ३३८,
११ । ३७२,१६ । ४६७,१३ । ५६६,२१ । ६६२,७ ।
७११,५ ।

600A

आत्मसायनः २८, १८ । ५०, २२ । ६०, १० । ८७, १५ ।

(१०४, २, १३ । १०५, ५ । १०६, ६, १८ । १०८, ६ ।

११४, १० । ११८, २ । १२६, १७ । १३०, ७ । १४५, ५ ।

१४६, १० । १६०, ८ । १६७, ५ । १८०, ८ । २०५, १ ।

२६०, ३ । २६१, १६ । २७०, १४ । ३१५, ८ । ३७०,

१५ । ४७७, ८ । ५१०, ४ । ५५७, ५ । ६०३, १४ ।

६०६, १५ । ६०८, १८ । ६८५, २ ।

उ

उज्ज्वलकारः १८२, २१ ।

उशनाः १४६, ३ । २४४, ४ । २५२, १८ । ३५३, ८ । ७८५,

५ । ८११, ६ ।

ऊ—

ऊर्ध्वगृहः ४६, १ । ३१८, १२ । ४६६, ४ । ४८८, १७ । ७१७,
१८ ।

क—

ककीचार्यः ३११, ११ । ३२३, ८ । ४४२, ११ । ५५५, ६ ।
६६२, १८ ।

कश्यपः ६१, १३ । २१७, ८ । ५५४, १० । ६५८, ११ ।

कात्यायनः २८, २१ । ३५, १४ । ४०, १० । ५०, ५ । ५८,
१३ । ६०, १० । ७४, ६ । १५ । ७८, ८ । ८३, ५ । ८४,

विधानपारिजाते

४ । ८६, १४ । १०५, ६ । ११८, ६ । १२०, १५ । १२१,
८ । १२३, ८ । १२४, १८ । १६२, १६ । १६३, ६ ।
१६७, १६ । १६४, १२ ॥

१७०, ३, १४ । १७७, १४ । १७८, १ । १८१, १५ ॥

१८७, ७, ११ । २१३, १२ । २१८, ४ । २२६, ७ । २३७,

१ । २३८, १७ । २४१, १४ । २५७, १, ८ । २६५, ८ ।

२६८, १६ । २६८, १५ । २७३, २ । २७७, ३ । ३०४,

८, २१ । ३०६, १६ । ३०८, ११ । ३०८, २१ । ३१४,

६ । ३२२, ५ । ३२२, १६ । ४३०, ८, १० ।

४३२, ६ । ४४०, २ । ४४१, २ । ४४४, ११ । ४४५,

५ । ४४६, १, १५ । ४७२, २० । ५४४, १० । ५५२,

१८ । ५५५, ५ । ५८७, ८ । ५८१, १० । ५८६, ८ । ५८८,

८ । ६०३, १७ । ६०५, १७ । ६२३, २० । ६६२, १७,

२० । ७७१, १८ । ७७२, १८ । ७७५, ६ । ७८८, १० ।

७८२, १३ । ८०२, १० । ८१३, १६ ।

कारिकाकारः ४५, १८ । ११२, १२ । १२३, २० । १२५,

१४ । १२७, १० । १२८, ५ । १३५, ८ ।

कासनिर्णयदीपिकाकारः ५५२, ४ ।

काश्यपः ४५८, २ ।

कार्णाजिनिः २६३, ११ । २६४, १४ । ३१३, २२ । ५५६,

१ । ५८१, १८ । ६००, २२ । ७८६, १७ । ७८१, १३ ।

(987)

कोशकारः ५३३,२ ।

कोण्डिन्यः ५८८,१३ ।

कोषीतकिः १२०,८ ।

गः .

गर्गः ७७,१५ । १४४,११ । १४५,१५ । १४८,१ । १६७,
१ । १७८,७ । २२०,१० । २२२,२ । २५१,२ । २५५,
१४ । २६१,६ । २६८,११ । २७२,६ । ४०७,१५ ।
४३७,८ । ४५७,५ । ४५८,५ । ५८४,५ । ५८८,२० ।
६१५,१० । ६१८,१६ । ७१२,१२ । ८५२,८ ।

गार्ग्यः २७५,१० । २७६,१२ । ४०५,१४ । ५५१,१२ ।
५५२,८ । ५५३,१७ । ५५६,८ । ५७०,१३ । ७३८,
१४ । ७७२,२ ।

गालवः १७२,१७ । ३२१,१ । ३६२,८ । ५८४,१६ । ५८५,
८ । ६१४,४ । ७३८,२१ । ८०८,४ । ८२०,७ ।

गोभिलः ११८,१० । ११८,२ । १६२,१८ । २२८,५ । २३६,
१२ । ३६७,४ । ४६८,१८ । ४८२,२१ । ४८३,७ ।
५५१,२० । ७३१,१८ ।

गौतमः १५४,११ । १८६,११ । २५४,१८ । २५८,२,८ ।
३७०,६ । ५२०,२१ । ५८८,१० । ८०४,१३ । ८२३,२ ।

घ

घण्डिकाकारः ५,३

विधानपरिभाषा

क

कागसीयः २६०,१४ । ५४१,८ । ६०६,८ । ८१०,१६ ।

ख

कसदन्तिः २०६,१ । ३५८,१८ ।

कातुधर्माः १८७,१२ । १८८,४ । २९६,१५ । २७२,४ ।
५८४,२ । ५८५,१६ । ८०८,२० ।

कावालिः १२४,१२ । १८०,१४ । १८१,२ । १८२,२ ।
३०८,१ । ४१०,२ । ४५०,१२ । ४८७,१२ । ६००,
१८ । ७२१,१२ । ७७२,१४ । ८०२,७ । ८११,८ ।
जीतिर्वृद्धयतिः १२०,१८ ।

ल

लिवाणमण्डलः १२२,६ । ४०७,४ । ५४४,१८ । ५४६,७ ।

द

दधः १३५,१८ । १५४,२ । १६६,२ । १७७,६ । २२७,
१५ । २४१,२ । २४५,८ । २५२,२ । २६७,१ ।
२२०,१ । २२५,१६ । २२५,१ । २५६,१७ । २६७,

५। ६१६,७। ७४२,१५।

दमनकः २८३,१।

दाक्षः २६३,३।

दिवोदासः ६७३,१७। ७०८,७। ७८३,१५। ७८६,१८।

८१४,४। ८१८,१०। ८२५,१६।

देवलः १५४,५। १६५,६। १७१,१। १७३,३। १८१,३।

२१७,११। २५२,१६। ३१०,२। ३१२,७। ३२३,

१४। ३४५,३। ४२८,१५। ४३०,१८। ४३६,१६।

५३०,११। ५३८,१। ५४१,२१। ५४२,२२। ५८८,

२०। ६१०,४। ६१८,२०। ६३३,१४। ७४२,१८।

७५४,२। ७७३,१४। ७७५,८। ७८१, १६। ७८८,

११। ७८८,६। ८२०,१२। ८३६,११। ८४२,१।

देवनामी ६१३,१७।

ध

धर्मः ५१७,७।

धीम्यः ५८७,४। ६३४,१२। ६५५,१३।

न

नारदः ८,६। ४०,१८। १३०,११। १३४,४,१२। १३६,

५। १४२,७। १७६,४। २४२,१। ४२८,७। ४५६,

८। ५०४,१। ५४८,२०। ५७६,८। ५७७,११।

५८०,१५। ५८८,१७। ६५८,१७। ७०३,४। ७१८,

विधानपारिजाते

१६ । ७२०,६ । ७५८,७ ।

नारायणः ६७३,१६ ।

नारायणवृत्तिस्तत् ४४३,२ ।

नारायणभट्टः २७५,१८ ।

निर्णयामृतकारः ७१८,२२ ।

नृसिंहः ५५,१५ ।

५

पतञ्जलिः ५१५,२ ।

पराशरः १६२,८ । १८८,३ । २६५,१७ । २६६,४ । २७४,

७ । ३३५,१० । ३६४,२० । ७६४,१२ । ८५०,६ ।

परिशिष्टकारः ३०५,२ ।

पाराशरः १४८,७ । १५१,६ । १६०,३ । ३७३,१ ।

पुलस्तः ३३८,१४ । ४८४,१ । ५८७,१८ । ८११,१८ ।

पैङ्गः १२०,१,७ ।

पैठिनसिः ६,१७ । ८४,१५ । १८७,३ । २२८,१६ । ३११,

१८ । ३२६,१५ । ४३१,११ । ५४४,३ । ७४८,१७ ।

७६५,४ ।

प्रचेताः ३०,१८ । १६५,१२ । १७८,१४ । ३२६,६ ।

६१२,३ । ८०२,३ । ८५१,१२ ।

प्रजापतिः ८०,७ । १२५,१३ । ६०८,१८ ।

प्रयोगपारिजातकारः ८४,१४ ।

व

वाहरायणः १४४,२० ।

वृद्धकृतिः ४,२१ । ७,२ । ४०,३ । ४८,६ । १३४,१३ ।
१४२,१८ । १६१,५ । १६२,४ । १७४,३ । २३४,६ ।
२३६,४,१८ । २५१,२ । २४२,३ । २५२,८ । ४३३,
१२ । ५५३,१२ । ५८२,२२ । ७४२,४ । ७४८,१४ ।
७८१,५ । ८०५,२१ ।

वीधायनः ३७,८ । ८८,१३ । १०५,६ । १०८,१८ । १६०,
१६ । १७८,७ । २६८,१० । २८३,१७ । ३८०,८ ।
३८२,१२ । ३८३,६ । ३८५ १७ । ४०७,३ । ४४२,१ ।
४४६,११ । ५१०,८ । ५५५,१३ । ६१४,१३ । ७०५,४ ।

जज्ञ ५,१८ ।

भ

भट्टाचार्यः ५१५,५ ।

भार्गवः ४६३,३ ।

भारदाजः २६५,१ । ७५,...

भृगुः १०७,४ । १७०,७ । १७१,

७ । २६५,१० । ३२८,२ । ३५०,१८ । ५६२,३ ।

म

मण्डनः २२७,११ । २३७,५ ।

मदनपारिजातकारः ३६८,१७ । ७४८,१५ । ८०७,४ ।
८१८,५ ।

मनुः ५,१२ । २७,१८ । ३५,१ । ४८,११ । ५८,६ । ५८,
१० । ११५,१७ । १२०,१२ । १४८,२ । १५२,८,१२ ।
१५३,३ । १५७,१३ । १५८,१० । १६१,१२ । १६४,
१ । १७०,४ । १७६,७ । १८४,७ । २०४,६ । २२६,
१६ । २३३,१५ । २३४,११ । २४५,१७ । २४६,१३ ।
२४७,१५ । २४८,१४ । २५०,४ । २५१,२० । २५२,
७ । २६२,८ । ३०५,५ । ३०६,१२,२० । ३१४,३ ।
३१८,१६ । ३१८,२० । ३२४,५,१६ । ३२६,३ । ३३३,
१३ । ३३७,२ । ३४३,३ । ३५१,१ । ३६३,१३ । ३६८
१४ । ३७२,७ । ३७३,१३ । ४३५,१८ । ४७६,२१ ।
५४२,१५ । ५८२,६ । ६१०,७ । ६१५,६ । ७२८,१५ ।
७२८,४ । ७४४,१० । ८१६,१२ ।

मरीचिः ८१,१५ । १६८,१७ । २३६,१ । २३८,२ । २६८,
१ । २७८,१५ । ३१०,३ । ४६८,७ । ७७२,५ । ७८७,
१,१३ ॥ ८१२,४ ।

मार्कण्डेयः १६२,१२ । १६७,१८ । १७६,१८ । १७८,१६ ।
३३१,७ । ३३८,२० । ३५५,१० । ३६४,१७ । ४२८,
४ । ४५०,८ । ४६५,६ । ४७१,८ । ४७२,१२ ।

५६७,१५ ।

माण्डव्यः १३२,७ ।

माधवाचार्यः ११६,१८ । २४३,१८ । ४०७,७ । ४०८,७ ।

४११,६ । ४१३,१२,१५ । ४२६,६ । ४३७,१५ । ४४४,

१४ । ४७३,१७ । ४८३,६ । ४८५,५ । ५०१,७ । ५०७,

१८ । ५१४,१० । ५२३,१२ । ५४३,१७ । ५४५,५ ।

५६८,१५ । ५६६,१६ । ५६८,८ । ५८१,६ । ५८२,

१७ । ६१८,१६ । ६२१,१८ । ६२२,१७ । ७०४,८ ।

७०६,१० । ७१३,१४ । ७१५,१८ ।

मोहचूडः ५२८,५ ।

य

यज्ञपात्रः ११७,१३ ।

यमः १६१,३,२१ । १६३,१७ । १६८,२ । १८३,५ । १८५,

१४ । २२३,५,१७ । २२७,१८ । २३३,१२ । २३५,१ ।

२४८,५ । २५४,८ । २६२,३ । २६६,१४ । २७२,१३ ।

३१४,१६ । ३२८,११ । ३३०,१८ । ३५७,८ । ३५८,

११ । ३७०,१ । ३७२,३ । ५५३,१८ । ५८३,३,११ ।

५८८,११ । ६१४,११ । ७०५,१७ । ७८२,८ ।

याज्ञवल्क्यः ५,४ । ५८,१ । ५८,४ । ७७,४ । १५५,११ ।

१६१,१८ । १७६,४ । २२३,२१ । २३३,८ । २३८,

७,१८ । २४१,२० । २४४,१४ । २४७,६ । २४८,१५ ।

२४८,१ । २५०,८ । २५१,८ । २५७,१० । २७७,५ ।

विधानपारिजात

२८६, १८ । ३०७, ७ । ३१७, ६ । ३२३, २ । ३३४, २० ।
 ३४०, १ । ३४४, ४ । ३४५, ५ । ३४६, १३ । ३५६, २० ।
 ३६२, १८ । ३६३, १० । ३६८, १८ । ३७०, ८ । ३७७,
 १० । ५०३, १३ । ५४६, ५ । ५५५, १२ । ५८८, १२ ।
 ७३५, २० ।

योगियाज्ञवल्करः १७४, ७ । १७६, १२ । १८०, ८ । १८८,
 ११ । २१५, ७ । २५७, १६ । ७६७, १६ ।

योगी २२६, १८ । २५३, १० । २५८, ८, १६ । २६४, ६ ।
 २६६, ८ । २७२, १८ । २७७, १८ । २८०, १ । ३२७, ४ ।

योगीश्वरः १५६, १५ । १५८, १८ । १८५, ६ । २४५, १३ ।

ल

लक्षः १३२, ४ । ६२०, ६ । ७२८, १० । ८४८, २ ।

लोभाक्षिः ३४, ४, १८ । ११८, १६ । २७०, ३ । ४४७, १२ ।
 ४६८, ७ । ७८७, १ ।

वत्सः ४५०, २ ।

वयुहमिहिरः १३१, ३ ।

वृषिष्टः १०, ५ । ३०, ६ । १५७, ४ । १७०, ११ । १७८, २ ।

२२४,१२ । २४७,१२ । २६८,१३ । २७०,१६ । २७२,
 १६ । २८०,१ । ३२२,२ । ३३७,१७ । ३५८,१५ ।
 ४४५,१ । ४७३,२२ । ५८८,२० । ६१३,१६ । ७७७,१ ।
 विज्ञानेश्वरः १५५,१५ । २५०,१६ । ४६७,८ । ५८०,८ ।
 विश्वारण्यः १२०,२ ।
 विश्वकर्मा ८६०,७ ।
 विष्णुः ७,१५ । १०७,१३ । १४८,६ । १६६,५ । १६७,
 १२ । १७६,१७ । १८१,१३ । १८८,८ । १८०,५ ।
 २०४,८ । २६३,१४ । ३१८,८ । ४३४,२ । ४६६,
 ३,१० । ४८८,२ । ४८७,२० । ५१०,४ । ५७४,१२ ।
 ५८८,१ । ६५७,११ । ६८८,८ । ७००,१० । ७४१,
 २२ । ७४८,७ । ८१७,४ ।
 ब्रह्मगर्ग्यः ५२८,१८ । ५८०,४ । ७०४,१५ ।
 ब्रह्मनारदः ८६२,११ ।
 ब्रह्ममनुः ३०,१२ । ३४,१८ । ५४,७ । १८३,१ । २७३,४ ।
 ३२६,२२ । ३३४,१४ । ५८७,१८ । ५८८,४ ।
 ब्रह्मशिवस्वामीः ३४,१४ । ३५,१० । ७६४,६ । ७६७,१० ।
 ब्रह्मवशिष्ठः ४५६,११ । ४६७,२० । ४७१,१२ । ४८२,४ ।
 ७२१,४ ।
 ब्रह्मशांतातपः ३०,८ । १५ । २७५,४ । ३३८,१५ । ८०८,
 ११ ।
 ब्रह्मसुतः ५८५,२१ ।
 ब्रह्मस्यराशरः ६१०,१४ ।

विधानपरिजालि

बृहत्पाराशरः १८८,१५ । ३४३,१४ । ६१३,२२ ।
 वैखानसः ४०६,१४ ।
 वैजवापायनः १३१,६ ।
 वैशम्पयनः ८१,८ ।
 व्यासपादः ११६,१० । १५५,२१ । २६४,१० । ३२७,२१ ।
 ४६७,२२ । ७७४,७ ।
 व्यासः ८,३ । ३७,१३ । ४६,४ । ६२,१३ । ६४,३ । ६५,
 ४ । ६६,१३ । १४५,१० । १४८,१० । १७३,८ ।
 १७५,२० । १७८,८ । १८०,३ । १८१,११ । १८३,
 १४ । २०८,२ । २१५,१३ । २१६,११ । २१८,२,१२ ।
 २१८,८ । २२०,४ । २२७,५ । २४८,१४ । २६४,४ ।
 २७०,१८ । २८४,६ । ३०७,४,१३,१५ । ३०८,४ ।
 ३१४,१० । ३२३,२० । ३२५,१४ । ३५४,४ । ३५८,
 १५ । ३६३,१७ । ३७४,४ । ४३८,१३ । ४४७,१४ ।
 ४५०,५ । ४६४,१२ । ४६७,१२ । ४७१,१५ । ५५२,
 १४ । ७४५,५ । ७८४,१४ । ८३६,४ । ८५३,२४

शं

शङ्खः १४६,८ । १५२,१७ । १६४,१६ । १७४,१७ । १८७,
 १४ । १८२,११ । २०४,१३ । २७६,१५ । ३०४,१३ ।
 ३२५,१७ । ३४०,२० । ४६५,२ । ५८०,१३ । ५८१,

३ । ७२३,१४ । ७४५,८ । ७६६,१ । ७७८,१६ ।
८०६,४ ।

शाकटायनः ६१२,१६ ।

शाङ्खायनः १२४,८ । ८०५,१० ।

शातातपः ११७,१६ । १२१,५ । १६५,१० । १८७,८ ।
२१६,७ । २६७,६ । ३३८,३ । ३४६,६ । ३५७,६ ।
३७२,१८ । ३८१,७ । ४३८,८ । ४४०,८ । ४६६,१८ ।
७६४,३ ।

शालङ्कायनः २७१,१५ । ३११,१५ ।

शौनकः ११,१ । १५,१८ । ३६,१७ । ३८,१२ । ४५,८ ।
५१,३ । ६५,१८ । ७२,१२ । ७५,५,१८ । ७७,१ ।
७८,१२ । ८२,२२ । ८३,१० । ८६,७ । ८८,१ । ८४,
१७ । ८८,८ । १०८,१३ । ११७,६ । १२०,१८ ।
१२४,२ । १२७,१३ । १२८,२० । १४०,८ । १५४,
१४ । १८०,१८ । २१४,१२ । २१५,१० । २२६,८ ।
२३२,७ । २६०,७ । २८६,१६ । ३२१,८ । ३३५,१४ ।
६६२,२ । ८३५,१२ ।

श्रीधरः ६०१,८ ।

श्रीपतिः १३५,१८ । १८६,१८ । ८५४,५ ।

त

सत्यव्रतः ८५,१ । ४०६,११ । ४११,१४ । ५३८,१८ ।

विधानपारिजाते

५४४,२ । ८००,४ । ८१०,१३ ।

सनत्कुमारः ६८८,२१ ।

सुदर्शनाचार्यः ७३,२ ।

सुमन्तुः ३६,१४ । १४६,६ । १६५,८ । ४२८,२ । ४६७,
३ । ५८३,१६ । ६०७,१६ । ७६८,४,१४ । ७८२,१६ ।
७८४,१३ । ७८७,१६ । ८०७,२० । ८१०,३ ।

सूतः ६०७,४ ।

सूत्रकारः २१४,५ । ६६१,१८ ।

स्कान्दः ५८३,८ ।

स्मृतिदर्पणकारः ७८७,१६ ।

स्मृतिरत्नावलीकारः ६००,८ । ७८३,१७ । ८०४,१२ ।
८११,४ । ८१८,८ ।

संग्रहकारः ५४,११ । ८८,१६ । १२१,१२ ।

संवत्सः ४८,१८ । ५०,१ ।

हारीतः ११८,१६ । १५१,११ । १५२,८ । १५८,७ ।
१६०,१८ । १६२,२१ । १६३,१४ । १६५,१ । २६३,
७ । २७२,११ । २७५,७ । ३६४,८ । ४११,११ । ४२५,
३ । ४४८,१८ । ४४८,११ । ५६६,१ ।

हेमाद्रिः ३०,४ । ११६,१८ । १४०,८ । ४४०,१५ । ४४८,
२ । ४८४,१३ । ४८५,१८ । ५४३,१६ । ५५०,१८ ।
५५१,१८ । ५६१,७ । ५६२,१८ । ५६५,८ । ५६८,

६। ५७०,४। ५७५,१८। ५८६,८। ६११,१०।
 ६१३,१। ६३२,४। ६४८,२०। ७००,१६। ७०४,
 ७। ७०६,१०। ७१३,८। ७१५,१८। ७१७,३।
 ७१८,४। ८०७,५। ८०८,१०। ८१०,५। ८१३,७।

ग्रन्थनामनिर्घण्टः ।

अ

अग्निपुराणम् ५६०,२०। ५७७,१६। ८०५,१५।
 अङ्कतसागरः ४६३,३।
 अनन्तभाष्यम् ४४२,१७।
 अपरार्कः १४४,१। १४६,३। ४३७,१०। ४६७,१२।
 ४८२,२। ४८१,५। ५७३,१। ५८०,१३। ६१०,८।
 ६१४,११। ६७०,८। ७०५,१। ७४२,७। ७५८,१६।
 अभिधानम् २८२,२२। ५१६,४। ६७०,१७।
 अरुणकृतिः ४७५,१५।

आ

आज्ञेयम् ४८,३। ५३८,४। ५४१,१।

विधानपारिजाते

भागमः २८१,५ । ४०१,१८ ।

आचारदीपः १५६,८ । १६१,२१ । १७६,१ । २०३,७ ।

२७८,१६ । २८६,५ । २८५,३ । ३२४,२.१२ । ३२७,

१५ । ५३३,८ ।

आचारप्रदीपः १७१,१० ।

आदित्यपुराणम् १४४,१ । २८२,१ । २८६,१८ । ३४६,१ ।

५०१,८ । ५८८,२ । ६६८,१६ ।

आपस्तम्बश्रुतिः ७५८,३ ।

आपस्तम्बसूत्रम् ४४२,२० ।

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् १२६,१० ।

आपस्तम्बीयम् ३०८,१८ ।

आश्वलायनकारिका २५,१० । ४१,३ । ७४,१२ । १०८,

८ । ५५५,२,१५ ।

आश्वलायनगृह्यम् ३८,३ । ७२,७ ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ८१,१ । ८५,८ । १८४,१६ ।

१८८,१४ । २०८,११ । ३०८,६ । . .

आश्वलायनपरिशिष्टम् २५५,१८ ।

आश्वलायनसूत्रम् ७४,१ । १२३,२ । ४४३,२ । ६८६,३ ।

आयुर्वेदः ३५६,११ ।

ई

ईशानसंहिता ७१२,१६ । ७१६,२० ।

उ

उदीचपुराणम् ७१०,२ ।

उग्रनः स्मृतिः ८१८,१३ ।

कट—

कटविधानम् १०८,१२ । १२६,३ । २६१,१८ । २८४,

२० । ३५१,१५ । ३६१,२ । ४४८,६ । ४५५,२ । ४८४,

२,११ । ६०१,१ । ६०८,२ । ६६२,५ । ६८५,१८ ।

क—

कठश्रुतिः ५१५,११ ।

कस्यतरुः ६१८,८ । ७११,१० ।

काठकण्डवम् ६१०,१७ । ६८६,८ ।

काण्वशाखा ५०३,७ । ५१६,२ ।

कामिकम् ७१२,१० ।

कार्त्तयनगृह्यम् ३८,५ ।

कार्त्तयनगृह्यपरिशिष्टम् ३१४,२१ ।

कार्त्तयनपरिशिष्टम् २८,५ ।

कार्त्तयनश्रौतसूत्रम् ७५६,१३ ।

कार्त्तयनसूत्रम् २८,८ । ७३,८,१३ । १४५,७ । २५६,१८ ।

५५२,७ । ५५७,६ । ६६२,१८ । ७७१,१३ । ८१३,४ ।

विधानपारिजाते

कात्यायनस्मृतिः ४४४,६ । ५३७,१५ ।

कारिका ३२,६ । १११,७ । ६६२,१ ।

काशखण्डम् ५८८,५ ।

काशदीपः १३१,१३ ।

काशनिर्णयः २८७,३ । ५२३,१२ ।

काशनिर्णयदीपिका ३१०,८ । ४३५,६ । ४५३,१४ । ६४८,
१ । ८७०,४ ।

काशविवेकः ४६३,१७ ।

काशाभिरुद्रोपनिषद् २०६,२० ।

काशादर्शः १२२,१ । १४६,१६ । ४४७,२१ । ४५४ २० ।
४६७,१६ । ४८३,४ । ५२८,१८ । ६१३,१२ । ६७६,
४ । ७८७,१६ । ८०२,१७ । ८०३,११ ।

काशिकापुराणम् ६५०,२ । ६५१,१५ ।

काशोत्तरम् ५४८,११ । ७१७,८ । ८५६,२ ।

काशीखण्डम् १८७,१५ । २०१,३ । २०४,१६ । २८५,१७ ।
४८८,१३ । ५०६,१६ । ६६५,१३ । ६६६,८ । ६८२,
५ । ७०६,६ । ७२६,४ । ७४०,१२ । ७४२,१३ ।
७५३,८ । ७५५,६ । ७६१,११ । ७७३,४ । ८३५,१३ ।

काशीजिनिस्मृतिः ६११,१३ ।

कूर्मपुराणम् ८४,१८ । १४८,३ । २४८,३ । २७८,१८ ।
३०३,१४ । ४२५,६ । ४३०,१४ । ५१३,१५ । ६५७,

८। ७३१,१६।

सात्यरत्नम् ६६०,१३।

कीर्त्तयाम् २५१५। २६५,२०। २७८,१२। २८२,१८।

७२७,१२,२१। ७३०,८। ७४०,१४। ७६३,१।

७७७,८।

क्रियासारः २८३,१६।

ख

खादिरग्न्यम् ५५५,८।

ग

गर्गस्कृतिः ४४८,६।

गरुडपुराणम् ४५४,८।

गयामाहात्म्यम् ७६८,८। ८०५,५।

गाढम् २८५,२१। २८७,१०। २८५,१५। ४८८,२०।

४८८,६। ५४१,११। ६३१,१४। ७१४,१५। ७२४,

२। ७२५,१२। ७५०,१६। ७८२,१०।

गीता २८८,२०।

गृह्यपरिशिष्टम् ३०,२२। ३६,६। ४१,१०। ७२,१०।

७५,१०। १११,८।

गोविन्दार्चनम् ६१८,१६। ७१८,१६। ७२०,१।

विधानपारिजाते .

गोभिलसूचम् ३३: १५ ।

गोभिलस्मृति १५५६, ११ ।

गौतमीतन्त्रम् १८८, ८ । ५०६, ८ ।

च

चतुर्विंशतिमतम् २८, १ । २४८, ८ । ४५६, ४ । ४६४, ८ ।

५८६, २१ । ५८८, ३ । ८०५, १३ । ८०८, ६ । ८१२, १० ।

चन्द्रिका २६, ६ । ७५, १ । ७८, १५ । १२७, २२ । १६३,

१७ । ३३३, १६ । ३५३, १२ । ६०८, १० ।

चमत्कारखण्डम् ३०७, १८ ।

छ

छन्दोगपरिशिष्टम् २५७, १ । ५५५, २० ।

ज

जाबालस्मृतिः ४७६, १० । ७८५, ११ ।

जाबालोपनिषद् ३७६, ७, १७ ।

जैमिनिस्मृतिः १७७, २० । ४७३, १२

ज्योतिर्निबन्धः १४२, ११ । १४४, ११ । ४५८, ८ । ४८०,

१२ । ४८८, ७ । ६७१, १४ । ६७४, ४ । ८५८, १२ ।

१०२,११ । ७८७,८ । ७५७,१८ ।

ज्योतिःप्रकाशः १३२,१० ।

ज्योतिःपराशरः ५५४,१८ ।

ज्योतिःसागरः १३४,१ । ४६३,८ ।

ड

डामरतन्त्रम् ६५०,६ ।

त

तत्त्वसागरः ८५७,१४ ।

तन्त्रवार्त्तिकम् ५१५,५ ।

तिथितत्त्वम् ६१८,५ ।

तीर्थसौख्यम् ५३२,१२ ।

तैत्तिरीयम् १२३,१७ । १७५,१६ । ३८१,१० ।

तैत्तिरीयारण्यकम् ३३६,६ । ५०३,३ ।

तैत्तिरीयश्रुतिः ३३८,२० । ४४५,१४ । ५४६,१० ।

त्रिखलीसेतुः १८१,१० । २६८,२२ । ६८४,४ । ७२३,

१४ । ७५४,२ । ७५६,२ ।

त्रैलोक्यमोहनपञ्चरात्रम् ५१२,१२ ।

द

दक्षश्रुतिः ३५२,१६ । ७६१,७ ।

विधानपारिजाते

दिवोदासनियमः ४८२, २१ । ५४७, ३ । ५५८, ५ । ५६७,
५ । ५७२, १७ । ५७५, १४ । ५८१, ८ ।

दीपिका ४०६, ८ । ५४८, १५ । ५६८, ७ । ६०६, १२ ।
६१८, १६ । ६६१, १६ । ६६२, ५ । ६८८, १६ ।
६८४, १० ।

देवजानीयम् १२५, ५ ।

देवसम्मृतिः ४६८, १४ । ८०५, ३ ।

देवीपुराणम् २८६, २ । ४५६, ८ । ४८१, १८ । ४८३, ६ ।
५४०, १८ । ६१७, ३, १२ । ६१८, ६ । ६२०, १८ । ६२१,
६, १७ । ६२३, ८ । ६२५, ३ । ६२८, १०, २० । ६३२,
७ । ६३३, ५ । ६३५, ३ । ६३८, २, १८ । ६४०, ४ ।
६४८, १४ । ६५०, ५ । ६५१, २ । ७६७, ५ । ७७८, ३ ।
७८०, १२ । ७८८, २ । ८३८, १४ । ८७०, २ ।

हारकामाहात्म्यम् ५०५, ३ ।

ध

धवसनियमः ७०८, ८ ।

धर्मप्रदीपः ६३०, ३ ।

धर्मप्रश्नः १८२, १७ ।

धर्मसूत्रवृत्तिः ४४८, ८ ।

धर्मानुशासनम् ३१३, २० ।

न

नन्दिपुराणम् २८३,५ । ५४०,२ ।

नागरखण्डम् ५८८,१४ । ५६१,२ । ६००,१२ । ६११,१७ ।

६१२,८ ७१४,५ ।

नारदस्मृतिः ६७३,१८ ।

नारदीयम् १०८,१८ । २७८,१ । २८२,२,२२ । ३४१,६ ।

४३४, ८ । ४३६,४ । ४४०,५ । ४८१,१८ । ४८२,

,७ । ५२१,१८ । ५४०,८ । ५७३,१२,१६ । ५७४,

८ । ५७६,२ । ६८१,१४ । ७०२,१० । ७११,१३ ।

८४६,२ । ८६२,१ । ८६८,६ ।

नारदीयपञ्चरत्नम् २८३,११ । ५०५,११ । ५१२,७ ।

५२०,७ । ५२२,८ ।

नारायणवृत्तिः ६०७,८ । ६८६,८ ।

निगमः २७८,६ । ३४३,१७ । ५८६,५ । ७७५,१५ ।

निर्णयद्वयीः ४४८,५ । ४५६,८ । ५७१,६ । ५८१,२ ।

६१५,१६ ६५६,११ । ६७३,११ ।

निर्णयसागर ६८०,१० ।

निर्णयामृतम् २८३,५ । ४११,१८ । ४६८,८ । ४७६,११ ।

४८३,६ । ४८५,१७ । ५००,१०,१५ । ५५६,२० ।

५६५,१८ । ५६७,१४ । ५६८,१३,२० । ५७०,२ ।

५७६,८ । ५७८,१ । ६०२,३ । ६०५,११ । ६३१,३ ।

६३२,७ । ६३८,१० । ६३८,२ । ६६८,१२ । ६७०,

विधानपारिजाते

१७ । ६७१,२० । ६७७,२० । ७१६,७ ।

नृसिंहपरिचर्या २८२,१४ । ४३२,१२ । ४३६,११ ।

५०१,१७ ।

नृसिंहपुराणम् २७७,१५ । २८३,१८ । ४८५,१८ । ४८६,

१० । ४८७,२ ।

नृसिंहप्रसादनिबन्धः ६२०,१२ ।

न्यायः १७२,४ ।

पद्मपुराणम् ४२७,६ । ४२८,८ । ४३२,१३ । ५६२,१५ ।

६८०,१६ ।

प

परशुरामपञ्चतिः ३८७,६ ।

परिभाषा ३८६,१६ ।

पञ्चरात्रम् २०६,६ । २८०,१२ । २८२,२२ । ३०८,१४ ।

३१२,११ । ५२३,१८ । ८५८,४ ।

पाणिनीयम् २३३,२० ।

पाञ्चम् १८८,३ । १८६,१७ । २२१,१८ । २७८,८ ।

२८४,२० । २८२,१८ । २८७,६ । ३७२,१३ । ४१२,

८ । ४२८,१८ । ४३४,११ । ४८७,१० । ४८०,१८ ।

४८२,१४ । ५०१,१८ । ५०५,१४ । ५२०,१,८ ।

५२२,८ । ५२३,१५ । ५२३,१४ । ५४३,१० । ६४८,

१८ ॥ ६६४,५ । ६६५,४,१५ । ६६७,११ । ६६८,
 ८,२१ । ६७२,८ । ६७४,११ । ६७६,३ । ६७७,
 १६ । ६८१,६ । ६८४,१० । ६८८,२ । ६८०,८ ।
 ७००,३ । ७०१,२,८ । ७०२,५ । ७०७,३ । ७०८,
 १५ । ७०८,६ । ७१०,४ । ७१४,२० । ७१७,१३ ।
 ७८०,१५ । ७८८,२० । ८३८,१ ।

पाराशर माधवीयम् १८८,२ । २०१,१० । ५५१,१३ ।
 ५८०,२२ । ५८१,१८ ।

पाराशरस्मृतिटीका ५१४,१० ।

पारिजातः १८४,६ । २०२,७ । २२७,८ । २५८,१६ ।
 ३३४,१३ । ३५०,१८ । ३५८,७ ।

पुराणम् ३००,१ । ३०८,१ ।

पुराणसमुच्चयः ४२८,११ । ४६२,१५ । ४८३,१४ । ५७०,
 ८ । ५८४,८ । ६०१,१८ । ६०४,१ । ६०६,७ ।
 ६७८,२ ।

पुरुषार्थप्रबोधः २०४,३ ।

पुष्करपुराणम् ६७६,८ ।

• पृथ्वीचन्द्रोदयनिम्नः ४६२,१५ । ४८८,२ । ५०८,१२ ।
 ५८०,१५ । ६०३,१८ । ६१४,७ । ६७३,१ । ७००,१० ।

पैठिनसिद्धिः ११७,४ । ७६४,१७ ।

प्रकाशमंहिता २०५,११ ।

प्रभासखण्डम् ५४४,१३ । ७०२,१ । ७५२,६ । ७५५,११ ।
 ७८५,८ ।

विधानपारिजाते

प्रयोगपारिजातः १५,१३ । ३२,५ । ५५,१२ । ८०,१६ ।
 ८६,३ । १५६,६ । २७४,२१ । २८४,६ । ३३०,१० ।
 ४६८,१८ । ५८६,१८ । ५८८,१८ । ५८७,१६ । ६००,
 १ । ६१३,३ । ७६८,१५ ।

प्रयोगरत्नम् २७५,१८ ।

प्राचीसाधनसिद्धान्तः ८६०,१७ ।

व

वृहत्सत्तिस्मृतिः ५८४,२२ । ७८५,१४ ।

वीधायनसूत्रम् ५५२,५ ।

वीधायनस्मृतिः ७५,१७ । ११७,१३ । ४४४,६ ।

ब्रह्मपुराणम् ३१,१६ । ३२,४ । ६२,१० । ६३,६ । ५७,६ ।

८८,८ । ३२५,६१ । ३५५,१ । ४८०,८ । ७४१,७ ।

७४७,१ । ७७४,१२ । ८४५,५ ।

ब्रह्मवैवर्तम् २७३,१८ । ३७५,६ । ४२३,३ । ४३४,१५ ।

४३८,७ । ५२२,२१ । ५२८,१ । ५३०,१२ । ५३६,

१३ । ५६२,७ । ५६५,८ । ६३७,२२ । ७८२,७ ।

७०४,७ । ७१८,४ ।

ब्रह्मयामलम् ५३८,१४ ।

ब्रह्मसिद्धान्तः ४७४,१ ।

ब्रह्माण्डम् २०१,१० । ४३३,१५ । ५२१,१७ । ५८८,७ ।

६०५,२० । ६१३,१ । ६१९,१ । ६२३,१८ । ७६८,
१३ । ७२४,१४ ।

मृगसू ६,२० । ७,८ । २६,१३ । ३६,१६ । ४७,१८ ।
१४३,१६ । १६८,१० । २१८,२ । ३३१,१८,२२ ।
४०८,४ । ४२५,१८ । ४८१,२१ । ४८७,२ । ४८५,
१२ । ४८८,५ । ५०४,१ । ५०६,१२ । ५२८,१ ।
५५६,१६ । ५८६,१३ । ५८८,२१ । ५८३,२१ । ६०३,
१८ । ६०७,१७ । ६१३,६ । ६१३,१६ । ६१६,४ ।
६७३,१ । ६८४,२१ । ६८६,१२ । ६८०,१ । ७०१,
११ । ७१०,७ । ७२७,६ । ८३८,६ । ८४२,१२ ।
८४३,१० । ८४४,५ । ८४८,१८ ।

म्राज्यम् १२०,१,२,३ ।

ब्रह्मण भाष्यम् १०७,४ ।

भ

भविष्यपुराणम् ३४,१२ । ३३२,१६ । ३६४,२ । ४८१,५ ।
४८२,२ । ४८३,८ । ५००,१०,१५ । ५०१,१७ । ५२७,
७ । ५३०,८ । ५३१,३,२० । ५३४,११,२१ । ५३७,
३ । ५३८,१६ । ५४६,१२ । ५४७,८ । ५५६,१३ ।
५५८,१५ । ५६३,५ । ५६७,८ । ५७०,१४ । ५७४,२० ।
५७५,१४ । ५७७,३ । ५८६,७ । ५८३,१५ । ६०३,८ ।
६२०,१७,२० । ६२४,३ । ६३०,५ । ६४०,५ । ६५६,
३ । ६५८,२० । ६६०,४ । ६७०,१८ । ६७६,१८ ।

विधावपारिजाती

६७८,१४ । ६८२,२० । ६८८,१५ । ७०७,४ । ७१०,
१२ । ७१८,२२ । ७२१,२१ । ७२२,६ । ७८१,१३ ।
८०८,८ । ८१६,१८ । ८४४,८ । ८६६,८ । ८६८,६ ।
भविष्योत्तरम् ३५७,३ । ६७२,८ । ७२०,१५ । ७७४,८ ।
७७६,१३ । ८६७,५ ।

भागवतम् २८२,११ । ३४४,१ ।

भार्गवार्चनम् ५३६,४ ।

भार्गवार्चन चन्द्रिका ५३१,२० ।

भार्गवार्चन दीपिका ४५५,१३ ।

भारद्वाजपृथग् ११६,४ ।

भीमपराक्रमम् १३३,१६ ।

भुजबलभीमम् ८६३,४ ।

म

मत्स्यपुराणम् २८,१४ । ११३,१८ । ४४८,१६ । ४५८,१३ ।

४८३,१२ । ६०८,४ ।

मदनपारिजातः २२८,६ । २३६,११ । २३७,८ । २६४,

१० । ३०६,१ । ३०८,२० । ३३०,१६ । ३३८,२० ।

४४७,१३ । ४६८,३ । ५५१,१८ । ५८२,७ । ७७३,

७ । ७८३,१५ ।

मदन महार्णवः ३७६,२० ।

मदनरत्नम् १४४,६ । ४३७,५ । ५४३,६ । ५६८,२० ।
५७०,२ । ५७६,१३ । ५७८,१६ । ६०५,१४ । ६३८,
७,११ । ६४८,१५ । ६५६,४ । ६८३,१३ । ७०८,
१७ । ७१३,१३ ।

मनुस्मृतिः ४७६,६ । ५१०,६ । ५११,४ ।

महार्णवः ३८२,११ । ४००,३ ।

महाभारतम् २०८,१५ । २४१,७,१७ । २४८,११ । २५२,
१० । २८८,१ । ३२३,६ । ३२४,१८ । ३३१,४ ।
३५५,४ । ३६१,१० । ४६५,१३ । ४७७,१२ । ४७८,
७ । ५०७,१ । ५२१,१८ । ५२८,६ । ५४०,१३ ।
५८१,२ । ५८६,५ । ५८३,१८ । ६१४,१८ । ६८७,
८ । ७०८,१८ । ७१८,५ । ७२४,८ । ७२५,१५ ।
७२६,१ । ७२८,४ । ७२८,८ । ७६२,२ । ७७४,७ ।

महाभाष्यम् ५१५,२ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ४८१,११ । ५८६,१३ । ६०८,१० ।
६१७,१८ । ७६५,१ । ८७१,२ ।

मातृयम् २६२,११ । २६४,१६ । २७८,६ । ३६६,१३ ।
४११,१ । ४३४,८ । ४३६,१ । ४८२,७ । ५४२,२ ।
५४७,१२ । ५७५,१५ । ६०१,५ । ६२४,१५ । ६७६,
१५ । ६८१,१० । ७४५,१६ । ७७५,१ । ७७६,४ ।
७७७,१३ । ८६४,१८ ।

माधवीयम् ७,५ । १२५,६ । ४२८,१६ । ४३२,६ । ४३३,
१ । ४३६,१६ । ४६४,५ । ४६७,२० । ४७१,२ ।

विधानपारिजाते

४७२,१८ । ५३८,११ । ५७१,१० । ६४८,४ । ७१२,४ ।
माधवीयस्मृतिः ४४०,१३ । ४५१,२ ।
मिताक्षरा १३०,११ । १८४,१२ । २८६,१८ । ३०४,१५ ।
३३०,१३ । ४६७,८ । ५२२,१५ । ७८३,१७ ।
मीमांसासारः ६०,७ ।
सुक्तावलिः ४५५,१७ । ४५६,४ ।
सुहुर्त्तसंग्रहः १३२,२१ ।
मैत्रायणीयपरिशिष्टम् ६०६,१७ । ७८६,१६ । ७८७,५ ।
मैत्रायणीयश्रुतिः १०७,१० ।

य

यजुर्वेदः ५०२,२१ ।
यमस्मृतिः ४१,८ । ४११,१७ । ५६८,१० ।

र

रतिरहस्यम् ३६५,१४ ।
रत्नमाला ४८२,३ । ५३७,२० । ६०४,१८ । ७२०,१३ ।
७२७,१३ । ८५०,१० । ८५८,६ ।
रत्नसागरः ४७०,६ ।
रत्नावली ८५७,१ ।

रामार्चनचन्द्रिका ४८७,६ । ४८९,७ । ५०१,१७ । ५३१,

२ । ५४८,१८ । ६८४,५ ।

सद्गोमयम् ३८७,६ । ६१८,१ । ६२४,७ । ६२८,८ ।

६२८,२ । ६३२,१० । ६५०,१५ । ६५१,१८ । ६५२,

२१ । ६५६,२१ ।

ल

सधुनारदीयम् ६८२,१८ ।

लिङ्गपुराणम् ४७३,४ । ६३४,१० । ६७५,८ ।

लौकम् ४८,१ ।

लोमाक्षिस्मृतिः ६१२,२० । ८०६,११ ।

व

वराहपुराणम् ४८४,११ ।

वशिष्ठसंहिता ५२३,३ । ५६१,१६ ।

वशिष्ठस्मृतिः ७०४,१० ।

वल्किपुराणम् ५५८,१२ । ५६०,६,१० । ५६५,१२ । ५७६,

१७ । ५७८,१६ । ८६६,११ ।

वाजसनेयकम् १२३,१४ ।

वामनपुराणम् १८३,७ । २५४,११ । ४६१,५ । ५७५,७ ।

६११,६ । ८१३,१४ ।

वाराहतन्त्रम् ६२८,११ ।

विधामपारिजाते

वासाङ्गपुराणम् २८७,११ । ४३७,१० । ४८८,८ । ५०५,
२१ । ५२८,१२ । ६०१,१३ । ६८५,१० । ७०६,११ ।
७६८,११ । ७८०,१८ ।

वासुदेवोपनिषद् १८८,१६ ।

वायवीयम् १८८,१८ । ४६७,८ । ५०५,३ । ६०८,६ ।
७६८,६ ।

वायव्यसंहिता ४२८,८ ।

वायुपुराणम् ४५,११ । ३१७,१५ । ३७८,६ । ५८८,२० ।
६१०,८ । ७४०,४ । ७४१,१५ । ७८८,१५ । ८१३,८ ।

विधिरत्नम् १०८,११ ।

विश्वकर्माक्षरम् ८५८,३ ।

विश्वकोषम् ५१२,१६ । ५१६,१५ ।

विश्वप्रकाशः १५,१४ । ६०२,४ ।

विश्वरूपनिबन्धः ६३८,१८ ।

विश्वादर्शः ६८,१ । ७०,१४ । ७३,१५ । ११४,१२ ।

विश्वम् ६८५,३ ।

विष्णुधर्मः ४०८,१ । ४३३,१८ । ४३६,८ । ४३७,१ ।
४७२,१ । ५२७,१२ । ५२८,१५ । ५३७,१३ । ५४२,
११ । ५६०,२,१० । ५७२,१८ । ५७३,८ । ६१०,
२ । ६२४,१८ । ६६६,१५ । ७०५,८ ।

विष्णुधर्माक्षरम् २८४,२१ । ४२३,१२ । ४२४,२,१० ।

४५३,१२ । ५३४,७ । ६०८,८ । ७०६,१८ । ७७८,
६ । ८५८,१६ । ८६३,२ । १५॥ ८६५,७ । ८६७,११ ।
विष्णुपुराणम् २६,६ । २७,१४ । १८४,३ । २४८,१८ ।
३३८,३ । ३६३,४ । ५६८,१ । ७१७,२० । ७४४,३ ।
७४८,२ । ७६७,१४ । ७६८,८ ।

विष्णुभक्तिचन्द्रोदयः ४३२,१२ । ४३६,११ । ५०४,१ ।

विष्णुस्मृतिः ८,८ । ५१०,१६ । ५२८,२१ ।

विष्णुरहस्यम् ४२४,१८ । ४३१,३ । ४३२,१ । ४३५,१०,
१८, । ५४८,४ । ५४८,१० । ५७७,२ । ५७८,१३ ।
५८४,१० । ६६४,१४ ।

वृद्धपाराशरम् २४८,६ ।

वृद्धनारदीयम् १८८,७ । २०१,४ । २३४,१४ । २८२,
१७ । ३३४,२१ । ५०८,१८ ।

वृद्धस्यतिस्मृतिः ५८४,२२ । ७६०,१५ ।

वृद्धपाराशरम् ३४८,२ । ३७८,१४ ।

वेदभाष्यम् ५०७,१८ ।

वैखानससूत्रम् २०३,१७ ।

व्यवहारतत्त्वम् १३३,८ ।

व्यवहारसमुच्चयः ५३८,८ ।

व्यासस्मृतिः ३१५,१३ ।

° श

शतपथम् ३८०,१७ । ३८२,८ । ५०३,१२ । ५१६,२ ।

शतपथब्राह्मणम् ३३६,७ । ३६६,१६ । ३७६,१४ ।

विश्वामपादिजगते

शतपथश्रुतिः २५८,६ । ३८४,११ । ४४२,२२ । ४४५,१५ ।

शाङ्खायनगृह्यम् १५२,४ ।

शान्तिपटल १,३ ।

शाख्यपुराणम् ५१८,१५ ।

शारदातिलकम् २२४,३ । २८०,८ ।

शिवगीता ३७७,५ ।

शिवधर्मः ५४३,७ ।

शिवपुराणम् ८४६,१७ ।

शिवरहस्यम् २६८,१४ । ६८२,१८ ।

शिवार्चनचन्द्रिका ४७०,५ ।

श्वेतदीपमाहात्म्यम् ५१८,८ ।

शैवागमः ५४८,१५ ।

शौनकीयम् ४०,८ । ८२६,५ । ८३४,१२ ।

शौनकगृह्यपरिशिष्टम् ४५,८ ।

श्राद्धकल्पः ३३३,७ ।

श्राद्धदीपकलिका ५८५,१८ ।

ष

षट्त्रिंशत्तमम् ७,१० । १८२,४ । ३११,१५ । ३३१,१५ ।

३४५,७ । ४६८,१८ । ७८५,१५ । ८५३,५ । १२ ॥

स

समत्सुमारसंहिता ४२०, १७।

सात्वतसंहिता २०५, ७।

सामवेदः ५०३, १६।

सामोपनिषद् ३३६, २१।

सायनीयम् १२८, ८।

सुदर्शनभाष्यम् ५५१, १७।

सूक्तपरिशिष्टम् ५०२, १५।

सूतसंहिता २०१, ७। ५१८, १८।

सूर्योदयनिबन्धः ४६८, ५।

सौरधर्मः ६८६, १४।

सौरपुराणम् ६४८, ११।

स्कान्दपुराणम् ५३६, ८। ७१६, १८। ७३३, १०।

स्कान्दम् ३, ५। ४८, १४। १६८, ७। १७७, १। १८७, १५।

१८४, १५। २०४, १६। २०६, ७। २१६, १५। २२७,

१४। २५५, १२। २७३, १३। २८५, ११। २८७, ७।

२८३, ८। २८५, १०। २८६, १। ३००, ३। ३०२,

१८। ३१०, ७। ३१८, ४। ३२८, १। ३४२, २। ३७३,

१४। ३७६, ७। ४५०, १०, १८। ४७८, १३। ४८५, ३।

४८६, १। ४८८, २१। ५००, २। ५१२, २२। ५१८, ६।

५२२, १८। ५२८, ५। ५३०, ४। ५३२, १। ५३७,

१६। ५४४, ७। ५४७, ८। ५६१, १। ५६६, १२।

विधानपारिजाते

५७०,२ । ५७१,६,१० । ५७४,४ । ५७८,२ । ६०२,
४ । ६१८,३ । ६२२,८ । ६२६,१४ । ६३८,८ ।
६५८,१८ । ६६६,१० । ६६८,४ । ६७१,२० । ६७५,
५ । ६७८,३,८ । ६७८,८ । ६८१,१४ । ६८३,६ ।
६८४,१२ । ६८८,३ । ७०४,२२ । ७०५,६ । ७०७,
७ । ७०८,७ । ७१३,७ । ७१४,८ । ७१५,१,७ ।
७१६,४ । ७१७,१२ । ७१८,१४ । ७४३,७ । ८२४,१ ।
८३७,१६ । ८३८,१६ । ८४२,८ । ८४७,१ ।

आर्त्तसूत्रम् १२४,८ ।

स्मृतिचन्द्रिका ४३२,१८ । ४५४,१८ । ४८४,८ । ६६२,
२० । ७०८,१३ । ७८६,१० ।

स्मृतिदर्पणम् ५८४,१६ । ५८५,८ । ६७२,१४ । ८१३,२१ ।

स्मृतिभाष्करः ५८,१२ । ८१,३ ।

स्मृतिरत्नम् ५०,१५ ।

स्मृतिरत्नावली १५६,२ । ७८२,१ ।

स्मृतिसमुच्चयः ६३८,५ ।

स्मृतिसारः १२८,१४ ।

स्मृतिसंग्रहः २०७,८ । ३३७,५ । ५८७,६ । ७७६,१० ।

स्मृत्यर्थसारः ७६,१७ । ८२,१७ । १६७,२२ । २३५,११ ।

२६२,१ । ३०८,७ । ३२१,१२ । ३३३,८ । ४८२,१८ ।

५८२,१५ । ५८५,७ । ७०४,१६ । ७३१,२१ । ७७२,

८,१६ । ७८०,७ । ७८६,१८ । ८०५,४ ।
 व्युत्पत्तिविवरणम् ५१४,४ ।
 संज्ञाः ४,१६ । ५,२० । ८,११,१५ । ५४,१४ । ५८,८ ।
 ६१,४ । १३४,१० । १४३,७ । १५१,१४ । १५३,२ ।
 १५८,७ । १६४,१० । १६८,१५ । १७२,१७ । १८२,
 ६ । १८७,१८ । १८८,८ । २२८,२ । २६८,१ । २७१,
 ८ । २७३,२१ । २७६,७ । ३०३,८ । ३०५,१६ । ३३०,
 ७ । ३३१,१२ । ३४८,१३ । ३५७,१७ । ३६३,२० ।
 ३६५,२ । ३६६,५ । ४३१,६ । ४७२,१२ । ६१०,१२ ।
 ५५४,६ । ५५६,१८ । ५८०,८ । ५८३,१० । ५८५,
 ६ । ६२२,३ । ६२३,५ । ६३२,१० । ६३४,१७ ।
 ६३८,१४ । ८१३,२ । ८४६,५ । ८३८,१ । ८४१,६ ।
 संज्ञिता ५८,१६ ।

भ

हरिवंशम् ३२८,७ । ५०७,१२ । ५४३,१ । ५५८,१६ ।
 हेमाद्रिः २८,१४ । ३१,६ । ३२,५ । ११८,१६ । १२२,
 १६ । १४३,१५ । २४८,१२ । २७०,२२ । २७२,४,८ ।
 ३०७,१८ । ३१०,१४ । ३८५,१८ । ३८६,८ । ४११,
 ६ । ४१२,७,८ । ४२८,१ । ४३०,१८ । ४३२,११ ।
 ४३६,१ । ४४६,१८ । ४५३,६ । ४५८,१२ । ४६६,
 १८ । ४७३,१६ । ४७४,४ । ४८०,८ । ४८२,१७ ।

निधानपारिजाते

४८३,२ । ४८४,१ । ४८५,१८ । ४८८,५,१८ । ५२१,
 ५२८,१ । ५२८,५ । ५३०,८ । ५३४,२१ । ५४१,१६ ।
 ५४२,६ । ५४३,१० । ५४६,१२ । ५४८,४ । ५५१,
 २० । ५५६,११,१३ । ५६५,१ । ५६६,१ । ५६७,
 ८ । ५६८,१८ । ५७४,२० । ५७७,३ । ५८१,२१ ।
 ५८६,१० । ५८८,२१ । ५८८,१४ । ५८०,१८ ।
 ५८३,११ । ५८४,२२ । ५८८,३,५ । ६००,१२ । ६०६,
 ८ । ६०७,४ । ६०८,८ । ६१०,२,४ । ६११,१७ ।
 ६२०,१७,२० । ६२६,१४ । ६३१,१४ । ६३८,२ ।
 ६४०,५ । ६५५,१३ । ६५६,३ । ६५८,१८ । ६५८,
 ११ । ६६५,१ । ६७२,८ । ६७४,५ । ६७६,१८ ।
 ६७८,३,८ । ६७८,८ । ६८८,१५ । ६८०,१ । ६८१,
 १ । ६८३,६ । ६८६,१३ । ७०३,२० । ७०५,१७ ।
 ७०८,१५ । ७१०,४,७ । ७१७,१२ । ७२२,६,१६ ।
 ८५०,६ ।

विषयसूची ।

अ

विषयः	पृष्ठे	पंक्ती
अर्कविवाहविधानम्	६७	१४
अक्षयतृतीयाव्रतम्	४८१	१६
अग्निसंसर्गः	८५	७
अग्न्याधानम्	८७	१८
अङ्गुरार्पणम्	१०	७
अङ्गुरार्पणाधिवासनकालः	८६६	१०
अनन्तव्रतम्	५८१	५
अनुदितास्तसमयलक्षणम्	७४	१५
अन्नामहेमश्वाहविधानम्	७८२	८
अन्वष्टकाश्वाहविधानम्	६०५	१६
अपघातमृतानांश्वाहतिथिनिर्णयविधानम्	६१२	३
अभिवादनम्	२३३	८
अमावस्यानिर्णयविधानम्	४३८	३
अमुक्ताभरणसप्तमीव्रतविधानम्	५६८	१४
अशौचेविवाहविधानम्	८	८

विधानपरिजाते

अष्टकाश्रावविधानम्	६०३	१३
अस्थिवेषविधानम्	८२३	१
अस्त्रानयनविधानम्	८२६	४

आ

आचमनविधिः	१५६	१४
आचारप्रशंसा	४०२	१
आर्द्राक्षतारोपणविधानम्	४४०	१
आधानम्	१४५	४
आपहृत्तिः	२५१	१
आमलकस्नानकालनिर्णयविधानम्	८५३	१
आश्वयुजीकर्म	६६१	१७
आश्वलायनादीनां होमे गौणकालः	७५	५
तदतिक्रमे प्रायश्चित्तविधानम्	७५	१०
आश्वलायनादीनां होमे मुख्यकालः	७५	१
आश्विनमासविधानानि	५८७	१७
आषाढमासविधानानि	५०१	१७

इ

इन्द्रजयकालनिर्णयः	४	४४६	५
--------------------	---	-----	---

उ

उच्छोदकस्नानकासनिर्णयविधानम्

८५२

४

क

कृषिपञ्चमीव्रतविधानम्

५६८

५

ए

एकादशीव्रतसंकल्पः

४३३

१

एकादश्यावासविधानम्

४२१

५

ची

चीपासनहोमविधानम्

७२

६

चीपासनातिक्रमे प्रायश्चित्तविधानम्

१०८

१३

चीपासनीपयुक्तम्

८७

१२

क

कम्पादानकसम्

४७

१८

विधानपारिजाती

काष्ठादानविधानम्	४१	१०
कार्तिकव्रतोद्यापनम्	६८८	१
कार्तिकमासविधानादि	६६४	१
कम्बलदानविधानम्	७०३	२०
कासनिर्णयविधानम्	४०५	१
कासाष्टमीव्रतविधानम्	६८२	२
कुन्दचतुर्थीव्रतविधानम्	७०६	७
कुमारीपूजाविधानम्	६२६	१३
कुम्भप्रक्षालनविधानम्	५६६	१
कैयप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः	१६८	६
कोकिलान्तविधानम्	५४६	१२
कोतुकवन्धविधानम्	१५	१७

य

गजच्छायालक्ष्मम्	६१४	११
गृहदेवतास्तनविधानम्	२७८	११
गृहारम्भकालः	८५८	६
गृहे स्नानविधानम्	१८१	११
गोपूजाविधानम्	६७७	१७
गोवर्धनपूजाविधानम्	६७८	८

ग्रहणकाशीनप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तविधानम्.

	४७५	१४
ग्रहणनिर्णयविधानम्	४५५	१२
ग्रहणादौ प्रतिप्रसवविधानम्	८४८	१
ग्रहणवेधे भोजननिषेधः	४७०	१४

च

चन्द्रषष्ठीव्रतविधानम्	६०१	१२
चम्पाषष्ठीव्रतविधानम्	६८३	१४
चातुर्मास्यव्रतविधानम्	५२८	१
चैत्रमासविधानानि	४८०	३

ज

जम्पाष्टमीव्रतविधानम्	५५८	७
जपधर्माः	२१८	११
जयन्तीव्रतविधानम्	५५८	५
जिह्वास्तोत्रम्	३	५
ज्येष्ठापूजनम्	५७१	१०
ज्येष्ठमासविधानानि	४८८	५

त

तर्पणमः	७७०	१
---------	-----	---

विधानपारिजाते

ताम्बूलभक्षणविधानम्	३५५	१४
तिथिनिर्णयविधानम्	४१३.	१३
तिलकधारणविधानम्	१८८	१
तिलकस्नानकालविधानम्	८५३	११
तिलचतुर्थीव्रतविधानम्	७०६	२
तीर्थचौरकालः	७५६	१
तीर्थगमनविधानम्	७४०	११
तीर्थगर्भनिरूपणम्	८४३	८
तीर्थतर्पणविधानम्	७६७	१
तीर्थाधिकारिलक्षणम्	७२७	३
तीर्थप्राप्तिदिनकृत्यम्	७५१	३
तीर्थविप्रवेदेवाः	७८१	२
तीर्थमाहात्म्यम्	७२८	१३
तीर्थमुष्णविधानम्	७५४	१
तीर्थयात्राकालः	७३७	१०
तीर्थयात्रानियमः	७४५	४
तीर्थयात्राविधानानि	७२३	१३
तीर्थश्राद्धविधानम्	७७७	५
तीर्थश्राद्धाधिकारापवादः	७८१	१७
तीर्थश्राद्धीयब्राह्मणविवेकः	७८७	११

तीर्थत्राहे चवित्कारिनिर्णयः

	७८२	१२
तीर्थत्राहे निविधानि	७८१	५
तीर्थत्राहे सम्प्रदाननिर्णयः	८०४	५
तीर्थस्नानविधानम्	७६२	१२
तीर्थस्नानद्वयम्	७२५	११
तुलसीपूजकर्मणः	२८०	१२

द्वितीयमानुषीविवाहस्य निविद्यत्वात्तन्निगूत्रकर्तव्येतद्विधिः

	६१	११
तैसाभ्यङ्गकासनिर्णयः	८५९	११

८

दत्तधावनविधानम्	१६६	९
दम्पतिवर्तव्यम्	५०	४
दम्पतिसहभोजनम्	५४	११
दम्पत्यादिनियमाः	४९०	१२
दम्पतरा	४८८	४
दम्पतारणयन्तीनिर्णयः	४८९	१२
दिनचतुर्थभागकृत्यम्	२५९	१
दिनद्वितीयभागे चतुर्थयमविधानम्		
	२४२	१०
द्वितीयविवाहविधानम्	५६	१४

विधानपारिजातं

दोषाकाशनिर्णयः	८५६	१
दोषावतिरमावस्था	६०६	१६
दुर्गापूजासम्भूतघोषमदानानि		
	६४१	१६
दुर्गांमूर्त्तिनिर्णयः	६१५	१
दूर्वाष्टमौघतविधानम्	५६८	६
देवकीत्यापनम्	१४२	१
देवताप्रतिष्ठाकाशः	८६१	१
देवताविशेषे काशविशेषः	८६८	५
देवीत्यापनम्	६८४	४
	ध	
धनार्जनविधिः	२४५	०
धर्मजिज्ञासा	११५	१
	न.	
नक्षत्रविधानम्	४४८	१५
नक्षत्रविशेषे पूजाविशेषः	८६८	१
नदीनां रजोदोषनिर्णयम्	५०१	१२

नवरात्रपारणानिर्णयविधानम्

	६५५	८
नवरात्रारम्भकालनिर्णयः	६१७	१
नरकचतुर्दशी	६०२	६
नागवस्त्रस्रवप्रयोगविधानम्	१३६	८
नामसङ्कीर्तनकालः	८७०	१
नित्यदानविधानम्	२३८	६
नूतनवस्त्रपरिधानकालनिर्णयः		
	८५४	४

प

पञ्चनिर्णयः	४१३	८
पञ्चहोमः	८१	७
पञ्चमहायज्ञाः	४०४	१
पर्वकालकर्त्तव्यनिरूपणम्	१२३	१
पार्वणोद्देश्यानां निवेशक्रमः	८१०	१२
पिण्डद्रव्यनिरूपणम्	७८८	१०
पुनर्विवाहविधानम्	५५	१४
पूजापराधाः	२८५	६
पौषमासविधानानि	६८७	१
प्रपितामहात्परांस्त्रीनुद्दिश्यमाहविधानम्		
	५८६	८

विधानपारिजाते

प्राच्यायामविधिः	१७४	
प्रातर्होमविधानम्	२२५	
प्रातःसंख्योत्थानविधानम्	१४७.	१
प्रातःसंख्याविधिः	२०८	
प्रातःस्नानविधानम्	१७६	१
प्रोषितस्य धर्मविधानम्	१२८	१

फ

प्राज्ञानमासविधानानि	७११	
----------------------	-----	--

ब

बधूवरभोजनविधानम्	३७	
बधूवरयोर्निरीक्षणम्	४३	
बध्वा सह वरस्य गृहप्रवेशविधानम्	१३०	१
वरस्य कन्यागृहं प्रति गमनविधानम्	३६	१
वरस्य मधुपर्कविधानेन पूजनविधानम्	३८	१

अविदानम्	६५१	११
	६७७	७

अ

भाद्रमासविधानानि	५५०	१०
भीमाष्टमोत्रविधानम्	७०८	१४
भीमाष्टमोत्रविधानम्	७१०	१
भीमपञ्चमोत्रविधानम्	६८१	१४
भीमविधानम्	६२३	१

अ

अक्षरानुसन्ध्याः	७०१	१
अक्षरावेचनम्	२४१	१
अन्वादिनासविधानम्	७०८	१०
अन्वादिनासविधानम्	२५८	१७
अन्वादिनासविधिः	२५५	१६
अष्टाष्टमोत्रविधानम्	४३५	१
अष्टमोत्रविधानम्	६४८	१५

विधानपारिजाते

महासङ्गोक्तविधानम्	६०१	२१
महासङ्गान्तरविधानम्	५८७	१८
महासङ्गोक्तम्	६१०.	१८
मार्गशीर्षमासविधानानि	६८२	१
माघमासविधानानि	६८८	८
माघपूजनविधानम्	२०	१४
मासाधारणविधानम्	६६६	१०
माघनिरूपणम्	४००	५
मृतपुरीषोक्तविधानम्	१५१	५
चतुर्थश्लोक द्वितीयविवाहकाणः		
	६१	४

य

यज्ञोपवीतविधानम्	१००	१
यमतरुणविधानम्	७०५	१६
यमद्वितीयाविधानम्	६७८	८
यमनियमादिकवचनम्	२०२	१०

र

रत्नसङ्गोक्तविधानम्	७०६	१४
---------------------	-----	----

रत्नावतविधानम्	४८८	१३
रामनवमीव्रतविधानम्	४८९	६
रुद्रजपविधानम्	४९५	१६

ल

ललिताव्रतविधानम्	६३१	२०
लिंगायर्चने विशेषनिरूपणम्	८४६	१०

व

वसन्तोत्सवविधानम्	७२१	१८
वस्त्रपरिधानविधानम्	१८९	१८
वायसवशि विधानम्	३१८	१८
विजयान्त्यमीकृतम्	६५८	१७
विधुराङ्गुत्पत्ति	१०६	११
विधुरोपासनम्	१०४	१
विवाहवेदिकाकरणविधानम्	८	१
विवाहमण्डपविधानम्	१०	४
विवाहान्तो रोपाचनात्पूर्वं ग्रास्ती		
प्रावर्त्तिविधानम्	७९	१५

विधानपारिजाते

विवाहादावशेषमाप्तोत्तमिषं

विधानम्	५	१
विवाहादौ उपक्रान्ते बधूवरयोर्मातुः		
रजोदोषशान्तिविधानम्	१	१
विवाहोत्तरं अनुदानविधानम्	४६	८
विष्णुपूजाकाण्डः	८६७	५
विष्णुशयनोक्तविधानम्	५२७	७
हस्तिनापविधानम्	२५	८
वैशाखमासविधानानि	४८८	१
व्रतादिसन्निपाते निषेधविधानम्		
	५४५	६

अ

शक्रध्वजीत्यापनविधानम्	५७३	१
शङ्खचक्रादिधारणविधानम्	५०१	१६
शतचण्डीविधानम्	६५२	२०
शयनविधानम्	३६२	१७
शिवशयनविधानम्	१७३	८
शिवरात्रिव्रतविधानम्	७१२	१
शैवादिर्निन्दा	५२२	१५

श्रीचविधानम्	१५४	१
श्रावस्त्रिविधानम्	७२०	८
श्रावस्त्रविधानम्	८०२	१७
श्रावस्त्रविधानम्	५४७	१
श्रीपद्मपूजाविधानम्	७०६	८

स

सद्यःकालतिथि निर्णयविधानम्

	१२१	८
सन्ध्यावन्दनविधिः	२०८	१
सन्ध्याया यथाकालं चकारये		
प्रायश्चित्तविधानम्	३५८	७
वर्षपूजाविधानम्	५४७	६
वर्षमन्त्रादिनिर्णयविधानम्	४५३	१३
सङ्क्रान्तविधानम्	४७७	८
सरस्वतीस्नानविधानम्	६३२	६
सङ्क्रान्तविधानम्	६५४	८
साम्नेःप्रवासकालनियमाः	८४	१५

विधानपारिजाते

सवित्रीव्रतविधानम्	५००	१०
सायंसन्ध्याहर्षणविधानम्	३५०	१८
सायंहोमविधानम्	३६१.	१६.
सीतोत्पन्निकासः	७११	१०.
सुतकादिप्राप्तौ स्वालोपाकादौ		
निर्बन्धविधानम्	१२६	१६
सुतकादौ होमविधानम्	७८	७
स्तम्भवलिविधानम्	१४०	७
ज्वाभिगमनविधानम्	३६८	३
स्वालोपाकविधानम्	११६	१६
ज्वाणाकृतपेष विधानम्	१८२	१४
संक्रान्तिनिर्बन्धविधानम्	४५२	३

६

हरितालिकाव्रतविधानम्	५६६	१२
हरिमयनोत्सवविधानम्	५३०	१३
हरिर्जलक्रीडाविधानम्	४८८	६
हरिर्दमनोत्सवविधानम्	४८७	५
हरिर्दोलाव्यवधानम्	५८७	१

हरेःपवित्रावोपसविधानम्	५४६	४
होमद्रव्याणि	५८२	११
होमिकाविधानम्	७१८	११

विधानपरिभाते

शुद्धिपत्रम्

५०३ पृष्ठे १७ पंक्तौ —

तप्तशङ्खचक्रादिमुद्राधारण प्रकरणे —

प्रतेविष्णो अजचक्रे इत्यादिकः सामवेदीयोमन्त्रोऽन्विष्टोऽपि
नोपलब्ध इति यत्लिखितं तदादर्शं पुस्तकानामशुद्धेः संस्कर्तुं च.
प्रमादस्य विजृम्भितं । यतोऽसौ मन्त्रो नियतमन्विष्यमाणश्चिरा
त्त्रिचयसिन्धुवुपलब्धः ।

मन्त्रोयथा —

प्रतद्विष्णो अजचक्रे सुतप्ते
जन्मान्मोधीतर्त्तवे चर्चणीन्द्राः ।
मूले वाङ्मोर्दधन्ये पुराणास्तु
लिङ्गाख्यङ्गे तप्तायुधान्यर्पयन्त ॥

इति . .

मन्त्रमिममुपलभ्य सानन्दा भूयोऽपि सामवेदं निपुण मन्वि-
ष्यन्तोऽपि यदेनं नाधिगतवन्त स्तेन नितरां दुःखं विन्मयं च
प्राप्तावयमिति ।

शुद्धिपत्रम्

अत्र आह्निक मध्याह्नादयः कृतवत्वाः पूर्वोक्त परोक्षोद-
यस्य शब्दाः प्रायोऽकृतवत्वाएव प्रयुक्ताः ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सुवर्णाक्षी	सुवर्णा	२	१६
उदक्याः	उदक्या	४	२
परिक्रिया	परिष्क्रिया	८	१
सर्पिषा	सर्पिषा	३३	८
पुन्य	पुन	६०	११
समस्यन्	समस्येन	८१	२
दग्धां	दग्धा	१०६	१४
प्रयोगेन	प्रयोगेन	१११	४
मष्टैश्चर्य	मष्टैश्चर्य	१३०	१६
श्रीवाचमनम्	श्रीताचमनम्	१६०	२
प्रदक्षिणम्	प्रदक्षिणाम्	२८४	११
पाशाशस्त्रे	पाशाशस्त्रेः	२८७	१८
समेयु	समेयु	२८८	१८
हारदेशे च	हारदेशे	३००	११
भिया	भया	३०२	१८
मनुष्यान्ध	मनुष्याणां	३०४	८

विधानपारिजाते

पद्यम्	शब्दम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
मौतो	भौतो,	३०६	१४
मुद्दिश्य	मुद्दिश्य	३०७	१
वनकं	चणकं	३०८	१६
संसृष्टन	संसृष्टेन	३०८	२०
समुद्भूत	समुद्भूत	३११	२०
कान्वादे	काण्वादे	३१२	२०
भूतेभ्य	भूतेभ्य	३१६	१२
शूद्रानां	शूद्राणां	३१८	१०.
मन्त्रांश्च	मन्त्रांश्च	३१८	०
लोहादिभिः	लोहामिषं	३४४	१२
चतुर्वर्ष्यं	चतुर्वर्ष्यं	३५०	१७
खुररज	खुररज	३६६	६
वौदुष्यार्था	वौदुष्यार्था	३७५	८
ऽभिहितः	ऽभिहितः	३८६	१०
पश्यति	पश्यति	३८८	६
वैषम्य	वैषम्य	४१५	३
मध्यमं	मध्यमं	४२०	०
द्वैपयण्यं	द्वैपयण्यं	४२५	१२
भर्त्तृननुज्ञा	भर्त्तृननुज्ञा	४३०	६
चणकान्	चणकान्	४३०	१४.

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
विदाम्मतम्	विदाम्मतम्	४३५	२०
हादश्यासेव	हादश्यामेव	४३६	१३
यदीच्छत्	यदीच्छेत्	४३७	१२
देवादशुप	देकादशुप	४३७	१०
सहानद्यम्बु	महानद्यम्बु	४६५	१०
साधवा	साधवा	५०१	७
शत्रूनां	शत्रूणां	५०८	८
पारस्पर्यं	पारस्पर्यं	५११	१३
हस्तानो	हस्तासो	५१४	१७
सामनन्ति	सामनन्ति	५१५	१०
मिष्टुदण्डं	मिष्टुदण्डं	५३२	८
त्रिभिः	त्रिभिः	५४८	५
सिद्धाये	सिद्धाये	५५५	५
वक्त्रिपूराणो	वक्त्रिपूराणो	५५८	१२
जन्मष्टमी	जन्माष्टमी	५५८	१३
जयन्त्युपवासे	जयन्त्युपवासे	५५८	१४
जन्माष्टमी	जन्माष्टमी	५५८	१६
पूर्वेऽङ्गि	पूर्वेऽङ्गि	५६३	१
यद्येकत्र	यद्येकत्र	५८७	२१
अन्वष्टकांसु	अन्वष्टकांसु	६०६	१३
चित्त्वं	चित्त्वं	६१०	१४
मृत्तिकाभि	मृत्तिकाभि	६२४	२०

विधानपारिजाते

अष्टकम्	अष्टकम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सन्धः	सन्धः	६६१	८
द्रोगिनी	द्रोगिणी	६२८	२
सारवी	सारवी	६३०	१६
लिखे	लिखे	६३२	१३
जागरेन्निशि	जागरेन्निशि	६४७	१०
विष्येऽपि	भविष्येऽपि	६८५	३
यज्ञे	यज्ञे	७२४	१७
क्षाम	क्षोभ	७३२	१०
यमुनाय	यमुनायां	७३२	१४
संख्य	संख्या	७३३	६
कृष्णवेण्य	कृष्णवेण्यां	७३३	१३
भागीरथ	भागीरथी	७३३	१५
मासानात्	मासोनात्	७४२	२१
कौर्म्यं	कौर्म्यं	७४७	१४
कर्त्तव्यम्	कर्त्तव्यम्	७५०	५
माप्राप्यैव	मप्राप्यैव	७५०	१५
मिथुनादिव	मिथुन	७५८	१०
दत्तन	दत्तेन	७७१	८
जने	जनने	७८६	१४
ग्रामग्राह	ग्रामग्राहे	७८४	१४

अथर्वम्	अथर्वम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पुरुषान्तरा	पुरुषाहारा	७८५	१
दासश्राद्ध	दामश्राद्धे	७८७	१४
इयि	इति	८००	१७
ससासेव	समासेन	८०७	८
तद्वैजात्यं	तद्वैजात्यं	८२४	१२
तंकाल	तंकाल	८२४	१६
स्वर्ग	स्वर्गे	८२५	१३
यथाश्राद्धं	यथाश्राद्धं	८२७	१२
आप्याय	आप्यायस्व इति	८२८	१
इति स्येति	इति	८२८	२
परास्ताका	परोस्तोको	८४०	१०
सन्निधौ	सन्निधौ	८४८	४
मिन्दौ	मिन्दौ	८५५	१०
सुधीः	सुधीः	८६०	८
सम्पूज्य	सम्पूज्य	८६८	१४
पुराणे	पुराणे	८६८	२

८६८ पृष्ठे २४ पङ्क्तौ अस्मिन्नाविति अधिकं पदं मुद्रयितुः
 प्रमादान् मुद्रितमभूत् । सन्ति चात्र दोषान्तराणि संस्कर्तुः
 प्रमादजातानि तानि विद्वद्भिः कृपया परिशोधनीयानीति सवि-
 नयं प्रार्थ्यते मया ।

विधानपरिज्ञाते

तथा च कालिदासः

“याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।”
इति

भट्टपल्लीवास्तव्येन मूलाजीङ् संस्कृतविद्यालयाध्यापक-चरेण
कलिकाता राजकौय संस्कृतविद्यालय संस्कृत साहित्यालङ्कारा-
ध्यापकेन ।

विद्यारत्नोपाधिकेन

श्रीताराप्रसन्नशर्मणा ।

BI 156
v. 2.

विधानपारिजातः ।

तृतीयः स्तवकः । •

(प्रथमखण्डात्परम्)

अथ विवाहे उपनयने वा उपक्रान्ते यदि कुमारस्य
बधूवरयोर्वा माता रजस्वला तदा विधानमुच्यते ।

तथा च शान्तिपटले ।

विवाहे व्रतबन्धे च माता यस्य रजस्वला ।

मृत्युश्च जड़ता ज्ञेया क्रमान्मनुजसत्तम ।

तच्च शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वेषां हितकारिणीम् ॥

यस्मिन् दिने समुत्पन्नं मातुर्दोषकरं रजः ।

तस्माद्दिनात्समारभ्य कुर्यान्मृत्युञ्जयं* जपम् ॥

चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते पञ्चमे वा समाहितः ।

* मृत्युञ्जयं मृत्युञ्जयमन्त्रं प्रथमखण्डस्य ४०७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

विधानपारिजाते

कुर्याच्छिवार्चनं विद्वान् पायसेन यथाविधि ॥
मण्डकैः पूरकैश्चापि तण्डुलैः शर्करान्वितैः ।
भक्तेन घृतयुक्तेन पक्वान्नैः पूजयेच्छिवम् ॥
अधस्तात्सिद्धतः कार्या पूरकैर्मोदकैस्तथा ।
भक्तस्य परिधिं कृत्वा पायसेनार्चयेच्छिवम् ॥
दीपान् षोडशसंख्याकानाज्यप्रज्वलितान् शुभान् ।
अर्पयेद्देवाय उपचारैः समन्वितान् ॥
प्रार्थ्य पूरुषसूक्तेन* सतूर्यो गृहमाविशेत् ।
तत्र स्थण्डिलमाधाय हवनङ्गारयेद्बुधः ॥
अग्निमोलेति मन्त्रेण† जुहुयादयुतं सुधीः ।
पायसेनैव साज्येन स्वगृह्योक्तविधानतः ॥
वर्णयेत्सप्तजिह्वस्य सप्तजिह्वा नरेश्वर ।
कराली लोहिता श्वेता महत्पूर्व्या च लोहिता ।
पीता च पद्मरागा च सुवर्णाख्या तथैव च ॥
लोहिता पूर्वतो ज्ञेया महत्पूर्व्या शुचेर्दिशि ।
सुवर्णाद्यादक्षिणे ज्ञेया पद्मरागा च नैर्ऋते ॥
श्वेता तु वारुणे भागे पीता वायोर्दिशि स्मृता ।
ऐशान्यां (दिशि) दिव्या विख्याता या जिह्वा जातवेदसः ॥
सुवर्णा मध्यभागे स्थात्किञ्चिद्बुधमनीषिणः ।
कराली नाम सा ज्ञेया तथा रक्षांसि तोषयेत् ॥

* प्रथमखण्डस्य १८४।१८५।१८६ श्लोकेषु प्रदर्शितम् ।

† प्रथमखण्डस्य ११० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

तृतीयः स्तवकः ।

लोहितायां पिशाचांश्च यज्ञे विद्वान् ऋतुमती ।
महालोहितया पद्भ्यां तृप्तिमायाति शाश्वतीम् ॥
सुवर्णया यमो देवः पद्भ्याः पद्भिरागया ।
श्वेतया गृहदेवाश्च पीतया चेटकादयः ॥

अथ जिह्वास्तोत्रम् स्कान्दे ।

नमस्ते रसने देवि तपनस्य करालिनि ।
हुते* त्वयि समग्रान्ति राक्षसा बलदर्पिताः ॥
नमस्ते लोहिते जिह्वे ज्वलनस्य सुशोभने ।
पिशाचास्तृप्तिमायान्ति हुते त्वयि हविष्यके ॥
नमस्ते रसने देवि महालोहितसंज्ञके ।
हुते त्वयि समग्रान्ति यक्षगन्धर्वकिन्नराः ॥
नमस्ते वीतिहोत्रस्य सुवर्णरसने शुभे ।
त्वयि तृप्ते यमो देवि ददाति विपुलं सुखम् ॥
पद्भिरागे नमस्तुभ्यं देवपद्भगतर्पणे ।
जायते शाश्वतं† देवि हुते त्वयि हुताग्ने ॥
ग्रहाणां तर्पणं देवि कुरु जिह्वे हविर्भुजः ।
हुते हविषि विप्रैश्च ग्रहदृष्टिर्भवेदिह ॥
चेटकाः कामदेवश्च समस्ताः कुलदेवताः ।
पीतायां हवने जाते तृप्तिमायान्ति शाश्वतीम् ॥

• हुते इति चार्धे, हुतायामिति पाठो युक्तः, रसनाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् ।

† तर्पणमिति शेषः ।

विधानपारिजाते

इति जिज्ञासुतिं कृत्वा समाप्य विधिवद्भुतिम् ।
अभिषेकं ततः कुर्यादुदकाः सूनुना सह ॥
ततस्तु दक्षिणां दत्त्वा, आचार्याय मनोषिणे ।
अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति चमापयेत् ॥
कस्यैचिन्नक्षकं दद्यात् सोपधानं सदक्षिणम् ।
प्रेतराजं समुद्दिश्य मन्त्रेणानेन सत्तम ॥

मन्त्रो यथा ।

नमस्ते धर्मराजाय देवदेवाय ते नमः ।
मञ्चकस्यास्य दानेन प्रौतो भव मम प्रभो ॥
यस्मिन् वस्त्रे रजो दृष्टं तद्वासस्तु परित्यजेत् ।
अपरं वस्त्रमादाय ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
एवङ्गते विधानेऽस्मिन् विघ्ना नश्यन्ति तत्क्षणात् ।
मन्दन्ते सुखसन्तानैः सह माया निजे गृहे ।
अकृत्वैतद्विवाही यः स लभेद्दुःखमेव च ॥

इति विधानमालायां विवाहे रजोदोषशान्तिविधानम् ।

संप्रहे तु प्रकारान्तरमुक्तं यथा ।

प्राप्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्म्मणि ।
पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥
अलाभे सुमुहूर्त्तस्य रजोदोषे ह्युपस्थिते ।
त्रियं सम्पूज्य विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेत् ॥

चीलादावपि एवमेव ज्ञेयम् । सङ्घटे तु वृहस्पतिना एवमेवोक्तम् ।

अथ विधिवत्कन्यावरणमारभ्य चिराचरादिव्रतसमाप्तिपर्यन्तं
मध्यवर्तिनि काले अशौचप्राप्तौ तदपोह्य सद्यःशौचमाह चन्द्रिका-
कारः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यन्नियं कर्म कुर्व्वेताम् ।

सचिव्रतिब्रह्मचारिदाहब्रह्मविदां तथा ॥

दाने वि(हारे)वाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥ इति ।

ऋत्विजामिति ।

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान् ।

यः करोति हतो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥

इति मनूक्तवरणसंस्कारसंस्कृतानां तत्प्रयोगपरि(वरण)समाप्तिपर्यन्तं
ऋत्विजां दीर्घकालाशौचपाते(मध्ये)ऽपि सद्यःशौचं विधीयते इति
सम्बन्धः । दीक्षितानामिति । दीक्षणीयेभ्यःसंस्कारवतां यज-
मानानां दीक्षणात् प्रभृति अवभृथज्ञानपर्यन्तं दीर्घकालाशौचमध्ये
सद्यःशौचं कथ्यते ।

तद्ददृग्हीतदीक्षस्य चैविद्यस्य महामखे ।

ज्ञानं त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते* ॥

इति ब्रह्मवचनात् ।

सचिव्रतिदाहशब्दार्थाः सङ्गृहे दर्शिताः । तथाहि ।

विधानपारिजाते

सत्री गृहीतनियमो यज्ञदानेष्वदीक्षितः ।

चान्द्रायणायनुष्ठाता व्रती त्वब्रह्मचार्यपि ॥

श्राद्धे च कृतसङ्कल्पो व्रतौ भोक्ता च कीर्तितः ।

दाता नित्यमनादाता वानप्रस्थोऽत्र कीर्तितः ॥ इति ।

ब्रह्मचारिब्रह्मविदौ प्रसिद्धौ । दाने तुलापुरुषादौ, व्याधिपरि-
हारार्थं दाने वा । विवाहः प्रसिद्धः । यज्ञे संभृतसम्भारस्य
कालान्तरासम्भवे देशोपद्रवे महत्यामापदि च एतेष्वपि दीर्घाशौच-
बाधेन सद्यःशौचं विधीयते इत्यनुषङ्गः । तथाच कन्यादातुः
प्रतिग्रहीतुश्च कन्यावरणप्रभृति-विवाहसंस्कारनिष्पत्तिपर्यन्तं दीर्घ-
कालाशौचप्राप्तावपि सद्यःशौचं द्रष्टव्यम् ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

नरेन्द्रसन्निव्रतिनां विवाहोपप्लवादिषु ।

सद्यःशौचं समाख्यातं तत्तत्कार्यं विशेषतः ॥ इति ।

तत्तत्कार्यं इति विशेषेणाभिधानाद्देवदेवादिकर्मसु आशौचं दीर्घ-
मस्येव । तत्र सद्यःशौचविधानाभावात्, यावद्वचनं वाचनिक-
मिति त्यागश्च ।

यत्तु पैठिनसिवचनम् ।

विवाहव्रतयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं कुर्यात्कामं यज्ञादि कारयेत् ॥

ब्राह्मेऽपि ।

अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।

श्राद्धे च पित्र्ययज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत् ॥

तृतीयः स्तवकः ।

तदेतदुपक्रान्तयज्ञादिकर्मविषयं द्रष्टव्यम् ।

तथाच वृहस्पतिः ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

पूर्वसङ्कल्पितार्थे(न्ने)षु न दोषः परिकीर्तितः ॥

माधवीये ।

प्रारम्भात्प्राग्विवाहस्य माता यदि रजस्वला ।

निवृत्तिस्तस्य कर्त्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात् ॥

ब्राह्मेऽपि ।

अङ्कुरार्पणमारभ्य ऋत्विजां वरणं तथा ।

शावके सूतके चैव दोषस्तत्र न विद्यते ॥

षट्त्रिंशत्तमेऽपि ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

परैरसगोत्रैः ।

विष्णुरपि ।

व्रतयज्ञविवाहेषु आग्ने होमेऽर्चने जपे ।

आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥

आरम्भश्च तेनैवोक्तः ।

आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।

• वरश्चमिति मधुपर्कपरं, गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाश्च ऋत्विजः । पश्चादग्नीचे पतिते न भवेदिति निर्णय इति ब्राह्मीकः । मधुपर्कात् पूर्वम् भक्ष्येवाग्नीचमिति शुद्धिविवेकः ।

विधानपारिजाते

नान्दीश्राद्धं* विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ इति ।

नान्दीमुखावधिसावश्यकत्वेऽधिक उक्तः ।

एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः ।

त्रिषट् चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं विधीयते ॥ इति ।

तेन एकविंशत्याद्यहरन्तःपाति यथा यज्ञादि भवति तथा आवश्यकं यज्ञादौ पूर्वं नान्दीश्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

अथ आरम्भाभावेऽपि कन्याया अघार्यत्वे सन्निहितलग्ना-
न्तराभावे च होमादिपूर्वकं विष्णुस्मृतिरशौचेऽपि विवाहमाह ।

अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कुष्माण्डैर्जुहुयादष्टतम् ।

गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सूतकी ॥ इति ।

तथासंग्रहे ।

सङ्कटे समनुप्राप्ते सूतकी समुपागते ।

कुष्माण्डोभिर्घृतं हुत्वा गाञ्च दत्त्वा पयस्विनीम् ।

चूड़ोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥

संग्रहस्मृतिरपि ।

उपकल्पितबहुसम्भारस्यापि सन्निहितलग्नान्तराभावे स-
म्भारस्य च धारणाशक्तौ अशौचाभावमाह विष्णुः । न देव-
प्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसम्भृतसम्भारयोराशौचमिति ।

इति अविधानपारिजाते विवाहादावशौचप्राप्तौ तन्निर्णयः ।

तृतीयः स्तवकः ।

अथेदानीं कन्यादाता चाग्दानानन्तरं विधिवद्दिवाहवेदिं
कुर्यादिति ।

तत्कालमाह व्यासः ।

कण्डनदलनयवारकः*मण्डपमृद्वेदिवर्णकाद्यखिलम् ।
तत्सम्बन्धि गतागतमृद्वे वैवाहिके कुर्यात् ॥ इति ।

तत्प्रकारमाह नारदः ।

हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समन्ततः ।
स्तम्भैश्चतुर्भिः सुस्रज्यां वामभागे तु (च) सशनि ॥
समां तथा (चैव) चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम् ।
प्रागुदक्प्रवणां रज्ज्वास्तम्भहंसशुकादिभिः† ॥
विचित्रामङ्कितां कुम्भैर्निहितैस्तोरणाङ्कुरैः‡ ।
शृङ्गारपुष्प§निकरैर्वर्णकैः समलङ्कृताम् ॥
विप्राशीर्वचनैः पुण्यैस्त्रिभिर्दीपैर्मनोहराम् ।
वादित्रनृत्यगीताद्यैर्हृदयानन्दिनीं शुभाम् ॥
एवंविधामारुच्येन्मिथुनं साम्निवेदिकाम् ॥ इति ।

हस्तप्रमाणमत्र संस्कार्याया बध्वा ग्राह्यम्¶ । सोपानकरणं

* चिकसा इति यस्य भाषा इति गोपीनाथः ।

† इलियकादिभिरित्याकरे पाठः ।

‡ विचित्रेवाङ्कितैः कुम्भैर्विधैस्तोरणाङ्कुरैः इत्याकरे पाठः ।

§ शृङ्गारपुष्पाणि सावतीवक्रादीनि इति गोपीनाथः ।

¶ कन्याहस्तैः पञ्चभिः समभिर्वा कन्या वेदिः कुर्यात्प्रोन्नता सा ।

इत्ये रस्ये निर्गमादामभावे जायापत्योराग्निभेः सम्प्रयुक्ता ॥ इति वचनात् ।

पश्चिमभागे उपरि चतुर्दिक्षु वा अधो वा यथाचारम् । वेद्या-
रेमितत्वं सोपानव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ।

इति वेदिकाकरणम् ।

अथ विवाहमण्डपकरणप्रकारः ।

वशिष्टः ।

षोडशारत्निकं कुर्यान्मण्डपं वा द्विषट्करम्* ।

यद्वाष्टहस्तं रचयेच्चतुर्द्वारोपशोभितम् ।

मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

तथाच यथासम्भवं षोडशहस्तं द्वादशहस्तमष्टहस्तं वा विवाह-
मण्डपं कृत्वा स्तम्भतोरणादिभिरलङ्कृत्य मध्ये चतुर्हस्तकां वेदिकां
कुर्यादित्यर्थः ।

नन्दिनी नलिनी चैव मैत्रा च पशुवर्धनी ।

आग्नेयादिक्रमात् पूज्या मध्ये ब्रह्माणमर्चयेत् ॥

इति विवाहमण्डपकरणविधानम् ।

शर्व्वरीरमणमण्डलवक्त्रं पुण्डरीकदलसन्निभनेत्रम् ।

क्षीरसागरसुतासुकलत्रं संनमामि मम वंशसुमितम् ॥

अथेदानीं विवाहादौ कर्त्तव्यतया विहितत्वादङ्गुरार्पणविधान-
मभिधीयते ।

शौनकः ।

अथाङ्कुरार्पणविधिं प्रवक्ष्यामि विशेषतः ।
 शौनकोऽहं द्विजातीनां मङ्गलार्थमुदीरितम् ॥
 नवमे सप्तमे वापि पञ्चमे दिवसेऽपि वा ।
 तृतीये बीजनक्षेत्रे शुभवारे शुभोदये ॥
 सम्यग्गृहान्धलङ्घ्य वितानध्वजतोरणैः ।
 सह वादितृत्वाद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ॥
 तत्र मृत्तिकाताः स्रज्जा गृहीत्वा पुनरागतः ।
 मृत्तयेष्वथवा वैणवेषु पात्रेषु वापयेत् ॥
 सुमुहूर्तेऽथ कल्याणे गोमयेनोपलिप्य च ।
 सिताक्षतैः सम्प्रकीर्य पालिकाः स्थापयेद्विजः ॥
 मध्ये चतुर्मुखं विद्यात् पूर्वे वज्रिणमेव च ।
 दक्षिणे तु यमं विद्यात् पश्चिमे वरुणं तथा ।
 उत्तरे शशिनं विद्यात् पालिकानाञ्च देवताः ॥
 वस्त्रीकमृत्तिकां ऋदं* शुष्कगोमयमेव च ।
 एतानि प्रक्षिपेत्तासु पालिकासु यथाविधि ॥
 दूर्वाशाश्वत्थपर्णञ्च शिरीषं विष्णुपत्रकम् ।
 तासां मूलेषु विन्यस्य श्वेतसूत्रेण मण्डिताः ।
 मध्ये ब्रह्माणमावाह्य गन्धाद्यैरर्चयेत् क्रमात् ॥
 इन्द्रादिक्रम एवं स्यादमुष्मै नम एव च ।

तिष्ठन् कर्त्ता जपेन्नम्रं पश्चात् प्राप्नुय्य एव च ॥
 दिशां पतीन्नमस्यामि सर्व्वकामफलप्रदान् ।
 कुर्व्वन्तु सफलं कर्म्म, कुर्व्वन्तु सततं शुभम् ॥
 ब्रीहियवमाषतिलमुद्गमिश्रितसर्षपान् ।
 तान् प्रक्षाल्य च तोयेषु वापयेदङ्कुरार्पणम् ।
 रात्रौ मुहूर्त्ते कल्याणे कारयेदङ्कुरार्पणम् ॥
 ब्रह्मजज्ञानमिति तु* मध्ये ब्रह्माणमर्चयेत् ।
 यत इन्द्र भयामहे† प्राच्यां प्रक्षेपयेद्विजः ॥
 नाके सुपर्णमिति च‡ ततो दक्षिण एव तु ।
 तत्स्वायामीति§ मन्त्रेण प्रतीच्यां वापयेद्विजः ।
 सोमो धेनुषामुदीच्याश्च ओषधीर्व्वापयेत् क्रमात् ॥
 शुक्लाभिः सिकताभिश्च प्रच्छाद्यापः प्रक्षेचयेत् ।
 विधाय गुप्तये सर्व्वमात्मानमिति मन्यते ॥
 आसप्तमाग्रजानां आषष्ठात् पुन्रनाशनम् ।
 पञ्चमाह्निमान् विष्णौ सर्व्वकामफलप्रदे ॥
 चतुर्थे चाङ्कुरं विद्यात् पापीयान् जायते तु सः ।

* ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† यत इन्देति ऋगियं प्रथमखण्डस्य २१५ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

‡ नाके सुपर्णमुप यत् पतन्तं तदा वेनन्तो अभ्यचक्षतत्वा ।

§ विरस्यपचं वरुचस दूतं यमस्य योनीं प्रकृतं मुरस्थम् ॥

१०म. १५१त. (६४त.)

§ तत्स्वायामीति ऋगियं द्विविधा, प्रथमखण्डस्य ६८।११८ पृष्ठयोर्दर्शिता ।

¶ सोमो धेनुमिति ऋगियं प्रथमखण्डस्य २२१ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

त्रयाहे सर्वकामानामङ्कुराहनि चोद्यते ॥
 आयुष्करं श्रीप्रदञ्च शुभेष्वन्येषु सर्वशः ।
 तस्मात्सर्वेषु कार्येषु वापयेदङ्कुरार्पणम् ।
 यद्यङ्कुराणां रहितं तत्कर्माशुभकारणम् ॥
 सद्योऽङ्कुरार्पणं वापि सद्यः कर्तुं समीहितः ।
 अशक्तौ तण्डुलैः शुद्धैः सद्य एव शुभाङ्कुरैः ॥
 पालिकानि प्रपूर्येवं पञ्च त्रीण्येकमेव वा ।
 अलङ्कृत्य च पद्माद्यैः पुष्पैरापूर्यतेऽपि च ।
 अङ्कुरोक्ताः क्रियाः सर्वास्तैस्तैरेव समाचरेत् ॥
 ओषधीनाञ्च सर्वासां चन्द्रः प्रोक्तोऽधिदैवतम् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तेन रात्र्यङ्कुरार्पणम् ॥
 वास्तुकर्मणि चैले च दिवा स्यादङ्कुरार्पणम् ।
 अन्यत्र रात्रौ कुर्वीत न तथाऽङ्गि कदाचन ॥
 आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च ।
 हित्वाङ्कुरार्पणं विद्यादन्यत्र शुभकर्मसु ॥
 इति शौनकोक्तमङ्कुरार्पणविधानम् ।

अथास्य सष्टप्रयोगो लिख्यते । यथा—

गर्भाधानादिनामान्तकर्माणि मुक्ता अन्नप्राशनादिविवाहा-
 न्तेषु अपत्यसंस्कारेषु नवगृहप्रवेशादन्येष्वपि शुभकर्मसु च
 करिष्यमाणकर्माणां पूर्वं नवमे द्वादशमे पञ्चमे तृतीये दिने सद्यो वा
 अङ्कुरार्पणं कर्तव्यम् ।

तत्रायं क्रमः । पालिकादिसम्भारानुपकल्प्य मुक्तातः पीठोप-

विष्टो यजमानस्त्रिधादि सङ्कीर्त्य अमुककर्मसाफल्यनिरन्तरशुभत्व-
सिद्धिद्वारा परमेश्वरप्रीत्यर्थमङ्कुरार्पणाख्यं कर्माहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य शुद्धभूमिसुपलिप्य रक्तवस्त्रादिभिरलङ्कृत्य तत्र सिता-
नक्षतान् सम्प्रकीर्य तत्र नववेणुपात्रं किञ्चिद्भक्ष्यं सूत्रेणावेष्ट्य
तदेव पालिकात्वेन संस्थाप्य तत्र वस्त्रीकमृत्तिकां ऋदपङ्कं शुष्क-
गोमयचूर्णञ्च प्रक्षिप्य पालिकामू(ले)लं श्वेततण्डुलैः पूरयित्वा
दूर्वाङ्कुराश्च यशिरौषविल्वपत्राणामुपरि शुभे मुहूर्ते तद्देणुपात्रं
प्रक्षिप्य सितरक्तहरितवर्णानि पुष्पाण्यवकीर्य मध्यादिपञ्चस्थानेषु
ब्रह्मादिदेवान् पूजयेत् ।

तत्र ब्रह्मजज्ञानं नकुलो ब्रह्मा त्रिष्टुप् । अनेन पालिकामध्ये
ब्रह्माणमावाहयेत् । यत इन्द्र प्रगाथो भग इन्द्रो वृहती ।
अनेन पूर्वभागे इन्द्रम् । नाके सुपर्णे यमो यमस्त्रिष्टुप् ।
अनेन दक्षिणे यमम् । तत्त्वायामि वरुणस्त्रिष्टुप् । अनेन पश्चिमे
वरुणम् । सोमो धेनुं गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् । अनेन चोत्तरे
सोममावाहयेत् । एवं ब्रह्मादिलिङ्गैरन्यैर्वा स्वशाखोक्तैर्मन्त्रै-
र्ब्रह्मादिपञ्चदेवान् यथाक्रमेणावाह्य ब्रह्मणे नमः । इन्द्राय नमः ।
यमाय नमः । वरुणाय नमः । सोमाय नमः । इति नाम-
मन्त्रैरासनादिक्रमेण* षोडशोपचारैः पदार्थानुसमयेन काण्डानु-
समयेन वा पञ्च देवताः सम्यगभ्यर्च्य पालिकापश्चिमतः कर्त्ता
प्राप्तुष्वस्तिष्ठन् उपतिष्ठेत् । तत्र मन्त्राः—

दिशां पतीन्नमस्यामि सर्व्वकामफलप्रदान् ।

कुर्व्वन्तु सफलं कर्म कुर्व्वन्तु सततं शुभम् ॥ इत्यादयः* ।

ततो ब्रीहियवमाषतिलमुद्गसर्षपां गोमयतोयेन प्रक्षाल्य
ब्रह्मजज्ञानमित्यादिभिः पूर्व्वोक्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः† क्रमेण पञ्चसु
स्थानेषु बीजानावपेत् । ततः शुद्धाभिः स्रिकताभिः प्रच्छाद्य
प्रपः प्रसेचयेत् । त(तः)त्र पञ्चगव्यं समन्त्रकं प्रसिञ्चेदिति ग्रन्था-
तरे उक्तम् ।

सद्योऽङ्कुरार्पणपक्षे ब्रह्मादिदेवतावाहनादि कृत्वा शुद्धैस्तण्डुलैः
व्रतः सिद्धैर्धान्याङ्कुरैश्च पालिकां प्रपूर्य्य पद्मादिपुष्पैरलङ्कृत्य
प्रङ्कुरोक्ताः सर्वाः क्रियास्तैरेव चारयेत् ।

इदमङ्कुरार्पणाख्यं कर्म रात्रौ कार्य्यम् । वास्तुकर्मणि चैल-
कर्मणि च दिवैव कार्य्यम् । पञ्चपालिकादिपक्षेऽपि प्रतिपालि-
(का)कमेवमेव क्रियावृत्तिः । वंशपात्ररूपा पालिकेति प्रयोग-
गारिजातोक्तिः । विश्वप्रकाशादौ तु धातुमयरूपा मृन्मयरूपा वा
प्राज्ञा ।

इति श्रीविधानपारिजाते अङ्कुरार्पणविधानम् ।

अथ कौतुकबन्धविधानम् ।

तथाच शौनकः ।

अथ कौतुकबन्धस्य प्रयोगोऽत्र निगद्यते ।

विवाहादौ शुभे कार्य्ये रात्रौ वाङ्गि कृते तथा ॥

* १२ श्लोके उक्ताः ।

† १२ श्लोके प्रदर्शितैः ।

साङ्गुरे पालिकायुक्ते स्थले दुन्दुभि(पूरिते)नादिते ।
 सहासतेन कांस्येन सोदकुम्भं निधाय च ।
 कार्पासोद्भवसूत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य पञ्च वा ॥
 निधाय तण्डुलान् पात्रे कूर्चे कुम्भं निधाय च ।
 कुशैः कुम्भोदकैर्मन्त्रैः प्रोक्ष्य विप्रः सुखासने ॥
 भूर्भुवः स्वः सावित्र्या ऋग्भिर्वेदादिभिस्तथा ।
 आपो हिष्ठादिकाबलिङ्गैः शुद्धवत्यघमर्षणैः ॥
 शुद्धवत्या स्वस्तिमत्या पावमानैःस्तथैव च ।
 रक्षोहणञ्च रात्रिञ्च कणुञ्चेति तथैव च ॥
 तरक्षमन्दी^१ पुरुषं^२ विष्णुसूक्तं तथैव च ।
 अतो देवा अवन्त्विति परो मात्रा तथैव च ॥
 श्रीरूक्तं शिवसङ्कल्पं वायुसूक्तं^३ तथैव च ।
 मुञ्चामि त्वेति सूक्तञ्च स्योना पृथ्वि भवेति च ॥
 द्रविणोदाः सवितेति नवो विघ्नं नयेति च ।
 उलूकया पिशङ्गेति ऋग्भिरेताभि(ऋ)रात्विजैः^४ ॥

१ प्रथमखण्डस्य १७६ पृष्ठे १० पंक्तौ उक्तैः ।

२ प्रथमखण्डस्य १८४।१८५।१८६ पृष्ठेषु उक्तैः ।

३ पुरुषसूक्तं विपादृतं इत्यादिकं त्रयोदशश्लोके प्रथमखण्डस्य १५५।१५६ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

४ वायुसूक्ताभावात्—“वात आवातु मेवमं ग्रंथं नयोभु नो हृदि ।

प्र न आयुं वि तारिषत् ॥”

मन्त्रोऽयं ऋग्वादिपाठपूर्वक पाठ्य इति तुलापुरुषदानपद्धती तर्कवाचस्पतयः ।

५ एते मन्त्रा अनुपदमेव दर्शयिष्यन्ते ।

जातवेदस इत्यृचाः* सूत्रमादाय लेपयेत् ।
 गन्धेन दक्षिणे हस्ते बध्वाः पुंसस्तु तन्तुना ॥
 विश्लेष्टा ते सवनेति स्त्रीणां सव्यकरे तथा ।
 त्रिये जात ऋचैकया† प्यध्वर्युश्च समाहितः ॥
 शतं जीवेति द्वाभ्याश्च बृहत्सामेत्यृचैकया‡ ।
 ये यज्ञेन तथाष्टाभिस्त्रियम्बकमृचैकया§ ॥
 भस्मना चाक्षतैर्वापि रक्षां कृत्वा समापयेत् ।
 दद्यादाचार्ये हेमादि ऋत्विग्भ्यः पूज्य शक्तितः ।
 विद्वान् सर्वप्रयत्नेन कुर्यात् कौतुकबन्धनम् ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

विवाहादौ शुभकर्मणि साङ्गुरे पालिकायुक्ते स्थले मङ्गल-
 तूर्यनादे कृते सति कौतुकबन्धं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः ।
 आचार्यो दर्भमये कूर्चं उदकुम्भं निधाय साक्षतकांस्यपात्रे पञ्च-
 गुणितं त्रिगुणितं वा कार्पाससूत्रं निधाय च तत्समीपे यजमानमुप-
 वेश्य कुशहस्तैर्ऋत्विग्भिः सह कुम्भोदकेन तत् सूत्रमभिषिञ्चेत् ।

* प्रथमखण्डस्य ४५० पृष्ठे प्रदर्शितया ।

† प्रथमखण्डस्य १६० पृष्ठे प्रदर्शितया ।

‡ बृहत्सामो गानाशक्तौ—

त्वामिदं वज्रमहं सार्ता वाजस्य कारवः ।*

त्वां वनेष्विन्द्र संपतिं नरस्वां वीर्यास्यन्तः ॥

इत्यस्य चिः पाठः कार्यः इति तर्कवाचस्पत्यः ।

चान्द्रिकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्वाध्वमिव बन्धनान्मृत्योर्मुञ्चोय मामृतात् ॥ १२. ६० म. यजुः ।

तत्र मन्त्राः ।

व्याहृतिपूर्वा गायत्री* । अग्निमीले† । इषे त्वीर्जे त्वा‡ ।
अग्न आयाहि§ । शन्नो देवोः॥ आपो हि छेति नवर्चम्॥ ।
एतो न्विन्द्रम्** । ऋतं चेति मन्त्रद्वयम्†† । प्रशङ्गायेति
मन्त्रः‡‡ । स्वस्ति नो मिमोतामिति मन्त्रत्रयम्§§ । स्वादिष्ठ-
येति दशर्चं सूक्तम्॥॥ ।

* प्रथमखण्डस्य ७३ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

† अग्निमीले इति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य ११० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ इषे त्वीर्जे त्वा वायवः स्य देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्षणे । १अ. १म. यशुः ।

§ अग्न आयाहीति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य ११० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ शन्नो देवीरिति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ आपो हि छेति नवर्चं प्रथमखण्डस्य ५८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

** एतो न्विन्द्रमिति मन्त्रोऽयं प्रथमखण्डस्य १४५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

†† ऋतं चेति मन्त्रद्वयं प्रथमखण्डस्य १४६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡‡ प्रशङ्गाय मातृताय स्वभानव इमां वाचमनजा पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुभे दिव आ पृष्ठयन्वने द्युस्वयवसे महि वृद्धमर्चत ॥ ५म. ५४तु. १२८क ।

§§ स्वस्ति नो मिमोतामश्निना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्बणः ।

स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति व्यावापृचिवी सुचेतुना ॥ ११ ॥

स्वस्तये वायुसुपन्नवामहै सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्यतिः ।

ब्रह्मस्यति सर्वगणं स्वस्तये स्वस्तये आदित्यासो भवन्तु नः ॥ १२ ॥

विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये ।

देवा अवन्तुभवः स्वस्तये स्वस्ति नो वदः पृथ्वीसः ॥ ५म. ५१तु. १२८क ।

॥॥ स्वादिष्ठया नदिष्ठया पवस्व सोम धारया । उन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिरभि योनि मयोहतम् । दुषा सधस्वमासदत् ॥ २ ॥

वरिर्वाधातमं भव मंहिष्ठो ब्रह्मन्ममः । पथिराधो मघोनान् ॥ ३ ॥

रक्षोहणमिति पञ्चविंशच्च सूक्तम्* । रात्रिर्व्यस्यदित्यष्टच्च
सूक्तम्† । कण्वेति पञ्चदशच्च सूक्तम्‡ । तरत् स मन्दीति
ऋक्चतुष्टयम्§ । सहस्रशोर्वेति षोडशच्च सूक्तम्॥ । विष्णो-
र्नु कमिति षडृचं सूक्तम्॥ । अतो देवा इति षडृचं

अभ्यर्चं महानां देवानां वीतिमन्त्रसा । अभिवाजमुत श्रवः ॥ ४ ॥
त्वामश्वाचरामसि तदिदं दिवे दिवे । इन्द्रो त्वे न आश्रयः ॥ ५ ॥
पुनाति ते परितुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता । वारिण शशता तना ॥ ६ ॥
तमोमण्योः समर्थं आगृभून्ति यावयो दश । स्वसारः पार्ये दिवि ॥ ७ ॥
तमो हित्वन्त्ययुवो धमन्ति वाकुरं इतिम् । विधातु वारण मधु ॥ ८ ॥
अभीम मध्या उत्त शीघ्रानि धेनवः शिशुम् । सोममिन्द्राय पातवे ॥ ९ ॥
अस्येदिन्द्रो मदीया विन्वा वृषाणि जिघ्रते । शूरो मघा च मंहते ॥

८म. १म. १०ऋक् ।

रक्षोहणमित्यादिकं सूक्तं प्रथमखण्डस्य १४०।१४१।१४२ पृष्ठेषु प्रदर्शितम् ।
रात्रिर्व्यस्यदित्यादिकं रात्रिसूक्तं प्रथमखण्डस्य १६४।१६५ पृष्ठयोक्तम् ।
कण्वेत्यादिकं सूक्तं प्रथमखण्डस्य १५८।१५९।१६० पृष्ठेषु उक्तम् ।
तरत् स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्वसः । तरत् स मन्दी धावति ॥ १ ॥
आपवस्व सहस्रिणः रयिः सोम सुवीर्यम् । अस्मे श्रवः एसि धारय ॥ २ ॥
अनु प्रवाम आयवः पदं नवीयो अक्रमुः । रक्षे जगन् सूर्यम् ॥ ३ ॥
अर्षा सोम युमतमाऽभि द्रोणानि राववत् । सौदन् योनीं वनेष्वा ॥

सामवेदः, अथवा ८म. ५८म. ४ऋक् ।

सहस्रशोर्वेत्यादिकं सूक्तं प्रथमखण्डस्य १८४।१८५।१८६ पृष्ठेषु प्रदर्शितम् ।

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवांच यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
यो अस्मभायदुत्तरं सधस्यं विचक्रभोऽस्मेधोरगायः ॥ १ ॥
प्र तदिष्टः लवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो निरिष्टाः ।
वस्योरुषु विषु विक्लमसेष्वधिचियन्ति भुवनानि विन्वा ॥ २ ॥

सूक्तम्* । परो माचयेति सप्तमं सूक्तम् ।

प्र विष्णवे श्रुमेतु मन्त्रा गिरिचित उरुगायत्र्य वृणु ।

य इदं द्यौषं प्रयतं सधस्यैको विममे चिभिरित्यदेभिः ॥ १ ॥

यस्य चो पूर्णामधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति ।

य उ विधातुं पृथिवीमुत द्यामेकां दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यच देवयवो मदन्ति ।

उरुक्रमस्य स हि बभ्रुरित्या विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५ ॥

तावां वासुन्धुशसि ममध्ये यच गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृणुः परमं पदमवभाति भूरि ॥ १म. १५४स. इच्छक् ।

अतो देवा अवन्तु ना यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्तधामभिः ॥ १ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे चेधा निदधे पदम् । समूदमस्य पांसुरे ॥ २ ॥

वीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि चारयन् ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यन्त यतो व्रतानि पश्यन्ते । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवौव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाप्सः समिन्वते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥

१म. २२स. इच्छक् ।

परो माचया तन्वा वृधाण न ते महित्वमन्वभुवन्ति ।

उमे ते विष्ण रजसौ पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥ १ ॥

न ते विष्णो जायमानां न जातो देव महिष्कः परमन्तमाप ।

उदस्तभूः नाकमुष्णं वृद्धन्तं दाधर्यं प्राचीं ककुभं पृथिव्याः ॥ २ ॥

इरावती धेनुमती हि भूतं मूयवसिनी मनुषे दशस्या ।

व्यस्तभूः रोदसी विष्णवेति दाधर्यं पृथिवीमभितो मयूखैः ॥ ३ ॥

उरुं यज्ञाय चक्रयुक् लोकं जनयन्ता सूर्यसुवासमधिम् ।

दासस्य चिद्वषसिप्रस्य माया जघृक्षुर्नरा पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

इन्द्राविष्टं दंष्ट्रिषाः ब्रम्बरस्य नव पुरो नवतिष्ठ अघिष्ठम् ।

व्रतं वर्चिनः सहस्रस्य साकं इथो अपत्यसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

हिरण्यवर्णमिति पञ्चदशर्षं सूक्तम्* । यज्जायत इति षडृषं
सूक्तम्† । वीतिहोत्रेति पञ्चर्षं त्रायुसूक्तम्‡ । सुचामीति

इयं मनोषा उहती उहन्तांशक्रमा तवसां वडयन्ती ।

रवे वा सोम विदथेषु विष्णो पिन्वतमिषो उजनेष्विन्द्र ॥ ६ ॥

वषट्ते विष्णो रास आकृषो मे तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट इव्यम् ।

वडन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरोमे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥

ॐ. १२२. ०४८।

हिरण्यवर्णमिति सूक्तं प्रथमसूक्तस्य १६४।१६५ पृष्ठयोजिताम् ।

यज्जायतो दूरमुदैति देवं तदु सुप्तस्य तर्धवेति ।

दूरङ्गम ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्माण्यपसो मनोषिणं यन्ने कृण्वन्ति विदथेषु धीराः ।

यदपूर्वं यच्च सन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।

यज्ज्यात्र चरते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ३ ॥

येनेदं भूत भुवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्वम् ।

येन यज्ञसायते सप्तहीता तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ४ ॥

यस्मिन्नुचः साम यजूंषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः ।

यस्मिंश्चित् सर्व्यमातं प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीषुभिर्वाजिन इव ।

इत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥

१४५. ६५. यजुः ।

‡ वीतिहोत्रं त्वा कवे युमन्तः५ समिधीमहि । अये उहन्तमध्वरे ॥

अवा नो अयं कृतिभिर्गायत्रस्य प्रभूर्गोवि । विश्वासु घोषु वन्द्य ॥

आ नो अये रयिं भर सचासाहं वर्धयाम् । विश्वासु प्रतप्तं दुष्टरम् ॥

आ नां अये सुचेतुना रयिं विश्वायुपांससम् । माहोक्कं धेहि जीवसे ॥

अयिं हिन्वन्तु नो धियः सप्तिमायमिवाजिषु । तेन जेष धनं धनम् ॥ सामवेदः ।

पञ्चर्षं सूक्तम्* । स्यो ना पृथिवि† । द्रविणोदाः‡ । सविता
पसातात् § । नवो नवो भवति ¶ । विद्युन् या पतन्ती ॥ ।
उलूकयातुम् ** । पिशङ्गभृष्टिम् †† । एताः सप्त ऋचः । एते-
र्व्याहृत्यादि पिशङ्गभृष्टिमित्यन्तैर्मन्त्रैः कूर्चेन कलशोदकेन सूच-

- * सुचामि त्वाह्विषाञ्जीवनाय कमशातयन्नादुत राजयन्मात् ।
याहिर्गन्धाह यदि वै तदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्रसुसुतामेनम् ॥ १ ॥
यदि चितायुर्गदि वा परेतो यदि मृत्यारन्तिकं नीत एव ।
तमाह्वरामि निर्वृतेरुपस्था दस्यार्धमेनं शतशारदाय ॥ २ ॥
सहसाक्षेभ्य शतशारदेन शतायुषा हविषा ह्यार्धमेनम् ।
शत यथेम शरदो न यातीन्द्रा विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ३ ॥
शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हिमन्ताञ्छतसु वसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नी सविता हृहस्यतिः शतायुषा हविवेनं पुनर्दुः ॥ ४ ॥
आह्वार्षं त्वा विदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ।
सर्व्याङ्ग सर्वं ते ऋचुः सर्व्यमायुष तेऽविदम् ॥ ५ ॥ १०म. १६१सू. ५ऋक् ।
- † स्यो ना पृथिविः नो भवाह्वरा निवेशनी । यन्मा नः शर्घ्यं स प्रथः ॥
१म. २२सू. १५ऋक् ।
- ‡ द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेद्राह्वतुभिरिष्यते ॥ २६च. २२म. यजुः ।
- § सविता पसातात् सविता पुरस्तात् सवितं ताराचात् सविताधराचात् ।
सविता नः सुवतु सर्व्यतातिं सविता नो रासतां दीर्घमायुः ॥ १०म. १६सू. १४ऋक् ।
- ¶ नवो नवो भवति जायमानोऽङ्गां कितुर्ववसामित्ययम् ।
मार्गं देवैर्भ्यो विदधात्यायम् प्रचन्द्रमाक्षिरते दीर्घमायुः ॥ १०म. ८५सू. १८ ऋक् ।
- ॥ विद्युन् या पतन्ती द्रविणोदभरन्ती मे ऋष्या काम्यानि ।
जनिष्टो अपोनर्थः सुजातः प्रोर्वशी तिरट दीर्घमायुः ॥ १०म. ८५सू. १०ऋक् ।
- ** उलूकयातुं यशूलूकयातुं जहि श्रयातुमुत कोकयातुम् ।
सुपर्शयातुमुत मृधयातुं हवदेव प्रमृच रच इन्द्रः ॥ ७म. १०४सू. २२ऋक् ।
- †† पिशङ्गभृष्टिमंभुवं पिशाचिमिन्द्र संमृच । सर्वं रघो निवर्धय ॥ १म. १२२सू. ५ऋक् ।

मभिषिच्य जातवेदस इति मन्त्रेण गन्धेन सूत्रं लेपयित्वा
विश्वेता तः इति मन्त्रेण आचार्यः पुंसो दक्षिणहस्ते सूत्रं बध्नी-
यात् । स्त्रियास्तु श्रिये जात इति मन्त्रेण† वामहस्ते बध्नीयात् ।
तत ऋत्विजोऽक्षतैर्यजमानस्य समन्त्रं रक्षां कुर्युः । तत्र मन्त्राः ।
शतं जीवेति इयम्‡ । ये यज्ञेनेत्यष्टर्चम्§ । अश्वकं यजा-

* विश्वेता ते सवनेषु प्रवाच्या या चकार्य मघवन्निन्द सुन्वते ।

पारावतं यत् पुरुसभृतं वस्त्रपाठयोः शरभाय ऋषिबन्धवे ॥ ऋज. १००स. ६४ब. ।

† प्रथमखण्डस्य १६० पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

‡ २२ पृष्ठे ११—१४ पंक्तिषु प्रदर्शितम् ।

§ ये यज्ञेन दक्षिणया समन्ता इन्द्रस्य सखाभिमृतत्वमानसः ।

तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥

य उदाजन् पितरो गोमयं वस्त्रतेनाभिन्दन् परिवत्सरे बलम् ।

दीर्घायुमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ २ ॥

य ऋतेन सूर्यमार्गेह्यन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातरं वि ।

सुप्रज्ञास्वमङ्गिरसो वां अस्तु प्रति गृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ ३ ॥

अयं नाभा वदति वज्रं वो गृहे देवपुत्रा ऋषयश्चक्षुषीत नः ।

सुव्रज्जगन्मङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्नीत मानवं सुमेधसः ॥ ४ ॥

विकपास इहवयस इन्द्रभौरवैपसः ।

ते अङ्गिरसः सूर्गवसे अग्नेः परिजगिरे ॥ ५ ॥

ये अग्नेः परिजगिरे विकपासो दिवस्पतिः ।

नवम्बोऽनु दशम्बो अङ्गिरस्तमः सचा देवेषु मंहते ॥ ६ ॥

इन्द्रेण युजा निःसृजन्त वाचतो ब्रह्म गोमन्तमश्विनम् ।

सहस्रं मे ददतो अष्टकर्ष्यः श्वो दिव्यचक्रत ॥ ७ ॥

अ नूनं कामतामयं मनु सोमोऽव रोहतु ।

वः सहस्रं शतान्नं सद्यो दानाय मंहते ॥ १०म. ६९स. ८६ब. ।

महे इति च* । ततो यजमानः कर्मसादगुण्यार्थमाचार्यादिभ्यो
यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

कर्मादौ बन्धनं प्रोक्तं कर्मान्ते तद्विसर्जनम् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

कङ्कणं मोचयाम्यद्य रक्षां (न तु) तु न कदाचन ।

मयि रक्षां विधायाशु देव त्वं गच्छ कङ्कण ॥

इति मन्त्रेण कङ्कणं विसृजेत् ।

इति शौनकोक्तं कौतुकबन्धनविधानम् ।

अथ कात्यायनमतानुसारि कौतुकबन्धनविधानम् ।

विनायकं नमस्कृत्य गिरिपुत्रीञ्च मूर्धनि ।

कात्यायनमनुप्रोक्तो रक्षाबन्धो विधीयते ॥

विनायकं तु संपूज्य गुडैर्गन्धाक्षतादिभिः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा सङ्कल्प्य च यथाविधि ॥

प्रक्षाल्य कांस्यपात्रन्तु कुशभस्मजलेन च ।

ताम्बूलं तत्र विन्यस्य भस्मना सहितं तथा ॥

सौवर्णं राजतं वापि क्षौमं कार्पासमेव वा ।

तन्नुत्रयं तथा पुंसां स्त्रोणान्तु द्विगुणोक्तम् ॥

पावमानेन मन्त्रेण† सूत्रञ्चैवाभिषेचयेत् ।

आपो हि षेति मन्त्रेण‡ संस्कार्यस्याभिषेचनम् ॥

* मत्स्ये १० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमा(नीः)न्वः पुनन्तु ते ॥ एवमादिरूपेण ।

‡ प्रथमसूत्रेण ५८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

सूत्रं गन्धेन संलिम्बेदंशुना तेति॥ मन्त्रतः ।
 दीर्घायुस्तेति मन्त्रेण११ आशिषा योजयेद्वटुम् ॥
 त्रियम्बकेन मन्त्रेण१३ भूतिं दत्त्वा ललाटके ।
 तूष्णीं ततो द्विवारञ्च भस्म दद्यात्तथैव च ॥
 यदावधेति मन्त्रेण१५ पुंसो वै दक्षिणे करे ।
 बध्नीयात् सूत्रकश्चैव स्त्रियाश्चेद्वामके करे ।
 त्रीणि त आहुर्मन्त्रेण१७ इति कात्यायनोदितम् ॥
 इति कात्यायनोक्तं कौतुकबन्धविधानम् ।

अथ वृद्धिश्राद्धम् ।

तथाच आश्वलायनकारिका ।

स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्त्तेषु कर्मसु ।

वृद्धिपूर्त्तशब्दार्थं स्वयमेवाह ।

अंशुना ते अंशुः पृथ्व्यां पशुषा पशुः ।

गन्धेन सोममवतु मद्राय रसो अच्युतः ॥ २०अ. २७म. यजुः ।

दीर्घायुस्तृतीयधे स्त्रिता यस्मै च त्वा क्षुण्णाम्भम् ।

अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा अतवल्गवा विरोहतात् ॥ १२अ. १००म. यजुः ।

प्रथमखण्डस्य १८१ पृष्ठे उक्तेन ।

यदावधन् दायायवा हिरण्यं अताङ्गीकाय सुमनस्मानाः ।

तन्म आवधामि अतमारदायायुषान् जरदष्टिर्यथासम् ॥ २४अ. ५२म. यजुः ।

त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि त्रीण्यसु त्रीण्यतः समुद्रे ।

उतेव मे बह्वन्धं सर्वम् यथा त आहुः परमं जनिषम् ॥ १म. १६१सु. ४श्लो. ।

पुंसः सावनसीमन्तचौलोपनयनेष्विह ।
 विवाहे चानलाधारप्रभृतिस्रौतकर्म्मसु ॥
 इदं श्राद्धं प्रकुर्वन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् ।
 अन्यैः षोडशसंस्कारश्रावणादिव्यपीथ्यते ।
 वाय्वाद्युदयपनादौ तु कुर्युः पूर्वनिमित्तकम् ॥ इति
 चन्द्रिकायां विष्णुपुराणे ।

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेस्मनः ।
 नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥
 सीमन्तोपनयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
 नान्दीमुखान् पितृनादौ तर्पयेत् प्रयतो गृही ।
 तानिष्टा पितृयज्ञेन वैदिकं कश्चिदाचरेत् ॥

ब्राह्मेऽपि ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।
 पितृनान्दीमुखानाम् तर्पयेद्द्विधिपूर्वकम् ॥
 वेदव्रतेषु चाधानयज्ञपुंसवनेषु च ।
 नृवाकभोजने स्नाने भार्यायाः प्रथमार्त्तवे ॥
 स्नाने समावर्त्तने ।

देवारामतडागादिप्रतिष्ठासूक्तवेषु च ।
 राजाभिषेके बालाभोजने वृद्धिसंज्ञकान् ॥
 नान्दीमुखान् पूज्यतमार्त्तिस्तथा मातृगणानपि ।

वनस्थाद्याश्रमं* गच्छन् पूर्वेषुः सद्य एव च ।

पितॄन् पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत् कर्मसिद्धये ॥ इति ।

कचिन्नान्दीश्राद्धस्य तन्मत्वमाह ।

गणशः क्रियमाणानां मातॄणां पूजनं सक्तत् ।

सक्तदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

प्रस्यार्थः । देशान्तरगतस्य चिरकालाश्रूयमाणसद्भावस्य मृत-
पुत्रा पुत्रादिना कृतप्रेतकार्यस्य कालान्तरे समागतस्य तस्यैव
यदा जातकर्मादयः संस्कारा युगपत् क्रियन्ते,—अथवा उप-
नयनात् प्राक् स्वकाले कथञ्चिदकृतचौलपर्यन्तसंस्कारस्य जात-
कर्मादीनि यदा उपनयनकाले संभूय क्रियन्ते,—तदा तेषु
संभूय क्रियमाणेषु संस्कारेषु मातृपूजाया नान्दीश्राद्धस्य च सक्तत्-
त्वेण प्रथमतः क्रियमाणकर्मणः आदावनुष्ठानं कर्तव्यम्,
। पृथगादिषु नावस्था संस्कारकर्मणामादिषु कार्यमित्यर्थः ।

अत्र मातृपूजनं पूर्वमुक्तं विष्णुपुराणे ।

तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ।

अकृत्वा मातृयागस्तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥ इति ।

मनुरपि ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

* वानप्रस्थाश्रमादिकं, यदा गृहस्थाश्रमं विहाय वनं गन्तुमिच्छत इत्यर्थः ।

मातर उक्तास्तुर्विंशतिमते ।

आद्ये अम्बुद(ये)यप्राप्ते देवतास्थापनं स्मृतम् ।

जातिधर्मकुलश्रेणीलोकानां वृद्धिकारकम् ॥

तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा ।

इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाष्टमी ॥

ब्रह्माण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाद्येवगणाधिपान् ।

वृद्धादौ पूजयित्वा तु पञ्चान्द्रीमुखान् पितृन् ॥

मातृपूर्वान् पितृन् पूज्य ततो मातामहानपि ।

मातामहीमतः केचिदयुग्मा भोज्या द्विजातयः ॥

अस्यार्थः । वृद्धिश्चाद्ये कर्त्तव्ये सति पूर्वं स्थण्डिलादौ मातृगणः

संपूज्यस्तद्वया पितृपक्षे तिस्रो मातृपितामहीप्रपितामह्यः पूज्याः ।

तथा मातामहवर्गे मातामह्यादयस्तिस्रः पितृष्वसा मातृष्वसेत्यष्टौ

मानुष्यो मातरः । ब्रह्माण्याद्याः सप्त देवमातरः । तथा

दुर्गागणाधिपक्षेत्राधिपांश्च षोडशैरुपचारैः संपूज्य नान्द्रीमुखान्

पितृन् आद्येन पूजयेदिति प्रयोगपारिजाते व्याख्यातम् ।

* अथवा कात्यायनोक्ता मातरः पूज्याः यथा ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आवाह्य गन्धपुष्पाणि धूपं दीपं निवेदयेत् ॥

तथा वसोर्धारामातरः कुक्षे समालिख्य पूज्या इत्युक्तं तत्रैव ।

कुक्षलम्ना वसोर्धाराः पञ्च वायु घृतेन तु ।
कारयेत्सप्तधारा वा नातिनीका न क्षोच्छताः ॥
आयुष्याणि च शान्तिर्धर्मं अपित्वगृथ समाहितः ।
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥ इति ।

इदं कात्यायनपरिशिष्टोक्तकातीयानां काण्वमाध्यन्दिनानामेवेति
वेदितव्यम् । षड्भ्यः पितृभ्य इति । तेषां सूत्रे नान्दीश्राद्धस्य
षड्वेत्त्यभिधानादविरुद्धम्, बह्वर्त्तं वा स्वगृह्योक्तमिति वचनानु-
ग्रहाच्च । प्रयोगपारिजातकृता तु षड्भ्यः श्राद्धमुपक्रमेदित्येवं
व्याख्यातम् । त्रिभ्यः पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यो मातामहादिभ्यो मातृ-
श्राद्धपूर्वकं श्राद्धमुपक्रमेत् ।

उत्सवानन्दसन्ताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।
ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च ॥

इति हेमाद्रौ मत्स्यपुराणवचनात् । तदेतदाश्वलायनशाखादि-
विषयत्वेन नेतुं शक्यते ।

माता पितामही चैव संपूज्या प्रपितामही ।
पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्त्रयः ।
एते नवार्चनीयाः स्युः पितरोऽभ्युदये द्विजैः ॥

इत्याश्वलायनस्मरणात् । अत्र नान्दीश्राद्धे आश्वलायनकाण्वा-
दीनां पित्रादिक्रम एव न तु प्रपितामहादिक्रमः । तत्तच्छा(स्त्री)-
स्त्रिप्रवर्त्तकाश्वलायनकात्यायनाभ्यां स्वस्वसूत्रे तादृशक्रमस्य प्र-
दर्शितत्वात् ।

विधानपारिजाते

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।
नाम सङ्कीर्तयेद्दिङ्मानन्धश्च पितृपूर्वकम् ॥
।द्ववशिष्टवचनं तदेतच्छास्त्रान्तरीयमिति मन्तव्यम् । हेमा-
तोऽप्येवमेव मेनिरे ।
समाह वशिष्ठः ।
पूर्वेद्युर्मातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।
उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥
।नुकल्पमाह वृद्धशातातपः ।
पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।
ततो मातामहानान्तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥
प्यशक्तौ वृद्धमनुः ।
अलाभे श्राद्धकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः ।
पूर्वेद्युरेव कुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥ इति ।
।तातपसु ।
पृथग्दिनेष्वशक्त्येदेकस्मिन् पूर्ववासरे ।
श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवस्तु तान्त्रिकम् ॥ इति ।
।ममाह प्रचेताः ।
मातृश्राद्धस्तु पूर्वं, स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानान्तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥
।हादिमहाकर्माविषयम् । अल्पे तु तदहरेव कार्यम् ।
। गृह्यपरिशिष्टम् ।

महत्सु पूर्वेषुस्तदहरेवाल्पेषु इति ।

अत्रिरपि ।

पूर्वाह्णे तु भवेद्विर्विना जन्मनिमित्तकम् ।

पुनजन्मनि कुर्वीत आहं तात्कालिकं बुधः ॥ इति ।

वेश्मेदेवादयोऽच नान्दीमुखा इति विशेषणीया इत्युक्तं
हेमाद्रौ ।

ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञकाः । इति ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छतोत्यादि ।

अत्रेदं तात्पर्यम् । द्विविधा नान्दीमुखाः पित्रादयस्त्रयः प्रपिता-
महपित्रादयश्च । तत्र पित्रादयो नान्दीमुखा वृद्धिआहदेवता
ज्ञेयाः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्तिताः ।

प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु मङ्गलीया यतस्तु ते ॥

इति ब्रह्मपुराणे तेषामेव मङ्गलकर्मसु देवतात्वश्रवणात् ।

प्रपितामहस्य पित्रादयस्तु प्रौष्ठपदपरिणमासीनिमित्तश्चाह देवता
इति मन्तव्यम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

इत्युक्त्वा

तेभ्यः पूर्वतराः पञ्च प्रजावन्तः सुखैषिणः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥

इति तेषामपि नान्दीमुखसंज्ञां विधाय

नान्दीमुखानां प्रत्यङ् कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णमास्यास्तु कर्त्तव्यं वाराहवचनं यथा ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् । अतः सिद्धं वृद्धिश्चाद्ये पित्रादि-
त्रिकस्यैव देवतात्वमिति । प्रयोगपारिजाते हेमाद्रौ च एवमेव
व्याख्यातम् ।

अन्येऽपि विशेषाः कारिकायाम् ।

प्राङ्मुखोऽत्रोपवोतौ स्या(द)दुपचारः प्रदक्षिणम् ।

तिलकार्थं यवैः कुर्यात् युग्मानत्र निमन्त्र्य तु ॥

ऋजुदर्भानमूलांस्तु दक्षिणामासनेषु तु ।

प्राक् संस्थेष्वपि आसिष्य पूर्ववच्चानुमन्त्र्य ताः ॥

तिलो सोति पदस्थाने यवोऽसीति पद वदेत् ।

स्वधयेति पदस्थाने तुष्ट्याशब्दं वदेत्तथा ॥

पितृनिति पदात्पूर्वं वदेन्नान्दीमुखानिति ।

स्वधानमःपदस्थाने वदेत् स्वाहानमःपदम् ॥

अथान्यन्तु यथापाठमुक्तार्घ्येष्वपि दयवान् ।

नान्दीमुखास्तु पितरः प्रीयन्तामिति मन्त्रतः ॥

सम्बन्धनामरूपाणि वर्जयेदत्र कर्मणि ।

निपातो न हि संबन्धस्य जागुनो विद्यते क्वचित् ॥

पितर्यमुपविष्टभ्य सक्तदध्यं निवेदयेत् ।

द्विर्द्भिर्गन्धादि दातव्यमित्यादि ॥

अन्येऽपि विशेषाः स्वस्वसूत्रादवगन्तव्याः ।

तथा ।

अत्र तृप्तिपरिज्ञानपर्यन्तं पूर्ववद्भवेत् ।
 मधुवातेत्यृचः स्थाने उपास्मै गायता नरः ॥
 पञ्चर्षः* श्रावयित्वाक्षद्विति† च श्रावयेद्वचम् ।
 सम्यक्प्रवचनादि स्यादाचान्तेषु द्विजभ्यसु ॥
 द्विजभुक्ताशयं सम्यगोमयेनोपलेपयेत् ।
 अत्र प्रागयकान् दर्भानासृणाति ततः परम् ॥
 पृषदाज्यं च कुर्वीत दध्या (लयन्ति) नयति सपिषा ।
 पृषदाज्येन सन्मिश्रं भुक्तशेषं घृतं भवेत् ॥
 एकैकस्योक्तमन्त्रेण द्वौ द्वौ पिण्डौ तु निर्वपेत् ।
 अथानुमन्त्रणादि स्यात्तत्तु नेच्छन्ति केचन ।
 अथ सम्यक्प्रवचनं विप्राणान्तु विसर्जनम् ॥ इति ।

उपास्मै गायता नरः पवमानावेन्दवे । अभिदेवाऽऽ इयन्ते ॥ ६९ ॥

यं त्वाहिहृत्वं मघवन्नवर्षन्ते शम्भवे हरिषो यं गविष्टौ ।

यं त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमऽऽ सगणां मरुद्भिः ॥ ६९ ॥

अनिष्ठा उयः सहसे तुराय मन्द्र आजिष्ठो बहुलाभिमानः ।

अवर्षेन्मिन्द्र मरुतश्चिदत्र माता यज्ञीरं दधनञ्जनिष्ठा ॥ ६४ ॥

आतू न इन्द्र इव ह्यग्न्याकमर्षं मागहि । महान् महीभिर्यतिभिः ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्रधः ।

अस्तिहा अनिता विन्वतूरसि त्वं तूर्यं तरुष्यस्यै ॥ ६६म. ३३अ. यजुः ।

अचन्नसोमदन्त अश्वप्रिया अधृषत ।

असोषत स्वभानवां विप्रा गविष्ठया मतोयोगा त्विन्द्र ते हरी ॥ ५१म. ३३अ. यजुः ।

तथा बहुमातृकस्यापि पिण्डमेकमेव ।

अनेका मातरो यस्य वृद्धिश्चाद्ये महालये ।

अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डमेकस्तु निर्व्यपेत् ॥

इति लोगाच्चिवचनात् ।

तथा ।

पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ।

जीवेत् स यदि वर्गाद्यस्तद्वर्गस्तु परित्यजेत् ॥

इति वचनादयदि वर्गाद्यः सम्पूर्णो वर्गो वा जीवति तदा वृद्धि-
श्चाद्यादौ तद्वर्गस्त्याज्यः । तथा पिण्डदानमपि विकल्पेनोक्तं
वृद्धिश्चाद्ये ।

पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्यान्नराधिप ।

इति भविष्यपुराणवचनात् ।

आमश्चाद्यं पिण्डवर्जं वृद्धौ गान्दीमुखे सदा ।

इति वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनाच्च । अपिण्डकं वृद्धिश्चाद्यमनम्निकविषय-
मिति केचित् ।

यावन्मन्त्राग्निसम्बन्ध उक्तमग्निस्तथैव च ।

तावद्वृद्धिषु सर्वासु सङ्कल्पमात्रमाचरेत् ॥

इति वृद्धमनूक्तेः ।

सङ्कल्पश्चाद्ये विशेषमाह लोगादिः ।

सङ्कल्पस्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।

नावाहनं न चैवार्घ्यं नाम्नौकरणमेव च ।

विकिरं पिण्डदानञ्च चाद्ये सङ्कल्पसंज्ञि(ते)तम् ॥ इति ।

अथ जीवत्पितृकस्य विशेषमाह मनुः ।

वृद्धौ तौर्ये च संव्यस्ते ताते च प्रतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥ इति ।

अस्यार्थः । पितृकर्तृके कर्मणि वृद्धादौ यदि पितृप्रतिनिधि-
त्वेन पुत्रस्य कर्तृत्वं तदा पितृपित्रादय एव यद्व्याः न तु स्वमातृ-
मातामहादय इति । स्वकर्तृके स्वपत्नीनिषेकादिकर्मणि तु
पितरि जीवत्यपि स्वमातृमातामहादिभ्यो दद्यात् ।

पितरो जनकस्येज्या यावद्भूतमनाहितम् ।

समाहितव्रतः पश्चात् स्वान् यजेत पितॄन् सदा ॥

इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेः । समाहितव्रतः समाप्तब्रह्मचर्य इत्यर्थः ।

तत्रापि प्रथमविवाहे न स्वस्य कर्तृत्वमित्याह सायनाचार्यः ।

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु ।

पिण्डानोद्वहनात्तेषां त(द)स्याभावे तु तत्क्रमात् ॥

अत्र पिण्डशब्दः श्राद्धपरः । ओद्वहनादित्यत्र अभिविधावाङ् ।
ततश्च स्वापत्यस्य गर्भाधानादिप्रथमविवाहान्तसंस्कारेषु पिता स्व-
पितृभ्यः श्राद्धं दद्यात् । तस्य पितुरभावे तु तत्प्रतिनिधिपितृव्यादि-
स्तत्पुत्रादेर्जातकर्मादिविवाहान्तसंस्कारेषु तेषां संस्कार्यपित्रादीना-
मेव क्रमेण दद्यात् । पितुर्भात्राद्यभावे तु संस्कार्यस्य भ्रात्रादिभि-
रपि स्वपित्रादीनामेव दातव्यम् ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

इति स्मरणात् । समावर्त्तनस्यापि विवाहात्प्राचीनसुतसंस्कार-
त्वाज्जीवत्पितृकस्य समावर्त्तने पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । अजीव-
त्पितृकस्तु पूर्वसंस्कृतभ्रातृसम्भवेऽपि स्वयमेव स्वपितृभ्यो दद्यात् ।
उपनीत्या कर्माधिकारस्य जातत्वादिति ।

कर्त्ता चेज्जीवत्पिता तदा विशेषमाह गृह्यपरिशिष्टे ।

जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्यां
जीवत्यां मातामहस्यैवेति ।

येभ्य एव पिता दद्यादिति तु साग्निविषयम् ।

न जीवतः पितुः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ।

(ए)येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः ॥

पितामहेऽप्येवमेव कुर्याज्जीवति साग्निकः ।

साग्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति प्रपितामहे ॥

इति सुमन्तुवचनात् ।

इति श्रीमद्विधानपारिजाते तृतीयस्तवके वृद्धिश्राद्धनिर्णयः ।

अथ वरस्य कन्यागृहं प्रति गमनविधानम् ।

तत्र शौनकः ।

पुण्ये मुहूर्त्ते कुर्वीत विवाहं विधिवद्विजः ।

तत्राभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात् स्वस्ति च वाचयेत् ॥

अपरेद्युः कृतस्नानो धृतधौताम्बरद्वयः ।
 भूषितो गन्धमाख्याद्यैः शकुनेन समन्वितः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयित्वान्ते कृतपुण्याहवाचनः ।
 कृतकौतुकबन्धस्य मित्र(बन्धादि)बान्धवसंयुतः ॥
 यानं यथार्हमारुह्य यातव्यं च बधूगृहम् ।
 तस्य द्वाराद्वहिः स्थित्वा प्राप्नुखोऽभिमुखागतैः ॥
 गृहीतपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनैः ।
 कृताभ्युन्नमनो गेहं प्रविशेत्सह बन्धुभिः ॥ इति ।

बधूवरभोजनविषये बौधायनः ।

स्रग्वी भुक्तवान् प्रतोदपाणिरपदातिर्गत्वा बन्धुञ्जातिभिः
 रतिथिवदर्चितः स्नातामहतवाससं गन्धानुलिप्तां स्रग्विणीं
 भुक्तवतीमिषुहस्तां बधूं समीक्षेत इति ।

व्यासोऽपि ।

भुक्ताः समुद्वहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणं तथा ।
 उपोषितः सुतां दद्यादर्चिताय द्विजातये ॥ इति ।

ब्राह्मेऽपि ।

पूर्वेद्युः स्वस्तिवाचनं नान्दीश्रावं समाचरेत् ।
 भुक्ता निश्चङ्गि पूर्व्याह्ने उद्वहेन्निशि सर्व्वदा ॥
 इति कन्यागृहगमनविधानम् ।

अथेदानीं गृहमागताय वराय कन्यादाना मधुपर्क-
विधानेन पूजा कार्या ।

तथा चाश्वलायनगृह्यम् ।

ऋत्विजो ब्रूवा मधुपर्कमाहरेत् स्नातकायोपस्थितायेति ।
कात्यायनगृह्यमपि ।

षडर्घ्या भवन्ति आचार्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः
स्नातक इति ।

वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यचोदितः ।

मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्यशास्त्रेऽपि दातरि* ॥ इति ।

एवं स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारेण मधुपर्कविधिना अर्चिताय वराय कन्या-
दानमभिधीयते ।

तथाच शौनकः ।

नानाविधा जानपदा ग्राम्याद्योद्वाहकर्मणि ।

क्रियन्ते लौकिका धर्मास्तेषु स्वकुलपुरुषैः ॥

पूर्वैरनुष्ठितान् कृत्वा कुर्याद्धारपरिग्रहम् ।

सर्वसाधारणं कर्म तत्तु तावदिहोच्यते ॥

तत्र प्रदेशे कस्मिंश्चित्तदनुपरिकल्पिते ।

विष्टरे† प्राप्नुवतुः सम्यगासित्वा चरणी स्वयम् ॥

● अत्र वरदाहमन्त्र ऋत्विगाद्युपसंचकः तदाहः अर्चयामासुया मधुपर्क इति अर्चयाम यच्छाखीयं
कर्म तच्छाखया मधुपर्क इति याज्ञिकाः तत्तु नाद्रियन्ते इत्याः । इति निर्णयसिन्धुः ।

† यथावता भवेन्नृणा तदर्थेन तु विष्टरः ।

अर्चयामासु भवेन्नृणा लब्धकर्मसु विष्टरः ।

इतिचावर्तको ब्रह्मा वाजावर्तसु विष्टरः । एतेवान्वतमप्ये ।

प्रक्षात्वाचम्य च कृतप्राणायामः समाहितः ।
 उपलिप्य तथोन्मिष्य स्थण्डिलेऽग्निं निधाय च ॥
 पश्चादग्नेः प्रतिष्ठाप्य पेषणीमश्मनिर्भिताम् ।
 प्रागुत्तरेऽग्नेः संस्थाप्य पूर्णकुम्भमथो वरः ॥
 उत्थाय प्राप्नुस्वः स्थित्वा प्रत्यगुत्तरतोऽनलात् ।
 तदानौमात्मना दत्तं नूतनं वसनद्वयम् ॥
 वसित्वाचान्तसलिलां भूषितां कुसुमादिभिः ।
 पश्चाशत्कुशको ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ॥
 ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
 दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥
 प्रत्यङ्मुखः प्राप्नुखीं तां स्थितामात्मसमौपतः ।
 कन्यकां प्रतिगृह्णीयाद्दत्तां पित्रादिभिर्वरः ॥
 कन्यादानप्रकारस्य पूर्वाचरित उच्यते ।
 वरस्याभिमुखं स्थित्वा कन्यायाः प्रतिपादकः ॥
 चतुर्थ्यन्तं वरस्योक्ता नाम तद्गोत्रपूर्वकम् ।
 ततः सहत्वकर्त्तव्य इत्युच्चार्य ततः परम् ॥
 पाद(गामिनि)गामिति चोच्चार्य प्रीतिपूर्वं ततः परम् ।
 वरस्य हस्ते यो दद्यादेवतीर्थेन शान्तधीः ॥
 तद्यथा गार्ग्यगोत्राय परमेश्वरशर्मायै ।
 चापेयगोत्रप्रभवां पार्वतीं प्रददाम्यहम् ॥
 कन्यां सहत्वकर्त्तव्यः करोमि प्रतिपादिताम् ।
 कन्यकादानकर्त्तव्यमाचरन्ति मनीषिणः ॥

विभवानुगुणं क्षेत्रं सुवर्णरजतादिकम् ।

सर्वं विहित(मन्त्रेण)मन्त्रैव काले दद्यात्सहोदकम् ॥

तिष्ठन् कन्यादानं कुर्यात् । तदुक्तं बृहस्पतिना ।

चतुष्पादं गृहं कन्यां दासीं क्वचं रथं तरुम् ।

तिष्ठन्नेतान् द्विजो दद्याद्भूम्यादीनुपविश्य च ॥

ततो मङ्गलसूत्रञ्च ध्यायन्निष्ठाञ्च देवताम् ।

बद्धा कण्ठे प्रदेशेऽस्या भूषणानि च शक्तितः ।

कन्यकां प्रतिगृह्यैवं वरः पूर्ववदासने ॥ इति ।

अत्र शौनकीये अग्निं प्रतिष्ठाप्य बद्ध्वा वरः पाणिं गृह्णीयादिति यदुक्तं तत्तु वाजसनेयादिविषयम् । तच्छाखाप्रवर्त्तककात्यायनाचार्येण उद्धृतावोक्षिते अग्निमुपसमाधाय निश्म्य विवाह उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयादिति सूत्रप्रणयनात् । आश्वलायनादीनाम् पाणियहणानन्तरमग्निस्थापनं वेदितव्यम् । पश्चादग्नेर्द्विषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्य उत्तरपुरस्तादुदकुम्भं निधाय समन्वारब्धायां बुत्वेति सूत्रात् ।

आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे बधूं तामुपवेश्य च ।

उपलेपादि कुर्वीत हविर्भुक्स्थापनान्तकम् ॥

इति कारिकाकारमताच्च ।

नारदः ।

षडङ्गुलमितोत्सेधं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।

कुर्यात्पातालवत्ताम्रपात्रं तद्व्यभिः पलैः ॥

ताम्रपात्रे जलैः पूर्णे नृत्पात्रे वायवा शुभे ।

मण्डलार्द्धदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत्* ।

मुहूर्त्ते मङ्गले प्राप्नो यन्मच्छायादिनाथवा ॥ इति ।

अथ सुमुहूर्त्तसमये विशेषोऽभिहित आश्वलायनकारिकायाम् ।

स्नातालङ्कृतकन्यायाः प्राप्नुव्याः प्रत्यगाननः । .

ईक्षेत तण्डुलस्थाया वरस्तस्य मुखञ्च सा ॥

मुहूर्त्ते शोभने सम्यक् क्षिपेतां मुखयोर्मिथः ।

सगुडां जोरकां कन्यां वरयेदथ तां वरः ॥ इति ।

तण्डुलप्रमाणमुक्तं यमस्मृतौ ।

आरुह्य तण्डुलप्रस्थमीक्षेत्प्रत्यङ्मुखो बधूम् । इति ।

अथ कन्यादानप्रकार उक्तः गृह्यपरिशिष्टे । यथा ।

चतु(ष्पादे)ष्पदे सोत्तरच्छदे हरितदर्भास्तीर्णे भद्रपीठे वरः
प्राप्नुव उपविशेत्तस्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखीं भद्रपीठासीनां सुस्नाता-
मलङ्कृतामाहृतवाससम्* स्रग्विणीं कन्यां पुरस्कृत्य दाता सामात्य-
उपावशेद्वरं विधिवद(र्हयेत्)भ्यर्चयेच्च । अथ दक्षिणतः पुरोधा
उदङ्मुख उपविश्य मध्ये प्रागग्रोदगग्रान् दर्भानास्तीर्थं तैजस-
मपां पूर्णं कलसं निधाय ब्रीहियवानोप्य तं गन्धादिभिरलङ्कृत्य
दूर्वा(म्ब)पल्लवैर्मुखमवस्तीर्थं अबलिङ्गाभिर्ऋग्भिरभिमन्त्र्य ताभि-
रङ्गिः प्रयोजयेत् ।

* निक्षेपमक्तं यथा— सुखां त्वमसि यन्प्राप्तां ब्रह्मणा निश्चितं पुरा ।

भव भावाय दम्पत्योः कालसाधनकारणम् ॥ इति निर्णयसिन्धुः ।

आहृतवासोलक्षणं यथा— ईवद्भूतं नवं शुभं सदृशं यत्र धारितम् ।

आहृतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥

ईषत् सूत्रं, न धारितं न परिहितमिति संस्कारतत्त्वम् ।

अथ दाता पुण्याहादीनि वाचयित्वा शिवा आपः सन्तु सौम-
नस्यमस्तु अक्षतं चारिष्ट्यास्तु दीर्घमायुरस्तु शान्तिः पुष्टिसुष्टिस्तु
तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रसम्पत्त्यास्तु इत्युक्त्वा भार्यादिसमेतः सङ्कल्प-
वाक्यमुच्चार्य कन्यां प्रतिगृह्य वत्सगोत्रो(इवा)त्पन्नाममुष्य प्रपौत्री-
ममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्रो सुशीलानान्नीमिमां कन्यां वशिष्ठगोत्रो-
(त्पन्नाय)इवाय अमुष्य प्रपौत्राय अमुष्य पौत्राय अमुष्य पुत्राय
श्रुतशीलनान्ने अस्मै वराय सम्पददे कन्यां प्रतिगृह्णातु भवानिति
ब्रुवन् वरस्य पाणी हिरण्यमुपधाय कलसोदकधारामासिञ्चेत् ।
मनसा च प्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयात् ।

अथ वरः शिरसि पुण्याहाशिषो वाचयित्वा दक्षिणेऽंसे
कन्यामभिमृश्य “क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो
दाता कामः प्रतियहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रति-
गृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वाददातु पृथिवी परिगृह्णातु”
इति जपित्वा प्रजापतिमनुस्मृत्य धर्मप्रजासिद्धयर्थं कन्यां प्रतिगृह्ण-
मीति ब्रूयात् । एवं त्रिः प्रयुज्य पुरोधा दातृवरौ प्रति “ऋतस्य
हि गुरुधः सन्ति पूर्वी”रिति तिस्र ऋचोः* जपित्वा एतद्वः सत्य-
समृद्धमस्तु इति ब्रूयात् ।

* ऋतस्य हि गुरुधः सन्ति पूर्वीर्ऋतस्य धीर्तर्हजिनानि इति ।

ऋतस्य श्लोकां बधिरा ततर्ह कूर्वाभुधानः शुचिमान् आयोः ॥ ८ ॥

ऋतस्य दृक्ता धरुणानि सन्ति पुकषि चन्द्रा वपुषे वपुंषि ।

ऋतेन दीर्घमिषणक्तं पुष्य ऋतेन गाव ऋतमा विवेष्टुः ॥ ९ ॥

ऋतं धेमान ऋतमिदानीत्यृतस्य शुभसुरया च गव्यः ।

ऋताव पृथ्वी बह्वले गर्भोरे ऋताव धेनु परमे दुहाने ॥ ४म. २०सू. १०ऋक् ।

अथानयोर्निरीक्षणम् ।

खलङ्कते वेश्मनि मङ्गलगोततूर्यनिर्वोषे पूर्वापराव(न्यु)त्यु-
च्छितौ हस्तान्तरालौ शुक्लतण्डुलराशौ कृत्वा मध्ये स्वस्तिकां तिर-
स्करिणीं धारयेयुः । अथ पूर्वस्मिन् राशौ प्रत्यङ्मुखीं गुड-
जोरकपाणिं कन्यां स्थापयेयुः । अपरस्मिन् प्राङ्मुखं तथाभूतं
वरश्च । तौ मनसा इष्टदेवतां ध्यायन्तौ समाहितौ (समायिकौ)
तिष्ठेताम् । ब्राह्मणाः सूर्यसूक्तं* पठेयुः । पुरन्धरो मङ्गलगोतीः
कुर्युः ।

अथ ज्योतिर्विदादिष्टे काले (प्रविष्टे) सद्यस्तिरस्करिणोमुद-
गपसार्थं कन्यावरौ परस्परस्मिन् गुडजोरका(नवकिरतः)नव-
किरन्तौ परस्परं निरीक्षेयाताम् । अभ्रातृघ्नोमिति† तामोक्षमाणो
जपत्यघोरचक्षुरपतिघ्नोऽधीति‡ । तथेक्ष(क्ष्य)माणोऽथास्या भ्रुवो-
र्मध्यम् इदमहमिति§ दर्भाग्रेण परिमृज्य दर्भं निरस्य अप उप-
सृजेत् । ततो मित्रोऽसौति बधूं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा एकमिषेण
इति वेदिमुपनयेत् । अथ ब्राह्मणा बान्धवाः पुरन्धराश्च ता-
राशौभिरभिनन्दयेयुः ।

* उदुत्यमित्यादिकं प्रथमखण्डस्य ४०० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† अभ्रातृघ्नौ वरुणापतिघ्नौ इहस्यत इन्द्रापुत्रघ्नौ लक्ष्मणानामस्यै सवित्रः सर्वे ।

‡ अघोरचक्षुरपतिघ्नोऽधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्षाः ।

§ वीरसूदेवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १०म. ८५म. ४४सूक् ।

§ इदमहं या त्वयि पतिग्राहणीतां निर्दिशामि ।

¶ एकमिषे विष्णुस्ताऽन्वतु वे कर्जं होवाभा विष्णुस्ताऽन्वतु । संस्काररत्नमाला ।

अथानयोराद्राक्षतारोपणम् ।

ब्राह्मणाः तैजसेन पात्रेण क्षीर(मानीय)मादाय घृतमासिष्य
पुरन्ध्रादिभिः आद्राक्षततण्डुलानादाय तदारोपणरूपं तथा-
स्थितयोर्बधूवरयोर्वर्धनकमेतत् कारयेयुः । अमृतं क्षीरमायुर्वृत-
मरिष्टमक्षतान्याप एतेषामारोपणमिष्यते इति सूत्रात् । ततो वरः
प्रक्षालितपाणिर्बध्वाः प्रक्षालितेऽञ्जली क्षीरघृतं पाणिना द्विरुप-
स्तोष्य द्विस्तण्डुलानञ्जलिना वपति यथापूर्येत ततो द्विरुपरिष्टा-
दभिधारयति एवं वराञ्जलावन्यस्तण्डुलापूरणं कुर्यात् । दाता
तयोरञ्जल्योर्हिरण्यमवदधाति । अथ वरः कन्याञ्जली स्वाञ्जलिं
धारयेत् दाता च कन्यां धारयतु दक्षिणाः पान्तु बहुदेयं चास्तु पुण्यं
वर्धताम् शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रसम्पदस्तु
इत्युक्त्वा कन्यामुत्क्षिप्य तदञ्जल्यक्षतान् वरभूर्ध्वारोपयेत् । वरोऽपि
तन्मूर्ध्नि स्वाञ्जल्यक्षतानारोपयेत् । एवं त्रिर्बधूः पूर्वं वराञ्जली
ततस्त्रिवरः बध्वञ्जली तण्डुलपूरणं कुर्यात् । तदञ्जलावन्योऽथ
तत्समारोपणं कारयेत् । इदानीं दाता वराय गोभूमिदासीयान-
शयमानादिकमनुदानं दद्यात् ।

अथ पुरोधाः कांसे (पयः) अप आसिष्य औदुम्बर्या आर्द्र-
शाखया सपलाशया सहिरण्यपवित्रया सदूर्वाम्नपञ्जवया अभि-
षिञ्चेदब्लिङ्गाभिर्ऋग्भिः* ।

* आपो हि षा मयंभुव इत्यादिकाभिः, प्रथमस्तण्डुलस्य ५८ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

अथ बधूवरौ स्वशेखरपुष्पं क्षीरघृतेनाप्लाव्य परस्परतिलकं
कुरुतः कण्ठे स्रजं चामुञ्चतः कौतुकसूत्रं च परस्परं करे बध्नी-
याताम् । अथ पुरोधास्तयोरुत्तरीयान्तयोः पञ्च पञ्च पू(गी)ग-
फलानि विवाहव्रतरक्षिणं गणाधिपमनुस्मृत्य गणानां त्वा गणपतिं
हवामहे* इति आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमिति च† बधूवरयोरुत्त-
रीयान्तौ च नीललोहितं भवतौति‡ मन्त्रेण बध्नीयात् ।

अथ दाता सभाय्यो वृद्धाः पुरन्ध्रयो ज्ञातिबान्धवाश्च क्रमादा-
शीर्भिरार्द्राक्षतारोपणं कुर्युरिति ।

अत्र कन्यानिरीक्षणदानादिषु शौनकगृह्यपरिशिष्टयोः क्रम-
व्यत्ययो यत्र दृश्यते तत्र शिष्टाः प्रमाणम् ।

अत्र कन्यादानमन्त्रो वायुपुराणे यथा ।

कन्यां कनकसम्पन्नां कनकाभरणैर्युताम् ।

दास्यामि (त्विच्छ्वे) विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ॥

विश्वम्भ(रः)रा सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणाय च ॥

- * गणानां त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिं हवामहे । निधीनां त्वा
निधिपतिं हवामहे वसो मम । आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम् ।

२१अ. १८म. यजुः ।

- † आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं यामं मंग्रभाय ।

महाइली दक्षिणेन ॥ ८म. ८१तु. १८८क. ।

- ‡ नीललोहितं भवति कन्यासक्तिर्व्यन्यते ।

एधने अस्मा ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्यते ॥ १०म. ८५तु. २८८क. ।

अथ प्रार्थनामन्त्रौ ।

कृष्यमृङ्गः ।

गौरीं* कन्यामिमां विप्र यथाशक्तिविभूषिताम् ।

गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥

व्यासोऽपि ।

कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ।

कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वहानामोक्षमाप्नुयाम् ॥ इति ।

दासीदासासनाद्यञ्च भूषणानि गृहं (ततः) तथा ।

क्षेत्राणि च धनञ्चापि तथान्यानि प्रदापयेत् ॥

इति विवाहोत्तरमनुदानान्युक्तानि ।

अथ कन्यादानाङ्गभूतानुदानमन्त्राः प्रोच्यन्ते ।

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याघप्रणाशनी† ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

इति गोः ।

सर्वशस्याश्र(या)यो भूमिर्वराहेण समुद्धृता ।

अनन्तशस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति भूमेः ।

इयं दासो मया तुभ्यं श्रोविप्र प्रतिपादिता ।

सदा कर्मकरो भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तु ते ॥

* न्यूनवार्षिकां तु गौरीमितिपदस्थाने मयेति निवेशनीयम्, अधिकवार्षिकां रीक्षीजित्वादिदृक् कार्यं इति गोपीनाथः ।

† अघप्रणाशनी इत्यत्र अघोघनाशनी इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

इति दास्याः ।

विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसंभवः ।

चन्द्रार्कवाह(नो)नं नित्यमदः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्यश्वस्य ।

अशून्यं शयनं यस्मादनूनां श्रियमुन्नतिम् ।

सौभाग्यं देहि मे नित्यं शय्यादानेन केशव ॥

इति शय्यायाः ।

हिरण्यगर्भसम्भूतं सौवर्णं चाङ्गुलीयकम् ।

सर्व्वप्रदं प्रदास्यामि प्राणातु कमलापतिः ॥

इत्यङ्गुरीयकस्य ।

क्षीरोदमयने पूर्व्वमुत्थितं कुण्डलद्वयम् ।

श्रिया सह समुद्धृतं ददे श्रीः प्रीयतामिति ॥

इति कुण्डलस्य ।

इदं गृहं गृहाण त्वं सर्व्वोपस्करसंयुतम् ।

तव विप्र प्रसादेन ममास्वभिमतं फलम् ॥

इति गृहस्य ।

अत्र विभवे सति अन्यान्यपि दातव्यानि तन्मन्त्रास्तु चतुर्थ-
स्तवके वक्ष्यन्ते ।

कन्यादानफलमुक्तं ब्राह्मे ।

कन्यास्तु परया भक्त्या जलङ्कृत्य प्रयत्नतः ।

कुलीनाय सुरूपाय गुणघ्नाय विशेषतः ।

कन्यां वरयमाणाय दद्यादेष विधिः स्मृतः ॥

लैङ्गेऽपि ।

कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वदानोत्तमोत्तमम् ।
यद्वत्त्वा सर्व्वदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये तथा ।
कन्यादानानुगाः पश्चात् समं यान्ति त्रयो रथाः ॥

वृहस्पतिरपि ।

सहस्रमेव धेनूनां शतं चा(नु)नडुहां समम् ।
दशानडुत्समं यानं दशयानसमो हयः ॥
दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं (च) न तत्समम् ।
तस्मात्सर्व्वप्रदानेभ्यः कन्यादानं विशिष्यते ॥

मनुरपि ।

अग्निहोत्रादिभिर्यत्याहीक्षातो ब्राह्मणस्य च ।
तत्कन्यां विधिवद्वत्त्वा फलमाप्नोति मानवः ॥

स्कान्देऽपि ।

वैवाहिकप्रदानं (वो) वा यो दद्याच्च नरोत्तमः ।
विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ।
महेन्द्रभवनं याति वीज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥

संवर्त्तोऽपि ।

अलङ्कृत्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनादिभिः ।
दद्यात्स्वर्गं (स आ) समाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥
कूकुद(कूपद)श्चाश्वमेधौ च प्राणदाता भयेषु च ।
समं यान्ति रथा येषां त्रयो वै नात्र संशयः ॥

कुकुदः (कूपद) इति सालहारकन्यादातेत्यर्थः । सत्कन्यासङ्कल्पं
कन्यां यो ददाति स कुकुद (कूपद) इत्यभिधानात् ।

आग्नेयेऽपि ।

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति खलङ्कताम् ।

ब्रह्मदेयां द्विजग्रेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

श्रुत्वा कन्याप्रदानञ्च पितरः प्रपितामहाः ।

विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

तिलराशिः क्षतो यावद्विवाकरसमुच्छ्रितः ।

वर्षान्ते गृह्यते तस्य तिलो राशेऽसु यावता ।

संक्षयं लभते* तावद्ब्रह्मलोकोऽस्य निश्चितम् ॥

यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः ।

तावद्वर्षसङ्ख्याणि ब्रह्मलोके महीयते† ॥ इति ।

अग्निः ।

बालुकाभिः क्षतो राशिर्यावत् सप्तर्षिमण्डलम् ।

गते लयसङ्ख्ये‡ तु एकमेकं विशीर्यते ।

अथ दृष्टस्तस्यापि कन्यादाने न विद्यते§ ॥

* वृक्षं लभते इति पाठं मुक्तमुपज्जामः ।

† मही ईयते इति पदद्वयमिति आर्त्ताः, एवंपदत्वे तु महीयते इति रूपं जातम् ।

‡ अथाः प्रसयाः कन्याया इत्यर्थः तेषां सङ्ख्यं तज्जिन् ।

§ कन्यादानजन्यपुण्याच्च इति श्रेयः ।

संवर्त्तस्तु ।

ज्योतिष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणीकृतम् ।

प्राप्नोति कन्यकां दत्त्वा होममन्त्रैश्च संस्कृताम् ॥ इति ।

अथ दम्पतिकर्त्तव्यमुच्यते ।

यदाह कात्यायनः ।

सवर्णायास्तथा पाणिं गृहीत्वा विधिवद्दरः ।

संपूज्य प्रार्थयित्वा तां शचीं देवीं गुणाश्रयाम् ॥

त्रैलोक्यवल्लभां दिव्यगन्धमाख्याम्बरा(ङ्कि)न्विताम् ।

सर्ज्वलक्षणसंयुक्तां सर्वाभरणभूषिताम् ।

विलासिनोसहस्रीघैः सेव्यमानामहर्निशम् ॥

एवंविधां कुमारीन्तु पूजान्ते प्रार्थयेत्ततः ।

कात्यायनोच्च पद्माच्च गौरीमेवं प्रपूजयेत् ॥ इति ।

एवं गौरीं संपूज्य वरो मङ्गलसूत्रं बधूकण्ठे खेष्टदेवतां ध्या(त्वा)य
बध्नीयात् ।

तत्र मन्त्रः स्मृतिरन्ने ।

माङ्गल्यतन्तुनानेन भर्तृजीवनहेतुना ।

कण्ठे बध्नामि सुभगे सा जीव शरदः शतम् ॥ इति ।

अस्मिन् समये वरो बधूं स्वकीयवस्त्रालङ्कारभूषणैर्भूषयित्वा पूर्वोक्त
विवाहवेदिकामागत्य स्वयमासनमध्यास्य पश्चिममार्गेण नियमित
वाचं बधूमाणीय दक्षिणतस्तामुपवेश्य स्वस्वशाखोक्तमार्गेण विवाह
होमं कुर्यात् ।

तथाचाक्षलायनः ।

अर्धरात्रे व्यतीते तु परेषुः प्रातरेव हि ।

गृहप्रवेशनीयः स्यादिति यज्ञविदो विदुः ॥ इति ।

अथ व्रतविशेषमाह शौनकः ।

अत ऊर्ध्वं चिरात् तौ द्वादशाहमथापि वा ।

शक्तिं वोच्य तथाद्दक्ष चरेतां दम्पती व्रतम् ॥

व्रतमाह स एव ।

अक्षारलवणाहारी भवेतां भूतले तथा ।

शयौयातां समावेशं न कुर्यातां बधूवरी ॥

समावेशो मैथुनम् ।

व्रते समाप्ते बध्वा च विवाहसमये धृतम् ।

वस्त्रं प्रदद्यात्तत्तस्मै ब्राह्मणाय विपश्चिते ॥

सूर्यानाम्नीर्ऋचोऽध्येति शब्दार्थस्वरतश्च यः ।

नक्षत्राणां । यथा—

इति ज्योतिः ।

सूर्याः रश्मिना भूमिः सूर्येण तन्निष्ठा द्यौः ।

सोमो रश्मिना भूमिः सूर्येण तन्निष्ठा द्यौः ।

रश्मिनादित्यास्तिसृणि दिवि रश्मिना ॥ १ ॥

सोमनादित्या रश्मिनाः सोमेन पृथिवी मही ।

अथो नक्षत्राणां रश्मिनां सोम आहितः ॥ २ ॥

सोमं मन्वते पपिवान् यत् संपिबन्त्योषधिम् ।

सोमं यं ब्रह्मणो विदुर्न तस्यान्नाति कश्चन ॥ ३ ॥

आप्स्विधानैर्गुपितो वार्हतेः सोम रचितः ।

वाक्स्वामिष्णुर्वास्तसि न ते अन्नाति पार्थिवः ॥ ४ ॥

वक्त्रा देव प्रपिबन्ति तत् आप्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रचिता समानां नास आकृतिः ॥ ५ ॥

सत्येनोत्तमितेत्याद्यामृचमारभ्य या ऋचः ॥

- रैभ्यासीदनुदीची नाराग्रंसी न्योचनी ।
 सूर्याया मद्रमिवासी माययेति परिष्कृतम् ॥ ६ ॥
 चित्तिरा उपवर्द्धं चक्षुरा अभ्यञ्जनम् ।
 योर्मिः कोत्र आसीदयदयात् सूर्यापतिम् ॥ ७ ॥
 सोमा आसन् प्रतिपद्यः कुरौरं हन्त ओपयः ।
 सूर्याया चन्विना वराधिरासीत् पुरोगवः ॥ ८ ॥
 सोमो वधूयुरभवदन्विनालासुभा वरा ।
 सूर्या गत्यन्ते ग्रंथनीं मनसा सविताददात् ॥ ९ ॥
 मनो अस्मा अग्न आसीद्यीरासीदुत अदिः ।
 यज्ञावनङ्गावासां यदयात् सूर्या गृहम् ॥ १० ॥
 अक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनावितः ।
 त्रीचं ते चक्रे आसां दिवि पन्थाचराचरः ॥ ११ ॥
 हवी ते चक्रे यात्या व्यानो अथ आहतः ।
 अग्नो मनसायं सूर्यारोहत् प्रयती पतिम् ॥ १२ ॥
 सूर्याया कक्षतुः प्रमात् सविता यमवाक्यजम् ।
 अस्मासु हव्यन्ते गावोऽर्जुन्वाः पर्युद्यते ॥ १३ ॥
 यदन्विनाः पृच्छमानावयातं निचक्रेषु सूर्यायाः ।
 विने द्वेवा अंगुः समज्जम् पुनः पितरावहसीत पूषा ॥ १४ ॥
 यदयातं हव्यस्यती वरेय सूर्यामुप ।
 कौकं चक्रं वामासीत् क दंष्ट्राय तस्यधुः ॥ १५ ॥
 हे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्मा च ऋतुषा विदुः ।
 अश्वेत्तं चक्रं यंदगुहा मदयातय इविदुः ॥ १६ ॥
 सूर्याये देवेभ्यो निषाय वरुणाय च ।
 ये भूतस्त प्रयितस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥ १७ ॥
 पूषापरां चरतो माययेती मित्रं क्रौडनीं परिवातो अम्बरम् ।
 विद्यान्वयो भुवनाभिषट् ऋतूपरन्वां विदधन्वायते पुनः ॥ १८ ॥

अन्यथापि ।

दर्शश्रावणं क्षयश्रावणं नदीसीमागिलङ्घनम् ।
 सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥
 पित्रोः प्रत्याद्विके प्राप्ते नान्दौश्रावणं न कारयेत् ।
 यदि मोहाद्विजः कुर्यान्मातृविसर्जनं भवेत् ॥
 उपवासव्रतश्चैव तथा व्रतविसर्जनम् ।
 मृदा स्नानं नैव कुर्यात् क्षुरेण श्मश्रुकान्तनम् ।
 सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥
 इति श्रौतमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते विवाहविधानम् ।

अथ पुनर्विवाहविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते ।

इत्थं विवाहे कृते पञ्चाक्षरात्मनायशुचिज्ञानं चेत्तदा ज्योतिः-
 शास्त्रोक्ते काले पुनर्विवाहं कुर्यात् ।

तदाह नृसिंहः ।

पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दम्पत्योः शुभहृदिदम् ।

लग्नेन्दुलग्नयोर्दोषे ग्रहतारादिसम्भवे ॥

अन्येष्वशुभकालेषु दुष्टयोगादिसम्भवे ।

विवाहे त्वय दम्पत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥

अत्राशौचं कुर्यात्सम्भवीति ज्ञेयम् । अन्यत्र सद्यः शौचं विधीयते
 दम्भावस्योक्तत्वात् ।

विवाहसमये प्राप्ते यज्ञेहे मृ(त)त्युज्ज्वलौ ।

स्यातां तदा पुनश्चैव श्रुते काले समाचरेत् ॥

इति वचनाच्च ।

केचित्तु वरेणाचरितस्य गुरुमृताशौचविषयमेतत् अः
सामान्याशौचे नादौ श्राद्धादूर्ध्वाशौचाभावादित्याहुः ।

तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनर्वैवाह्यमिष्यते ।

अयं चोत्तरं श्रेष्ठं वृक्षये तु* विशेषतः ।

आषाढमार्गशीर्षौ द्वौ वर्ज्यौ शेषाः शुभावहाः ॥

विवाहोक्तार्क्षतिथ्यंशराशिवारादिवर्गजाः ।

करणयोगसंज्ञानि ग्रहगोचरयोगजाः ॥

तस्मिन् (वी) विवाहसमये शुभगश्च तथैव च ।

पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च विवाहः शुभदो भवेत् ॥ इति ।

अत्रत्योऽन्यो विशेषः सगोत्रादिविवाहप्रायश्चित्तविधाने द्रष्टव्यः

अथ द्वितीयविवाहविधानम् ।

तत्र श्रुतिर्यथा ।

तस्मादेको बह्वीर्जाया वि(न्दे)न्दत इति ।

श्रुत्यन्तरमपि ।

तस्मादेकस्य बह्वो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सह

इति ।

तद्विषयमाह आपस्तम्बः ।

धर्मप्रजासम्पत्ते दारिः नान्यं कुर्वीत अन्यतराभावे
कार्या प्रागन्याधानादिति ।

अस्यार्थः । यदि प्रागूढा स्त्री धर्मैः प्रजया च सम्पन्ना तदा
नान्यां विवहेत् । अन्यतराभावे अन्याधानात् प्राग्वोढ्या
इति । जन्मना ह वै पुरुषस्त्रिभिर्कृण्वान् जायते इति नापुत्रस्य
लोकोऽस्तीति च श्रुतेः ।

स्मृतिश्च ।

अपुत्रः सन् पुनर्दारान् परिणीय ततः पुनः ।

परिणीय समुत्पाद्य नो चेदापुत्रदर्शनात् ।

विरक्तचेदनं गच्छेत् संन्यासं वा समाश्रयेत् ॥

* चन दारि सतीति वचनान्मृते तस्मिन् प्रागूढाधानात् सत्यामपि पुत्रसम्पत्तौ
धर्मसम्पत्त्यर्थं पुनर्दारपरिवहणं कर्तव्यम् ।

तथाच मनुः ।

भार्यायै पूर्वमारिष्यै दत्ताग्नीनत्वकर्णश्च ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

आहरेद्विधिवद्द्वारान्धीर्देवाविसन्वयन् । इति गोपीनाथः ।

† प्रागन्याधानात् सत्यामपि धर्मप्रजासम्पत्तौ रागात्मस्य कदाचिद्द्वारयज्ञे नातीव दोषः ।
व्याहिताग्नेर्भाया कर्णसु अहवाना वक्ता वा न भवति पुत्राश्च मृता अनुत्पन्ना वा तदा कर्तव्य
यम विवाह इति व्याख्यातमुज्ज्वलाङ्गता ।

याज्ञवल्क्यः ।

सुरापी* व्याधिता धूर्त्ता बन्ध्यार्धन्नप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ।

अधिविवापि भर्त्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ॥

अधिवेत्तव्या तदुपरि स्यन्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अधिवेदने प्रतीक्ष्यकालमाह मनुः ।

बन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्वप्रियवादिनी ॥

संग्रहे तु ।

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत्* ।

मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्वप्रियवादिनीम् ॥ इति ।

स्मृतिभास्करेऽपि ।

व्याधिता स्त्रीप्रजा बन्ध्या उन्मत्ता विगतार्त्तवा ।

अदुष्टा लभते त्यागं तीर्थतो न तु धर्मतः ॥

तीर्थतो योनितः । धर्मकार्ये तु सहायभूता भवत्येव ।

संहितायां विशेषमाह स एव ।

या रोगिणी स्यात् हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या तु कर्हिचित् ॥ इति ।

* सुरापाने नाधिवेदनमात्रं किन्तु त्यागोऽपि “तथा यद्वति घातके” इति ज्ञानदीप्तयेव तस्य कृतावभिधानात्, “यतस्त्वं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्” इति वचनात् ।

। त्यजेदधिवेदेत् न तु भोगं त्यजेदिति माधवः ।

अथान्तरेऽपि ।

एकामुत्क्राम्य कामार्थमन्यां (लब्धुं) वोढुं य इच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वाथैः पूर्वोक्तमपरां वहेत् ॥

प्राञ्चवस्त्रास्तु ।

प्राञ्चासम्पादिनीं दक्षां वीरसुं प्रियवादिनीम् ।

त्वजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियै ॥ इति ।

सधनेन स्वद्रव्यतृतीयांशो देयः । निर्धनेन अन्नाच्छादनादि देय-
मित्यर्थः ।

या तु उक्तद्रव्यापरितोषादिना गृहान्निर्गच्छेत् तां प्रत्याह

मनुः ।

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रोषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्वाग्या वा* कुलसन्निधौ ॥ इति ।

पत्नीबहुत्वे विशेषमाह कात्यायनः ।

अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।

कारयेत्तद्वहुत्वं चेज्ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥ इति ।

अस्यार्थः । अग्निशुश्रूषा त्रीतस्मार्त्ताग्निसाध्यकर्म । शिष्ट-

शुश्रूषा अतिथिपूजादिका । पत्नीसहायसम्पाद्यं यत्तदेतत् सर्वं

सवर्णासवर्णभार्यासमुदायवान् सवर्णभार्यया कारयेत् । अनेक-

सवर्णभार्यायुक्तसु ज्येष्ठया सवर्णया कारयेत् यदि सा गर्हिता

* त्वाग्या वा इत्यत्र न त्वाग्या इति संस्काररत्नमाकाश्या पाठः, स एव समीचीनतया
प्रतिभाति ।

न स्यात् । गर्हाशब्दोऽत्र धर्मायोग्यत्वोपपादकदोषोपलक्षण
ते च दोषा धर्मत्वकुष्ठित्वादयः ।

इदमप्याधा(न)ने सहाधिकृतानेकभार्याविषयम् । अग-
स्त्यतायास्तु प्रसक्त्यभाव एव । तथापि केवलकृत्यर्थमाज्यावेक्षण-
यजमानौदुम्बरीसप्तानवदेकयैव सवर्णया ज्येष्ठया कारयेत् । १
सकृद्गनादिकं कर्तुः संस्कारस्तु सहाधिकृताभिः सर्वाभिरित-
मीमांसासारवेदिनां सुज्ञानम् । स्मार्त्ताग्निसाध्ये तु क-
सर्वासां सहाधिकारः । प्रथमविवाहान्नावेवापरविवाह-
विधानात् । तदसम्भवेऽग्निद्वयसंसर्गविधानाच्च# ।

तथाच कात्यायनाग्रसलायनौ ।

सदारोऽन्यान् पुन्यद्वारानुद्धोढुं कारणान्तरात् ।

यदौच्छेदग्निमान् कुर्वन् क होमोऽस्य विधीयते ।

स्वेऽ(स्वा)ग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन ॥ इति

तद्विधानं यथा—अद्यान्वोर्मुच्यतेर्विकं सपत्नीमिदमातयोः ।

सहाधिकारसिद्धयर्थमहं वक्ष्यामि श्रौतकः ॥

अरोगानुद्धरित्वा धर्मलोपभयात् स्वयम् ।

कृते तत्र विवाहे च व्रतान्ते तु परेऽहनि ।

इयम् स्त्रियोरपि समाधाय यथाविधि ॥

तन्मं कृत्वाव्यभागान्मन्वाधानादिकं ततः ।

शुद्ध्यात् पूर्वपत्न्यौ तवान्मारव्यं चाहुतौः ॥

पयोरेका यदि मृता दग्धा तेनैव तां पुनः ।

आदधीतान्वा साधनाधानविधिना गृही ॥ इत्यादि ।

इदं तु सति सम्भवे । ग्रामान्तरादावसम्भवे तु लौकिकाम्नी
विवाहहोमं कृत्वा तदनन्तरं मण्डभायुक्तप्रकारेण* पुनराधानं
कार्यम् ।

मृतपत्नीकस्य द्वितीयविवाहे कालविशेष उक्तः सङ्ग्रहे ।

प्रमदाभृतिवासरादितः

पुनरुद्वाहविधिर्वरस्य च ।

विषमे परिवक्षरे शुभो

युगले चापि† मृतिप्रदो भवेत् ॥ इति ।

जीवन्त्यां पूर्वपत्न्यां द्वितीयादिविवाहे तु नायं कालनियमः ।

इति श्रीविधानपारिजाते द्वितीयविवाहविधानम् ।

अथ तृतीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात्तस्मिन्

कर्त्तव्ये विवाहविधिरुच्यते ।

तत्र तृतीयां निषेधति मात्स्ये कश्यपः ।

अपाकृत्य ऋणं चार्धं लक्ष्म्यां स्त्रियसुदहेत् ।

पुत्रपौत्रादिसम्पन्नः कुटुम्बी साग्निको(ऽज्वरः) नरः ।

* तदुक्तप्रकारी वचः—

आद्यायां विद्यमानायां द्वितीयासुदहेद्वादि ।

तदा वैवाहिकं कर्म कुर्यादावसधिऽप्रमाणम् ॥ इति ।

† अक्षरं अपिरेवकारार्थम् इति गोपीनाथः ।

उद्दहेद्रतिसिद्धार्थं तृतीयां न कदाचन ॥
मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मानुषीम् ।
नश्यत्येव न सन्देहो गर्गस्य वचनं यथा ॥ इति ।

अन्यथापि ।

धर्मयागनिमि(त्तो)त्तेऽपि नोद्दहेन्मानुषीं स्त्रियम् ।
तृतीयां यदि चोद्दहेत्* तर्हि सा विधवा भवेत् ॥
चतुर्थ्यादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्दहेत् ।
आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे ।
शुभे दिने वा पूर्वार्द्धे कुर्यादर्कविवाहकम् ॥
देशादि ब्रह्मपुराणे दर्शितम् ।
ग्रामाग्राच्यामुदीच्यां वा सुपुष्पफलसंयुतम् ।
परीक्ष्य यत्नतोऽधस्तात् स्थण्डिलादि यथाविधि ॥

व्यासः ।

ज्ञात्वा लं पूतवासास्तु रक्तगन्धादिभूषितः ।
सपुष्पफलशाखैकमर्कहृत्क्षं† समान्रयेत् ॥
सक्षत्रेण संयुक्तमर्कं संस्थाप्य यत्नतः ।
अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत् पुरा ॥
अर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्थादि वाचयेत् ।

* उद्दहेदित्यर्थम्, उद्दहेदित्यर्थः । निर्णयसिन्धोऽपि अयमेव पाठो दृश्यते ।

† इक्ष्मिन्वच गुणमिति च-पुस्तके पाठः ।

नान्दीश्राद्धे हिरण्येन अष्टौ वर्गान्* प्रपूजयेत् ॥
 पूजयेन्मधुपर्केण वरं (विप्रस्य हस्ततः) दाता तु शक्तितः ।
 यज्ञोपवीतं वस्त्रे च हस्तकर्णादिभूषणम् ॥
 उष्णीषगन्धमाल्यादि वरायास्मै प्रदापयेत् ।
 स्वशाखोक्तविधानेन† मधुपर्कं समाचरेत् ॥
 ब्रह्मपुराणे यथाविधीत्यस्थानन्तरमुक्तम् ।
 कृत्वार्कपुरतस्तिष्ठन् प्रार्थयेत्तु द्विजोत्तमः ।
 त्रिलोकवासिन् सप्ताश्व च्छायया सहितो रवे ।
 तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥
 तत्राध्यारोप्य देवेशं छायाया सहितं रविम् ।
 वस्त्रैर्माल्यैस्तथा गन्धैस्तन्मन्त्रेण प्रपूजयेत् ॥
 तन्मन्त्रेण आकृष्टेनेत्यादिना‡ ।
 अन्यत्रापि ।
 श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः ।

मण्डपो मातृकादेवास्त्रयः पितृगणास्तथा ।

गर्वेशदुर्गाक्षेत्रेशः कृतदेव्यष्टवर्गकाः ॥ इति कृतिदर्पणः ।

सप्तश्रृङ्गा दाहश्रृङ्गा इति केचित्, वरशाखेत्यन्ये ।

वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यचोदितः ।

मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्यशाखेऽपि दातारि ॥

इति वचनात् एतदेव समीचीनं मन्यामहे ।

आकृष्टेन रजसा वर्जमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्येण ।

हिरण्येन सविता रक्षेता देवो याति सुवनानि पश्यन् ॥

गन्धपुष्पैस्तथाभ्यर्च्य चर्चिलैः रभिषिष्य च ।
गुह्यीदनस्तु नैवेद्यं ताम्बूलञ्च समर्पयेत् ॥

व्यासः ।

अर्कं प्रदक्षिणीकुर्वन् जपेन्मन्त्रमिमं बुधः ।
मम प्रीतिकरा येयं मया सृष्टा पुरातनी ।
अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा साक्षात्कं प्रतिरक्षतु ॥
पुनः प्रदक्षिणीकुर्यान्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ।
नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे ।
आहि मां कृपया देवि पत्नी त्वं म इहागता† ॥
अर्कं त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च ।
ब्रह्मणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धनः ।
तृतीयोद्वाहजं (दोषं) पापं मृत्युञ्जय विनाशय ॥
आयुर्देहि यशो देहि प्रजां देहि पशून्पि ।
देहि मेऽर्कं त्रियं पुष्टिं स्वस्थानेऽर्कं स्थिरो भव ॥
ततश्च कन्यावरणं त्रिपुरुषं कुलमुच्चरेत् ।
आदित्यः सविता चार्कः पुत्री पौत्रो च नमिका ॥
गोचं काश्यपमित्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत् ।
समुद्भूते निरीक्षार्कं स्वस्तिस्मृतः‡ मुदीरयेत् ॥

* चापो हि ता इत्यादिभिरभिषेकमन्त्रैः, प्रथमसंख्यस्य ५८ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† त्वं मे पत्नी इहागता इति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः, स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नमो अश्विनोऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु इति ।

आग्नेर्भिः सहितैः* कुर्यादाचार्यप्रमुखैर्हिजैः ।
आचार्यश्च समाह्वय विधिना तन्मुखाच्च ताम् ।
परिमृष्ट्य ततो होमं स्वगृह्यविधिनाचरेत् ॥

आचार्यस्य दानमन्त्रमाह व्यासः ।

अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय शर्माने† तुभ्यं दत्तां विप्र समान्वय ॥ इति ।
अक्षत्यक्षतकर्माणि कृत्वा कक्षणवन्धनम् ।
यावत्पञ्चावृतं सूत्रं तावदर्कं प्रवेष्टयेत् ।
स्वशाखोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या वायवा जपेत् ॥
पश्चीकृत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे बध्नाति मन्त्रतः ।
वृहत्सामेति मन्त्रेण सूत्ररक्षां प्रकल्पयेत् ॥
अर्कस्य पुरतः पश्चाद्विणोत्तरयोस्तथा ।
कुम्भांश्च निक्षिपेत् पश्चादग्नेयादिचतुष्टये ॥
सवस्त्रं प्रतिकुम्भश्च त्रिः सूत्रेणैव वेष्टयेत् ।
हरिद्रागन्धसंयुक्तं पूरयेच्छीतलं जलम् ॥
प्रतिकुम्भं महाविष्णुं सम्पूज्य परमेश्वरम् ।
पाद्या(र्घ्या)र्घ्यादिनिवेद्यान्तं कुर्यान्नाग्नेव मन्त्रवित् ।

अत्र होमप्रकारः शौनकेन प्रदर्शितः ।

द्वितीयस्त्रीविवाहे तु सम्प्राप्ते पुरुषस्य तु ।
आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः ॥

* आग्नेर्घोषवद्विरिति नोपीनायः ।

† असुक्कनोपायासुक्कमर्णवे इति नोपीनायः ।

चर्कसन्निधिमागत्य तत्र स्वस्वादि वाचयेत् ।
 नान्दीमुखं प्रकुर्वीत स्थण्डिलश्च प्रकल्पयेत् ।
 चर्कमभ्यर्च्य सौर्या च गन्धपुष्पाद्यतादिभिः ॥
 सौरी सूर्यदेवत्या ऋक् आकण्ठेनेत्यादिरूपा । तयेत्यर्थः ।
 स्वयं चालङ्कृतस्तद्वस्त्रमाख्यादिभिः शुभैः ।
 चर्कस्योत्तरदिग्भागे समन्वारम्भ एतया ॥

एतया चर्ककन्यया ।

सङ्गेष्वनादिकं कुर्यादाधारान्तमतः परम् ।
 आज्याहुतिश्च शुश्रूयात् सं गोभिरनयैकया* ॥
 यस्मै त्वा काम कामायेत्येतयर्चा† ततः परम् ।
 व्यस्ताभिश्च समस्ताभिः‡स्ततश्च स्विष्टकृद्भवेत्§ ।
 परिषेचनपर्यन्तमयासेत्यादिकं क्रमात् ॥
 अत्र प्रार्थनामन्त्रादिविशेषमाह व्यासः ।
 पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 मया कृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुषा ।

* सं गोभिराङ्गिरसौ गच्छमाचो भन इवेदर्थमनं निजाय ।

जने निचो न दम्पती अमन्ति इहस्यते वाजयाग्रे रिवाजी साहा ॥

† यस्मै त्वा काम कामाय वयं सच्चाङ्गजानहे ।

तमकथं कामं दत्त्वादिदं त्वं कृतं पितृ साहा ॥ इदमग्र्ये ।

‡ व्याहृतिभिरिति शेषः । ओं भूः साहा इदमग्र्ये । ओं भुवः साहा इदं वावहे ।

ओं स्वः साहा इदं सूर्याय । ओं भूर्भुवः स्वः साहा इदं प्रजापतये एवंरूपाभिः ।

§ ततः स्विष्टकृतं पुनैदिति पाठो बहुषु निषेधेषु दृश्यते ।

अर्कापत्यानि नो देहि तत्सर्वं चक्षुर्मर्हसि ॥

इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तानि* जप्त्वा तं (तत्) विद्वजेत्ततः ।

गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्य्याय च शक्तितः ॥

इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो दक्षिणां चापि शक्तितः ।

तत्सर्वं गुरवे दद्यादन्ते पुण्याहमाचरेत् ॥

अथ पञ्चमदिने कर्त्तव्यमुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्ववत्तां प्रपूजयेत् ।

विद्वज्य होममग्निञ्च विधिना मानुषीं पराम् ॥

उद्देहदग्धया नैव पुन्रपौत्रादिहविमान् ।

न पशून् च मित्राणि मङ्गलं नैव गच्छति ॥

एवमेव द्विजश्रेष्ठ विधिना सम्यगुद्देहेत् ।

धनधान्यसमृद्धिञ्च इच्छाशक्तिः परञ्च च ॥ इति ।

अथैषां वचनानामेकवाक्यतया सङ्क्षेपेण प्रयोगः प्रस्तूयते ।

तृतीयमानुषीविवाहस्य निषिद्धत्वात् तृतीयोऽर्कविवाहः कार्यः ।

पूर्वोक्ते आदित्यवासरे इक्ष्वाक्ये ग्रन्थे वा अन्यस्मिन् शुभदिने वा पूर्वोक्ते आमाम्राच्यामुदीच्या वा फलपुष्पसंयुतमर्कवृक्षं गत्वा कृतनित्यक्रियो यजमानः प्राणानायम्य देशादिकं स्मृत्वा मम तृतीयमानुषीविवाहजग्य(दोषाभावार्थं)दोषपरिहाराय अर्कविवाहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्य्यं यथाविधि हत्वा स्वस्तिवाचनं कृत्वा हिरण्येन नाम्दीयाद्यं कुर्यात् ।

अथाचार्यः स्वगृह्योक्तविधिना मधुपर्केण वरं पूजयित्वा तस्मै
यज्ञोपवीतं वस्त्रद्वयं हस्तकर्णादिभूषणं शिरोवेष्टनादिकञ्च
दद्यात् । अथाचार्यो यजमानो वा सुवर्णनिर्मितां सूर्यप्रतिमा-
मर्कटश्च आक्षणेनेति मन्त्रेण* षोडशोपचारैः† पूजयेत् ।
अर्कस्य प्रतिमाश्चैव गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । इति वचनात् । तथा ।
श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः । संवेष्ट्य अर्कमिति
शेषः । आपो हि ह्येत्यादिभिरबलिङ्गकैर्मन्त्रैरभिषिच्य गुडौदनं
नैवेद्यं दत्त्वा ताम्बूलं दक्षिणाञ्च सपुष्पाक्षलि दद्यात् ।

अथार्कस्य पुरतस्सिष्ठन् प्रार्थनां कुर्यात् । तत्र मन्त्रौ ।

त्रिलोकवासिन् सप्ताक्ष ह्यायया सहितो रवे ।

तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु ॥

वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धन ।

तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्युञ्जय निवारय ॥ इति ।

अर्कस्य चोत्तरे देशे स्थण्डिलम् प्रकल्पयेत् ।

उल्लेखनादिकं कृत्वा स्थापयेदनसं ततः ।

कृत्वाऽप्युपपर्यन्तं कन्यादानं ततः स्मृतम् ॥

* ६८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† षोडशोपचारा वद्या प्रपञ्चसारे—

आसनं स्नातं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।

मधुपर्काचमनस्नानवस्त्राभरणानि च ॥

सुगन्धिसुमनीधूपदीपनैवेद्यबन्धनम् ।

प्रबोजविदर्धनादासुपचाराश्च षोडश ॥ इति ।

विष्णादर्शे तु । ततो वरोऽर्कं प्रदक्षिणीकुर्यात् । तत्र मन्त्रः ।

मम प्रीतिकरा येयं (मया) पुरा सृष्टा पुरातनी ।

अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा साक्षात् परिरक्षतु ॥

पुनरपि प्रदक्षिणं कुर्यात् । तत्रापि मन्त्रः ।

नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे ।

ब्राह्मि मां कृपया देवि पत्नी त्वं म दहागता ॥ इति ।

पुनः प्रदक्षिणं कुर्वन् पुण्याक्षलिमय क्षिपेत् ।

अनन्तरमाचार्यः अर्ककन्यादानमहं करिष्ये इति सहस्रं
काश्यपगोत्रस्य अर्कस्य प्रपौत्रीं काश्यपगोत्रस्य सवितुः पौत्रीं
काश्यपगोत्रस्यादित्यस्य पुत्रीमिमामर्ककन्यां यथाशक्ति विभूषितां
प्रजापतिदेवताकां यथासम्भवगोत्राय अमुकस्य प्रपौत्राय अमुकस्य
पौत्राय अमुकस्य पुत्रायामुकशर्भे वराय तुभ्यं सुमुहूर्ते सम्प्रददे
इत्युक्त्वा मन्त्रमिमं पठेत् ।

अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।

गोत्राय शर्भे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ॥ इति ।

अथ वरः कोऽदादिति मन्त्रः* गायत्रीं वा जपित्वा पक्षी-
कृतं† कुङ्कुमाक्षं सूत्रं स्नानेऽर्कस्य बध्नीयात्प्राङ्मुख्यतन्तुगामेनेति
मन्त्रेण‡ ।

* कोऽदात् कन्या अदात् कामोऽदात् कामायादात् ।

कामो दाता कामः प्रतिपद्यीता कामैतत्ते ॥ ७५. ४८८. यजुः ।

† पञ्चाङ्गमिति च-पुस्तके पाठः ।

‡ ५० वृत्ते १६ पञ्चाङ्गमेव ।

अथ अक्षतारोपकङ्कणवन्धनादि पूर्ववत् कुर्यात् ।

अथार्कवृक्षस्य पूर्वार्धदिक्षु अष्टौ कुम्भान् स्थापयित्वा हरिद्रागन्धसंयुक्तशीतलजलेनापूर्य वस्त्रैः सूत्रैश्च प्रतिकुम्भं कण्ठेषु वेष्टयित्वा तत्र परमेस्वरं महाविष्णुं नाममन्त्रेणावाह्य षोडशोपचारैः पूजयित्वा प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

विष्णव्यापिन् नमस्तेऽसु भक्तप्रिय जनार्दन ।

तुरीयस्य विवाहस्य अधिकारं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

अथार्ककान्त्या समन्वारब्धो देशादि सङ्गीर्त्य अर्कविवाहाङ्गभूतं होममहं तदङ्गतयाऽन्याधानञ्च करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहितेऽन्यावित्वादि चक्षुषो आज्येनेत्यन्तसुक्ता अत्र प्रधानं वृहस्पतिमग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिश्चैकैकया आज्याहुत्या आज्येन शेषैश्च स्विष्टकृतं यज्ञे इति (सङ्कल्पः) उक्ता अन्याधानाद्याधारान्तं कुर्यात् । विष्वादर्शे तु आधारात्तं पूर्वमेव कार्यमित्युक्तम् ।

सं गोभिरिति मन्त्रस्य अङ्गिरा ऋषिर्वृहस्पतिर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अर्कविवाहाङ्गभूताज्यहोमे विनियोगः ।

ॐ सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो

भग इवेदर्यमणं निनाय ।

जने मित्रो न दम्पती अगति

वृहस्पते वाजयागूँ रिवाजो स्वाहा ॥

१०म, ६८सू, २३८क ।

वृहस्पतये इदं न मम ।

यस्मै त्वेत्यस्य वामदेव ऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अर्क-
विवाहाङ्गभूताज्यहोमैः विनियोगः ।

ॐ यस्मै त्वा काम कामाय वयं सन्नाड्यजामहे ।

तमस्मभ्यं कामं दत्त्वाथेदं त्वं धृतं पिब स्वाहा ॥

अग्नये इदम् न मम ।

ततो व्याहृतिभिस्तुष्टयं हुत्वा खिष्टकृदादिहोमशेषं समा-
पयेत् । एवं होमं समाप्य वृक्षं प्रार्थयेत् । पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा
मन्त्रमेतमुदाहरेत् ।

मया कृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुणा ।

अर्कापत्यानि नो देहि तत्सर्वं चक्षुमर्हसि ॥

इत्युक्त्वा शान्तिसूक्तानि† जप्त्वा तं विसृजेत् पुनः ।

गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादाचार्याय च भक्तितः ॥

तद्वस्त्रप्रतिमादीनि सर्वं दद्यात्प्रयत्नतः ।

स्वयं नूतनवस्त्राणि धृत्वा पुण्याहमाचरेत् ॥

इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो देया तच्च च दक्षिणा ।

ततस्तुष्टो गृहं गत्वा भुञ्जीयादभ्युभिः सह ॥

चतुर्थदिवसादूर्ध्वं पञ्चमेऽङ्गि ततस्तदा ।

अर्कप्रदेशमेत्याथ पूर्ववत् सम्प्रपूज्य च ।

पूर्ववत् आकृष्येनेति मन्त्रेण गन्धादिभिर्दिक्ष्यर्थः ।

विसृज्याग्निं कङ्कणञ्च मातुषीमुद्वहेत्पराम् ॥ इति ।

● अर्कविवाहप्रधानाज्यहोमै इति संस्काररत्नमासायां पाठः ।

† अं नो वात इत्यादीनि, मयमस्मभ्यस्य ४२४ इहे प्रदर्शितानि ।

अग्नेनाग्निसंरक्षणं पञ्चमदिनपर्यन्तं कर्त्तव्यमिति गम्यते ।

अग्नेन विधिना यस्तु कुर्यादर्कविवाहकम् ।

पुन्रपौत्रादिसम्पत्तिं चतुर्थ्यां लभते नरः* ॥

इति श्रीविधानपारिजाते श्रीमदनन्तभट्टविरचिते

अर्कविवाहप्रयोगः समाप्तः ।

अथ विवाहहोमोत्तरकर्त्तव्यमौपासनहोमविधानमभिधीयते ।

तत्राग्निसायनगृह्यम् ।

पाणियज्ञा(दि)दौ गृह्यं परिचरेदिति ।

अथ पाणियज्ञादिवचनं गृहप्रवेशहोमात् पूर्वत्वार्थम् ।

तथाच गृह्यपरिशिष्टम् ।

अथ नित्योपासनं तस्य सायमारभ्य इति ।

शौनकोऽपि ।

यस्मिन्नङ्गि विवाहः स्यात् सायमारभ्य तस्य तु ।

परिचर्यां विवाहान्मेर्विदधीत स्वयं द्विजः ॥

यादं रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति ।

उपक्रम्योत्तरस्वाङ्गः सायं परिचरेदमुम् ॥ इति ।

* अयं अर्कविवाहः काश्यपमोविचो न भवति मोचैक्यात् इति केचित् । नार्चैक्यमच न होवायेत्यने । काश्यपमोचो वरः समोवाविद्वमोचिचमाचार्यं परिकल्प्य तन्नादकं प्रति-
पत्नीयात् । आचार्यस्तु स्वयं दत्ता विभाव्य काश्यपमोचस्त्वानि समोचं कन्याविशेषवत्वेन सहोत्सवं
आदित्यसचिन्मन्त्रानि अपितामहपित्रोः स्वस्य च नामानि क्रमेण सहोत्सवं । एवं रौतैव
काश्यपमोचस्य अर्कविवाहो निर्व्याजो भवतीति मोचीनाथः ।

इदमपि नवनाथनतिक्रमे द्रष्टव्यम् ।

तथाचापस्तम्बसूत्रभाष्यकृत् सुदर्शनाचार्यः ।

तस्य चारम्भणं रात्रावेव यदि, नवनाथो नातीताः ।

अतीताश्चेत् परेद्युः सायमग्निहोत्रवेलायामारम्भ इति ।

अन्यत्रापि ।

प्रातर्होमे सङ्गवान्तः*कालस्त्वनुदितेऽथवा ।

सायमस्तमिते होमः कालस्तु नवनाडिकाः ॥ इति ।

अत्रानुदितहोमकालस्तु वाजसनेयिनां वेदितव्यः ।

तथाच कात्यायनसूत्रम् ।

श्रौपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति ।

तेषामौपासनस्यारम्भोऽपि चतुर्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नौ भवति

न तु विवाहान्नौ । आवसथाधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति

कात्यायनसूत्रात् । तद्भाष्यमपि । दारकालश्चतुर्थ्यन्तरकालः ।

दायाद्यकालो धनविभागकाल इति । श्रौपासनात् पूर्वं यदि

विवाहाग्निः शाम्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादर्शे ।

उद्वाहौपासनात् पूर्वमनले शान्तिमागते ।

स्थालोपाकं ततः कृत्वा श्रौपासनमथाचरेत् ॥

नवनाडिभ्य ऊर्ध्वं चेत् स्थालीपाको भवेत् वै ।

श्रौपासनं तदा कुर्यात् परेद्युः सायमेव च ॥ इति ।

* यस्तु पञ्चाङ्गिकः कालः पञ्चादिवोदयादिवे ।

स होमकालो विप्रानां सङ्गवान् इति श्रुतः ॥ इत्याश्रयः ।

तस्य प्रादुष्करणकाल उक्त आश्वलायनसूत्रे ।

तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति ।

तत्कारिकापि ।

ज्वलयेदपराह्णेऽग्निमस्तं याते दिवाकरे ।

पर्युह्याग्निं परिस्तीर्य पर्युक्ष्य च ततः परम् ॥ इति ।

अथ सप्तमाह कात्यायनः ।

सूर्ये तु शैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्विरिहाङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासामदर्शने ॥ इति ।

तथा ।

दुहित्रा स्नुषया वाग्निविहारो* न विरुध्यते ।

नि(लेप)नेजमश्च पात्राणामुपलेपनमेव च ॥ इति ।

उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्तमुक्तमाश्वलायनकारिकायाः

प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तं भवेद्विधिः ।

होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति च ॥

अनुदितास्तमयलक्षणमाह कात्यायनः ।

रात्रेऽसु षोडशे भागे ग्रहणक्षत्रभूषिते ।

कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

तथा ।

यावत्सम्यङ् भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्व्वतः ।

न च लौहित्यमायाति† तावत्सायन्तु ह्वयते ॥

* विहारा विहरश्चमुहरश्चमिति यावत् । इति गोपीनाथः ।

† लौहित्यत्वं नापैति इति संस्काररत्नमालायां पाठः, स एव समीचीनतया प्रतिभाति

अथ आश्वलायनादीनां होमे मुख्यकालमाह चन्द्रिकायामभिः ।
 हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्भुवं हित्वा न गच्छति ।
 तावद्दोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ।
 रात्रौ प्रदोषो मुख्यः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥ इति ।

अथ गौणकालमाह शौनकः ।

पश्चादस्तमयात्कालो यो भवेत्त्रिमुहूर्त्तकः ।
 स सायं होमकालश्च प्रदोषान्त उदाहृतः ॥
 यस्तु षष्ठाङ्गिकः कालः पश्चादेवोदयाद्रवेः ।
 स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृतः* ॥ इति ।
 यदि गौणकालोऽप्यतीतः स्यात्तदा प्रायश्चित्तमुक्तं गृह्यपरिशिष्टे ।
 नित्यहोममतीत्य मनस्वत्या चतुर्गृहीतं जुहुयात् । द्वादश-
 रात्रादूर्ध्वं पुनराधानमिति ।

केचित्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रातर्होमात् पूर्वं सायं होमः कार्यः
 सायं होमात् पूर्वं प्रातर्होमः कार्य इत्याहुः ।

आसायं कर्मणः प्रातराप्रातः सायं कर्मणः ।
 आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरात् ॥
 इति बौधायनस्मृतेरिति ।

तस्य अग्निहोत्रेणेति सूत्रं प्रपञ्चितं शौनकेन ।
 अग्निहोत्रवदित्येतच्छौनकेन प्रपञ्चितम् ।
 पुनः पर्युष्य चाङ्गारानुदगन्नेरपोह्य च ॥

* यत्र निदानसूत्रं सर्वमहः प्रातराहुतेः स्यात् सन्धा रात्रिः सायमाहुतः पूर्णः पक्षो दर्शस्त
 कृत्वा पक्षः पूर्णमासस्त इति, तद्वाङ्मनादिमहाविपत्तिविवर्तमिति गोपीनाथः ।

हौम्यानां द्वादशानाम् पक्वमेतेष्वधिश्रयेत् ।
 पयो यवागूः सर्पिश्च ओदनं दधितण्डुलाः ॥
 सोमस्तैलमपो व्रीहिर्द्वादशैते तिला यवाः ।
 पय आदौनि चत्वारि विदुः पक्वानि याज्ञिकाः ॥
 दध्वादीनामपक्वानामधिश्रयणमिष्यते ।
 उल्मुकेन तल्लवलेदपक्वं पक्वमेव च ॥
 अधिश्रिते स्रुवेणापः परिषिञ्चेन्नवानि च ।
 पुनस्त्रिज्वलता तेन परिव्यूह्य प्रहृत्य तत् ॥
 उ(द)दाकर्षेन्नवोदास्याप्यङ्गारानतिसृज्य च ।
 अग्नेः पञ्चाक्षृणेष्वेव निधाय समिधा सह ।
 तेषामेकं संस्कृतञ्च गृहीत्वा सायमग्नये ॥

षां द्वादशद्रव्याणां मध्ये एकं द्रव्यमित्यर्थः ।
 स्वाहेति मन्त्रमुच्चार्य कुर्वीत प्रथमाहुतिम् ।
 प्रातर्होमे तु सूर्याय स्वाहेति प्रथमाहुतिम् ।
 तूष्णीं प्रजापतिं ध्यायेदुभयत्र द्वितीयकम् ॥ इति ।

अन्यो विशेषः स्वस्वशाखातोऽवगन्तव्यः ।

होमस्थानं स्मृत्यर्थसारे ।

बहुशुष्केन्धनेनाग्नीं सुसमिधे हुताग्ने ।
 अङ्गारे लेलिहाने च होतव्यं नान्यथा क्वचित् ॥
 योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नीं व्यङ्गारे चैव मानवः ।
 मन्दान्निरामयावो च दरिद्रश्चोपजायते ।
 अग्निः प्रदक्षिणावर्त्तः कर्मदश्च शुभावहः ॥ इति ।

अन्युपस्थापनमन्त्रानाह शौनकः ।

परिसमुद्रा पर्युक्ष्याव्युपतिष्ठेद्विर्भुजम् ।

अग्नेः सूर्यैश्च सौरैश्च प्राजापत्यैश्च नित्यशः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

हुत्वाग्निं सूर्यदैवत्यान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।

एतद्बोमप्रशंसामाहाङ्गिराः ।

प्रदद्यात्काञ्चनं मेरुं पृथिवीं (च) वा ससागराम् ।

तत् सायं प्रातर्होमस्य तुला भवति वा न वा ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

नाग्निहोत्रात्परो धर्म्मो नाग्निहोत्रात्परं तपः ।

नाग्निहोत्रात्परं (स्त्रा)दानं नाग्निहोत्रात्परा गतिः ॥

तथा ।

आद्या व्याहृतयस्त्रिस्तः स्वधा स्वाहा नमो वषट् ।

यस्यैते वेश्मनि सदा ब्रह्म(लोकः)भूतः स एव तु ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह गर्गः ।

कृतदारो न तिष्ठेत् क्षणमप्यग्निना विना ।

तिष्ठेत् चेद्भिजो ब्रात्यस्तथाच पतितो भवेत् ॥

यथा स्नानं यथा सन्ध्या वेदस्याध्ययनं यथा ।

तथैवोपासनं कार्यं न स्थितिस्तद्वियोगतः ॥

यो हि हित्वा विवाहान्निं गृहस्य इति मन्यते ।

• ऋक्सप्तकात्मकैः, प्रथमखण्डस्य ५६६ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† उदुर्वाभित्यादिकैः, प्रथमखण्डस्य ४०७ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥
 यत्र नाग्नस्ति वै देवाः पितरोऽतिथयस्तथा ।
 वृथापाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात्कथञ्चन ॥
 वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति* ॥ इति ।
 इति नित्यहोमविधानम् ।

अथ सूतकादौ होमविधानम् ।

तत्र कात्यायनः ।

सूतके सूतके प्राप्ते नित्यकर्म न सन्त्यजेत् ।
 पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥
 चरुं स्थालीपाकं, होमं नित्यहोमम् ।
 शौनकोऽपि ।
 स्मार्त्ताग्निं सूतके श्रावे स्वयं न जुहुयाद्विजः ।
 श्रौताग्निस्तु स्वयं हुत्वा समाप्ते वा स्वयं हुनेत् ॥
 स्मार्त्ताग्निमात्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु ।
 समारोप्य तदन्ते तु विहृत्य जुहुयात्स्वयम् ॥

* अस्य प्रतिप्रसवमाह न एव ।

पिण्डपाकोपजीवौ च आहपाकोपजीविकः ।

अनाध्ययननिष्ठो वा न दुष्कृताग्निः विना ॥

अतीताहुतयः सर्वा हुनेन्निष्कृतिपूर्विकाः ।
 घृतैश्चतुर्गृहीतैस्तु कार्या तन्निष्कृतिः सदा ॥
 अतीते द्वादशाहे तु पूर्णाहुत्यष्टकं हुनेत् ।
 प्राङ्ना(मा)नाश्च ततो हुत्वा गार्ग्योऽप्यग्निर्विनश्यति ॥
 जाग्रत्यनलेऽपि स एवाह ।

जाग्रत्येवानले होमानतिक्रामेद्दहनपि ।
 आज्यं चतुर्गृहीत्वैतत् सुवेण प्रकृतसुचि ॥
 तदा कृत्वाज्यसंस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
 आज्यं चतुर्गृहीत्वैतत् सुवेण प्रकृतसुचि ॥
 उक्त्वा मन्त्रं मनो ज्योतिर्जुषतामिति* पूर्वकम् ।
 हुत्वा सकृदतीतांश्च होमान् कृत्वा यथाक्रमम् ॥
 पश्चात् स्वकालहोमश्च विदधीत यथा पुरा ।
 प्रायश्चित्तमिदं केचित् प्रतिहोमव्यतिक्रमे ॥ इति ।

आहुरिति शेषः ।

चन्द्रिकायामपि ।

कालातीतेषु होमेषु उत्तरेष्वागतेषु च ।
 कालातीतानि हुत्वैव उत्तराणि ततश्चरेत् ॥
 यस्त्वतीतान्यतिक्रम्य उत्तराणि समाचरेत् ।
 न देवान्नेव च पितॄंस्तद्विस्तूपतिष्ठते ॥ इति ।

अत्रेति कर्त्तव्यतामाह स एव ।

* मनो ज्योतिर्जुषतामाव्यस्य उदस्यतिर्यग्भिमं तनीतु । अरिष्टं यन्नं समिधं दधातु
 विनेदेवास इह मादयन्नामो प्रतिष्ठ ॥

विधानपारिजाते

पृथक् पृथगतीतासु होतव्या हुतयोऽखिलाः ।

नित्याग्निहोत्रबद्धत्वा परिस्तौर्यं प्रति प्रति ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

प्रतिहोममविसृज्य कुर्यात् परिसमूहनम् ।

पर्युक्षणं चेलुक्तोऽयमौपासनविधिक्रमः ॥

इति सूतकादौ होमविधाननिर्णयः ।

अथापन्नस्य कालद्वयेऽपि होमाशक्तौ प्रजापतिराह ।

सायंप्रातस्तनौ होमाबुभौ सायं समस्य तु ।

आपन्नो जुहुयात्तत्र समिदेकायवा द्वयम् ॥

सायंहोमस्य मुख्यत्वात्तदीयं तन्त्रमिष्यते ।

चतस्र आहुतीः कुर्यात्तत्र द्वे सायमाहुती ॥

द्वे प्रातराहुती सायं होमे चैका समिदयदि ।

समित् कृता द्वितीया चेत् सा भवेत्प्रातराहुती ॥

द्विः सायं होमवभृज्याद्विः प्रातर्होमवत् सु(च)वम् ।

उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषं प्रकृतिवद्भवेत् ॥

अत्र सूत्रग्रन्थमाज्यहोमादिविषयम् ।

तथा ।

केचिद्दे आहुती हुत्वा संवे(वि)श्यैव निमील्य (च) वा ।

विच्छिद्यैवं तु तौ होमौ कुर्युर्द्वे आहुती ततः ॥

गुर्व्यापदि समस्यन्ते प्रातः सर्वे कदाचन ।

यावन्तोऽत्र समस्यन्ते सर्वे सायमुपक्रमाः ।

प्रातःकालापवर्गाश्च न तु प्रातरुपक्रमाः ॥ इति ।

आयुष्मन्नायनमृत्परिशिष्टेऽपि ।

सायंप्रातर्होमौ सायं वा समस्यन्तु प्रातरिति ।

अत्रापि विशेषः स्मृतिभास्करे ।

सर्ज्वथौपवसथ्याहे सायं होमः पृथग्भवेत् ।

तथैव यजनोयेऽङ्गि प्रातर्होमो भवेत् पृथक् ॥

इति होमसमासविधानम् ।

अथ पञ्चहोमविधानम् ।

तत्र वैयाघ्रपथः ।

एकेऽभ्युदितहोमाः स्युरग्रेऽनुदितहोमिनः ।

अग्रे तु दिनहोमाश्च पञ्चहोमास्तथापरे ॥

प्रवासी चाग्निहोत्री (च) यस्त्रीन् पञ्चाङ्गाश्च सप्त वा ।

दातव्यो होम एकाहे सायम्प्रातः पृथक् पृथक् ॥ इति ।

अनेन यावत्कालं व्यासङ्गस्तावद्धोमोऽभ्यनुज्ञायते । न तु पञ्चहोम-
नियमः ।

मरौचिरपि ।

शरीरापद्मवेद्यश्च भयार्त्तश्च प्रजायते ।

तथान्यास्वपि चापक्षु पञ्चहोमो विधीयते ॥

पञ्चहोमं तथा हुत्वा मध्ये तस्मान्निवर्त्तितः* ।

होमं पुनः प्रकुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥

* इति पञ्चहोमेषु मध्ये तस्मान्निवर्त्तितः ।

होमं पुनः प्रकुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥ इति संस्कारग्रन्थाभाष्यं पाठः ।

तस्येतिकर्तव्यतामाह आचार्यः ।

हुत्वा सायम्प्रतिपदि चतुर्दश चतुर्दश ।

पृथग्गृहीत्वा मन्त्राभ्यां हिराहृत्य पृथग्गुणेत् ॥

द्वितीयायां तथा प्रातर्होमान्तेऽभ्यर्च्य पावकम् ।

पञ्चहोमं चरेदेवमग्निमानपि चापदि ॥ इति ।

अस्यार्थः । घोरापत्प्राप्तौ पञ्चहोमं कुर्यात् । तद्यथा शुक्ले
कुण्डो वा प्रतिपदि स्थालीपाकं कृत्वा सायङ्काले पर्युक्षणादिसमित्-
प्रक्षेपान्तं सकृत्कृत्वा आहुतिप्रमाणं होम्यद्रव्यं चतुर्दशकृत्वः पृथक्
पात्रयोर्गृहीत्वा अग्नये स्वाहेति प्रथमगृहीतं सर्व्वं हुत्वा प्रजापतये
स्वाहेति द्वितीयगृहीतं सर्व्वं हुत्वा पर्युक्षणाद्युपस्थानान्तमङ्गजातं
सकृत् कुर्यात् । एवमेव द्वितीयायां प्रातरपि । अथामावास्यायां
पोर्णमास्यां वा ओत्रियागारादग्निमाहृत्य भूमिसंस्कारपूर्व्वकं
कुण्डे निधाय घोरापदनुवृत्तौ पूर्व्ववत् स्थालीपाकं कृत्वा पूर्व्ववत्
पञ्चहोमं कुर्यात् । एवं सततं पञ्चत्रयं पञ्चहोमे कृते सति पुन-
राधानं कार्य्यम् । पञ्चत्रये पुनराधेयमादधीत इत्यापस्तम्बस्मर-
णात् ।

ऋत्यर्थसारे तु यावदापजावत्पञ्चहोमः कार्य्य इत्युक्तम् ।

एवमापन्नतः पक्षे पक्षे चैवं समाचरेत् ।

आपञ्चेदनुवर्त्तेत दीर्घकासं कषयन ॥

यावज्जीवमविच्छिन्नं कान् पञ्चहो(मं)मान् समाचरेत् ।

आपदेवावधिस्तत्र न पञ्चमण्णावधिः ॥ इति ।

अथ सीमालङ्घने दोषमाह शौनकाः ।

उदयेऽस्तमये वापि दम्पती चेद्दिनिर्गती ।
आरुढो वा धृतो वाग्निर्लौकिकः स्वात्तदेव हि ॥
प्रेषिते तु प्रिये पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
होमकाले यदि प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥

कात्यायनसु ।

अग्नावनुगते यत्र होमकालद्वयं व्रजेत् ।
उभयोर्विप्रवासे वा लौकिकान्निर्विधीयते ॥

अत्र सभार्यस्य चिरकालप्रवासकरणमस्ति चेत्तदा परस्त्रीरात्मनि
समिधि वा अग्निं समारोप्य गच्छेत् ।

तथाच शौनकः ।

अथ प्रयौणाद्यापत्सु समारोपणमुच्यते ।
परस्यात्मसमिप्स्वेव गृहस्याग्नेर्यथाविधि ॥
अग्नौ प्रज्वलिते गृह्णे प्रतपेदरणीद्वयम् ।
अश्वत्थं समिधं वापि अथं ते योनिरित्यूचाः ॥
या ते अग्ने यन्नियेति पाणावारोपयेत वा ।
आपदेवं समारोप्य ततः प्रत्यवरोदयेत् ॥
अथारण्योः समारुढमरणीभ्यां मयेत् पुनः ।
प्रत्यवरोदयेत्यनयावात्मारुढं ततः शसन् ॥
आत्मारुढाग्निमादध्यालौकिकान्नाहुचानया ।
समिदारुढमग्निञ्च लौकिकान्नाहुचानया ॥
समिधं तां समाधाय काले होमं समाचरेत् ।

अरण्यात्मसमित्स्वग्निरारूढः सम्प्रणश्यति ॥

अर्धं द्वादशरात्रात् स पुनराधानमर्हति ।

अग्नावनुगते यत्र होमकालद्वयं व्रजेत् ॥

इति कात्यायनवचनसु स्वस्थानस्थिताग्न्यनुगमनविषयमित्य-
विरोधः ।

अर्ध्याग्द्वादशरात्राच्च चण्डालपतितादिभिः ।

सृष्टो नष्टोऽग्निरारूढो अरण्यात्मसमित्सु यः ॥

अरण्यात्मसमित्स्वग्निसमारोपविधिः क्रमात् ।

एषां चयाणां पक्षाणां पूर्वः पूर्वः प्रशस्यते ॥

अत्र त्रिविधमपि आरूढाग्निं पूर्वोक्तप्रादुष्करणकाले विधिवत्
प्रतिष्ठाप्य प्रत्यवरोहेति मन्त्रेण प्रत्यवरोह्य होमकाले जुहुयात् ।
एवं द्वादशदिनपर्यन्तम् । तदूर्ध्वं पुनराधानम् । एवं स्वस्थान-
स्थिताग्न्यनुगमेऽपि प्रत्यहं ओचियागारादाहृत्य होमकरणे वेदि-
तव्यमिति प्रयोगपारिजातकारः ।

साम्नेः सति सश्रवे प्रवासकालनियममाह पैठिनसिः ।

प्रसवजे.कृतधर्मस्य पौत्रमानस्य शत्रुभिः ।

मासद्वयं प्रवासोऽस्ति परतोऽनाहिताग्निवत् ॥

आत्ममात्रगमने होमार्थं द्विजं परिकल्प्य प्रवसेदित्युक्तं कूर्म-
पुराणे ।

निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान् विप्रस्तथैव न चिरं वसेत् ॥

अत्र कार्यवानित्यनेन धनार्थी गृह्यते न तु तीर्थार्थी ।

तथाच सत्यव्रतः ।

धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासोऽप्यग्निहोत्रिणः ।

धनैर्यत्सम्भवेदिज्या तीर्थाद्यर्थं न तु व्रजेत् ॥

ब्रह्मा विष्णुः शिवः सूर्यो गोविप्रपितृदेवताः ।

अग्निहोत्रगृहे सन्ति व्रततीर्थतपांसि च ॥ इति ।

इति विधानपारिजाते पञ्चहोमादिविधानम् ।

अथ साम्निकस्य द्वितीयां भार्यामूढवतोऽग्निहयसंसर्गविधानम् ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथानेकभार्यस्य यदि पूर्वगृह्यान्मावेव अगन्तरविवाहः
स्यात्तदा तेनैव सा तस्य सह प्रथमया धर्माग्निभागिनी
भवति । यदि लौकिके परिणये तं पृथक् परिगृह्य पूर्व-
णैकीकुर्यात् तदा तौ पृथगुपसमाधाय पूर्वस्मिन् पूर्वया
पत्न्या अन्वारब्धोऽग्निमीले* इति सूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वा अग्ने
त्वं न† इति सूक्तेनोपस्थाय अयं ते योनिर्ऋत्विय‡ इति
समिधमारोप्य प्रत्यवरोह जातृवेद इति द्वितीयेऽवरोह

● अग्निमीले पुगेहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ।

† अग्ने त्वं नो अन्नम उत वाता मिषो भवा बह्व्यः ।

वसुरभिर्वसुश्रवा अश्वानश्च युमतमं रविं दाः ॥ ५३. १४४. १४५ ।

‡ अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचयाः ।

तं जानन्नय आसीदयो नो वर्धता निरः ॥ ५३. १४४. १०५ ।

आज्यभागान्तं कृत्वा उभाभ्यामन्वारब्धौ शुद्धयात् । अग्नि-
नाग्निः समिध्यते, त्वं ह्यग्ने अग्निना,* पाहि नो अग्न-
एकयेति† तिसृभिरस्तीदमधिमन्यन्‍‡मिति तिसृभिरथै-
परिचरेत् । मृतामनेन संस्कृत्य अन्यथा पुनरादध्यात्
यथायोगं वाग्निं विभज्य तद्भागेन संस्कुर्व्यादेतद्वह्नीना
मध्येवमग्निसंयोजनं कुर्व्याद्गोमिथुनं दक्षिणेति ।

शौनकोऽपि ।

अथान्योर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभिदजातयोः ।
सहाधिकारसिद्धयर्थमहं वक्ष्यामि शौनकः ॥
अरोगामुद्वेहत्कन्यां धर्मलोपभयात् स्वयम् ।
कृते तत्र विवाहे च व्रतान्ते तु (चा)परेऽहनि ॥
पृथक् स्थण्डिलयोरग्नी(ग्निं) समाधाय यथाविधि ।
तन्मं कृत्वाज्यभागान्तमन्वाधानादिकं ततः ॥
शुद्धयात् पूर्वपक्ष्यग्नी तयान्वारब्ध आहुतीः ।
अग्निमीले पुरोहितं सूक्तेन नवर्चेन तु ॥
समिध्येनं समारोप्य अयं ते योनिरित्युचाऽ ।

● त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रा किमेव सन्त्यता ।

तच्छा तच्छा समिध्यते ॥ ऋज. ४१सू. १४सू. १ ।

† पाहि नो अग्न एकया पाह्यत द्वितीयया ।

पाहि गोभिस्तिसृभिरुज्यापते पाहि चतसृभिरुज्या ॥ ऋज. ६०सू. २सू. १ ।

‡ अस्तीदमधिमन्यन्मसि प्रजननं कृतम् ।

एतां विष्पन्ती मा भराधिं मन्वानं पूर्वया ॥ ऋज. २२सू. १सू. १ ।

§ ८५ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

प्रत्यवरोहेत्यनया कनिष्ठान्नौ निधाय तम् ॥
 आज्यभागान्ततन्वादि कृत्वारभ्य तदादितः ।
 समन्वारभ्य एताभ्यां पत्नीभ्यां जुहुयादष्टतम् ॥
 चतुर्गृहीतमेताभिर्ऋग्भिः षड्भिर्यथाक्रमम् ।
 अग्नावग्निसरतोति* अग्निनाग्निः समिध्यते ।
 अस्तौदमिति† तिसृभिः पाहि नो अग्न एकया‡ ॥
 ततः स्विष्टकृदारभ्य होमशेषं समापयेत् ।
 गोयुग्मं दक्षिणा देया श्रोत्रियायाहिताग्नये ॥
 पद्मशंरेका यदि कृता दग्ध्वा तेनैव तां पुनः ।
 आदधोतान्यया सार्धमाधानविधिना गृही ॥
 इत्यग्निसंसर्गविधानम् ।

अथ औपासनोपयुक्तमुच्यते ।

संहर्त्ता सर्वदोषाणामग्निस्यः सर्वदाहकः ।
 नित्यानन्दोऽग्निवर्णश्च रामः परशुभृत्सदा ॥
 तत्कालमाह आश्वलायनः ।
 अर्धमात्रोदिते भानी प्रातरौपासनश्चरेत् ।

* अग्नावग्निसरति प्रविष्ट कृषीणां पुत्री अभिप्रसिपावा । स नः स्त्रीनः सयुजा यजेह
 देवीभ्यो इव्यए सदमप्रयुजन् साहा । ५ अ. ४ म. यजुः ।

† अस्तौदमिति ऋगिषं ८६ षष्ठे प्रदर्शिता, अन्ते ३ अग्न्येदस्य द्वितीयमष्टके २८ सूक्ते मुच्ये ।

‡ ८६ षष्ठे प्रदर्शिता ।

तच्चाम्नीकर्तव्यमित्याह शौनकः ।

अग्निमुखं हि देवानां तस्मादग्नी जुहोत्यथ ।

अग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितर इति च ब्राह्मणम्

अग्निर्हि देवानां दूतं हविर्भागनेता चेति ॥

अग्निं दूतं वृणोमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ इति च ।

सुक्रतुं हविर्भागप्रापकमित्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम् ।

देवाः समेत्य चान्योन्यं विचारं चक्रिरे पुरा ।

अस्माभिः प्रार्थितो ब्रह्मा यज्ञभागानकल्पयत् ।

मनुष्यैर्दीयमानांस्तान् दत्तांश्च प्राप्नुमः कथम् ॥

इति चिन्तातुरान् देवान् बृहस्पतिरभाषत ।

अग्निं दूतं वृणोमहे स भागान् प्रार्थयिष्यति ।

अग्निमुखं हि देवानां भोक्ष्यामस्तमुखेन हि ॥

विचार्यैवं तदा देवा अग्निं कार्यार्थमाययुः ।

कुप्येस्त आयुरजरं यदग्ने प्रार्थयाम ते ॥

सु(लभं)करं कार्यरास्माकं कुरुष्व व्रज भूतलम् ।

अग्ने पूर्वं भ्रातरो नस्तस्मात् कुरु समीहितम् ॥

इत्यर्थितंऽग्निस्तान् वव्रे प्रयाजांश्चानुयाजकान् ।

रमायै विष्णुना दत्ताः सरस्वत्यै रमा त्वदात् ॥

सुषादिभ्य उमादिभ्यस्त्वतिस्नेहात्तु सा ददौ ।

प्रार्थयित्वा च ता देवाः कार्यार्थमग्नये ददुः ॥

ततः प्रभृति देवान् वै सहिष्णाम्नी प्रह्वयते ।
 अग्नी दत्तं समायाति देवान् प्रति दिवि स्थितान् ॥ इति ।
 अत्र होमे अर्होदयो मुख्यः आसायं गौणः । आसायं प्रातरिति
 श्रुतेः ।

गृहप्रवेशहोमात्तु गृहं परिचरेत् स्वयम् ।
 । पुत्रो भागिनेयः शिष्योऽध्वर्युश्च विट्पतिः* ।
 एतैरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ॥ इति ।

अन्यच्च ।

असमक्षे तु दम्पत्योर्होतव्यं नत्विगादिभिः ।
 इयोरप्यसमक्षेऽवेष्टुतमनर्थकम् ।
 सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः ॥
 यजमानस्योन्मादे पत्न्यां चर्तुमत्यां प्रसूतायां वा नानुज्ञा इत्याह ।
 पत्यभावे तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिणी ।
 तदभावे तु पुत्रः स्यादुद्देशत्यागकारकः ॥
 उन्मादे प्रसवे (वाग्ने) चर्तौ कुर्वीतानुज्ञया विना ।
 असन्निधौ तु (पत्नी) पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया ॥
 त्यागमिति शेषः । तथाच अध्वर्यादिना हुते पत्नी सूर्यायेदं
 न ममेति त्यजेत् ।
 उन्मादाद्यभावे तु ।

सायं प्रातश्च जुहुयाद्यावज्जीवेद्विजोत्तमः ।
 भूलोकाधिपतिश्च तन्निर्गुलोकाधिपती रविः ॥

* अत्रिक् पुत्रं गुरुर्भावा भर्तृमियोऽहं विट्पतिः । इति पाठं बहुषु निबन्धेषु पश्यामः ।

प्रजापतिस्तूभयञ्च ता उपासनदेवताः ।

पूजिता येन तेनेष्टं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

तथा ।

अग्निहीनस्तु यो विप्रः शूद्र एव न संशयः ।

न दातव्यं न भोक्तव्यमग्निहीनद्विजम्बनः ॥

केचित्समस्यहोमाः स्युः केचिद्भोजनहोमिनः ।

पक्षहोमास्तथा केचिज्जलहोमास्तथा परे ।

यथाकथञ्चित्कर्त्तव्यं यथा होमो न हीयते ॥

यथा न हीयते इत्यनेन आपत्काले अकरणात् किञ्चित्कारणं श्रेय-
इति ज्ञाप्यते । न विधिपरमेतत् ।

अग्निः प्रजापतिः सायं प्रातः सूर्यः प्रजापतिः ।

चतुर्होमात्मकं कर्म त्वेकमित्यभिधीयते ॥

सायं चोपक्रमो ह्यस्य प्रातश्चैव समापनम् ।

प्रातर्द्वादशमाद्यास्तु सायं स्यान्मवनाड़िकाः ।

होमकालद्वयं प्रादुर्यात्रिका होमकर्माणि ॥ इति ।

प्रयोगपारिजाते ।

सायं होमे तु यद्व्यं तद्व्यं प्रातरेव हि ।

प्रथमाहुतिरुच्चैस्तु ह्ययते यात्रिकैः खलु ।

द्वितीयमाहुतिं तूष्णीं प्रजापतिपदं स्मरन् ॥

उत्तमोऽग्निर्धृतः कुण्डे आत्मारोपस्तु मध्यमः ।

समिदारोपितश्चाग्नस्तस्मात्कुण्डे विधारयेत् ॥

अम्बेरायतनं तच्च स्वातयोनिविवर्जितम् ।

मेषलाहितयं कार्यं वाञ्छतः शुभलक्षणम् ॥
पूर्वा षडङ्गुलोत्सेधा द्वितीया द्वादशाङ्गुला ।
चतुरङ्गुलविस्तारा द्वितीया तु द्विरङ्गुला ।
अरत्नयामतो मध्ये विस्तारः परिकीर्तितः ॥

तथा ।

अनुवृते तु धार्यान्नावस्ती वाभ्युदितो रविः ।
पुरस्कृत्य हिरण्यन्तु सायमुद्धरतेऽनलम् ॥
रजतन्तु पुरस्कृत्य प्रातश्चरतेऽनलम् ।
पुष्पा(द्य)भावे नाममन्त्रैः पद्ममन्त्रं शुद्धोत्थलम् ॥

अमन्त्रमिति वेदमन्त्रनिषेधः ।

अन्यस्मिन् ह्ययमानेऽपि पत्नी त्यागं करोत्यथ ।
वैश्वदेवश्च पत्न्येव शुद्धयात् संस्कृतेऽनले ॥
समिदारोपणे पक्षे ज्वलिते लौकिकेऽनले ।
उपा(प्रत्य)वरोहमन्त्रेण तत्राग्निमवरोपयेत् ।
प्राणानायम्य सङ्कल्प्य धृतदर्भपवित्रकः ॥
अनन्तर्गर्भिणी यौ तु कुशौ प्रादेशसन्निधौ ।
अनखच्छेदनौ सायौ तौ पवित्राभिधायकौ ॥
एहमन्त्रः इति मन्त्रेण देवमग्निं समाह्वयेत् ।

एहमन्त्र इह होता निवीदादन्त्रः सुपुर एता भवानः ।

अवतां ता रोदसी विचमिन्ने यजामहे सोमनसाय देवान् ॥

१म. ०६५. २म. १॥

ध्यात्वा चत्वारि शृङ्गेति* सन्मुखीकरणं ततः ॥
 एषो † देव† मन्त्रेण जिह्वाभिः सन्मुखीकृते ‡
 प्रसार्य हस्तान् पादान् कमनुत्तानः क्षपित्यक्षौ †
 मन्त्राग्निः सन्मुखो भूत्वा उत्तानोऽग्निः प्रजायते ‡
 विश्वानी‡त्यग्निमभ्यर्च्य समिधाभिः सुविज्वले ।
 मध्ये हुत्वाग्नेये तस्मात्पुरतो द्वितीयाहुतिम् †
 हस्तपार्श्वेन मनसा प्रजापतिपदं स्मरन् ॥
 द्रवद्रव्यं सुवेणैव पाणिना कठिनं हविः ।
 अङ्गुल्यग्रेण ‡ होतव्यमकृत्वाङ्गुलिभेदनम् ।
 अङ्गुल्युत्तरपार्श्वेन ‡ होतव्यमिति च स्मृतिः ॥

अथ होमद्रव्याणि ।

पयो दधि यथागूश् तिलव्रीहियवास्तिलाः ।
 प्रियङ्गवस श्यामाकास्तण्डुलाः समिदाव्यकम् ॥
 व्रीह्यादीनां चतुःषष्टिस्तिलादीनां शतं भवेत् ।
 अङ्गुलित्रयपर्वसु अथवा(चा)व्याहुतिर्भवेत् ॥
 पर्युक्ष्य च परिस्तोर्य पर्युक्ष्य सुहुयादविः ।
 परिषेचनमाचक्षु होमास्ते च सकृद्वेत् ॥

* चत्वारि शृङ्गा एषो चत्वारि पादान् च व्रीहौ सप्त हस्तान्ते मन्त्रः ।

विधाः षड्। इषभो रोरवीति मही देवो मर्त्याः आविवेश ॥ ४म. ५८सू. ३४व् ।

† एषो ‡ देवः प्रदिशोऽगु सर्व्याः पूर्वो ‡ जातः स च गर्भे चतः ।

स एव जातः स जनिष्यजायः प्रवृज्जनाविर्कृति सर्वतामुद्यः ॥ १२च. ४म. यजुः ।

‡ विधानि द्वे सवितर्दुरितानि पराशुव ।

अङ्गुलि तस्य आहुत ॥ १०च. १म. यजुः ।

एकाङ्गुलं परिस्तरणमुक्ताग्नेरर्चनञ्चरेत् ।
 अष्टाङ्गुलं तूक्ष्णं स्वादुद्व्यङ्गुला हि परिस्तृतिः ॥
 आसायं कर्मणः प्रातराप्रातः सायकर्मणः ।
 आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरात् ॥
 उपावरोहमन्त्रेण समारोपेदुताशनम् ।
 भस्मनोद्धरणं कुर्यात् समारोपणपूर्वतः ।
 पञ्चान्विर्वापयेद्दक्षिणमथ निष्फलं भवेत् ॥
 प्रलाशाश्वत्यखदिरशम्बुदुम्बरसम्भवे ।
 समिध्यारोपयेद्दक्षिणं तं यत्नेन तु रक्षयेत् ।
 रज्जुकाम्यजशूद्राद्यैः सृष्टे विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 नदीतीरे तु शुङ्गयादष्टोत्तरशताहुतीः ।
 अभयं (चो)चाभयं मेऽसु मन्त्रेणौपासनं गृही ॥
 प्रवसन्नुपतिष्ठेत ततो ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
 आगत्य ज्वलयेदग्निमनयैवोपतिष्ठते ।
 गृहा मित्यादिमन्त्रेण* गृहाणीचेत वै ततः ॥
 गृहानहं सुमनस इत्यनेन प्रपद्यते ।
 जपेन्निर्वीक्षमाणस्तु शिवं शग्ममिति त्वय ॥
 आत्मन्यारोपये पक्षे होमो विच्छिद्यते यदि ।
 आपञ्चमदिनादर्वागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 धार्याग्नी नित्यहोमे तु होमो विच्छिद्यते यदि ।

गृहा मा विभीत मा वेपथमूर्ध्वं विधत् एमसि ।

कर्त्तुं विध्यः सुमनाः सुमना गृहाणैमि मनसा मोदमावः ॥ ३५. ४८. यजुः ।

आद्वादशदिनादर्घ्यागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 नित्यहोमे त्वतिक्रान्ते संस्तुत्याज्यस्तु पूर्व्ववत् ।
 चतुष्कृ(त्वा)त्याज्यमादाय मनस्वत्या जुहोत्यथ ॥
 सभार्यस्य विवाहा(ग्निः)ग्नी सीमामुक्तं गच्छति ।
 होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

तथा ।

बहुभार्यस्य ज्येष्ठा चेत् प्रवसेत् पुनराहितिः ।
 वदन्(वदेद्)बोधायनस्त्वेवं ज्येष्ठा चेदग्निसन्निधौ ।
 उत्तरासां यथाकामं प्रवासमनुमन्यते ॥
 एकस्योपासने जाते द्वितीयोऽत्र करोति चेत् ।
 लौकिकेऽग्नौ तृतीयोऽपि चतुर्थो न करोति वै ॥

अन्यच्च ।

त्रिभिर्हुते वज्रिरुपैति शान्तिं
 न तत्र भूयो जुहुयाच्चतुर्थः ।
 बोधा स बोधोति* समिद्वयेन
 तं बोधयित्वा विदधोत होमम् ॥

ग्रीनकोऽपि ।

उपोष्य दम्पती दत्त्वा होमद्रव्यं द्विजातये ।
 आदध्यादपराह्णेऽग्निमाधानद्रव्यसं(निधौ)चितौ ॥
 आधानद्रव्यं सिकतादि ।

स बोधिं सुरिर्मंथना वसुपते वसुदावन् ।

युधोभवाद्देवाएति । विप्रकर्षये साहा ॥ १२७. ४३३. वजुः ।

उपासनोऽनुगच्छेच्चदुपलेपादि पूर्व्ववत् ।
 आहृतं त्रात्रियागारात् प्रतिष्ठाप्य हविर्भुजम् ।
 अन्यस्माद्धोमकालात् स्त्री नाम्नीयादयवा गृही ॥
 पर्य्यूहनादि कृत्वाथ संस्क्रत्याज्यन्तु पूर्व्ववत् ।
 अयाधेत्यनया हुत्वा यथापूर्व्वं जुहोत्यथ ॥
 अन्वाधाने कृते यागात् प्राक् चेदनुगतो भवेत् ।
 अयाधेत्यनया हुत्वा पुनरन्वादधात्यथ ।
 व्याहृत्या त्रिरूपस्थाय इति बौधायनोऽब्रवीत् ॥
 अन्वाधाने कृते यागात् प्राक् चेदारोपयेदमुम् ।
 तुभ्यं ताः इत्यृचा हुत्वा वह्निमारोपयेत्ततः ॥
 अन्वाधाने कृते पश्चाद्गृहणं शशिसूर्य्ययोः ।
 नवो नवोऽयमित्याभ्यां चन्द्रस्याज्याहुतिद्वयम् ॥
 उद्वयम् उदु त्वं चिचं रवेराज्याहुतित्रयम् ।
 हुत्वा प्रतिपदि दिने ततो होमं समाचरेत् ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरसम विद्याः मुञ्चितयः पृथक् ।

अग्रे कामाय येमिरे ॥ १२अ. ११६म. यजुः ।

नवो नव इत्याद्याभ्यामिति पाठो युक्तः, द्वितीयमन्त्रादौ अयमित्यस्यानुपलब्धात् ।

उद्वयं तमसः परि स्वः पञ्चम उत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यमग्न्या ज्योतिरत्तमम् ॥ १०अ. २१म. यजुः ।

उदु त्वं जातवेदसं देवं वह्निं केतवः । इमे विद्याय सूर्यं पृ स्वाहा ॥

७अ. ४१म. यजुः ।

चिचं देवानामुदमादनीकं अक्षुर्मिषस्य वदन्त्यायैः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अनरिचं सूर्यं आत्मा जनतस्तदुपच स्वाहा ॥ ७अ. ४२म. यजुः ।

अस्यार्थः । अन्वाधानेष्टिमध्ये ग्रहणं चेत्तदा हविरासादनान्ते
चन्द्रग्रहे नवो नवः इत्याभ्यामाहुतिद्वयं सूर्यग्रहे च उदयमिति
तिसृभिराहुतित्रयं हुत्वा पश्चादिष्टिं कुर्यादिति प्रयोगपारिजाते
व्याख्यातम् । अन्वाधानेष्टिमध्ये सोमसूर्यग्रहदोषप्रायश्चित्तार्थ-
माहुतीर्हीष्ये इति सङ्कल्पः ।

प्रायश्चित्तं तु यत्प्रोक्तमग्नित्यागोपपातके ।

मनुना तत्प्रकुर्वीत न तत्कालानुसारतः ॥

त्रैमासिकं गोवधोक्तं (त्यक्त्वा) कृत्वाग्नेर्निष्कृतिर्भवेत् ।

चान्द्रायणञ्च मासस्वदानं वापि समाचरेत् ॥

संवत्सरन्तु त्यक्त्वाग्निं कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ।

अथवाप्युपवासस्तु प्रतिमासं दिनं भवेत् ॥

याऽग्निं त्यजति नास्तिक्वात् प्राजापत्यं समाचरेत् ।

अन्यत्र पुनराधानं दानमेव तथैव च ॥

प्रमादादन्यत्र तु कात्यायनः ।

यावन्त्यद्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः ।

तावन्ति कच्छाणि चरेद्दौम्यं दद्याद्दि(जातये)जन्मने ॥ इति ।

तदत्र पुनराधानमिच्छन् कुर्वीत याज्ञिकः ।

* नवो नवो भवति जन्मनानोऽङ्गां केतुस्वसामेवम् ।

आमं देकेभ्यो वि दद्यात्वायन् प्र चन्द्रमाक्षिरते दीर्घमायुः ॥

सुकिंशुकं शकलं विनश्यत् पितृस्वयं सुशतं सुव्रतम् ।

अथोह सूर्ये चन्द्राय सांख्यं सोमं पत्ने चतुर्लप्यम् ॥ १० न. ८५ २० ॥

उपलेपादिकं कृत्वा ह्यभ्यारान्तं विवाहवत् ।
 विवाहाज्याहुतीहुत्वा लाजहोमो भवेदिह ॥
 गृहप्रवेशनीयांश्च हुत्वा स्वाष्ट्रदयास्ननम् ।
 परिणीत्यादि नात्र स्यान्नाजानावपत्ति स्त्रयम् ॥
 समानतन्त्रकचेह होमद्वयमिदं भवेत् ।
 तृतीयप्रभृतीनान्तु पार्व्यणानामतिक्रमे ॥
 पुनराधेयमिच्छन्ति केचिद्गृह्यविदो जनाः ।
 समारूढसमिन्नाग्ने पुनराधेयमिष्यते ।
 उभयातिक्रमे कार्ये एकया(धि)विकृतचक्रः ॥
 अथ पाणिसमारोपं वक्ष्यामि नियतात्मनाम् ।
 सायं प्रातश्च हुत्वाम्निं पाणिमारोपयत्यथ ।
 कृते पाणिसमारोपे नियमानपि मे शृणु ॥
 जले निमज्ज्य न स्नायान्नोपेयाश्च स्त्रियं तथा ।
 कृत्वा मूत्रपुरोषौ तु चिरं नासीत नित्यशः ।
 असृश्यस्पर्शनं नैव नैव दुष्टप्रतिग्रहम् ॥

कुर्व्यादिति शेषः ।

पाणावारोपणी पक्षे होमो विच्छिद्यते यदि ।
 आसप्तमदिनादर्धागूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ॥
 इतरत्तु सर्वं समानमत्र ।
 वक्ष्यामि पुनराधेयं जयन्तस्वामिनो मते ।
 आम्न्याधेयिकसम्भारान् यथासम्भवमाहरेत् ॥

सिकता पद्मपत्रञ्च वराहविहता च स्मृतम् ।

शमी मुक्ताः कुशारण्या आधानद्रव्यसंज्ञकाः ॥

उपलेपादिकङ्कत्वा सभारा(न्निदधाति तत्) निदधीत वै ।

सभारेष्वादधीताग्निं श्रोत्रियादिगृहागतम् ॥

उत्तमोऽरशिसम्भूतो मध्यमः सूर्यकान्तजः ।

अधमः स्वगृहानीतः श्रोत्रियागारजोऽथवा ॥

श्रोत्रियस्वाहितान्निः ।

शौनकः ।

पौर्णमासी तु सम्प्राप्ता या विवाहादनन्तरम् ।

ततः प्रक्रम्य कुर्वीत स्थालीपाकस्तु पर्वसु ॥

तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहस्यान्तरा पतेत् ।

तथापि पौर्णमास्यादिः स्थालीपाकक्रिया स्मृता ॥ इति ।

बौधायनोऽपि ।

चतुर्थीहोममध्ये तु प्राप्यते यदि पूर्णिमा ।

तत्रैव यागः कर्त्तव्यो ज्ञान्वाधानपुरःसरः ॥

अधिमासादिप्राप्तौ तु सङ्कटकार आह ।

पार्वणेष्टि(रा)माश्रयणं सन्ध्योपासनमेव च ।

कुर्यान्नित्यानि कर्माणि न प्रारम्भमिति स्थितिः ।

गुरुभार्गवयोर्मौल्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥

इति वचनात् प्रथमारम्भो न कार्यः । आरम्भं तु कुर्यादेवेत्याशयः ।

आज्यं द्वादशकृत्वस्तु गृहीत्वा पूरयेत्सुचम् ।

तथा चाज्याहुतिर्या स्वात् सा पूर्णाहुतिरिष्यते ॥

सुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येके यात्रिका विदुः ।
 प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै ।
 कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः ॥
 इध्माधाने कृते दुष्टं प्रधानं हविरच चेत् ।
 तत्स्थाने शुद्ध्यादाज्यमदुष्टम् शुद्धीत्यथ ॥
 एवं समाप्य यदुष्टं तदप्यु प्रक्षिपेत् पुनः ।
 स्विष्टकृतं (हविःशेषं) शेषहविराज्येनैव समापयेत् ॥
 प्रच्युतैस्तु नखैः केशैः कीटैर्वाऽमेध्यसेविभिः ।
 वसासृष्टेदोमज्जास्त्रिमूत्रविदस्त्रेदस्यैः ।
 भिन्नानि चैव सिक्तानि दुष्टान्यप्यु विनिक्षिपेत् ॥
 संसृष्टो यस्य गृह्णाम्निरन्यगृह्णाम्निना यदि ।
 चरुर्विविचये कार्या यद्वा पूर्णाहुतिर्भवेत् ॥
 अग्निगुणौ भवेदेषु विविचीत्यादिको गुणः* ।
 चरुः क्षामाय कर्त्तव्यो गृह्णदाहेऽप्ययं विधिः ॥
 प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरिहोच्यते ।
 शवाग्निना तु संसृष्टे कुर्वीत शुचये चरुम् ॥
 ग्राम्यदावाग्निसंसर्गेऽप्ययमेव चरुर्भवेत् ।
 वैश्वतेन तु संसर्गेऽसृष्टे कुर्यादप्युमतचरुम् ॥
 पर्वण्यर्थाश्रुपाते तु कार्यो व्रतपतेश्वरः ।
 पर्वणि व्रतलोपे च (तु) कार्यो व्रतपतेश्वरः ॥

* निविद्यायागुणाः कृता इति संस्काररत्नमालायां पाठः । नै च यथा विविचिष्य श्वचिः
 पश्चात् व्रतभङ्गाश्रुमांसतः । ततः शंकुमुक्ता इति ।

समानस्तम्भं शुष्कीत पार्वत्येन तु कर्कशा ।
 स्याच्चेत्यविनयोर्माशः स्यात्पवित्रपतेस्वरः ॥
 अन्वाधानेष्टिमध्ये तु अग्निनामो भवेद्द्वयदा ।
 ओत्रियाम्निं समानीय प्रायश्चित्ताहुती(र्यजेत्)र्हुनेत् ॥
 प्रायश्चित्तविशेषस्य यत्र नोक्तो विधिः किल ।
 होतव्याह्याहुतिस्तत्र मूर्ध्निः स्वरितीति (च) तु ॥
 अकृताग्रयणोऽग्नीयान्नवाहं यस्तु साम्निकः ।
 वैश्वानराय कर्त्तव्यस्वरः पूर्णाहुतिश्च वा ॥
 द्विषदन्नं यदा भुङ्क्ते तत्राप्येष चर्भवेत् ।
 कपालनाशेऽप्येष स्याच्छ्रवणाकर्म्मणमपि ॥
 कपालन्तु भवेन्नित्यं प्रागेव चपणाद्यदि ।
 मन्त्रेणानपवृत्तेति कपालं सन्दधात्यथ ॥
 अभिन्नो धर्म इत्याभ्यां मन्त्राभ्यां प्रक्षिपेज्जले ।
 भिन्द्याद्यदि पुरोडाशमुद्वेष्टेद्यदि वा तथा ॥
 किमुत्पतसि मन्त्रेण वर्हिष्यन्नं निधाय च ।
 अभिमन्त्रयते तच्च मा हिंसीदिति* मन्त्रतः ॥
 आहुतिर्हूयमाना तु वह्निः स्कन्देत वाग्वितः ।
 देवाश्च नमगन्त्यश्च इत्यनेना† भिक्षुश्च ताम् ॥

* मा मा हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानद ।

यथापचन्द्राः प्रयत्नी जलान् कच्छे देवाय इविवा विधेन ॥ १२५. १०२म. यस्तुः ।

† अनेन मन्त्रेण चच एकममविद्विषिंसीत पचमन्त्रा गृह्यते । ते च यथा देवाश्च न-

द्रष्टुं चेत्वाहुतिं हुत्वा प्रक्षिपेदमसौ पुनः ।
 निमित्तानन्तरं सर्वप्रायश्चित्तं भवेदिह ॥
 प्रागेवोत्पद्यसे दोष आण्यसंस्कारतो यदि ।
 प्रायश्चित्तं भवेदाण्यसंस्कारानन्तरं ततः ॥
 व्युत्क्रमो देवतानाम्बु सङ्कल्पादौ भवेद्यदि ।
 मन्त्राणां व्युत्क्रमस्तद्बोमकाले भवेद्यदि ॥
 मध्यात्पूर्वार्धतश्चेति व्युत्क्रमश्च भवेद्यदि ।
 द्रव्याणां व्युत्क्रमः स्नात्तेतथा निर्व्याघ्रणादिषु ।
 यद्वा देवाः ऋचा ब्रह्मा शुक्रयाश्च सुवाहुतौः ॥
 कस्मैचिद्ब्राह्मणायान्निं व्रते द्रव्यं ददाति चेत् ।
 होतव्यैवाहुतिस्तत्र व्याहृत्याख्यः ससुचयः ॥
 यजमानसु शुक्रयाद्ब्रह्माभावे सुवाहुतौः ।
 प्राग्ग्रागाहुष्क्रमे ज्ञाते इदङ्गत्वा यजेत्ततः ॥
 अविज्ञातविपर्याये विहितां देवतां स्मरन् ।
 यष्टव्यं तत जार्हन्तु व्युत्क्रमावयमे सति ।
 प्रायश्चित्तमिदङ्गत्वा यागं विवर्षयेत्ततः ॥

नमन् यजस्ततो मा वज्रस्याग्नीरागच्छतु वर्धताम् । गन्धर्वाञ्जनमग्न्यन्न-वर्धताम् । पितृञ्जनम-
 वर्धताम् । आप ओषधीर्वनस्पतीञ्जनम-वर्धताम् । पञ्चजनाञ्जनम-वर्धताम् । इति ।

• द्रष्टुं चेत्वाहुतिं हुत्वा प्रक्षिपेदमसौ पुनः ।

समानं योनिमनुसञ्चरन् द्रव्यं शुद्धीकृत्य सप्तहोताः ॥ ११५. ५म. यजुः ।

+ यद्वा देवाः ऋचा ब्रह्मा शुक्रयाश्च सुवाहुतौः ।

अरावा सो नो अग्निं हुत्वा नायते तन्नित् तद्देवां वसवो निधेतन ॥

यदा त्वविहितां काञ्चिद्देवतामिष्टवांस्तदा ।
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागं त्वावर्त्तयेत् कृतम् ॥
 यदा हविरपक्वं स्यात्तेनैव हविषा यजेत् ।
 चतुःशरावपात्रैस्तु पचेद्ब्रह्मिभिरोदनम् ।
 भोजयेत्तेन चाग्नेन चतुरो ब्राह्मणानथ ॥
 बहुदग्धमदग्धं वा किञ्चिद्देव यदा हविः ।
 दग्धेनेष्टा पुनर्यागः स्यादारभ्यादितस्तथा ॥
 कृत्स्नदग्धं यदा तत्स्यात् पुनरुत्पादयेद्देविः ।
 स एव यागः कर्त्तव्यः पुनर्यागस्तु नेष्यते ॥
 मध्यात्पूर्वार्धितोऽवत्तं दुष्टं यदि भवेद्देविः ।
 तत्पक्त्वा हविषोऽवद्यान्मध्यात्पूर्वार्धितः पुनः ॥
 गमनार्थेन (र्यी च) सूक्तेन वयःमुक्त्वा पयस्यथम् ।
 पूर्ववत्प्रत्यृचं होमं कुर्यात् सूक्तस्य वा जपम् ॥
 रक्तपादः कपोताख्यः किञ्चिदारुणकच्छविः ।
 स चेच्छालां प्रविशति समीपं वा व्रजेद्यदि ॥
 परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ।

• वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु विभक्तः ।

प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ३५. ५६म. यजुः ।

† पयस्यथः परिपतिं वचसा कामेन कृतो अभ्यागडर्कम् ।

स नो रासश्चरुधन्वाद्याधिगं धियं सोषधाति प्र पुषा ॥

देवाः कपीतसूक्तेन* प्रत्यृचं जुहुयाद्वृतम् ॥
 पठेत् स्वाहेति जुहुयात्प्रत्यृचं ग्रहणेष्विह ।
 इदं सूक्तं जपेद्यद्वा विकल्पो जमूहोमयोः ॥
 गत्वा रजस्वलां भार्यां निषिद्धदिवसेऽथवा ।
 अयाज्यं याजयित्वा तु विषादि प्रतिगृह्य च ॥
 अप्रतिग्राह्यपुरुषाद्भ्यं वा प्रतिगृह्य च ।
 स्पृष्ट्वाग्निं चयनस्थं वा यूपं वाऽभोज्यभोजने ॥
 एतेषु च निमित्तेषु भवेदन्यतमं यदि ।
 पर्यूह्याग्निं परिस्तीर्य पर्युक्ष्य च ततः परम् ॥
 पुनर्वामेति मन्त्राभ्यां† जुहुयात्संस्कृतं वृतम् ।
 एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां जुहुयात्समिधोऽथवा ॥
 पर्यूहणोक्षणे स्यातामन्यत्तन्त्रं तु नेष्यते ।
 स्वाहाकारविनिर्मुक्तौ (यद्वा मन्त्रं) यद्वा मन्त्रं‡ जपेदिह ॥

* देवाः कपीत इषितो यदिच्छन् दूतो निर्गत्या इदमाजगाम ।

तदा चक्षाम कक्षवाम निष्कृतिं शं नो चक्षु विपदे शं चतुषदे ॥

• १०म. १६१सू. १शक्. ।

इत्यादिकेन ।

† वाममय सवितर्वांस्तु शो दिवे दिवे वाममक्षं सावीः । वामस्य हि चयस्य देव
 भूरेरया धिया वामभाजः स्यात् । ८५. ६म. यजुः ।

उपयाम गृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनां धावनां धावसि चनां मयि धेहि । जित्वा यज्ञं
 जित्वा यज्ञपतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे । ८५. ७म. यजुः ।

‡ १०१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

अथ विधुरोपासनम् ।

तत्राश्वलायनः ।

उद्धृत्य चाम्निं प्रणवेन चादा-
 वन्वन्मिः*रित्याहरयेत्† पुरस्तात् ।
 निधाय पृष्टो दिवि‡ मन्त्रकेण
 ततश्च होमः शकलैश्चतुर्भिः ॥
 लेखादयो नैव च तत् सतां स
 विश्वानि§ नोद्यान इमे च मन्त्राः ।
 नारोपणं वाप्यवरोपणं वा
 चोत्पत्तिरेवं विधुरानलस्य ।
 नित्यानि नैमित्तिककाम्यकर्मा
 तत्रैव कुर्याद्विधुरे सदैव ॥ इति ।
 आश्वलायनमाचार्यमभिगम्य महर्षयः ।
 प्रतिपूज्य यथाचारमिदं वचनमब्रुवन् ॥

* अन्वगिरुषसामयमस्त्रादन्वहानि प्रथमो जातवेदाः ।

† अनुसूर्यस्य पुरुषा च रश्मौ ननु व्यावाष्टयिवो जाततन्व ॥ ११अ. १७म. यजुः ।

‡ आहरयेदित्यत्रावृत्त्याभावच्छन्दोभङ्गभयात् सोढव्यः । अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दीभङ्गे षजिङ्गिरमिति कुमारसम्भवटीकया मङ्गिनाष्टतवचनात् ।

§ पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीराविवैश्व । वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः सनी दिवा स रिषस्यातु नक्तम् । १८अ. ७०म. यजुः ।

§ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यदभद्रं तन्न चासुव ॥ २०अ. ३म. यजुः ।

भगवन् विधुराणां हि धर्माग्रो वक्तुमर्हसि ।
विवाहे त्वसमर्थस्य विधुरस्य क्रिया कथम् ॥
आहानि पञ्चयज्ञाश्च कार्या नैमित्तिकाः क्रियाः ।
यस्मिन् येन विधानेन गृहस्थः सद्गुणो भवेत् ॥

कात्यायन उवाच ।

कात्यायनभरद्वाजधौम्यबौधायनादिभिः ।
यदुक्तं विधुराणाञ्च तदेव कथयामि वः ॥
चन्द्रानुकूलदिवसे स्नात्वागत्य द्विजैः सह ।
पुण्याहं वाचयित्वा तानभ्यर्थ्य च महानसात् ॥
अग्निमाहृत्य विधिवत् स्थण्डिले तं निधाय च ।
सङ्कल्प्य विधुरश्चाथ पुनः सन्धास्य इत्युवा (त्यय) ।
पुनः सन्धानवत् कुर्यात्तज्जहोमं विवाहवत् ॥
चतुर्गृहीतं जुहुयादयाद्याग्नेस्तु मन्त्रतः ।
तथा यथाविधानोक्तिः सप्त ते अग्न इत्युवाच* ॥
तन्त्रमन्यत्समानं स्याद्बोमशेषं समापयेत् ।
तदानीमेव जुहुयात्तस्मिन्नग्नौ घृताहुतीः ॥
शुचीश्च पावमानीश्च तन्तुमानीश्च माथि(पावि)कौः ।
गृहप्रवेशहोमार्थं जुहुयादाहुतीरिमाः ।
वैश्वानरीर्वातपतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् ॥

* सप्त ते अग्न सजिह्वः सप्त जिह्वाः सप्त कृषयः सप्त धाम प्रियाणि ।

सप्त होवाः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरापण्यस्य घृतेन स्वाहा ॥

चतसृभिर्व्याहृतिभिश्चतस्रः समिधस्तथा ।
 सायं प्रातश्च जुहुयादौपासनमथाचरेत्(मतः परम्) ॥
 दर्शश्च पौर्णमासश्च नित्येष्ट्याग्रयणे तथा ।
 आह्वानि पञ्चयज्ञांश्च तस्मिन्नग्नौ समाचरेत् ।
 एवङ्कृते तु विधुरो गृहस्थसदृशो भवेत् ॥
 अनाश्रमस्यदोषोऽस्य नास्ति इत्याह आश्रमलायनः ।
 दानव्रतेषु होमेषु तीर्थेषु आश्रमकर्मसु ।
 विधुरोऽपि सदा पूज्यो अग्निवेदसमन्वितः ।
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन वस्त्रं परिचरेत् स्वयम् ॥
 यस्य नित्यानि लुप्यन्ते पतितः सोऽभिधीयते ।
 तस्मान्नित्यानि कुर्व्वीत न च नित्यानि लोपयेत् ॥ इति ।

अथ विधुराग्न्युत्पत्तिविधिः ।

प्रयोगपारिजाते ।

स्मार्त्ताह्नेनाग्निना दग्धां मृतां पत्नीञ्च तां चिभिः ।
 शिष्टाह्नेनोदहत्कन्यां पुनश्चित्वाग्निमान् यजेत् ॥
 प्रागुदाहाञ्च शिष्टार्हं स्मार्त्तस्याग्नेर्यथाविधि ।
 शुश्रूषेदप्यपत्नीक इष्टिं कुर्व्वीत वा न वा ।
 सायम्प्रातर्होमधर्ममर्द्धान्नावपि सञ्चरेत् ॥

इति आश्रमलायनः ।

अस्यार्थः । स्मार्त्तकर्म अनुतिष्ठन् औपासनस्याह्नेन मृतां पत्नीं

संस्कृत्य शिष्टार्धे पूर्ववत् कर्माणि कुर्यात् । श्रौतकर्म अनुतिष्ठन्
स्वपत्नीसंस्कारे त्रिभिरप्यग्निभिर्मृतां पत्नीं संस्कृत्य पुनरुदाहानन्तर-
मग्निमाधाय यजेदिति ।

तथाच ब्राह्मणभाष्ये भृगुः ।

भार्यायै पूर्वमारिष्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥ इति ।

एतत् पुनर्विवाहेच्छुविषयम् । तदनिच्छुस्तु अन्यमग्निं प्रमोत-
भार्यायै वियोज्य अग्नीनवस्थाप्य कुशमयीं पत्नीं कृत्वा पूर्ववत्
परिचरेत् । अन्यथा दोषश्रवणात् ।

तथाच मैत्रायणीयश्रुतिः ।

यस्तु स्त्रैरग्निभिर्भार्यां संस्करोति कथञ्चन ।

असौ मृतः स्त्री भवति स्त्री चैवास्य पुमान् भवेत् ॥

अत्र विशेषमाह विष्णुः ।

मृतायामपि भार्यायां वैदिकं न त्यजेद्विजः ।

उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥ इति ।

उपाधिः कुशमयादिपत्नीकल्पना ।

तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।

अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमनुव्रताः ॥ इति ।

तद्विधिसु ।

मुहूर्त्तसमये नान्दीमुखं कृत्वा विचक्षणः ।

पञ्चाशत्पिञ्जलैः कार्या स्त्रियाकारा स्ववेश्मगा ॥

आदेशमात्रा दीर्घा स्वादृशेनैव वेष्टिता ।
 हरिद्राक्षतदूर्वाभिचन्दनेन सुवासनेत् ॥
 सौवर्णी षोडशपलैर्माषकैः षोडशैरपि ।
 ततोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य लाजहोमं निर्वपेत् ॥
 राट्टं भस्मेदं चायतायतित्वा तथा ॥
 स्वशाखोक्तं यत्नार्थं तत्सुख्यं तन्मार्जितम् ॥
 प्राशनान्ते ब्राह्मणाद्यो वासो वा सशर्ष धनुः ॥
 प्रतोदमयवा रज्जुं ततस्त्वा यज्ञकर्त्तव्यं ॥
 यज्ञोपवीते बध्नीयात् स्त्रीमन्त्रान् स्वयमाचरेत् ।
 अन्यदा यज्ञशालायां स्थापनीया प्रयत्नतः ॥

इति विधिरत्ने ।

एतद्विधुरोपासनं नित्यं तदकारणे प्रत्यक्षययुतेः तदुक्तद्विधाने ।
 अ(प्र)हृतं प्रजपेत्सूक्तं पञ्चवारं दिने दिने ।
 औपासनं विना दोषो न सृष्टेर्विधुरं ततः ॥

तथा ।

अथेन प्रजपेद्द्विं पञ्चवारं दिने दिने ।
 विधुरो वा सान्त्विकस्य यत् फलं तत् फलं लभेत् ॥
 अथ यदि भार्यायै सर्वोऽपि स्मार्त्तमग्निर्दत्तस्तदा तदुत्पत्ति-
 प्रकारमाह बोधायनः ।

प्रणवेन लौकिकमग्निं परिगृह्य अन्यग्निरिति* होमदेव-

* चायता च तचायतिः इति वा पाठः ।

† मन्वीऽव १०४ इति प्रहर्षिकः ॥

मानीय दृष्टो दिव्योतिः॥ होमस्वये प्रतिष्ठाया तत् सवितुः
स्तां सवितुः॥ अथा नो देव सवितुः॥ विष्णुनि देव सवितरिति
चतुर्भिः प्रलाभैः प्रख्यात नित्योपासनादि कृत्वा तमग्निं
विष्टज्वारोपयन्मवरोपयन् नित्यनेमिस्तिककर्मसि चाग्नेव
कुर्यादिति ।

आश्वलायनोऽत्र विशेषमाह ।

• कृतायां पतितायां न प्रोषितायाश्च पूरुषः ।

न कुर्यात्पार्व्यन्नाहं पत्न्यामन्यत्र वा गृही ॥

इति पार्व्यनिषेधात् सप्तत्यन्नाहं भवत्येव । अथार्थे आश्वलायन-
कारिकापि पूर्वमेवोक्ता ।

इति विष्टुरोपासकम् ॥

अथ औपासनास्त्रिजानि प्रायश्चित्तविभक्तम् ।

प्रयोगपादिज्ञाते श्रीकृष्णः ।

• मन्त्रीपुत्रं १०४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† तत् सवितुर्वरेण्यं अग्नौ देवस्य श्रीकृष्णः ।

चियो यो नः प्रचोदसाव ॥ अम. ६१५. १०४५ ।

‡ तां सवितुर्वरेण्यस्य चिन्तामाहं हवे सुमतिं विचिन्तयाम् ।

यामस्य कण्ठो बहुवृत्तं प्रयोगां सप्तत्यन्नाहं पयसा महीं गोम् ॥ १०४. ७४५. वसुः ।

§ अथा नो देव सवितः प्रजावत्साधीः श्रीमन् ॥

परा दुःखपुत्रं सुम् ॥ अम. १०१५. ७४५ ।

यदि काष्ठाद्यभावेन नष्टो वाग्निर्भवेत्तदा ।
 भस्मापनीयायतनं गोमयेनोपलिप्य तत् ॥
 उल्लिख्य चाग्निमादध्यादाहृतं श्रोत्रियालयात् ।
 विनाशकालादारभ्य परस्ताद्धोमकालतः ॥
 पूर्वं गृहिष्युपवसेत्तत्र सङ्कल्पपूर्वकम् ।
 होमकाले तु जुहुयाद्यथापूर्वं पतिः स्थितः ॥
 गृहिणी यदि रोगाद्यैरुपवस्तुं न शक्नुयात् ।
 तदा प्रयोगमाश्रित्य तैत्तिरीयप्रकल्पितम् ॥
 अग्निं विहृत्य काष्ठाद्यैरङ्गिः परिसमुद्य च ।
 परिस्तीर्य च पर्युक्ष्य ततोऽग्नेरुत्तरे कुशान् ।
 आस्तीर्य तेषु प्रोक्षण्या सममासादयेत्सुवम् ॥
 आज्यपात्रेण सं(मार्ग्य)मृज्य तृणानि सह सादयेत् ।
 कृत्वा पवित्रे तु तयोर्मध्ये ग्रन्थिं प्रकल्पयेत् ॥
 ततः प्रोक्षणपात्रे तं निषिच्य सलिलं सुचि ।
 ताभ्यां तूष्णीं त्रिरुत्पूय पवित्राभ्यां यथा पुरा ॥
 सुवाज्यपात्र उक्तानि कृत्वा प्रोक्ष्य त्रिरभसा ।
 आज्यस्थाल्यां निषिच्याज्यं तस्याधिश्रयणादिकम् ।
 कृत्वोदास्योत्तरे वङ्गेस्त्रिस्तूष्णीमेव तत् पुनः ॥
 पुनराहारमुत्पूय पवित्राभ्यां ततस्तु ते ।
 पवित्रे ग्रन्थिमुन्मुच्य प्रोक्ष्याग्नौ सम्प्रहृत्य च ॥
 परिषिच्य ततो वङ्गिं सकृदेव समन्ततः ।
 अलङ्कृत्य च पुष्पाद्यैः संमृष्टेन सुवेण तु ॥

आज्यं गृहीत्वाऽयासाग्ने स नो विश्वैवमादिकम्* ।

मन्त्रमुक्त्वा विधायैकामाहुतिं तदनन्तरम् ।

कुर्यादौपासनं होमं यथापूर्वमतन्द्रितः ॥

यद्वा सच्छास्त्रविहितप्रयोगेनाज्यसंस्क्रुतिम् ।

कृत्वा मन्त्रमयासाग्ने स नो विश्वैवमादिकम् ।

उक्त्वा हुत्वा सकृत्पञ्चाज्जुहुयाच्च यथा पुरा ॥ इति ।

अत्र विधानान्तरं कारिकोक्तं “तदत्र पुनराधानमित्यादिकं” तद-
प्यत्र द्रष्टव्यम् ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

अत ऊर्ध्वं विवाहगृहप्रवेशहोमाभ्यामेकतन्त्राभ्यामादध्या-

त्तत्र विवाहाज्याहुतयो गृहप्रवेशाहुतयो हृदयाञ्जनञ्च

भवति कर्त्तव्यं लाजानावपति तत् पुनराधानमिति ।

अत्र अयासेति मन्त्रेण होमो विवाहहोमश्चेति विधानद्वयमुक्तम् ।

तत्र अयासेति होम आपदि त्यक्ताग्निविषयः विवाहहोमस्तु अना-
पदि त्यक्ताग्निविषय इत्याह स एव स्मृतिरूपेण ।

प्रायश्चित्तविधानञ्च कालञ्च तदतिक्रमे ।

श्रौते श्रौतस्य गृह्येऽथ स्मार्त्तस्योक्तः पुरा मया ॥

तत्रानुक्तो विशेषोऽत्र विकल्पश्च समासतः ।

वक्ष्यन्ते होमयोः सम्यक् ये च तत्राधिकारिणः ॥

त्यक्तापद्मिरनापद्मो यावत्तावत्प्रभृत्यथ ।

स नो विश्वान्या भर सुवितानि शतक्रता ।

यदिन्द्र मृडयासि नः ॥ ऽम. ८१सू. २८श्लोकः ।

आहरेद्विधिनैवाग्निं द्रव्यैश्चापि तदीरितैः ॥
 त्वक्ताग्निमापदि स्वास्थ्ये हुत्वाज्येनाहुतिश्च ताम् ।
 भूराद्यैर्वह्निमाहृत्य पालयेत्पुनश्च वत्सदा ॥
 यदि त्वक्ता त्वनापन्नो दत्त्वा शक्त्या द्विजे वसु ।
 विवाहविधिनैवाग्निमाहरेच्च यथा पुरा ॥
 पाणिग्रहः परिणयश्चात्र वर्ज्यस्तदुत्सवः ।
 गृहवेशोपलारोहौ वर्ज्यौ सप्तपदी तथा ॥
 स्वयञ्च जुहुयात्ताजान् पद्मगारब्धस्तदीरितम् ।
 मन्त्रैः कल्पादि तावच्च हुनेदग्निं विवाहवत् ।
 अनश्नन्नग्निमाहृत्य सायं हुत्वा ततश्चरेत् ॥
 चरेदश्लीयात् । एतद्विधानं द्वादशाहपर्यन्तं वेदितव्यम् । तदूर्ध्वं
 विशेषमाह कारिकाकारः ।

आद्वादशदिनादेवमूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः ।
 प्रायश्चित्तन्तु यत्प्रोक्तमग्नित्यागोपपातके ।
 मनुना तत्प्रकुर्वीत तत्तत्कालानुसारतः ॥ इति ।
 नास्ति ह्याद्विसृष्टाग्नेर्विधानान्तरमाह स एव ।
 अथ गृह्यस्य नष्टस्य ह्यग्नेराधानमुच्यते ।
 उपोष्य दम्पती दत्त्वा होमद्रव्यं द्विजात्मये (जोत्तमे) ॥
 द्रव्यं किञ्चिद्व्यथाशक्ति ब्राह्मणायाद्विताम्ये ।
 आदध्यादपराह्णेऽग्निमाधानद्रव्यसञ्चितौ ॥
 सिकताः पद्मपत्रञ्च वराहविहता च मृत् ।
 आखूत्कारं चोषरञ्च वल्मीकश्चाथ शर्करा ॥

इन्द्रीवरशमोसप्तपर्णाश्चत्यविकल्पाः* ।
 शम्यङ्कुरास्तु विज्ञेया आधानद्रव्यसंज्ञकाः (श्रिताः) ।
 अग्न्यापतन एतानि पुनराधानकर्म्मणि ॥
 निधायैषामलाभे तु यथालाभं निधापयेत् ।
 उपलिप्योष्णिखेदेतान् सिकतादौन्निधाय च ॥
 इदं त एकमित्यग्नी सव्याहृतिं तथाहितम् ।
 तन्मङ्गलत्वाज्यभागान्तमन्वाधानादिपूर्वकम् ।
 चतुर्गृहीतमाज्यन्तु जुहुयाच्च यथाक्रमम् ॥
 जुह्वामेव सुवेणैव स्यात्स्यामादाय गृह्यते ।
 चतुर्गृहीतमाज्यन्तु चतुष्कृत्व(त्वं) उदाहृतम् ॥
 त्वमग्ने सप्रथा असि॑ यो अग्निर्देववीतयेऽ॥
 त्वं तु तन्वं त्वं नो अग्नेऽ॥ स त्वं नो अग्ने सप्त तेषा ॥

विकल्पाः सकष्टकष्टचः ।

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः ।

तया यज्ञं वितन्वते ॥ ५म. ११म. ४चक्रम् ।

यो अग्निर्देववीतये इविष्मा७ आविवासति ।

तस्यै पावक मृडय ॥ १म. १२म. ६चक्रम् ।

त्वं नो अग्नेऽवमो भवन्ती नेदिष्ठो अस्या उपसो व्युष्टो ।

अवयस्य नो वद्वं ररावो वीहि मृडिकं सुहवो न एधि ॥

११च. १म. ४चक्रम् ।

सप्त ते अग्ने—मन्त्रोऽयं १०५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

मनो ज्योतिः* पुनस्त्वेति† हुत्वा ह्यष्टाभिरेव च ।

स्रुवेण जुहुयादाज्यं मन्त्रैश्चापि यथाक्रमम् ॥

अग्नये पवमानाय अग्नये पावकाय च ।

अग्नये शुचये चापि अग्नये पथिकृते ततः ॥

अग्नये तप्तुमते इत्येतेभ्यः पञ्च चाहुतौः ।

सौविष्टकृतमारभ्य होमशेषं समापयेत् ॥

अनङ्गान् दक्षिणा देया ब्राह्मणायाहिताग्नये ।

नास्तिक्येन विस्मृष्टाग्निर्घोषचान्द्रायणव्रतः ॥

अनेनैवाग्निमादध्वाच्चिरोत्सृष्टस्तथैव च ॥ इति ।

अयं पुनराधानप्रकार आश्वलायनादीनाम् । अन्येषां तु स्वस्व-
शाखोक्तोऽनुसन्धेयः । अन्यगौरवभीत्या नात्र प्रदर्श्यते ।

अत्र बहुकालात्यये कार्यं प्रायश्चित्तमुक्तं विश्वादर्शे ।

कच्छो मासद्वयं चेत्यजति हुतवहं तच्चतुष्केऽतिकच्छु-

स्तत्षट्के स्यात् पराकस्तत उपरि पयोमासमव्दाक्षिमासम् ।

नास्तिक्ये तत्प्रमादे त्वसुनियमशतं‡ प्राक्त्रिरात्रात्परं चेत्

फुर्यादेकोपवासं त्रिदिनमुपवसेद्विंशतेरूर्ध्वमिष्टम् ॥

* मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यस्य इत्यतिथ्यग्निमं मनोतु ।

† अरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विभ्रे देवास इह मादधन्तानां ए प्रतिष्ठ ॥

१०म. २५. यजुः ।

‡ पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्वतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः ।

घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ १२५. ४४म. यजुः ।

§ प्रायश्चित्तमशतमित्यर्थः ।

तदूर्ध्वं कच्छः शरद उपरि चेदूर्ध्वमालस्यतोऽग्नि-
 द्वादशाहं त्रिदिनमुपवसेद्वादशाहं मासे ।
 अश्वच्छाब्देऽथ चान्द्रं तदपि भवति सोमायनं चाव्ययुग्मे
 अदूर्ध्वं तसकच्छः खलु भवति धनी गांश्च दद्याद्विजाय ॥

श्लोकद्वयस्यायमर्थः । नास्तिक्यादग्नित्यागी मासद्वयपर्यन्तं
 कच्छः । मासद्वये पूर्णं मासचतुष्टयपर्यन्तमतिकच्छः । मासचतुष्टये
 पूर्णं षण्मासपर्यन्तं पराकः । तदूर्ध्वमव्ययपर्यन्तं मासं पयोव्रतम् ।
 अव्यये पूर्णं त्रैमासिकं कार्यमित्येतन्नास्तिक्ये । प्रमादादग्नित्यागी
 तु चिरात् प्राक् प्राणायामशतम् । तदूर्ध्वं विंशतिदिनपर्यन्त-
 मेकमुपवासं चरेत् तदूर्ध्वं मासद्वयपर्यन्तं चिरात्तमुपवसेत् । तदूर्ध्व-
 मव्ययपर्यन्तं प्राजापत्यम् । तदूर्ध्वं यथान्यायमूह्यमिति । आल-
 स्यादग्नित्यागी (तु) च द्वादशाहपर्यन्तं त्रिदिनमुपवसेत् । द्वा-
 दशाहे पूर्णं मासपर्यन्तं द्वादशाहम् । मासे पूर्णं अव्ययपर्यन्तं
 मासमुपवसेत्, पयोभक्षणं वा कुर्यात् । अव्यदादूर्ध्वं द्विवर्षपर्यन्तं
 चान्द्रायणम् । तदूर्ध्वं चाव्ययपर्यन्तं चान्द्रायणं सोमायनञ्च । तदूर्ध्वं
 तसकच्छः धनिनो गोदानं चेति ।

मनुरपि ।

अग्निहोत्रपविध्याग्निं* ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं† हि तत् ॥

* अग्निमित्यत्र अग्नीनित्याकरे पाठः । अत्र बहुवचननिर्देशात्, गृह्यसूत्राग्ने कल्पना
 कार्या इति मेधातिथिः ।

† वीरः वृजसस्य इत्या हननं तत्तुल्यमेतत् । तथाच श्रुतिः वीरहा वा एव देवानां,
 योऽपि मुदासयते । इति कुम्भकः ।

मासमपविध्येत्यन्वयः ।

अग्निहोत्रपविध्याऽग्निं मासादूर्ध्वं कामतः ।

ऊर्ध्वं चान्द्रायणस्यैव कुर्यादेवाविचारयन् ॥ इति ।

यत्तु भारद्वाजगृह्ये अभिहितम् ।

प्राणायामशतमाहादशरात्रा[†]दुपवासः स्यादविंशति-

रात्रात् अत ऊर्ध्वमाषष्टिरात्रात्तिस्रो रात्रोरुपवसेत् । अत

ऊर्ध्वं वत्सरात् प्राजापत्यं चरेत् अत ऊर्ध्वं कालबहुत्वे दोष-
गुरुत्वमिति ।

एतत् प्रमादादग्नित्यागविषयम् ।

नास्तिक्यादग्नित्यागे तु व्याघ्रपाद आह ।

योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद्भिजः ।

अन्यत्र पुनराधानं दानमन्यत्तथैव च ॥

इति विशेषस्मृतेरत्र प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात्त्यागकालस्य साधव-
गौरवाद्यनुसारेण व्रतान्तराण्युहनीयानीति ।

इति प्रायश्चित्तप्रकरणम् ।

अथ स्थालीपाकविधानम् ।

तच्च(न) विवाहानन्तरं मलमासादिप्राप्तावपि प्रारम्भणीय-
मिति हेमाद्रिमाधवी । यत्तु पार्व्वणैष्टिं चाग्रयणमित्यादिनिषेध-
वचनं तत् काम्यविषयम् ।

* अपविध्य त्यक्त्वा, त्याग्य नित्यानामग्निहोत्रादीनामकरणसुदयापनञ्च ।

† आहादशरात्रादित्यत्र आषिरात्रादिति गोपीनाथः ।

प्रातःपार्श्वक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्तिताः ।

अथोदशे तु सर्वास्ता निष्फला इति कीर्तिताः ।

अथ द्वादशे सर्वकाम्यन्तु मलमासे विवर्जयेत् ॥

अथैतानि स्मृतेरित्याह तुः । अन्ये तु शुद्धकाले प्रारम्भणीय-
माहुः ।

अथ पूर्णप्रतिपदसन्देहात् स्वच्छत्वे निर्णयमाह शौनकः ।

प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यः सन्धिः पर्वेति तन्मतम् ।

या तेन युक्ता प्रतिपत्तस्यां कर्णेदमाचरेत् ॥

अथ श्रुतिः । सन्धौ यजेतेति । सन्धेः सूक्ष्मत्वात्तत्र साङ्गकर्मणो-
पडानासम्भवात् सन्धिपदेन तत्पार्श्वद्वयं लक्ष्यते । अतएव सन्धि-
संभितो यजेतेति श्रुतिः सङ्गच्छते ।

सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेषामप्यपरेण च* ।

इति बौधायनस्मृतेः ।

अथमाणमाह यज्ञपार्श्वः ।

पञ्चदश्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः ।

कालः पार्वणयागे स्यादथान्ते तु न विद्यते ॥

आतातपोऽपि ।

पर्वणो यज्ञतुर्योऽंश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मन्वीषिभिः ॥

अथ प्रातरिति विशेषणात् सूर्योदयादुपरि यागकाल इत्युक्तं

* पूर्वेषामप्यपरेण च इति संस्काररत्नमालाया पाठः । अथ पूर्वपरब्रह्माभ्यां क्रमेण सन्धेः

पर्वदिनं प्रतिपदिनं चाभिधीयते इति गोपीनाथः ।

भवति । अथ तिथिद्वये चतुर्दश्यामपि प्रातरेव अम्बाधानं कार्यं
मित्याह आश्वलायनः ।

पूर्णमासस्य दर्शस्य काम्यादीनां तथैव च ।

अनुमत्याञ्च कुक्षाञ्च पूर्वार्द्धे च प्रयत्नतः ।

प्रारभेत सिनीवाल्यां राकायां प्रातरेव च ॥

सिनीवाल्यादिलक्षणमपि स एवाह ।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली वृषी कृत्स्ना भवेद्यदा ।

नष्टचन्द्रा कुक्ष्येया क्षये पञ्चदशी च सा ॥ इति ।

अथ सन्धिकालो विविच्यते ।

तत्र गोभिलः ।

आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्व्वप्रतिपदोर्भवेत्* ।

तदहर्गम इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि ॥

पर्व्वप्रतिपदोः सन्धिरर्वागावर्त्तनादयदि ।

तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्व्वेद्युस्तदुपक्रमः ॥

उपक्रमोऽम्बाधानम् आवर्त्तनं मध्याह्नः ।

लोगाच्चिरपि ।

पूर्व्वार्द्धे वाय मध्याह्ने यदि पर्व्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्व्वेद्युस्तदहर्गम इष्यते ॥

मध्याह्नोत्तरं पर्व्वसन्धी तु द्वावप्याहृतुः ।

आवर्त्तनात्परः(यदा) सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परैद्युरिष्टिरित्येष पर्व्वद्वयविनिर्णयः ॥ इति ।

* ततः पूर्व्वमथापि वा इति गोपीनाथः ।

अपराह्येऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्य* तस्मिन्नहनि श्वो भूते याग इष्यते ॥
वाजसनेयिनां विशेषोऽभिहितो गोभिलेन ।
आवर्त्तनादधः सन्धिर्यद्यन्वाधाय तद्दिने ।
पर्य्युरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिनः ॥ इति ।
अथ क्वासहस्रिसमीकरणेन सन्धिः कल्पनीय इत्याह कात्यायनः ।
परेऽङ्गि घटिकान्यूनान्स्तथैवाभ्यधिकाश्च याः ।
कृत्वा तदङ्गं पूर्व्वस्मिन् क्वासहस्री प्रकल्पयेत् ॥ इति ।
आयमर्थः । यदा पूर्व्वेद्युरमावस्या यावद्घटिका पर्य्युः प्रति-
पदपि तावती तदा यथावस्थितमेवोपजीव्य सन्धिर्ज्ञेयः । यदा तु
प्रतिपदः षड्घटिकाश्चयस्तदा घटिकाश्चयस्योऽमावास्यायां योज-
नीयः तस्मिन् योजिते द्वादशघटिका अमावास्या भवति तदावर्त्त-
नात् पूर्व्वं सन्धिः सम्पद्यते । अनेनैव न्यायेन घटिकाद्वयसहस्री
योजितायाममावास्या अष्टादशघटिका भवति । तथा सति
आवर्त्तनादूर्ध्वं सन्धिः सम्पद्यते ।
यत्तु हेमाद्रौ हारीतवचनम् ।
पर्व्वणोऽंशे द्वितीये तु कर्त्तव्येष्टिर्द्विजातिभिः ।
द्वितीयासहितां यस्मादुषयन्त्याश्चलायनाः ॥ इति ।
तदेतद्वहुग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यम् । अथवा पूर्व्वी पौर्णमासीमुपवसे-

* उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपरं किन्तु कृतेऽग्न्याधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवस-
न्तीति उपवासशब्देनाग्न्याधानमुच्यते । तैत्तिरीयब्राह्मणे तथा नृत्तः यथा उपोष्यन् नो यथा-
नो देवता वसन्तीति ।

दिति बहुचब्राह्मणोक्तप्रकारेण पैश्वमतानुसारिणामिदमिति योज-
नीयम् । विद्यारण्यश्रीपादेरेवमेवैतद्ब्राह्मणे व्याख्यातम् ।

तथाच ब्राह्मणम् । .

पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेदिति पैश्वमुत्तरामिति कौषीतकं
या पूर्वा पौर्णमासी सा अनुमतिर्या उत्तरा सा राकेति ।
अस्यार्थः । खण्डतिथिवशादयदा दिनद्वये पौर्णमासी सम्पद्यते
तदा अनुमतिसंज्ञां पूर्वां पौर्णमासीमुपोष्य परेद्युर्यजेतेति साम-
शाखाप्रवर्त्तकस्य पैश्व(ग्य)वेर्मतम् । उत्तरां राकासंज्ञां पौर्ण-
मासीमुपोष्य ततोऽपरेद्युर्यजेतेति ऋक्शाखाप्रवर्त्तकस्य कौषीतकि-
ऋवेर्मतम् । पौर्णमासीन्यायममावास्यायामपि दर्शयति या पूर्वा
अमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुङ्हरिति ।

पर्वणि समाप्तिं निषेधति मनुः ।

प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते ।

युनः प्रणोय कृतस्तेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमैः ॥ इति ।

प्रतिपद्यतुर्थांशेऽपि यागं निषेधति कात्यायनः ।

न.यष्टव्यं चतुर्थेऽंशे यागैः प्रतिपदः क्वचित् ।

रक्षांसि तद्विलुप्यन्ति श्रुतिरेषा सनातनी ॥ इति ।

शौनकोऽपि ।

यस्तु न प्रारभेतेष्टिमन्यांशे पर्वणो द्विजः ।

प्रतिपदस्यतुर्थांशात्प्राग्यज्ञं न समापयेत् ॥

कृता साप्यकृतैवेष्टिस्तयोः स्यान्नात्र संशयः ।

पुनरेवाचरेदिष्टिं शुभेऽहनि यथाविधि ॥

अत्रापि स एवाह ।

मासस्य पर्वषट्कानि सम्प्रोक्तानि मनोविभिः ।

पञ्चम्यौ पञ्चदश्यौ वा दशम्यौ वाप्युदीरिते ।

व्रतवज्जुहुयादास्तु प्रतिपर्वसु यो हिजः ॥ इति ।

अस्य कचिप्रतिप्रसवमाह शातातपः ।

सन्धिर्य(द्य)चापराह्णे स्यादुयागं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥ इति ।

अथ सद्यस्कासतिथिः ।

तत्र कात्यायनः ।

सन्धिस्येत्सङ्गवाद्दूर्ध्वं प्राक्पर्यावर्त्तनाद्भवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कासविधौ तिथिः* ॥ इति ।

भाष्यार्थसङ्गहकारोऽपि ।

अन्वाहितिश्च स्तरणोपवासौ

पूर्व्येद्युरेते खलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धि-

स्तदैव यागः क्रियते सम(स्तः)स्तैः ॥

* सद्यो वा सध्वं करोति सद्यस्कासायाम् इत्येतत् सूत्रमप्यत्रानुकूलं ज्ञेयं वैजयन्तीकारेणैव व्याख्याताम् । तत्र सद्यस्कासविधिरन्यथैव । प्रतिपञ्चतुर्थ्याग्निविधौ व्यतिरेकरूपः । एवं च सन्धि निषेधवाक्यं सावकाशं भवति इति नोपीनाम् ।

कालादर्शेऽपि ।

पूर्णिमाप्रतिपत्तन्धिर्यदि सङ्गवमन्तरा ।

आवर्त्तनञ्च स्यात्तुर्द्धि सद्यस्कालतिथिर्भवेत् ॥

पर्व्वद्वये परेद्युः स्यात्सङ्गवात्परतो यदि ।

सद्यस्कालः परेद्युः स्यादयमेव तिथिचयः* ॥ इति ।

अथ विकृतीष्टिकालमाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

आवर्त्तनात्प्राग्यदि पर्व्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः ।

तदैव यागः परतो यदि स्या-

त्तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परेद्युः ॥

अस्यार्थः । आवर्त्तने ततः पुरा वा पर्व्वसन्धौ तस्मिन् सन्धिदिने

प्रथमं प्रकृतियागं कृत्वा पश्चादाग्रयणादिवि(प्र)कृतियागः कर्त्तव्यः

यदा त्वावर्त्तनात् परतः सन्धिस्तदा सन्धिदिने विकृतियाग एव

कार्यः प्रकृतियागस्तु परेद्युरनुष्ठेय इति प्रयोगपारिजाते व्याख्या-

तम् ।

हेमाद्रावपि ।

आद्ययोः कल्पयोः कुर्याद्विकृतिं प्रकृतेः पराम् ।

अन्यत्र विकृतिं तत्र कुर्याच्छः प्रकृतिर्भवेत् ॥

इति खण्डतिथिनिर्णयः ।

पर्वकालं निरूप्य तत्र कर्त्तव्यमभिधीयते ।

आयनसूत्रम् ।

पर्वकालं द्वाविंशत्सालीपाकस्तस्य दर्श(पौ)पूर्णमासाभ्यामुपवास-
इत्यावर्हिषोश्च सन्नहनमिति ।

आसन्नशब्दोऽत्र दम्पत्योरेकभोजनादिनियमलक्षकः ।

आवापस्तम्बः ।

अमाषममांसमाज्येनाग्नीयातां तदभावे दध्ना पयसा वेति ।

आत्मायनोऽपि ।

मांसमैथुने वर्जयेत् केशश्मश्रु वपते वाऽशिखमपराह्णे व्रतते
पायनीयमग्नीतः सर्पिषा सुहितावेति ।

उपवासकारणमाह श्रुतिः ।

तदाहुर्यद्दर्शपूर्णमासयोरुपवसेदिति । न ह वा अव्रतस्य
देवा हविरग्निसि तस्मादुपवसत्युत्तमे देवा हविरग्नीयुरिति ।

वाजसनेयकेऽपि ।

ते हैनमेतद्विदुर्व्रतमुपयन्तमेष नः प्रातर्यष्टेति तस्य विश्वे-
देवा गृहानभ्यागच्छन्तीति ।

तैत्तिरीयकेऽपि ।

पूर्वेद्युरिधावर्हिः करोति यज्ञमेवाभ्य गृहीत्वोपवस-
तीति ।

तत्र अव्याधानकालमाह कारिकाकारः ।

प्रातरौपासनं कृत्वा समिधौ द्वे निधाय च ।

अथवा तिस्र आदध्यात् क्रतुसङ्कल्पपूर्वकम् ॥ इति ।

घौनकोऽपि ।

अग्निं विहृत्य पूर्व्वेद्युस्तन्वाध्वानपूर्व्वकम् ।

परिस्तरणपर्य्यन्तं पुरस्तात्तन्माचरेत् ॥ इति ।

तत्परिस्तरणं सायं होमानन्तरं कर्त्तव्यमित्याह आपस्तम्बः ।

ततः सम्प्रेष्यति परिस्तृणीत परिधत्ताग्निमिति ।

ततः सायं होमानन्तरमित्यर्थः । इदमन्वाधानादिकं कातीयानां नास्ति । स्मार्त्तसूत्रे तदविधानात् ।

अत्र दिने वर्ज्यान्याह सांख्यायनः ।

कलहं क्रोतविक्रीतं प्रहासं बहुभाषणम् ।

तौर्यत्रिकं वृथाश्रय्यां यक्षमाणो विवर्जयेत् ॥

जाबालिरपि ।

करन्धांस कुलित्यांस वर्जयेत् कोद्रवांस्तथा ।

अनृतं बहुभाषाञ्च क्रयं विक्रयमेव च ।

दन्तशौचञ्च पूर्व्वेद्युर्यागस्यैतानि वर्जयेत् ॥

मसूराक्षवणान् क्षारान् क्षणकान् कोरदूषकान् ।

माषान्मधु परावृक्ष वर्जयेत्पर्व्वणि द्विजः ॥

कात्यायनोऽपि ।

सवणं मधु* मांसञ्च क्षारान् श्वो येन ह्ययते ।

* मधुशब्देनात्र चीद्रं गृह्यते । नयस्य तु "न मयं ब्राह्मणः पिबे"दित्यनेनैव निषेध-
सिद्धेः ।

घोषवस्ते न भुञ्जीत तथा रात्रौ न किञ्चन* ॥

अथ सवणस्य सैन्धवव्यतिरिक्तस्य निषेधः ।

सर्जिचारं यवचारं टङ्गणचारमेव च ।

व्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं सामुद्रं सवचं तथा† ॥

इति देवजानीये विशेषोक्तेः ।

चारसवणमुक्तं माधवीये ।

तिलमुद्गाहते शैव्यं शस्ये गोधूमकोद्रवौ ।

च(ची)णकं देवधान्यञ्च एव चारगणः स्मृतः ॥

अन्यत्रापि ।

स्मृत्युक्ताच्च सकृद्भुङ्क्ते पर्वण्यावर्त्तनादपि ।

न रात्रावसमर्थयेदद्यात्किञ्चित्फलादिकम् ॥

अग्नेः पश्चात् स्वपेद्याम्यग्निराभूमौ समाहितः ।

अग्न्याहितस्य विषयमेवमाह प्रजापतिः ॥

एतदकारणे प्रायश्चित्तमाह कारिकाकारः ।

पर्वण्यर्थाश्रुपाते च कुर्याद्व्रतभृतश्चरम् ।

पर्वणि व्रतलोपे तु कुर्याद्व्रतपतेश्चरम् ॥

* अथ चारशब्देन यस्य भक्षणे लाघोपपद्यते तद्वर्ज्यमुच्यते । येन ह्रियते इत्यनेन वान-
साधनत्वेन स्वीकृतं द्रव्यमपि न भक्षणीयमित्युक्तं भवतीति गोपीनाथः । चारो येन च ह्रियते ।
वानं रात्रौ न किञ्चन इति द्वितीयचतुर्थपादयोः पाठो गोपीनाथसम्मतः ।

† अथ सामुद्रस्वीपादानात् सैन्धवादेरनिषेधः प्रतीयते तस्य इति चत्वारः । तथाचोक्तम्—

सुन्वन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपसक्तम् ।

चचारं सवचश्चैव प्रजाना इति चत्वारः ॥

अथारसवचं सैन्धवमिति सर्वनिबन्धकाराः ।

समानतन्त्रं कुर्वीत पार्वणेन तु कर्मणा ।

प्रायश्चित्तचरस्थाने पूर्णाहुतिरपीष्यते ॥ इति ।

ऋग्विधानेऽपि ।

यस्य तु(प्ये)न्मेद्व्रतं मोहादब्राह्मणैर्वा संविशेत्सह ।

उपोष्य जुहुयादाज्यं त्वमग्ने व्रतपाः असि* ॥ इति ।

एवं नियमयुक्तेन रात्रिमतिवाह्यं प्रातःस्नानादि निर्वर्त्य स्वस्व-
शाखोक्तमार्गेण स्थालीपाकः कार्यः । तत्रापि पौर्णमासस्थाली-
पाकः सूर्योदयानन्तरमारम्भणीयः दर्शस्थालीपाकस्तु सूर्योदयात्
पूर्वमारम्भणीयः ।

तथाचापस्तम्बश्रौतसूत्रम् ।

उदित आदित्ये पौर्णमासास्तन्त्रं प्रक्रमयन्ति प्रागुदया-
दमावास्याया इति ।

एतच्छ्रौतकर्मविषयमिति केचित् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
स्थालीपाककालादिविधानम् ।

अथात्र सूतकादिप्राप्तौ निर्णय उच्यते ।

तत्र आश्वलायनाचार्यः ।

तौ चापि सूतके श्रावे (पर्वणी) पार्वणेष्टिं महापदि ।

स्त्रोधर्मिण्याश्च भार्यायां न कुर्यातां कदाचन ॥

* त्वमग्ने व्रतपाः असि देवः आ मर्त्येषु आ त्वं यज्ञेषु ईशः । . ऋ. ११. १. २८६ ।

मलिनमिति प्रकरणात् श्रीतस्मार्त्तकर्मागुहातारी । स्त्रोधर्षो रजः
मलिनः स्त्रोधर्षिणौ “स्त्रोधर्षिण्यविरात्रेयौ मलिनौ पुष्पवत्सपी”त्य-
भिज्ञानात् । एतद्व्रतग्रहणात् पूर्वकालविषयम् । व्रतग्रहणे कृते
तु यागः कार्य एव ।

तथाहि श्रूयते ।

यस्य व्रत्येऽहन्यनालङ्घुका भवति तामुपरुध्य यजेतेति ।
एवं सूतकादावपि द्रष्टव्यम् । उपक्रान्तत्वेन दोषाभावस्योक्तत्वात् ।
अथ यागातिपत्तौ सूतकादिनिवृत्त्यनन्तरं पथिकश्चरपूर्वं यागः
कार्यः ।

तथाच कारिकाकारः ।

स्थालीपाके त्वतिक्रान्ते यद्यन्याग्नी स्वयं यजेत् ।
स्वाग्नावन्यो यजेद्यदा कार्यः पथिकश्चरः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह शौनकः ।

स्थालीपाकमतिक्रामेद्यदि तदयत्र कुत्रचित् ।
दिवसे तत्र कर्त्तव्यमेतत्तु स्मार्त्तकर्मणः ॥
तत्रापि यद्यतिक्रामेत्कार्यं पर्वण्यनन्तरे ।
पथिकश्चोमपूर्वन्तु कर्त्तव्यमवधानतः ॥

सार्थः । प्रतिपदि स्थालीपाकस्यातिक्रमे द्वितीयादिचतुर्दशी-
चतुर्दशतिथिषु यत्र कापि कार्यः । तत्राप्यतिक्रमे चमन्तरे
पर्वणि पथिकत्पूर्वकं स्थालीपाकः कार्यः इति प्रयोगपारिजाते
सास्थातम् ।

अनु चन्द्रिकायासुक्तम् ।

गौणकाले यदा कर्म स्यादनादिष्ट(ष्टि)पूर्वकम् ।

यदि गौणोऽप्यतिक्रान्तस्तदा लोपः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तं यद्योक्तं स्यात्(न च)तत्र तत्कर्म कारयेत् ॥ इति ।

तत्तु अन्यकर्मविषयं शाखान्तरविषयं वेति न कोऽपि दोषः ।

अथ पार्वणद्वयातिक्रमेऽपि कारिकाकारः ।

उभयातिक्रमे कार्ये एकः पथिक्ततो भवेत् ।

तृतीयप्रभृतीनान्तु पर्वण्यमतिपातने ।

पुनराधानमिच्छन्ति केचिदुद्विग्नविदो जनाः ॥

सायनीये तु ।

दर्शश्च पूर्णमासश्च लुप्येत द्वयमेव वा ।

एकस्मिन् कच्छपादेन द्वयोरर्द्धेन शोधनम् ॥

इत्यतिपन्नयागविधानम् ।

अथ प्रोषितस्य धर्मविधानम् ।

ऋतिस्तरे ।

धनाद्यर्थं व्रजन्मार्गे यदि तीर्थमवाप्नुयात् ।

शालीनो लभते स्नानं न तदर्थं पृथग्व्रजेत् ॥

पत्युरेव प्रवासः स्यान्न तु पत्न्याः कथञ्चन ।

प्रवसन्नलं पश्चादुपविश्योपतिष्ठते ।

प्रवक्ष्यामीति सङ्कल्प्य ततो ब्रूयान्नमोऽम्नये ॥

प्रवक्ष्यतः कर्त्तव्यविशेषमाह शौनकः ।

शौनकोऽहं प्रवक्षामि धनलिप्तोर्द्विजस्य तु ।
कृत्वा होमादिकं गेहे पञ्चाशच्छेदयथाविधि ॥ इति ।
विस्तारोऽस्य चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ।

तथा ।

प्रोषितस्य विधिर्यस्तदिदानीं स निरूप्यते ।
होमादीनां यथाकालं यजमानं भवेदिति ॥
अग्न्यन्तिके मनः कृत्वा तां दिशं सन्निरीक्ष्य च ।
प्राचम्य प्राप्नुष्वो भूत्वा कुर्यात्त्यागान् यथाक्रमम् ॥
सौराग्नेयान् जपेन्मन्त्रानिति वृद्धस्य सन्धतिः ।
कुर्यादवसरप्राप्तमृत्विक् पत्नीसमीपतः ॥
पत्न्यां रजस्वलायां वा प्रसूतायामथापि वा ।
पूर्वमेव नियुक्तः सन् कुर्यादृत्विग्यथोदितम् ॥
अनुज्ञातः सुतः शिष्य च त्विग्वा हवने कृते ।
सोऽपि त्यागान् यथाकालं कुर्यादित्याह भास्करः ॥
होमादिकं हुतं स्वामी प्रोषितो मन्थते यथा ।
ततोऽग्नीयादिति कठाः प्राहुः पर्वण्यथोच्यते ॥
मांसं मांसानि सौहित्यं तिलस्नेहाद्विवर्जितम् ।
प्रोषितेन न भोक्तव्यं सायं भुक्तिर्न चैव हि ॥
परान्निपक्वं नाग्नीयादगुडगोरसमन्तरा ।
शाकपिण्याकस(श)क्तादीन् विना यदयत्फेलादिकम् ॥
प्राहुतं किञ्चिज्जोष्यमन्नं पूर्व(प्र)मकल्पितम् ।
प्राहुतं भोजनपर्याप्तमग्नीयादोषदर्शनात् ॥

असामर्थ्ये शरीरस्य भक्ष्यद्रव्याद्यभावतः ।

स्वसत्तया पचेदन्नमग्नीयात्प्रोषितोऽग्निमान् ॥

प्रोषितो नैत्यकं कर्म कृत्वाचम्य यथाविधि ।

सङ्कल्प्य पूर्ववत्पागांस्तान् कुर्यात्पञ्चयज्ञियान् ॥

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यात् पृथक् पृथक् ॥

इत्याश्वलायनस्मरणाद्रव्यविभागानन्तरं वैश्वदेवादिकं पृथगेव
कार्यम् ।

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति मिताक्षरायां नारदोक्तेः । अविभक्तदशायां यानि द्रव्य-
साध्यानि मन्त्रजपोपवाससन्ध्योपासनव्रतयज्ञवेदपारायणादीनि
नित्यनैमित्तिककाम्यानि तेषु कर्मसु पृथक् पृथगेवाधिकारः ।
अत्रत्यो विशेषः पञ्चमस्तवके द्रष्टव्यः ।

इति विधानपारिजाते औपासनविधानम् ।

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुस्त्रियते । तत्र वरस्य
बध्वा सह गृहप्रवेशविधानमुच्यते ।

तत्र ज्योतिर्वृहस्पतिः ।

कालः शुभतरो नृणां गृहस्थानां शुभाय वै ।

गृहप्रवेशनादेव गृहस्थस्य गृहस्थता ॥ इति ।

एतद्गृहप्रवेशनं विवाहकर्मणि समाप्ते चतुर्थदिवसे नागबलिं
कृत्वा कार्यम् ।

तथाच वराहमिहिरः ।

विवाहस्य निवृत्तिसु चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

वासुनागबलिः कार्यो विप्राग्नीर्वचनं तथा ॥

तद्विधानमाह वैजवापायनः ।

चतुर्थदिवसे रात्रौ लिखेन्मानसवापिकाम् ।

हिरण्यगर्भं तन्मध्ये गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥

संपूज्याप्सरसश्चैव सोममन्धर्व्वराक्षसान् ।

संपूज्य शुक्रहस्तादीनारोप्य स्वगृहं प्रति ।

संवेशनादिकं कर्म अन्यथा तु व्रजेद्भयम् ॥

संवेशनं गृहप्रवेशनम् । कुर्यादिति शेषः ।

कालदीपेऽपि ।

संवेशनं तुर्यदिने चतुर्दशी

पर्वाष्टमीसंक्रमपातवर्जिते । इति ।

तुर्यदिने विवाहदिनाच्चतुर्थदिवसे इत्यर्थः ।

तथा ।

शुभे काले गृहे प्राप्ते वर्षन्ते सम्यदः सदा ।

असत्काले गृहे प्राप्ते सर्व्वनाशो गृहे भवेत् ॥ इति ।

अग्यचापि ।

बधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये

शुभप्रदः पञ्चमकेऽथवाऽङ्गि ।

द्वितीयके वाऽथ चतुर्थके वा
षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥

प्रथमादौ दिवसे इत्यर्थः ।

लक्षणः ।

स्वभवनपुरप्रवे(दे)शे देशानां विप्रवे तथोद्वाहे ।
नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्लविचारणा नास्ति ॥

माण्डव्यः ।

नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनान्तेषु समस्तु ।
बधूप्रवेशे माङ्गल्ये न मौढ्यं गुरुशुक्लयोः ॥

ज्योतिःप्रकाशे ।

वामे शुक्ले नवोढायाः सुखं हानिश्च दक्षिणे ।
धनं धान्यञ्च पृष्ठस्थे सर्व्वनाशः पुरःस्थिते ॥
नवोढायास्तु वैधव्यं यदुक्तं सन्मुखे भृगौ ।
तदेव विबुधैर्ज्ञेयं केवलन्तु हिरागमे ॥
पूर्व्वतोऽभ्युदिते शुक्ले प्रयायाद्विचिणापरे ।
पश्चादभ्युदिते चैव यायात् पूर्व्वोत्तरे दिशी ॥

तथा भाद्रपदमारभ्य पूर्व्वोदितुर्दिक्षु प्रतिदिशं मासत्रयं कपात
ज्ञेयम् । तथा चैत्रमारभ्य पूर्व्वोदितुर्दिक्षु मुख्यदिशि मासद्वयं
विदिक्षु एकं मासं क्रमेण कण्टकं जानीयात् । इदं द्वयं ग्रामा
न्तरे नववधूगमने वर्ज्यम् ।

एकग्रामे तु प्रयोगपारिजातधृतमुहूर्त्तसङ्गृहे ।

रेवतीमित्रहस्ताभिरोहिणीचान्द्रबासवाः ।

नीत्युत्तराणि मूलच वैष्णवं शततारकाः ॥

पैतृकश्च तथा श्रेष्ठं प्र(सं)वेशनविधौ तथा ।

रिक्ताः पर्व्याष्टमी विष्टिर्वर्णाः शेषाः शुभावहाः ॥

शुभांशे शुभवारेषु शुभदृष्टे शुभांशके ।

निशि प्रवेशासम्पत्तौ दिवा वा शोभनो भवेत् ॥ इति ।

मित्रोऽनुराधा चान्द्रो मृगशिरः वासवो धनिष्ठा वैष्णवं श्रवणा
पैतृकं मघा शेषाः प्रसिद्धाः ।

व्यवहारतत्त्वेऽपि ।

प्रौष्ठात् कभाच्च श्रवणाच्च युग्मे

हस्तत्रये मूलमघोत्तरास्तु ।

युग्मे च मैत्रे च बधूप्रवेशो

रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः ॥ इति ।

कभं रोहिणी व्यर्ककुजे रविभौमेतरवारेष्वित्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरे ।

दिनचक्रादिदोषेषु बध्वावेशो गृहे न सन् । इति ।

पत्या सह गमने प्रतिशुक्रदोषो नास्ति तदुक्तं भीमपराक्रमे ।

स्वामिना नीयमानायाः प्रतिशुक्रो न (विद्यते) दोषभाक् ।

मत्स्यपुराणेऽपि ।

चतुःशालं क्रतुर्द्वारमसिद्धैः सर्वतो युतम् ।

नाम्ना तत् सर्वतोभद्रं न तच्च प्रतिशुक्रता ॥

काश्यपेषु वशिष्ठेषु भृग्वज्राङ्गिरसेषु च ।

भारद्वाजेषु वाक्येषु प्रतिशुक्रो न विद्यते ॥

ज्योतिःसागरेऽपि ।

पौष्णादिवह्निपादेषु यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।

तावच्छुक्ती भवेदन्धः सम्मुखं गमनं शुभम् ॥

नारदः ।

आरभ्योद्वाहदिवसात् षष्ठे वाप्यथवाऽष्टमे* ।

बधूप्रवेशः सम्पत्त्यै दशमेऽथ समे दिने ॥

षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यादिति निषेधस्तु सति सम्भवे द्रष्टव्यः ।

समदिनमपि षोडशदिनादर्वाग्द्रष्टव्यम् ।

बधूप्रवेशो युग्मायां तिथौ षोडशवासरात् ।

इति संप्रहोक्तेः । एवं मासवर्षेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

तथा मासे च वर्षे च तत ऊर्ध्वं न शोभनः ।

इति तत्रैव नारदोक्तेः ।

अथ वर्ज्यमासानाह वृहस्पतिः ।

कुलीरकन्यकाकुम्भे दिनेशे न विशेदृष्टम् ।

ग्रामं वा नगरं वापि पत्तनं वा नराधिपः ॥ इति ।

भजनसमये कर्त्तव्यविशेषस्तु स्वस्वसूत्रतोऽवगन्तव्यः ।

सामान्यस्तु ।

मार्गस्थेषु निवासेषु बधूं पश्यन्ति ये जनाः ।

तद्दृष्टिदोषशान्तर्यं प्रतिवीक्ष्य तां वरः ॥

* षष्ठे वाप्यष्टमे दिने इति च-पुस्तके पाठः ।

सुमङ्गलीरियं बधूरिमामित्याद्युचं* जपेत् ।
 इत्यध्वना स्वकं वेश्म बधूमानाय्य तां वरः ॥
 तया सह गृहद्वारप्रदेशे प्राप्नुयः स्थितः ।
 प्रदीपपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनैः ॥
 सत्कृताभ्युद्गमस्तत्र स्वयानादवरुह्य च ।
 प्रदक्षिणप्रक्रमणमनुभूय क्षणान्तरम् ॥
 ततस्तां पूर्ववत्पाणी परिगृह्य बधूं वरः ।
 प्रवेशयेद्गृहं गृहमित्याद्युचं† सुवन्निति ॥
 गृहे कर्त्तव्यमाह कारिकाकारः ।

विधाय पूर्वं गृहदेवतार्त्तं
 सन्मङ्गलालङ्कृतदेहगेहः ।
 तूर्यस्वनैर्मङ्गलगीतपूर्ण-
 कुम्भैर्विशेष्टिप्रबधूसमेतः ॥
 स्वस्तिवाचनपुरःसरं ततो
 विप्रसङ्गमभिपूज्य शक्तितः ।
 बन्धुभिः सह विधाय भोजनं
 संविशेदभिमताङ्गनासखः ॥ -

श्रीपतिरपि ।

• सुमङ्गलीरियं बधूरिमां समेत पश्यत ।

सीमाग्यमसौ दत्तायायासं वि परेतन ॥ १०म. ८५स. १२स. ॥

† गृहं गृहमङ्गना यात्यष्टा दिविदिवे अधि नामा दधाना ।

सिवासनी शीतना शत्रुदानादयमवनिङ्गते वसुनाम् ॥ १म. १२२स. ४स. ॥

विवाहमारभ्य बधूप्रवेशो
युग्मे तिथौ षोडशवासरान्तात् ।
तदूर्ध्वमासेषु च पञ्चमान्ता-
त्ततः परस्तान्नियमो न चास्ति ॥

अत्रापि विशेषमाह नारदः ।

समे वर्षे समे मासि यदि नारी गृहं विशेत् ।
आयुष्यं हरते पत्युः सा नारी मृतिमाप्नुयात् ॥

अथ नागबन्धुत्सवप्रयोगः ।

प्रयोगपारिजाते ।

विवाहाच्चतुर्थदिवसे रात्रौ वा संक्रमय्यतीपातादिवर्जिते
काले पत्न्या सह कृतमङ्गलस्नानो वरः प्राणानायम्य नागबन्धुत्सवं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य श्वशुरगृहमध्ये समभूमौ मानससरोवर-
नेर्माणार्थमष्टौ रेखाः (प्रमृज्य) मध्ये तिर्यगूर्ध्वं तण्डुलपिष्टा-
दिभिः समालिख्य एकोनपञ्चाशत्कोष्ठानि कुर्यात् । तस्य चतुः-
कोणेषु प्रत्येकमष्टरेखाः प्रमृज्य मध्ये त्रयोदशगृहान् प्रमृज्य एव-
प्रवशिष्टद्वादशगृहोपेतमष्टकोणान्वितं चतुर्द्वारोपशोभितं चतु-
र्भङ्गाख्यं मानससरः कृत्वा तन्मध्ये षट्कोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये
त्रिकोणमण्डलं रचयित्वा तन्मध्ये अष्टदलपद्मं सकर्णिकं रचयित्वा
तत्परितः सिताक्षतैर्भित्तिं रचयित्वा तत्र ब्राह्म्यादिसप्तमातृकाः
सम्प्रत्ययित्वा तत्सारोमध्ये सिताक्षतैर्हंसशुकपद्मादीन् सम्यग्रच-

यित्वा सरसोवहिः पूर्वभागे रक्ताक्षतैर्ब्रह्माणं पश्चिमभागे पीताक्षतैः
शङ्करं वह्निःकोणाग्रभागेषु पीतवट(टु)युक्तवल्लीर्नैर्ऋत्यां श्वेततण्डु-
लेन वायव्यभागे लवणेन चान्योन्याभिमुखौ प्राक्पादौ हस्तिनौ
रचयित्वा चित्रितं कर्पूरमिश्रजलपूरितं घटं कर्णिकामध्ये संस्थाप्य
सरसो वह्निरुत्तरभागे गुडजीरकफलगन्धपुष्पसंयुक्तां सोपलां दृषदं
संस्थाप्य स्वयं पश्चिमभागे सभार्यः सोत्तरच्छदभद्रपीठासनस्थः
सङ्कल्पपूर्वकं मण्डलमध्ये ब्रह्म जज्ञानमिति* मन्त्रेण ब्रह्माणमा-
वाह्य रुद्रमन्त्रेण शङ्करं चावाह्य कुम्भे दाक्षायणीमावाहयेत् ।

तत्र मन्त्राः ।

आवाहयेन्महादेवीं सर्वसम्पत्प्रदायिनीम् ।

वरपाशाङ्कुशयुतां तथा चाभय(शालिनीम्)दायिनीम् ॥

रत्नकेयूरकटकमुकुटाद्यैरलङ्किताम् ।

विचित्रवसनोपेतां सर्वलक्षणलक्षिताम् ॥

विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम् ।

देवासुरैरपि सदा वन्द्यमानपदाम्बुजाम् ।

अणिमादिगुणोपेतामष्टैश्वर्यप्रदायिनीम् ॥

एवंरूपां देवीं ध्यात्वा कुम्भे आवाह्य पद्मस्य प्रागादिसप्तदलेषु
यथाक्रमं ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहीमिन्द्राणीं
चामुण्डामिति सप्त मातृः त्रिकोणमण्डलाग्रेषु पूर्वादिषु तिसृषु
दिक्षु यथाक्रमं महादेवीं कालीं शान्तिकरीं षट्कोणमण्डलाग्रे

* ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विधीयतः सुरक्षो देव आवः ।

स बुध्या उपमा अस्य विद्याः सतस योनिमसतस विवः ॥ १३५. ३म. यजुः ।

ब्रह्माणं सावित्रीं दक्षिणभागे शङ्करम् उमां पश्चिमभागे लक्ष्मीं
नारायणम् उत्तरभागे इन्द्रं शचीं चावाह्य तन्मण्डलादहिः पूर्वा-
द्यष्टदिक्षु कपालिनं भीषणं चण्डं रुद्रं क्रोधम् उन्मत्तम् असिताङ्गं
संहारमित्यष्ट भैरवनावाह्य तथैव ऐरावतं कुमुदाक्षं पुण्डरीकं
वामनं पुष्पदन्तं सार्वभौमं सुप्रतीकम् अञ्जनम् इत्यष्ट दिग्गजाना-
वाह्य तथैव इन्द्रादिलोकपालांश्चावाह्य सरसी मध्ये अप्सरसः सोमं
पावकश्च देव्यभिमुखानावाह्य हिरण्यगर्भादिपावकान्तदेवताभ्य-
स्तुतन्नाममन्त्रैरासनादिपुष्पसमर्पणान्तोपचारान् (कृत्वा) दत्त्वा
पुष्पमालाद्यलङ्कृतां कुरिकां कुम्भसमीपे निधाय ।

कुरिके त्वं महादेवि सर्वदेवाभिपूजि(ते)ता ।

अतस्त्वां पूजयिष्यामि सर्वसम्पत्प्रदा भव ॥

इति सम्यगर्थं तस्या आसनादिपुष्पान्तोपचारान् दत्त्वा पूर्व्वरचित-
हस्तिद्वयमपि संपूज्य आवाहिताभ्यः सर्वदेवताभ्यो धूपदीपनैवे-
द्यादि समर्थं हस्तिनोरपि उपहारं दत्त्वा सरोवरस्य समन्तात्
दीपमालां दद्यात् ।

ततः कन्यापिता बधूवरयोर्वस्त्रादि दद्यात् । ततो वरो
बध्वा सह सत्येनोत्तभितेति* सूक्तं श्रुत्वा तत्सूक्तापाठकाय बधू-
परिहितवस्त्रद्वयं दापयेत् । ततः कन्यामाता भूषणाद्यलङ्कृता
सती अन्नापूपपूरितं पात्रान्तरेणापिहितं कांस्यभाजनम् अन्य-
सुवासिन्या मूर्ध्नि आरोपितं दीपसहितं धृत्वा तदुपरि कु(क्षु)रिकां

* सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्येनोत्तभिता धीः ।

अतेशादिन्यासिष्ठानि दिवि सोमो अधि यितः ॥ १०ज. ८५स. १सख् ।

पुरुषास्तरेण धारयित्वा पश्चिमहारेण सरोवरं प्रविश्य भर्ता सह
कुम्भं प्रदक्षिणीकृत्य कांस्यपात्रं कुम्भस्य पुरतो निधाय पात्रस्यमग्नं
किञ्चित् कुम्भे निक्षिप्य पुनः किञ्चिदग्नं सर्वासु दिक्षु निक्षिपेत् ।

ततो वरमाता बधूमातरं पट्टवस्त्राद्यैः संपूजयेत् । ततो बधू-
वरौ स्वं स्वं करिणमारुह्य अन्योन्याभिमुखौ भूत्वा आ तू न इन्द्रेति
सूक्तं मुञ्चारयन्तौ मौल्येन चा(स्त्र)र्चयित्वा इस्तिविनिमयं कुर्या-
त्ताम् । ततो वरः स्वासने उपविश्य ब्रह्मणे वरं दत्त्वा कर्मान्ते
कर्त्तव्यं स्वस्तिवाचनं कृत्वा श्वशुरेण दीयमानदासोदासपर्यङ्गादि-
युक्तो माङ्गल्यदीपमन्त्राक्षतान् बहुविधानि आशीर्व्यचनानि च
स्वीकृत्य बन्धुभिः सह खलङ्कृतः सभार्यः कृतदेवपूजः स्वगृहं
पूर्वोक्ते काले विवाहाग्निपुरःसरं प्रविशेत् ।

तत्रायं क्रमः । पूषण्वते इत्यस्य सूर्यः (र्य) सावित्री त्रिष्टुप् ।
प्रनेन* बधूं गजादियानमारोप्य पथि सा चेद्रोदिति तदा जीवं
इदन्तीति मन्त्रः† जपन् सुमङ्गलीसूक्तपाठकैर्ब्राह्मणैः सुवासिनौभि-
ष्टमङ्गलसंज्ञकैर्दर्पणपूर्णकलश-कन्या-पुष्पाक्षत-दीपमालाध्वजलाजै-

* आ तू न इन्द्र उषहस्रमाकनर्धमागहि ।

महान् महीभिर्हतिभिः ॥ १२५. ६५म. वसुः ।

† पूषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे ।

स्वाहा गायत्र्येपसे इवमिन्द्राय कर्त्तव्यं ॥ १म. १४२सू. १२५क. एवंरूपेण ।

‡ जीवं रुदन्ति वि मयं ते अध्वरे दीर्घामनु प्रसितिं दीधिबुर्नरः ।

वामं पितृभ्यो य इदं समेरिरे मयः पतिभ्यो जनयः परिसृज ॥

मङ्गलतूर्यनादैश्च सह धृतश्वेतच्छत्रः स्वगृहसमीपं गत्वा सुवासि-
नीभिः कृतनीराजनविधिः बधूपाणिं परिगृह्य इह प्रियं प्रजया ते
समृध्यतामिति* मन्त्रेण शुभे मुहूर्त्ते स्वगृहं प्रविश्य तत्र पुण्याहं
वाचयित्वा शुभे मुहूर्त्ते तामुपगच्छेत् ।

इति श्रीमद्रत्नस्तम्भविरचिते विधानपारिजातनिबन्धे
संस्कारकाण्डे नागबलिगृहप्रवेशविधानम् ।

अथ स्तम्भ(म्ब)बलिविधानमुच्यते ।

तत्र शौनकः ।

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि स्तम्भवल्याख्यमुत्सवम् ।

पञ्चमेऽहनि कुर्वीत अभ्यङ्गस्नानपूर्वकम् ।

ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सार्धं पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥

पूर्वेद्युरर्च्यते कुम्भे वसन्तोदकपूरिते ।

वसन्तं पूजयेत्तत्र ध्यानावाहनकादिभिः ॥

कनकारुणभासुरं प्रसन्नं

हयवक्त्रं मृदनस्य साहचर्यम् ।

द्विभुजं धृतपल्लवप्रसूनं

भजतामिष्टदमर्चयेद्दसन्तम् ॥

* इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।

एता पत्या तन्वं संसृजन्नाथा जित्री विदध मा वदायः ॥

नैवेद्यं विनिवेद्यैवं बलिञ्चैव समर्पयेत् ।
 स्तम्भेष्वन्नबलिं दद्यान्नानाभक्ष्यान्नविस्तारैः ॥
 इत्थं संपूज्य विधिना अभिषेकञ्च कारयेत् ।
 पूर्वकुम्भेऽथ संस्थाप्य अङ्गुरीयकमुत्तमम् ॥
 कौतुकं रचयेत्तत्र दम्पतिभ्यां प्रयत्नतः ।
 वेदोक्तैर्विविधैर्मन्त्रैरभिषेकं समाचरेत् ॥
 वसन्तादींश्च सम्प्रार्थ्य दिङ्मागान् दिक्पतीनपि ।
 ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सार्वभभिषिञ्चेच्च तज्जलम् ॥
 ततः स्तम्भबलिं सर्व्वं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
 दक्षिणाञ्च यथाश(क्त्या)क्ति दत्त्वा भुञ्जीत तैः सह ।
 इत्थं स्तम्भ(म्ब)बलिङ्गत्वा सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते । वरो बध्वा सह पञ्चमे दिवसे
 मङ्गलज्ञानं कृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्य आयुरारोग्यादिसर्व्वकामा-
 वाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्तम्भबन्धुत्सवाख्यं कर्माहं करिष्ये
 इति सङ्कल्प्य बन्धुभिर्ब्राह्मणैश्च सह स्वस्तिवाचनं कृत्वा पूर्व्वदिवसे
 समर्चितं कुम्भं पालाशपुष्पसुवर्णादिमिश्रितवसन्तोदकेन पूरयित्वा
 तत्कुम्भे कनकारुणभासुरं प्रसन्नमिति श्लोकेन* वसन्तं ध्यात्वा
 उपचारैरभ्यर्च्य नानाविधभक्ष्यान्नैः स्तम्भेषु बलिं दद्यात् ।

ततो ब्राह्मणाः कुम्भे सुवर्णाङ्गुलीयं निक्षिप्य तत्र दम्पती कृत-
 कौतुकी सूत्रोक्षिततज्जलेन अबलिङ्गैर्मन्त्रैरभिषिञ्चेयुः । ततो
 वरो वसन्तादीन् षडृतून् दिग्गजान् इन्द्रादिलोकपालांश्च प्रणवादि-

चतुर्थ्यन्तनमोऽन्तनामभिः पूजापूर्वकं सम्प्रार्थ्य ब्राह्मणैर्वन्धुभिश्च सह
तज्जलमभिषिच्य सर्व्वस्तम्भबलिं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा यथाशक्ति दक्षि-
णाञ्च दत्त्वा बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाताख्ये निबन्धे
संस्कारकाण्डे स्तम्भबलिविधानं समाप्तम् ।

अथ देवकोत्थापनम् ।

तत्र नारदः ।

समे च दिवसे कुर्याद्देवकोत्थापनं बुधः ।

षष्ठञ्च विषमं नेष्टं मुक्ता पञ्चमसप्तमौ ॥

समेषु षष्ठं विषमेषु पञ्चमसप्तमातिरिक्तं नाचेष्टमित्यर्थः ।

दिनसंख्या च ज्योतिर्निबन्धे ।

प्रतिष्ठादिनमारभ्य यावत् षोडश वासराः ।

देवकोत्थापनं कार्य्यमुदाहे च व्रते दश ॥

उदाहे षोडश दिनानि व्रते दश दिनानि काल इत्यर्थः ।

अथ कङ्कणमोचनमन्त्रः ।

कङ्कणं मोचयाम्यद्य रक्षाम्स्तु न कदाचन ।

मयि रक्षां विधायाद्य देव त्वं गच्छ कङ्कण ॥ इति ।

तथा वृहस्पतिः ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

ज्योतिषे ।

ज्ञानं सचेलं तिलमिश्रकर्म्म
प्रेतानुयानं कलशप्रदानम् ।
अपूर्वतीर्थामरदर्शनञ्च
विवर्जयेन्मङ्गलतोऽब्दमेकम् ॥

तिलमिश्रकर्म्म तिलतर्पणं श्राद्धञ्च* ।

तथाच सङ्ग्रहे ।

विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम्
पिण्डदानं सदा ज्ञानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ।
संस्कारेषु तदन्येषु मासं मासार्धमेव च ॥ इति ।

एतदपि दर्शसंक्रान्त्यादिश्राद्धपरम् ।

महालये गयाश्राद्धे* मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥

इति हेमाद्रौ विशेषोक्तेः । अत्रान्यो विशेषः पञ्चमस्तवके द्रष्टव्यः ।

एवं ब्राह्मविधानेन कृतकन्यादानस्य पितुः कन्यागृहे भुक्तिः
निषेधोऽभिहितः

मासवट्कं विवाहादौ व्रतप्रारम्भणं न च ।

व्रतस्वीदयापनं नैव नैव कुर्यादुपोषणम् ॥

जीर्णभाण्डादि न त्याज्यं गृहसंमार्जनं तथा ।

ऊर्ध्वं विवाहात् पुत्रस्य तथाच व्रतबन्धनात् ।

आत्मनो सुखं नैव धर्मं वर्षार्धमेव च ॥ इति ज्योतिःप्रदीपः ।

गयाश्राद्धपदं सर्वतीर्थश्राद्धोपसङ्गकम् ।

अपराके आदि(त्य)पुराणे ।

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य कोपं न कारयेत् ।

अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्रीयास्तस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाश्रीयात् कदाचन ।

अथ भुञ्जीत मोहाच्चेत् स्वपाशे नरके वसेत् ॥ इति ।

मदनरत्नेऽपि ।

अप्रजायान्तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन ।

दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ॥ इति ।

अप्रजायामिति विशेषणात् प्रजोत्पत्त्यनन्तरं भुक्तौ न दोष इति
गम्यते ।

बधूविषये ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

उद्वाहात्प्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्तुर्गृहे कन्यका

हन्यात्तज्जननीं क्षये निजतनुं ज्यैष्ठे पतिज्येष्ठकम् ।

पौषे च श्वशुरं पतिञ्च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये

तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत् ॥ इति ।

क्षये क्षयमासे मलिने मलमासे ।

अथ द्वितीयागमने विशेषस्तत्रैव ।

माघफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने ।

गुर्वादित्यविशुद्धौ स्यान्नित्यं प(त्नी)तन्या हिरागमः ॥

बादरायणः ।

नीहारांशुदिनोत्तरादितिगुरुब्रह्मागुराधाश्विनी-

शक्ते भास्करवायुविष्णुवरुणत्वाङ्गे प्रशस्ते तिथौ ।

कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्नोदये भार्गवे
देवेज्येनविदां दिने नवबधूवेश्मप्रवेशः शुभः ॥
देवेज्यो गुरुः । इनः सूर्यः । विदुबुधः ।

अथ आधानं विधीयते ।

तच्च श्रौतमाखलायनादीनां स्मार्त्तस्य पाणिग्रहणेनैव सिद्ध-
त्वात् । कात्यायनम(त्र)तिनान्तु उभयमपि । आवसथ्याधानं दार-
काले दायाद्यकालः* एकेषामिति कात्यायनसूत्रात् । दारकाल-
श्चतुर्थ्युत्तरकाल इति तद्भाष्यञ्च । तत्रापि दारकालोऽभ्रातृकस्य
भ्रातृमतो दायाद्यकालव्यवस्था ।

तत्र व्यासः ।

अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना ।

पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः ॥

योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

अत्र विशेषमाह गर्गः ।

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीविकः ।

ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना ॥ ५

पितरि ज्येष्ठभ्रातरि वा साम्नी तदुपजीवी ज्ञानादिनिष्ठो ॥ ५

प्रायश्चित्तौ भवतीत्यर्थः । इदमाधानं ज्येष्ठेऽक्षताधाने कनिष्ठेन न
कार्यं वचनं तूक्तं प्राक् ।

अपराके उग्रनाः ।

पिता पितामहो यस्य ह्ययजो वापि कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिदेवने ॥

पितुराज्ञायामप्यदोषमाह सुमन्तुः ।

पित्रा यस्य तु नाधानं कथं पुत्रसु कारयेत् ।

अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्कस्य वचनं यथा ॥ इति ।

नाधानं नाधानं कृतमित्यर्थः ।

तत्कालमाह आश्वलायनः ।

अन्या(धेयं)धानं कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु
विशाखयोक्तुरयोः प्रोष्ठपदयोरितेषां कस्मिंश्चिद्वसन्ते
पर्वणि ब्राह्मण आदधीत औषधवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्योप-
काष्टाः* यस्मिन् कस्मिंश्चिद्वतावादधीत सोमेन यज्यमाणो
नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रमिति ।

कालादर्शेऽपि ।

अग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासावप्युत्तरायणे ।

उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ॥

सोमञ्च पशुबन्धञ्च सर्वाञ्च विव्रतीरपि ।

सौम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृहमेधिनः ॥ इति ।

* उपकाष्टलक्षकशोपजीवी रथकारादिः । सोमाधाने तु क्षत्राद्याद्योचनमार्त्तपरम् ।
अथो खलु यदेवेन शङ्कोपनमेदयादधीत सैवास्मिन्निति बोधायनोक्तेः ।

विधानपासनसम्बन्धि प्रागेवाभिहितमित्यलं प्रपञ्चेन ।
 सन्ति ग्रन्थसहस्राणि प्रणीतानि बुधैरिह ।
 कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्वतः ॥
 विधानपारिजातस्य स्तवकेऽस्मिंस्तृतीयके ।
 विवाहाभिधसंस्कारसत्पुष्पं समजायत ॥
 अनेन प्रीयतां देवो रमालालितपादुकः ।
 उपमानं न यस्यास्त्यक्तो यो देशकालतः ॥
 इति श्रीमत्परमवैदिकश्रीनागदेवभट्टात्मजेन श्रीमदनन्तभट्टेन
 विरचिते विधानपारिजाताख्ये निबन्धे द्वितीयस्तवके
 विवाहविधानं समाप्तम् ।

वेदशास्त्रनिधिं वन्दे पितृन्नागेशसंज्ञितान् ।
 यत्कृपासृतसिक्तोऽहमभवं फलभाजनम् ॥
 अनन्तभट्टनामाहं काण्डशास्त्री सतां मुदे ।
 आङ्गिकं स्वनिबन्धेऽस्मिन् संगृह्णामि यथामति ॥
 यस्य स्मरणमात्रेण कर्म सम्पूर्णतामियात् ।
 तं प्रणम्य महाविष्णुमाङ्गिकं कथयेऽधुना ॥
 तत्र ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय चिन्तयेदामनो हितमिति वचना-
 त्तम(हित)चिन्तनं विधातव्यम् । अत्र ब्राह्मो मुहूर्त्तः सूर्योदयात्
 शिपान्त्यो मुहूर्त्तः ।

नाङ्गिकाः षट् च पञ्चाशत्प्रातस्त्रेकाधिकोऽरुणः ।
 उषःकालोऽष्टपञ्चाशच्छेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥

इति गरीक्तः रात्रेऽसु पश्चिमे यामे* सुहृत्तो ब्राह्म उच्यते इति
मनूक्तो वा ब्राह्मः । तत्रोत्थाय आत्मचिन्तनं कार्यम् ।
तथाच कूर्मपुराणम् ।

ब्राह्मे सुहृत्ते उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् ।
कायक्लेशे तदुद्धूते ध्यायीत मनसेश्वरम् ॥ इति ।
विष्णुरपि ।

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।
मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति ॥
इत्याद्यनिष्टं स्मरन्निष्टदेवतां स्मरेत् ।
तत्र व्यासः ।

प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्त्तिशान्त्यै
नारायणं गरुडवाहनमक्षनाभम् ।
ग्राहाभिभूतवरवारणमुक्तिहेतुं
चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥
प्रातर्नमामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना
पादारविन्दयुगलं परमस्य पुंसः ।
नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य
पारायणप्रवणविप्रपरायणस्य ॥

* पश्चिमे यामे शेषार्धप्रहरे । तथाच निर्णयामृते सुमन्तुः ।

रात्रेऽसु पश्चिमे यामे सुहृत्तो यन्मतीयकः ।

च ब्राह्म इति विद्याशतो विहितः सप्तबोधने ॥

प्रातर्भजामि भजतामभयङ्करं तम्
 प्राक् सर्वजन्मतपापभयापहृत्यै ।
 यो ग्राहवक्त्रपतिताङ्गिगजेन्द्रघोर-
 शोकप्रणाशमकरोद्भूतशङ्खचक्रः ॥
 श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः प्रातः पठेन्नरः ।
 लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥

पाराशरः ।

ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी
 भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
 गुरुश्च शुक्रः शनिराङ्गुकी(तू)तवः
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 गुरुर्वशिष्ठः क्रतुरङ्गिराश्च
 मनुः पुलस्त्यः पुलहः सगीतमः ।
 रैभ्यो मरीचिश्चरुवनश्च दक्षः
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 सनत्कुमारश्च सनन्दनश्च
 सनातनोऽप्यासुरिपि(ङ्ग)प्यली च ।
 सप्तस्वराः सप्तरसातलानि
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 सप्तार्णवाः सप्तकुलाचलाश्च
 सप्तर्षयो ह्यीपवराश्च सप्त ।
 भूरादिकृत्वा भुवनानि सप्त

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः

स्पर्शी च वायुर्वलितश्च तेजः ।

नभः सशब्दं महता सहैव

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥

इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं

पठेत् स्मरे(द्वा)द्यः शृणुयाच्च (तद्वत्) तस्य ।

दुःखप्रनाश(स्त्रिह)स्त्रिरसुप्रभातं

भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादात् ॥

महाभारतमाख्यानं क्षितिं गाच्च सरस्वतीम् ।

ब्राह्मणान् केशवश्चैव कीर्त्तयन्नावसीदति ॥

व्यासं विभीषणं भीष्मं यमं रामं दमं (नलम्) बलिम् ।

सप्तै(यस्यै)तान् संस्मरे(न्नित्यं)द्यस्तु दुःख(प्रं)प्रस्तस्य नश्यति ॥

पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।

पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥

कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।

ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥

अश्वत्थामा बलिव्यासो हनूमांश्च विभीषणः ।

क्षपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ।

सप्तैतान् संस्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् ॥

अहल्या द्रौपदी (सोता) कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।

पञ्चैताः संस्मरे(र)न्नित्यं महाहान्या न बाध्यते ॥

इत्यादि पठित्वा भूमिं प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः ।

समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डिते ।

विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥ इति ।

अथ सूत्रपुरीषोत्सर्गः ।

तत्र पाराशरः ।

ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विष्णुसूत्रमेव च ।

नैर्ऋत्यां दिशीषुक्षेपः मतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥

अन्तर्धाय तृषैर्भूमिं शिरः प्राहृत्य वाससा ।

वाचं नियम्य यत्नेन छीवनोच्छासवर्जितः ॥

वेणुसूत्रयोर्वाङ्मियमनं हारीतनाप्युक्तम् ।

उच्चारे मैथुने चैव प्रस्त्रावे दन्तधावने ।

ज्ञाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥ इति ।

तथा सङ्ग्रहे ।

कृत्वा यज्ञोपवीतम् पृष्ठतः कण्ठसम्बितम् ।

• इषुक्षेपं तदिक्षेपयोग्यदेशं, तद्देशपरिमाणमाह पित्राजम् ।

मध्यमेन तु चापेन प्रचिदितुं जरणयम् ।

इक्षानाञ्च शते सार्धं लघां कृत्वा विचक्षणः ॥ इति ।

+ पृष्ठतः पृष्ठे, पृष्ठसम्बितश्चायं निवोतकपं याज्ञम् आपृष्ठदेशावलम्बं याम्यधर्मेति

नियमपरिमितवचनात्, पृष्ठे निधाय संवीतमिति मनुवचनाच्च ।

विण्मूत्रस्तु गृही कुर्यात् कर्णस्थः प्रथमाश्रमी ।

विण्मूत्रे तु गृही कुर्याद्यद्वा कर्णे समाहितः ॥

इति गृहिणोऽपि कर्णनिधानवचनमेकवस्त्रविषयम् ।

तदुक्तं शाङ्खायनगृह्ये ।

यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा भवगुण्ठिती* मूत्र-
पुरीषोत्सर्गं कुर्यादिति ।

कर्णोऽत्र दक्षिणः । पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेदिति
हारीतोक्तेः ।

मनुः ।

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सम्ययोश्च यथा दिवा ॥ इति ।

यदपि मनुनेव ।

छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधभयेषु च ॥

इत्युक्तं तदपि रात्रावहनि वा नीहाराद्यन्धकारजनितदिष्टोद्-
विषयं ज्ञेयम् ।

शङ्खः ।

मूत्रं पुरीषं नो कुर्यात् सोपानत्कः कथञ्चन ।

उत्सृज्य मृज्जले कुर्यात्प्रस्त्रावे मेहनं द्विजः ॥

तथा ।

तर्जनीं रौप्यसंयुक्तां ब्रह्मयन्त्रियुतां शिखाम् ।

भोजने मैथुने मूत्रे कुर्वन् कच्छेण शुध्यति ॥ इति सङ्ग्रहे ।

अत्र वर्ज्यदेशानाह मनुः ।

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मानि न गोव्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न चित्वां न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके न शादले ।

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्वापि च स्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

वायुग्निविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाम् ।

न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ इति ।

वाद्यादौ विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

दशहस्तं परित्यज्य मूत्रं कुर्याज्जलाशये ।

शतहस्तं पुरीषञ्च तीर्थे नद्यां चतुर्गुणम् ॥ इति ।

ततोऽपकृष्य विण्मूत्रं काष्ठलोद्भवादिना ।

परिमृष्टगुदलिङ्गो गृहीतशिग्र्वोत्तिष्ठेत्* ।

इति विण्मूत्रोत्सर्गविधानम् ।

* उदसवासा उत्तिष्ठेद्द्वंद्वं विधृतमेहनः । इत्याह्निकतन्त्रे पाठः ।

अथ शौचम् ।

तत्र दक्षः ।

शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजोत्तमः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

देवलः ।

धर्मविहन्तिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोधयेत् ॥

तत्र देवतागृहप्रक्षीकमूषकोत्करादि(वर्जितां) मृद्भिन्नां मृदमुद्धृतो-
दकं चादाय वाग्यत उदङ्मुखो दिवा शौचं कुर्यात् रात्रौ चेह-
चिणामुखः तदप्युदपात्रं मलमूत्रोत्सर्जनसमये हस्ते न धार्यम् ।

यदाह गौतमः ।

करस्थोदकपात्रस्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।

तज्जलं मूत्रसदृशं सुरापानेन तत्समम् ॥ इति ।

मृत्संख्यादिकमाह शौनकाः ।

एका तु मृत्तिका लिङ्गे तिस्रः सव्यकरे मृदः ।

करद्वये मृद्वयं स्यान्मृत्प्रमाणमथोच्यते ॥

आर्द्रामलकमात्रा च मूत्रशौचे तु मृत्तिका ।

मूत्रात्तु द्विगु(णं)णा शुक्ले मैथुने त्रिगुणा भवेत् ॥

लिङ्गशौचमिदं प्रोक्तं गुदशौचमथोच्यते ।

पञ्चापाने मृदः क्षेप्याः करे वामे दश स्मृताः ॥

हस्तयोः सप्त दातव्याः पण्णिते मृत्तिकाः ॥

अर्धप्रसूतिमात्रा स्यात्तदर्थस्तु ततः परम् ॥
 गुदशौचमिति प्रोक्तं पादशौचमथोच्यते ।
 एकैकं पादयोर्दद्यात्सुयोर्लिङ्गशौचवत् ॥
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 त्रिगुणं स्वाइनस्थानां यतीनां स्याच्चतुर्गुणम् ॥
 यहिवाविहितं शौचं तदर्थं निशि कीर्तितम् ।
 तदर्थमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि ॥
 स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः ।
 स्त्रीशूद्रादेरशक्तानां बालानां चोपनीतिनाम् ।
 गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यान्न संख्यया ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

गृहीतशिश्रुषोत्याय मृद्भिरभ्युक्ष्यतेर्जलेः ।
 गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

अथ गन्धलेपक्षयकरं शौचं सर्ववर्णाश्रयिणां साधारणम् । मृत्-
 स्थाननियमस्तु अदृष्टार्थ इति विज्ञानेश्वरः ।

लिङ्गशौचं पुरा कार्यं गुदशौचं ततः स्मृतम् ।
 इति वचनालिङ्गशौचानन्तरं गुदशौचं कर्त्तव्यम् ।
 गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भिरैव न गोपमैः ।
 आमृत्योराचरन् शौचं भावदुष्टो न शुध्यति ॥

इति स्मृतेर्भावशुद्धिरप्यपेक्षिता ।

तथाच व्याघ्रपादः ।

शौचस्तु द्विविधं प्रोक्तं वाङ्ममाभ्यन्तरं तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं वाङ्मं भावशुचिस्तथान्तरम् ॥
 अथोक्तसंख्यानियमातिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृतिरत्नावल्याम् ।
 गायत्र्यष्टशतञ्चैव प्राणायामत्रयं तथा ।
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नियमातिक्रमे सति ॥ इति ।
 कचिद्विष्णुस्मरणमेवोक्तम् । अनुदकमूत्रकरणे तु सचेलं स्नानं
 व्याहृतिहोमश्चेति प्रायश्चित्तद्वयमिति प्रयोगपारिजाते उक्तम् ।
 तत आचमनात् प्राक् वामभागे गण्डूषान् क्षिपेत् । तदुक्त-
 माचारदीपे ।

मूत्रे पुरीषे भुक्तयन्ते रेतःप्रस्रवणे तथा ।
 चतुरष्टद्विषड्द्व्यष्टगण्डूषैः शुध्यते क्रमात् ॥
 पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्तथा ।
 ऋषयः पृष्ठतः (सर्वे) तस्माद्वामे गण्डूषमुत्सृजेत् ॥ इति ।
 इति शौचविधानम् ।

अथाचमनविधिः ।

तत्र योगीश्वरः ।

अन्तर्जानु* शुची देशे उपविष्ट उदसुखः ।
 प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृष्टेत् ॥

* अन्तर्जानु जालुगोमंथे इत्यौ कृत्वेति शेषः । तथाच हारीतः—अन्तर्द्व्योरन्तरौ कृत्वा
 चिरयो हार्दौ च पिबेदिति । अन्तर् इत्यौ हार्दौ हृदयताः । वाग्ब्रह्मादीभ्यानाभिसुख्य ईशानाभि-
 सुख्यो भूत्वाऽपः स्रजेषु यथाविधि । इति मरीच्युक्तेः ।

अनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

इस्रमध्ये त्वग्नितीर्थं तेन च प्रतिग्रहं कुर्यात् । दक्षिणहस्तमध्ये

ब्राह्मस्याग्नेयं तीर्थम् । आग्नेयेन प्रतिगृह्णीयादिति वशिष्ठोक्तेः ।

संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु ।

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे (तु) द्वे शेषेणाचमनं चरेत् ॥

त्रैवमिति कर्त्तव्यता ।

आसने प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्य प्रकृतिस्थं फेनबुद्बुदादि-
रहितमगुणमुदकं संहताङ्गुलिना दक्षिणकरेणादाय अङ्गुष्ठकनि-
ष्ठके मुक्ता शेषं वीक्षितं ब्राह्मेण प्रजापत्येन दैवेन वा तीर्थेन
त्रिसुतुर्वा* पिबेत् । न पैत्रेण ।

कायत्रैदशिकाभ्याश्च न पैत्रेण कदाचन ।

इति मनूक्तेः । ततः ।

त्रिः प्राश्यापो द्विरमृज्य मुखमेतान्युपस्पृशेत् ।

इत्यादि वचनादपः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य ओष्ठावन्तः सङ्कोच्य
संहताङ्गुष्ठमूलेन अलोमकेन मुखं द्विः प्रमृज्य ततो हस्तौ प्रक्षाल्य
संहताङ्गुलिभिर्मुखं सकृदवमृज्य हस्तौ प्रक्षाल्य पादौ शिरसाभ्यु-
षेकं वा ।

ततः संहताभिस्त्रिभिरङ्गुलीभिरास्यमलोमकदेशे स्पृष्ट्वा हस्तौ
प्रक्षाल्य अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां घ्राणं स्पृष्ट्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी

* चतुर्वेति भाष्यस्यापेक्षया विकल्पः । न च भूयस्सार्धं कल्पनामीरवापत्तेः । इति
ब्रह्मन्दनः ।

ओत्रे च स्पृशेत् । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभिम् । तलेन हृदयम् ।
सर्वाङ्गुलिभिः शिरो बाहुमूले च स्पृशेत् । सर्वत्र मध्येहस्ताभ्या-
मपः स्पृशेत् ।

इदं मुख्याचमनम् । अत्राशक्ती तु त्रिरपः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य
मुखं प्रमृज्य खान्युपस्पृशेत् । अत्र्यशक्ती च त्रिः पीत्वा हस्तौ
प्रक्षाल्य ओ(त्रं)त्रे स्पृशेत् ।

अथ पौराणाचमनम् । सङ्ग्रहे ।

केशवादित्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्कारौ ।

द्वाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य द्वाभ्यामुच्चार्येत्ततः ॥

तथा त्वेकेन मूर्ध्नि ततः सङ्घर्षणादिभिः ।

जङ्घौष्ठनासाक्षिकर्णाभ्याभ्युरःस्कन्धकान् स्पृशेत् ।

एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥

अथाचमनधर्माः ।

अत्रिः ।

ताम्रपात्रस्थितैर्वापि तथा तोयाशयस्थितैः ।

कुर्वीताचमनं विप्रस्ततः खानि समालभेत् ।

तदलामे तु कुर्वीत पात्राधारोदकेन च* ॥

तथा ।

तावन्नोपस्पृशेद्दिप्रो यावद्दामेन न स्पृशेत् ।

वामे हि द्वादशादित्या वरुणस्त्रिदशेश्वरः ॥

* पात्रधारोदकेन च इति पात्रपात्रोदकेन च इति च ख-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

वर्त्तन्ते सर्वदा यस्मात्तस्माद्वामेन संस्पृशेत् ।

शूद्रादृत्यैषु नाचामेकैकपाण्यादृत्यैरपि ।

तथैवाव्रतहस्तेन नापरिष्ठातहस्ततः ॥

अव्रतोऽनुपनीतः ।

स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पिबतर्पणम् ॥

तल्लक्षणमाह हारीतः ।

आसनारूढपादसु जा(न्वीर्वा)नुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावसक्थिको* यश्च प्रौढपादः स उच्यते ॥ इति ।

मनुः ।

कांस्येनायसपात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचन शुध्यति ॥

आर्द्रवासा जलान्तःस्थः शुष्कवस्त्रो वह्निःस्थितः ।

आचामेद्विपरीतश्लेदशुचित्वमवाप्नुयात् ॥

पादशेषं पीतशेषं शीचशेषञ्च यज्जलम् ।

तज्जलं रुधिरैस्तुष्यं पर्यग्निकरणं विना ॥

पर्यग्निकरणमपि सति सम्भवे द्रष्टम् ।

उदकपरिमाणमाह योगीश्वरः ।

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ।

शुद्धेरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्ततः अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिरित्यर्थः* ।

अथ शौचाचमनम् ।

पाराशरः ।

देव्याः पादैस्त्रिभिः पीत्वा अबलिङ्गैर्नवधा स्पृशेत् ।

पुनर्व्याहृतिगायत्र्या शिरोमन्त्रैर्द्विधा स्पृशेत् ॥ इति ।

अबलिङ्गैरापोहिष्ठा इत्यादिभिस्त्रिभिः श्रुतिपादैः ।

यः करोति प्रयत्नेन श्रौतमाचमनं द्विजः ।

अशुद्धात्मापि पापिष्ठः स पूतो नात्र संशयः ॥ इति ।

प्रकारान्तरेणापि । आश्वलायनः ।

दक्षिण उपवीयोपविश्य हस्ताववनिष्ठ्य त्रिराचामेत् । द्विः

परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषी नासिके ओत्रे हृदय-

मालम्ब्य सव्यं पाणिपादं प्रोक्षति । यच्छिरश्चक्षुषी नासिके

ओत्रे हृदयमालभते तेन अथर्व्याङ्गिरसो ब्राह्मणा(नौ)निति-

हासान् पुराणानि गाथा नाराशंसीः प्रीणातीति ।

सन्ध्यादौ ब्रह्मयज्ञे च होमे देवार्चने तथा ।

श्रौतमेतद्विजैः कार्यमिति बौधायनोऽब्रवीत् ॥

पौराणमथवा स्मार्त्तं श्रौतमाचमनं तथा ।

तत्तत्कर्मणि कुर्वीत यथेष्टं वा विधीयते ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र हारीतः ।

* अन्ततः शौचप्रान्ते इति कर्त्ताः । तदेव समीचीनं मन्यामहे ।

स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवतामभि-
गन्तुकाम आचामेत् ।

यमः ।

उत्तीर्थोदकमाचामेदवतीर्थं तथैव च । इति ।

बृहस्पतिः ।

अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।

मार्जारमूषकस्पर्शे ग्रहासेऽनृतभाषणे ।

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्मं कुर्वन्नुपसृशेत् ॥ इति ।

ऋषिः ।

विप्रो विप्रेण संस्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।

आचम्यैव तु शुद्धः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥

मनुरपि ।

उच्छिष्टेन च संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

आचामेच्चर्वणे नित्यं भुक्ताः ताम्बूलचर्वणम् ।

ओष्ठौ विलोम(शौ)कौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥ इति ।

अथ हिराचमननिमित्तानि ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ता रथोपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

आचारदीपेऽपि यमः ।

भोजने हवने दाने उच्चारेऽथ प्रतिग्रहे ।
 सन्ध्यात्रयाम्बुपानेषु पूर्वं पश्चाद्विराचयेत् ॥
 उदकाभावे असामर्थ्ये च दक्षिणं कर्णं सृशेत् ।

तदाह वृहस्पतिः ।

निमित्तेष्वे(व)षु सर्वेषु दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ।
 आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् ।
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति वै यतः ॥

अत्र हेतुमाह पराशरः ।

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्तीति मनोर्मतम् ॥ इति ।

आचमनप्रसङ्गात् सपवित्राचमने विशेषः कथ्यते ।

मार्कण्डेयः ।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
 नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् ॥
 सपवित्रत्वं दक्षिणहस्तस्य ज्ञेयम् । सव्ये तु त्रिप्रभृतिकुशा धार्याः ।
 तद्ग्राह्यं कात्यायनः ।

सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा दक्षिणे सपवित्रकः । इति ।

गोभिलः ।

उभयत्र स्थितैर्दभैः समाचामति सौ द्विजः ।

सोमपानफलं (तस्य) सोऽपि भुक्त्वा यज्ञफलं लभेत् ॥ इति ।

हारीतोऽत्र विशेषमाह ।

अव्यापसथौ कुर्वीत सपवित्रौ करो बुधः ।

यत्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनैवममं करेत् ॥ इति ।

तथा ।

प्रथमं लक्षयेत्पर्व द्वितीयस्तु न लक्षयेत् ।

इयोस्तु पर्वण्योर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः ॥

तत्र चणमाह कात्यायनः ।

अनन्तर्गभि(णं)तं* साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

विशेषतः पवित्रलक्षणं स्मृत्यन्तरे ।

इयङ्गुलं मूलतः कुर्याद्ग्रन्थिरेकाङ्गुलस्तथा ।

चतुरङ्गुलमग्रं स्यात्पवित्रस्य च लक्षणम् ॥

प्रणवेन पवित्रग्रन्थिकरणसुतां तत्रैव ।

तारेण कुर्याद्ग्रन्थिस्तु पवित्रस्य विचक्षणः ।

तारः प्रणवः ।

हारीतः ।

स्नाने दाने जपे होमे स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यस्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

चन्द्रिकायां यमः ।

करे कण्ठे शिखायाञ्च कर्णयोरुभयोरपि ।

पवित्रधारको यश्च न स पापेन लिप्यते ॥ इति ।

* अन्तर्गभि(णं)तं—तथाच ग्रीकः ।

अनन्तर्गभि यो तु कुशौ प्रादेशसन्निधौ ।

अनन्तर्गभि यो तो पवित्राभिधारको ॥

अनन्तर्गर्भितमित्युक्तपवित्रासम्भवे मनुः ।

द्वौ दर्भौ दक्षिणे हस्ते सव्ये त्रीनासने सक्तत् ।

उपवीते शिखायाञ्च पादयोस्तु सक्तत्सक्तत् ॥ इति ।

अथ प्रसङ्गात् कुशग्रहणविधिः कथ्यते । अष्टधा विभक्तस्याङ्गो
द्वितीये भागे शुचिर्भूत्वा पूर्वोत्तरामुखः सन्नोङ्कारेण कुशान् स्पृष्ट्वा ।
विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

मुद सर्वाणि पापानि (मम) कुश स्वस्तिकरो भव ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा दर्भान् सक्तच्छित्त्वा समुद्धरेत् । दर्भान् स्वय-
माहरेत् ।

सङ्ग्रहे ।

समित्पुष्पकुशादीनि* ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

शूद्रादृतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् व्रजत्यधः ॥

अत्र विशेषमाह कात्यायनः ।

मासे नभस्येऽमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः(च) स्युः पुनः पुनः ॥

शङ्कः ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

* चादिपदेन दूर्वादिमन्त्रः । उत्तरार्द्धादिदं ज्ञायते । स्वस्य आहरणाशक्तौ ब्राह्मण-
चक्षियवैश्यादृतैः कर्मकरणे दांपी नेति । सप्तपुष्पादिनादौ तु क्रयक्रीतदोषोऽपि न । स्व-
पुष्पादिनादा तु क्रयक्रीतमपीष्यते ॥ इति वचनात् ।

वर्ज्यमाह हारीतः ।

यथि दर्भाक्षितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

देवलः ।

अपूता गर्भिता चाग्रच्छेदिता नखैः ।
क्वाथिता अग्निदग्धाश्च कुशा वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥

रुद्रः ।

कुशाः काशा उशीराश्च यवा दूर्वाश्च बल्लजाः ।
गोवालमुज्जौ कुन्दाश्च पूर्वभावे परः परः ॥

सग्न्यपवित्रलक्षणमाह प्रचेताः ।

दिमूलमेकतः कुर्याद्द्वयोरग्रं तथैकतः ।
अलयं द्व्यङ्गुलं प्रोक्तं अग्न्यरेकाङ्गुली भवेत् ॥
पतुरङ्गुलमग्रं स्यात् पवित्रस्येति लक्षणम् ।
वक्रायुधं यथा विष्णोर्हरस्यापि त्रिशूलकम् ।
अजायुधं यथेन्द्रस्य एवं विप्रकरे कुशः ॥ इति ।

इत्याचमनविधानम् ।

अथ दन्तधावनविधिः ।

तत्र दक्षः ।

सुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तदार्द्रकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

विष्णुः ।

कण्टकिचौरहृद्योत्थं द्वादशाङ्गुलमव्रणम् ।

कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलं पूर्वार्द्धकृतकूर्चकम् ॥

जम्बूदुम्बरचूताश्च कदम्बो लोधचम्पको ।

वदरीति द्रुमाद्येते प्रोक्ता दन्तप्रधावने ३ ॥

अथ विशेषमाह शातातपः ।

उदुम्बरेण वाक्सिद्धिर्नन्दर्या मधुरस्वरः ।

कदम्बेन महालक्ष्मीराम्नेणारोग्यमेव च ॥

अपामार्गाद्विरोगत्वं स्त्रीवश्यञ्च प्रियङ्गुभिः ।

अपामार्गे सर्वसिद्धिर्बभूवे च दृढा मतिः ।

आरोग्यं कर्चिकारेण करञ्जेन रणे जयः ॥

● शोधकस्य काष्ठार्द्रदन्तमाचसन्नन्वाहवयेदिति गौणप्रयोग इति आचार्यः ।

† पूर्वार्द्धदक्षितायम् ।

‡ वसिष्ठपुराणे तु ।

अदिरञ्च कदम्बश्च करञ्जश्च तथा वटः ।

तिमिङ्गी वैष्णवश्च आशनिम्बी तथैव च ॥

अपामार्गश्च विलश्च अर्कश्चोदुम्बरस्तथा ।

एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्माणि ॥ इति ।

गर्गः ।

दशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलन्तु वैश्याणां शूद्राणां सप्तसंज्ञितम् ।
चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते ॥

आश्वलायनसु ।

वितस्तिमादमुद्दिष्टं दन्तकाष्ठं द्विजन्मनाम् ।
स्त्रीशूद्रयोस्तद्वर्णं स्यान्नातिशुष्कं न जन्तुमत् ॥ इति ।

तथाच परिमाणे विकल्पः ।

काष्ठग्रहणमन्त्रसु ।

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशवसूनि च ।
ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो (दे) धेहि वनस्पते ॥

इति विष्णुक्तः ।

काष्ठ(भक्षण)चर्वणमन्त्रसु ।

अन्नाद्याय व्यूहध्वम् सोमो राजानमागमत् ।
स मे मुखं प्रमार्क्षते यशसा च भगेन च ॥

इति कात्यायनोक्तः । ततस्तेन काष्ठेन जिह्वासुनिष्ठं काष्ठं
प्रक्षाल्य नैर्ऋत्यां दिशि उत्सृजेत् ।

अत्र वर्ज्यकाष्ठानि ।

मार्कण्डेयः ।

कोविदारश्मीतालक्ष्मेष्वातकविभीतकान् ।
वर्जयेद्दन्तकाष्ठे च शुम्भुलं कसुकं तथा ॥

सुत्यर्थसारे ।

आसने शयने याने पादुके दन्तधावने ।

पालाशाश्लथकौ वज्र्यौ सर्व्वकुम्भितकर्णसु ॥

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा* ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्यादन्तधावनम्† ॥

यद्वा दृणपर्णोदकेन मध्यमानामिकाङ्गुष्ठानामन्यतमेन
धावयेत् ।

अथ निषिद्धतिथयः ।

चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमेषु च ।

नन्दासु च नवम्याश्च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥

उत्पत्तौ च विपत्तौ च मैथुने दन्तधावने ।

अभ्यङ्गे क्षुदधिस्नाने तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ॥

तथा ।

आग्ने यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका ।

रजस्वला सूतिका च वर्जयेदन्तधावनम् ॥

अत्रापवादः सङ्ग्रहे ।

रजस्वला चतुर्थेऽङ्घ्रि सूतिका दशमेऽङ्घ्रि ।

मरीचिः ।

नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरादिभिः ।

पुरोदयाद्रवेस्त्वद्यान्नोदितेऽस्तमिते रवौ ॥

नाद्यान्न भक्षयेदन्तकाष्ठमिति शेषः ।

* प्रतिषिद्धदिने तथा इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

† मुखशुद्धिर्निधीयते इति आत्माः पठन्ति ।

तीर्थप्राप्तौ वचनादन्यदापि भवति ।

यसः ।

श्राद्धे जन्मदिने, चैव विवाहेऽजीर्णदूषिते ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

इति दन्तधावनविधानम् ।

अथ केशप्रसाधनादिमाङ्गल्यविधिः ।

स्नाने ।

स्नातकस्य* ततः कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्च नमाङ्गल्य† दूर्वाद्यास्त(भ,भनानि च ॥

ब्राह्मेऽपि ।

स्वमात्मानं हृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीविताम् ।

प्रातःस्नानं ततः कुर्यात्क्षौपेण यथोदितम् ।

सन्ध्यां वापि तथा कुर्यादङ्गमुन्मुञ्च्य यत्नतः ॥ इति ।

* आचानस्य इति आङ्गिकतत्त्वे पाठः ।

† माङ्गल्यं नारदः—

कीकेऽङ्गिन्मङ्गल्यं ब्राह्मणं गौर्दुताग्रजः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

यतीनां दर्शनस्यैव स्पर्शनं भाषणं तथा ।

कृष्णः पूयते जितं तस्मात् पूयते जित्यग्रः ॥ इति ।

अथ यज्ञोपवीतविधिः ।

तत्र ।

उपवीतं सदा धार्यमिति कात्यायनोऽब्रवीत् ।

अनुरपि ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वक्षशिखिन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

शृगुः ।

त्रिहृद्दूर्ध्वतद्धार्यं तन्मुचयमधोवृतम् ।

त्रिहृतं (चो)त्पवीतं स्वात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥

उर्ध्वतं दक्षिणं करमूर्ध्वं कृत्वा वलितमिष्यत्यर्थः* ।

वशिष्ठः ।

नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधो नाभेस्तपःक्षयः ।

तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ॥ इति ।

कात्यायनस्तु ।

पृष्ठवंशे च नाभ्याश्च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

तद्धार्यमुपवीतं स्यान्ना(तो)तिसख्यं न चोच्छ्रितम् ॥ इ

अथ विशेषमाह स एव ।

कार्पासमुपवीतं स्वादिप्रस्योर्ध्वतं त्रिहृतम् ।

अथ सूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकमुच्यते ॥ इति ।

● ऊर्ध्वतप्रकारमाह संयङ्कारः—

करेण दक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिमुचोक्तम् ।

वक्षितं ब्राह्मणेः सूत्रं ब्राह्मे ऊर्ध्वतं कृतम् ॥ इति ।

उत्सर्गाभावे देवतः ।

कार्पासचौममोवालयवस्तुदृष्टादिकम् ।

यथा(सदा)सम्भवतो धार्म्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ इति ।

शुभा चतस्री चतस्री स्यादुभयं शुभा इत्यमरसिंहिकेः । वस्तु

वस्तुत्वं वृत्तत्वं तज्जन्ममित्यर्थः । असम्भवत इति सप्तम्यास्तसिला-

देशः मुख्यासम्भवे इत्यर्थः । तत्करणप्रकारस्तु ।

शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ।

भावेष्ट्य पञ्चवत्या तन्निगुणीकृत्य यज्ञतः ॥

इत्यादिभोक्तः ।

आचारप्रदीपे ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रेण नवतान्तवम् । इति ।

तन्मुदेवतास्तु ।

ॐ(अ)कारवाग्निनामी च सोमः पिबप्रजापती ।

वायुः सूर्यः सर्वदेवा इत्याहुः सर्वदेवताः ॥

भृगुः ।

यज्ञोपवीते हे धार्म्ये ग्रीते स्मार्त्ते च कर्माणि ।

वस्त्राभावे द्वितीयं स्वादेकच प्रथमात्रमी ॥

तथा ।

उपवीतं वटोरेकं हे तथैतरयोः स्मृतेः । इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

ब्रह्मचारिण एकस्तु सामप्रभृति तद्वयम् ।

द्वितीयं चोच्चरोयं स्वादस्त्राभावे द्वितीयकम् ॥

वस्त्राभावे तृतीयकमिति पुनर्वचनम् ।

उपास्ते तु प्रतिनिधौ मुख्योऽर्थो लभ्यते यदि ।

तत्र मुख्यमनादृत्य मौषेनैव समाप्यते ॥

इति न्यायस्य बाधार्थम् । तथाच उत्तरीयाभावदशायामेव तस्मानुकल्पत्वं तस्मात्ते तु पूर्वधृतयज्ञोपवीतमेव । तेनोत्तरीयमपि तदा धार्यमेवेत्याशयः ।

तथा ।

धारयेन्नित्यमेतानि नवसंख्यानि वै द्विजः ।

तत्परिधानञ्च यज्ञोपवीतमिति* मन्त्रेण कार्यम् । अत्र पूर्वं घृष्टाञ्चाचमनं कार्यम् ।

मलापकर्षणस्नाने गात्राभ्यङ्गे तथैव च ।

ब्रह्मसूत्रं पृथक् कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

इति स्मृतेः । उक्तादन्यत्र कदापि नोत्तारयेत् । यद्युत्तारयेत्तदा मन्त्रपूर्वकमन्यत् परिदध्यात् ।

मन्त्रन्यस्तोपवीतं यद्योद्धरेत्तत्कदाचन ।

मोहाद्विजस्तदुद्धृत्य पुनर्मन्त्रेण धारयेत् ॥

इति गालवोक्तेः । एवमन्यदृतमपि न दध्यात् । तदुक्तं संहिते ।

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं स्त्रजं करकमेव च ॥

* यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं इदमप्येतद्विज्ञानं पुरस्तात् ।

आयुष्मन्तं प्रतिमुञ्च एव यज्ञोपवीतं वचनस्य तेजः ॥ इति ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्येद्दिनष्टानि धृत्वा चान्यानि मन्त्रतः ॥ इति ॥

तथा देवलः ।

सावित्प्रा दशकृत्वोऽग्निर्मन्त्रिताभिस्तदुचयेत् ।

विच्छिन्नं वाप्यधोधातं भुज्जा निर्मितमुत्पृजेत् ॥

इति तत्प्रतिपत्तिः ।

इति यज्ञोपवीतविधानम् ।

अथ शिखाबन्धः ।

तत्र व्यासः ।

स्मृत्योक्तारक्ष गायत्रीं निबध्नी' शिखां ततः ।

पुनराचम्य हृदयं बाहू स्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥

तत्र बन्धनं शिरसो दक्षिणभागे कार्यम् ।

गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ऋत्या ब्रह्मरन्ध्रतः ।

पश्चात्तु जूटिकां बद्धा ततः कर्णं समाचरेत् ॥

इति वचनात्* ।

● ब्रह्म शिखाबन्धमनुक्तं—

ब्रह्मवाचीसहस्रादि शिखावाचीयतानि च ।

विष्णोर्नामसहस्रेण शिखाबन्धं करोम्यहम् ॥

मन्त्रेण सकला देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

सिद्धमवाप्नुता सखीः शिखावृत्तं करोम्यहम् ॥ इति ।

अथ प्राणायामः ।

तत्र ब्रह्मसूतिः ।

ब्रह्मासनं नियम्यासं कृत्वा (चार्वा)चर्णादिकं ततः ।

स सन्न्योक्षितदृष्टीनी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥

प्रत्यवस्थापितयुतां सावित्रीं मिरसा सह ।

त्रिजपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

योगियाश्रवस्काः ।

कुम्भकः पूरको रे(चः)च्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

पूरकः पूरणं वायोः कुम्भकः स्वापनं क्वचित् ॥

वहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ।

दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेनापूरितोदरः ॥

कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ।

अङ्गुष्ठेन पुटं प्राञ्चं नासाया दक्षिणं पुनः ॥

कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं प्राणस्य सङ्गृहे ।

अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदि-सामगायनैः ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु प्राञ्चं सर्वैरथर्वभिः ॥

शङ्कोऽत्र विशेषमाह ।

दक्षिणे रेचकं कुर्याद्वामेनापूर्य्य चोदरम् ।

कुम्भकेन जपं कुर्यात्प्राणायामस्य लक्षणम् ॥ इति ।

सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः प्राणायामे तु नित्यशः ।

भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ॥

प्रत्योद्धारसमायुक्तं तथा तत्प्रवित्तुः परम् ।

ओमापो ज्योतिरित्येतच्छिरः पञ्चाग्नयोजयेत् ।
त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामसु शब्दितः ॥
अथ विशेषः स्मृत्यन्तरे ।

ॐकारस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ।
गायत्री च भवेच्छब्दो नियोगः सर्वकर्म्मसु ॥
त्रिरात्रन्तु प्रयोक्तव्य आरम्भे सर्वकर्म्मणाम् ।
व्याहृतीनान्तु सर्वासामार्षश्चैव प्रजापतेः ॥
गायत्र्याग्निगनुष्टुप् च वृहती त्रिष्टुबेव च ।
पंक्तिश्च जयती चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ॥
अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वृहत्सतिरपांपतिः ।
इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥
प्राणस्य यमने चैव विनियोग उदाहृतः ।
सविता देवता यस्या मुखमग्नित्रयात्मकम् ॥
विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ।
जपहोमोपनयने विनियोगो विधीयते ॥
ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके ।
तस्य प्रजापतेरार्षं छन्दोहीनं यजुर्यतः ॥
ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः ।
प्राणस्य यमने चैव विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ इति ।

व्यासः ।

नित्ये देवार्चने होमे सन्ध्यायां श्राद्धकर्म्मणि ।
स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥

आचारप्रदीपेऽपि ।

द्वौ द्वौ प्रातश्च मध्याह्ने त्रिस्त्रिः सन्ध्यात्रयेऽर्चने ।

वेङ्कदेवे भोजनान्ते प्राणायामासु षोडश ॥

एतत्फलमाह याज्ञवल्क्यः ।

यद्विप्रः कुरुते पापं मनसा कर्मणा गिरा ।

त्रिकालसन्ध्याकरणात्प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

मनुः ।

दहन्ते धायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य संयमात् ॥

इति प्राणायामविधानम् ।

अथ प्रातःस्नानविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्यः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृच्च ब्रह्मचारिणः ॥

ब्रह्मचारिणः सकृत्स्नानमशक्तविषयम् ।

स्नायात्प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचारी तथा गृही ।

इति विष्णुक्तेः ।

मार्कण्डेयः ।

अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवन्तीहाफला यतः ।

प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥

प्रातःस्नानगुणा उक्ताः स्कान्दे ।

गुणा दश स्नानपरस्य नित्यं
रूपञ्च तेजश्च बलञ्च शौर्यम् ।
आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं
दुःस्वप्ननाशश्च तपश्च मेधा ॥ इति ।

दक्षः ।

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
स्रवत्येव दिवा रात्रौ (सदा तस्य) प्रातःस्नानं विशोधनम् ।
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ॥

दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि ।

अशक्तस्य तु ।

सप्ताहं प्रातरस्नायी द्विजः शूद्रत्वमाप्नुयात् ।
तस्माच्छूद्रत्वशुद्ध्यर्थं रविवारे समाचरेत् ॥

कात्यायनः ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेतदमन्त्रवत् ॥
अथ सर्वथा मन्त्रनिषेधः किन्तु मन्त्रबाहुल्यनिषेधः ।
गृहेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।
विधिलोपं न ते कुर्युः सामर्थ्ये सति कर्हिचित् ॥

इति जैमिनिस्मृतेः ।

अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्म्मणः ।
प्रातर्न तनुयात्स्नानं दोमलोपो विगर्हितः ॥

इति कात्यायनोक्तिलिङ्गाच्च ।

वशिष्ठः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं शौचार्थं तु तदिष्यते ।

मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने (तु) स्यात् सविस्तरम् ।

अत्र प्रातःशब्देन उदयात्प्राक्तनाद्यतस्तो नाद्य उच्यन्ते ।

अरुणकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

इति बौधायनोक्तेः ।

व्यासः ।

स्नानस्तु द्विविधं प्रोक्तं मुख्यगौणप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं स्मृतम् ॥

जलनिष्पाद्यं वारुणम् ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

तत्र प्रातःस्नानं नित्यम् ।

प्रातः समाचरेत् स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम् ।

इति मार्कण्डेयोक्तेः ।

चन्द्रसूर्योपरागादौ सूतकादौ च यत् स्नानं तन्नैमित्तिकम् ।

गृध्र(भास)वायसमाज्ज्वरखरोद्गस्नानशूकरान् ।

अग्नेध्यानं च संस्पृश्य सवासा जलमाविशेत् ॥

इत्याद्यपि नैमित्तिकमेव ।

पुण्येऽर्के जम्बूनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।

अमायाश्च नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

इत्याद्युक्तं ज्ञानं काम्यम् ।

धर्मक्रियां कर्तुं यत् पूर्वज्ञानं तत् क्रियाङ्गम् ।

मलापकर्षणं नाम ज्ञानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।

मलापकर्षणायैव प्रवृत्तिस्तत्र नान्यथा ॥

इत्याद्युक्तं ज्ञानं मलापकर्षणम् ।

प्रसङ्गादभ्यङ्गे निषिद्धास्तिथयः कथ्यन्ते ।

गर्गः ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।

द्वादश्यां सप्तमीषष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत्* ॥

तथा ।

षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी पक्षद्वयचतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे ॥

अत्र यथाक्रमं द्रष्टव्यम् ।

प्रचेतास्तु ।

सार्वपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥

। वारविशेषेष्वपि अभ्यङ्गनिषेधो दृश्यते—तथाच ज्योतिषम् ।

सन्नापः कौर्त्तिरन्वायुर्धनं निधनमेव च ।

आरोग्यं सर्वकामान्तरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥

अस्य प्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

रवौ पुष्पं नरौ द्रव्यां भूमिं भूमिजवासरे ।

शक्ने च गोमयं दद्यात्तैलदांषोपशान्तये ॥ इति ।

तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।

अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्षपादेरपीष्यते ॥

व्यासः ।

तथा दर्शे च सप्तम्यां संक्रान्तौ च रवेर्दिने ।

चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्वजेत् ।

यत्तु तौर्यादिषु स्नानं क्रियास्नानं तदीरितम् ॥

स्नानमात्रादयत्र फलं तत् क्रियास्नानमित्यर्थः ।

अथ गौणस्नानं विविच्यते ।

तत्र योगियात्रवल्काः ।

मान्त्रं भीमं तथानेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥

अत्र गौणमध्ये मुख्यस्य वारुणस्योपादानं दृष्टान्तार्थम् ।

सामर्थ्ये सति वारुणं मुख्यम् । एवमापदि इमानीत्यर्थः ।

जावालिरपि ।

असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

आपोहिष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालम्बसः पार्थिवम् ।

आग्नेयं भस्मना[†] स्नानं वायव्यं रजसा गवामृ[‡] ॥

अग्निः सातपवर्षाभिः स्नानं तद्दिव्यमुच्यते ।

• मृदालम्बो गङ्गामृत्तिकातिलकरूपः ।

† भस्मना संस्कृतभस्मना इति छन्दोगाह्निकः ।

‡ गारजः(सुत)कृतमिति आह्निकतत्त्वे पाठः । .

वारुणश्चावगाहश्च(श्च) भानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ इति ।

अशिरस्कावगाहाशक्तौ जाबालिः ।

अशिरस्कं भवेत् ज्ञानं ज्ञानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

आर्द्धेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदुः* ॥

ऋचाभिमन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षयेन्मूर्ध्नि सर्वतः ।

अनुकल्पमिदं ज्ञानं सर्वपापहरं नृणाम् ॥

शन्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैस्तु पञ्चभिर्मन्त्रैर्गमन्त्रज्ञानं तदुच्यते ॥ इति ।

अथ मन्त्राणां समुच्चयो विकल्पो वा शक्त्याद्यपेक्षया योज्यः ।

ज्ञानञ्च एकेन अनेकेन वा वाससा कार्यम् ।

एकेन वाससा ज्ञायाद्वाभ्यामनियमः स्मृतः ।

बहुभिश्च प्रतीषेधः ज्ञाने फलमभीप्सताम् ॥

इति विष्णुक्तेः ।

नैकवासाः क्रियां कुर्यात् ज्ञानकर्म विना क्वचित् ।

इति च ।

अन्यत्रापि ।

अस्पृश्यस्पर्शने चैव वार्त्तायां पुन्रजन्मनि ।

एतद्विवाससा कार्यमन्यत्रैकेन वाससा ॥ इति ।

तथा ।

* दैहिकं मार्जनं कृतम् इति आर्त्ताणां पाठः ।

† अभिव्यक्तुमिच्छन्नाग्नेर्मन्त्रज्ञानमुदाहृतम् । इति आर्त्ताणां पाठः स एव समीचीनः मन्त्राणां पञ्चसङ्ख्यासम्भवात् ।

न नम्रो नान्यदीयेन नार्द्धेण न सूच्या ग्रथितेन न विकृतेन
च वाससा स्नायादित्याचारतिलके ।

जाबालिः ।

स्रोतसोऽभिमुखो मज्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै ।

स्थावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिमुखस्तथा ॥

सङ्ग्रहेऽपि ।

स्रोतसोऽभिमुखः स्नायान्मार्ज्जने चाघमर्षणे ।

अन्यत्रार्कमुखो रात्रौ प्राप्नुखोऽर्कमुखोऽपि वा ।

सन्ध्यामुखस्तु सन्ध्यायां स्नानं कुर्वीत यत्नतः ॥ इति ।

आपस्तम्बः ।

प्रवाहाभिमुखं स्नानमृक्क्षामाथर्ववेदिनाम् ।

आदित्याभिमुखं स्नानं याजुषस्य सदैव हि ॥

अतएव सूर्याभिमुखो निमज्जेदिति वाजसनेयिस्नानसूत्रम् । तदपि
स्थावरविषयमिति केचित् । निमज्जनमात्रं सूर्याभिमुखं तदमन्त्रं
स्नानन्तु प्रवाहाभिमुखं तच्च समन्वकमित्यन्ये । आपस्तम्बानामपि
सूर्याभिमुखं स्नानम् ।

तथाच धर्मप्रश्ने द्वितीयाध्याये ।

शनैरपोऽभ्यवेयादनभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमुदकमुपस्पृशे-

दिति सर्व्वतोदकस्पर्शनविधिरिति ।

यत्तु तत्रैव प्रथमाध्याये सशिरोऽवमज्जनमपु वर्ज्जयेदस्तमिते च
स्नानमिति सशिरःस्नानं निषिद्धं तत् स्नातकविषयमित्युक्त्वलकार-
उक्तवान् ।

येषु ।

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत कृतं चेन्निष्फलं भवेत्* ॥

इत्यत्रिवचनं तत्समुद्रगाव्यतिरिक्तक्षुद्रनदोविषयम् ।

गङ्गादिसरितः सर्वाः शु(भाः)द्धाः सर्वत्र सर्वदा ।

इति विशेषोक्तेः ।

अत्र विशेषो वामनपुराणे ।

निषिध्य ती(रं)रे कुशपिप्पुलानि

पूर्वोत्तराग्राणि मृदं न्यसेच्च ।

प्रक्षाल्य पादौ च मुखञ्च कण्ठे

यज्ञोपवीतञ्च जलं पिबेच्चिः ॥

कण्ठे यज्ञोपवीतमित्येतद्वचनं कण्ठात्रात्तार्थमित्येतदर्थम् । तथाच निवीतं कृत्वा प्रक्षालयेदित्यर्थः ।

कराभ्यां धारयेद्दर्भान् शिखाबन्धं विधाय च ।

प्राणायामांस्तथा कुर्यात् कालज्ञाने यथाविधि ॥ इति ।

कालज्ञानम् अथ ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे इत्यादि ।

उत्तमन्तु नदीस्नानं तडागे मध्यमं स्मृतम् ।

कूपे स्नानन्तु सामान्यं भाण्डस्नानकृतं वृथा ॥

आश्रितस्तत्त्वे तु ।

यव्यइयं यावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वक्ष्यित्वा समुद्रगाम् ॥ इति ।

वचनमिदमेवंप्र दृश्यते । यव्यशब्दो मासपर्यायः ।

पतिः ।

स्नानं रजकतीर्थे च भोजनं गणिकागृहे ।

ये कुर्वन्ति द्विज मोहात्ते यान्ति निरयं परम् ॥

नमो नारायणायेति सप्तवारं जपन् व्रजेत् ।

नाभिमात्रेऽजले स्थित्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः ॥

निरुध्य कर्णौ नासाच्च त्रिःकृत्वो मज्जनं ततः ।

स्नाने दक्षिणतः कार्य्या अलकास्तु प्रयत्नतः ॥

सजीवपितृकैश्चैव मन्यैरुभयतः सदा ।

द्विराचम्याभिषेकस्तु कुर्यादष्टाक्षरेण तु* ।

अन्तर्जले जपेन्मग्नस्त्रिकृत्वश्चाघमर्षणम् ॥

अमर्षणम् ऋतं च सत्यं चेति सूक्तम् ।

द्वुपदां वा विराहृत्य आयं गौरिति* वा ऋचम् ।

प्राणायामं सशिरस्कं जलेऽन्तस्त्रिजपेत्तथा ।

आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥ इति ।

आघमर्षणे षट्पक्षा वाजसनेयिविषयाः । तत्सूत्रे तथाविधानात् ।

प्राश्वलायनस्नानविधिस्तदगृह्यपरिशिष्टे ।

* द्विराचम्याभिषेकस्तु कार्य्या अष्टाक्षरेण तु । अत्रमेव पाठः समीचीनः, कर्तृपदस्य शान्तत्वात् । औ नमो नारायणाय इत्यात्मकेन ।

द्वुपदादिव सुसुचानः स्निग्धः स्यात्मी(तो) मलादिव ।

पूत पवित्रेणैवान्यमापः सन्त्यन्तु मेनसः ॥ १० अ. १० म. यजुः ।

आय गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ।

पितरं च प्रयन् स्वः ॥ १ अ. ६ म. यजुः ।

प्रातः सह गोमयेन कुर्यान्मृदा मध्यन्दिने सायं शुक्लाभि-
रङ्गिः । न प्रातः ज्ञानात् प्राक् सन्ध्यामुपासीत । प्रातः
प्रातरुत्सृष्टं गोमयमन्तरिक्षस्थं संगृह्य भूमिष्ठं योपर्यधत्वा
संत्यक्तं तीर्थमेत्य धीतपाणिपादमुखं चाचम्य सन्ध्योक्तवदा-
न्नाभ्युक्षणादि सर्वं कृत्वा हिराचम्य संयतप्राणः सङ्कल्प्य
गोमयं वीक्षितमादाय सन्धे पाणौ कृत्वा व्यावृत्तिभिस्त्रिधा
विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विन्यस्य उत्तरं तीर्थे
क्षिप्या मध्यमं मा नः स्तोके* इत्युच्चाऽभिमन्त्र्य गन्धद्वारा-
मित्यनेन† मूर्धादिसर्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलिर्वरुणं हिरण्य-
शृङ्गमिति डाभ्यां‡ प्रसन्नाजे वृहदर्चा इति सूक्तेन च§
प्रार्थ्य या प्रवत इत्येतया तीर्थमभिमृश्य अवगाह्य ज्ञातो वै

मा नः स्तोके तुमहे मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रौरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनो बधोर्हविषतः सदसि त्वा इवामहे ॥ १६अ. १६म. यजुः ।

गन्धद्वारां दुराचर्षां नित्यपुष्टां करोविणीम् ।

ईश्वरीं मन्वंभूतानां त्वामिहोपजये श्रियम् ॥

हिरण्यशृङ्गोऽयं यस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र आसीत् ।

ईवा इदस्य हविरशमायन् श्रो अर्च्यन्तं प्रथमो अर्ध्यतित्तत् ॥ १८अ. २०म. यजुः ।

ईर्मानासः सिलिकमध्यमासः संशूरणासां दिव्यासो अत्याः ।

इंसा इव त्रेविंशो यतन्ते यदाधिषु दिव्यमकममन्त्राः ॥ ८अ. २१म. यजुः ।

प्रसन्नाजे वृहदर्चागभोरं ब्रह्मप्रियं वदन्नाय नृताव ।

वि यो जषाम ब्रमितेन अर्च्योपक्षिरे इषिर्बो सूर्याय ॥ १म. ८५व. १४क. ।

हिराचम्य मार्जयेदम्बयो यन्मध्वभिरित्यष्टाभिः* आपो-
हिष्ठेति नवभिः । अथ तीर्थमङ्गुष्ठेन द्रुमं मे गङ्गे इत्युचा-
चिः प्रदक्षिणमग्नौ प्रकाशपृष्ठमग्नौऽधमर्षणसूक्तं† त्रि-
रावर्त्य निमज्ज्योऽमज्ज्य आदित्यमालोक्य द्वादशकृत्व आप्मुत्य-
पाणिभ्यां शङ्खमुद्रयोदकमादाय मूर्ध्नि मुखे बाह्वोरुसि-
चात्मानं गायत्र्या अभिषिच्य त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्या-
निति‡ द्वाभ्यां तरत्स मन्दौ धावतीति§ सूक्तेन च पुनः
पुनः स्नायात् मूर्ध्नि चाभिषिञ्चेत् । तद्विष्णोः॥ अग्नेरक्षायो

- अम्बयो यन्मध्वभिर्जामयो अम्बरीयताम् । पृथ्वीर्मधुना पयः ॥ १ ॥
असुर्या उपसूर्ये याभिर्वा सूर्यः सङ्ग । ता नो हिनन्वध्वरम् ॥ २ ॥
अपो दीवोरुपपद्ये यच्च नावः पिबन्ति नः । सित्पुत्र्यः कर्त्तुं इविः ॥ ३ ॥
... अस्तुत्तरमृतमसु भेषजमपासुत प्रशक्ये । देवा भवत वाजिनः ॥ ४ ॥
असु मे सोमा अत्रवौदन्तविश्वानि भेषजा । अयिं च विश्वशत्रुवमापय विश्वभेषजौः ॥ ५ ॥
आपः पृथ्वीं भेषजं वरुणं तन्वे मम । व्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ६ ॥
इदमापः प्रवहत यत् किं च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा श्रेय उतावृतम् ॥ ७ ॥
आपो अस्यान्वचारिषं रसेन समगच्छाहि । पयस्तानघ आगहि तं मा मंसृज वर्चसा ॥ ८ ॥

१म. २३स. १६—२३सृक् ।

- † अधमर्षणसूक्तम् सृष्टं च सत्त्वं चेत्यादिकम् ।
‡ त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अवयासिसौष्टाः ।
यजिष्ठो वक्रितमः शीघ्रचानो विश्वा देवांसि प्रसुसुग्धास्तम् ॥ १म. २१च. यजुः ।
स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपसोव्युष्टी ।
अवयस्त नो वरुणं रराणो वीहि मृडौकं सुहवी न एधि ॥ ४म. २१च. यजुः ।
§ तरत् स मन्दौ धावति धारा सुतस्यान्वसः । तरत् स मन्दौ धावति ॥
॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवौ च चक्षुराततम् ॥ ८म ५८सृ. १सृक् ।

अंहसो* यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जन† इत्येता ज(पेत्)पन्
स्रोतोऽभिमुखः सरिम्नु स्यादन्धत्वादित्याभिमुख इति ।

पित्राद्युद्देश्यज्ञानविषये हृददाह्निके पैठीनसिः ।

सिद्धतौर्थे प्रतिकृतिङ्गत्वा कुशमयीं नरः ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य सोऽष्टमांशं फलं लभेत् ॥

पितरं मातरं वापि भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत सोऽष्टमांशं लभेत् वै ॥

तत्र मन्त्रः ।

कुशोऽसि त्वं पवित्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि स्नाते स च स्नातो यस्येदं ग्रन्थिबन्धनम् ॥ इति ।

मृतपित्रादिविषये भृगुः ।

मातरं पितरं वापि भ्रातरं वा प्रमौतकम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टमांशं लभेत् सः ॥ इति ॥

वं स्नात्वा शालग्रामतीर्थेन स्नायात् ।

तदुक्तं स्कान्दे काशीखण्डे ।

पादोदकेन देवस्य हत्याकोटिसमन्विताः ।

शुध्यन्ति नात्र सन्देहस्तथा शङ्खोदकेन च ॥

यदत्यर्थं रहस्यन्तु पापमाचरितं (भवेत्) नृभिः ।

प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं शालग्रामशिलाजलम् ॥

* अपि रक्षा णो अंहसः प्रतिय देव रौषमः । तपिष्ठै रजरोदह ॥ ७म. १५सू. ११श्लो ।

† यत्किञ्चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।

अचिन्तो यत्तव धर्मानुजोषिम मा गल्लादेनसो देव रौरिषः ॥

स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वक्रतुषु दीक्षितः ।

शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥

पाप्मे माघमाहात्म्ये ।

गङ्गा गोदावरी रेवा नद्यो मुक्तिप्रदाश्च याः ।

निवसन्ति सतीर्थास्ताः शालग्रामशिलाजले ॥

ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।

पञ्चगव्यसहस्रेषु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥ इत्यादि ।

गौतमीयतन्त्रे स्नानप्रकरणे ।

शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलमिश्रितम् ।

कृत्वा शङ्खं भ्रामयंस्त्रिर्निक्षिपेन्निजमूर्धनि ॥

शालग्रामशिलातोयमपौत्वा यस्तु मस्तके ।

प्रक्षेपणं प्रकुरुते ब्रह्महा स निगद्यते ॥

विष्णुपादोदकात् पूर्वं विप्रपादोदकं पिबेत् ।

विरुद्धमाचरन्मोहादात्महा स निगद्यते ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि(तीर्थानि) सर्वाणि सागरे ।

ससागराणि तीर्थानि पादे विप्रस्य दक्षिणे ।

ततः सङ्क्षेपतो देवान्मनुष्यांस्तर्पयेत्पितॄन् ॥

अत्र विशेषो वायवीये ।

अमृतेन समा स्नेयाः पुरतः केशबिन्दवः ।

सुराबिन्दुसमा स्नेयाः पृष्ठतः केशबिन्दवः ॥

पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मुखात् ।

मध्वतः सर्वगन्धर्व्या अधस्तात्सर्वजन्तवः ॥

तस्मात्पायं न मृष्येत अश्वरेण करेण वा ।

केशान्दक्षिणतः कृत्वा जलमध्येन तर्पयेत् ॥ इति ।

पराशरः ।

नित्यं नैमित्तिकं कार्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तर्पणस्तु भवेत्तस्य ह्यङ्गत्वेन प्रकीर्तितम् ॥

सव्येन चोपवीतेन देवतानाञ्च तर्पणम् ।

पितॄणामपसव्येन मनुष्याणां निवीतिना ॥

विष्णुः ।

स्नातयार्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमग्नौ एव कुर्यात् तर्पणे
चाशून्यं करं कुर्यात् ।

तथाच योगियात्रवस्त्राः ।

अनामिकाधृतं हेम तर्ज्या रौप्यधारणम् ।

कनिष्ठिकाधृतं खड्गं ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ इति ।

स्नानाङ्गतर्पणप्रकारस्तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ साक्षताभिरग्निः प्राप्नुष्व उपवीती देवतीर्थेन व्याहृ-

तिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन् देवान् सकृन्मृगतर्पयित्वा

अथोदङ्मुखो निवीती सयवाभिरग्निः प्राजापत्येन तीर्थेन

ऋषींस्ताभिर्व्याहृतिभिर्द्विर्द्विस्तर्पयित्वा अथ दक्षिणामुखः

प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिताभिरग्निर्व्याहृतिभिरेव

सोमः पितृमान् यमोऽङ्गिरा अङ्गिरस्वानग्निः क्रव्यवाहन-

इत्यादींस्त्रिस्त्रिस्तर्पयेत् । एतत् स्नानाङ्गतर्पणम् । अथ

तीरमेत्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती “वे के वासस्तुवे

जाता”* इति वस्त्रं निष्पीड्य उपवीत्यप उपसृश्येति । इदं
तर्पणं येषां शाखिनां सूत्रे नास्ति तैरपि कार्यम् । पारक्य-
मविरोधि यदिति वचनात् सर्वोपसंहारन्यायाच्च ।

अत्र कर्मणि जलेनैव ऊर्ध्वपुण्ड्रं कार्यम् ।

तदाह विष्णुः ।

जलस्थेन हि कर्त्तव्यं जलेनैवोर्ध्वपुण्ड्रकम् ।

यतः शून्यललाटेन कृतं तन्निष्फलं भवेत् ॥ इति ।

अथ यक्ष्मतर्पणमाह आश्वलायनः ।

स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा यक्ष्मणे जलमाहरेत् ।

तन्मन्त्रस्तु ।

यन्मया दूषितं तोयं शारीरमलसञ्चयात् ।

तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम् ॥ इति ।

अत्रोदकं वह्निः क्षिपेत् सदाचारात् प्रकरणाच्च ।

शङ्खोऽन्यथाह ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति क्रमात् ।

जलाञ्जलित्रयं दद्यादेतत्सङ्क्षेपतर्पणम् ॥

इदमशक्तस्य स्त्रियं सङ्क्षेपशब्दश्रवणात् ।

अत्र विशेषमाह शौनकः ।

असृश्यस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते क्षुरे भगे ।

स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपितृविवर्जितम् ॥

* अपुत्रा गोपिथो मृताः । ते दृष्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥

उद्धृतैरुदकैः स्नातो न कुर्यादन्यदा पुनः ।

स्नानाङ्गं तर्पणं विद्वांस्रतोऽन्यत्र न ज्ञापयेत् ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह देवलः ।

अलाभे देवखातानां सरितां सरसां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥

पारक्ये सर्व्वसत्त्वोद्देशेनानुत्सृष्टे ।

शुगुः ।

मार्गान्तरा नदीप्राप्तौ स्नानादि परपारतः ।

अर्वाक्तीरे सरस्वत्या एष मार्गगतो विधिः ॥

इदमपि अर्वाक्तीरे तीर्थविशेषाभावे द्रष्टव्यमिति त्रिस्थलीसेतौ ।

गृहे स्नानप्रकारमाह व्यासः ।

शीतास्त्वपो निषिचैव* मन्त्रसम्भारसंभृताः ।

गृहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं भवेत् ॥

गृहे चेत्तदमन्त्रवदिति मन्त्रबाहुल्यनिषेधार्थमित्युक्तमेव ।

मन्त्रमाह कात्यायनः ।

इमं देवा असपत्न्यमापोहिष्ठा इति त्रयः† ।

* निषेच्य इति चाङ्गिकतत्त्वे पाठः ।

† इमं देवा असपत्न्यं सुवध्वं महते अत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते ज्ञानराज्यावेन्द्रस्येन्द्रि-
याय । इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश्व एव वोऽमी राजा सोमोऽन्नाङ्गं ब्राह्मणानां
राजा । १०च. १८म. यजुः ।

आपोहिष्ठा मयाभुवन्ता न कर्जे दधातन ।

महंरथाव चक्षसे ॥ ११च. ५०म. यजुः ।

इदमापः* शब्दो देवी*र्दुपदादिषः॥ एव च ॥

इति सप्त, सभारा मृत्तोमयादयः । इदम् नद्यादिज्ञानायक्तस्य
ज्ञेयम् ।

यत्तु षट्त्रिंशन्मते ।

आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निसंयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति ज्ञानमुष्णेन वारिणा ॥

इत्येतस्य प्राधान्यकथनं तदातुरविवयम् । उष्णोदकं त्वातुरस्येति
विशेषस्मृतेः ।

ज्ञातस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्भवति न तु ज्ञानफलं भवेत् ॥

इति शब्देन निषिद्धतया तस्योक्तत्वात् ।

वी वः शिवतमो रसस्य भाजयते नः ।

उग्रतीरिव मातरः ॥ ११अ. ५१म. यजुः ।

तस्या अर ममाम वी यस्य चयाय जिव्ये ।

आपो जगयथा च नः ॥ ११अ. ५२म. यजुः ।

इदमापः प्रवृत्तावस्थं च मलं च यत् ।

यथाभिदुद्रोहानृतं यत्र शीपे अभौदयम् ।

आपो मा तस्यादेनसः पवमानस्य सुचतु ॥ ११अ. १०म. यजुः ।

शब्दो देवीर(भी)भिष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

शरीरभिसवनं नः ॥ ११अ. १२म. अथर्वणम् ।

दुपदादिषु मन्त्रोऽयं १८४ षष्ठे प्रदर्शितः ।

ज्ञानफलं वैधम् आयुर्वेदीयं तु भवत्येव ।

उष्णाप्यनाथः कायस्य परिविकी वसावहः ।

तेनैव चोत्तमाज्ञायां वसन्तु केमचक्षुषाः ॥ इति धर्मोक्तेः ।

अत्र विशेषमाह ह्यमनुः ।

सृते जन्मनि संक्रान्ती आद्ये जन्मदिने तथा ।

असृष्ट्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ इति ।

तदेतत् सर्वमनातुरस्य नद्यादिसंज्ञाविषयम् ।

नद्याद्यभावे त्वाह यमः ।

नित्यं नैमित्तिकश्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥

परोदकैः शीतोदकैरित्यर्थः ।

तथा ।

गृहस्नाने न कुर्वीत मार्जनं चाघमर्षणम् ।

नाम्नरा तर्पणं कुर्यात् पश्चादाचम्य शुध्यति ॥

गृहे स्नानं यदा कुर्यादस्त्रमूर्ध्वं परित्यजेत् ।

अधश्चाग्नेण सम्प्रीत्य पाराशर्यवचो यथा ॥

पतिमत्स्त्रीविषये व्यासः ।

कुलस्त्री सशिखं स्नायादुत्सवे सति तैलतः ।

वारे वा पैतृके कर्णखन्यदाकण्ठसंग्रवा ॥ इति ।

इति गृहस्नानविधानम् ।

अथ वस्त्रपरिधानविधिः ।

तत्र नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदिति निषेधात् किञ्चित्कालं विलम्ब्य
गात्रसम्भार्जनं कार्यम् ।

शुष्कं शीर्षं कर्तव्यं तथा शुष्केण वाससा ।

स्नातो नाङ्गानि संमृज्यात् पाणिना किन्तु वाससा ॥

इति विष्णुपुराणात् । •

करेण नोन्मृजेद्वात्रं स्नानवस्त्रेण वा पुनः ।

शुनोच्छिष्टं भवेद्वात्रं पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

इति च पारिजातोक्तेः ।

वस्त्रविषये मनुः ।

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुख्यम् ।

पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥

रक्तं धातुरक्तमुख्यं निविडम्* । नीलं नीलीरक्तम् । मलवत
क्षणम् ।

मिताक्षरायाम् ।

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं विप्रः स्वाङ्गेषु धारयेत् ।

तन्तुसप्ततिसंख्याके स वसेन्नरके ध्रुवम् ॥

स्कान्देऽपि ।

नीलीरक्तान्तु यद्वस्त्रं दूरतस्तद्विवर्जयेत् ।

स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति ॥

मृते भर्त्तरि या नारी नीलीवस्त्रान्तु धारयेत् ।

भर्त्ता तु नरकं याति सा नारी तदनन्तरम् ।

कम्बले पटूत्रे च नीलीदोषो न विद्यते ॥

इति कम्बलादौ प्रतिप्रसवः ।

* चत्वाररक्तविशेषमिति आर्त्ताः ।

मन्त्रः ।

अधोतं कारुधोतञ्च पूर्व्यधोतमेव च ।
असु यत्पीडितं वस्त्रं तत्थास्यं सर्वथा हिजैः ॥
अष्टहस्तं नवं श्वेतं सदृशं नान्यधारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥

योगीश्वरः ।

स्नात्वेवं वाससी धौते अक्षिणे परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरु मृदाद्विष हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥
ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदृशं य(न्त्र)ञ्च धारितम् ।
अहतं* तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥ इति ।

अथा ।

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा ।
शस्तं तन्माङ्गलीकेषु तावत्कालं न सर्वदा ॥ इति ।

मः ।

एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनम् ।
न कुर्यात्पितृकर्माणि होमं दानं तथा जपम् ॥ इति ।

अथा ।

आजानुमूलं वस्त्रं स्यात्पञ्चकच्छन्तु धारयेत् ।
तथूनमधिकश्चैव सर्वकर्मसु गर्हितम् ॥
कुक्षिद्वये तथा पृष्ठे नाभौ द्वौ परिकीर्त्तितौ ।
वस्त्रस्य धारणं यच्च पञ्चकच्छन्तु तद्विदुः ॥

यद्वा ।

कट्यां नाभौ तथा पृष्ठे कच्छत्रयमुदाहृतम् ।

कच्छत्रयसमायुक्तो यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥

एककच्छो द्विकच्छस्तु मुक्तकच्छस्तथैव च ।

एकवाक्सा अवासाश्च नम्रः पञ्चविधः स्मृतः ॥

वस्तुतस्तु शुष्कवस्त्रत्वमेव कार्यम् ।

प्रागग्रमुदग्रं वा धौतं वासः प्रसारयेत् ।

पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाच्छुचिः ॥

पश्चिमदक्षिणाग्रप्रसारणे पुनः प्रक्षालनविधानात्तथा न कार्यमिति

भावः । अत्राग्रं दशा वृक्षवत् ।

शुष्काभावे गौतमः ।

सप्तवाताहतं वस्त्रं शुष्कवस्त्रप्रतिपादितम् ।

आर्द्रश्चापि द्विजातोनामाहतं गौतमादिभिः ॥

धौताधौतं तथा दग्धं सन्धितं रजकाहतम् ।

शुक्रमूत्राद्यसंसृष्टमाविकं चातसौभवम् ।

पवित्रमिति विज्ञेयं सर्व्वकर्म्मस्वसंशयः ॥

इति पादौ । अतसौभवं क्षौमम् ।

नववस्त्रपरिधाने श्रीपतिः ।

मार्त्तण्डे च धनं (व्रणः) यशः शशधरे क्लेशः सदा भूमिजे

वस्त्रं (वस्त्रे) लाभकरं बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्पदः ।

नानायोगरतिः प्रमोदवनिताशस्यादिलाभो भृगौ

दीनः (दैत्यं) शाश्वतरोगवांश्च मनुजो धृत्वाम्बरं सूर्य्यजे ॥

तथा ।

रोहिणीषु करपञ्चकेऽश्विभे

शुक्लरेऽपि च पुनर्वसुद्वये ।

रेवतीषु वसुदैवते च भेः*

नववस्त्रपरिधानमिच्छते ॥

नववस्त्रपरिधानं स्वसूत्रोक्तमन्त्रेण कार्यम् । वासश्चोपानहश्चा-

पूर्वाणि चेन्मन्त्र इति कात्यायनोक्तेः ।

आताप्तयोऽपि ।

परिधाय नवं वास उत्तरीयञ्च मन्त्रतः ।

द्विरा(च)चामेद्विजो वस्त्रे धौते विपरिधाय च ॥

द्वितीयवस्त्राभावे कात्यायनः ।

एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयतीति ।

आतूकर्ण्यः ।

अभावश्चेद्वितीयस्य वस्त्रचीरं तदा भवेत् ।

द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वापि चतुरङ्गुलमेव वा ।

सूत्रं वस्त्राकृतिं कुर्यात्तेन स्यादुत्तरीयकम् ॥

इदमुत्तरीयं यज्ञोपवीतेन सह योज्यम् । अजिनं वासो वा दक्षि-

णत उपनीय दक्षिणं बाहुमुद्धरते अवधत्ते सव्यमित्यापस्तम्बोक्तेः ।

अत्र विशेषः सङ्ग्रहे ।

* इत्यादिवासातिविश्रान्तागुराधासु । वसुदैवते च निष्ठायाम् । शुक्लरे उत्तराषाढे उत्तर-
फल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपदौचित्यार्थः ।

उत्तरीयं योगपट्टं तर्ज्जन्यां रजतं तथा ।

न जोवत्पितृकैर्धार्म्यं ज्येष्ठो वा विद्यते यदि ॥ इति ।

जीवत्पित्र्यजो नोत्तरीयं कुर्यादित्युत्तरीयं नोपरिवासोमात्रं
किन्तु सग्रन्थिपरिमण्डलं वस्त्रमुत्तरीयं कुर्यादिति जातूकर्ण्योक्तम् ।
अतएव तृतीयमुत्तरीयार्थे इति तृतीयमुपवीतं तत्स्थानापन्नमपि
निषिद्धम् । नववस्त्रमात्रं द्वितीयम् । तथा पादुकारोहणं चैव
इत्यादि वचनात्तदारोहणमपि न कार्यम् ।

स्त्रिया विशेषः सङ्ग्रहे ।

यत्र पुंसः सचेलं स्वात् स्नानं तत्र सुवासिनी ।

कुर्वीतैवाशिरःस्नानं शिरोरोगी जटी तथा ॥

रजोदोषनिमित्तादिस्नानं सशिरसं भवेत् ।

विधवायाः शिरःस्नानं सर्वदैव विधीयते ॥ इति ।

तथा ।

स्नानं कृत्वा चार्द्रवस्त्रं त्यजेन्नद्यामधो द्विजः ।

गृहस्नानमथो कृत्वा विसृजेदेतद्रूढतः ।

अज्ञानादन्यथा कुर्वन् पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

ततस्तदार्द्रवस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य दशायां धृत्वा निष्पीडयेत् मध्याह्ने
चेत्तर्पणादूर्ध्वम् ।

इति वस्त्रपरिधानविधानम् ।

अथ तिलकधारणविधिः ।

पाराशरमाधवीये ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्य श्मशानसदृशं मुखम् ।

अवलोक्य मुखं तस्य ह्यादित्यमवलोकयेत् ॥ इति ।

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

भस्मीभवति तत्सर्व्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥

इति बृहन्नारदीयवचनेन तिलकाकरणे प्रत्यवायश्रवणात् तिलक-
वधिरावश्यकः ।

यत्तु ।

तिलकं सर्व्वदा कुर्याच्छीते स्मार्त्ते च कर्मणि ।

कर्त्ता वाप्यथवा भोक्ता न कुर्याच्छ्राद्धकर्मणि ॥ इति ।

अतिर्य्यक्पुण्ड्रनिषेधपरम् ।

ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्देवे पित्रे च कर्मणि ।

निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥

इति बृहत्पाराशरोक्तेः ।

तथा वासुदेवोपनिषदि ।

ॐ नमस्कृत्य भगवान्नारदः सर्व्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ भग-

वन्मूर्ध्वपुण्ड्रविधिं द्रव्यमन्त्रस्थानादिसहितं मे ब्रूहीति नार-

देन पृष्टो भगवान् द्वितीयकण्डिकायां तद्विधिमाह ।

अथ गोपीचन्दनं नमस्कृत्य उद्धृत्य ।

गोपीचन्दन पापघ्नं विष्णुदेहसमुद्भव ।

चक्राङ्कितं नमस्तुभ्यं धारणाम्बुक्तिदो भव ॥

इति प्रार्थ्य इमं मे गङ्गे* इति जलमादाय विष्णोर्नु कमिति†
मर्हयेत् । ततः अतो देवा अवन्तु नः‡ इत्येताभिर्विष्णुगायत्र्या च
त्रिवारमभिमन्त्र्य ।

शङ्खचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाच्युत ।

गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतम् ॥

इति मां ध्यात्वा गृहस्थो ललाटादिषु द्वादशस्थानेषु अनामि(क्या)-
काङ्क्षुष्या विष्णुगायत्र्या केशवादिभिर्द्वादशनामभिर्वा धारयेत् ।

ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा ललाटकण्ठहृदयबाहुमूलेषु यतिसु
तर्ज्ज्या शिरोललाटहृदयेषु धारयेदित्यादि ।

तथा तत्रैव चतुर्थकण्डिकायां भस्मधारणमुक्तम् ।

अथ रात्रावग्निहोत्रभस्मना अग्नेर्भस्मासीद्विष्णुस्त्रीणि
पदानीति§ त्रिभिर्मन्त्रैरुद्धलनं कुर्यादय एवं विधिना गोपी-
चन्दनं धारयेदयस्वेतदधीते स सर्वेभ्यः पापेभ्यः पूतो भव-
तीति ।

भारते दानधर्मैः ।

* इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतद्रु स्तोमे स च तापहृत्स्या ।

असिक्वा मरुहधे वितसयाज्जीकीये शृणुष्या सुषोमया ॥

† विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रबोचं यः पार्थिवानि विसमे रजांसि ।

यो अस्त्रभायदुतरं सुधस्य विचक्रमाणज्जोधोगायः विष्णवे स्वा ॥ ५ अ. १८ म. यजुः ।

‡ अतो देवा अवन्तु नः यतो विष्णुर्विचक्रमे ।

पृथिव्याः सप्तधामभिः ॥ १ म. २२ सू. १५ कृत् ।

§ त्रीणि पदानि अग्निनोः आविः सन्ति गुहा परः ।

कवी कृतस्य पद्माभिः अवाक् जीर्वाभ्यः परि ॥ ८ म. ८ सू. २१ कृत् ।

माङ्गवोतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्ना बिभर्त्ति यः ।
बिभर्त्ति रूपं साऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥
मौख्येऽप्येवमेव पठितम् ।

इहवारदौयेऽपि ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं यः करोति तुलसीमूलमृत्त्रया ।
तत्रैव नेत्रं तस्य स्यान्मूर्ध्नीन्दोर्बिभृयात्कलाम् ॥

संहितायामपि ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कार्यं विप्रेण ब्रह्मवादिना ।
उद्धृतासीति मन्त्रेण* वैष्णवेन विशेषतः ॥ इति ।

सप्तकारविशेष उक्तः पाराशरमाधवोये ब्रह्माण्डे ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रमाणानि द्रव्याण्यङ्गुलिभेदतः ।
वर्णानि मन्त्रान्देशांश्च प्रवक्ष्यामि फलानि च ॥
पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।
सिन्धुतीरे च वल्लीके तुलसीमूलमाश्रिते ।
मृद एतास्तु सङ्गाह्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ॥
श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वंश्यकरं तथा ।
श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥
अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् ।
अनामिकाऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥

उद्धृतासि वराहेश कृष्णेन शतबाहुना ।

आरुह्य मम गार्गाश्च सर्वं पापं प्रमाचय ॥

एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ।

दर्भपाणिः प्रकुर्वीत भ्रू(भ्रू)मध्यास्तु प्रदीपवत् ॥

श्रीकामः पुष्टिकामस्तु यथेच्छं तिलकं चरेत् ।

नासामूलं समारभ्य वंशपत्रनिभं शुभम् ।

वंशकामोऽङ्घ्रिजः कुर्यात्तिलकं चन्दनादिना ॥

आदिशब्दाद्भस्मतोयमृदो यथाकालं ज्ञेयाः ।

तदुक्तं पारिजाते ।

स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्भुत्वा चैव तु भस्मना ।

देवानभ्यर्च्य गन्धेन जलमध्ये जलेन च ॥ इति ।

तथा ।

वर्त्तिदीपाकृतिं वापि वेणुपत्राकृतिं तथा ।

पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥

मत्स्यकूर्माकृतिं वापि शङ्खाकारमतः परम् ।

दशाङ्गुलप्रमाणं तदुत्तमोत्तममुच्यते ।

नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥

षट् सप्त पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ।

चतुस्त्रिद्व्याङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं स्मृतम् ॥

न पादुकस्थो नादर्शे न जले वावलोकयेत् ।

न प्राहृतशिराः कुर्यात्तिलकं धर्मसाधनम् ॥

धर्मसाधनं कर्माङ्गम् ।

ललाटे केशवं विद्यान्मारायणमथोदरे ।

माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

विष्णुश्च दक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे* मधुसूदनम् ।
 त्रिविक्रमं कर्णमूले वामकुक्षौ तु वामनम् ॥
 श्रीधरश्च हृषीकेशं वामयोर्बाहुकर्णयोः ।
 पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुत्सामोदरं स्मरेत् ।
 तत्रचालिततोयश्च वासुदेवं शिरो न्यसेत् ॥ इति ।

ॐ केशवाय नम इत्या(द्य)दिरत्र प्रयोगः ।

आचारदीपेऽत्र विशेषः ।

जङ्घपुण्ड्रं द्विजस्योक्तं क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् ।
 षड्चन्द्रन्तु वैश्यस्य वर्त्तुलं शूद्रजातिषु ।
 यद्वा समस्तजातीनामूर्ध्वपुण्ड्रं परं स्मृतम् ॥ इति ।

तत्रैव ।

जङ्घपुण्ड्रं मृदा कुर्यात्त्रिपुण्ड्रं भस्मना (सदा) तथा ।
 तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥ इति ।
 अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुन्रजन्मनि ।
 माङ्गल्येषु च सर्बेषु न धार्यं गोपिचन्दनम् ॥

विवाहे देवविसर्जन(देवकोत्थापन)पर्यन्तम् ।

भस्मानससूत्रे तु भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रमुक्तम् ।

भूतिः स्मेति भस्म गृहीत्वा ललाटहृदयबाहुकर्णेषु
 आदित्यः सोमो नम इत्यूर्ध्वायमालिष्येति ।
 वृत्तं वा चतुरस्रं वा बिन्दुमर्द्धेन्दुमेव वा ।

* तद्भुजे दक्षिणभुजे इत्यर्थः दक्षिणस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ।

† ककुत् ककुदि विभक्तिभ्योप आर्चः यथाभुतकलने अर्घस्यासङ्गतेः । एवं अत्र इत्यत्रापि ।

ललाटे यादृशं पुण्ड्रं लिखितं सितभस्मना ।
 तादृशं भुजयोर्मूर्ध्नि स्तनयोश्चान्तरे लिखेत् ॥
 इति पुरुषार्थप्रबोधयन्त्यक्ततोक्तम् । अतएव अग्निहोत्रान्त
 याग्निकैरुपुण्ड्रं (क्रि)ध्रियमाणं दृश्यते । ब्रह्मचारिभिर्विन्द
 कारश्च तेन यथाचारं व्यवस्थातव्यम् । येनास्य पितरो याता
 इति मनुवचनात् ।

शाखां शिखाञ्च पुण्ड्रञ्च समयाचारमेव च ।
 पूर्वैराचरितं कुर्यादन्यथा पतितो भवेत् ॥
 इति विष्णुक्तेः ।
 तथा ।

शङ्खचक्राद्यङ्गनस्तु तुलसीदलभक्षणम् ।
 यः कुर्यान्नियमं नित्यं स याति परमां गतिम् ॥ इति
 शङ्खः ।

नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं समर्चयेत् ।
 चक्राङ्कितः सदा तिष्ठेन्नङ्गतः पाण्डुनन्दन ॥ इति ।
 स्कान्देऽपि काशीखण्डे ।

शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मञ्जरीधरः ।
 गोपौचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टसेत्तदघं कुतः ॥
 शिखा यज्ञोपवीतञ्च त्रिपुण्ड्रञ्चैव नित्यकम् ।
 ब्राह्मणस्य तथैवेदं शङ्खचक्रादिधारणम् ॥ इति ।

• येनास्य पितरां याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति ॥

आश्वलायनस्तु ।

शिवकेशवयोश्चिह्नं शूलचक्रादिकं द्विजः ।

न धारयेत् मतिमान् वैदिके वर्त्मनि स्थितः ॥ इति ।

सर्वं सा(व)धारणमिति न्यायाद्वैदिकमात्रमार्गस्थितस्य निषेधा-
दिकतान्त्रिकोभयमार्गस्थितस्य भवत्येवेति सर्वमनवद्यम् । अत्र
वेचारविशेष आषाढमासविधाने द्रष्टव्यः ।

धारणप्रकारः सात्वतसंहितायाम् ।

चक्रं पद्मं दक्षिणे तु गदां शङ्खञ्च वामतः ।

अष्टाक्षराङ्गितां मुद्रां सर्वस्थानेषु धारयेत् ।

हृदि पद्मं ललाटे च गदां शिरसि धारयेत् ॥

प्रकाशसंहितायां विशेषः ।

कुक्षौ चत्वारि चक्राणि पार्श्वे द्वे दक्षिणे तथा ।

हृदि द्वयं तथा धार्यं स्तने द्वे दक्षिणे तथा ॥

चक्रे द्वे दक्षिणे बाहौ चक्रमेकं गले पुरः ।

तथा पश्चाद्वरेदेकं द्वे पार्श्वे दक्षिणे तथा ॥

पृष्ठादधस्तथा चैकं धार्यमेव सुदर्शनम् ।

शङ्खद्वयं वामपार्श्वे स्तने वामे द्वयं तथा ।

वामबाहौ द्वयं धार्यमेकमेव गले तथा ॥

एकं पार्श्वे तथा धार्यं तथा पश्चाद्गलस्य च ।

पृष्ठमूले तथा चैकं हृदये चैकमेव च ॥

धार्यमेकं पाञ्चजन्यं शङ्खस्थानविदो विदुः ।

हृदि चैकं स्तने चैकं बाहुमूले द्वयं तथा ॥

धार्यं पद्मं दक्षभागे गदां वै वामतस्तथा ।

नारायणस्य मुद्रान्तु सर्वस्थानेषु धारयेत् ॥

इदं मुद्राधारणं वैष्णवविप्रयम् ।

उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रगदादयः ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां वैष्णवत्वे न चान्यथा ॥

इति पञ्चरात्रोक्तेरिति दिक् ।

शैवेस्तु तिर्यक् पुण्ड्रमपि धार्यम् । तदुक्तं स्कान्दे ।

अग्निहोत्राग्निजं भस्म अग्निकार्योद्भवं तथा ।

औपासनात्समुत्पन्नं लक्षहोमोद्भवं तथा ॥

महारुद्राग्निजं भस्म रुद्रस्थानोद्भवं तथा ।

भस्मानि षड्विधान्याहुः सर्वपापहराणि च ॥

त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्निहोत्रसमुद्भवम् ।

अग्निकार्यात्समुत्पन्नं तद्धार्यं ब्रह्मचारिणा ॥

आवसथ्याग्निसंभूतं गृहस्थैरेव धार्यते ।

शेषं भस्मत्रयञ्चैव सर्वैः सर्वत्र धार्यते ।

देवर्षिकृतहोमस्थं धार्यं यत्नेन सर्वदा ॥

अगस्त्यः ।

प्रातस्तु सजलं भस्म मध्याह्ने चन्दनान्वितम् ।

सायन्तु केवलं भस्म शैवैर्धार्यं सदैव तु ॥ इति ।

कालाग्निरुद्रोपनिषदपि ।

अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छ । अधीहि

भगवंस्त्रिपुण्ड्रकविधिं सतत्त्वं किंद्रव्यं किंस्थानं कति-

प्रमाणं का रेखा किं दैवतं के मन्त्राः काः शक्तयः कः
कर्त्ता किं फलमिति । तदु होवाच भगवान् षड्रव्यं
तदग्नेयं भस्म सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्य
अग्निरिति भस्मे(त्यनेना)ति चाभ्यामभिमन्त्र्य मा नः
स्तोकेति* समुद्धृत्य त्र्यम्बकं यजामहे† इति शिरोललाट-
वक्षःस्कन्धेष्वभिमृश्य त्रिभिस्त्यायुषै‡ स्र्यम्बकैश्च तिर्यक्-
तिस्रो रेखाः कुर्वीत । व्रतमेतच्छाश्वतं सर्व्ववेदेषु वेद-
वादिभिरुक्तं तत्समाचरेन्मुमुक्षुरपुनर्भवायेत्यादि ।

स्मृतिसङ्ग्रहे ।

भाले त्रिपुण्ड्रकं भाति गले रुद्राक्षमालिका ।

वक्त्रे षडक्षरां मन्त्रः§ स रुद्रो नात्र संशयः ॥

ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा वाचा निन्दन्ति मानवाः ।

तेषां शूद्रेषु संभूतिरनुमेया विपश्चिता ॥

इति तिर्यक्पुण्ड्रधारणविधिः ।

* मा नः स्तोके तनयं मा न आयुषि मा ना गोषु मा नो अश्वेषु रौरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनां वर्धोर्हविषतः सदसि त्वा इवामहे ॥ १६अ. १६म. यजुः ।

† त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्ध्वारकमिवोदध्यान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

‡ कश्यपस्य त्रायुष जमदग्नेस्त्यायुषं यद्वैवानां त्रायुष तन्मःस्तु त्रायुष मेवरूपैः ।

§ ओं नमः शिवाय । एवरूपः । तथाच—

ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।

स्त्रिनाम सर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥

अथ सन्ध्यावन्दनविधिः ।

तत्र व्यासः ।

प्रातःसन्ध्यां सनत्तत्रां मध्याह्ने स्नानकर्म्मणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि* ॥

सूर्योदयात् पूर्वं घटिकाद्वयं प्रातःसन्ध्याया मुख्यकालः । तथ

सायं सूर्यास्तमयात् पूर्वं घटिकाद्वयम् ।

अथाचम्य कुशैर्युक्ते आसने समुपस्थितः ।

करं सम्पुटकङ्कत्वा सन्ध्यां नित्यं समाचरेत् ॥

नत्वाथ पुण्डरीकाक्षमुपात्ताघप्रशान्तये ।

ब्रह्मावाप्त्यै वयं प्रातःसन्ध्यां वन्द्यामुपास्महे ॥ इति ।

सन्ध्यावन्दनप्रकारस्तु आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

अथ सन्ध्यामुपासीत यावहारात्रयोः सन्धी यश्च पूर्वापराह्नयो-
स्तत्कालभवा देवता सन्ध्या तामुपासीत । वह्निर्ग्रामात् प्राच्या-
मुदीच्यां वा दिशि अनिन्दितायामनल्पमुदकाशयमेत्य प्रातःशुचि-
र्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य शुचौ देशे भूमिष्ठपादौ (नयश्चित्त)
उपविष्ट आचामेत् प्रकृतिस्थमफेनबुद्बुदमुदकमीक्षितं दक्षिण-
पाणिनादाय कनिष्ठाङ्गुष्ठौ विश्लिष्टौ वितत्य तिस्रोऽन्तराङ्गुलीः
संहतोर्द्धाः कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेन हृदयप्रापि त्रिः पीत्वा पाणिं
प्रक्षाल्य स्पृष्टाभसा अङ्गुष्ठमूलेन आकुञ्चितोष्ठमास्यं द्विः प्रमृज्य
सकृच्च संहतमध्यमाङ्गुलिभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पादौ

* संवत्सु—प्रातःसन्ध्यां सनत्तत्रामुपासीत यथाविधि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धाकर्मितभास्कराम् ॥

शिरसाभ्युक्ष्य सृष्टाभ्रसा संहतमध्यमाङ्गुलित्रयेण आस्यमुपसृज्य
साङ्गुष्ठया प्रदेशिन्या घ्राणविनद्वयमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कनि-
ष्ठिकया नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिरङ्गुलिभिः शिरस्तदग्रैरसौ च
सृष्टेदित्येतदाचमनम् ।

एवं द्विराचम्य आत्मानमभ्युक्ष्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथमममन्त्रकं
पञ्चदशमात्रिकं प्राणायामत्रयं कृत्वा समन्त्रं सकृत् कुर्यादायत-
प्राणः सप्रणवां सव्याहृतिकां सावित्रीं सशिरसं त्रिरावर्त्तयेदित्येष
समन्त्रः प्राणायामः ।

अथ कर्मं सङ्कल्प्य शुचौ पात्रे सव्ये पाणौ वा अप आधाय
स्थिरे तूदकाशये यावति कर्मं कुर्वीत तावत् उदकस्य विभागं
कल्पयित्वा तीर्थानि तत्रावाह्य* ता अपः सदभेण पाणिना
आदायादायोत्तानं शिरसि मार्जयेदोपूर्वं अथ आपो हिष्ठेति
तिसृभिः । अथाचमनमुदकमादाय सूर्यश्चेति† पिबेदेतत् समन्त्र-
माचमनम् ।

अथ पुनराचम्य मार्जयेत् प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिः(ऋक्स्य)-

* तीर्थावाहनमन्त्रो यथा—

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।

नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ इति ।

† सूर्यस्य सा मनुष्य मनुष्यपतयस्य मनुकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्वात्रा पापमकार्षं मनसा
वाचा हस्ताभ्यां पदभ्यामुदरेण शिखा अहस्तदवलुप्यतु इदमहमापो अमृतद्योनीं सूर्यं न्योतिषि
परमात्मनि जुहोमि स्वाहा ।

आपो हिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा चाभसात्मानं परिषिञ्चेदेत-
मार्जनम् ।

अथ गोकर्णवत् कृतेन पाणिना उदकमादाय नासिकाग्रे
धारयन् कृष्णघोरपुरुषाकृतिं पाप्मानमात्मानमन्तव्याप्य स्थितं
विचिन्त्य संयतप्राणोऽधमर्षणसूक्तं* दुपदामृचं† चावर्त्य दक्षिणेन
नासाविलेन शनैः प्राणं रेचयन् सर्व्वतस्त्वेनः संहृत्य कृष्णं स्वेन
वर्त्मना पाणिस्थ उदके पातितं ध्यात्वा तदुदकमवेक्षमाणो वामतो
भुवि तीव्रपातेन क्षिप्त्वा तं पाप्मानं वज्रहतं सहस्रधा दलितं भाव-
येदेष पाप्मव्यपोहः । एनमेके न कुर्व्वन्ति । मार्ज्जनेनैव तस्य
व्यपोहितत्वात् । इति दुपदर्कपापशोधनी ।

अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्य वलित्या पर्व्व-
ताना‡मित्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्व्वया सावित्या
त्रिनिवेदयन् क्षिपेत् । ये तु पुनः पाप्मव्यपोहं नेच्छन्ति तेऽना-
चम्यैव अर्घ्यमुत्क्षिपेयुरेतदेव अर्घ्यनिवेदनम् ।

असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परियन् परिषिञ्च्य अप उप-
सृश्य शुचौ देशे दर्भाभसोक्षितं दर्भानास्तीर्य्य व्याहृतिभिरुपविश्य
प्राणायामत्रयं कृत्वा आत्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्या ऋषि-
दैवतच्छ्रदांस्यनुस्मृत्य तामेतां चतुरक्षरशो विभक्ता(मुचित-

* कृतं च मन्त्रं च इत्यादिकम् ।

† दुपदादिर्वात मन्त्रोऽयं १८४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ वलित्या पर्व्वतानां छिद्रं विभक्तिं पृथिवि ।

प्रया भूमिं प्रवत्वति महा त्रिनीषि महिनि ॥ ५म. ४८सू. १कृक ।

योजितैः)मधितपोजितैः षड्भिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गमात्मनि न्यस्य
आत्मानं तद्रूपं भावयेत् । यथा तत्सवितुर्हृदयाय नम इति हृदये ।
शिरस्यं शिरसे स्वाहा इति शिरसि । भर्गो देवस्य शिखायै वष-
डिति शिखायाम् । धोमहि कवचाय हुमित्युरसि । धियो यो
नो नेत्रत्रयाय वौषडिति नेत्रललाटेषु विन्यस्य अथ प्रचोदया-
दस्त्राय फडिति करतलैरस्त्रं प्राच्यादिदशदिक्षु न्यसेत् । एषो-
ऽङ्गन्यासः । एनमयेके नेच्छन्ति । स हि विधिरवैदिक इति ।

अथ मन्त्रदेवतां ध्यात्वा आगच्छ वरदे देवीत्वावाह्य तिष्ठ-
मर्दनश्रेष्ठेषु नक्षत्रेषु आमण्डलदर्शनान्मन्त्रार्थमनुसन्दधानः प्रणव-
व्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपेत् । जपंश्चाक्षसूत्रेण अनामिकायाः
मध्यमादारभ्य प्रदक्षिणं दशभिरङ्गुलिपर्व्वभिर्का गणयेत् ।

आगच्छ वरदे देवि जपे मे सन्निधौ भव ।

गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥

इत्यावाहनमन्त्रः । सवितुर्वरणीयं तेजो वयं ध्यायेमहि योऽस्माकं
प्रियः प्रेरयतीति मन्त्रार्थः ।

अथ देवताध्यानम् । या सन्ध्या सैव मन्त्रोक्ता देवता खलू-
पास्यैव एतां सर्व्वदैकरूपां ध्यायेदनुसन्ध्यमन्यान्यरूपां वा यदैक-
रूपामृग्यजुःसामत्रिपदां तिर्य्यगूर्द्धाधरदिक्षु षट्कुक्षिं पञ्चशिरस-
मग्निमुखीं विष्णुहृदयां ब्रह्मशिरस्कां रुद्रशिखां दण्डकमण्डल्वक्ष-
सूत्राभयाङ्गचतुर्भुजां शुभ्रवर्णां शुभ्राम्बरानुलेपनस्त्रगाभरणां शर-
ङ्गसहस्रप्रभां सर्व्वदेवमयीमिमां देवीं गायत्रीमेकामेव तिसृषु
सन्ध्यासु ध्यायेत् ।

अथ यदि भिन्नरूपां तां प्रातर्बालां बालादित्यमण्डलस्थां रक्त-
वर्णां रक्ताम्बरानुलेपनस्रगाभरणां चतुर्वक्त्रां दण्डकमण्डलवत्सूत्रा-
भयाङ्गचतुर्भुजां हंसासन्नारूढामृग्वेदमुदाहरन्तीं भूर्लोकाधिष्ठात्रीं
गायत्रीं नाम देवतां ध्यायेत् ।

अथ मध्यन्दिने तां युवतिं युवादित्यमण्डलमध्यस्थां श्वेतवर्णां
श्वेताम्बरानुलेपनस्रगाभरणां पञ्चवक्त्रां त्रिनेत्रां चन्द्रशेखरां त्रिशूल-
खण्डखट्वाङ्गुडमरुकाङ्गचतुर्भुजां वृषभासन्नारूढां रुद्रदेवत्यां यजुर्वेद-
मुदाहरन्तीं भुवर्लोकाधिष्ठात्रीं सावित्रीं नाम देवतां ध्यायेत् ।

अथ सायं तां वृद्धां वृद्धादित्यमण्डलमध्यस्थां श्यामवर्णां
श्यामाम्बराभरणस्रगनुलेपनामेकवक्त्रां शङ्खचक्रगदापद्माङ्गचतुर्भुजां
गरुडासन्नारूढां विष्णुदेवत्यां सामवेदमुदाहरन्तीं स्वर्लोकाधिष्ठात्रीं
सरस्वतीं नाम देवतां ध्यात्वा आवाह्य जपित्वा अथ जातवेदसे
सुनवाम सोम*मित्युपस्थाय तच्छंयोऽरावृणीमहे नमो ब्रह्मणे
नमोऽस्त्वग्नये इत्येताभिरुपस्थाय प्रदक्षिणं दिशः सन्ध्यां नत्वा अथ
सन्ध्यायै गायत्र्यै सावित्र्यै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य
• ततः ।

उत्त(रे)मे शिखरे देवी भूम्यां पर्वतमूर्धनि ।

ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता† गच्छ देवि यथासुखम् ॥

इति सन्ध्यां विसृज्य भद्रं वो अपि वातयमन इत्युक्त्वा शान्तिं

* जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः ।

स नः पर्वदति दुर्गाय विन्ना नावेव सित्युं दुरितात्प्रायः ॥ १म. ६२४. १५५५ ।

† ब्राह्मणेः समनुज्ञाता इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

निरुचरनमो ब्रह्मणे इति प्रदक्षिणं परिक्रामन् नासत्यलोकादा-
माताललोकादालोकालोकपर्वतादये सन्ति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो
नित्यं नमो नम इति नमस्कृत्य गुरुन् वृद्धांश्चोप(सं)गृह्णीयात् ।

एवं सायमपि । विशेषस्तु सूर्येति मन्त्रे अग्निश्चेति ब्रूयात् ।
अप्यंशार्द्धास्तमितार्कमण्डलादानक्षत्रदर्शनादासीत् ।

अथ मध्यन्दिने तु आपः पुनन्विति* मन्त्राचमनं कृत्वा
आहूण्या हंसवत्या वा† त्रिः सक्तद्वाध्यमुत्क्षिप्य जर्षुर्बाहुदक्षमुख
उदु त्वं जातवेदसं‡ चित्रं देवाना§मिति सूक्ताभ्यां तच्चक्षुणारित्ये-
कया चादित्यमुपस्थाय जपमासीनो यथेष्टकालं कुर्यादित्येष
सन्ध्याविधिव्याख्यात इति ।

अथ वाजसने(यौ)यिसन्ध्योच्यते ।

तत्र कात्यायनः । मुदा जरु करी च प्रक्षाय आचम्य त्रि-

* आपः पुनन्तु इषिकीं पृथ्वीं पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मण्यतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥

यदुच्छिष्टमभोज्यं यदा दुश्चरितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापी असताश्च प्रतिग्रहं स्नाह ॥

† आहूण्या आहूणेन रजसा इत्यादिकया, हंसवत्या हंसः इषिवदित्यादिकया ।

‡ उदु त्वं जातवेदसं देवं बहूनि केतवः ।

इमे विनाय सूर्यं स्नाह ॥ ७च. ४१म. यजुः ।

§ चित्रं देवानामुदगादनोकं चक्षुर्मन्त्रस्य वरुणस्याग्रः ।

आप्रा आवापृषिवी अक्षरिच सूर्ये आत्मा जगतस्तत्त्ववयं स्नाह ॥ ७च. ४१म. यजुः ।

॥ तच्चक्षुर्देवाहित पुरश्चाक्षुकमुचरन् । पथ्येम अरदः अतं जीवेम अरदः अतं शृण्वाम
अरदः अतं प्रव्वाम अरदः अतमदीनाः आम अरदः अतं भूयश्च अरदः अतान् ।

१६च. २४म. यजुः ।

रायम्यासून् पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं प्रक्षिप्य ऊर्ध्वबाहुद्वय*मुदृत्यं
चित्तं तच्चक्षुर्गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्राडित्यनुवाक†पुरुषसूक्त-
शिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरुपस्थाय प्रदक्षिणोक्त्य नमस्कृत्य उप-
विशेदिति ।

अत्र यद्यपि सूत्रकारेण सङ्क्षेपतो मध्याह्नसन्ध्या (उक्ता) प्रद-
र्शिता तथापि सर्वशाखाधिकरणन्यायेन ।

सन्ध्यात्रयञ्च कर्त्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

अन्यथा नरकं याति सर्व्वक(र्मा)र्मकरोऽपि सन् ॥

इत्यादि स्मृत्या च त्रिकालीना मार्ज्जनादिसर्वाङ्गोपवृंहिता सा
वाजसनेयिभिरपि कार्या । विरुद्धांशस्तु त्याज्य एव । पारक्य‡-
मविरोधि यदिति वचनात् ।

अर्घ्यानन्तरं सन्ध्यातर्पणं कार्यम् । शौनकः ।

अर्घ्यान्ते वा जपान्ते वा प्रागासीनः कुशासने ।

सन्ध्यासु तर्पणं कार्यं स्मृत्वा ऋष्यादिकं ततः ॥

ऋषिर्व्यासः समुद्दिष्टो ब्रह्मा देवतमुच्यते ।

छन्दो गायत्रकञ्चव विनियोगस्तु तर्पणे ॥

प्रयोगस्तु । ॐ भूः पुरुषं तर्पयामि । ओमृग्वेदं त- । मण्डलम् ।

* उदृत्यं तमसस्परि स्तुः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यमग्न्य न्योतिरुत्तमम् ॥ २०अ. २१म. यजुः ।

† विभ्राड् वृद्धत् पिबतु सौम्यं मध्वायुर्दधदयश्पतावविष्णुतम् ।

वातमृतां यो अमिरर्चति तन्ना प्रजाः पुषीष पुरुधा विराजति ॥ २३अ. ३०म. यजुः ।

‡ परोक्तमिति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

अरिण्यगर्भरूपिणम् । आत्मानम् । गायत्रीम् । वेदमातरम् ।
 सन्ध्याम् । कुमारीम् । ब्राह्मीम् । उषसम् ।
 निर्गुजम् । सर्वसिद्धिकरीम् । सर्वमन्त्राधिपतींस्तर्पयामि ।
 आदौ प्रणवमुच्चार्य तर्पयेत् तदन्तिके ।
 अनेन विधिना कुर्यात् सन्ध्यातर्पणमुत्तमम् ॥ इति ।

अथ सन्ध्यावन्दनविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्करः ।

आपो हिष्ठति तिसृभिर्ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः ।
 नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निक्षिपेत् ॥

शौनकः ।

पूर्वोक्तेनैव विधिना प्रोक्षयेत्कुशवारिणा ।
 विप्रुषोऽष्टौ क्षिपेद्दूर्ध्वमधो यस्य क्षयाय (च) सः ॥ इति ।

अथ सन्ध्यामस्तु ।

भूमौ मूर्द्धि तथाकाशे मूर्द्ध्वाकाशे तथा भुवि ।
 आकाशे भुवि मूर्द्धि स्यान्मन्त्रस्नानं विधीयते ॥

आकाशे हृदये । भूमौ पादयोः ।

अर्घ्यविषये ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य रविं वीक्ष्य जलाश्रुणीन् ।
 द्वौ पादौ च समौ कृत्वा पार्श्वी उद्धृत्य निक्षिपेत् ॥

मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् ।
तज्जन्यङ्गुष्ठयोर्योगे राक्षसी मुद्रिका भवेत् ।
राक्षस्या मुद्रया दत्तं तत्तोयं रुधिरं भवेत् ॥

गोमृङ्गलक्षणम् ।

प्रादेशस्तु प्रदेशिन्या तालो मध्यमया भवेत् ।
गोश्च शृङ्गमनामिक्या वितस्तिस्तु कनिष्ठया ॥

शातातपः ।

जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले ।
प्रातर्मध्याह्नयोः काले उत्थायार्घ्यं जले क्षिपेत् ।
उपविश्य तथा सायं स्थले चार्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥

व्यासः ।

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्तिरुद्धं सन्ध्ययोः क्षिपेत् ।
मध्याह्ने सकृदेवेदं क्षेपणीयं द्विजातिभिः ॥

तत्र हेतुः स्कान्दे ।

त्रिंशत्कोट्योः महावीर्या मन्देहा नाम राक्षसाः ।
क्षणान्तिदारुणा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥

तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः ।

उदयन्तं मरुसांशुमभियुध्यन्ति ते सदा ॥

गायत्र्या चाभिमन्त्रोद्धं जलं त्रिःसन्ध्ययाः क्षिपेत् ।

तेन शास्यन्ति ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥

इति पुराणान्तरे एषां न्यूनमज्ञात्वमपि दृश्यते ।

ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
 उपासते सदा सभ्यां प्रक्षिपन्त्युदकाक्षलिम् ।
 दधन्ते तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥
 ततः प्र(या)पाति भगवान् ब्राह्मणैरभिरक्षितः ।
 बालखिल्यादिभिश्चैव जगतः पालनोद्यतः ॥
 पञ्चाङ्गपेक्ष सावित्रीं प्रादक्षिण्यविवर्त्तनम् ।
 कुर्याज्जलेन नासाञ्च चक्षुःश्रोत्रमुपस्पृशेत् ॥
 धीपस्थाने विशेषमाह कश्यपः ।
 हस्ताभ्यां स्वस्तिकं कृत्वा प्रातस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ।
 मध्याह्ने तु ऋजूं बाहू सायं मुकुलितौ करो ॥
 । मन्त्रविशेषमाह देवलः ।
 मितस्य चर्षणीस्तिस्त्रोः* वसवस्वेति† चोदयेत् ।

मितस्य चर्षणीः धृतांश्वी देवस्य सानसि ।
 वसु चित्रवस्तमम् ॥ ११म. ६२च. यजुः ।
 देवस्य सवितोदपतु सुपाणिः स्वर्गुरिः सुबाहुकत ब्रह्मा ।
 अश्वयमाना इक्षिव्यामात्रा दिश आपृच ॥ ११म. ६२च. यजुः ।
 उत्थाय उहती भवोदु तिष्ठ ध्रुवा त्वम् ।
 मिचंतां त उखां परिददाम्यभिष्या एषा मामेदि ॥ ११च. ६४म. यजुः ।
 वसवस्वा ऋन्दन् गायत्रेण कन्दसाङ्गिरसत् ।
 ब्रह्मस्वा ऋन्दन् वैष्टुभेन कन्दसाङ्गिरसत् ॥
 आदित्यास्वा ऋन्दन् जागतेन कन्दसाङ्गिरसत् ।
 विन्ने त्वा देवा वेदानरा आऋन्दन्तानुष्टुभेन कन्दसाङ्गिरसत् ॥ ११च. ६४म. यजुः ।

इमं मेति चतुष्केण॥ सायं कुर्यादुपस्थितिम् ॥

व्यासस्तु ।

सन्ध्यात्रयेऽप्येकमेव ह्युपस्थानं प्रचक्षते ।

उदयमुदुत्यं चित्रं तच्चक्षुस्तिष्ठेद्दिवाकरम् ॥

कात्यायनस्तु । •

उच्चित्रमृगद्वयेनैव॥मुपतिष्ठे(दनन्तरं)द्दिवाकरम् ।

सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्मनीषिणः ।

मध्ये त्वङ्ग उपर्यस्य विभ्रा(जा)ङ्गादीच्छया जपेत् ॥

अङ्गो दिनस्य मध्ये । अस्य उदुत्यं चित्रं देवानामित्यूगद्वयस्य उपरि
विभ्रा(जा)ङ्गादि इच्छया यथेच्छं जपेदित्यर्थः ।

अथ जपधर्माः ।

तत्र व्यासः ।

तंजोऽसीति॥ जपेन्मन्त्रं गायत्र्यावाहने द्विजः ।

आवाह्यं तु जपेत्प्राज्ञो गायत्रीं तां महाफलाम् ॥

गायत्रेऽकपदीत्यादिः॥ गायत्र्याः प्रार्थनं चरेत् ।

नमस्ते तुरीयायेति॥ नमस्कृत्य च तां जपेत् ॥

इमं मे वक्ष्ये गृध्री इव मया च मृडय ।

त्वामवस्युराचक्षे ॥ २१अ. १म. यजुः । इत्यादिना मनुचतुष्टयेन ।

उदयं तमसः इत्यादिना चित्रं देवानामित्यादिना च क्षमद्वयेन ।

वेजोऽसि शुक्रममृतमायुषा आयुर्मे पाहि ।

देवस्य त्वा मवितुः प्रमवोऽङ्घ्रिर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे ॥ २२अ. १म. यजुः ।

गायत्र्यास्यंकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदपदसि ।

। नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परीरजसे । सा पदी मा प्रापत् ॥

आगच्छ वरदे देवीत्यादिना अस्य विकल्पः । तेजोऽसीत्यादेर्वाज-
सनेयिशाखापठितत्वात्तद्विषयत्वं वा ।

गायत्रीध्यानं प्रकारान्तरेणाप्युक्तम् ।

मुक्ताविद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखैः पञ्चभि-
र्युक्तामिन्दुनिबद्धरत्नमुकुरां तत्त्वात्मवर्णात्मिकाम् ।
गायत्रीं वरदाभयाङ्कुशकुशाङ्कुभ्रं कपालं गुणं
शङ्खं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥

जपप्रकारमाह व्यासः ।

प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीञ्च जपेत्ततः ।
समाहितमनास्तूष्णीं मनसा चापि चिन्तयेत् ॥
ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न च चालयेत् ।
न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं मुकुलितौ (करौ) तु तौ ॥
मध्ये तिर्यक्करौ प्रोक्तौ जप एवमुदाहृतः ॥
विधियज्ञाज्जपो यज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ।
विना शब्दं जपो यस्तु चलज्जिह्वादिजच्छदः ।
उपांशुं तं जपं प्राहुर्मनसा मानसं बुधाः ॥
पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगर्चविभावनात्* ॥

* मार्कदर्शनात्, अर्चविभावनात्—इयमेतदसमसम् । उभयप चाद्योमे पश्चमी, चा-सृज-
अर्च इति गुणश्च ।

मध्याह्ने तु ।

तिष्ठंसेदीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात्समाहितः ।

अन्यथा प्राप्नुयः कुर्यात्समासीनः कुशासने ॥

आसनान्याह व्यासः ।

कौशेयं कम्बलञ्चैव अजिनं पट्टमेव वा ।

दारुजं बलपत्रञ्च आसनं परिकल्पयेत् ॥

कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मीक्षन्नीर्घ्याघ्नचर्मणि ।

गजा(वशा)जिने व्याधिनाशः सर्वं वै चित्रकम्बले* ।

नादीक्षितस्योपविशेत् कृष्णसाराजिने गृह्ये ॥

इति निषेधादीक्षितविषयं कृष्णाजिनम् ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्यात्मन एतानि न परेषां कदाचन ॥

पादेन पादमाक्रम्य जपं नैव तु कारयेत् ।

शिरः प्राहृत्य वस्त्रेण ध्यानं नैव प्रशस्यते ॥

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो द्विजः ।

न च वाक्चपलञ्चैव जपन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

* वैशम्पायनस्तु —

सर्वसिद्धौ व्याघ्रचर्मं ज्ञानसिद्धौ मृगाजिनम् ।

वस्त्रासनं रोगहरं वैद्यज श्रीविवर्धनम् ।

कौशेयं पुट्टिदं प्रोक्तं कम्बलं दुःखमोचनम् ॥

वस्त्रमाविकं न तु कार्पासमयम् ।

आसने कार्पासमये जपो भवति निष्फलः ।

इति ब्रह्मजामले कार्पासमयवस्त्रासने दोषश्रवणात् ।

मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
 अथ्यग्रत्वमनिर्व्वेदो जप(सम्पत्ति)संसिद्धिहेतवः ॥
 स्वस्तिकासन(मा)आसीनो जपसिद्धिमवाप्नुयात् ।
 जानूर्ध्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ॥
 ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकासनमुच्यते ।
 पद्मासनसमासीनः सर्व्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 उत्तानौ चरणौ कृत्वा ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः ।
 ऊर्ध्वोर्मध्ये तथोत्तानौ पाणी कृत्वा ततो दृशौ ।
 नासाग्रे दिव्यसेदृष्टिं पद्मासनमिदं स्मृतम् ॥

आसनान्तराणि तु ग्रन्थगौरवभीत्या च नोक्तानि ।

वस्त्रेणाच्छाद्य स्वकारं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
 तस्य तत्फलं जप्यं तद्धौनमफलं भवेत् ॥
 जपकाले त्वक्षमालां गुरोरपि न दर्शयेत् ।
 उल्लङ्घिते तथा मेरौ पतिते वाक्षसूत्रके ॥
 प्राणायामत्रयकृत्वा घृतप्राशनमाचरेत् ।
 पञ्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा ।
 जपो ह्योमस्तथा दानं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

अथ जपमालाप्रकारः ।

पाप्मे ।

अरिष्टं पञ्चजीवश्च शङ्खं पद्मं तथा मणिम् ।
 कुशग्रन्थिश्च रुद्राक्षमुत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥
 अङ्गुलीजपसंख्यानमेकमेकं वरानने ।

पर्वभिर्दशसंख्यातं पञ्चजीवफलैर्दश ॥
 शतं वै शङ्खमणिभिः प्रबालैश्च सहस्रकम् ।
 मौक्तिकैर्दशसाहस्रं सौवर्णैर्लक्षमुच्यते ॥
 कुशग्रन्था कोटिगुणं तुलस्यानन्तकं फलम् ।
 अक्षुषा-समरन्ध्रा च परिपूर्णा दृढा नवा ॥
 निश्चला ग्रथिताऽव्यङ्गा अन्योऽन्यं दृष्टिर्वर्जिता ।
 सशब्दा चञ्चला या तु त्रुटिता ग्रथिता तु या ॥
 भिन्नसूत्रेण ग्रथिता पाषण्डस्य पुरातनी ।
 माला दुःखप्रदायिन्यो ग्रथिता निन्द्यतन्तुभिः ॥

पाषण्डस्य तत्सम्बन्धिनी ।

अक्षास्थिमात्रा मणयः श्रेष्ठाः स्युर्जपकर्म्मणि ।
 अष्टोत्तरशतं संख्या मणीनां श्रेयसी भवेत् ॥
 तदर्धसंख्या कथिता मध्यमा चाधमा पुनः ।
 सप्तविंशतिसंख्याता ततो नैवाधमा भवेत् ॥
 तर्ज्जन्या न स्पृशेत्सूत्रं न क(थे)म्येन विधूनयेत् ।
 अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्त्तं समाचरेत् ॥
 मध्यमाकर्षणं तस्याः सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।
 नान्याङ्गुलिभिराकर्षेन्न नखैश्च तथा स्पृशेत् ॥
 अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थाय पाणिना ।
 जप एवं हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसा सदा ॥

पाणिमाला चेत्यम् ।

अनामिकाया मध्ये च मध्याधःप्रक्रमेण च ।

तर्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता ॥

अस्यार्थः । अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा तदधःक्रमेण प्रदक्षिणावर्त्ततर्जन्या आदिरेखा अन्ते कार्या स्वेयं करे स्थिता माला इत्यर्थः ।

यमः ।

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपेन्नित्यं सर्व्वकल्मषनाशिनोम् ॥

पर्व्वभिस्तु जपेद्देवीमन्यत्रानियमः स्मृतः ।

गायत्र्या वेदवीजत्वाद्देदः पर्व्वसु गीयते ॥

मध्यमादिपर्व्वद्वयं जपकाले तु वर्ज्जयेत् ।

ए(तं)नं मेरुं विजानीयादर्पितं ब्रह्मणा स्वयम्* ॥

अङ्गुष्ठाग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घनात् ।

असंख्यातन्तु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

आश्रमविशेषे जपविशेषमाह मनुः ।

ब्रह्मचारौ गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव द्विसहस्राधिकं जपेत् ॥

गृहस्थस्य संख्यान्तरमुक्तं यमेन ।

अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकापि वा ।

सप्तविंशतिका कार्या ततो नैवाधमा (भवेत्) मता ॥

दशावरामिति कार्यान्तरासक्तविषयम् ।

याज्ञवल्क्योऽत्र विशेषमाह ।

* लङ्घितं विदग्धैरपि इति तत्सङ्गारे पाठः ।

सर्वेषाञ्चैव पापानां सङ्गरे समुपस्थिते ।
 दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् ॥
 मन्त्रसिद्धिकामस्य चतुर्विंशतिलक्षजप उक्तः शारदातिलके ।
 तत्त्वलक्षः विधानेन भिक्षाशी विजितेन्द्रियः ।
 व्यावृत्तित्रयसंयुक्तां गायत्रीं दीक्षितो जपेत् ॥ इति ।

तथा ।

गृहे त्वेकगुणं ज्ञेयं नद्यान्तु द्विगुणं स्मृतम् ।
 गवां गोष्ठे दशगुणमन्यगारे दशाधिकम् ॥
 सिद्धिदैत्रेषु सर्वेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।
 सहस्रशतकोटीनां मनस्तं विष्णुसन्निधौ ॥
 काम्यविशेषेणाङ्गुलिविशेषः ।

तत्र वशिष्ठः ।

अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्जनी शत्रुनाशनी ।
 मध्यमा धनसिद्धयै स्याच्छान्तिकर्मण्यनामिका ।
 कनिष्ठाकर्षणे ज्ञेया ज(प)यकर्मणि सिद्धिदा ॥
 कूर्मचक्रे दीपं दत्त्वा जपे सर्वसिद्धिरिति‡ कूर्मचक्रमुच्यते ।

● तत्त्वं चतुर्विंशतिसंख्या, चतुर्विंशतितत्त्वानि इति कपिलोक्तेः ।

† सहस्रकोटिगुणितमिति निबन्धान्तरं पाठः, स एव समीचीनः कोटीनामिति वृथा
 अनव्यापत्तेः ।

‡ तत्सारेऽपि—

दीपस्थानं समाश्रित्य कृतं कर्म फलप्रदम् ।

दीप्यते पुद्गलो यत्र दीपस्थानं तदुच्यते ॥

वर्तुलं नवकोष्ठं तत्कृत्वा कूर्माकृतिं लिखेत् ।
 स्वरयुग्मक्रमेणैव ऐन्द्याद्यष्टसु दिक्षु च ॥
 कादीन् वर्गान् तमोशान्यां* तथा मध्ये स्थलाधिपम् ।
 तन्नामाद्यक्षरं यच्च कूर्मास्यं तच्च दीपकम् ॥
 तत्पार्श्वकोष्ठौ हस्तौ द्वौ अधोऽधः कुक्षिपादकौ ।
 शेषं कोष्ठं भवेत्पुच्छं मुखे सिद्धिरनुत्तमा ॥
 करस्थाने महाक्लेशः कुक्षौ दुःखमवाप्नुयात् ।
 पटोर्हानिस्तथा पुच्छे पीडा स्याद्वन्धनादिभिः ॥
 मोक्षार्थी वदने कुर्याद्दक्षिणे त्वाभिचारिकः ।
 श्रीकामः पश्चिमे कुर्यादुत्तरे शान्तिदं भवेत् ॥
 ईशान्ये शत्रुनाशः स्यादाग्नेये शत्रु(दायकः)वर्धनम् ।
 नैऋत्ये शत्रुभीतिः स्यादायव्ये तु पलायनम् ॥
 ग्रामे देवे वने वापि यत्र कुत्रावलोकयेत् ।
 दीपस्थाने जपः कार्यः सर्वसिद्धिमभौषुभिः ॥
 कूर्मचक्रमविज्ञाय† यः कुर्याज्जपयज्ञकम् ।
 तस्य (जाप्य)यज्ञफलं नास्ति सर्वानर्थाय कल्पते ॥ इति ।

होमस्तु ।

* लक्ष्मीशे इति तत्सारः ।

† कूर्मचक्रस्य अनावश्यकत्वमुक्तं कतिपयस्थलेषु । यथा—

कुरुक्षेत्रे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

महाकाले च काश्याञ्च दीपस्थानं न चिन्तयेत् ॥ इति ।

क्षीरौदनतिला दूर्वा क्षीरद्रुमसमिद्धरैः ।
 पृथक्कहस्तत्रितयं जुहुयान्मन्त्रसिद्धये ॥
 तत्त्वसंख्यासहस्राणि मन्त्रविज्जुहुयात्तिलैः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुः स विन्दति ॥
 अरुणाज्यैस्त्रिमध्वक्त्रैर्जुहुयादयुतं ततः ।
 महालक्ष्मीर्भवेत्तस्य षण्मासान्नात्र संशयः ॥
 बहुना किमिहोक्तेन यथावत्साधुसाधिता ।
 द्विजन्मनामियं विद्या सिद्धा कामदुघा मता ॥ इति ।

अल्पजपे तु शौनकः ।

प्रातर्विप्रः शुचिः स्नातो हविष्ठाशी जितेन्द्रियः ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरन्तु वा ॥
 होमांश्च जपयज्ञांश्च नित्यं कुर्वीत वै तथा ।
 सर्वकर्मसमृद्धयर्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥
 एषैव प्रतिलोमोक्ता पाठाच्छत्रुविनाशनी ।
 कपिलाज्येन यः कुर्याद्दोममष्टोत्तरं शतम् ।
 तस्य कामाः प्रसिध्यन्ति षण्मासादेव जुह्वतः ॥
 इत्युक्तप्रकारेण यथाशक्ति जपं कृत्वा गायत्रीध्यानं षडङ्गन्यासश्च
 विधाय उत्तमे शिखरे जातेति गायत्रीं विसर्ज्य ब्रह्मार्पणं कार्यम् ।
 योगी ।

करे नीरं समादाय देवा गात्विति* मन्त्रतः ।

• देवा गातुविदो गातु विद्या गातुमित ।

मगधस्यत इम देव यज्ञ स्वाहा वार्ते धाः ॥ ऋ. २१ म. यजुः ।

निवेदयेज्जपं प्रातः प्रयोगस्तत्र कथ्यते ॥

प्रातः सन्ध्याङ्गभूतेन गायत्र्यासु जपेन च ।

साष्टेन शतसंख्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥ इति ।

मुख्यकाले सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र व्यासः ।

आदित्योऽभ्युदिकादयस्य सन्ध्योपास्तिमकुर्वतः ।

ज्ञात्वा प्राणांस्त्रिरायम्य गायत्यष्टशतं जपेत् ॥

पारिजाते तु ।

कालातिक्रमणे चैव चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेत् ।

इत्युक्तम् । सङ्गवपर्यन्तं* प्रातःसन्ध्याया गौणकालः । आ-
प्रदोषावसानं सायंसन्ध्यायाः । इति मण्डनः ।

उदयास्तमयादूर्ध्वं यावत्स्याद्वटिकात्रयम् ।

तावत्सन्ध्यामुपासीत प्रायश्चित्तमतः परम् ॥

इति स्कान्दे विशेष उक्तः ।

सन्ध्याङ्गे तु दत्तः ।

अर्धर्चयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीष्यते ।

अर्घ्यप्रदानतः पूर्वमुदयास्तमयेऽपि वा ।

गायत्यष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजातिभिः ॥ इति ।

गौणकालेऽप्यसम्भवे यमः ।

* सङ्गवसतुर्यपञ्चमषष्ठसुहृतात्मकः कालः ।

प्रातःकालां मुहूर्तास्त्रीन् सङ्गवक्षावदेव तु ।

इति वचनात् ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत्* ।

शर्व्वर्याः प्रथमे यामे तानि कुर्यादयथाक्रमम् ॥

अत्र मुख्यकालानुरोधात् सायंसन्ध्योपासनं पूर्वं कृत्वा आगन्तूना
मन्ते निवेश इति न्यायेन अतोत्कालं कर्म पश्चात्कार्यमिति
न्यायतः प्राप्तं तस्य निषेधार्थं यथाक्रममिति वचनमिति ।

मदनपारिजाते ।

दिवोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च ।

दिवोदितानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

इति स्पष्टोक्तेः ।

अवगाहं ब्रह्मयज्ञं सौरजप्यञ्च वर्ज्जयेत् । इति ।

स्नानं सन्ध्यां त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।

तस्मात्स्नानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सक्त्यजेत् ॥

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत् ।

मनसोच्चारयेन्नान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

प्राणायाममन्त्रा मनसापि नोच्चार्या इत्यर्थः ।

पैठीनसिन्धु ।

सूतके सावितृक्षलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्

नमस्कुर्यादित्यर्थप्रदानान्तां सन्ध्यामाह ।

अन्ये तु ।

उच्चार्य वाचा गायत्रीं दद्यादर्घ्याञ्जलीनपि ।

अष्टाविंशतिकृत्वोऽत्र गायत्रीं मनसा जपेत् ॥ इति ।

* स्वकालं न कृतानि चेत् । इत्याश्रितत्वं पाठः ।

इति गायत्रीजपमध्याहुः । अत्र यथाचारं व्यवस्थेयम् ।

आहभोजिनोऽत्र विशेषः सङ्ग्रहे ।

दशसूत्रः पिवेदाद्यो गायत्र्या आहमुग्दिजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यते तदनन्तरम् ॥

गोभिलः ।

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता ।

जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः स्या चाभिजायते ॥

अत्र जपात् पूर्वं पश्चाद्वा उभयत्र वा मुद्रा दर्शनीयाः । ताद्योक्ताः
गायत्रीहृदये चतुर्विंशतिः । सन्मुखं सम्पुटं विततं विस्तोर्णं
दिमुखं त्रिमुखं चतुर्मुखं पञ्चमुखं षण्मुखं अधोमुखं व्यापका-
ञ्चलिकं शकटं यमपाशं ग्रन्थितं सन्मुखोन्मुखं विलम्बं मुष्टिकं मौक्त्यं
कूर्मं वराहकं सिंहाक्रान्तं महाक्रान्तं मुद्गरं पञ्चवाख्याः ।

तत्र ।

सन्मुखं संहतौ हस्तावुत्तानी कुक्षिताङ्गुली ।

सम्पुटं पद्मकोशाभी तावेकान्योऽन्यसंहतौ ॥

विततं सन्मुखौ हस्तावुत्तानावायताङ्गुली ।

विस्तोर्णं संहतौ पाणी मिथोमुक्ताङ्गुलिद्वयौ ॥

सन्मुखासक्तयोः पाण्योः कनिष्ठाद्वययोगतः ।

शेषाङ्गुलीनां वैरल्यादिमुखत्रिमुखादयः ॥

सन्मुखेति । सन्मुखासक्तपाण्योः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषाङ्गुलीनां
विरलत्वेन च अङ्गुष्ठद्वयमारभ्य अनामिकान्तं यावत् त्रिमुखत्रि-
मुखचतुर्मुखपञ्चमुखा मुद्राः स्युः ।

शेषाङ्गुलीनां संयोगात् पूर्वयोगविनाशतः ।
 तिर्यक्संयुज्यमानाग्रौ संयुक्ताङ्गुलिमण्डली ।
 हस्तौ षण्मुखमित्युक्तौ मुद्रा मुद्राविशारदैः ॥
 अत्र पूर्वयोगविनाशत इत्यत्र पूर्वयोगः कनिष्ठाद्वययोगस्तद्दिनाग्ने-
 नेत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

आकुञ्चिताग्रौ संयुक्तौ न्युक्ती हस्तावधोमुखौ ।
 उत्तानौ तादृशावेव व्यापकाञ्जलिकं करौ ॥
 अधोमुखौ बद्धमुष्टौ बद्धाग्राङ्गुष्ठकौ करौ ।
 शकटं नाम कथितमिति ॥
 बद्धमुष्टिकयोः पाण्योरुत्ताना वामतर्ज्जनी ।
 कुञ्चिताग्रान्यया युक्ता तर्ज्जन्या न्युज्वक्रया ।
 यमपाशमिति प्रोक्तम् ॥

अस्यार्थः । बद्धमुष्टिकयोः पाण्योर्या उत्ताना कुञ्चिताग्रा वाम-
 तर्ज्जनी सा अन्यया दक्षिणतर्ज्जन्या न्युज्वक्रया युक्ता यमपाश-
 मुद्रेति ।

उत्तानसन्धिसंलीनबद्धाङ्गुलिदली करौ ।
 समुपोद्घाटितौ दोर्घावङ्गुष्ठौ ग्रन्थमुच्यते ॥
 ग्रन्थं ग्रन्थितमुद्रेत्यर्थः । उत्तानानि सन्धिसंलीनानि बद्धानि
 अङ्गुलिदलानि ययोस्तौ तयोक्तौ । शेषं स्पष्टम् ।
 कु(स)ञ्चितोर्द्धाङ्गुलिर्वामस्तादृशा दक्षिणेन तु ।
 अधोमुखेन संयुक्तः सम्मुखोन्मुख उच्यते ॥

उत्तानौ नतकोटी च* विलम्बः कथितः करौ ।

मष्टौ चान्योऽन्यसंयुक्तावुत्तानौ मष्टिको भवेत् ॥

मीनसु सम्मुखीभूतौ युक्तानाम† कनिष्ठिकौ ।

ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राग्रशेषाङ्गुलिदलौ करौ ॥

युक्ते संयुक्ते अनामिकाकनिष्ठिके ययोस्तौ तथोक्तौ तावन्योऽन्यं सम्मुखीभूतौ । तथा ऊर्ध्वसंयुक्तानि वक्राग्राणि शेषाङ्गुलिदलानि ययोः करयोस्तौ मीनां नाम मुद्रा ।

अधोमुखः करो वामस्तादृशा दक्षिणेन तु ।

पृष्ठदेशं समाक्रान्तः कूर्चो नामाभिधेयते ॥

ऊर्ध्वमध्ये वामभुजो दक्षकक्षाग्रये करे ।

वाराहो नाम कथितः ॥

दक्षकक्षाग्रये करे सति उक्तलक्षणो वामभुजो वाराहो नाम मुद्रा ।

तथातथाङ्गुली‡ सिंहाक्रान्तः कर्णाग्रितौ करौ ।

किञ्चिदाकुञ्चिताग्रौ चेन्महाक्रान्तं ततः परम् ॥

तावेव कुञ्चिताग्रौ महाक्रान्तं नाम मुद्रा ।

किञ्चिदूर्ध्वगतौ पाणौ मुहुरौ वामतर्जनी ।

अस्यार्थः । किञ्चिदूर्ध्वगतयोः पाण्योर्या वामतर्जनी दक्षिणहस्तेन गृहीता चेत् सा मुहुरमुद्रा ।

* उत्तानोन्नतकोटी च इति ग-पुस्तके पाठः ।

† अनाम अनामिका ।

‡ तथा तथा तादृशः पूर्वोक्तरूपा अङ्गुलयो ययोस्तौ ।

अधोमुखः स्थितो मूर्ध्नि पक्षवो दक्षिणः करः ।

अस्यार्थः । उत्तलक्षणवामतर्ज्ज्या मूर्ध्नि अधोमुखः स्थितो दक्षिणः करः पक्षवो नाम मुद्रेति ।

न जातु दर्शयेन्मुद्रां महाजनसमागमे ।

देवास्तस्य न पश्यन्ति विफलञ्च कृतं भवेत् ॥ इति ।

तस्माद्रहस्येव मुद्रा दर्शनोयाः ।

अत्रावसरे गायत्रीतर्पणमुक्तं शौनकेन ।

अर्घ्यान्ते वा जपान्ते वा प्रागासोनः कुशासने ।

सन्ध्यासु तर्पणं (कार्यं) कुर्यात् स्मृत्वा ऋष्यादिकं ततः ॥

ऋषिर्व्यासः समुद्दिष्टो ब्रह्मा देवतमुच्यते ।

छन्दा गायत्रकश्चैव विनियोगसु तर्पणे ॥

मंत्रविदप्रोतियोगाय गायत्रीतर्पणमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ भूः पुरुषऋग्वेदं तर्पयामि । ॐ भुवः पुरुषयजुर्वेदं तर्पयामि । ॐ स्वः पुरुषसामवेदं तर्पयामि । ॐ महः पुरुष अथर्ववेदं तर्पयामि । ॐ जनः पुरुष इतिहासपुराणं तर्पयामि । ॐ तपः पुरुषसर्वा-
गमं तर्पयामि । ॐ सत्यं पुरुषसत्यलोकं तर्पयामि । ॐ भू-
भुवः स्वः पुरुषमण्डलान्तर्गतं तर्पयामि । ॐ भूरेकपदां गायत्रीं तर्पयामि । ॐ भुवः द्विपदां गायत्रीं तर्पयामि । ॐ स्वस्त्रिपदां गायत्रीं तर्पयामि । ॐ भूर्भुवः स्वस्तुष्टपदां गायत्रीं तर्पयामि । अधोमुखसं तर्पयामि । ॐ गायत्रीं तर्पयामि । ॐ सावित्रीं तर्पयामि । ॐ सरस्वतीं तर्पयामि । ॐ वेदमातरं तर्पयामि । ॐ पृथिवीं तर्पयामि । ॐ जयां तर्पयामि । ॐ कौशिकीं तर्प-

ॐ साङ्गतिं तर्पयामि । ॐ सर्वापराजितां तर्पयामि ।
 ॐ सन्मूर्तिं तर्पयामि । ओमनन्तमूर्तिं तर्पयामि ।
 मन्त्रैरेभिस्तु यो नित्यं चतुर्विंशतिसन्धितैः ।
 गायत्रीं तर्पयेत्तेन तर्पितं स्यात् (स)चराचरम् ॥
 अनेन विधिना कुर्यात्प्रातःकाले च तर्पणम् ।
 मध्याह्ने चैव सायाह्ने मन्त्रैरेतैश्च तर्पणम् ॥
 इति गायत्रीकल्पे प्रातःसम्याविधिः ।

अथ अभिवादनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सम्याञ्च विधिवत्कृत्वा सम्ययोरुभयोरपि ।
 ततोऽभिवादयेद्ब्रह्मणसावहमिति ब्रुवन् ॥

यमः ।

अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।
 भो भवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥

मनुः ।

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणान्तु वीर्यतः ।
 धनधान्येन वैश्यानां शूद्राणान्त्वेव जन्मतः ॥

आपस्तम्बः ।

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
 अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वोक्षरः प्लुतः ॥

अथ निरपि ।

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे इति ।

प्रत्यभिवादे टेः पुतो भवति न तु शूद्रे इति सूत्रार्थः* ।

तथाचायं प्रयोगः । • आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्तेत्यादि ।

यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

बृहस्पतिः ।

जपयज्ञजलस्थञ्च समित्पुष्पकुशानलान् ।

उदपातार्घ्यम(क्षा)ध्वाज्यं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

पाषण्डं पतितं ब्राह्म्यं महापातकिनं शठम् ।

सोपानत्कं कृतघ्नञ्च नाभिवादेत्कदाचन ॥

मनुः ।

यस्य देशं न जानाति स्थानं त्रिपूरुषं कुलम् ।

कन्यादानं नमस्कारं श्राद्धं तस्मै विवर्जयेत् ॥

बृहन्नारदीये ।

सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेष्वपि ।

प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥

तस्मात् सभास्थेभ्यः सकृदेव नमस्कुर्यादिति भावः ।

* स्त्रियामपि निषेध इति कात्यायनवचनात् स्त्रियामपि प्रत्यभिवादनवाक्ये न पुतः । गोविन्दराजस्तु ब्राह्मणस्य नास्ति शर्मापपदं नित्यं प्रागभिधाय प्रत्यभिवादनवाक्ये आयुष्मान् भव सौम्य भद्र इति वदन् निरुपपदसोपपदोदाहरणानभिज्ञत्वमेव निजं प्रापयति । धरणीधरोऽपि आयुष्मान् भव सौम्येति सम्बुद्धिविभक्त्यन्तं मनुवचनं पश्यन्नपि असम्बुद्धिप्रथमैकवचनान्तम् अनुकर्मणा इत्युदाहरन् विचक्षणैरुपेक्षणीय एव ।

सन्ध्यायाम् यमोक्तो विशेषः ।

प्यायानपि कनीयांसं सन्ध्यायामभिवादयेत् ।

विना पुत्रश्च शिष्यश्च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥

अन्तरे तु ।

सर्वेऽपि वा नमस्कार्याः सर्वावस्थासु सर्वदा । इति ॥

अथ विशेषो ब्रह्मचारिविधाने द्रष्टव्यः ।

अथ प्रातर्होमः ।

तत्र दक्षः ।

सन्ध्याकर्मभावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ॥

स्वयं होमे फलं यच्च तदन्येनार्द्धमुच्यते ॥

अतृत्यर्थसारे ।

यजमानः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च कन्यका ।

ऋत्विक् शिष्यो गुरुभ्राता भागिनियः सुतापतिः ॥

एतेरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि ।

पत्नी कन्या च जुहुयाद्दिना पर्युत्तणक्रियाम् ॥ इत्यादि ।

यजमानस्य तत्पत्न्या वा असन्निधाने अन्येन होतव्यम् । त्याग-

कर्त्ता यजमानपत्नी वा उन्मादप्रसवादावन्योऽपि ।

तथा ।

नोपवासी प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते व्रतम् ।

सर्वदा यजमानो वा त्यजेत्तद्दिषुखः शुचिः ॥

अथ पञ्चहोमः कार्यः ।

मरीचिः ।

पक्षहोमं प्रकुर्वीत प्रवसन्नग्निमान् यदि ।
पञ्चयज्ञविधानन्तु लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥

बृहस्पतिः ।

प्रस्थं धान्यचतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्तितम् ।
तिलानान्तु तदर्धं स्यात्तदर्धं स्यादष्टतस्य तु ॥

कात्यायनः ।

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्व्यपूरिका
ष्टतादिना चेत् सुवपूरमात्रिका । इत्यादि ।
अथ नलिकादिना अग्निधमनम् ।
न मुखेनेत्यादि मदनपारिजाते ।

गोभिलः ।

अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी भवेत् ।
पञ्चयज्ञान्न कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः ॥

जातूकर्ण्यः ।

सूतके च समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत् ।
पिण्डं यज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

बृहस्पतिः ।

सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने ।
प्रवासादिनिमित्तेषु दापयेन्न तु हावयेत् ॥ इति ।
रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।
कालम्बुनूदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

इति कात्यायनवचनं वाजसनेयिविषयम् । उपयमनप्रभृत्यौपा-
सनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति तत्सूत्रात् । उदितहोमस्तु
आश्वलायनापस्तम्बादीनाम् । तत्सूत्रे तथा विधानात् । अत्र
यद्वयं सायं तदेव प्रातः । एवं कर्त्तापि ।

अत्र मुख्यकालासम्भवे गौणकालमाह मण्डनः ।*

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

यदागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित्प्राक्तनकर्मणि ॥ इति ।

अस्यार्थ उक्तो मदनपारिजाते । स्वकालादयत्काले कर्म विहितं
तस्मान्मुख्यकालादुत्तरो यः काल उत्तरकर्मकालावधिकः स पूर्व-
कर्मणो गौणकालः । यदा आगामिकर्मणो यो मुख्यकाल-
स्तस्यापि पूर्वकर्मणि केचिद्गौणकालत्वमिच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
अन्तरालवदिति । यथा पूर्वोत्तरकर्मणोर्मध्यकालस्तद्वदयमपी-
त्यर्थः । उत्तरकर्मकाले पूर्वोत्तरकर्मणोः समावेशे यदेति पक्षः ।
तदसमावेशे तु अन्तराल एव गौणः इति व्यवस्था ज्ञेया । स च
गौणे यथा शक्नुयात्तथा कुर्यादित्युपबन्धादिति न्यायाद्विहिताङ्गा-
भावे तत्तद्व्यतिरिक्तनिधिग्रहणस्याचितत्वादावश्यकेषु नित्यनैमित्तिक-
केष्वेव मुख्यकालासम्भवे अङ्गं न तु काम्येऽपीति ।

नन्वेवं दर्शनादेरमावास्यादिविहितकालातिक्रमे गौणकाल-

* मलमासतत्त्वे तु एवं व्याख्यातम् । यदेति पक्षान्तरम् । प्राक्तनकार्ये मध्यकालवत्
आगामिक्रियामुख्यकालस्यापि गौणकालत्वं तत्र सायसम्भवा रात्रिः प्रातःसम्भवाकालश्च गौण-
काल इति ।

कर्त्तव्यता स्यादिति चेत् । अत्रोच्यते । कालोद्देशेन कर्म विधी-
यते न कर्मणि कालः । तस्यानुपादेयत्वात् । तथाच कालो
निमित्तम् । निमित्तभूतकालाभावे चाधिकाराभावादप्यकाले
कृतं कर्म अकृतमेवेति न तत्र गौणकालग्रहणम् । यानि तु
मुख्यकालासम्भवे गौणे कार्याणीति वाचनिकानि तान्येव गौणे
कार्याणि ।

यथा कथञ्चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता ।

न प्राप्तस्य विलोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः ॥

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि रात्र्याः प्रथमप्रहरे
कार्याणीति । पैतृकं नाम आर्द्धिकश्राद्धम् ।

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने कदाचित्सूतकादिना ।

सूतकान्ते तु तत्कार्यं पुनस्तदहरेव च ॥

इति क्षयाहं प्रकृत्योक्तेः । दर्शश्राद्धादौ वचनाभावान्न गौणकाल-
कर्त्तव्यतेति सर्व्वं समञ्जसमित्यलं विस्तरेण । अत्र प्रायश्चित्तादि-
सर्व्वविशेष औपासनविधाने द्रष्टव्यः ।

औपासनानन्तरं ब्रह्मयज्ञकालः । पश्चाद्वा प्रातराहुतेरिति
कात्यायनोक्तेः । अत्रासम्भवे तर्पणात् पूर्व्वं कार्य्यः ।

अत्रावसरे देवतानिर्मात्योद्घासनमुक्तं नारदीये ।

अपसारितनिर्मात्यं तरुणेः किरणात् पुरा ।

पूजकस्तु ततः कुर्यादासनादिकमात्मनः ॥

अविवाहितकन्या च अस्नाता च सरस्वती ।

देवता च सनिर्मात्या हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ इति ।

किरणात् किरणोदयादित्यर्थः ।

मरीचिः ।

विदध्याद्देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।

स्थण्डिले प्रतिमायां वा वज्रौ वा हृदयेऽपि वा ॥

इति प्रातर्होमविधानम् ।

अथ नित्यदानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं अद्यापूतस्तु शक्तितः ॥

अहन्यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।

अनुद्दिश्य फलं तस्य ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥ इति ।

हेमाद्रौ ।

गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

सहस्रगुणमाह्वय याचिते तु तदर्धकम् ॥ इति ।

ग्रामादर्धतरो ग्रामो ह्यर्थिभ्यः किं न दीयते ।

इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥

अस्त्राताशी मलं भुङ्क्ते ह्यजपौ पूयशोणितम् ।

अहुत्वाग्निं क्रिमिं भुङ्क्ते ह्यदत्त्वा वि(श)षमश्रुते ॥

देयवस्वाह याज्ञवल्क्यः ।

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥

अथ नापात्र इत्यनेन द्रव्यादिसन्निधौ पात्रे असन्निहिते तदुद्देशेः
त्यागं तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा अर्पयेन्न त्वपात्रे देयमिति सूचि-
तम् । प्रतिश्रुत्यापि* तत्र* पात्रं ज्ञात्वा न तस्मै दद्यात् ।
अपात्रे दाननिषेधात् । अनधिकारिणा च न तद्वाह्यम् ।

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

इति स्मृतेः । अत्रेतिकर्त्तव्यविशेषस्तुर्थस्तवके (ज्ञेयः) वक्ष्यते ।

अत्र साध्वी स्त्री भर्तृकृत(पुण्यमर्घं)पुण्यार्घं लभते तदुक्तं हेमा-
द्रिणा ।

यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः

कुर्याद्भर्त्ताभ्यर्चनं सत्क्रियाञ्च ।

तस्यार्घं सा तत्फलं नान्यचित्ता

नारौ भुङ्क्ते भर्तृशुश्रूषयैव ॥

या वञ्चयन्ति भर्त्तारं योनिदूषाञ्च याः स्त्रियः ।

योनिदोषात् पुण्यफलं नाश्नन्ति निरयङ्गमाः ॥

अनान्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।

कौतूहलं मलं साध्वया मलं दानस्य कीर्त्तनम् ॥

इति नित्यदानविधानम् ।

अथ मङ्गलावेक्षणम् ।

तत्र दक्षः ।

देवपूजां ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवेक्षणम् ।

रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ॥

तथा ।

गुरुनर्गीष सूर्यश्च प्रातः पश्येत्सदा बुधः । इति ।

भारते ।

वृद्धो ज्ञातिर्यथामित्रं दरिद्रो यो भवेदपि ।

गृहे वासयितव्यास्ते धनमायुष्य(मेव च)मिच्छता ॥

गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहस्रारिकाः ।

गृहेष्वेते न पापास्तु तथा वै तैलपायिकाः ॥

उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा ।

अमङ्गल्यानि चैतानि तथाक्रोशो महात्मनाम् ॥

कात्यायनः ।

श्रोत्रियं सुभगामग्निं गामग्निचितमेव च ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापदभ्यः स प्रमुच्यते ॥

श्रोत्रियलक्षणमुक्तं भारते ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

याज्ञवल्क्यः ।

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकमुच्यते ॥

नारदः ।

लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरीदित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेद्बुधः ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत यस्तस्यायुर्न हीयते ॥

इति मङ्गलावेक्षणविधानम् ।

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजश्रीमदनन्तभट्टविरचिते

विधानपारिजाते आङ्गिकविधौ दिनप्रथम-

भागकृत्यविधानं समाप्तम् ।

अथ द्वितीये भागे अध्ययनं कार्यम् ।

तत्र दत्तः ।

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

समित्युष्णकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

वेदाभ्यासोऽनेकधा भवति ।

वेदस्वोक्तरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं पुनः ।

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा* ॥ इति ।

* तत्राप्यादौ परम्परागतो वेदः पठनीयः । तथाच वशिष्ठः—

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

प्रथमं तमधीयीत तच्छास्त्रं कर्म चाचरेत् ॥

यः स्वशास्त्रां परित्यज्य परशास्त्रां समाशयेत् ।

स शूद्रवर्गहृत्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥ इति ।

तत्र तावदृथादिकमुच्यते ।

ऋग्वेदस्य अग्निर्ऋषिरग्निर्देवता गायत्री छन्दः अध्ययनादौ
विनियोगः । यजुर्वेदस्य वायुर्ऋषिर्वायुर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अध्य-
यनादौ विनियोगः । सामवेदस्य आदित्य ऋषिरादित्यो देवता
जगती छन्दः अध्ययनादौ विनियोगः । अध्ययनञ्च

गुरुश्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आहृतश्चाप्यधीयीत लब्धश्चास्मै निवेदयेत् ॥

इति विधिना कर्तव्यम् । अधीत्य च वेदार्थोऽवगन्तव्यः ।

अधीत्य विधिवद्देवं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥

इति स्मृतेः ।

कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिक(ल्पा)त्थानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्म्मतः साधुशक्तान्यज्ञानः वित्तदा ॥

कल्प आधिव्याधिरहितः । शक्तो गुरुशुश्रूषायाम् । स्पष्टमन्यत् ।
एतं कृतज्ञत्वादयो धर्म्मा व्यस्ताः समस्ता वा यथासम्भवं वदि-
तव्याः ।

वेदाभ्यासरतं क्षान्तं महायज्ञक्रियापरम् ।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥

मनुः ।

* अन्यज्ञानं ज्ञानान्तरम् ।

† मनुस्तु — आचार्यपुत्रः शुश्रूषांनदो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्तोऽध्याप्या दत्त धर्म्मतः ॥

न निन्दाताडने कुर्यात् पुत्रं शिष्यश्च ताडयेत् ।

अधोभागे शरीरस्य नीतमाङ्गे न वक्षसि ॥ इत्यादि ।

अथानध्यायाः ।

तत्र उशनाः ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने तथा ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥

ब्रह्मं प्रेतैष्वनध्यायः शिष्यत्विगुरुबन्धुषु ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये (मृते) तथा ॥

चतुर्दश्यां पञ्चदश्यामष्टम्यां राहुसूतके* ।

ऋतुसन्धिषु† भुक्त्वा च श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च‡ ॥

इदमेकोद्दिष्टव्यतिरिक्तविषयम् । महैकोद्दिष्टे ब्रह्मं न कीर्तयेद्ब्रह्म

इति विशेषोक्तेः । पशुमण्डूकादिभिरन्तरागमने अहोरात्रमन-

ध्यायः§ । देशे शुचावात्मनि चेति सप्तत्रिंशदनध्याया याज्ञ-

वल्कगोक्तास्तात्कालिकाः ।

तथा ।

* राहुसूतके यत्पुद्गलध्यायकीर्तनं तदयस्तालविषयमिति कथितम् ।

† ऋतुसन्धिषु ऋतुसन्धिगतासु प्रतिपत्सु इति विश्वामित्रः ।

‡ श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च इत्येतत् पार्वणविषयम् । एकोद्दिष्टभोजनादौ मन्वादिभि-
स्त्यङ्गोक्तेः । इति गोपीनाथः ।

§ पशुमण्डूकनकुलश्राद्धिमाज्जरमूषकैः ।

कृतेऽनरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोक्त्ये ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । शक्रपातोऽयकालस्तु आग्निहोत्रपञ्चम्यां तदुत्थापनं विजयदशम्यां
तदवगोपनमिति ।

रात्रौ यामइयादव्याग्यदि पश्येन्नयोदशीम् ।

प्रदोषः स तु विज्ञेयश्चतुर्थी पूर्वयामगा ।

सप्तमी सार्वयामस्या प्रदोषोऽधीतिवर्जितः ॥ इति ।

अत्रत्यो विशेषो ब्रह्मचारिप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

इति त्रीविधानपारिजाते आह्निकविधौ

द्वितीयभागकृत्यविधानं समाप्तम् ।

अथ धनार्जनविधिः ।

तत्र दक्षः ।

तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ।

पोष्यवर्गस्तु ।

माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाम्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

योगीश्वरः ।

उपेयादीश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये ।

ईश्वरमभिषेकादिगुणबुक्तमन्यं वा श्रीमन्तम् । अलब्धलाभो योगः

लब्धस्य रक्षणं क्षेमः ।

मनुः ।

सप्तवित्तागमा धर्मा दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्ष्ययोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

दायो(ऽ)न्यायागतं धनं लाभो निधिदर्शनं प्रयोगो वृद्धार्थं धन-

प्रदानम् । कर्मयोगः कथादिः । इदन्तु विप्रादेर्यथायोग्यं
ज्ञेयम् ।

तथाहि ।

अध्यापनमव्ययन यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्मण्यग्रजन्मनः ॥

पश्चान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः ॥

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीदकृषिबाणिज्यपाशुपाख्यं विशः स्मृतम् ॥

कुसीदो वृद्धिजीवनम् ।

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन् बणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्विजातिहितमावहन् ॥

मनुः ।

अद्रोहेण च भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥

ऋतामृताभ्यां जीवे(त)त्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यामृताभ्यां जीवेत* न श्वहत्या कदाचन ॥

ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥

सत्यामृतन्तु बाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।

सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

* सत्यामृताख्याया वापि इति मनुसंहितायां पाठः ।

तथा-

कुसूलकुम्भीधान्यो वा त्रहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा* ।

कुसूलः कोष्ठकं कुम्भी उट्टिका ताभ्यां परिमितं धान्यं यस्य स त्रहिकः । त्रहपर्याप्तं धान्यं यस्य स त्रहिकः । नास्ति श्वस्तनं धान्यं यस्य सोऽश्वस्तनः ।

कुसूलधान्यादिसङ्ग्रहोपायमाह याज्ञवल्क्यः ।

जीवेद्वापि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः ।

शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तवल्लरीग्रहणं शिलम् । एकैकस्य त्यक्तकण-
स्योपादानमुञ्छः । एषां कुसूलधान्यादीनां मध्ये परः पर उत्त-
रोत्तरः श्रेयान् प्रशस्यतर इत्यर्थः । एतच्चातिसंयतं यायावरं
प्रत्युच्यते न शालीनं प्रति ।

एतद्वैविध्यमुक्तं वशिष्ठेन ।

द्विविधो हि गृहस्थो यायावरः शालीनश्चेति । तच्चासंयतो

यायावरः । शालीनस्तु प्रेष्यचतुष्यदधनधान्यादियुक्तः ।

शालीनस्यापि चातुर्विध्यमुक्तं मनुना ।

षट्कर्म्मको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

दाभ्यामेकचतुर्थस्तु ब्रह्मसन्नेन जीवति† ॥

* मनुसंहितायानु वचनमिदं किञ्चित्परिवर्तितं दृश्यते—

कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।

त्राहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥

† एषां गृहस्थानां मध्ये एकः (यो बहुषोषः) ऋतानृतादिपञ्चकं कुसौदसं प्राशयेत् ।

अश्वस्तनोऽल्पोषः त्रिभयां जनाभ्यापनप्रतिग्रहेः दाभ्यां याजनाभ्यापनाभ्यां ब्रह्मसन्नेन च ध्यापनेन
वृत्तिः कुलुकः ।

अत्र षट्कर्मणि याजनाध्यापनप्रतिग्रहकृषिवाणिज्यपाशुधास्यानि ।

शेषं सुगमम् ।

कूर्मपुराणे ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागन्तु विंशकम् ।

त्रिंशद्भागन्तु विप्राणां कृषिङ्गत्वा न दोषभाक् ॥

कृषिप्रकारो वृद्धपाराशरे द्रष्टव्यः ।

अथापदि प्रतिग्रहवृत्तिः ।

चतुर्विंशतिमते ।

सीदंश्चेत्प्रतिगृह्णीयाद्भाग्येभ्यस्ततो नृपात् ।

ततस्तु वैश्यशूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा ॥

असीदतस्तु ।

विद्यमाने धने यस्तु प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ।

रौरवं नरकं प्राप्य तत्रैव परिपश्यते ॥

इति व्यासीक्तमाकलनीयम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेदनं शुधा ।

दग्निहैतुकपाषण्डिकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥

युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी हैतुकः । राजाऽत्र न्यायपरो न तु राजमात्रम् ।

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥

इत्यन्यायपरराजप्रतिग्रहे निन्दाश्रवणात् ।

सर्ववस्तुमपि ।

प्रतिग्रहे सूनचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ।

दुष्टा दशगुणं पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम् ॥

ध्वजी प्राणिहिंसापरः । चक्रो तैलिकः । ध्वजी सुराविक्रयी । वेश्या
सर्ववस्तुमपि ।

सर्ववस्तुमपि ।

अराजन्यप्रसूतस्य राष्ट्रः स्वच्छन्दवर्तिनः ।

घोरः प्रतियहस्तस्य मध्वास्वादो विषोपमः ॥

तथैव राजमहिषी राजामात्याः पुरोहिताः ।

पापेनार्थेन संयुक्ताः सर्वे ते राजधर्मिणः ॥

भारते दानधर्माधिकारे ।

वेदविक्रयिणश्चैव वेदानाश्चैव दूषकाः ।

वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥

मनुः ।

एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतश्च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृहीयान्नध्वयाभयदक्षिणाम् ॥

सर्वतः शूद्रादपि । अभयदक्षिणान्तु स्नेच्छादेरपीति श्लोकार्थः ।

अत्र विशेषो विष्णुपुराणे ।

स श्रोक्ष्य विप्रो गृहीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम् ।

अत्र शूद्रावमामावम् ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानग्राहिणो* द्विजः ।

आददीताममेतंस्मादहस्तावेकरात्रिकम् ॥

इति मनूक्तेः ।

तथा ।

आममांसं मधु घृतं धानाः क्षीरमथोदितम् ।

गुडं तक्रञ्च सङ्गाह्यं निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।

मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

चकारादृगृहादि ।

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः ।

अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

इति विशेषोक्तेः कुलटादेः प्रत्याख्येयमेव । अयमुपदेशः प्रतिग्रह-
प्रवृत्तस्यैव न तु निवृत्तस्येति विज्ञानेश्वरः ।

* अग्राहिणः ग्राहादिपञ्चयज्ञशून्यस्य इति कुल्लूकः । मेधातिथिस्तु ग्राह्यशब्देन 'पाक-
यज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहिता लभ्यते तत्क्रियानुष्ठायिनः । अग्राहिण इति वा पाठः अग्राह्यवत्-
इति तदर्थः । एवं व्याचक्षौ ।

अथ आपहृतिः ।

तत्र वृहस्पतिः ।

अजोवन् कर्मणा स्वेन विप्रः क्षात्रं समाश्रयेत् ।

वैश्यकर्मायवा कुर्याद्द्वौनकर्म* विवर्जयेत् ॥

कौर्म्ये ।

कुसीदं क्षत्रिबाणिज्ये प्रकुर्वीत स्वयङ्मतम् ।

क्षत्रेरभावे बाणिज्यं तदभावे कुसीदकम् ॥

कुसीदो वृद्धिजीवनम् ।

वृद्धिमाह याज्ञवल्क्यः ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ इति ।

अशीतिभागः अशीतितमो भागः । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे
वर्णक्रमाद्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । अयं भावः । ब्राह्मणे
अधमर्णे द्विकं शतं द्वौ भागौ अस्मिञ्छते वृद्धिर्दीयते इति द्विकं
शतम् । तदस्मिन् वृद्ध्यायत्नाभ्युत्थापदा दीयते इति सूत्रेण
कम् । एवं क्षत्रियादौ त्रिकादिशतं प्रतिमासं श्रेयम् ।

अत्र विशेषान्तरमाह स एव ।

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥

मनुः ।

* द्वौनकर्म मूद्रकर्म सेवादिभ्यमित्यर्थः ।

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं नाभीष्टान्तु पुनर्हरेत् ।
 चक्रवृद्धिः कालिका वा कारिका कायिका च या ॥
 वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिका ।
 इच्छाकृता कारिका स्यात् कायिका कायकर्मणि ॥
 हीनजातिं परिक्षीणामृणार्थं कर्म कारयेत् ।
 ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥

मनुः ।

वानस्पत्यं फलं मूलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।
 वृणञ्च गोभ्यो यासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥
 यत्तु भारते लिखितम् । अपृष्ट्वा फलं गृह्णतो हस्तकर्त्तनम्
 तत्प्रकारान्तरेण निर्व्वाहे सति तथा न कार्यमित्येतदर्थमित्यव
 धेयम् ।

अङ्गिराः ।

व्याधितस्य दरिद्रस्य कुटुम्बात्प्रच्युतस्य च ।
 अध्वानं वा प्रवृत्तस्य भिक्षाचर्यं विधीयते ॥

देवलः ।

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
 कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥

उशनाः ।

पतितादनमादत्ते भुङ्क्ते वा ब्राह्मणो यदि ।
 कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं समाचरेत् ॥
 इति योगक्षेमविधानम् ।

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

तत्र ह्यः ।

चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिष्ठत्यकुशादीनि स्नानञ्चाकृतिमे जले ॥

इति ह्यः ।

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्त्रवणेषु च ॥

मग्नपूतैर्जलैः स्नानं प्राहुः स्नानफलप्रदम् ।

न ह्यथा वारिमग्नानां यादसामिव तत्समम् ॥

इति ।

ब्राह्मणैः स्नातुमायातैः सह गच्छन्ति देवताः ।

पितरश्चापि गच्छन्ति वायुभूता जलार्थिनः ।

गत्वोदकान्तं विविक्तं स्थापयेत्तान् पृथक् क्षितौ ॥

तान् मृदादिसम्भारान् ।

त्रिधा कृत्वा मृदं तान्तु गोमयञ्च विचक्षणः ।

मृदेकया शिरः क्षाल्यं हाभ्यां नाभेरथोपरि ॥

अधश्च तिसृभिः (कार्थ्यः) क्षाल्यं षड्भिः पादौ तथैव च ।

प्रक्षाल्य सर्व्वायञ्च द्विराचम्य यथाविधि ।

मग्नान्यस्तोपवीतं यत्रोदरेत्तत्कादाचन ॥

इति स्नानेः कण्ठस्थमेव उपवीतं क्षालनीयमित्युक्तम् ।

तत्र विधिषो हृददाह्निके ।

तैत्तिरीयैः कथाः काण्वा ये च वाजसनेयिनः ।
 कण्ठादुत्तार्य सूत्रन्तु कुर्वीरन् चालनं द्विजाः ॥
 बह्वृचाः सामगाश्चैव ये चान्ये याजुषा अपि ।
 कण्ठादुत्तार्य सूत्रन्तु पुनः संस्कारमाप्नुयुः ॥

तथा ।

तूष्णीमेवावगाहेत यदि स्यादशुचिर्मरः ।
 आचम्य विधिवत्पश्चात्ततः स्नानं समाचरेत् ॥

यमः ।

सपवित्रं करङ्गत्वा आचम्य प्राप्नुयुः स्थितः ।
 प्राणायामत्रयं कुर्यात्कालज्ञानमतः परम् ॥ इति ।

गङ्गाव्यतिरिक्तस्थले विशेषमाह वामनपुराणम् ।

तीर्थे तु कल्पयेद्दिङ्मान्मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 नमो नारायणायैति मूलमन्त्र उदाहृतः ॥
 चतुर्हस्तप्रमाणन्तु चतुरस्रं समन्ततः ।
 प्रकल्पयावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
 विष्णो. पादप्रसूतासि वैष्णवो विष्णुदैवते* ।
 पा(त्रा)हि नखेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥
 तिस्रः कोट्योर्ध्वको(टिच)टी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
 दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥
 नन्दिनोत्थेव ते नाम देवेषु नक्षिणीति च ।

* विष्णुपूजिता इति बहुषु निबन्धेषु पाठः ।

दत्ता पृथ्वी च विहगा विष्णुकाया शिवाऽमृता* ॥
 विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी ।
 क्षेमा च जाङ्गवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
 एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।
 भवेत्सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥ इति ।

प्रकारान्तरमपि ।

नन्दिनो नलिनी सीता मालती च महापगा ।
 विष्णुपादाब्जसम्भूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 भागीरथी भोगवती जाङ्गवी त्रिदशेश्वरी ।
 द्वादशैतानि नामानि यत्र तत्र जलाशये ।
 स्नानोद्यतः पठेन्नित्यं तत्र तत्र वसाम्यहम् ॥ इति ।

गङ्गायान्तु तोर्यान्तरं न स्मर्त्तव्यमित्युक्तं स्कान्दे ।
 गङ्गानदीं समासाद्य नान्यां स्नाने नदीं स्मरेत् ।
 यदि स्मरेत्तदा सद्यस्तथ्य पुण्यं विनश्यति ॥
 स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाङ्गवा जनैः ।
 विना विष्णुपदीं कान्यक्षमर्थमघशोधने ॥ इति ।

अथ मध्याह्नस्नानविधिः ।

आश्वलायनपरिशिष्टे ।

अथ मध्यन्दिने तोर्यमेत्य धौतपादपाणिमुखो द्विराचम्य चायत
 प्राणः शुचौ देशे खनिजेण भूमिं गायत्र्युक्तेण खनित्वा उपरि मृद

* इन्द्रा पृथ्वी च सुभगा विष्णुकाया शिवा (त्रि सिता । पाठोऽयं आर्त्तमन्त्रतः ।

चतुरङ्गुलमुदास्य अधस्तान्मृदं खनित्वा गायत्र्या आदाय गर्त्त-
मुदासितया मृदा परिपूर्य मृदमुपात्तां शुची (देशे) तीरे निधाय
गायत्र्या प्रोक्ष्य हस्ताद्यङ्गमनुलिप्य आश्वामुत्य क्षालयित्वा आदित्यं
निरीक्ष्य तं ध्यायन् स्नायादेतन्मङ्गलस्नानं प्राहुः ।

अथ तीरे द्विराचम्य तृतीय*मस्त्रेणादाय सव्ये पाणौ कृत्वा
व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणभागमस्त्रेण दशसु दिक्षु विक्षिप्य
उत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा तृतीयं गायत्र्याऽभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा
तेन मू(र्ध्वाः)र्द्धिं आपादाद्गायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य सु-
मित्वा न आप ओषधयः सन्तु इति सकृदङ्गिरात्मानमभिषिच्य
दुर्मित्वास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् देष्टि यं च वयं द्विषा इति मृदमङ्गिः
क्षालयेत् । अथ वरुणप्रार्थनादिना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना
स्नायात् । नात्र प्राग्ब्रह्मयज्ञतर्पणादस्त्रं निष्पीडयेत् अपुच्छादयो
ह्यन्ते तर्प्या इत्येष स्नानविधिः । तदेतदसम्भवे अङ्गिरेव कुर्याद्भौमा-
दिषु । न च गृहे मृदा स्नायात् न शीतोदकेन । शीतोष्णोदकेन
गृहे स्नायान्नविधिश्च वर्जयेत् । वहिर्वा शुची देशे सर्व्वं पश्चात्
कुर्यादिति । अत्र

न प्रातर्मृत्तिकास्नानं मध्याह्ने न च गोमयैः ।

इति निषेधाद्गोमयस्नानं नोक्तं तदाश्वलायनविषयम् । कात्या-
यनानान्तु मध्याह्नेऽपि तत्सूत्रे गोमयस्नानमुक्तम् । तेषां प्रातः-
स्नानं सङ्केपेण भवति अनुदितहोमित्वात् ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्म्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विंगर्हितः ।

प्रातः सङ्क्षेपतः स्नानं मध्याह्ने तु सविस्तरम् ॥ इति ।

अतश्च अथातो नित्यस्नानं नद्यादावित्येष स्नानविधिरित्यन्तकण्डि-
कोक्तसर्वाङ्गोपवृंहितं स्नानं मध्याह्ने एव तेषां भवति ।

यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

इति कात्यायनवचनन्तु प्रधानभूतस्नानपरमनाहिताग्निपरं वेति
ज्ञेयम् । प्रातर्न तनुयात् स्नानमिति तदुक्तेः ।

काम्याघमर्षणे मन्त्रमाह याज्ञवल्क्यः ।

जम्बूका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।

अन्तर्जले सक्तज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इदमाप इमं मन्त्रमुक्ता ह्येनो विमुञ्चति ।

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण[†] स्नायादप्सु पुनः पुनः ।

गायत्री वैष्णवी ह्येषा प्राजापत्यर्षिका स्मृता ॥

अशक्नौ सङ्क्षेपस्नानविधिमाह योगी याज्ञवल्क्यः ।

एष विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान्न कुर्याच्चैतन्नायं विधिरुच्यते ॥

* इदमापः प्रवृत्त यत्किञ्च दुरितं मयि ।

ब्रह्महन्मभिदुद्रोह यदा ज्ञेय उतावृतम् ॥

† तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः ।

दिवीव चक्षुगततम् ॥

स्नानमन्तर्जले चैव मार्ज्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अघमर्षणसूक्तेन चिरावृत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह स एव ।

मृदा स्नानं न कुर्वीत रात्रौ सन्ध्यागृहेषु च ।

नैमित्तिके तथा स्नाने तथा भौमार्कवारयोः ॥

तथा ।

भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघ/सु च ।

मृदा स्नानं पिण्डदानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

पिण्डदानमत्र काम्यं नित्यन्तु क्षयाहश्राद्धादि भवत्येव ।

आदित्येऽह्नि जन्मर्क्षे तथा जन्मतिथावपि ।

शोभनेऽस्य दिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

शोभनदिनेषु श्राद्धमपि न कार्यम् ।

ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिरिति श्रुतेः ।

इति पारिजाते । स्नानाङ्गतर्पणादि पूर्ववत् । मध्याह्नसन्ध्या-
वन्दने विशेषः पूर्वमेवोक्तः ।

अथ मध्याह्नसन्ध्यातर्पणप्रयोगः ।

सावित्याः कश्यपस्त्रिष्टुप् मध्याह्नसन्ध्यातर्पणे विनियोगः ।

ॐ भुवः पुरुषं तर्पयामि ॐ यजुर्वेदं ॐ मण्डलं ॐ रुद्र-
रूपिणं ओमन्तरात्मानं ॐ सावित्रीं ॐ वेदमातरं ॐ साङ्गतिं
ॐ सन्ध्यां ॐ युवतिं ॐ रौद्रीं ओमुषसं ॐ निमृजं ॐ सर्वार्थ-

सिद्धिकरीं ॐ सर्वमन्त्राधिपतिं ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषम् । एवं
नमयित्वा उपस्थानादि सर्वं समाप्य

मध्याह्नसन्ध्याह्नत्वेन गायत्र्या जपितेन च ।

यथासंख्येन जप्तेन रुद्रो मे प्रीयतामिति ॥

इति वशिष्ठोक्तेन मन्त्रेण जपं निवेद्य मुद्रादि च • प्रदर्श्य ब्रह्मयज्ञं
कुर्यात् । तत्र श्रुतिः शातपथी ।

अथ ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञ इत्यादिः ।

योगी ।

प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात्प्राप्नुवस्तु कृताञ्जलिः ।

स्वाध्यायश्च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमारभेत् ॥

अत्र कर्मादौ पवित्रादिप्राप्तावपि दर्भपाणिरिति पुनर्वचनं पवि-
त्रोपग्रहव्यतिरिक्तदर्भप्राप्त्यर्थम् ।

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भास्तेषां त्यागी विधीयते ।

इति तेषां त्यागश्च श्रूयते न तु पवित्रादेः ।

योगी ।

आदावारभ्य वेदन्तु स्वात्लोघर्युपरि क्रमात् ।

यदधोतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । स्वात्वा सन्ध्यादिकं स्मृत्वा ओङ्कारव्याहृतिगायत्रो-
पूर्वकं मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदं प्रणवाद्यन्तं यथाशक्ति पठित्वा प्रति-
दिनमेवमेव उपर्युपर्यध्ययनेन समाप्य अन्यवेदमारभ्य एवमेव
समापयेदिति ।

ऋषिच्छन्दोदेवतानि विनियोगं तथैव च ।

अविदित्वा जपेद्यस्तु महानर्थमवाप्नुयात् ॥

आश्रलायनः ।

ब्रह्मयज्ञप्रवृत्त्यर्थं स्वगृहोक्तविधानतः ।

स्वाध्यायं प्रणवाद्यन्तं कुर्यादेवं द्विजः सदा ।

तदन्ते तर्पयेदग्निदेवतर्षिपितृंस्तथा ॥

शौनकोऽत्र विशेषमाह ।

ग्रामाग्राच्यामुदीच्यां वा प्रागुदीच्यामथापि वा ।

निष्क्रम्य तत्र नादेये* तडागस्थेऽपि वाभसि ॥

स्नात्वा यज्ञोपवीतो च भूत्वाचम्योदकं तथा ।

पवित्रे लक्षणैर्युक्ते कृत्वाऽच्छिन्ने सुतारके ॥

तयोरेकैकमेकैकं पाणिना धारयेत् पृथक् ।

एवं पवित्रवन्तौ द्वौ पाणी कृत्वा द्वयोरथ ॥

सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठप्रदेशिन्योस्तु मध्यतः ।

दक्षिणस्याङ्गुली(र्व्य)र्न्यस्य चतस्रोऽङ्गुष्ठवर्जिताः ॥

तथा सव्यकराङ्गुष्ठं दक्षिणाङ्गुष्ठवेष्टितम् ।

कुर्वीत चैवं सम्बन्धौ पाणी दक्षिणजानुनि ॥

निधाय स्वस्य हृदये पश्यन् केवलमम्बरम् ।

सम्मीलिताक्षियुग्मो वा निरुध्य मनसो गतिम् ॥

* नादेये नदीसन्धस्थितिः ।

योगाधिरूढमात्मानङ्गत्वानन्यमनास्ततः ।
 यावन्तं मन्त्रमध्येतुं शक्यं स्वाध्यायमात्मनः ॥
 तावन्तमनुवाकं वा सूक्तं वर्गमथापि वा ।
 सङ्कल्प्य मनसा पूर्वमिदमध्येच इत्यथ ॥
 समस्ता व्याहृतोः पूर्वं जप्त्वा प्रणवपूर्वकम् ।
 सावित्रीञ्च जपेत्पञ्चः* पूर्वमर्चयिष्यस्ततः ॥
 पञ्चाक्षमस्तामित्येवं जपित्वा त्रिः समाहितः ।
 ततो यावत्प्रतिज्ञातमध्यायं सूक्तमेव वा ॥
 ऋचं वाक्यं ततोऽवश्यमधीयीत स्वशक्तितः ।
 पञ्चादौ नम इत्याद्यां करोमीत्यन्तसंयुताम् ॥
 ऋचं जपित्वा पञ्चादौमित्येवं समुदीरयेत्(यन्) ।
 यद्वा दक्षिणैः सा ब्रह्मयज्ञस्य दक्षिणा ॥ इति ।
 माध्याह्निकात्पूर्वमेव तर्पणञ्चाग्रवेदिनाम् ।
 अन्येषां तु स्वर्गद्योक्तं पञ्चादा पूर्वंमेव वा ॥

इति स्मृत्यन्तरम् ।

जप्यानाह आश्वलायनः ।

ऋचो यजूंषि सामानि अथर्वान्नि रसो ब्राह्मणानि कात्या(ल्पा)
 नाराशंसोरितिहासपुराणानीति ।

ऋग्विधाने ।

अग्निमौले जपेत्सूक्तं* पापघ्नं श्रीकरं परम् ।
पारायणफलं तस्य वेदानां वै सहस्रकम् ॥ इति ।

यमः ।

ओङ्कारं व्याहृतोस्तिस्त्रो मायर्ची त्रिपदां तथा ।
मनसैकमनुस्मृत्य वेदादिकमुपक्रमेत् ॥
स्वरव(र्ण)ललोपेतं माकास्थानक्रियान्वितम् ।
वेदमेवं पठेद्यस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते ॥

मनुः ।

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
मानुरोधोऽस्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥
तथा ब्रह्मयज्ञे पुरुषसूक्तस्य फलातिशय उक्तः मात्स्ये ।
ब्रह्मयज्ञे जपेत् सूक्तं पौरुषं† चिन्तयन् हरिम् ।
स सर्वान् जपते वेदान् साङ्गोपाङ्गान् द्विजोत्तमः ॥ इति ।
एवमुक्तविधिना ब्रह्मयज्ञं कृत्वा स्वस्वशाखोक्तमार्गेण देवर्षिपितृ-
तर्पणं कुर्यात् ।

अथ तर्पणधर्मा उच्यन्ते ।

स्मृत्यर्थसारे ।

वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।
तिलान् संस्थाप्य तर्पयेदिति शेषः ।

* अग्निमौले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥

† सहस्रशीर्षेणादिकं षोडशश्रृङ्गम् ।

स्नानशास्त्रेण पात्रे रोमकूपे* न कुत्रचित् ।

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥

दालभ्यः ।

ब्रह्मयज्ञो जपो होमो देवर्षिपितृकर्म च ।

अनाङ्गुल्य कृतं सर्वं न भवेत्सिद्धिकारकम् ॥ इति ।

तेन तर्पणप्रयोगे ओङ्कारः प्रयोक्तव्यः ।

हारीतः ।

आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासाः स्थले कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥

तर्पणजलप्रक्षेपस्तु जले कार्यः ।

यत्तु कार्णाजिनिराह ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम् । इति ।

तदशुचिस्थलविषयम् ।

तथाच विष्णुः ।

यत्राशुचिस्थलञ्च स्यादुदके देवतापितॄन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्यु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

सव्येन देवकार्याणि वामेन पितृतर्पणम् ।

निवीतेन मनुष्याणां तर्पणस्तु विधीयते ॥

वामेन अपसव्येनेत्यर्थः ।

* रोमकूपेषु दाषातिशय उक्तो देवत्वेन ।

रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु सन्नर्पयेत् पितॄन् ।

पितरर्क्षपितामहेन दधिरेण मलेन च ॥ इति ।

यत्तु ।

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥

इति व्यासवचनम् ।

अन्वारब्धेन* सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

इति योगिवचनम् ।

तथा ।

उभाभ्यामपि पाणिभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥

इति व्याघ्रपादवचनञ्च तच्छास्त्रादिविषयमिति मदनपारिजाते
उक्तम् । युक्तमेतत् ।

आद्ये विवाहकाले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे तूभयेनैव विधिरेष पुरातनः ॥

इति कार्णाजिन्युक्तेः । यद्वा येषां शाखायां विशिष्य एकहस्तेन
तर्पणमुक्तं तद्विषयमिति ज्ञेयम् ।

मात्स्ये ।

उभयोर्हस्तयोः कृत्वा सलिलैः पूर्णमञ्जलिम् ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च शुचिस्तर्पणमाचरेत् ॥

प्रागग्रैस्तर्पयेद्देवानुदगग्रैस्तु मानुषान् ।

तानेव द्विगुणीकृत्य तर्पयेत्प्रयतः पितॄन् ॥

प्राचीनावीत्यादिलक्षणमुक्तं भारद्वाजेन ।

उत्क्षिप्ते वामबाहौ तु दक्षिणस्तन्धमाश्रितम् ।

प्राचीनावीतिमित्याहुस्तत्पित्रोऽप्येव कर्मसु ॥

कण्ठावलम्बितश्चैव ब्रह्मसूत्रं यदा भवेत् ।

तन्निवोतमिति ख्यातं शस्त्रं कर्मणि मानुषे ।

यथास्थानस्थितं सव्यं दैवे कर्मणि शस्यते ॥

इवर्षिदिश्यपितृतर्पणं जीवत्पितृकस्यापि भवति ।

जीवत्पितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतर इति कात्यायनोक्तेः ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तर्पणमिति निषेधसु पितृतर्पणमात्रविषयः ।

तस्यापसव्यप्रकारमाह भृगुः ।

अपसव्यं द्विजाग्र्याणां पित्रे सर्वत्र कौर्त्तितम् ।

आप्रकोष्ठाद्यकर्त्तव्यं मातापित्रोस्तु जीवतोः ॥ इति ।

आप्रकोष्ठात् प्रकोष्ठपर्यन्तम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ।

इति कृष्णतिलनिषेधात्तत्तर्पणे शुक्लतिला एव आद्याः । अतिलमेव

तर्पणमिति केचित् ।

पराशरः ।

शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान्श्वलैस्तिलैः ।

पितृन्सन्तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पणे सर्वदा द्विजः ॥

कौर्म्ये तु ।

देवान् ब्रह्मचर्यीश्चैव तर्पयेदक्षतोदकेः ।

पितृं स्तिलैश्च सन्तर्पेदिति धर्मविदो विदुः ॥ इति ।

तथाच देवर्षितर्पणं यवैर्वा शुक्लतिलैर्वेति विकल्पः ।

बाहुं पूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्थस्तर्पयेत्पितॄन् ।

स्थलस्थेन न कर्त्तव्यं पितॄणां प्रीतिमिच्छता ॥

इति पराशरः ।

यत्तु ।

रोमसंस्थैस्तिलैर्नैव तर्पयेन्मतिमान् पितॄन् । इति ।

तत्तु स्थलतर्पणविषयम् ।

योगी ।

आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्थं च कुशाब्जुभान् ।

प्रागग्रेषु सुरान् सम्यग्दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ॥

अत्र आवाहनमन्त्रा विश्वेदेवाः स आगतेत्याद्या देवर्षिपितृ-
लिङ्गका ग्राह्याः । कुशास्तरणमपि स्थलतर्पणविषयम् । जले
असम्भवात् ।

यमः ।

द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

गोमृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।

उदङ्मनुष्यांस्तर्पेत् पितॄन्दक्षिणतस्तथा ॥

सुरर्षिकर्म कुर्वाणः सव्यं जानु निपातयेत् ।

पितॄणां कर्म कुर्वाणो वामजानु निपातयेत् ॥

पाणिनैकगुणं प्रोक्तं दर्भैः शतगुणं भवेत् ।

तर्पणं खड्गपात्रेण ह्यक्षय्यायोपकल्पते ॥

दत्तः ।

कुशाग्रैस्तर्पयेद्देवान्मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितृनय समूलाग्रैस्तर्पणस्तु यथाक्रमम् ॥

खड्गमौक्तिकहस्तेन कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।

मणिकाञ्चनदर्भैर्वा न शून्येन कदाचन ॥ •

इति शातातपक्वनादशून्यो हस्तः खड्गादिमुद्रिकया कर्त्तव्यः । न
तु खड्गादिपात्रग्रहणेन । अन्यथा चर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीनित्यञ्जलि-
विधायकवाक्यबाधापत्तेः ।

अतएवाक्तं योगिना ।

अनामिकां धृतं हेम तर्ज्यां रौप्यमेव च ।

कफि च्छेकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नरः ॥ इति ।

यद्वा शिष्टाचाररक्षार्थं यस्मिन् सूक्ष्मपात्रे धृतं अञ्जलिभङ्गो न
भवति तद्वाङ्ममित्यवधेयम् ।

तथाच क्वागलेयः ।

लघुपात्रं करे कृत्वा सौवर्णं खड्गं वा ।

राजतं ताम्रजं वापि तेन सन्तर्पयेत्पितृन् ॥

तथा ।

जलान्ते तिलदर्भादीन् योऽनुष्ठानाय याचते ।

नानुष्ठानफलं तस्य दातुरेव हि तत्फलम् ॥

जलान्ते निषेधादन्यत्र तदग्रहणे न दोषः ।

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यादिहस्तसे ।

सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयादित्युक्तत्वात् ।

तिलापवादमाह मरीचिः ।

सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।
भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

अन्यत्रापि ।

पक्षयोन्मयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्जयेत् ॥

तथा ।

सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसे तथा ।
गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्दृष्टिर्भवेत् ॥

बौधायनः ।

विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ।
वर्षमर्घ्यं तदर्धं च नेत्वाहुस्तिलतर्पणम् ॥

एतस्य क्वचिदपवादमाह वशिष्ठः ।

उपरागे पितुः श्राद्धे अमायाच्चैव संक्रमे ।
निषिद्धेऽपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

कात्यायनः ।

मघायुगादिभरणीतीर्थपर्वविशेषतः ।
तिथिवारनिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

तथा ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गथायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति त्रिस्थलीसेतौ ।

सङ्ग्रहे तु ।

कठाः काण्वाश्च जाकाला ये च वाजसनेयिनः ।

सतिलं तर्पणं कुर्युर्निषिद्धेषु दिनेष्वपि ॥

उद्धृतोदकतर्पणे तु विशेषस्तत्रैव ।

यद्युद्धृतं निषिद्धेत्तु तिलान् सन्निश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला पाद्या विचक्षणैः ॥

अन्यथा अनुद्धृतोदकतर्पणे ।

मार्जनं तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्धारिधारया ।

कुर्याच्चेद्धारिधाराभिस्तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रं कांस्यसमुद्भवम् ।

पितॄणां तर्पणे शस्तं मृन्मयन्तु परित्यजेत् ॥

षट्त्रिंशदङ्गुलं पात्रमुत्तमं परिकीर्तितम् ।

मध्यमन्तु त्रिभामोऽङ्गुलं कनिष्ठं द्वादशाङ्गुलम् ॥

इति शिवरहस्ये ।

तर्पणस्यावश्यकतामाह कात्यायनः ।

छायां यथेच्छंश्छरदातपार्तः

पयः पिपासुः क्षुधितो यथाशम् ।

बालो जनिर्जीवननी च बालं

योषित्पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्त्रावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वाभ्युदयकृद्भिः सः ॥
पतितसत्र्यासिजौवत्पितृकस्तु देवर्षिर्दिव्यपितृतर्पणं कृत्वा स्वपितृ-
पित्रादिभ्योऽपि तर्पयेत्तदाह लोगाक्षिः ।

दृष्टौ तीर्थे च सत्र्यस्ते ताते च पतिते सति ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥
अविभक्तैरपि भ्रातृभिर्ब्रह्मयज्ञतर्पणे कार्यम् ।
भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
विभागे सति धर्मस्तु भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥
होमाग्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन ।
अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृतकृतम् ॥
पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्वि(जाति)जन्मनाम् ।
अग्निहोत्रं सुरार्चा च सन्ध्या तर्पणमेव च ।
जपस्तपस्तीर्थयात्रा कार्यमेव पृथक् पृथक् ॥
इत्याश्वलायनोक्तेः । अग्निहोत्रमत्र श्रीपासनम् अग्निहोत्रस्य
निषिद्धत्वात् ।

तर्पणक्रममाह वंशिष्ठः ।
देवानां तर्पणं पूर्वमृषीणां तदनन्तरम् ।
ततो दिव्यपितृणाञ्च स्वकीयानां ततः परम् ॥
व्यासः ।
पूर्वं पित्रादयस्तर्प्यास्ततो मात्रादयोऽपि च ।
ततो मातामहाश्चैव मातामहस्ततः परम् ॥
हेमाद्रौ ।

पितृमातृमातामहपितृव्यभ्रातरः सुताः ।
 पितृस्वसा मातुलाश्च तद्भगिन्यश्च यामयः ॥
 भार्यापितृव्यपुत्राश्च भ्रातृपुत्रास्तथैव च ।
 दुहिता शशुरश्चैव भानुका गुरवस्तथा ॥
 आचार्यः सुहृदः श्या(शा)ला उपाध्यायश्च पीषकः ।
 स्वामिनश्च सखायश्च मातापितृश्च बान्धवाः ॥
 आत्मनो बान्धवाश्चैव ज्ञाताज्ञाता यथाक्रमम् ।
 तर्पणे च गयाश्राद्धे तीर्थे महालये क्रमः* ॥ इति ।

सङ्ग्रहे तु ।

ताताम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादिव्रयं
 स(स्त्रि)स्त्रीस्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः ।
 ताताम्बात्मभगिन्यपत्यधवयुग्जायापितासद्गुरुः
 शिष्यामाः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥ इति ।
 अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रिय एकैकमञ्जलिम् ।

इत्युक्तं तत्र विशेषमाह शालङ्कायनः ।

मातृमुख्यास्तु याद्विस्त्रस्तासां दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
 त्रींस्त्रीश्चैव तथान्यासां दद्यादेकैकमञ्जलिम् ।
 सपत्न्याचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥
 सपत्नी सपत्नमाता आचार्यः प्रसिद्धः पत्नी आत्मनः ।
 स्वस्य मानरि जीवत्यां सप(त्नी)द्वजननी मृता ।
 तर्पयेत्केवलामेकां पुच्छिणीं वाप्यपुच्छिणीम् ॥

* तीर्थे चैव महालये । अथमेव पाठः समीचीनः ।

तथा ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम् ॥

इति हेमाद्रौ जातृकर्ण्योक्तेरयं विशेषः । मातामहत
मातृवर्गस्य तर्पणं कार्यमिति केचित् । तन्न ।

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति यावदाभूतसंग्रवम् ॥

इति हेमाद्रौ तन्निषेधात् । न चैतदन्यविषयम् ।

पितृभ्यस्तर्पणं कुर्यात्ततो मातृभ्य एव च ।

ततो माताम(हानाञ्च)हेभ्यश्च क्रम एष हि तर्पणे
इति हारौतोक्तेः । तर्पण इत्युपलक्षणात् पिण्डदानादा
मेव ज्ञेयम् ।

प्रयोगक्रममाह यमः ।

सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयान्नामगोत्रमतः परम् ।

आह्वेषु तर्पणे चैव विधिरेष सनातनः ॥

वशिष्ठः ।

सम्बन्धमनुकीर्त्यैव नामगोत्रमनन्तरम् ।

वस्त्रादिरूपं (सङ्कीर्त्यं) सञ्चित्य स्वधाकारेण तर्पयेत्
योगी तु ।

दृष्यत्विति समुच्चार्य दृष्यतामित्यथापि वा ।

विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयं देवादौनामशेषतः ॥

अमुं तर्पयामीति वा प्रयोगः ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ।

इति कात्यायनोक्तेः । तथाच यथासूत्रं प्रयोगव्यवस्था द्रष्टव्या ।

यमतर्पणस्तु काम्यं दिनविशेष एव ।

तदाह वृद्धमनुः ।

यां काञ्चित्सक्तिं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

यमुनास्तु विशेषेण नियतो नियतेन्द्रियः ॥

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

श्री(डु)दुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

इत्येतैर्नाममन्त्रैस्तु प्रणवादिनमोऽन्तकैः ।

तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

स्नान्दे तु ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यामङ्गारकदिनं यदि ।

तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयेद्(यमुनामपि)यमनामभिः ॥

इत्युक्तम् । यमतर्पणं वाजसनेयिनां नित्यं न तु काम्यम् । तत्-

पूत्रे नित्यत्वेन विधानादिति केचित् ।

सर्वतर्पणान्ते ब्रह्मवैवर्ते विशेष उक्तः ।

यत्रकचनसंस्थानां क्षुत्तृणोपहृतात्मनाम् ।

तेषां हि दत्तमन्नमिदमस्तु तिलोदकम् ॥

सङ्ग्रहे तु ।

आब्रह्मस्तम्बघर्थ्यन्तः* देवर्षिपितृमानवाः ।
 तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥
 अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।
 आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥
 एवमुक्तविधिना सन्तर्प्य वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य स्थले अपसव्येनैव
 पी(निष्पी)डयेत् ।

तदाह पराशरः ।

एवं हि तर्पणं कृत्वा सर्वेषां विधिवद्विजः ।
 निष्पीडयेत्स्नानवस्त्रं तिलदर्भसमन्वितम् ॥
 न पूर्वं तर्पणाद्वस्त्रं न चान्धसि न पादयोः ।
 शिलास्वधोदशं नैव द्विगुणं त्रिगुणं न वा ।
 एतेषु पीडयन् वस्त्रं राक्षसीं कुरुते क्रियाम् ॥

यत्तु ।

द्वादश्यां पञ्चदश्याञ्च संक्रमे आश्ववासरे ।
 वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् ॥ इति ।
 तत् समन्त्रनिष्पीडननिषेधपरम् ।

तन्मन्त्रस्तु ।

ए(ये)के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणी मृताः ।
 ते (तृप्यन्तु) गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ इति ।
 अथ आद्याङ्गतर्पणे विशेषः कथ्यते ।
 प्रयोगपारिजाते ।

* आब्रह्मभुवनाल्लोका इत्यस्मत्तर्पणपद्धतौ पाठः ।

दर्शं तिलोदकं पूर्वं पञ्चाहद्यान्महालये ।
मातापित्रोः क्षये पूर्वं न पञ्चाक्षु परेऽहनि ।
वर्षे(र्गे)कस्य क्षयो येषामन्येषास्तु विवर्जयेत् ॥

!क्षशातातपः ।

पूर्वं तिलोदकं दत्त्वा क्षामश्चाहं समाचरेत् ।
प्रत्यङ्गे न भवेत्पूर्वं परेऽहनि तिलोदकम् ॥
हारीतोऽपि क्षयाहं प्रकृत्याह ।

ततः परेऽह्नि कुर्वीत तर्पणं पुरुषः सुधीः ।
तच्छेषैस्तिलदर्भेस्तु प्रातः स्नात्वा सुधासमम् ॥
गार्ग्यः ।

परेद्युः श्राद्धकर्मार्थो यो न तर्पयते पितॄन् ।
अहम्नाः पितरस्तस्य शापं दत्त्वा व्रजन्ति ते ॥
स्नात्वा तोरं समासाद्य उपविश्य कुशासने ।
सन्तर्पयेत्पितॄन् पूर्वान् स्नात्वा वस्त्रञ्च धारयेत् ॥
इदन्तु श्राद्धे देवताभूतपितृविषयम् । तेन नित्यतर्पणं बहुदैवत्यं
श्राद्धदिने यथाकालं भवत्येव । अतएव

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् क्षयाहे तिलतर्पणम् ।
इति वचनं युज्यते नित्यतर्पणविषयत्वेन । अन्यथा क्षयाहे तर्पणमेव
नास्तीति कुत्र प्रतिप्रसवः स्यादित्युक्तं प्रयोगरत्ने नारायणभट्टैः ।
महालयश्राद्धे तु देवर्षिपितृतर्पणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् । श्राद्धान-
न्तरन्तु आ(ह्ने)इदेवताभूतपितृनेव तर्पयेत् । क्षयाहे तु नित्य-
तर्पणं पूर्वमेव कार्यम् । श्राद्धाङ्गभूततर्पणं द्वितीयदिने सन्ध्या-

वन्दनात् पूर्वमेव कार्यं तथैव श्रिष्टाचारात् ।

तथा ।

पक्षश्राद्धन्तु निवर्त्य तर्पणं स्याद्दिने दिने ।

सक्तमहालये दद्यात्परेऽहनि तिलोदकम् ॥

जीवमानः पिता यस्य माता यदि विपद्यते ।

मातुः श्राद्धं सुतः कुर्याच्च कुर्याच्छ्राद्धतर्पणम् ॥

इति सङ्ग्रहे । श्राद्धतर्पणं श्राद्धाङ्गतर्पणमित्यर्थः ।

वृद्धिश्राद्धादौ तु नास्त्येव ।

वृद्धिश्राद्धे सपिण्डे च प्रेतश्राद्धे तथैव च ।

मासानुमासिके चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

इति गार्गीक्तेः । तीर्थप्राप्तौ तु स्वशास्त्रोक्ततर्पणं कृत्वा देवा यक्षा-

स्तथा नागा इत्यादि*पुराणोक्तमन्त्रैर्देवान् सन्तर्प्य सनकश्च सनन्दश्च

इति मन्त्रेण† कृषौन् सन्तर्प्य अग्निष्वात्तास्तथा सौम्या इत्यादिः

पितृतर्पणं कुर्यादिति त्रिस्थलीसेतावुक्तम् ।

तर्पणफलमाह शङ्खः ।

देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वांसरसोऽसुराः ।

क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो ज(नि)म्बनाः खगाः ॥

विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ।

निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये ।

तेषामाप्नायनाद्येतद्दीयते सलिलं मया ॥

सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वीरः पञ्चत्रिंशत्तथा ।

सर्वे ते वसिमावान् मद्भजेनाम्भुना सदा ॥

एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।

स गच्छेत्परमं स्थानं तेजोरूपं निरामयम् ॥ इति ।

अकरणे निन्दोक्ता कात्यायनेन ।

अतर्पिता देहाद्गुधिरं पिबन्तीति ।

तर्पणानन्तरं जले देवतार्चनमाह योगी याज्ञवल्क्यः ।

निष्पीड्य स्नानवस्त्रान् प्राचम्य विधिवत्ततः ।

देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममक्षरः ॥

ब्रह्मवैष्णवरीद्वैस्तु सावित्रैर्मन्त्रवारुणैः ।

तस्मिन्निरेव मन्त्रैस्तु अर्चयेत्सुसमाहितः ॥

अप्सुग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमास्तु च ।

षट्ष्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥ इति ।

तस्मिन्ना मन्त्रा ब्रह्म जज्ञानमित्यादयः ।

अत्रावसरे नवग्रहपूजां केचिदिच्छन्ति । ततः सूर्याभिर्घ्न्यं
दद्यात् ।

तदुक्तं नृसिंहपुराणे ।

ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पसमन्वितम् ।

उत्थाप्य मूर्ध्निपर्यन्तं गायत्रीमन्त्रमुच्चरन् ॥ इति ।

योगी ।

ततोऽवलोकयेदर्कं हंसः शुचिर्हृदिस्थितः* ।

* हंसः शुचिर्हृदिस्थितः सङ्गीता वेदिवदतिथिर्दूरीयसत् ।

नृपहरसङ्गतसदृशोमसदृशः गीता मन्त्राः अत्रिजा कृतं यत् ।

स्वयंभूरित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणम् ।

आवृत्य च नमस्कुर्याद्दिशो दिग्देवता अपि ॥

तत्प्रयोगस्तु ॐ प्राच्ये दिशे नमः ॐ इन्द्राय नम इत्यादिकरूपो
ज्ञेयः । एवमुक्तविधिना स्नानादि कृत्वा कलसमुत्तमोदकेनापूर्य्य
पात्रहस्तो गृहं व्रजेत् ।

तदुक्तं मात्स्ये ।

जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ इति ।

इति श्रौतमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

मध्याह्नस्नानादिविधानम् ।

अथ गृहे देवतार्चनविधिः ।

तत्र ।

विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां समर्चनम् ॥

— इति मरीचिवचनात् पूर्वाह्णो देवतार्चनस्य मुख्यः कालः ।

पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यादलिकर्म तथैव च ॥

इति कूर्मपुराणोक्तो मध्याह्नकालो गौणः ।

• स्वयंभूरसि त्रेतो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे दीहि ।

सूर्यस्याहृतमन्वावर्ते ॥ २५. २६म. यजुः ।

नारदीये तु ।

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।

यथा सन्ध्या स्मृता नित्या देवपूजा तथा बुधैः ॥

अशक्नो विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ।

मध्याह्ने चैव सायञ्च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥ इति ।

पूज्यदेवताश्च निगमे दर्शिताः ।

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं सूर्यमग्निं गणाधिपम् ।

दुर्गां सरस्वतीं लक्ष्मीं गौरीं वा नित्यमर्चयेत् ॥

पाञ्चेऽपि ।

आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।

नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताः ॥

कौर्म्ये ।

न विष्णुपाराधनादन्यद्विद्यते कर्म वैदिकम् ।

तस्मादनादिमध्यान्तं विष्णुमाराधयेन्नरः ।

तस्मिन्नाराधिते देवे सर्वमाराधितं भवेत् ॥ इति ।

पञ्चायतनस्थापनक्रम उक्त आचारदीपे ।

शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करे-

भास्येनागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः ।

देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽजेक्षरे-

नार्थ्याः शङ्करभागतोऽतिशुभदा व्यस्तासु ते हानिदाः ॥

प्रधानस्य शङ्करभागतः । इनः सूर्यः । आर्या शक्तिः । ऐशा-

न्यादिक्रमेणेत्यर्थः । शेषं प्रसिद्धम् ।

न्यासमाह योगी ।

अङ्गुष्ठे चैव गोविन्दं तर्ज्जन्याञ्च महीधरम् ।
मध्यमायां हृषीकेशमनामिकां त्रिविक्रमम् ॥
कनिष्ठायां न्यसेद्विष्णुं करमध्ये च माधवम् ।
हस्तन्यासो मया प्रोक्तो द्विजानां पावनः परः ॥
अग्नौ हुतश्चैन्दवश्च देवतार्चनमेव च ।
हस्तन्यासप्रसादेन सर्व्वं भवति चाक्षयम् ॥

शारदातिलके ।

भूतशुद्धिं तथा प्राणप्रतिष्ठां मातृकास्ततः ।
सन्ध्यादौ तु सकृत्कृत्वा न कर्त्तव्याः पुनः पुनः ॥ इत्युक्तम् ।

अथ अङ्गन्यासः ।

करयोः पादयोज्जान्वोः कक्षयोर्नाभौ हृदि क्रमात् ।
कण्ठे बाह्वोर्मुखे नेत्रे मूर्ध्नि वामादितो न्यसेत् ॥

अयं प्रत्यृचं पुंसूक्तन्यासः । षडङ्गन्यास इत्येके ।

षडङ्गन्यास इत्येके त्वङ्गः षडृच उत्तरं ।
यथात्मनि तथा देवे न्यासश्च परिकल्पयेत् ॥
षोडशपूर्व्वकैर्मन्त्रैः षोडशभिः पृथक् पृथक् ।
न्यासेन तु भवेत्सोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
आवाहनासनं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
स्नानं वस्त्रोपवीतेन गन्धमाल्यादिभिः क्रमात्* ॥

* वस्त्रोपवीते च गन्धमाल्यादि च क्रमात् । अयमेव समीचीनः पाठः, द्वितीयानुपदयो-
रनन्वयात् ।

धूपं दीपञ्च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणम् ।

षोडशोद्वासनं कुर्यादेष नारायणो विधिः* ॥

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।

अर्घ्यं स्नाने तथा वस्त्रे उपवीतोपहारयोः ॥ इति ।

आगमदीक्षावतस्तु तदागमोक्तप्रकारेण न्यासान् कृत्वा वैदिक-
तान्त्रिकमिश्रमार्गेण पूजा कार्या । तदुक्तमेकादशस्कन्धे ।

वैदिकं तान्त्रिकं मिश्रं त्रिविधं तत्र मिश्रकम् ।

उत्तमं सर्व्वपूजानां विष्णुभक्तस्य माधव ॥ इति ।

अत्रोपयुक्तं लिख्यते ।

प्रक्षाल्य पादावाचम्य देवतायतनं विशेत् ।

समासीनस्तु सङ्कल्प्य पात्रासादनमाचरेत् ।

आराधकः स्वस्य पुरः शङ्कस्थापनमाचरेत् ॥

यः शङ्कं भुवि संस्थाप्य पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।

तस्य पूजां न गृह्णाति तस्मात्पौठं प्रकल्पयेत् ॥

शङ्कोदकं सदा पुण्यमतिप्रियतमं हरिः ।

उद्धरिष्या जलज्वाह्यं नाप्सु शङ्कं निमज्जयेत् ॥

शङ्कस्य पृष्ठसंलग्नं पयः पापकरं ध्रुवम् ।

तेन न स्नापयेद्देवं पूजनात्पापसम्भवः ॥

सच्छाद्य सितवस्त्रेण लिङ्गं संशोधितैर्जलैः ।

सुवर्णताम्ररजतपात्रस्थैः शङ्कसंस्थितैः ।

यद्वा नूतनमृत्पात्रसंस्थितैः स्नापयेच्छिवम् ॥

* षोडश्या तत्संख्याया पुरुषसूक्तोक्त्या कृत्वा इत्यर्थः ।

इत्यादित्यपुराणे पूर्वार्ध्याये उक्तम् ।

नारदीये ।

आत्मनो दक्षिणे भागे तुलस्यादि निधापयेत् ।

घृतदीपञ्च तत्रैव तैलस्य तु विपर्ययः ॥

वामभागे जलैः पूर्णं शङ्खमेव निधापयेत् ।

यथा देहे तथा देवे मन्त्रन्यासं समाचरेत् ॥

न्यासनिषेधः स्थावरपरः ।

चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।

उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने ।

अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् ॥

इति भागवतोक्तेः ।

तथा ।

द्विजानामेव नान्येषां शालग्रामशिलार्चनम् ।

स्त्रीणाञ्चेवाथ शूद्राणां विप्रहस्तेन पूजनम् ॥

स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।

स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि वा ॥

इति बृहन्नारदीये ।

कौर्म्येऽपि ।

ब्राह्मण्यपि हरं विष्णुं न स्पृशेच्छ्रेय इच्छती ।

सनाथा मृतनाथा वा तस्या नास्तौह निष्कृतिः ॥ इति ।

लिङ्गस्पर्शनिषेधोऽपीदानीन्तनप्रतिष्ठितलिङ्गविषयः ।

तथाहि नारदीये ।

यदा प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्विर्यथाविधि ।
 ततः प्रभृति शूद्रश्च योषिश्चापि न संस्पृशेत् ॥
 दीक्षितानां द्विजान्येषां स्त्रोणामपि तथैव च ।
 लिङ्गे स्वगुरुणा दत्ते पूजा नान्यत्र सा स्मृता ॥
 इति नन्दिपुराणोक्तेः स्त्रीशूद्राणां पार्थिवलिङ्गादिपूजाधिकारो
 ज्ञेयः ।

यत्तु ।

जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् ।
 देवताराधनञ्चैव स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥ इति ।
 तत् शालग्रामादिविषयमिति सर्व्वमनवद्यम् ।
 निर्माल्यांदासनं प्रातः कार्य्यमित्युक्तं नारदपञ्चरात्रे ।
 यः प्रातरुत्थाय विधाय नित्यं
 निर्माल्यमीशस्य निराकरोति ।
 न तस्य दुःखं न दरिद्रता च
 नाकालमृत्युर्न च रोगमात्रम् ॥

क्रियासारे ।

मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं संगृह्य पूजयेत् ।
 अङ्गुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां निर्माल्यमपनोदयेत् ॥
 ग्राह्यपुष्पाणि नृसिंहपुराणे ।
 पुष्पैररण्यसंभूतैः पत्रैर्वा गिरिसन्धवैः ।
 अपर्य्युषितनिम्बिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥
 आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्भरिम् ।

शमीपुष्पं विष्णुपुष्पं चम्पकं तगरं तथा ॥
 करवीरं तथा श्वेतं पाटलं कुशपुष्पकम् ।
 वनमालाऽप्यशोकश्च सेवती कुञ्जमालती ॥
 त्रिसन्ध्यश्च तथा श्वेतं कुन्दश्च शतप(पा)त्रकम् ।
 मल्लिका चैव जाती च सर्वपुष्पाद्विशिष्यते ॥

प्रयोगपारिजाते व्यासः ।

प्रतिमापटयन्त्राणां नित्यस्नानं न कारयेत् ।
 कारयेत्पर्वदिक्से यदि वा मलधारणम् ॥

तथा ।

जातीपुष्पसहस्रेण दद्यान्मालां सुशीभनाम् ।
 विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥
 अपामार्गं भृङ्गराजं शमोपत्रश्च स्वादिरम् ।
 दूर्वा च कुशपत्रश्च दमनं मरुकां तथा ॥
 ततः श्रेष्ठं विष्णुपत्रं ततस्तु तुलसी वरा ।
 एतेषाञ्च यथालाभं पञ्चैरभ्यर्चयेद्दरिम् ॥
 पुष्पेषु कलिका वर्ज्या ग्राह्या कमलचम्पकम् ।
 स्नातेन तुलसी ग्राह्या नान्यथा राजवत्सभा ॥
 अस्नात्वा तुलसीं ह्रिन्वा देवार्थे पितृकर्मणि ।
 तत्सर्वं निष्कलं याति पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति पात्रे ।

अथ वज्रपुष्पाणि विष्णुधर्मोत्तरे ।

उग्रगन्धोन्मगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।

अन्यायतनजातानि कण्टकौनि तथैव च ॥
 रक्तान्यकालजातानि चैत्यवृक्षोज्ज्वानि च ।
 श्मशानजातपुष्पाणां दानं देवे विवर्जयेत् ॥
 क्रकराख्यस्य पुष्पाणि तथा धुस्तू(धत्तू)रकस्य च ।
 कृष्णञ्च कुटजञ्चार्कं नैव देयं जनार्दने ॥

शिवस्य वर्ज्यपुष्पाणि प्रसाददीपिकायाम् ।
 जपा बभ्रूकसिन्दूरं तथा चैसम्बिके शुभे ।
 मदन्ती केतकी यूथी मालती कुटजानि च ॥
 वर्वरी सर्जपत्री च तथाच कुसुद्वयम् ।
 आनीतं नार्पयेच्छ(भोः)भौ प्रमादादपि दोषकृत् ॥

स्कान्दे तु ग्राह्यान्युक्तानि ।
 वार्हतं कर्णिकारञ्च करवीरं तिलस्य च ।
 विल्वपत्रञ्च कङ्गारमर्कं मन्दारमेव च ॥
 नीलोत्पलञ्च रक्तञ्च कमलं पद्मसंज्ञकम् ।
 कदम्बञ्च कुसुम्भञ्च अशोकं वकुलं तथा ।
 एवमादौनि पुष्पाणि विशिष्टानि शिवार्चने ॥

काशीखण्डे ।

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुङ्कुमस्य च ।
 चन्दनस्य त्रयो भागाः शशिनस्त्वेक एव हि ।
 यक्षकर्म इत्येष समस्तसुरवत्तमः ॥

गारुडे ।

कर्पूरं चन्दनं दर्भं कुङ्कुमञ्च समांशकम् ।

सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्तामरवत्सभम् ॥

देवोपुराणे विशेषः ।

शिवं विवर्जयेत्कुन्दमुन्मत्तञ्च ह्(रेः)रौ सदा ।

देवीना(म)श्चार्कमन्दारावादित्ये तगरं तथा ॥

आचारदीपेऽपि ।

अक्षतैर्नार्चयेद्दिष्णुं न तुलस्या गणेश्वरम् ।

दूर्वाभिर्नार्चयेद्गुर्गां न केतक्या महेश्वरम् ॥

जलं पर्युषितं त्याज्यं पत्राणि कुसुमानि च ।

तुलस्यगस्त्यविल्वानि गङ्गावारि न दुष्यति ।

न निर्माल्यं हेमपुष्पमर्पयेदपितं सदा ॥ इति ।

तथा ।

वस्त्रानीतं करानीतं स्वयं पतितमेव च ।

एरण्डपत्रैरानीतं तस्य पूजा च निष्फला ॥

योऽर्चयेद्दिविद्वक्त्या परानीतैश्च साधनैः ।

पूजाफलार्धमेवास्य न समग्रफलं लभेत् ॥

शौनकोऽपि ।

उत्तमा वनजा पूजा क्रयक्रीता तु मध्यमा ।

अधमा याचिता पूजा चौर्येणैव तु निष्फला ॥

चौर्यदोषः शूद्रस्य न द्विजस्य । तदुक्तं मिताक्षरायां याज्ञ-

वल्केन ।

ग्रासेच्छया गोप्रचारो भूमौराजवशेन वा ।

द्विजस्तृणैधपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत् ॥

दृष्टं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।

अनापृच्छन् हि गृह्णानः शूद्रो वै दण्डमर्हति ॥ इति ।

तुलसीग्रहणे निषिद्धदिवसादि कालनिर्णये ।

भा(नु)नौ भार्गवभौमे च व्यतीपाते च वैष्टौ ।

संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां निशि सन्ध्ययोः ।

तुलसीं ये विचिन्वन्ति ते हिन्दन्ति हरेः शिरः ॥

वैष्णवस्य तु विशेषः स्कान्दे ।

न च्छिन्यात्तुलसीं विप्रो द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित् ।

अन्येष्वपि निषिद्धेषु चिनुयात्तुलसीं सदा ॥ इति ।

गारुडेऽपि ।

भानुवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना । इति ।

तुलसीग्रहणमन्त्रसु ।

तुलस्यमृतजन्मा(नामा)मि सदा त्वं केशवप्रिये ।

केशवार्थे विचिन्वानि(चिनोमि त्वां) वरदा भव शोभने ॥

अथ विल्वादौनामनिर्मात्यत्वदिनसंख्योच्यते । वृहदाङ्गिके ।

विल्वापामार्गजातीतुलसिश(स)मिशताकेतकीभृङ्गदूर्वा-

मन्दाम्भोजाहिदर्भा मुनितिलतगरब्रह्मकङ्कारमल्लः ।

चम्पा(पञ्चा)श्वारातिकु(न्ती)भोदमनमरुवका

विल्वतोऽहानि शस्ताः-

स्त्रिंशत्३० त्रयो३का१र्य६रो६शो११दधि४निधि८वसु८भू१-

भू१यमार२भूय एवम् ॥

भारते दानधर्मैः ।

हरिचन्दनकस्तूरीकर्पूरैः केसरान्वितम् ।
 गन्धं दद्यात्प्रयत्नेन दुष्टगन्धान् विवर्जयेत् ॥
 गन्धेन देवास्तृप्यन्ति दर्शनादयक्षराक्षसाः ।
 नागाः समुपभोगेन त्रिभिरेतैस्तु मानुषाः ॥
 अथ ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलम् ।
 निर्यासाः सारिणश्चैव कृत्रिमाश्चैव ते त्रयः ॥
 निर्यासाः शङ्खकीवर्ज्या देवानां दयितास्तु ते ।
 गुग्गुलुः प्रवरस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ॥
 अगुरुः सारिणां श्रेष्ठो यक्षराक्षसभोगिनाम् ।
 दैत्यानां शङ्खकीयश्च काङ्क्षितो यश्च तद्विधः ॥
 अथ सर्जरसादीनां गन्धैः पार्थिवदारवैः ।
 फलितो रससंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ॥
 दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।
 यथा येन यदा चैव प्रदेयो यादृशा च सः ॥
 ज्योतिस्तेजः प्रकाशश्चाप्यूर्ध्वगश्चापि वर्ण्यते ।
 प्रदानं तेजसां यस्मात्तेजो वर्धयते नृणाम् ॥
 अन्धं तमस्तमिस्त्रय दक्षिणायनमेव च ।
 विनाशयति तत्सर्वं तमसश्चैव भेषजम् ॥

अन्धारातिः करवीरः । कुशो पाटला । विल्वमारुख अहिपर्वकं गणयित्वा दभमारुख
 पुनर्विंशदादि गणयन्तु । एतद्दिनात्तरं पण्येषितानीत्यर्थ इति पदार्थादर्शः ।

आलोकदानाच्चक्षुषान् प्रभायुक्तो भवेन्नरः ।

दीपान्दत्त्वा नोपहिं(स्ये)स्यान्न हरेन्नोपनाशयेत् ॥

दीपहर्त्ता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः ।

हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसैः ॥ इत्यादि ।

तथा ।

ज्ञाने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा ।

घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च ॥

वनस्पतोति मन्त्रेण* देवपादे च धूपयेत् ।

धूपयेदव्यजनेनैव न करेण न वाससा ॥

तुलसीरहितं पुष्पं हृदि शल्यं ममार्पितम् ।

तुलसीमञ्जरी ग्राह्या तदभावे तु पल्लवः ॥

तदभावे तु पत्रं स्यात्तदभावे तु काष्ठकम् ।

तदभावे तु मूलं स्यात्तदभावे तु मृत्तिका ।

मृत्तिकाया अभावे तु तुलसीशब्द उच्यते ॥

स्वयं निर्व्वापितं दीपमाजिघ्रन्ति सुरारयः ।

तस्मान्निर्व्वापयेद्दीपं देवानां घ्राणतुष्टये ॥

पूजाकाले तु नैवेद्यं न चेत्युष्यादिनैव तु ।

कल्पनीयं यथा चोक्तं हरिणैवाङ्गुनाय वै ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमग्रामि प्रयतात्मनः ॥ इति गीता

* वनस्पतिरसो(दिष्णो)त्पन्नो नन्वाढाः सुमनीहरः ।

नवा निवेदिता भक्ता धूपीऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

वशिष्टः ।

उपादेयानि शाकानि भक्ष्याणि च फलानि च ।
 सुपक्वानि सुहृद्यानि पवित्राणि निवेदयेत् ॥
 कदली कारवल्ली च पटोली वृहतीद्वयम् ।
 कुष्माण्डं कुटजञ्चैव उर्वारुद्वयमेव च ॥
 पनसं नारिकेलञ्च धात्री च बदरीफलम् ।
 कपित्थं चुद्रवन्ताकमास्त्रमास्त्रातकं तथा ॥

अपवित्राणि तु स एवाह ।

कोद्रवाणि कुलित्यानि निष्पावञ्च मसूरकम् ।
 कृष्णानि यावकल्पानि मूलकं तिलपिष्टकम् ।
 एतानि वर्जयेद्वित्यं हरेर्नैवेद्यवेदने ॥

पञ्चरात्रे ।

पाकसंस्थान्द्विर्भाण्डान् वारिभिः क्षालितान् वह्निः ।
 तद्भस्मभिश्चतुर्दिक्षु हत्त्वोर्द्धाकारपुण्ड्रकान् ॥
 देवस्य दक्षिणे पार्श्वे नीत्वा फलकभूमिषु ।
 सुवर्णादिषु पात्रेषु परिस्थाप्यार्पयेद्दरेः ॥
 न पिबेच्छङ्खतोयञ्च न च भूमौ विनिक्षिपेत् ।
 न सम्प्रोक्षेत् नैवेद्यं भुक्त्वा वै वाचवान् भवेत् ॥
 तस्मात् कुम्भोद्धृतनैव नैवेद्यं प्रोक्षयेद्बुधः ।
 ततः प्राणाद्याहुतयोः दातव्याः परमात्मनि ॥

* प्राणाद्याहुतयो यथा—प्राणाय साहा, अपानाय साहा, समानाय साहा, उदानाय साहा, व्यानाय साहा इति ।

मूलमन्त्रं जपेदथ ततो नारायणात्मकम् ।
 अष्टोत्तरशतञ्चैव अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ।
 धूपे दीपे च पादौ च ताम्बूले दन्तधावने ॥
 घण्टानादं विना धूपं न विद्वान् दातुमर्हति ।
 दीपोपचारं नैवेद्यं घण्टास्वनसमन्वितम् ॥
 चतुरष्टाङ्गुलोन्नेधं दीपवर्तिसमन्वितम् ।
 उच्चैरादाय हस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् ।
 त्रिः परिभ्राम्य देवेशं वहिरेनं ततः क्षिपेत् ॥
 नीराजने महाविणोर्मखं सूर्य(ग्रह)समप्रभम् ।
 ये पश्यन्ति महाभागास्तेषां पुण्यमनन्तकम् ॥
 कोट्यो वै ब्रह्महत्यानाममम्यागमकोटयः ।
 दहत्यालोकमात्रेण विणोरारात्रिकं(रत्रिकं) सदा ॥ इति ।

तत्रैव ।

आवाहनश्चासनश्च सान्निध्यं सन्निरोधनम् ।
 अर्घ्यश्चाचमनञ्चैव गन्धपुष्पविभूषणम् ।
 दद्यादेकोपचारास्तु सर्वेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥
 सदावरणसंस्थेभ्यः स्वाहान्तैः स्वस्वनामकैः ।
 धूपदीपादिकं तेषां तत्तत्त्वं विष्णुना सह ॥ इति

अथ विष्णुशक्तयः ।

विमलात्क(र्पि)र्णणी ज्ञाना क्रियायोगा तथैव च ।
 प्रज्ञो सत्त्वा तथेशानाऽनुग्रहा विष्णुशक्तयः ॥

अथ शिवस्य ।

वामा ज्येष्ठा तथा गौरी कला कलविकर्णिका ।

विकरिष्णाङ्गया प्रोक्ता बलाबलविकर्णिका ।

मनोमनीति सम्प्रोक्ताः शैवपीठस्य शक्तयः ॥

अथ गणेशस्य ।

तीव्राख्योज्ज्वलिनो नन्दा भोगदा कामरूपिणी ।

उग्रा तेजोवती सत्या नवमी विघ्ननाशिनी ॥

अथ सूर्यस्य ।

सूक्ष्मा जया च भद्रा च विभूतिर्विमला तथा ।

अमोघा वैद्युती चेति नवमा सर्वतोमुखी ॥

अथ दुर्गायाः ।

विभूतिरुन्नतिः काम्तिः सृष्टिः कीर्त्तिश्च सन्नतिः ।

व्यष्टिरुत्कृष्टिर्कृष्टिश्च दुर्गाशक्त्य उदाहृताः ॥

तथा द्वादश्यां हरेः स्नानोपचारो न कार्य इत्युक्तं नृसिंहपरि-
चर्यायाम् ।

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् सुकृतन्तु पुरार्जितम् ।

नश्यति द्वादशदिने हरेर्निर्माख्यलङ्घनात् ॥

इति पाद्मोक्तेः । न चैतत् निर्माख्यलङ्घनविषयं तस्य सर्वदेवसम्ब-
न्धिनः सर्वदा निषिद्धत्वेन हरिद्वादशोपदयोर्वैयर्थ्यापत्तेः ।

स्नानं यो हरये दद्याद्द्वादश्यां वैष्णवा दिवा ।

पञ्चपूजाफलं तस्य वाष्कलेयापगच्छति ॥

इति पञ्चरात्रे सप्तमभिधानात् । दिवानिषेधाद्वाचावभिषेको

द्वादश्यामिति गम्यते । दमनकपवित्रारोपणद्वादश्यास्तु रात्रावधि
नाभिषेक्तः ।

दमनद्वादशी चैव पवित्रारोपणी तंथा ।

न स्नानं हरये दद्याद्रात्रावपि कदाचन ॥

इति स्मृतेः । कार्तिकद्वादश्यां प्रातःस्नपनमुक्तं निर्णयामृते ।

प्रातरुत्थाय मतिमान् विष्णोः स्नानं प्रकल्पयेत् ।

दध्ना क्षीरेण मधुना तथा मन्धोदकेन च ॥ इति ।

नैवेद्यपात्रमुक्तं स्कान्दे ।

सौवर्णं (हैरण्यं) राजतं ताम्रं कांस्यं पालाशपत्रकम् ।

नैवेद्यायास्तपत्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम् ॥

भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च चोष्यं पेयं गुणान्वितम् ।

दद्याच्छ्रीहरये नित्यं यदयन्प्रियमथात्मनः ॥

प्रक्षिप्य तुलसीं प्राञ्च्य सप्तकत्वोऽभिमन्त्रयेत् ।

नैवेद्यं शङ्खतोयेन प्रोक्षयेन्न कदाचन ॥

पानीयञ्चामृतीकृत्य परेशाय निवेदयेत् ।

ततो जवनिका कार्या मुहूर्तमनवेक्षणात् ॥

आसीनो जपतीति नित्यपूजाप्रकरणे बौधायनाक्तेः ।

गण्डूषार्थं जलं दत्त्वा दद्यादाचमनं ततः ।

हस्तवासं सकर्पूरं मुकुटं भूषणानि च ॥

कर्पूरैलादिसंयुक्तं ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ।

प्रदशयेदथादर्शं कल्पयेच्छ्चक्रचामरे ॥

महानौराजनश्चैव पुष्पाञ्जलिमथ क्षिपेत् ।

प्रदक्षिणनमस्कारान् कुर्याद्वै भक्तिपूर्वकम् ॥
 पदात्पदान्तरं गच्छेत्कारौ चलनवर्जितौ ।
 वाचा स्तोत्रं मनीष्यानं चतुरङ्गं प्रदक्षिणम् ॥
 उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा ।
 पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

यत्तु ।

रक्तं सृष्ट्वा गुदं सृष्ट्वा लिङ्गं सृष्ट्वा तथैव हि ।
 स्त्रीणां वक्षःस्थलं सृष्ट्वा सा भूमिर्नश्यति ध्रुवम् ॥ इति ।
 तन्ममस्कारव्यतिरिक्तविषयम् । नमस्कारे उरसेति विधानात् ।
 एकां चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके ।
 चतस्रः केशवे दद्याच्छिवे चार्धप्रदक्षिणम् ॥
 अर्धप्रदक्षिणमपि देवालये न गृहे तत्र वृषचण्डाद्यभावात् ।
 ततो देवं सुवीत ।

जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
 नमस्तेऽस्तु द्वषोक्तेषु महापुरुष पूर्वज ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे ।
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने ॥
 देवानां दानवानाञ्च सामान्यमधिदैवतम् ।
 सर्व्वदा चरणद्वन्द्वं व्रजामि शरणं तव ॥
 इत्यादि ऋग्विधानोक्तं स्तोत्रं प्रथमस्तवके पुरुषसूक्तविधाने
 द्रष्टव्यम् ।
 एवं भगवन्तं प्रपूज्य ब्रह्मादीन् पूजयेत् ।

मुख्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गणेशायर्चनं भवेत् ।

गणेश एव मुख्यसेतव्यं सूर्यक्रमाद्भवेत् ॥

इत्याचारदोषोक्तेः ।

तत्र मन्त्रः ।

रमाब्रह्मादयो देवाः समकाद्याः शुक्रादयः ।

श्रीनृसिंहप्रसादोऽयं सर्वे गृह्णन्तु शाश्वताः ॥ इति ।

गणेशस्य तु वक्रतुण्डाय । सूर्यस्य तु चण्डाशवे । शक्त्यास्तु
उच्छिष्टचण्डाल्यै इति दद्यात्

अथ पूजापराधाः ।

स्कान्दे ।

नाङ्गुष्ठैर्मर्दयेद्देवं नाधःपुष्पैः समर्चयेत् ।

कराग्रैर्न क्षिपेत्तोयं वज्रपातसमं भवेत् ॥

शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके ।

प्रक्षेपणं प्रकु(रते)र्वीति ब्रह्महा स निगद्यते ॥

गारुडे ।

पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेच्चरेः ।

शेषास्तु मस्तके धार्या इति वेदानुशामनम् ॥

पादोदकस्वरूपन्तु ।

उदकं चन्दनं चक्रं शङ्खश्च तुलसीदलम् ।

घण्टा सूक्तं शिला ताम्रं नवभिस्त्रयोदशम् ॥ इति ।

पावनं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धिर्षिभिः स्मृतम् ।

अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणचरित् ॥

स्कान्दे ।

विष्णुमूर्ध्नि स्थितं पुष्पं शिरसा यो वह्नेन्नरः ।

अपर्युषितपापः स्यादद्यावदयुगचतुष्टयम् ॥

तौर्यग्रहणप्रकारस्तु ।

वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य प्रसार्य वामके करे ।

दक्षिणेन करेणाय शङ्खोदकमथाददेत् ।

प्रक्षिप्य मस्तके विद्वांस्तौर्यं ग्राह्यं त्रिवृत्ततः ॥

देवदेव जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ।

देहि देव ममानुज्ञां तव तौर्यनिषेवणे ॥

लब्धानुज्ञां ततस्तौर्ये पठेन्मन्त्रमिमं (ततः) बुधः ।

शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेयताम् ॥

अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् ।

सर्वपापोपशमनं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥

विष्णोः पादोदकं पीतं कोटिजन्माघनाशनम् ।

तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ बिन्दुनिपातनात् ॥

स्नाने चाचमने चैव भोजनादौ तथैव च ।

तथैव भोजनस्यान्ते शालग्रामजलं पिबेत् ॥ इति ।

आदित्यपुराणे तु ।

अग्राह्यं शिवनिर्मात्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।

शालग्रामस्य सम्पर्कात्सर्वं याति पवित्रताम् ॥

इति विशेषोक्तं निषेधस्तु केवलपरोऽवगन्तव्यः । शिवैकभक्तस्य तु

ग्राह्यमपि भवति ।

निर्मास्यं धारयेद् भक्त्या शिरसा- पार्वतीपतेः ।

राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥

इति वचनात् ।

अत्र भक्त्येति वदता लोभादिना न ग्राह्य मिति सूचितम् ।

यद्वा निषेधोऽयं महास्थान परः ।

कूपे सर्वं विनिक्षिपेदिति पाद्मोक्तेः ॥

अन्यत्रापि—

वाणलिङ्गे स्वयंभूते चन्द्रकान्ते हृदिस्थिते ।

सौवर्णे च मारकते शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥

इति ॥

अथ वाराहोक्ताः पूजापराधाः ।

द्वात्रिंशत्तत्रमुख्यास्ते वाराहेविष्णुनोदिताः ॥

तिर्थक्पुण्ड्रधरो भूत्वा ह्यकृत्वा देवतार्चनम् ।

याचितैः पत्रपुष्पौघै र्यः करोति ममार्चनम् ॥

अप्रक्षालितपादोयः प्रविशेन्मम मन्दिरम् ।

मम दृष्टे रभिमुखं ताम्बूलं चर्वयेच्च यः ॥

कौ (कु) सुभ्रशाकं मर्त्यो यो भक्षयेन्मम सेवकः ।

उरुवृकपलाशस्यै * पुष्पैः कुर्यान्ममार्चनम् ॥

* एरण्डपत्रस्यै ।

ममार्चा मासुरे काले यः करोति विमूढधीः ।
 अवैणवस्य पक्कामं यो मद्यं विनिवेदयेत् ॥
 नीलीरक्षितवस्त्रं यन्मर्त्यो मद्यं निवेदयेत् ।
 नवमञ्जालितं वस्त्रं जीर्णं यन्मे निवेदयेत् ॥
 अवैणवेषु पश्यत्सु मत्पूजां विदधाति यः ।
 वातमूत्रनिरोधेन मत्पूजां विदधाति यः ॥
 दिनान्तरितपक्कामं यो मद्यं विनिवेदयेत् ।
 अमौनी घर्मलिप्ताङ्गो मत्पूजां विदधाति यः ॥
 नखोदकेन स्त्रपनं कुरुते मम मानवः ।
 कृत्वा वातमनाचम्य तथा प्राहृतकम्बलः ॥
 पीठासनोपविष्टस्तु पूजयेद्वा निरासनः ।
 मृन्मये धूपदहनं दीपं च कुरुतेऽर्चने ॥
 मत्पूजको न कुरुते तां तु पूजां वदामि ते ।
 मत्पूजकः शिवदेषी मङ्गलश्च शिवोद्यमः ॥
 भूताष्टम्यो न कुरुते नत्तां वा हरिवासरम् ।
 परस्य परिधानं यत् परिधायार्चयेच्च माम् ॥
 अपूजयित्वा विघ्नेशं सन्भाष्यच कपालिनम् ।
 वृक्षे यत् कर्म क्रियते त्रिकालार्चनविघ्नकृत् ॥
 अभ्यकारे सृष्टेर्मां च सन्भाष्य च रजस्वलाम् ।
 वामहस्तेन मां कृत्वा स्नापयेद् यदि मूढधीः ॥
 महापराधान् जानीहि द्वाविंश (चक्षमापितान्) ।
 चक्षुषानिमान् ॥

अन्येऽपि—

अङ्गलग्नं च जीर्णं च वस्त्रं देवे न चार्पयेत् ।
 मृन्मये भिन्नपात्रे वा पाषाणे लोहकाष्ठजे ॥
 पङ्कवे करभूम्योस्तु न नैवेद्यं समर्पयेत् ।
 यानैर्वा पादुके वापि गमनं भगवद्गृहे ॥
 देवोत्सवाद्यसेवाच्च अप्रणामस्तदग्रतः ।
 उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् ॥
 शक्ती गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणम् ।
 तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीनामनर्पणम् ॥
 इति अगस्त्योक्तापराधाः ॥

अथ गृहिकर्तृकपूजायां पूज्यदेवतान्वित्यमो

भविष्य पुराणे—

गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं गणेशकृत्यं तथा ।
 शक्तित्रयं तथा नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा ॥
 द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव भग्नांच्छ्रुतिमां तथा ।
 नार्चयेच्च तथा मत्स्य कूर्मादि दशकं तथा ॥
 द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्यं सूर्यद्वयं तथा ।
 शालग्रामाः समाः पूज्या विषमा न कदाचन ॥
 विषमेयु त्रयं शस्तं समेयु द्वितयं न हि ।
 एतेषां पूजनान्नित्यमुद्देगं प्राप्नुयाद् गृही ॥

तथा रक्ता रुक्ता वक्राऽतिस्थूला शालग्रामशिला न पूज्या

इत्यपि पुराणे । अत्र गृहीत्युपादानाद् ब्रह्मचारिवत्यादे र्न-
दोष इति गम्यते ।

शालग्रामलक्षणं सुक्तं स्वान्दे—

शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।
महापूजां तु कृत्वा दौ पूजयेत्तां ततो बुधः ॥
खण्डितं स्फुटितं भग्नं पार्श्वतश्च विभेदितम् ।
शालग्रामसमुद्भूतं शैलं दोषावहं न हि ॥
चक्रं वा केवलं तत्र पद्मेन सह संयुतम् ।
केवला वनमाला वा हरिर्लक्ष्म्या सह स्थितः ॥

अत्रापि दोषाभावो यत्यादिपरः ।

द्वारदेशे च समे चक्रे दृश्येते नान्तरीयके ।
वासुदेवः स विज्ञेयः शुक्लाभश्चातिशोभनः ॥
द्वौ चक्रावेकलग्नौ तु पूर्वभागश्च पुष्कलः ।
सङ्कर्षणः सविज्ञेयो रक्ताभश्च स्वतेजसा ॥
प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रः* सु पीतदीप्तिस्तथैव च ।
शुषिरे (सुस्थिर) च्छिद्रवहुलं दीर्घाकारं तु तद् भवेत् ॥
अनिरुद्धस्तु नीलाभो वर्तुलश्चातिशोभनः ।
रेखा(त्र)द्वयं तु यद्द्वारि पृष्ठं पद्मेन लान्छितम् ॥

* प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रः स्याच्छिद्रं दीर्घं विचित्रितम् ।

सु (पि) स्थिरान्तं बहिःशिद्रं पीत इष्टप्रदायकः ।

पादं श्लोकोऽयमेव रूपां दृश्यते ।

मानावर्णं मनस्तं स्यान्नागभोगेन चिह्नितम् ।
 अनेकमूर्त्तिसंयुक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥
 विदिक्षु दिक्षु सर्वासु यस्योर्ध्वं दृश्यते मुखम् ।
 स देवदेवोविज्ञेयः पुराणः पुरुषोत्तमः ॥
 अर्धचन्द्राकृतिर्देवो हृषीकेश उदाहृतः ।
 तमार्च्यं लभते स्वर्गं विषयांश्च समीहितान् ॥
 श्रीधरं तु तथा देवं चिह्नितं वनमालया ।
 कदम्बकुसुमाकाररेखापञ्चकसंयुतम् ॥
 मत्सररूपं तु देवेशं दीर्घाकारं तु तद् भवेत् ।
 विन्दुद्वयसमायुक्तं कांस्यवर्णं सुशोभनम् ॥
 वामपार्श्वे स्थिते चक्रे शुभ्रवर्णे च विन्दुके ।
 लक्ष्मीनृसिंहो विख्यातो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥
 कपिलो नारसिंहोऽथ पृथुचक्रे सुशोभने ।
 ब्रह्मचार्यधिकारी स्यान्नान्यस्तस्य प्रपूजने ॥
 नरसिंहस्त्रिविन्दुः स्यात् कपिलः पञ्चविन्दुकः ।
 ब्रह्मचर्येण पूज्यः स्यादन्यथा सर्वविघ्नदः ॥
 स्थूलं चक्रद्वयं मध्ये गुडलाक्षासवर्णकः ।
 द्वारोपरि तथा रेखा पूजकस्य सुशोभना ॥
 स्फुटितं विषमं चक्रं नारसिंहं तु कपिलम् ।
 सम्पूज्य मुक्तिमाप्नोति संग्रामे विजयी भवेत् ॥
 त्रिविक्रमं तथा देवं श्यामवर्णं महाद्युतिम् ।
 वामपार्श्वे तथा चक्रे रेखाचैव तु दक्षिणे ॥

प्रदक्षिणावर्त्तकता वनमालाविभूषिता ।
 सा शिला कृष्णसंज्ञा स्याद् धनधान्यसुखप्रदा ॥
 स्थूलो दामोदरोऽज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु यः ।
 चक्रे च मध्यदेशस्थे पूजितः सुखदायकः ॥
 चतस्रो यत्र दृश्यन्ते रेखाः पार्श्वे समीपगाः ।
 द्वे चक्रे मध्यदेशे तु सा शिला तु चतुर्मुखी ॥
 तत्राप्यामलकीतुल्या सूक्ष्मा चातीव या भवेत् ।
 तस्या मेव सदा ब्रह्मच्छ्रिया सह वसाम्यहम् ॥
 यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथैव च महत् फलम् ।
 तस्मात्तां पूजयेन्नित्यं धर्मकामार्थसिद्धये ॥

इत्यादि ।

हारकायां चक्रतीर्थे चक्राङ्गं नेत्रमुत्तमम् ।
 समुत्पन्नं मुने साक्षात् कृष्णदृष्ट्यावलोकितम् ॥
 तस्माच्चक्राङ्गमिथुनं पूज्यं भक्त्या द्विजैः सदा ।
 भिन्नं चेदर्थनाशाय स्थूलं बुद्धिविनाशनम् ॥
 दीर्घं चायुर्हरं ज्ञेयं रुक्षं बुद्धिविनाशकम् ।
 शुक्लवर्णं शुभं चक्रं वृत्तचक्रं तथैव च ॥
 (स्कान्देऽपि) प्रतिमामूर्त्तिं लक्षणाद्यपि काशीखण्डादौ—
 ज्ञेयम् । अन्यगौरवभियान्नातोद्धृतम् ॥

तथा—

पूज्य पूजकयोर्मध्ये पूर्वमित्यभिधीयते ।
 नैशानं पूजकापेक्षं पूज्यापेक्षं तु तद् भवेत् ॥

देवस्य मुखमारभ्य दिशं प्राचीं प्रकल्पयेत् ।
 तदादिपरिचाराणा मङ्गाद्यावरणं क्रमात् ॥
 इदं मागमोक्तपूजाविषयम् ।
 यस्मिन् विष्वान् विषुवत्युदेति
 प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
 मध्यं पुनः पूजक पूजयोश्च
 सदागमज्ञाः प्रवदन्ति पूर्वम् ॥
 इति सङ्ग्रहोक्तेः ।

तथा—

अकुर्वन् देवतापूजां भुञ्जीयाद्वाङ्मणो यदि ।
 ग्राससङ्क्रान्तोऽपिण्डानश्नाति यममन्दिरे ॥
 न विष्णुपाराधनादन्यं द्विद्यते कर्म वैदिकम् ।
 तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यं पाराधयेद्भरिम् ॥
 इति कूर्मपुराणोक्ते रित्यलमतिमङ्गलम् ।
 इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते
 देवतार्चन विधानम् ॥

अथ पञ्च महायज्ञाः ।

तत्र क्रमः ।

पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्तन्तेऽहरहः सदा ।
कण्डनी पेषणो चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥
एतानि वांछयन् विप्रो वाध्यते वा मुहुर्मुहुः ।
एतेषां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥
हिंसा स्थानं सूना । उपस्करो मार्जनादिः ।

कात्यायनोऽपि—

देवभूत पितृब्रह्म मनुष्याना मनुक्रमात् ।
महासत्राणि जानीयात्तएवहि महामखाः ॥

एतेच—

पञ्चयज्ञविधानं तु गृही नित्यं न हापयेत् ।
इति शङ्खवचनान्नित्या एव । न तु फलश्रवणात् काम्याः ।
न वा कण्डन्यादिनिमित्तश्रवणाद्वैमित्तिकाः ।
तदुक्तं मिताक्षरायाम् ।
यदेषां फलश्रवणं तत् पावनत्व-
स्थापनार्थं न काम्यत्वप्रतिपादनायेति ।
एव मेषां नित्यत्वेऽपि
सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्योवलिकर्मच ।
अन्यथापि सतत मन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥
इति कात्यायन वचना द्वैश्वदेवाख्यं कर्म पुरुषार्थं मेव

नत्वन्नसंस्कारकम् । अतएव प्रवसतोऽप्यावश्यकं मिदं मित्याह
परिशिष्टकारः ।

प्रवसेदाहितान्निषेत् कदाचित् कालपर्ययात् ।

यस्मिन्नग्नौ भवेत् पाको वैश्वदेवस्तु तत्र वै ॥

अनुरप्येव मेवाह ।

वैश्वदेवेतु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्मा अन्नं यथाशक्तिं प्रदद्यान्न वलिं हरेत् ॥

यद्यन्नसंस्कारः स्यात्तर्हि वलिं नाम वैश्वदेवं न कुर्यादिति ।

अत्र वलिहरणं निषेधा दन्नसंस्काराभावो वैश्वदेशस्य अवगम्यते
इति तट्टीकापि ।

केचित्तु सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्वलायन-
वचनात् पुरुषार्थकत्वं मन्नसंस्कारकत्वं चेत्युभयात्मकत्वं मन्यन्ते ।
अत्र सायं शब्देन रात्रिः कथ्यते, प्रातः शब्देन दिनमिति ज्ञेयम् ।
धर्मप्रश्नेऽप्येव मेव । यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्
भोक्तव्यमिति । यस्येति कर्मणिषष्ठो यदन्नमित्यर्थः । अग्रं भिक्षा ।

सङ्ग्रहेऽपि—

भ्रातृणामविभक्तानां पृथक् पाको भवेद् यदि ।

वैश्वदेवादिकं आद्यं कुर्युः स्तोऽपि पृथक् पृथक् ॥

तथा—

अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधो मृतेऽहनि ।

स्थानान्तरे पृथक् कार्यो दर्शनाद्यं तथैव च ॥

इति ।

अथान्यविशेषं मदनपारिजाते जमदग्निराह—

वैश्वदेवं तथा रात्रौ कुर्यादलि (हृतिं) हृतिं तथा ।

महतः पञ्च यज्ञांस्तु दिवैवेत्याह धर्मवित् ॥

इति ।

अस्यार्थः । येषां तु शाखिनां ब्रह्मयज्ञ व्यतिरिक्त महा-
यज्ञानां वैश्वदेवे वलिहरणे चान्तर्भाव स्तेषां वाजसनेयादीनां
दिवैव वैश्वदेवाख्यं कर्म न रात्रौ । येषां तु स्वशाखायां काल-
हयेऽपि तद्विधान मस्ति नास्ति वा तेषां माश्वलायनादीनां
कालहयेऽपि भवतीति निर्णय इति तत्रैव व्याख्यातम् ।

हविष्येषु यवामुख्या स्तदनु ब्रह्मयः स्मृताः ।

इत्यादि हविष्यं ज्ञेयम् ।

पञ्चयज्ञलक्षणं माह मनुः—

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो वलिभौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

अध्यापन मध्ययनस्यायुपलक्षवान् । तर्पणं नित्यश्राद्धम् ।

अत्र विकल्पं माह कात्यायनः—

श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्योबलिरथापि वा ।

इति ।

पितृभ्यः स्वधा नम इति यो वलिः स पितृवलिः ।

मनुः—

दद्यादहरहः श्राद्धं मन्वाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीति मावहन् ।

पितृणुद्दिश्य विप्रांसु भोगयेद्दिप्रसेवकः ॥

इति ॥

शक्तितोऽनव्यवस्थेयम् ।

अत्रविशेष माह व्यासः—

ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवा स्तथैवच ।

नित्यश्राद्धे त्यजेदेतान् भोग्यमन्नं प्रकल्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

नित्यश्राद्धं देवहीनं नियमादिविवर्जितम् ।

दक्षिणारहितं चैव दातृभोक्तृव्रतोज्झितम् ॥

अत्र दक्षिणानिषेधो यथोक्त दक्षिणापरः । न तु तत् सामान्य परः ।

दत्त्वातु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ।

इति नित्यश्राद्ध प्रकरणे व्यासोक्तेः । इदं श्राद्धं षड्देवतम् ।

तत्तु षट् पुरुषं श्रेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ।

इति व्यासोक्तेः । इदं यत्र अमावस्याश्राद्धादौ षडपि देवता दृष्टा स्यात् न भवति । यत्र साम्बत्सरिकादौ नेष्टा स्यात् न भवति ।

नित्यश्राद्धं नकुर्वीत प्रसङ्गाद् यत्रसिध्यति ।

इति चमत्कारखण्डोक्तेः ।

तथा कालविशेषे काम्यश्राद्धमप्युक्तं हेमाद्रौ—

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

मन्वादौ च युगादौ च पिण्डनिर्वपणादृते ॥

सर्वसंक्रान्तिष्वपि तथा ।

इत्यादि स्मृतिवशाद् युगादि मन्वादि संक्रान्त्यमा पूर्णिमा
वैष्टुति महालयाटकापुतेषु काम्यादिश्राद्धान्यप्यनुसंधेयानि । अथ
वैश्वदेवधर्माः । तत्र व्यासः—

जुहुयात् सर्पिषाभ्यक्तं तैलं क्षारं विवर्जयेत् ।

दध्यक्तं पयसाक्तं वा तदभावेऽभसापिवा ।

स्मृत्यर्थसारे—

अलाभे येन केनापि फलं शाकोदकादिभिः ।

पयोदधिघृतैः कुर्याद् वैश्वदेवं सुवेण तु ।

हस्तेनान्नादिभिः कुर्याद् दक्षि रञ्जलिना ततः ॥

कात्यायनः—

पाण्याऽऽहुतिर्द्वादशपर्वं पूरिका घृतादिना चेत् सुव मात्र पूरिका ।

देवेन तोर्येन च ह्वयते हविः स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पाषके ॥

उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुठाग्रेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्द्विः ।

कोद्वं चनकं माषं मसूरं च कुलित्यकम् ।

क्षारं च लवणं सर्वं वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥

आपस्तम्बीयेऽपि—

न क्षारलवणहोमो विद्यते तथा पराश्रसंसृष्टस्येति ।

क्षारलवण पराश्रसंसृष्टेन हविषा न होतव्यमिति मदन-
पारिजाते व्याख्यातम् ।

लवणं पुराणे ।

तिल मुद्गाहते शैब्यं शस्ये गोधूमकोद्रवी ।

(चोनकं) वेणुकं देवधान्यं च चणकञ्च तथैवहि ।

स्विन्नधान्यं सर्वशाका एष क्षारगणः स्मृतः ॥

आश्वलायनगृह्य परिशिष्टे अत्र विशेष उक्तः । स एष देवयज्ञो ऽहरहर्गोदानसम्मितः सर्वाभोष्टप्रदस्तस्मादेन महरहः कुर्वीत तमेन वैश्वदेव हुतशेषेण पृथगन्नेन वा कुर्यान्नाशेषेण वैश्वदेवं कुर्यादिति । स एव पञ्चायतनजूजारूप इत्यर्थः । तत्प्रकरणत्वात् । इदं तु शाक्तविषयं । वैष्णवानां तु—

विष्णोर्निवेदिताग्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।

पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥

पितृशेषं तु यो दद्यादहरये परमात्मने ।

रैतोदाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः ॥

इति पञ्चरात्रोक्ते नैवेद्यशेषेणैव पञ्च महायज्ञाः स्युः शेषनिवेदने दोषश्रवणात् ।

यदि पूर्वं ब्रह्मयज्ञो न कृतस्तर्ह्यत्र मनुष्ययज्ञात् पूर्वमेव कर्त्तव्यः ।

य(स्तु)श्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः ।

सचार्घ्याक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदैवावसानेवा नान्यत्वेत्यमिति स्मृतिः ॥

इति कात्यायनोक्तेः । स च प्रत्यहं सकृदेव स्यात् ।

न हन्तति न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ।

नैकः श्राद्धयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् ॥

इति मरीच्युक्तेः । हन्तति मनुष्ययज्ञः । होमो देवयज्ञः । स
च येनां द्विवारं नोक्तं स्तेषामेव निषिद्धः ।
तर्पणं सपि तीर्थं त्रिशेषं प्राप्तौ भवत्येव ।

कृततर्पणकोविप्रः स्तौर्थं सन्तर्पयेत् पितॄन् ।

इति स्कान्दाक्तेः ।

अयं वैश्वदेवः श्राद्धे साग्नेः पूर्वं निरग्नेः पश्चाद् भवति । तदुक्तं
कालनिर्णयदोषिकायाम्—

(देव) भिन्नाग्नेनेव तु वैश्वदेवश्राद्धं चरेत् साग्निकः पश्चाद् भूत
मखादि अग्निकजन स्वःनौकते वीतरं ।

इत्युक्तेर्विकारस्य चात्सरत तत् प्राक् कालेनाचरेदिति । अनु
वैश्वदेवानन्तरं श्राद्धं चरेदित्यर्थः ।

हेमाद्रावपि—

पश्चान्तं कर्म निर्वर्त्तय वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात् ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ।

इति ।

तथा—

वैश्वदेवाहुतीरग्ना वर्ज्याग् ब्राह्मणभोजनात् ।

पितॄन् सन्तर्प्य विधिवद्वलिं दद्याद्विधानतः ॥

इति ।

अग्नौ अग्नौकरणे वृत्ते ब्राह्मणभोजनात् पूर्वं वैश्वदेवः कार्यं
इत्यर्थः ।

यद्वा—

वैश्वदेवं तथा कृत्वा पश्चाद् ब्राह्मणवाचनम् ।

इति ।

अनेन विक्रान्ततरं स्वस्तिवाचनात् पूर्वं कर्त्तव्य इति गम्यते ।

पितृर्धं निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थं मेवच ।

वैश्वदेवं न पितृर्धं न दार्शं वैश्वदेविकम् ।

इति पृथक् पाकोक्तेः । वाजसनेयिनामुभयार्थं मेक एव पाकः ।

उद्धृत्य घृताक्त मन्त्रं पृच्छति अग्नौ करिष्ये इति सूत्रव्याख्याने
कर्त्तव्येण तथा व्याख्यातत्वात् ।

साम्नेरपि कचिदस्ते भवति —

आद्यात् प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साम्निकः ।

एकादशाहिकं मुञ्जा तत्र ह्यस्तेविधीयते ॥

इति शालङ्कायनोक्तेः । निरग्निविषये षट्त्रिंशन्मतम् ।

(प्रा)पति वासरिको होमः आद्यादौ क्रियते यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

इति ।

पैठिनसिरपि—

पितृपाकं समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरं तद् भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

आद्यशेषेतदपि स एवाह ।

आहं निर्वर्त्य विधिवद् वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिक्षां ततो दद्यादन्तकारादिकं ततः ॥

इति ।

यतोऽनाच्छाहं तत इति निवन्धकारै र्व्याख्यातम् । तस्मा देका-
दशाहश्राद्धे अन्ते भिन्नपाकेन वैश्वदेवोभवति ।

एकोद्दिष्टे तु शेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।

इति देवलेन तदन्नस्योत्सर्गविधानात् ।

सम्प्राप्ते पार्वण श्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैवच ।

अयतो वैश्वदेवः स्यात् पद्यादेकादशे ऽहनि ॥

इति वैश्वदेव विधानाच्चेति सर्व्व मनवद्यम् ।

वैष्णवाना मत्र विमेष उक्तः पञ्चरात्रे—

साम्ने (सु) स्तद्रहितस्यापि वैष्णवस्य विमेषतः ।

आहने वैश्वशेषेण वैश्वदेवादिपूर्व्वकम् ॥

आदिशब्दा इलिहरणम् ।

वृहत् पाराशरे पञ्चमाध्याये—

वैश्वदेवं कदाकार्य्यं श्राद्धे च समुपस्थिते ।

पाकशुद्ध्यर्थं भवेत्तत् पूर्णमेव विधीयते ।

वैश्वदेवोऽयतश्चैव साम्नेर्हीनाग्निवस्यच ।

कर्त्तव्यः पाकशुद्ध्यर्थं भुक्तोच्छिष्टं तु वर्ज्ययेत् ॥

कठ कात्यादेरपि विशेषो धर्मानुशासने—

निर्वर्त्य श्राद्धयज्ञं वै वैश्वदेवं विधायच ।

ततो गृहवसि देयः कठ कात्यादिकान् विना ॥

इति ।

स्थालीपाकदिने विशेषमाहदेवलः ।

अन्न(ते)त्वा वैश्वदे(वेतु)वन्तु स्थालीपाकाः प्रकीर्त्तिताः ।

अन्यत्र पित्र्ययज्ञात्तु सोऽपराङ्गे विधीयते ॥

पित्र्ययज्ञः पिण्डपित्र्ययज्ञः । स्थालीपाका इति बहुवचनं स्थाली-
पाक साध्य कर्मोपलक्षकम् । नित्यश्राद्धं पित्र्ययज्ञ इत्याश्वलाय-
नादिविषयम् । वाजसनेयिनां तु पित्र्योवलिः पित्र्ययज्ञः । अपरपक्षे
श्राद्धं कुर्वीत इति सुत्रव्याख्यानं कुर्वता कर्काचार्येण श्राद्धशब्दस्य
राजसूयवत् स (सु) मुदायनामधेयत्वं पूर्वपक्षित्वा असावेतत्ते
इति मन्त्रवर्णादिना पिण्डदाने पितॄणां देवतात्वावगमात् पिण्ड-
दानस्यैव नामधेयत्वमित्युक्तत्वात् । अङ्ग-प्रधानचिन्तायाः प्रयो-
जनं तु प्रधानाकरणे नामकरणमिति तन्मते ब्राह्मणभोजनस्याङ्ग-
त्वात् । गयादौ तथा दृष्टत्वाच्च । इत्यलं प्रपञ्चेन ।

अथ मनुष्य यज्ञः—

अचिन्तित मनाङ्गतं वैश्वदेवेष्ववस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नैकग्रामनिवासिनम् ॥

चक्षु ईद्व्यामनोदद्याद्वाचं दद्याच्च सूनुताम् ।

अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥

इति दानधर्मः । इत्यादिलक्षणोपेताय अनापृष्टगोत्रकुलाय
आसनादिना अर्चयित्वा अन्नं परिविण्ण उदङ्मुखः सनकादीन्
ध्यायन् इदमन्नं सनकादि--मनुष्येभ्योऽहं ददे इत्युक्त्वा दद्यात् ।
अन्नदानासामर्थ्ये कार्णाजिनिः ।

भिक्षां वा पुष्कलां दद्यादन्तकार मथापिवा ।

इति ।

मनुः—

आसमात्रं भवेद् भिक्षा अग्रं आसचतुष्टयम् ।

अग्रं चतुर्गुणीकृत्य इन्तकारोऽभिधीयते ॥

ब्राह्मणाभावे कात्यायनः—

अप्यु (भ्यु) दृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर् हिजः ॥

उदृत्य पात्रे निक्षिपेदित्यर्थः । तदभावे गवादी दद्यात् । यदा
वैश्वदेवात् प्रागतिथि रागच्छति तदा व्यासः—

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।

उदृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥

भिक्षुरपि तेनैव दर्शितः—

ब्रह्मचारी यतिसैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षड्भेदे भिक्षुकाः स्मृताः ॥

इति पञ्चमहायज्ञा यथाकाले यदि अकृता स्तदाह यमः—

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् ।

शर्व्वर्थाः प्रथमे यामे तानि सर्व्वानि कारयेत् ।

ब्रह्मचार्यवगाहं च क्षीरं च परिवर्जयेत् ॥

एवं स स ग्राह्योक्त प्रकारेण वैश्वदेवः साम्ने भवति । निरग्ने-
रपि पृष्टोदिवि विधानेन स ग्राह्योक्त एव । तदुक्तं कात्यायन
गृह्य परिशिष्टे ।

अथातो धर्मजिज्ञासा ।

केशवन्तादूहं मपनीक उत्स्रजान्नि रमन्मिकः प्रवासी
प्रज्ञाचारो विधुरोवा अन्वन्निरितिः* ग्रामादग्नि माहृत्य पृष्टो-
दिवो†त्यधिष्ठाप्य त्रिभिश्च सावित्रैः प्रज्वाल्य “तां सवितुं सत्
सवितुः‡ विंशानि देव सवितः§” इति पूर्ववदन्तै र्हुत्वा पाकं
पचेत् । तत्र स्वशाखोक्तं वैश्वदेवं कुर्यात् न वृथापाको भवति न
वृथापाकं पचेत् न वृथापाक मग्नीया तत्रैव पिण्डपितृत्यन्न पचा-
द्याप्रयणानि कुर्यादिति । आश्रयसायनोऽपि—

खेखादयो नैवच तत् सतांस विंशानि नोद्याम इमे च मग्नाः ।

नारोपणं वाप्यवरोपणं वा व्युत्पत्तिरेव विधुरानसन्न ॥

इति ।

अथ यदि चासखादिना पृष्टोदिवि विधानं न करोति तदा
शाकल वैश्वदेवः कार्यः । तदुक्तं व्यासस्मृती ।

अमन्मिकसु यो विप्र आदायात्तं वृत्तमुत्तम् ।

शाकलोक्त विधानेन शुश्रूषा लौकिकेऽनले ॥

* अन्वन्नि इवसा मय मखा इन्वन्नि प्रथमो जातवेदाः । अतु सूर्यस्य पुत्र-
जाय रश्मौ ननु यावा पृथिवी जाततन्व ॥ ११च. १०८. यशुः ।

† पृष्टोदिवि चाप्यग्निः पृथिव्या मेता सिद्धुना इवमः सियानाम् । समानुषी
रभिवित्री विभाति वैश्वानरो वाहवानो वरेच ॥ ७म. ५५. २५५८ ।

‡ तत् सवितुं वरेष्वां भर्गो देवस्य चीमहि । चिबीयीमः प्रचीदवात् ॥

§ विंशानि देव सवितर्दितानि पराश्रुव । वदभद्रं तन्न आश्रुव ॥ ५म. ५२५. ५५५८ ।

व्यस्ताभिः* व्याहृति (ती) भित्तु समस्ताभिः† स्ततः परम् ।

षड्भिर्देवकृतस्येतौत्यादि मन्त्रैर्यथाक्रमम् ॥

प्राजापत्यं स्विष्टकृतं हुत्वैवं द्वादशाहु (तिः) तीः ।

देवकृतस्येति षण्मन्त्रास्तु— ।

ॐ देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसो-
ऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अन्यकृतस्यैनसोऽवयजन-
मसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अग्नये नम-
मेति सर्वत्रत्यागः ।

ॐकारपूर्वः स्वाहान्त स्यागः शिष्टविधानतः ।

भुवि दर्भान् समास्तोर्य वलिकर्म्म समाचरेत् ॥

विश्वेभ्यो देवभ्य इति सर्वमूतेभ्य एवच ।

भूतानां पतये चेति नमस्कारेण शास्त्रवित् ॥

दद्याद्वलिचयंचाये पितृभ्यश्च स्वधानमः ।

पात्रनिर्णोजनं वारि वायव्यां दिशि निक्षिपेत् ॥

एद्दृ य षोडशग्रासमात्रं मन्त्रं वृत्तोक्षितम् ।

इदं मन्त्रं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्ता समुत्सृजेत् ॥

गोत्रनाम स्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः ।

षड्भ्योऽन्नमन्त्रं दद्यात् पितृयज्ञविधानतः ॥

* भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा एवं रूपाभिः ।

† भूर्भुवः स्वः स्वाहा एवंपाभिः ।

ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनादहिः ।
काकेभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद् ग्रास मेवच ॥
उपविश्य गृहहारि तिष्ठेद् यावन्मुहूर्त्तकम् ।
अप्रमत्तोऽतिथिं लिप्सु भवशुद्धः परीक्षकः ॥

इति ।

सच्छूद्रस्यापि वैश्वदेव उक्तो याज्ञवल्क्येन ।
भार्यारतिः शुचि भृत्यभर्ता आहक्रियापरः ।
नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नहापयेत् ॥

इति ।

न हापयेदनुतिष्ठेत् । नमस्कारेण मन्त्रेणेति । देवेभ्योनमः ।
भूतेभ्योनमः । पितृभ्योनमः । मनुष्येभ्योनम इति नमस्कारान्तेन
मन्त्रेण । यद्वा—

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एवच ।

नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः ॥

इति वायुपुराणोक्तेन (वा) शूद्रस्य पञ्च महायज्ञा भवन्ति ।
ते च आमद्रव्येण कार्याः पक्वेन निषिद्धत्वात् ।

पाकाभावे प्रवासेच तण्डुला नोषधी स्तथा ।

पयोदधिघृतं वापि कन्दमूल फलानि वा ॥

इति स्मृत्युक्तानुकल्पद्रव्येण पञ्च महायज्ञान् कृत्वा तद्रव्यं
विप्रकुले प्रवेशयितव्य मिति शास्त्ररहस्यम् ।

आहे तु “आमिनैव तु शूद्रस्य” इत्यादि नियमादामिनैव आहं
कर्त्तव्यम् । विवाहेतु—

विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदा ।

इति विवाहेतरसंस्कारनिषेधपराङ्मावचनात् शिष्टसमा-
चाराच्च लौकिकेऽग्नौ ब्राह्मणशरा नाम मन्त्रे घृतादिना होमो
भवतीति गम्यते । स्वादे प्रभासखण्डे शूद्रस्य निषिद्धं कुतम्—

न दर्भानुचरेच्छूद्रो न पिवेत् कापिलं पयः ।

मध्यपत्रे न भुञ्जीत ब्रह्महृत्तस्य भामिनि ॥

नोच्चरेद्देमन्द्राञ्च पुरोडाशं न भक्षयेत् ।

न शिखां नोपवीतं च नोच्चरेत् संस्क्रतां गिरम् ॥

न पठेद्देवचनं त्रिषवं नहि सेवयेत् ।

नमस्कारेण मन्त्रेण क्रियासिद्धिर्भवेदुभयम् ॥

निषिद्धाचरणं कुर्वन् पितृभिः सह मज्जति ।

इति ।

न शिखा मित्येतदसच्छूद्रविषयम् । सच्छूद्रे तु परिचर्या
शूद्रस्य नियतावृत्तिरनियताः केशवेशा इति वशिष्ठस्मरणाद्
विकल्पेन शिखा भवतीति गम्यते ।

मनुः—

शूद्रानां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् ।

अर्थवच्छौच-कल्पश्च द्विजोच्छिष्टस्य भोजनम् ॥

अर्थोवेश्य स्नानश्चोषे सूतकादौ कल्पः प्रकारः । शेषं स्पष्टम् ।

अन्यच्च—

देवार्चां पुरतः कृत्वा ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ।

जीतव्यं मेव शूद्रेण तद्यान्येन द्विजातिभिः ॥

तथा —

स्त्रीभिः शूद्रेषु चोत्तम्यं कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ।

पुराणं वेतिहास (च) च चोत्तम्यं च दिने दिने ।

तथा—

अमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियनिग्रहः ।

अहिंसा गुह्यश्रूषा तीर्थानुगमनं दया ॥

आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।

अनभ्यसूयाश्च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥

इति विष्णुतया साधारणधर्माः शूद्रेणाप्यनुष्ठेया इत्यलं बहु-
प्रपञ्चेति प्रकृतमास्वीयते ।

एवं कृतवैश्वदेवो गोघ्रासं दद्यात् ।

तदाह ऋष्यशृङ्गः—

गवां घ्रासं च कुर्वीत नित्यमेव समाहितः ।

गवां कण्डूयनं स्पर्शं घ्रासमाश्लिष्य मेव च ॥

तच्च मन्त्रो यथा—

सौरभेयः सर्व्वहिताः पवित्राः पापनाशनाः ।

प्रतिगृह्णन्तु मे घ्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः ॥

इतिमन्त्रेण संपूज्य गोघ्रासं दद्यात् ।

ततो वह्निःकाकवसिः ।

मनुः—

शुनाश्च पतितानां च श्लेषां पापरोगिणाम् ।

वायसानां (ह) क्रिमिणां च शनकैर्निक्षिपेद्दुष्टिः ॥

तन्मन्त्रस्तु —

ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैऋता स्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम् ॥

वायसेभ्योनम इति नमस्कुर्यात् । इति वायसवलिः ।

तथा —

हौ श्वानौ श्याम श्वलौ वैवस्वत कुलोद्भवौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि रक्षतां पथि मां सदा ॥

श्वभ्योनमः । इति श्ववलिः ।

तथा —

पिपोलिकाकोट पतङ्गकाश वुभुक्षिताः कर्मनिवद्धव (भ्राः) वाः ।

प्रयान्तु ते त्वमि मिदं मया त्वं तेभ्यो (पि) विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ।

क्लिमिकोट पतङ्गेभ्योनम इति तद्वलिर्देयः ।

तथा —

प्रवासं गच्छतोयस्य गृहेकर्त्ता न विद्यते ।

पञ्चानां महता मे(ष)तैः स यज्ञैः सह गच्छति ॥

इत्यत्रिम्भरणात् प्रवासेऽप्येते यथाशक्ति कर्त्तव्या एव । तत्रापि वैश्वदेवकल्पो निषिद्धः ।

पुष्पीहोमो ब्राह्मदान ममृतौ गमनं तथा ।

असंख्यातं तु यज्जप्तं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

तथा —

न पश्येद् भूवल्लिं वीर दत्त्वा ग्रहवलीन् द्विजः ।

स्वयं तच्चो(नैवो)दरेणोद्वात् यदि तच्छ्रीर्विनश्यति ॥

शालवः—

वैश्वदेवं दिवा नक्तं न भवेच्चेत् पृथक् पृथक् ।

प्रातरेव द्विरावृत्त्या कर्त्तव्यं स्मृतिशासनात् ॥

तथा—

दिवा वा यदि वा रात्रौ क्रियते वैश्वदेविकम् ।

द्विरावृत्त्या तदा कुर्यादिति वेदविदोविदुः ॥

एतच्च यच्छाखायां सायं प्रात वैश्वदेवोविहित स्मदिष्यम् ।

अन्येषां सकृदेव भवतीत्युक्तमेव ।

शौनकः—

वैश्वदेवं तथा श्राद्धं ब्रह्मयज्ञं च सूतके ।

न कुर्यात् स्वयमन्येन कारयेन्नच सर्वथा ॥

स्मृत्यर्थं सारेऽपि—

कुर्यात् पञ्च महायज्ञान्नित्यदा सूतकं विना ।

इति ।

तथा—

आत्मार्यं पचनं यस्य रत्यर्थं यस्य मेथुनम् ।

वृत्त्यर्थं यस्य चाधौतं निष्फलं तस्य जौवितम् ॥

तथा—

अस्नाताशो मलं भुङ्क्ते त्वजपो पूयशोणितम् ।

अहुत्वाशो क्रिमिं भुङ्क्ते अनर्च्य रुधिरं तथा ।

इत्यादि ।

ततस्तदीया बालज्येष्ठ गृह्या यथार्हं मन्त्रोयुः । अन्येऽपि

तत् कालं समागता भोजनीयाः । भोजन काले समागतान्
सखि सम्बन्धि वाम्भवान् भोजयेदिति वशिष्टोक्तेः । एवं पञ्च
महायज्ञा अहरहः कार्याः ।

अन्नाभावे केनचिदाकाठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्य शोद-
पाद्यादिति कात्यायनोक्तेः ।

विना सूतकं पञ्चमहायज्ञाकरणे प्रायश्चित्तं मुक्तं स्मृतौ ।

स्वकर्महानौ पतनं मध्येनैव त्वनापदि ।

स्वकर्महानौ नास्ति क्वाभ्यासेन पतनं स्मृतम् ॥

द्वादशाब्दव्रतेनैव तस्य शुद्धिस्तु नान्यथा ।

तन्निरीक्ष्यार्कमौक्षेत स्यर्शे स्नानं सचेष्टकम् ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपेच प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इत्यस्य मतिं प्रपद्येन ।

इति श्रीमदनन्त भट्टविरचिते विधानपारिजाते

षास्त्रिकविधौ वैश्वदेव विधानम् ॥

—

अथ भोजन विधानम् ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सन्भोज्यातिथि भृत्यांश्च दम्पत्योः श्रेष्ठ भोजनम् ।

वालसु(स्व)वासिनौ वृद्ध गर्भिण्यातुर कन्यकाः ॥

दम्पत्योरपि मध्ये पूर्वम् गृहपतिः श्रेष्ठान्न मन्त्रीया सतः पत्नीति ।

भारतेदानधर्मै—

भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।

अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्वि युधिष्ठिर ॥

अभुक्तवत्सु नाश्राति ब्राह्मणेषु च यो नरः ।

अभोजनेन तेनाद्य जितः स्वर्गोभवत्युत ॥

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्रितेभ्य स्तथैवच ।

अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विघ्नसाशिनम् ।

इति ।

देवलः—

आहारं तु रहः कुर्यान्निर्हारं चैव सर्व्वदा ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्म्यपेतः स्यात् प्राकाशे हीयते श्रिया ॥

रह एकान्ते । निर्हारः पुरीषाद्युत्सर्गः स्त्रीसंसर्गश्च ।

मैथुनं सततं गुप्त माहारं च सदाचरेत् ।

इति दान धर्मोक्तेः ।

व्यासश्च—

पञ्चाद्रौ भोजनं कुर्यात् प्राप्नुवो मौन मास्थितः ।

हस्तौ पादौ तथैवास्य मेषा पञ्चार्द्रतास्मृता ॥

आचारदीपे—

आस्यतोवरुणः कान्तिः* । शुक्लतोऽग्निः श्रियं हरेत् ।

भुञ्जतोमृत्यु रायुषं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम् ॥

मनुः—

आयुषं प्राप्नुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणा मुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्तेऽप्युदङ्मुखः ॥

एतत् काम्यं नित्यविधिस्तु —

प्राप्नुखोऽन्नानि भुञ्जीत तथोत्तर मुखोऽपि वा ।

इति ।

अनायुषं त्वेवं मुखस्य भोजनं मातु रित्युपदिशतीत्यापस्तम्ब
स्मरणा जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुख भोजननिषेधः । आचार-
दीपेऽपि—

पुत्रवान् स्वगृहे नित्यं नाश्रीया दुत्तरामुखः ।

सोमवारे तथात्यन्तं वर्जयेत्तु सदा बुधः ॥

भोजनकाल माह मनुः—

सायं प्रातर्द्विजातीना मशनं श्रुति चोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्र समोविधिः ॥

भारते दानधर्म—

* सा (तु) तस्य वरुण सेजः इत्याह्निक तत्त्वे पाठः । स एव समीचीनतया
प्रतिभाति स्यतु भविष्यत् काल विहितत्वेन प्रकृतानुपयोगात् ।

सायं प्रातर्मग्न्याणां भोजनं देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं दृष्टं सुपवासं विधिर्हि सः ॥

अतस्तु सायमाशयं प्रातराशयं यो नरः ।

सदोपवासो भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा (नरः) क्वचित् ॥

अत्र प्रातः शब्दः पञ्चधाविभक्तं दिनस्य तृतीयभागवाचकः ।

तथा —

ततो भोजनं वेलायां कृत्वाचारं सदात्मवान् ।

पोष्यवर्गं सहोपेतो भोजनं कारयेद्बुधः ॥

मातापिता गुरुर्भार्या पुत्रोदास स्तथैव च ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गं अमो नव ॥

ब्रह्मपुराणे —

अनु (उप) लिप्ते समे स्थाने शुचौ शुद्धासनान्विते ।

मण्डलं गोमयेन स्यादथवा गौरमृत्स्रया ॥

मण्डलमाह व्यासः —

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलं चार्धं चन्द्रकम् ।

कर्त्तव्यं मानुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु* मण्डलम् ॥

शङ्कः --

आदित्या वसवोरुद्रा ब्रह्मा विष्णु स्तथैव च ।

मण्डलं तूपजीवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम् ॥

* आदिपदेन अतिथिवैद्यैश्च शृङ्गाणां परियङ्गः । ततश्च ब्राह्मणस्य चतुरस्रं अर्धं यत्त्रिकोणं वैद्यस्य वर्तुलं शूद्रस्य अर्धचन्द्राभं मण्डलं विहितं मिति' वेदितव्यम् ।

यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसा स्थाया ।
हरन्ति रसमन्त्रस्य मण्डलेन विवर्जितम् ॥

आसन माह मनुः—

श्रीपर्णी च शमी शङ्खो कदम्बो वारुण स्थाया ।
पञ्चासनोपविष्टसु स्नानहोमादिकं चरेत् ॥

वर्ज्यं मुक्तं प्रचेतसा —

गोशकन् मृगयं भिन्नं तथा पालाश पैप्पलम् ।
लोहवच्च तथै(सदै)वार्कं वर्जयेदासनं बुधः ॥

तथा—

मधु पर्कं भोजनान्ते सन्ध्यादौ नित्यकर्म्मणि ।
आसनस्थः सदाचामे दन्यत्र कुक्कुटायनः ॥
यसु भोजनवेलाया मासनस्थ उपस्पृशेत् ।
ब्राह्मणो भोजनात् पूर्वं तमाहुः पंक्ति दूषकम् ॥
इत्यादि स्मृते रासनस्थस्य आचमन निषेधः ।

पैठीनसिः—

एकएवतु योभुङ्क्ते विमले कांस्य भाजने ।
चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशोवलम् ॥
भिन्ने भोजन निषेधा दभिन्नं कांस्य पात्रं ज्ञेयम् ।
सौवर्णे राजते चैव पात्रे भोजन माचरेत् ।
इति स्मृतिः । सौवर्णादिक मपि विभवे सति कार्यम् ।
ताम्ब्र पात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाचिते ।
इति वृद्ध मनुक्ते स्ताम्ब्रपात्रनिषेधः ।

स्वीयपात्रे सर्वदा भोज्यम् ।

परपात्रेषु भुञ्जानः प्राजापत्यं चरेद्भिजः ।

इति स्मृतेः ।

पात्रपरिमाणं माह योगी—

पञ्चाशतः पला दूर्ध्वं महा भाजनमिष्यते ।

नातिदीर्घं नातिह्रस्वं रत्नि मात्र प्रमाणकम् ॥

अन्यान्तरेतु—

पलविंशति मारभ्य षतजर्द्धं यथेच्छया ।

इदमेव गृहस्थानां न यति-ब्रह्मचारिणाम् ॥

इत्यल्प प्रमाणं मध्युक्तं । तत् समस्ता क्षुद्रपात्राणि निधेयानि
न तन्मध्ये ।

लघ्वीयांस्यपि पात्राणि भूमौ स्थाप्यानि भारत ।

पयः शाकादि भुक्त्यर्थं न महाभाजनोपरि ।

सव्ये पार्श्वे च पानीयपात्रं दद्याद्विचक्षणः ॥

पाचारदीपे—

दक्षिणं तु परित्यज्य वामे नीरनिधापनात् ।

अभोज्यं तद् भवेदन्नं पानीयं सुरयासमम् ॥

तथा—

ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥

इति व्याघ्रपादुक्ते र्यत्यादेः कांस्यपात्र निषेधः ।

अथ प्रसङ्गाद्विधवा धर्माः कथ्यन्ते ।

स्नाने--

पत्न्यौ मृतेऽपि या योषिद्वैधस्य पालयेद् यतिः ।
 सा पुनः प्राप्य भर्तारं स्वर्गलोकान् समश्नुते ॥
 एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कथञ्चन ।
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चव्रत मथापि वा ॥
 यवान्नेन फलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः ।
 प्राण यात्रां प्रकुर्वीति यावत् प्राणः स्वयं व्रजेत् ॥
 वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमं चरेत् ।
 स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं पुनः ॥
 नाधिरोहे दनड्राहं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 कञ्चुकं न परि (रो) दध्या हासो न विकृतं वसेत् ॥
 विधवा कवरी वन्धो भर्तृवन्धाय जायते ।
 शिरसोवपनं तस्मात् कार्य्यं विधवया सदा ॥
 पर्यङ्क शायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिन् ।
 तस्मात् भूशयनं कार्य्यं पति सौख्य समीहया ॥
 नैवाङ्गोदत्सनं कार्य्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ।
 गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैवकार्य्यं स्त्रिया पुनः ॥
 यद् यदिष्टतमं लोके यच्च पत्युः समीहितम् ।
 तत्तद् गुणवते देयं पति प्रीणन काम्यया ।
 तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यम् भर्तुः कुशतिलोदकैः ।
 तत्पितु स्तत्पितुष्वैव तस्मात्त्रादिभ्य एव च ॥

तर्पणं तु पुत्र पौत्राभावे ज्ञेयम् ।

आद्यं च तर्पणं चैव न कुर्यात् पुत्रिणी सदा ।

इति भृगूक्तेः—

विष्णोस्तु पूजनं कार्यं पति वृद्ध्या न चान्यथा ।

पति मेव सदा ध्याये द्विष्टरूपधरं परम् ।

अष्टदा तु सुतान् किञ्चिन्न कुर्याद् भर्तुं तत्परा ॥

इति ।

पुत्रायभावे हरिवंशे पुण्यकव्रत कल्पे विशेष उक्तः—

मृगयं चित्रगं वापि कृत्वा भर्तार मात्मनः ।

तदाज्ञया स्नानदान व्रतादी नाचरेत् सदा ॥

इति ।

अथ प्रकृत मनुस्त्रियते । कांस्य पात्राभावे यमः ।

रश्मा कुटज मध्वाम्र जम्बू पनस चम्पकाः ।

पद्मोदुम्बर पालाश ब्रह्मपत्रं पवित्रकम्* ॥

अत्रिः—

बटार्काक्षत्य पत्रेषु कुम्भी तिन्दुक पत्रयोः ।

श्रीकामो नैव भुञ्जीत कोविदार करञ्जयोः ॥

करे खर्परके चैव शिलायां ताम्र भाजने ।

भिन्नकांस्ये च वस्त्रे च न भुञ्जीत तथा ऽऽयसे ॥

आसने पाद मारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित् ।

मुखेन धर्मितं चाद्यं तुल्यं गोमांसमक्षयैः ॥

* पात्र मिति शेषः । तथाच रश्मादि पत्रेषु भोजने न कोऽपि दोष इति भावः ।

दक्षः—

भोजनं हवनं दानं सुपहारः प्रतिग्रहः ।

वहिर्जानु न कार्याणि तद्ददाचमनं जपम् ॥

नाम्नीयाद् भार्यया सार्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।

शयानः प्रौढ पादस्य कृत्वा चैवावसक्थिकम् ॥

आकाशे यन्त्रादौ । पादारोपित पादः प्रौढपादः ।

सङ्गृहेऽत्र विशेष उक्तः—

मात्रा सहोपनीते स्याद्दिवाहे भार्यया सह ।

अन्यत्र सह भुञ्जानः समः स्यात् पशुभिः सह ॥

प्रयोग पारिजाते गर्गः—

रक्षापत्रपलाशेषु यः कुर्यात् पारणं क्वचित् ।

सप्तजन्मकृतं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

यस्तु मिताक्षरायाम्—

पलाशपत्रभोजी च अहोरात्रेण शुध्यति ।

इति यो नित्यनिषेध उक्तः स वक्त्रो पलाश विषयः । इति

मदनपारिजाते व्याख्यातम् ।

पलाशपत्रभोजी यः सोऽनन्तं फल मश्नुते ।

इति विशेषोक्तेः ।

यमः—

शाकादि पुरतः स्थाप्यं भक्ष्यं भोज्यञ्च वामतः ।

अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्यं दक्षिणे घृतपायसे ॥

पात्रं धृत्वा तु वामेन यावद् भवति भोजनम् ।

पाणिना दक्षिणेनैव पर्युष्य परिषेचयेत् ॥
अङ्गुष्ठ स्पर्जनी चैव मध्यमा चैव सर्वदा ।
तिस्रो ह्ये(द्वा)काङ्गुली चैव प्रशस्ता पात्रधारणे ॥

भारते—

आज्याहुतिं विना चैव यत् किञ्चित् परिविण्यते ।
दुराचारैश्च यद् भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥

मार्कण्डेयो ऽत्र विशेष माह—

न्यस्तपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महामुने ।
शेष मुष्टृत्य भोक्तव्यं श्रूयता मत्र कारणम् ॥
इति ।

उष्टृत्य यन्त्रादौ स्थापयित्वेत्यर्थः ।

यन्त्र मुक्तं सङ्ग्रहे—

कांस्यस्य काष्ठकस्यापि वंशस्यापि तथैव (च) हि ।
यन्त्रिका तु त्रिकोणा वै कर्त्तव्या पात्रधारणे ॥

षट् त्रिंशन्मते—

ओदने परमान्नेच घृतपात्रं स्थितं यदि ।
एतदाज्यं भवेद्रक्तं तदन्नं मांसमुच्यते ॥

ब्राह्मे—

सैन्धवं लवणं चैव तथा मानससम्भवम् ।
सामुद्रं भूमिजं चैव प्रत्यक्षे चैव दुष्यतः ॥

तस्मादिदं द्रव्यान्तर युक्तं परिषेव्यम् (विष्यम्) ।

आद्यादि भोजने पात्राभावे विशेष उक्तो ब्राह्मे ।

पञ्चपासां सु भुञ्जीत कचिद्देश्मनि सङ्कटे ।

पात्रमुद्धृत्य शेषं तु भक्षयेत् पितृकादृते ॥

गर्गः—

सत्यं चेति च वै प्रातः वारिणा परिषेचयेत् ।

सायंकाले तथैवस्यादृतं चेत्यादितः क्रमात् ॥

आपस्तम्बः—

कौशं तु विभूयान्नित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।

भुञ्जानसु विशेषेण गृहीतान्न विशुद्धये ।

भोजनं वर्ज्यं प्रोक्तं पवित्रं ग्रन्थि वर्जितम् ॥

इति ।

तथा—

उद्धृत्य किञ्चिदन्नायं धर्मराजाय वै वलिम् ।

दत्त्वा च चित्रगुप्ताय भूतेभ्यश्च तथैवच ॥

अन्नेनैव घृताग्नेन नमस्कारेण वै भुवि ।

तिस्र एवाहुतीर्दद्याद् भोजनादौ च दक्षिणे ॥

इति भविष्य पुराणे । भोजनादा वस्त्रेनेत्युक्ते भोजनादन्यत्र-
फलाहारादौ न चि(पवि) त्राहुतिरिति गम्यते ।

केचित्तु—

भूपतये भुवनपतये भूतानां पतये नमः ।

एवं वलित्वयं दद्याद् भोजनादौ विशेषतः ॥

इत्याहुः । अत्राचारतो व्यवस्था । पितृकार्ये तु—

पितॄणा मन्त्र उत्सृष्टे वलिं कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

आसुरं तद् भवेच्छाब्दं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

यत्तु—

स्पर्शनान्ते स्पृशेदन्नं संकल्पान्ते वलिं हरेत् ।

होमस्तु मधुवातान्ते होमान्ते चोदकं पिबेत् ॥

इति ।

तद्वैश्वदेविकद्विजविषयम् । पितॄद्विजस्य वलिदानं निषेधात् ।
इति आह कल्पे । सूतकेऽपि वलिदानापोशानं प्राणाहुतिं पाच-
धारणादयो भुजिनियमा भवन्तीति स्मृत्यर्थसारे स्पष्टं मुक्तम् ।

अन्यत्रापि—

नित्यस्नानं च शौचं च भोजनं नियमान्वितम् ।

अस्पृश्यं स्पर्शने स्नानं कुर्यादेव च सूतकी ॥

अन्यत्रानधिकारात्तर्पणं देवार्चादयो न भवन्ति ।

मनुः—

दत्त्वा तु चित्रगुप्ताय हस्तं प्रक्षालयेद्विजः ।

अक्षालितकरो भु (ङ्क्ते) क्त्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

चन्द्रिकायां दक्षः—

भोजनादौ वलिं मुक्तं समुद्धृत्य च भोजनम् ।

अमुद्धृत्य च यो भुङ्क्ते प्राणायामाष्टकं चरेत् ॥

उक्त्वा ऽमृतोपस्तरणमसि स्वाहान्तं मेव च ।

आपोशानं तदित्याहुः भोजनादौ पिबेज्जलम् ॥

आपोशानं मन्त्रत्वा तु यो भुङ्क्ते द्विजसत्तमः ।

अभोज्यं तद् भवेदन्नं भुक्त्वा दोषं मवाप्नुयात् ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ।
 आपोशनार्थं यत्तोयं धृतं चेन्निःसृतं भवेत् ॥
 हस्तं प्रक्षाल्य तोयेन पुनर्वै धारयेज्जलम् ।
 आपोशनं करे कृत्वा यद्याशीर्वचनं पठेत् ॥
 अभोज्यं तद् भवेदन्नं दाता भोक्ता च किल्बिषी ।
 यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम् ॥
 तद्दोष परिहारार्थं मन्त्र मेत मुदीरयेत् ।
 अन्नं ब्रह्मा रसोविष्णु भोक्ता देवो महेश्वरः ।
 एवं ध्यात्वा द्विजो भुङ्क्ते ह्यन्न दोषैर्नलिप्यते ॥
 प्राणाहुतीरदत्त्वा (रहुत्वा) तु यश्चान्नं परिमर्दयेत् ।
 मर्दितं भोजयेद् यस्तु प्राजापत्यं ततश्चरेत् ॥

चित्राहुतिदानानन्तरं हस्तं प्रक्षाल्य पंक्तिं दोषसम्भावनायां
 जलधारादिना पंक्तिं भिन्द्यादित्युक्तं पारिजाते

वृद्ध मनुना ।

एकपंक्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनाम् ।
 सर्वेषां तत् समं तावद् यावत् पंक्तिर्नभिद्यते ॥
 अग्निना भस्मना चैव स्तम्बेन सलिलेन वा ।
 हारेणैवच मार्गेण पंक्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥

स्तम्बेनेति क्वचित् पाठः ।

याज्ञवल्क्यः—

आपोशानेनोपरिष्ठादधस्तादशनं तथा ।
 अन्न (न्न) ग्रसमृतं चैव कार्यं मन्त्रं द्विजन्मना ॥

दत्तः—

शब्देनापोशनं पीत्वा शब्देन घृतपायसम् ।
 शब्देनापः पयः पीत्वा सुरापानसमं भवेत् ॥
 चाद्र्मलक मात्रं (तु) वा यद्वा वदर मात्रकम् ।
 प्राणाहुति प्रमाणं स्यात् सष्टतान्नस्य तद् भवेत् ॥
 घृतहोनं तु यो भुङ्क्ते नर स्वाहुति पञ्चकम् ।
 पश्चाद् घृतेन यो भुङ्क्ते द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
 घृताभावेतु गव्येन संस्कुर्वीत जलेन वा ।

गव्येन दुग्धादिनेत्वर्थः ।

पराशरः—

मुखे चान्नस्य निक्षेपो मन्त्रैः प्राणादि पञ्चभिः* ।
 भोजनं तद्धि विज्ञेयं तत्रैव नियमाः स्मृताः ।
 पात्रालम्ब स्तथा मौनं तदूर्ध्वं मपि चेच्छ्रया ॥

शौनकः—

स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्रास्तु वायवः ।
 जिह्वया च ग्रसेदन्नं दशनेन न संस्पृशेत् ॥
 तथैव षष्ठीं दद्यात्तु सचैतन्ये सुखात्मनि ।
 तर्जनी मध्यमाङ्गुष्ठ लम्बा प्राणाहुति भवेत् ॥
 मध्यमानामिकाङ्गुष्ठै रपाने जुहुया (द्विः) दुधः ।
 कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठै र्यानेतु जुहुया दुधः ॥

* प्राणाय स्वाहा । अपानाय स्वाहा । समानाय स्वाहा । उदानाय स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । एवंदपः ।

कनिष्ठा तर्जन्यङ्गुष्ठै रुदानाय हुनेदविः ।
 सर्वाङ्गुलिभिरादाय समानस्याहुति र्भवेत् ॥
 तथैव षष्ठीं जुहुयात् सचैतन्ये सुखात्मनि ।

इति ।

केचिद्ब्राह्मणे स्वाहेति सप्तमीमाहुः । अद्यायां प्राणे निविष्टो-
 ऽमृतं जुहोमीति तैत्तिरीयारण्यके तथोक्तत्वादिति । इदं च
 प्राणान्नि होत्रमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं शतपथ ब्राह्मणे ।

ते पुरुषमाविशत स्तस्य मुखमेवाहवनीयं कुर्वीते जिह्वां
 समिध मन्त्र मेव शुक्रामाहुतिं ते पुरुषं तर्पयतः स य एवं विद्वा
 नग्राति अग्निहोत्र मेवास्य हुतं भवतीति ।

श्रुत्यन्तरेऽपि—

स य इदं मविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोद्वा भस्मानि
 जुहुयात्तादृक् तत् स्यात् । अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं
 जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवतीति ।

गोभिल सूत्रे—

पञ्चधासान् गृह्णीयात् प्राणाय स्वाहेति गार्हपत्य मेव तेन
 जुहोति । अपानाय स्वाहेत्यन्वाहार्य पचन मेव तेन जुहोति ।
 व्यानाय स्वाहेत्याहवनीय मेव तेन जुहोति । रुदानाय स्वाहेति
 सभ्य मेव तेन जुहोति । समानाय स्वाहेत्यावसथ्य मेव तेन
 जुहोतीति ।

सामोपनिषद्यपि—

तद् यद् भक्तं प्रथमं मागच्छेदित्वादि ।

नाचोच्छिष्ट दोषः प्रत्याहुति ।

तदाह मनुः—

मधुपर्कच सोमेच अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

आस्य होमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥

तथा स्मृति सङ्ग्रहे—

एवं पश्चाहुतीर्हुत्वा ब्रह्मयन्त्रिं विसृज्य च ।

प्रक्षाल्य वामहस्तं तु पश्चाद् भोजन माचरेत् ॥

तर्जन्यां तु स्थिते रौप्ये ब्रह्मयन्त्री च मूर्धनि ।

कनिष्ठिक्यां स्थिते खड्गे नैव भोजन माचरेत् ॥

अन्यथा भोजनं कूर्चन् प्राणायाम शतं चरेत् ।

यद् यद् भुङ्क्ते तदन्नं तु किञ्चिद् वै स्थापयेत् पृथक् ॥

यद् यद् यस्त्रेक्षितं चान्नं गृहीत्वा भोजनं चरेत् ।

अनिधाय पृथक् चान्नं गायत्र्यात्वभिमन्त्रितम् ।

पुनरन्नं न गृह्णीयाद् यदि भुङ्क्तीत दोष भाक् ॥

पंक्ति भेदेन यो भुङ्क्ते परकीये स्वकेऽपि वा ।

तदन्नं मांसमित्याहुः क्षयरोगीच जायते ॥

सर्वाभि रङ्गुलीभिः सम मन्त्रीया दिति वशिष्ठोक्तेः समुदिता-
ङ्गुलीभिर्भुङ्क्तीत ।

तथा—

जलपात्रं तु निक्षिप्य मणिवन्धे च दक्षिणे ।

विप्रो भोजनकाले तु पिवेद्दामेन पाणिना ॥

अन्यत्र तु—

धारया नोदकं पेयं पीत्वा दोषं मवाप्नुयात् ।
जलपात्रेण तत् पेयं मिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
एकं पञ्चपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाश्नीयुरितरेऽप्यनु ॥
भुक्षानेषु तु विप्रेषु योऽप्ये पात्रं विमुञ्चति ।
स मूढो नरकं याति ब्रह्महा च निगद्यते ॥

मर्यादाकरणे दोषो न इत्युक्तं मेव प्राक् ।

एकं पञ्चपविष्टानां मन्योन्यं स्पृशते यदि ।
तदन्नं मत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥
भवेदुच्छिष्टं संस्पर्शं भोक्तुं वा भाजनस्य वा ।
अन्नं तदेव भोक्तव्यं न त्याज्यं भाजने स्थितम् ॥
अन्यदन्नं न भोक्तव्यं यदि भुञ्जीत किल्बिषी ।
स्नात्वा ततो जपेद्देवीं* शतमष्टोत्तरं द्विजः ॥

वृद्धं शातातपसु—

यदा भोजनकाले तु अशुचि भवति द्विजः ।
भूमौ निक्षिप्य तं यासं स्नात्वा शुद्धिं मवाप्नुयात् ॥
अशित्वा सर्वं मेवापि त्रिरात्रेण विशुध्यति ।
अज्ञानाद् भोजनं कुर्वन् गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

इत्याह । मदनपारिजाते मार्कण्डेयः ।

यसु पाणितले भुङ्क्ते यः सशब्दं समश्रुते* ।
अङ्गुलिं चोद्धरेद् यसु गोमांसाशनवत् स्मृतम् ॥

विष्णुपुराणे—

अग्नीयात्तन्मनाभूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
लवणान्मौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकान् ततः ॥
प्राग् द्रवद्रव्य मग्नीयामध्ये तु कठिनाशनः ।
अन्ते पुनर्द्रवाशी च वलारोग्ये न मुञ्चति ॥
नोच्छिष्टोष्ठत मादद्याद् तथा गव्यं विशेषतः ।
जठरं पूरयेदर्धं मन्त्रैर्भागं (जलस्य च) जलैः स्तथा ।
वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थं मवशेषयेत् ॥

आपस्तम्बः—

अष्टौ यासा मुने भैक्षं षोडशारण्यवासिनः ।
द्वात्रिंशत्सु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः ॥

पुलस्त्यः—

भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।
अन्यच्च दधिसक्ताज्य पल्लव क्षीर मध्वपाम् ॥
पल्लवं मांसम् ।

अनिन्द्यं भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्न मकुत्सयन् ।

इत्यादि स्मृते रनिन्द्यान्नं भोक्तव्यम् । तच्च न निन्द्यात् । अन्नं
न निन्द्यात् तद्धृत मिति तैत्तिरीय श्रुतेः ।

* समश्रुते इत्यत्र स्वादिगणोयस्य अश्रुतात् आभासकत्वं यद्यपि नियतम् ।

तथाप्यत्र प्रकरणादुपसर्गयोगाद्वा भोजनं यत्नं नैदितव्यम् ।

अथ वर्ज्यं माह याज्ञवल्क्यः—

अनर्क्षितं हृथा मांसं केश कीट समन्वितम् ।

शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं स्पृष्टं खपच कामतः ॥

उदक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् ।

गोघ्रातं, शकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः ॥

अनर्क्षितं मुत्तमायभवन्नादत्तं यदन्नं तत् ।

हृथामांसं—

प्राणात्यये तथा आद्ये प्रोक्षितं द्विज काम्यया ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोष भाक् ॥

इत्युक्त प्रकारेण असम्पादितं मांसं ।

केश कीट समन्वित मन्त्रं । शुक्तं यत् स्वयं मननं सत्काल-
परिवासादिना अस्तीभवति तदित्यर्थः । पर्युषितं रात्र्यन्तरितं ।

उच्छिष्टं भुक्तोच्छिष्टं । उदक्या रजस्वला तथा स्पृष्टम् । संघुष्टं
को भुङ्क्ते इत्यादि यदापुण्य दीयते । पर्यायान्नं अन्यसम्बन्धि अन्य-
व्यपदेशेन यद्दीयते इत्यर्थः । अन्यत् स्पृष्टम् ।

पर्युषिते प्रतिप्रसव माह स एव ।

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूम यव गोरसविक्रियाः ॥

गोधूम विकारो मण्डकः । यवविकारः सक्तुः ।

ग्रहः—

अपूपाः सक्तवो धाना स्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत् पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो न चेद् भवेत् ॥

तथा—

आभीर भाण्डसंस्थानि पयोदधिघृतानि च ।
तावत् पूतं हि तद् भाण्डं यावत्तत्तत्र तिष्ठति ॥
कलिङ्गं च पटोलं च हस्ताकं सन्धितानि च ।
उपोदकी रक्तशाक मेतान् वै वर्जयेद्विजः ॥

नारदीयेऽपि—

हस्ताकं च कलिङ्गं च दग्धं मद्यं मसूरिका ।
उदरे यस्य तिष्ठन्ति तस्य दूरतरोहरिः ॥
शाक मूलफलेक्षूणि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ।
लवणं व्यञ्जनञ्चैव घृतं तैलं तथैव च ॥
लेह्यं पेयञ्च विविधं हस्तदन्तं न भक्षयेत् ।

अतो लवणादि दर्व्या देयम् ।

अपक्वं स्नेह पक्वं च न तु दर्व्या कदाचन ।

इत्युक्ते रपक्वं स्नेह पक्वं हस्तेनैव देये । केचित्तु हस्ताकनिषेधः
श्वेत हस्ताक पर इत्याहुः ।

वर्जयेच्छ्वेतहस्ताक मलावुं वर्तुलं तथा ।

कृत्राकं लशुनं चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति विशेषोक्तेः । तत्तु निवन्धे ष्वनुपलम्भा दुपेक्ष्यम् । राग-
मूलत्वात् । उपलम्भे वा श्वेतत्व विशेषणं दोषाधिक्याय । नत्वि-
तर प्रतिप्रसवाय । प्रायश्चित्ताधिक्य कथनादिति ज्ञेयम् ।

तथा—

रात्रौ दधि न भोक्तव्यं दिवा च नवनीतकम् ।

पय एकशफं हेयं तथा क्रामेलकाविकम् * ।
इति स्कान्दे । तथा तिथिविशेष वर्ज्यान्त्याह ।

वृद्धस्यतिः—

कुष्माण्डं तरुणीं चैव मूलकं वृद्धतीं तथा ।
श्रीफलं न्न कलिङ्गं च धात्रीं प्रतिपदादिषु ॥
वर्जयेत् सप्तमी याव दन्यथा कच्छ माचरेत् ।
सप्तम्यां रविवारे च दिवारात्रौ तथैवच ॥
धात्रीफलं नरोऽश्रीयादलक्ष्मीको भवे(न्नरः)दध्रुवम् ।
विप्राणां भोजने काले यदि दीपोविनश्यति ॥
पाणिभ्यां पात्र मालभ्य गायत्रीं मनसा स्मरेत् ।
पश्चाच्च दीपकं दृष्ट्वा तच्छेषं भुञ्जते द्विजाः ॥
अन्यदन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा कच्छं समाचरेत् ।
मक्षिका सन्तता धारा वेद सम्बन्धि विन्दवः † ।
सुरते स्त्रीमुखं चैव पवित्रं मगुरव्रवीत् ॥

अन्यत्र—

प्राणान्त्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ॥
इति यदुक्तं तस्यायमर्थः । अन्नाभावेन यदि प्राणनाशस्तदा
मांस भक्षणे न दोषः । सर्व (तः) या आत्मानं गोपायीतेति श्रुतेः ।
तथा श्राद्धे निमन्त्रितो मांसमश्रीयात् ।

* क्रामेलक उहः अविमेष सप्तम्यन्धि ।

† वेदाध्यायिनः मुखनिःसृता स्यत्कारकणाः ।

यथा विधि नियुक्तं तु यो मांसं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवा नेकविंशतिम् * ॥

इति मनुक्तेः । तथा प्रोक्षणाख्य श्रौतसंस्कार संस्क्रुतमांस-
भक्षणे न दोषः । विहितत्वात् । अभक्षणे यागासिद्धेश्च ।

तथा अतिथ्यर्चनार्थं सम्पादितं यन्मांसं द्विजप्रार्थनया तद्-
भक्षणे न दोषः । अत्र यद्यपि दोषाभाव उक्तस्तथापि यागाद-
न्यत्र मांसं वर्ज्यम् । तथाहि—

अक्षता (गोपशुसैव) श्राद्धे मांसं तथा मधु ।

देवराज्ञ सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति बृहन्नारदीयोक्तेः । अक्षता कृतविवाहा अनुपभुक्ता युगा-
न्तरवन्न विवाह्येत्यर्थः ।

शौचं च पात्र शुद्धिश्च श्रद्धा च परमा यदि ।

अनन्तं तृप्तिस्तु श्राद्धे एतत् खलु निरामिषम् ॥

इति बृहत् पाराशरोक्तेश्च ।

क्षिप्त्वा कूपे यथा किञ्चिद्बाल(मा)भ्रातुं तदिच्छति ।

पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृतया ॥

इति निगमोक्तेः ।

न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्यादन्मृतस्त्ववित् ।

मुन्यन्नैः स्यात् परा प्रीति (र्यथा) स्तथा न पशुहंसया ॥

* सम्भवान् जन्मानि । तथाच तेन एकविंशति जन्मसु पशुयोनी,

उत्पत्तयः सित्यर्थः ।

इति भागवतोक्तेः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।

गृहेऽपि निवसन् विप्रोमुनि मांसविवर्जनात् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

प्रोक्षितमभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मण काम्यया ।

अल्पदोष मिदं ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥

इति दानधर्मो अल्पदोष श्रुतेः ।

ननु—

पितॄणां मांसिकं श्राद्धं मन्वाहार्यं विदुर्वुधाः ।

तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥

तथा—

कालश्राकं महाशल्काः खड्गलोहालिषं मधु ।

आमन्थायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वथा ॥

इति मनु याज्ञवल्क्यादि स्मृतौ श्राद्धे मांसविधानाद्विधिनिषेधानां देशभेदेन व्यवस्था कुतो नाङ्गीक्रियते इति चेन्न । मांसनिषेधकवाक्ये कलावितिवद्देश भेद ग्रहणा भावात् । तत् कल्पनायां तु यावति देशे मांसवर्जनं दृश्यते । तद्देशवाचक पदाभावा दनेक पद कल्पनेनैकवाक्य भेदा पक्षः प्रसज्येत ।

देशाचाराः परिग्राह्यास्तत्तद्देशीयजैर्नरैः ।

अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मो वहिष्कृतः ॥

इति बृहन्नारदीय वचनवलान्नापि देशाचारतोव्यवस्था । इदं वचनं तत्तद्देश सदाचाराणामेव व्यवस्थापकं । न दुराचारस्य ।

यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
श्रुति स्मृत्यविरुद्धश्च त मनुष्ठातु मर्हति ॥
इति देवलोक्तेः । कलौ पञ्च विवर्जयेदिति निरवकाश प्रमाण
विरोधाच्च । इत्यलं समक्तानुप्रसक्तेन ।

प्रकृत मुच्यते । याज्ञवल्क्यः—

परपाकरुचिर्नस्या दनिन्द्यामन्वणादृते ।
षट्त्रिंशन्मतेऽपि—
दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।
अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्विन मेक मभोजनम् ।

लिखितः—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
अपचस्य च भुक्त्वा द्विज स्यान्द्रायणं चरेत् ॥
चान्द्रायण मभ्यासविषयम् । अनभ्यासेतु तिरात्रमभोजन मिव ।
तत्तत्क्षण मपि स एवाह—

गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान् निर्वपेत् ।
परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥
पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परात्र मुपजीवति ।
सततं प्रातरुत्याय परपाक रतस्तु सः ॥
गृहस्थधर्मं वृत्तो यो ददाति परिवर्जितः * ।
ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः स प्रकीर्तितः ॥

* ददातिदानं तेन परिवर्जितः शून्यः अदाता इत्यर्थः ।

इत्यादित्य पुराणे एकादशाध्याये ।

तस्मादहरहर्देय मन्त्र मेव विचक्षणैः ।

अपरोक्षैव सर्वेभ्य इति स्वायम्भुः शासनात् ॥

ग्राम मन्त्रं गृहस्थाय पक्कं नैव कदाचन ।

दातव्यं हि निषिद्धं तदृते श्राद्धं शिवोऽब्रवीत् ॥

इति शातातपः ।

वनस्पति गते सोमे परान्नं ये तु भुञ्जते ।

तेषां मास कृतं पुण्यं दातार मधि गच्छति ॥

उपासते ये गृहस्थाः परपाक मवुदयः ।

तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्ना (घ) दद्यायिनाम् ॥

इति मनु वचनं लोभेन ग्रामाद् ग्रामान्तरं गत्वा परान्नं भुञ्जतो
दोष विशेषावेदक मित्याकलनीयम् ।

अभोज्यान्ना नाह याश्ववल्काः ।

कदर्थ्य वदचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

वैनाभिश्मस्त वार्धुष्य गणिका गण(जीविनाम्) दीक्षिणाम् ॥

चिकित्सकातुर क्रुद्ध पुंश्चलीमत्तविद्धिषाम् ।

क्रूरोय पतितव्रात्य दाम्भिकोच्छिष्ट भोजिनाम् ॥

अवीरास्त्री स्वर्णकार स्त्रीजित ग्रामयाजिनाम् ।

* स्वायम्भु इति कन्दोऽनुरोधाद्दीर्घः सौ । अपिमाषं मषं कुर्याच्छब्दोभङ्गे
अजेद गिरम् । इति वचनात् ।

शस्त्रविक्रय कर्म्मार तन्तुवाय खलुत्तिनाम् ॥

नृशंस राज रजक कृतघ्न वधजीविनाम् ।

चैलधाव सुराजीव सहोपपति वेश्मनाम् ॥

पिशुनानृत्तिनोश्चैव तथा चक्रिक वन्दिनाम् ।

एषा मन्त्रं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिण स्तथा ॥

इति ।

अस्यार्थः—

कदर्योऽतिलुब्धः । वधो निगडादिना । चोरो ब्राह्मण
हेमव्यतिरिक्त द्रव्यापहारो । क्लीवो नपुंसकः । रङ्गाव-
तारो नटादिः । वैणो वेणुच्छेदनजीवो । अभिशस्तः पतनीय
कर्म्मणाऽभियुक्तः । वार्हुण्यो निषिद्ध हृद्यपजीवी । गणिका पण्य-
स्त्री । गणदीक्षो बहुयाजकः । चिकित्सको भिषग्वृत्त्युपजीवी ।
आतुरो महारोगाभिभूतः । पुंश्वली व्यभिचारिणी ।

मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विद्विद् शत्रुः । क्रूरोऽभ्यन्तरा-
धिककोपः । उग्रो वागादिना उद्देजकः । पतितो ब्रह्महादिः ।
ब्राह्म्यः पतित सावित्रीकः । दान्भिको वञ्चकः । अवीरा स्त्री पति-
पुत्ररहिता स्वतन्त्रेत्यन्ये । ग्रामयाजी ग्रामशान्त्यादि कर्त्ता ।
कर्म्मारो लोहकारः । तन्तुवायः सूची शिल्पोपजीवी । खलुत्तो
खभिर्वृत्तं जीवनमस्यास्तीति । नीचसेवको वा । नृशंसो निर्हयः ।
रजको वस्त्ररङ्गकृत् । चैलधावः वस्त्रनिर्णेजकः । सहोपपति
वेश्मा सह सहितमुपपतिना जारेण वेश्म गृहं यस्याः सा तथा ।
पिशुनः परदोष वक्ता । चक्रिक स्तैलिकः । वन्दो जनस्तावकः ।

सोमविक्रयी यज्ञे सोमलताविक्रेता । कदर्थत्वादिदोष- दुष्टाना
मेवां द्विजाना मन्त्रं न भोक्तव्य मिति समूहार्थः ।

तथा—

अग्निहीन द्विजातेश्च नाम्न मद्यादनापदि ।

इति ।

अग्निहीनः सत्यप्यधिकारे अतस्मात्तर्त्ताग्नि रहितः ।

शूद्रस्यान्नं न भोक्तव्य मिति वचनात् शूद्रस्य अभोज्यान्नत्वे
प्राप्ते प्रतिप्रसव माह ।

शूद्रेषु दासगोपाल कुल मित्रार्द्धसौरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

दासा गर्भदासादयः । अर्द्धसोरी सौरोपलक्षित कृषिफलार्ध
प्राप्ती । शेषं प्रसिद्धम् ।

सङ्ग्रहे—

गृह्यन्नं चारनालश्च कोद्रवान्नं मसूरिका ।

कांस्यपात्रं च तैलं च मन्त्र वीर्यहराणि षट् ॥

गणान्नं गणिकान्नं च तथा न्नं ग्रामयाजकात् ।

सूतकान्नं तथा भुक्ता द्विज चान्द्रायणं चरेत् ॥

शूद्रं स्पृष्ट्वा च इष्ट्वाच तदन्नं तन्निमन्त्रणम् ।

प्रेषितान्नं च पक्वान्नं शूद्रान्नं षड्विधं स्मृतम् ॥

भुक्षानेषु तु विप्रेषु प्रमादात् स्रवते गुदम् ।

उच्छिष्ट मशुचित्वं च तस्य शौचं कथं भवेत् ॥

पूर्वं कृत्वा तु तच्छौचं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
ब्रह्मत् पाराशरे ।

ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणोददत् ।
द्वावप्येतावभोज्यान्नी चरेतां ती शशिव्रतम्* ॥
विप्रेणामन्त्रितोविप्रः शूद्राङ्गतस्तु योऽश्रुते ।
आमन्त्रयितुमोक्तारौ शुध्येता मैन्दवेन † ॥
वार्त्ताकंगुञ्जनं जग्ध्वाऽहोरात्रोपोषणाच्छुचिः ।
गणिका गणयोरन्नं यदन्नं बहुयाजके ॥
सीमन्तोन्नयने भुक्त्वा द्विजसाम्द्रायणं चरेत् ।
भुङ्क्ते शय्याऽऽसनस्थोयः पिबेद्वापि द्विजोत्तमः ॥
अभक्ष्येण हि तत्तुल्यं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
पासनारूढं पादः सन् वस्त्रस्यार्धं पटे कृतम् ॥
मुखेन धर्मितं भुक्त्वा द्विजसाम्द्रायणं चरेत् ।
उद्धृत्य वामहस्तेन यत् किञ्चित् पिवते नरः ॥
सुरापानेन तत्तुल्यं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मामिके तथा ॥
आब्दिके पाद कच्छः स्या देकाह मपराब्दिके ।
स्नान मन्येषु कुर्वीत प्राणायामं जपं तथा ॥

* शशिव्रतं चान्द्रायणम् ।

† ऐन्दवेन चान्द्रायणम् ।

उच्छिष्टोच्छिष्ट संसृष्टो ब्राह्मणस्तु कदाचन ।

कुर्वीत तत्क्षणे स्नान माचामेन विशुध्यति ॥

इदं तु क्षत्रियादिसृष्ट ब्राह्मणविषयम् ।

ब्राह्मण स्पर्शे तु—

उच्छिष्टोब्राह्मणः सृष्ट उच्छिष्टेनाग्रजम्भना ।

आचम्यैवतु शुद्धः स्याद्विष्णुनामानुकीर्त्तनात् ॥

भुक्तानाचम्य कुर्याद्वि विष्णुत्वे केहनिष्कृतिः ।

नक्तोपवासी ह्याद्ये तु द्वितीये द्विगुणं चरेत् ॥

आद्ये मूत्रे । तत्रैव—

यज्ञोपवीतेन विना भोजनं कुरुतेद्विजः ।

अथ मूत्रपुरीषे वा रेतः सेचनमेववा ॥

त्रिरात्रोपोषितोविप्रः पादकच्छेण भूमिपः ।

अहोरात्रोषितो वैश्यः शुद्धि रेषाप्रकीर्त्तिता ॥

विप्रः क्षुत्कृत्य निष्ठोव्य कृत्वावाऽनृतभाषणम् ।

वचनं पतितैः कृत्वा दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ॥

आज्यपात्रे स्थितं तक्रं मधुमिश्रं तु(यत् कृतम्)यद् घृतम् ।

ताम्रपात्रे स्थितं गव्यं त्रिषु सर्पिः सुरासमम् ॥

पारिजाते भृगुः—

गव्यं ताम्रेण संयुक्तं कांस्ये चैवेक्षु गोर (सः) सौ ।

संकांस्यं नारिकेलाम्बु मद्य तुल्यं घृतं विना ॥

आर्द्रकं सगुडं मद्यं दधि सन्मिश्रितो गुडः ।

नारिकेलाम्बु सन्मिश्र मैक्षवं वदरं तथा ॥

अनुः—

ताम्रे गव्यं भुजौ * मद्य—समं च परिवेषणे ।
दोहे पाके तथा होमे ताम्रे गव्यं न दुष्यति ॥

गर्गः—

मूलाऽपूपफलेष्वादि दन्तच्छेदं न भक्षयेत् ।
ग्रास शेषं न चाश्नीयात् पीतशेषं पिवेन्नच ॥
अन्यथा कुरुते यस्तु जपेद्देवो शतं † ततः ।
यत्पन्नं यति पात्रस्थं यतिना प्रेरितं च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषं च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
अर्कदिपर्वरात्रौ ‡ च चतुर्दश्यष्टमौ दिवा ।
एकादश्या महोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
अत्र सर्वत्र चान्द्रायणं प्रायश्चित्तकथनं मभ्यासविषयम् ।

अनभ्यासेतु अहोरात्रमभोजनम् ।

एषु सर्वेषु जातेषु अहोरात्रमभोजनम् ।

इतिविशेषोक्तेः । ऋग्विधानेतु—

पर्वण्यो रर्कवारिच रात्रौ भुङ्क्तेर्द्विजो यदि ।
त्वे संमन्त्रं जपेद् भोक्तादशवारं विशु (ध्यति) क्षये ॥

* भुजि भोजनक्रिया तस्मिन् ।

† देवौशतमष्टोत्तरगायत्रीशतमित्यर्थः ।

‡ अर्कस्य इ पर्वण्यो पूर्णिमा अमा च तयो रात्रिभोजने चान्द्रायणं मन्यते इत्यर्थः ।

§ त्वं सुपुत्रं शवसोऽष्टवन् कामकातयः । न त्वामिन्द्रातिरिच्यते ।

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां यदि भुङ्क्ते दिवा द्विजः ।

दशवारं जपेन्मन्त्रं मभिः स्व वृष्टिः * मेवच ॥

एकादश्यां यदा भुङ्क्ते स्वेच्छया व्याधि वर्जितः ।

त्वं सोमेति † (सोमासो) वैमूक्तं जपेत्पापात् प्रमु(च्यते)क्तये ॥

इदं प्रायश्चित्तं मवैष्णव विषयम् । वैष्णवस्य तु एकादशी-
भोजने प्रायश्चित्तविशेषः श्रवणादितिदिक् ।

यद्यप्यत्र—

कुष्माण्डं तरुणीं चैव मूलकं वृहतीं तथा ।

इति वृहस्पतिना तिथिविशेषे मूलक भक्षण
निषेध उक्तः स्तथापि ब्राह्मणस्य सर्वदा मूलक भक्षणनिषेध उक्तो
दक्षस्मृतौ अन्तिमाध्याये—

पितॄणां देवतानां च मूलकं नैवदापयेत् ।

ददन्नरकं माप्नोति भोक्ता च ब्राह्मणः स्तथा ॥

ब्राह्मणो मूलकं भक्षंश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

अन्यथा याति नरकं पातित्यं चैव विन्दति ॥

वरं भुक्तं ममेध्यं च पिवेद्वा गर्हितं क्वचित् ।

* अभिः स्ववृष्टिं मदी अस्य युध्यतां रध्वीरिव प्रवणे ससुकृतयः ।

इन्द्रो यदधी धृषमाणो अन्वसा भिनदलस्य परिधीरिव त्रितः ॥

—इति १म. ५२सू. ५४श्लो ।

† त्वं सोमप्रविक्रितो मनीषात्पुत्रजिष्ठमनुनेषिपत्याम् ।

तव प्रचीतो पितरो न इन्द्रो देवेषु तव मभजन्तधीराः ॥

—इति १८अ. ५२म. यजुः ।

वर्जनीयं सदाविप्रैर्मूलकं मदिरासमम् ॥
 पितॄणां वक्त्रभा येच अन्ये ते वरमूलकाः ।
 स्वयं जाताः पवित्राश्च भक्षन्ति वनवासिनः ॥
 लोहितं वा सितं वापि मूलकं मदिरासमम् ।
 देवानां वक्त्रभा येस्य रन्ये ते वनमूलकाः ॥
 मूलकं तु नरो भुङ्क्ते दुष्टोक्तारं दिनेदिने ।
 न तस्य नरकोत्तारो यावदाभूत संप्रवम् ॥
 इति ।

उग्रनाः—

क्षुरकर्म्मणि वान्तेच क्षानमात्रेण शुध्यति ।
 इति ।

चन्द्रिकायां जीवत् पित्रादे विंशेष उक्तः ।

कनीयान् सपिताचैव सु (भु) क्ता आदिक भोजनम् ।
 प्राणान्नि होत्रादन्यत्र न स मौनं समाचरेत् ॥
 भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।
 अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा घृतात् मत्तुभ्य एवच ॥
 भुक्त्वा पोत्वातु यः कश्चिच्छून्यं पात्रं विमुञ्चति ।
 सुधार्तः सपिपासात्ता भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥
 भुङ्क्तेच्छिष्टात् समादाय सर्व्वस्मात् किञ्चिदेवतु ।
 उच्छिष्ट भागत्रयेभ्यः सोदकं निर्व्वपेद् भुवि ॥

तन्मन्त्रो यथा—

यच्च क्वचन संस्थानां सुसृणोपहृतात्मनाम् ।

दुर्गतीनां मयादत्त मक्षय्य सुपतिष्ठतु ॥
 रौरवेऽपुण्यनिलये पञ्चाश्वुदनिवासिनाम् ।
 अर्थिना मुदकं दत्त मक्षय्य सुपतिष्ठतु ॥

व्यासः—

अर्घं पीत्वातु गण्डूष मर्द्धं त्याज्यं महीतले ।
 रसातलगता नागा स्तेन प्रीणन्ति नित्यशः ॥
 य(दु) द्युत्तिष्ठेदनाचान्तो भुक्तवानासनाद्विजः ।
 सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत नान्यथा प्रयतो भवेत् ॥
 उच्छिष्टोच्छिष्ट संस्पृष्टः शुना शूद्रेण वाद्विजः ।
 उपोष्य रजनी मेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 गण्डूषकरणात् पूर्वं हस्तं प्रक्षालये द्विजः ।
 ह (स्तं) तं दैवं च पित्रं च ह्यात्माचैवोपपातकैः ॥
 यो वै गण्डूषसमये तर्जन्या वक्तु शोधनम् ।
 कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
 आचम्यच ततः कुर्याद्दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् ।
 भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥
 अर्घं पञ्च तथा सप्त त्रीणि त्रीणि तथैवच ।
 आचामेक्षुलुकान् प्राञ्चो मुखशुचिं यदीच्छति ॥ इति ।

गीतमः—

आचान्तोऽप्यशुचि स्तावद् यावत् पात्रं नचोचरेत् ।
 उद्धृते ऽप्यशुचि स्तावद् यावद् भूर्न प्रमार्जिता ॥
 इति ।

ब्रह्मपुराणे—

भोजनान्ते हिराचम्य तज्जले नैत्रं मार्जनम् ।

कार्थं चक्षुर्विद्वदर्थं भार्गवादींश्च संस्मरेत् ॥

तदुक्तं भारते आरण्यक पर्वणि ।

शर्यातिं च सुकन्यां च भार्गवं चाश्विनी (सरः) नरः ।

भोजनान्ते स्मरेद् यस्तु तस्य चक्षुर्न नश्यति ॥

आहार परिणामार्थं मन्यानपि स्मरेत् ।

अगस्त्यं कुम्भकर्णं च शनिं च वडवानलम् ।

अन्नस्य परिणामार्थं स्मरे (द्रामं) झीमं च पञ्चमम् ।

इति । मार्कण्डेयः—

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ताम्बूलस्य च भक्षणम् (चर्वणम्) ।

श्रवणं चेतिहासस्य तथा रामायणस्य च ॥

इति ।

ताम्बूल भक्षणे विशेष माह गर्गः—

प्रातःकाले फलाधिक्यं चूर्णाधिक्यं तु मध्यतः ।

निशि पर्णाधिकं खादेत्तस्य लक्ष्मर्विवर्धते ॥

फलं पूगोफलम्—

पर्णमूले भवेद्दयाधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।

चूर्णपर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिं विनाशयेत् ।

तस्मादेतान् परित्यज्य ताम्बूलं भक्षयेत् सदा ॥

अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादति योनरः ।

मसज्जम्बदग्नि (द्वी) द्रःस्या दन्ते नैव स्मरेद्दरिम् ॥

पञ्च सप्ताष्टप (पा) त्राणि दश द्वादश वापिवा ।
 दद्यात् स्वयं च गृह्णीयाद् भक्षणे' बीटकस्य तु ॥
 तर्ज्जन्या चूर्णं मादाय ताम्बूलं न तु भक्षयेत् ।
 यदि वा भक्षयेन्मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥
 मध्यमाङ्गुलिनादाय चूर्णं पर्णेविलेपयेत् ।
 अङ्गुष्ठाग्रेण वा तद्वदन्यथा दोष माप्नुयात् ॥
 मृतागौचे तथा श्राद्धे मातापितृर्मृतेऽहनि ।
 उपवासे च ताम्बूलं दिवारङ्गौ विवर्जयेत् ॥
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च रजस्वला ।
 ताम्बूल चर्ज्जणं तेषां तुल्यं गोमांसभक्षणेः ॥

इति । आयुर्वेदे—

भुक्ता वह्निं सुपस्पृश्य शनैः सप्तपदीं व्रजेत् ।
 शयित्वा वामभागेन यतो रोगैर्न पीड्यते ॥
 भुक्तोपविशतः स्थीर्य वलमुत्तानगायिनः ।
 आरोग्यं वामकुक्षौ तु मृत्युं धावति धावतः ॥
 इत्याह्निके भोजन विधौ पञ्चमभाग कृत्यम् ।

अथ भोजनानन्तर कृत्य माह दक्षः ।

इतिहास पुराणाद्यैः षष्ठं सप्तमकौ नयेत् ।
 अष्टमे लोकयात्रातु वह्निः सन्ध्या ततः पुनः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

अहः शेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च वन्धुभिः ।

इति ।

इत्यनन्ताङ्गिक विधौ षष्ठं सप्तमं भागकृत्यम् ।

अथ सायंसन्ध्या निरूप्यते ।

भविष्योत्तरे—

शौचं कृत्वा यथान्यायं मर्द्दास्तमित भास्करे ।

वह्निः सन्ध्यामुपासीत आसीनः स्वयंवा गृहे ॥

शातातपः—

अनृतं मद्यगन्धं च दिवा मैद्युनं नैव च ।

पुनाति वृषलस्यान्नं वह्निः सन्ध्यामुपासिता ॥

यमः—

रवेरस्तमयात् पूर्वं घटिकैका यदा भवेत् ।

सायं सन्ध्यामुपास्याथ कुर्याद्भोमञ्चं पूर्ववत् ॥

अथ नैव दीपदानसमयः —

रवे रस्त्रं समारभ्य यावत्तस्थो (सूर्यो) दयो भवेत् ।

यस्य तिष्ठेद् गृहे दीपस्तस्य नास्ति दरिद्रता ॥

आयुर्दः प्राञ्जुखो दीपो धनदः स्यादुदञ्जुखः ।

प्रत्यञ्जुखो दुःखदोऽसौ हानिदोदक्षिणामुखः ॥

इति सङ्ग्रहे । सन्ध्याध्यानादिकं पूर्वमेवोक्तम् ।

अथ सायंसन्ध्यातर्पणं मुच्यते ।

सरस्वत्या वशिष्ठ ऋषिं विष्णुर्देवता जगतीच्छन्दः सायंसन्ध्या

तर्पणे विनियोगः ।

ॐ स्वः पुरुषं तर्पयामि ।

मामवेदं तर्पयामि ।

मण्डलं तर्पयामि ।
 विष्णुरूपिणं तर्पयामि ।
 परमात्मानं तर्पयामि ।
 सरस्वतीं तर्पयामि ।
 वेदमातरं तर्पयामि ।
 साङ्गतिं तर्पयामि ।
 वृद्धां तर्पयामि ।
 वैष्णवीं तर्पयामि ।
 उषसं तर्पयामि ।
 निर्मृजीं तर्पयामि ।
 सर्वाथसिद्धिकरीं तर्पयामि ।
 सर्वमन्त्राधिपतिं तर्पयामि ।
 ॐ भूर्भुवः स्वः पुरुषं तर्पयामि ।

एवं तर्पणं कृत्वा सूर्योपस्थानादि कार्यम् ।

अत्र विशेष माह व्यासः —

जपेद्वारुण मन्त्रांस्तु इमं मे वरुणादिकान्* ।

* इमं मे वरुणं श्रुत्वा हव मयात्र सृज्य । त्वा मयस्य गवके ॥ १ ॥

तत् त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान सदाशक्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेड मानो वरुणोह वांभ्यु कः ५ । मान आयुः प्रमोधीः ॥ २ ॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अवशसिरीषाः ।

यजिषो वदितमः शंसमानो विद्या देवांसि प्रमुमुग्धाकत् ॥ ३ ॥

स त्वे नो अग्नेऽवमो भवोतो नेदिशो अस्या उषसो ज्यही ।

अनयत्त नो वरु ५ रराणो नोहि मृडौव ५ मृडनो नएधि ॥ ४ ॥ २१८. । यजु. ।

चतुर्मन्त्रान् विशेषज्ञः सन्ध्याफलं मवाप्नुयात् ॥

गौतमः—

दर्भहीना तु यासन्ध्या सन्ध्याहेन तु योजयः ।

जलहीनं तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

जप मध्ये गुरु र्याति यतिर्वा ब्राह्मणोत्तमः ।

तस्य पूजां समाध्याय जपशेषं समापयेत् ॥

यथाकाले सन्ध्याया अकरणे पारिजातेविशेष माह

गौतमः—

सन्ध्याकाले त्वतिक्रान्ते स्नात्वाचम्य यथाविधि ॥

जपेदष्टशतं देवीं* ततः सन्ध्यां समाचरेत् ।

यमस्तु—

प्राणायामं चयं प्रातः सङ्गवे द्विगुणं चरेत् ।

मध्याह्ने त्रिगुणं प्रोक्तं मपराह्णे चतुर्गुणम् ।

सायाह्णे पञ्चगुणकं सन्ध्यातिक्रमणे भवेत् ॥

वशिष्ठस्तु—

कालातिक्रमणे चैव त्रिसन्ध्य मपि सर्वदा ।

चतुर्थ्यां प्रकुञ्चीतं भानोर्व्याहृति सम्पुटम् ॥

सर्वथाऽतिक्रमे जमदग्निः—

एकाहं चात्यतिक्रमस्य सन्ध्यावन्दनकर्म च ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा गायत्र्या (चा) द्यायुतं जपेत् ॥

द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं स्मृतम् ।
 त्रिरात्रात् परत सेत् स्याच्छूद्र एव नसंशयः ॥
 यः सन्ध्यां कालतः प्राप्ता मालस्यादति वर्त्तते ।
 सूर्यं हत्वामवाप्नोति मन्देहेषु (स) च जायते ॥

मन्देहा राक्षसाः * —

राष्ट्रक्षोभे नृपक्षोभे रोगात्तर्हि भय आगते ।
 देवान्निद्रिज वेदानां कार्ये महति संस्थिते ॥
 सन्ध्याहानौ न दोषोऽस्ति यत स्तत् पुण्य साधनम् ।

इत्यादि । तथा—

दिबोदितानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च ।
 दिबोदितानि कृत्वा विदध्यादुत्तराणि तु ॥

* ते च सर्वदा नवादितं सूर्यं स्त्रादिषु मिच्छन्तः अस्य समस्ताद् भ्रमन्ति ।
 यतस्ते च सर्वात्मना तस्य नाशाय । यदा पुनर्ब्राह्मणाः सूर्याय अर्घ्यं ददन्ति
 तदैव ते तद्वारिणा वञ्च्यन्ते गतेन दग्धाविनश्यन्ति । पुनर्दिवसान्तरे जायन्ते
 एवं प्रत्यहं सुत्पद्यमानास्ते द्विजार्घ्यतोयेन नश्यन्ति ।

—इति पौराणिकीवार्ता ।

रागायणीहापि—

तत्र शैलनिभाभीमा मन्देहानाम राक्षसाः ।
 शैल शृङ्गेषु लब्ध्वा नामा रूपा भयावहाः ।
 ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति ।
 अभितप्तस्य सूर्येणा लब्ध्वा पुनः पुनः ।
 निहता ब्रह्म तेजोभि रक्षन्वहनि राक्षसाः ॥

इति ।

अन्योऽपि विशेषः प्रातःसन्ध्याप्रकरणे कृष्टव्य इति दिक् ।
विधाने तु—

यदा दीध्येति* मन्त्रेण सप्तवारं जपेद् यदि ।
अकाले कुर्वतः कर्म काले काले † कृतानि तु ॥
भवन्तीति शेषः ।

आहभोजिनां तु गर्गः—

दश कृत्वः पिवेदापो गायत्र्या आहभुग्द्विजः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यते तदनन्तरम् ॥
ततः आह्नदिकृद् भवेदिति क्वचित् पाठः ।

महाभारते तु—

जलाभावे महामार्गे बन्धने त्वशुचावपि ।
उभयोः सन्ध्योः काले रजसाचार्यं मुत्क्षिपेत् ॥
ते तथैव महाराज दंशिता रणमूर्धनि ‡ ।
सन्ध्यागतं सहस्रांशु मादित्य सुपतस्थिरे ॥
इति ।

अथ सायंहोम विधानम् ।

तस्य कालादिकं पूर्वमेवोक्तं ।

* यदादीध्ये न दविषाण्यभिः परायदभ्योज्ज्वहीये सन्धिभ्यः ।

नृप्राश्च बन्धवो वाचमक्रतः एमीदेवा निष्कृतं जारिणीव ॥

—इति १०म. १४म. ५ सूत्रम् ।

† काले काले इत्यत्र यथा काल मिति पाठः स्यात् ।

‡ दंशिता बन्धसम्पन्नाः । रणमूर्धनि युद्धक्षेत्रे ।

उपस्थाने विशेष उच्यते—

जपेदान्नेयमन्त्रां सु सायं होमादनन्तरम् ।
 स्वयं होमः प्रकर्त्तव्यः पत्न्या पुत्रादिकैरपि ।
 स्वयं होमस्य नियमो यजनीयेऽह्नि कीर्त्यते ॥
 इदं मपि यजमानस्य सन्निधाने देशान्तरगतस्य नेतिज्ञेयम् ।
 सदा समस्य होमं तु कुर्यात् सायं विचक्षणः ।
 पृथक् कर्त्तुमशक्तिश्चेद्भ्राताहस्य विवर्जनात् ॥
 इत्यादि ।

गालवः—

भस्माभिधारणं कार्यं वृद्धत्सामेत्युचाः* द्विजैः ।
 ललाटे हृदये बाह्वोर्यद्वा सर्वाङ्गलेपनम् ॥
 अत्रावसरे रात्रिभोजनं कार्यं । तद्विधिसु पूर्वमेवोक्तः ।
 आद्यादि दिने निषिद्धं द्वितीय भोजनम् ।
 आद्याहे पर्वकाले च रविवारे तथैवच ।
 रात्रिभुक्तिं न कर्त्तव्या सर्वदा द्विजसत्तमैः ॥
 इति स्मृतेः । इत्यनन्ताङ्गिके अष्टमभागकृत्यम् ।

अथ शयनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

• “त्वा मिहि इवामहे सातो वाजस्य कारवः ।

त्वां वनेष्विन्द्र सपत्तिं नरत्नां काष्ठास्वतः ॥”

इति ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नीं स्नानुपास्य च ।
 मृत्यैः परिवृतोभुक्ता नाति त्व(स्या)प्तोऽयं संविशेत् ॥
 संविशेत् स्वपेत् । चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति ।
 अत्र च पाकान्तरं मुक्तं विष्णुपुराणे ।
 पुनः पाकं मुपादाय सायमप्यवनीपते ।
 वैश्वदेवनिमित्तं वै सायं पद्मगा वलिं हरेत् ।

पद्मगाच—

स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यं मेषधर्मैः परः स्त्रियाः ।
 इति स्मृते राज्ञाकारिण्या अदुष्टया भवितव्यम् । यदि भर्तु-
 राज्ञां न सम्पादयति तदा अधिवेत्तव्या । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।
 सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थघ्नप्रियंवदा ।
 स्त्रीप्रसूयाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥

अत्रावधि माह मनुः—

वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याब्दे नवमे तु मृतप्रजा ।
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥
 इति ।

व्यासः—

शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलेपिते ।
 प्रागुदक् प्रवणे चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥

सहृहे—

जलं देवगृहं चैव शयनं च द्विजालयम् ।
 निर्निक्तपादः प्रविशेन्नानिर्निक्तः कदाचन ॥

निर्णिक्तपादः प्रक्षालित चरणः ।

भविष्ये—

उपानही वेणुदण्ड मम्बुपात्रं तथैवच ।
ताम्बूलादीनि सर्वाणि समीपे स्थापयेद् गृही ॥
यानि कानि च पुष्पाणि यत् किञ्चिदगुलीपनम् ।
अलक्ष्मी परिहारार्थं नित्यं कुरु युधिष्ठिर ॥
माङ्गल्यं पूर्णकुम्भं तु शिरः स्थाने निधापयेत् ।
वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः ।

गारुड मन्त्रा हारीतेन प्रदर्शिताः ।

नर्मदायै नमः प्रात नर्मदायै नमोनिशि ।
नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं पा (त्रा) हि मां विषसर्पतः ॥
सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं गच्छ महाविष ।
जनमेजयं यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥
आस्तीकवचनं स्मृत्वा यः सर्पे न निवर्त्तते ।
शतधाभिव्यते मुष्टिं शिंशं वृक्षफलं यथा ॥

इति ।

मार्कण्डेयः—

शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे ।
महादेव गृहे चापि मृतवेश्मनि न स्वपेत् ॥

पराशरः—

प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथ वा नृप ।

सदैव * स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ।

सङ्गहेतु—

खण्डहे प्राक्शिरः कुर्याच्छ्वाशुरे† दक्षिणामु(खः)खम् ।

प्रत्यक्षु(खः)खं प्रवासेच न कदाचि दुदक्षु(खः)खम् ॥

माता वा भगिनी वापि सुषा वाऽन्यस्त्रियोऽपि वा ।

एतासां सन्निधौ चैव न स्वपेच्च कदाचन ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ‡ ॥

स्मृत्यन्तरे—

निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं बदनास्थजेत् ।

शिरसः पुष्पमालां च भार्यां च शयनास्थजेत् ॥

प्रज्ञां हरति ताम्बूल मायुर्हरति (पुण्ड्रकम्) पुष्पकम् ।

सर्पाद् भयं च पुष्पेभ्यः प्रमदा वलनाग्निनी ॥

इति ।

रतिरहस्ये—

पर्यङ्गे सुविशाले च अभग्ने पुष्पमण्डिते ।

आस्तृते शयनं कुर्या च खट्वायां कदाचन ॥

दीपे जाज्वल्यमाने तु स्त्रियासङ्गं समाचरेत् ।

* सदैव इत्यत्र स्यादैव इति प्रासादं इति च न च पुनःकथाः पाठौ ।

† श्वाशुरे श्वराक्षये इत्यर्थः ।

‡ मनुरपि । माता स्वता दुर्दृष्टा वा न विचिन्तामनी भवेत् ।

वल्लवानिन्द्रियगामी विशांसमपि कर्षति ॥ इति ।

दीपे नष्टे तु यः सङ्गं करोति मनुजः स्त्रिया ।

सप्तजन्मदरिद्रत्वं लभते नात्र संशयः ॥

दी(र्घ)पश्यासनच्छाया कार्पासाहन्तधावनम् ।

अजाखुररजःस्पर्शः शक्रस्यापि त्रियं हरेत् ॥

सङ्गहेऽपि—

अजारजः खुररजस्तथा सम्मार्जनोरजः ।

दीपमञ्चकयोऽच्छाया शक्रस्यापि त्रियं हरेत् ।

अन्यस्य पर्यङ्के न स्वपेत् ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमण्डलुः ।

आत्मनः शुद्धिं रेतानि परेषामशुचिर्भवेत् * ॥

पादौ प्रक्षालयेत् पूर्वं पश्चात् स्नापं समाचरेत् ।

अनार्द्रं हस्तचरणौ दोर्घमायु रवाप्नुयात् ॥

मात्स्येऽनविशेषउक्तः—

रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः ।

नमस्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्यः स्वपेन्निशि ॥

रात्रि सूक्तं शतपथब्राह्मणेऽभिहितं । चित्रावसो स्वस्ति ते
पारमशीय त्रिरेतज्जपति रात्रिर्वैचित्रावसु रित्यादि ।

ऋग्वेदेऽपि रात्रिर्व्यस्य दित्यादिकम् † ।

* शुचौआत्मन एतानि न पवेषां कदाचन ।

इति पाठोयुक्तः । शुद्धिरित्यस्य अशुचिरित्यस्य च अनन्वयापत्तेः ॥

† रात्रौ व्यस्यदायतौ पुरुषा देव्य चभिः ।

विना अथि त्रियोऽधित ॥ १ ॥

सुखशायिनस्तु—

अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुन्दो महामुनिः ।

कपिलो मुनिरास्तौकः पञ्चैते सुखशायिनः ॥

इति गोभिलोक्ताः ।

दक्षः—

प्रदोष पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति ।

गुर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्युदितः ।

न्योतिषा बाधते तमः ॥ १ ॥

निह स्वसारमस्कृतोषसं देव्यायती ।

अपेदु ह्यसते तमः ॥ २ ॥

सा नो अद्य यस्या नि ते यामन्नविच्छिन्नि ।

उक्षे न वसतिं वयः ॥ ४ ॥

नि यामासं अविद्यत नि पश्चिमो नि पश्चिषः ।

नि श्येनास शिदर्शिनः ॥ ५ ॥

यावया उक्तं उक्तं यवय स्तेन मूर्ख्यं ।

अथा नः सुतरा भव ॥ ६ ॥

उप मा पेपिशतमः कृष्णं व्यक्तमस्थित ।

उप ऋणैव यातय ॥ ७ ॥

उप ते गा इवाकरं उच्यते दुहितर्दिवः ।

रात्रि स्तोमं न जिम्यसे ॥ ८ ॥

—इति १०म. १२०सु. अग्न्यैवः ।

अत्र प्रदोषशब्दोरात्रेः प्रथमयामवाचकः ।

स्मृत्यादौ तथोक्तेः ।

अथ स्त्र्यभिगमन विधिः ।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्या इति याज्ञवल्क्यस्मरणात्
पुत्रोत्पादनार्थं स्त्रियः सेव्याः । तद्विशेष माह स एव ।

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्व्यास्याद्याशतस्तसु वर्जयेत् ॥

रजोदर्शनदिनमारभ्य षोडश रात्रय ऋतु गर्भाधानयोग्यः
कालः । तत्र स्त्रियं ब्रह्मचार्येव उपेयात् । तत्राद्याशतस्तोरात्रीः
पर्व्याणिच वर्जयेदित्यर्थः ।

पर्व्यास्याह गगः—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्या च पूर्णिमा ।

चत्वार्येतानि पर्व्याणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् * ।

मनुसु—

तासा मापञ्चतः सर्व्यानिन्दितैकादशीतथा ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्तादशरात्रयः ॥

इति ।

याज्ञवल्क्यः—

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् ।

* मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीदित्यत्र रवि संक्रान्तिरेव च । इति पाठो बहुषु
निबन्धेषु दृश्यते ।

सुख्य * इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्ष्ण्यं जनयेत् पुमान् ॥
सकृदित्युक्ते रेकस्यां रात्रावेकवार मेव गमन मिति नियम्यते ।
आमामिति विशेषणं ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्रीभवत्यधिकेस्त्रियाः ।
इति वचना च्छोपिताधिक्ये पुरुषाकारा स्त्र्येव भवतीति हेतो
रल्पभोजनादिना स्त्रियाः आमता सम्पाद्या इत्येतदर्थम् । पुंसः
एकाधिक्ये पुमान् । शुक्रशोणितयोः समत्वे नपुंसकं ।
द्विधा बीजोत्सर्गं युगल मित्येतदर्थं चेतिज्ञेयम् ।
अत्र तु संविशेदित्यस्य नियमविधित्वेऽपि ।
ऋतु स्रातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

तथा—

ऋतुस्रातां तु यो भार्यां स्वस्यः सन्निधौ नोपगच्छति ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥
अत्र सन्निधौ स्वस्य इत्यादि विशेषणवत्तात् समर्थः सन्निहितः
सन् यदि ऋतु नोपगच्छति तदादोषो नत्वसन्निधानादा † विति
ज्ञेयम् । अजातपुत्रस्वेवाय ऋतुगमननियम इति मदन पारि-
जात कृत् ।

* सुख्य इत्यत्र शस इति पाठो निबन्धेषु दृश्यते स एव साधीयान् ब्रह्मे
प्रशस्ते इन्दौ चन्द्रगुहावित्यर्थः । सुख्य इति पाठे तु सुखादिह इत्यर्थः ।
† आदिपदेन वचनत्वादि परिच्छेदः ।

ऋतौ स्त्रीविषये यमोऽपि—

ऋतु-स्नाता तु या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।

तां ग्राममध्ये विस्थाप्य भ्रूणघ्नीं च विवासयेत् ॥

इति ।

अनृतावपि स्त्रीकामनायां प्रतिषिद्धवर्जं सुपेयादेव । सर्वत्र
वा प्रतिषिद्धवर्जमिति गौतमोक्तेः ।

यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यथा कामी वा काम (मा) (नो)
विजनि (तोः) सम्भवाम (वेम) इति वचनादिति कात्यायनोक्तेः ।
ऋतौ गच्छेदिति नियमे सत्येव नियमान्तरमिदं मिति वा शब्दार्थः ।

अथ च—

ऋतुस्नातां स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।

नातिवालां न कुपितां नाप्रशस्तां न गर्भिणीम् ॥

इत्यादिविशेषोद्घट्यः ।

गर्भिण्यां विशेष माह चाग्निलायनः—

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद् गर्भिणीपतिः ।

आद्यं च सप्तमान् मासा दूर्ध्वचान्यच्च वेदवित् ॥

इति ।

अथान्यो विशेषः प्रथमं स्तवके गर्भाधानं प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

अथ गर्भाधानप्रसङ्गा दष्टाचत्वारिंशत् संस्कारा लिख्यन्ते—

गर्भाधानं मद्योहि पुंसवनकं सीमन्तजात-क्रिया

नामाद्यादग्नौ लोकोपनयने वेदव्रतान्यप्युत ॥

चत्वारि स्तपनं विवाहकरणं पञ्चापि यज्ञा अथौ
संस्थाः सप्तच सप्त सप्त गदिता स्त्रियहयाप्यत्रतु ॥
एवं चानशनेन वेदपठनं कर्णे जपस्वोमिति
प्राणोत्क्रान्ति रथौर्द्धदेहिक मतः संव्यू (वू) इमं भक्षणः ।
अस्यां संचयनं ततः परमपि आहानि सापिण्डकं
चत्वारिंशदिति * स्मृतौ निगदिताः संस्कारकाष्टक्ये च ॥

इत्येतौ मामकौ सङ्ग्रहश्लोकौ । एकविंशतिः संस्थासु अष्टका
पार्वण्य आहं आवणी आग्रहायणी प्रौष्ठपदी चैत्री आश्वयुजीति
सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ।

अग्न्याधेयान्निहोत्र दर्शपूर्णमासाग्रयण चातुर्मास्य निरुद्ध पशु-
बन्ध सौत्रामणीति सप्त इविर्यज्ञसंस्थाः ।

- * गौतमेन तु चत्वारिंशदेव संस्कारा अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण्ये उक्तवो दर्शिताः ।
चत्वारिंशत् संस्कारा गुण सङ्गिता अष्टाचत्वारिंशदित्येके । तेषु नर्भाधान
पुंसवन सोमलोभयन जातकर्मणामकरणाग्निस्राशन चोदोपनयनानि ।
चत्वारि वेदव्रतानि स्नान मुखाहः पञ्च यज्ञाः अष्टकान्वष्टका पार्वण्य आहं
आग्रहायणी चैत्राश्वयुजीति सप्तपाकयज्ञ संस्थाः । अग्न्याधेयान्नि-
होत्रदर्शपूर्णमासाग्रयणानि चातुर्मास्य निरुद्ध पशुबन्ध सौत्रामणीति सप्त
इविर्यज्ञसंस्था, अष्टौ मोक्ष्यप्रिष्टोम सक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्र
आतोर्ध्वम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् । अष्टौ गुणास्तु दद्या
आन्यनसूया श्रीचानायास मङ्गलाऽकार्पण्यास्त्रिहावपाः । यस्मैते संस्कारा
गुणाश्च न सन्ति । न स ब्राह्मणः सायुज्यं लभते, यस्य पुनः संस्काराणा-
मेकदेशोऽपि अष्टावाक्यगुणा अथ न सायुज्यं सार्धोक्तं च लभते । इति ।

अग्निष्टोमात्यग्निष्टोक् षोडशी वाजपे(यी)या (हि)होराचा-
मोऽयमिति सप्त सोमसंस्थाः ।

यमः—

षष्टाचत्वारिंशदेते संस्कारा विहिता द्विजे ।
यएतैः संस्क्रतो विप्रो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
इति ।

मनुः—

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्हिजम्भनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्यचेष्ट ॥
इति ।

एतेषु कतिपय संस्कारा मन्त्रवर्जं शूद्रस्यापि यथायोग्यं भवन्ति ।

श्रौतं द्विजातयः कुर्युः स्मार्त्तं शूद्रः समाचरेत् ।

इति पाञ्चोक्तेः । प्रकृतमनुसरामः ।

हावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

इत्यापस्तम्बोक्ताशुचित्वनिरासार्थं

एका लिङ्गे करे सव्ये तिष्ठो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूत्रं शौचं समाख्यातं शुक्रेतु द्विगुणं भवेत् ॥

इति शातातपोक्तं शौचं कर्त्तव्यम् ।

इदं मन्त्रतुकाल विषयम् । ऋतु कालगमनेतु—

दुःस्वप्ने मेथुने वान्ते विरक्ते क्षुरकर्मणि ।

चितियूपश्मशानास्त्रां स्पर्शने स्नानं माचरेत् ॥

इति पराशरोक्तं ज्ञानं कार्यम् । कचिदनृतावपि
ज्ञानमाह स्मृतिः—

षष्ठ्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।
कृत्वा सचेलं स्नात्वा तु वारुणीभिश्च मार्जयेत् ॥
इति ।

शयनसमये दुःस्वप्न दर्शने जप माह गर्गः—

रामं स्कन्दं हनुमन्तं वैनतेयं हृकोदरम् ।
शयने यः स्मरेन्नित्यं दुःस्वप्नस्तस्य नश्यति ॥
इत्यनन्ताश्रिते शयनविधानम् ।

अथ यमनियमादिक मुच्यते ।

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य तान्येव मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥
इति मनूक्ते मुक्तिप्राप्तये आत्मोपासनां कुर्यात् ।

स्कान्दे—

यमैश्च नियमैश्चैव आसनेः प्राण संयमैः ।
प्रत्याहारेण ध्यानेन धारणाभिः समाधिना ॥
अष्टाङ्गेन प्रयोगेण उपास्यात्मा विमुच्यते ।
ज्ञानेनैव सहेतानि नित्यकर्माणि कुर्वतः ॥
निवृत्त फल सङ्गस्य मुक्तिस्तस्य करेस्थिता ।
अहिंसा सत्य मस्तेयं ब्रह्मचर्यं क्षमा धृतिः ॥

दयाऽऽर्जवं मिताहारः शौचं चेति यमादयः ।
 शौचं मित्रा तपः शौचं स्वाध्यायोपस्यनिग्रहो ।
 व्रतोपवासौ मौनं च ज्ञानं च नियमा दश ॥

इति व्यासोक्ता यमादयः ।

जानूबोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
 ऋणुकायः समासीनः स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते ॥
 इत्यादिक मासनं ।

प्राणायामः प्रागुक्तः ।

इन्द्रियाणां प्रचरतां विष (मि) येषु स्वभावतः ।
 वलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥
 इति प्रत्याहार उक्तः ।

ध्यानं तु—

ध्यान मान्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा भवेत् ।
 तदेव हि (गुणं) विधं प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं तथा ॥
 भ्रुवो (रूपरि) रूर्ध्वं मनः कृत्वा हृन्मध्ये चिन्तयेच्छिवम् ।
 पञ्चवक्त्रं दशभुजं त्रिनेत्रं स्मितसुन्दरम् ॥
 कर्पूरगौरं चन्द्रार्चं शेषरं सुविभूषितम् ।
 नीलग्रीवं नागहारं व्याघ्रचर्माम्बरं विभुम् ।
 कमण्डलुच सुचाहि पाश शूलधरं (विभुम्) हरम् ॥
 इत्यादि सगुणं ।

निर्गुणं तु—

अहं मेव परं ब्रह्म परमात्माह मन्त्रयः ।

एवं तद्देहना तच्च निर्गुणं ध्यानं मुच्यते ॥

इति ।

निर्गुणोपासनातु ज्ञानिन एव ।

काम क्रोधादि युक्तस्य विषयासक्तचेतसः ।

अहं ब्रह्मेति यज्ज्ञानं मात्मनाशायं केवलम् ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तकः ।

धारणातु—

यमादिगुणयुक्तस्य मनसास्थितिरात्मनि ।

धारणा प्रोच्यते सन्निर्योगशास्त्रार्थकोविदैः ।

इति ।

समाधिसु—

समाधिः समता तावज्जीवात्मपरमात्मनोः ।

परात्मनिस्थितिः प्रोक्तः समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥

इति ।

इत्यनन्ताङ्गिके यमादिसंज्ञविधानम् ।

अथ रुद्रजप विधानम् ।

सर्वेष्वेवहि धर्मेषु रुद्राध्यायजपः परः ।

रुद्राध्या (नी)यी विमुच्येत जन्मसंसारसागरात् ॥

सिद्धार्चनं रुद्रजपं स्तुत्या शिवतिथित्रयम् ।

वाराणस्यां च मरणं मुक्तिं रेवा चतुर्विधा ॥

रुद्रजापी शिवः साक्षाद्गुह्य एव न संशयः ।
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य रुद्रजापी भवेत् सदा ॥
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यति स्तथा ।
 रुद्रजापेन परमां गतिं गच्छन्ति नान्यतः ॥
 रोगाद्युपशमार्थाय परमाभ्युदयाप्तये ।
 मनोरथफलप्राप्त्यै रुद्रजापी भवेन्नरः ॥

इति स्कान्दे । जावालोपनिषदि ।

यः शत रुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति ब्रह्महत्यातः पूतो
 भवतीति ।

तत्रैव—

किं जप्येनामृतत्वं नोब्रूहीति शतरुद्रियकेषेति । शतरुद्रियं
 (कं) च रुद्राध्याय एव । चरमाया मिष्टिकायां शतरुद्रियं शुद्धो-
 तोत्यादि ब्राह्मणवाक्ये तस्यैव विनियोगात् ।

शतपथब्राह्मणेऽपि—

अथातः शतरुद्रियं शुद्धोतीति चयने तस्यैव विनियोगाच्च ।

रुद्राध्यायस्तु साक्षाद् भगवद्वाचकः । अमृतस्यैव नामधेयान्ये-
 तानीति जावालोपनिषदुक्तेः ।

“यावज्जीवं प्रणवमथवाऽऽवर्त्तयेद्गौद्रियं वा याजुर्वेद्यं” मित्वा
 दिना यावज्जीवं तज्जपविधानादवश्यं तज्जपादि कार्यम् ।

मदनमहार्णवेऽपि—

यद्यपि चरमेष्टिकाया मेकादशभी रुद्रानुवाकैर्होमो विहित
 स्तथापि रुद्राध्यायी सुच्यते सर्वं पातकैरिति ।

तथा—

रुद्राणां जपहोमार्चनविधिं व्याख्यास्याम इति वीधायनादि-
वाक्ये जपहोमार्चन कर्मण्यपि विनियोगाद्गुद्राध्यायस्य जपादिषु
अङ्गत्वमस्तीति ।

शिवगीतायां च—

यसु रुद्रं जपेन्नित्यं ध्यायमानो ममाकृतिम् ।
षडक्षरं वा प्रणवं निष्कामो विजितेन्द्रियः ।
स च तेनैव देहेन शिवः सञ्जायते ध्रुवम् ॥
इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

सूरापः स्वर्णहारो च रुद्रजापी जलेस्थितः ।
सहस्रशीर्षाजापी च * मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
इति ।

अङ्गिराः—

नमकां† चमकं‡ चैव पौरुषं सूक्त § मेव च ।

* सहस्रशीर्षा इति मन्त्राद्य प्रतीक । मन्त्रोद्यथा --

सहस्रशीर्षापुरुषः सहसाक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिर्धामव्यतो (सर्वतो) इत्या अत्यतिष्ठद्गङ्गाङ्गुलम् ॥

—इति १० म. १० मू. १ श्लो. ।

† नमक रुद्राध्यायम् ।

‡ चमकं “वाजयन्ते प्रमवसमि-” इत्यादिक मंकादशानुवाकात्मकम् ॥

§ पौंड्रश्च सहस्रशीर्षेत्यादिक यज्ञेन यज्ञमित्यन्तं । तस्य प्रथमखण्डस्य
१४४। १४६ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

नित्यं त्रयं प्रयुञ्जानो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 रुद्राध्यायी वसेद् यत्र ग्रामेवा नगरेऽपि वा ।
 न तत्र क्षुत्पिपासाद्या दुर्भिक्षं व्याधयोऽपि च ॥
 ब्रह्माद्या सु सुराः सर्वे साध्याश्चैव विशेषतः ।
 सततं हि समायान्ति वीक्षितुं रुद्रजापिनम् ॥

वायुपुराणे—

अनपत्यादिदोषेषु शाकिन्यादि ग्रहेषु च ।
 सर्व्वज्वरविनाशाय रुद्रो जाप्यो न संशयः ॥
 सृष्ट्वा ऽश्वत्थं जपेद् यस्तु रुद्रैकादशिनीं शुचिः ।
 तथा सन्तान गोपालविद्यां चैव जपेन्नरः ॥
 अनपत्यत्वनाशार्थं स्वस्वलाभार्थं सिद्धये ।
 सर्व्ववर्णैश्च कर्त्तव्यो रुद्रजापः प्रयत्नतः ॥

इति ।

बृहत् पाराशरे—

रुद्राः पञ्चविधाः प्रोक्ता दैशिकैरुत्तरोत्तरम् ।
 साङ्गस्वाद्योरूपकाख्यः प्रथमो रुद्रउच्यते ॥
 एकादशगुणै स्तद्बहुद्रीसंज्ञोद्वितीयकः ।
 एकादशभि रेताभि स्तृतीयो लघुरुद्रकः ॥
 लघुं कादशभिः प्रोक्तो महारुद्रश्चतुर्थकः ।
 पञ्चमः स्यान् महारुद्रै रेकादशभि रन्तिमः ।
 अतिरुद्रः समाख्यातः सर्व्वेभ्योऽप्युत्तमोत्तमः ॥

इति ।

अङ्गान्युक्तानि जावालेन—

शिवसङ्कल्पकं * (हृदयं) हृत्प्यात् सूक्तं स्यात् पौरुषं शिरः ।
 प्राहुर्नारायणं चैव शिखां तस्योत्तराभिधाम् ॥
 आशुः शिशानः † कवचं नेत्रं विभ्राड्वहत् ‡ स्मृतम् ।
 शतरुद्रिय मस्त्रं स्यात् षडङ्गक्रमईरितः ॥
 पूर्वमङ्गानि संजप्य रुद्राध्यायं ततो जपेत् ।
 तदन्ते स(त्य)स मन्त्रांश्च वयं सोम § महच्छिरः ।
 उग्रश्चेति ॥ यजुर्मन्त्रं जटामाहुर्जपेदिति ॥

* यज्जायतो दूरमुदंति देवं तद् सप्तम्य तर्षवेति । दूरङ्गम
 ज्योतिषा ज्योति र्देव तन्म मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।

--इति ३४. १. यजुः ।

† आशुः शिशानो वषभा न भीमो घनाघनः क्षीमणश्चर्षणीनाम् ।
 मकन्दनो ऽनिनिष एकवीरः शत सेना अनयत् साकसिन्दुः ॥

इति १३. ३३. यजुः ।

‡ विभ्राड्वहत् पिबत् सोम सध्यायुर्दधद्यज्ञपता वविहृतम् ।
 वातजुतो यो अभिरक्षति त्वमा पजा पपांष पुरुषाविराजति ॥

--इति ३३ ३०. यजुः ।

§ वयं सोम त्वे तव मन मन्त्रं विभ्रतः ।
 प्रजावन् सर्वमहि ॥

--इति ३४ ३३. यजुः ।

॥ उग्रश्च भीमश्च धानश्च भुविश्च ।
 सासङ्गायाभि युगवाच निनिष स्वाहा ॥

अत्र शतरुद्रियं नाम त्वमग्ने रुद्रो असुर इत्यादि वयं स्वाम
पतयोरयीना मिथ्यन्तं मन्त्रजातमिति महार्णवकारः ।

वाजसनेयिनां तु षोडशर्चैः प्रथमानुवाकः शतरुद्रियं ।

शिवसङ्कल्पमित्याद्यनुवाक पाठ सामानाधिकरण्यात् । शत-
रुद्रियत्वधर्मस्य वेदत्वादिवद् व्याप्यवृत्तित्वात् शिष्ट समा-
चाराच्च ।

अत्र नेत्रजपादि वाजसनेयिविषयः । आपस्तम्बादीनामनुक्त-
त्वात् । चमकपाठ प्रकारमाह वौधायनः । नमस्ते रुद्रमन्यवे
इत्याद्येकादशानुवाकानां मन्त्रे एकमेकं चमकानुवाकं पठेद्
यावदेकादशावृत्तीति ।

अयं प्रकार स्तौत्तिरीयाणां मेव । वाजसनेयिनां तु चमका-
ध्याये नवानुवाका इति कृत्वा यथासंख्याभावात् । अतस्तै रेका-
दशवारं रुद्राध्यायं जपित्वा अन्ते चमकाध्यायः पठनीय इति
गम्यते । यद्वा शाखान्तराधिकरण न्यायेन तेषामपि यथासंख्य
सम्भवः सम्पादनीयः । तद् यथा आद्या अष्टावनुवाकाः । नवमे
ऽनुवाके अथ नाम ग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहा इत्युपक्रम्य
प्रजानां त्वाधिपत्यायेति शतपथे मन्त्रद्वयस्य एकहोमाङ्गत्व मुक्तं
तथा अथ कल्यान् जुहोति आयुर्यज्ञेन इत्यस्य मन्त्रस्य द्वितीय
होमाङ्गत्व मुक्तम् । तथा अथाहस्तोमश्च यजुश्च इति मन्त्रस्य

इन्द्र देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन्त्येन्द्र देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् ।

एवमिमं यजमानं देवीयं विशोमानयी यानुवर्त्मानो भवन् ॥

—इति १०प्र. ८६म. यज्ञ. ।

तृतीय होमाङ्गत्वं मुक्तम् । तेनैवं ज्ञायते अग्न्यागुवाके त्रयो विभागा इत्येवं यथा सम्भव इति ।

यदा अग्न्यागुवाक स्मिरावर्त्तनीयः । अ(ग्न्य)अग्न्यासादिक मथातः पञ्चाङ्गरुद्राणां न्यासपूर्वक मित्यापस्तम्बाद्युक्त मनुसन्धे-
यम् । अन्यगौरवभीत्यानाचलिस्थिते ।

एवं मुक्तप्रकारेण रुद्रजपं कृत्वा होमः कार्य इत्युक्तं
शान्तातपेन —

एवं रुद्रजपं कृत्वा पञ्चाङ्गोमं समाचरेत् ।

तिलैः सवित्स्वपत्नैश्च दशांशो होम इष्यते ॥

तत्र मन्त्रविभागो बहुधा दृश्यते । तत्र तैत्तिरीये त्रेधा विभक्तं ।
जुहोति त्रय इमे लोका इति त्रेधाविभाग उक्तः । तथा तिस्र
उत्तरा आहुती जुहोति षट् सम्पद्यन्ते इमे लोका इति षोढा
विभागोऽपि ।

वाजसनेयकेऽपि स वै जानुदघ्ने प्रथमं स्वाहाकरोति अथ नाभि-
दघ्ने अथ मुखदघ्ने * इति ।

अस्मिन् पक्षे मन्त्रविभाग प्रकारस्तु नमस्ते रुद्र मन्यवे इत्यारभ्य
नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वीनम इत्यन्त एकोमन्त्रः † । सवा

* स्वाहा करोतीति प्रत्येकं सभिसम्पद्यते ।

† नमस्ते रुद्र मन्यवे उतीत इष्यते नमः ।

वाजसनेयके नमः ॥ १ ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वीनम ।

अस्मिन् पक्षे चतुष्टयविभक्तं मन्त्राणां एकमन्त्रत्वं कथ्यनीयम् ।

आशीत्यांच स्वाहाकरोति प्रथमे चानुवाके इति श्रुतेः । तथा नमो अग्नेभ्य इत्यारभ्य नमः पार्थ्याय च इत्यन्तोः* द्वितीयो मन्त्रः । तथा ; नमः प्रतरणाय च १ इत्यारभ्य जम्भे दध इत्यन्त स्तृतीयो मन्त्रः । अत्र अविच्छिन्नानामनुवाकानां मन्त्रत्वं ज्ञेयं गवांशतं दक्षिणा इतिवत् ।

यदा प्रत्यनुवाकत्रयमेकैको मन्त्रः । तथा षोढा पक्षोऽपि । त्रि (त्रिः) कृत्वः प्रत्यवरोहतीत्युत्वा त्रिरित ऊर्ध्वारोहति तत्षट् तस्योक्तो वभ्यु रिति शतपथे उक्तः ।

अत्रपक्षे पूर्वोक्ता स्त्रयो मन्त्राः । नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येदिवी-
त्यादि प्रत्यवरोह संज्ञका स्त्रयो मन्त्रा इत्येवं षड् भवन्ति ।

तैत्तिरीयाणां प्रकारस्तु महार्णवादौ ज्ञेयः ।

तथा षोडशधापक्षोऽपि वीधायनोक्तः ।

नमस्ते रुद्र मन्यवे इत्येताननुवाकां स्वेधाविभज्य अथवा

नमो अग्नेभ्योऽन्नपतिभ्यश्च वां नमः । १६५. ७म.

नमः पार्थ्यायचावायायच । १६५. ४२म. यजुः ।

अस्मिन् पक्षे सप्त सप्तति मन्त्राणामेकमन्त्रत्वं वेदितव्यम् ।

नमः प्रतरणाय चोत्तरणायच । १६५. २म. यजुः ।

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां यंऽन्नरिच्छे येदिवि येषा वर्षमिषवः ।

तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दशपत्नीचो दशोदोचो दशोदोः ।

तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽन्न ते नो मृडयन्

ते य दिष्वां यश्च नो वृष्टि तमेषां जम्भं दध्म ॥

— इति १६५. ६४ यजुः ।

प्रथमा दुपक्रम्य अनुवाक त्रयमेकोमन्त्रः । चतुर्थमारभ्य षष्ठान्तो
द्वितीयः । सप्तममारभ्य आवर्त्तनावधि स्तुतीयः ।

ततो दशावता (र्त्ता) नादश मन्त्राः । प्रत्यवरोहानि त्रीणि
त्येवं षोडश भवन्तीति । तथा सप्तदशधापक्षोऽपि । तत्र प्रथमानु-
वाक एकोमन्त्रः । तदुत्तर मनुवाकद्वयं द्वितीयः । शेषं पूर्ववत् ।

अथ अष्टाचत्वारिंशत्पक्षोऽपि वीधायनोक्तः । यथा प्रथमानु-
वाके षोडशमन्त्राः द्वितीय द्वितीय चतुर्थ पञ्चमानुवाका सत्वारो
मन्त्राः । ततः षष्ठानुवाके नमः स्तुत्याय इत्यारभ्य नमोवृक्षेभ्यो
हरिकेशेभ्य इत्यन्त * एकोमन्त्रः । ततो नमः स्ताराय एतावानेक
मन्त्रः । ततो नमः श(स)म्भवाय च इत्यादिः शिवतरायच इत्यन्त
एकमन्त्रः† । ततो नमः पार्थाय इत्यारभ्य ‡ धनुष्कृद्भ्यश्च वीनम
इत्यन्त एकोमन्त्रः । ततो नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्य-
इत्यादय सत्वारो मन्त्राः § । अत्र देवानां हृदयेभ्य इत्यस्य विशे-

* नमः स्तुत्याय च पथ्याय च । १६अ. ३७म. यजुः ।

नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः । १६अ. ४०म. यजुः ।

† नमः सम्भवाय च मयोभवाय च । १६अ. ४१म. यजुः ।

मन्त्रोऽयं कदाभ्यासोपलभ्यते ।

‡ नमः पार्थाय च पर्वाशयाय च । १६अ. ४६म. यजुः ।

नमः धनुष्कृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वीनमः । १६अ. ४६म. यजुः ।

§ नमो वः किरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यः १६अ. ४६म. यजुः ।

नमो विचीणकेभ्यः ॥ १६ ॥ नमो विचिन्वत्केभ्यः ॥ १७ ॥

नमः आनिर्हतेभ्यः ॥ १८ ॥

षणस्य उत्तरेषु यजुःश्वनुषङ्गः कर्तव्यः । ततो द्रापे अश्वसः* इत्या-
रभ्य य एतावन्तश्च इत्यन्ताः सप्तदश मन्त्राः । ततः प्रत्यवरोहानि
त्रीणि यजुंषोत्येव मष्टाचत्वारिंशन्मन्त्रविभागो ज्ञेयः ।

अथ षष्ट्युत्तर शतात्मको विभागः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथमानुवाके
षोडश । ततो नमो हिरण्य वाहवे† इत्यारभ्य नमः श्वभ्यः श्वपति
भ्यश्च वीनम इत्यन्ता उभयतो-नमस्काराः पञ्चचत्वारिंशत् ।

ततो नमो भवायचरुद्रायच इत्यारभ्य आनिर्हतेभ्य इत्यन्ता
अन्यतरतो नमस्कारा नवसप्ततिः । ततो द्राप इत्यादिः पूर्व्ववद्
विंशति रित्ययं प्रतिमन्त्रविभागः ।

एवं षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि अथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंश
दित्यादि शतपथ श्रुतिप्रमाणकाः सपादचतुःशताशीत्यधिकशत-
इत्यादि पक्षा अवगन्तव्याः । ते चास्माभिः शतरुद्रियाध्याये प्रप-
ञ्चिताः । अन्यगौरवभयादिहनोक्ताः ।

एते त्रेधाविभागादि पक्षाः शक्तिफलतारतम्येन योज्याः ।
ग्रहणाग्रहणवत् । तैत्तिरोयाणां प्रतिमन्त्र विभागे एकोनसप्त-
त्युत्तरशत विभागः प्रसिद्ध एव इत्युपरम्यते ।

* द्रापे अश्वसम्पत्ते दग्धिं त्रीणि लोहित । आसां प्रजानां मेधां पशूनां

मांसं मांसीङ् सो च नः किञ्च नाममः । १६अ. ४७म. यजुः ।

य एतावन्तश्च भूयंसश्च दिशो रुद्रा विसृष्टिरे ।

तेषां सप्त योजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥

† नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमः । १६अ. १७म. यजुः ।

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वीनमः । १६अ. २८म. यजुः ।

एभिः प्रकारै र्यदिहोम मेव चिकीर्षति तदा होम एव प्रधान-
भूतः कर्त्तव्यः । जपाद्यङ्गत्वेन होमचिकीर्षा चे तदा दशांशशतां-
शादिभेदेन होमः कार्यः । तत्र त्रैधाविभागपक्ष माश्रित्य एका-
दशावस्थात्मकजपरुद्रहोमे तिस्र आहुतयोभवन्ति ।

चमकाध्यायेन अन्ते वसोर्धाराः कार्याः । सम्पूर्णं होम पक्षे तु
प्रति रूपकं तिस्रस्तिस्र आहुतय इति मिलिता स्वयस्त्रिंशत् ।
प्रति रूपकं चमकानुवाकाना मेकादशाहु (तिः)तयः ।

वसोर्धारा त्वाज्येनैव अन्ते सर्वत्र चमकाध्यायेन कार्या ।

वसोर्धारात्वाज्येनैवोदुष्यर्थ्यासुचेत्यादि श्रुतेः । एवं षोढा-
विभागादि पक्षेऽपि आहुति संख्या ज्ञेया । अन्यगौरवभयान्नोच्यते ।

शतांश पक्षस्तु लघुरुद्रा (देव) दावेव । तत्रैव तत् सम्भवात् ।
तथाहि लघुरुद्रे एकविंशत्युत्तरं शतं रूपका भवन्ति तेन शतांश
होमपक्षः सम्भवति । तत्र शतरूपाणा मेक-रूपहोमः ।

तत्रापि त्रैधादि पक्षाः संयोज्याः । अवशिष्टैक विंशतिरूपाणा-
मर्थे नमस्ते रुद्रइत्यनेन मन्त्रेण * एकाहुतिः । एवं महारुद्रादौ
योज्यम् । अन्येतु यथाभिलषितरुद्रजपानन्तरं नमः सम्भवायेति †
मूलमन्त्रेणैव होममिच्छन्ति । तदाह वीधायनः । मूलमन्त्रेण
वा होमं कुर्यादिति । तत् प्रकारस्तु हेमाद्रौ मूलागमिऽभिहितः ।

* ३८१ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

+ नमः सम्भवाय इति । मन्त्रांश ३८५ पृष्ठं प्रदर्शितः ।

ततो होमं प्रकुर्वीत नमः शश्विति मन्त्रतः ।

रुद्रैकादशनो जाप्या त्रयस्त्रिंशत्तथाहुतिः ।

रुद्रे शतत्रयं प्रोक्तं षष्ट्या त्र्यधिकमाधिकम् ।

रुद्रे लघुरुद्रे इत्यर्थः ।

चत्वारश्च महारुद्रे सहस्राः समवर्जिताः ।

चत्वारिंशत् सहस्राश्च कर्त्तव्या चतुरक्षराः ।

जनाश्च सप्तसप्तत्या (४५) त्यति रुद्र इति स्थितिः ॥

मूलमन्त्रन्यासादिकं प्रथमं स्तवके रुद्रज्ञानविधानेद्रष्टव्यम् ।

अथापरचतुःषष्टिविभागः स च हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे रुद्रस्व-
ज्ञानेऽभिहिता । अविद्वत्त्वाद्येऽपि भवति ।

तथाहि—

सुखासनोपविष्टाना माचार्यो रुद्रजापकः ।

अभिषिञ्चेत्ततश्चैषा मर्कपत्र पुटाम्बुना ।

अच्छिद्राण्यनूनानि ज्ञानार्थं तान्युपाहरेत् ॥

चतुःष(ष्टि) ऋचेनैव रुद्रेणैकादशेन तु ।

शतानि सप्तवर्णानां चतुर्भिरधिकानि तु ॥

वर्णानां मन्त्राणामित्यर्थः । तेषां चतुःषष्टि संख्याना मेका-
दश कृत्वः पठितानामियं संख्या निष्पद्यते । यद्यपि प्रायो रुद्रा-
ध्यायस्य यजुष्ठा-दृक्तां नास्ति तथापि काण्वशाखायां चतुःषष्टि
कण्डिका पाठोपलब्धे स्तदभिप्राय मृग्वचन मिति द्रष्टव्यम् ।

तत् प्रकारं तु अनुवाकेऽध्याये समान्नातः । यथा । नमस्ते

इति षोडश । नमो हिरण्यवाहवे† । नम उष्णीषि‡ । नमः
स्तवभ्यः § । नमो ज्येष्ठाय ॥ । नमः सुत्याय । नमः पार्याय ।
इति पञ्च पञ्च । द्वापे अश्वसोऽष्टादश ¶ । अष्टानुवाकेषु चतुः
षष्टिरिति ।

अथ सम्पूर्णं रुद्राध्यायेन एकाहुति पक्षोऽप्यभिहितः ।

परशुराम पद्मती रुद्रजामले—

प्रसूतिं हविषापूर्थं रुद्राध्याय मधीत्यच ।

जुहुयादाहुतिं चैकां सर्वकामसमृद्धये ॥

इति ।

हवि रत्न तिलादि कठिनद्रव्यम् । प्रसूति पूरण व्यपदेशात् ।
एतेषु सर्वेषु मन्त्रविभागपक्षेषु शक्तितारतम्येन योजितेष्वपि षड्यु-
त्तरशतविभागः पक्षः श्रेष्ठतम इति गम्यते । श्रुत्युक्तत्वात् ।
तथाहि । प्रथमानुवाके षोडशमन्त्राणां होमाङ्गत्वं प्रथमे चानुवाके
इति श्रुत्युक्तं । ततो नमोहिरण्यवाहवे इत्यारभ्य नमः आनिर्हतेभ्य
इत्यन्तेषु प्रति कण्डिकं चत्वारश्चत्वारो मन्त्राः ।

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इत्येवं रूपा

* मन्त्रोऽयं ३८१ पृष्ठं दर्शितः ।

† नमो हिरण्यवाहवे इति । मन्त्रोऽयं ३८६ पृष्ठं दर्शितः ।

‡ नम उष्णीषिर्गिरिचराय कलुष्माना पतये नमः — १६५. ३२म.

§ नमः स्तवभ्यो रथकारभ्यो नो नमः — १६५. ३१म.

॥ नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च — १६५. ३२म.

¶ द्वापे अश्वस इति । मन्त्रोऽयं ३८४ पृष्ठं दर्शितः ।

उभयतो नमस्काराः पञ्चचत्वारिंशत् । ततो नमो भवाय च इत्या-
रभ्य अन्यतरतो नमस्कारा नवसप्ततिः ।

अथ इन्द्रिभ्यो जुहोति नमोऽमुष्मै च इत्युपक्रम्य नमो हिरण्य-
वाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नम इति श्रुत्यैव मन्त्रविभागस्य
दर्शितत्वात् ।

इन्द्रित्वं चात्र वाच्याभिप्रायेण मुक्तानां परमा गति रितिवत् ।
नतु वाचकाभिप्रायेण तेषां बहुत्वदर्शनात् ।
तथाच हिरण्यवाहवे सेनान्ये इत्येकं नाम । दिशां च पतये
इति द्वितीयम् । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ।

तथा नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्य इत्येकं नाम । नमस्तारायेति
द्वितीयम् । ततोऽन्यानुवाके विंशति मन्त्राः ।

अथोत्तराणि जपति द्रापे अन्धसस्यते इत्युपक्रम्य सदैतानि
यजूंषि भवन्तीत्युक्त्वा दशैतानि दशावतानान् जुहोतीत्युक्त्वा त्रीणि
यजूंषि भवन्तीति श्रुत्या एवं मन्त्रविभाग कथनादित्यलं प्रपञ्चेन ।

अथ रुद्राध्यायस्य प्रति मन्त्रं प्रयोगः कथ्यते—

नमकाश्रित मन्त्राणां प्रयोगः फल गोचरः ।

नमस्ते रुद्र इत्यस्याः पुरस्चरणं सिद्धये ॥

प्राजापत्यं चरित्वैकं जपेन्मन्त्रं ममुं ततः ।

एकादश सहस्राणि शुद्धकाले निरन्तरम् ॥

प्रदक्षिणं नमस्कारौ कुर्यादीशस्य मन्त्रतः ।

मन्त्रतः अनेनैव मन्त्रेण प्रदक्षिणं नमस्कारौ यथाशक्ति कार्या ।

हविष्यं मन्त्रं भुञ्जीत ब्रह्मचारी ह्यधः स्वपेत् ।

पुरश्चरणं सिद्धस्य दक्षिणामूर्तिं सन्निधौ ॥
 एकादशं सहस्राणां जपात् सर्वाधिनाशनम् ।
 अथ सप्तजपात् सप्तजन्म पापं प्रणश्यति ॥
 ततः स्वगृह्यं विधिना स्थापयित्वा हुताशनम् ।
 पायसं स्थापयित्वाज्यं युक्तं तज्जुहुयाद्विः ।
 दशांशं संख्यया पश्चात् साक्षाद्देवं स पश्यति ॥

अपयात इत्यस्य * ।

दिना (दि) नि द्वादशैवामुं चरुभोजी जपेन्ननुम् ।
 विनियोक्तं भवेद् योग्यः सर्वकामार्थं सिद्धये ॥

जपसंख्या पूर्ववत् ।

अनेन सिद्धमन्त्रेण यद् यत् कामयतेद्विजः ।
 तत्तत् कामं मवाप्नोति जपादयुतं संख्यकात् ॥
 इति ।

अथ यार्तं रुद्र इत्यस्य † ।

वासरत्रितयं यावन्निरन्तरं जपान्नरः ।
 नित्यकर्माविरोधेन पुरश्चरणवान् भवेत् ।
 ततः प्रयोगयोग्यः स्याद् यदा गो शान्तिं कामना ॥

जपहोमादि पूर्ववत् ।

* अपयात इत्यस्य मन्त्रो रुद्राध्यायं नोपलभ्यते ।

† या ते रुद्रजिवातनृघोराः पापकाशिनो ।

तयानन्तन्वाशनमर्थार्गिरजन्नाभिवाक्योहि ॥

— इति न १ अ ३ सकृत् ।

अथ यामिषु मित्यस्य * शिवेन वचसा † इत्यस्य च ऋग्द्वय
मेको मन्त्रः ।

निरन्तरं जपेन्मन्त्रं दिनाना मेकविंशतिम् ।
पुरस्सरणं मेवं स्यात् प्रयोगार्हं स्तुतो भवेत् ॥
अकाल मरणाद्वाङ् नाशमायाति (वैयदा) चेत्तदा ।
महीपतिः शान्तिं कर्म कारयेद्यजन्मना ।
ऋग्भ्या माभ्यां तिलव्रीहिगोधूमयवकल्पितम् ।
हविः प्रजुहुयाल्लक्षं वासरेष्वेकविंशतौ ॥
अकाल मरणाज्जातं साध्वसं नाशमृच्छति ॥

अध्यवोचदित्यस्य ‡ —

अर्धकच्छं चरित्वाथ वासरां पञ्च संयतः ।
शाकमूलयवान्नाशी दिवातिष्ठेन्निरन्तरम् ॥
जपन् पुरस्सरणवान् प्रयोगार्हस्तुतो भवेत् ।
रक्षापुरःसरं राजा कामयन् चिरजीवनम् ॥
कारयेद्विधिना कर्म वक्ष्यमाणं द्विजन्मना ।
श्वेत सर्पपटूर्वाग्र यवै स्तण्डुलमिश्रितैः ॥

* यामिषु गिरिशक्त इति विभर्ष्यसवे ।

श्रिवां गिरिच तां कृन् मा हिँसीः पुरुष जगत् ॥ ४४८॥

† शिवेन वचसा त्वा गिरिशक्ता वदामसि ।

यथामः सर्वमिज्जगदयन्त ए ममना अमत् ॥ ५ ॥ ऋक् न १५.

‡ अध्यवोच दधिवक्त्रा प्रथमं दे योभिषक् ।

अहीय सर्वाञ् जन्मयन् सर्वाङ् यातुभान्यः । १५. ६म.

होमं चाष्टसहस्रं स्यात् पञ्चाहःसु निरन्तरम् ।
 अथान्यो गर्भरोगस्य नाशाय प्रोच्यतेविधिः ॥
 सहस्रकृत्वो मनुना शतकृत्वोऽथवा पुनः ।
 अभिमन्त्रा फलं सम्यङ् नारङ्गं पयसिचिपेत् ॥
 क्वाथयित्वा ततः स्वाम्नौ होमः कार्योविधानतः ।
 त(तः)त्र संख्या भवेदष्टौ सहस्राणि शतानि च ।
 शेषं पिबेत् पयो गर्भरोग एवं प्रशास्यति ।

असौ यस्ताम्न * इति मन्त्रद्वय प्रयोगः—

कृच्छ्रं मेकं चरेत् पूर्वं ततः षोडशवासरान् ।
 निरन्तरं जपेन्मन्त्रं नित्यकर्मविरोधतः ॥
 अनावृष्टिभये घोरे समुत्पन्ने समन्ततः ।
 पञ्चविप्रानथाङ्गय कारयेद्वृष्टि साधनम् ॥
 हवि (षि) षा पायसं तत्र तण्डुलांश्च तिलान् यवान् ।
 वैत(स्यः)सीः समिधश्चापि जुहुयात्तत्रसंख्यया ॥
 एकादशदिनैः साध्यं मखिलं कर्मवृष्टिदम् ।
 पञ्चानां तु जपेदेकं सत्वारो जुहुयुर्दिजाः ॥

* असौ य ताप्नो अरुण उत वभुः सुमङ्गलः ।

यं चेनाङ्गं कदा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो हंड इमहे ॥ ७म.

असौ योऽवमर्षति नीलशीवो विलोडितः ।

उत्तमं गोपा अदृशं ब्रह्म ब्रह्मार्थः ।

उत्तमं विद्या भूतानि सदृष्टौ मृडयति नः— ८म १अ.

अथ नमो अस्तु नीलग्रीवायेति मन्त्रस्य * प्रयोगः—

आलये पश्चिमद्वारे महेशस्य समीपतः ।

जपित्वा दिवसान् सप्त सततं संयतस्ततः ॥

सहस्रं जुहुयादर्कपुष्पैर्दशदिनावधि ।

पुरस्सरणमेव स्यात् प्रयुञ्जीत ततो मनुम् ।

पुत्रकामः पुरीङ्क्तु † आलये वाय गोष्ठके ॥

शमी समिद्धि रक्ताभि ‡ दर्ध्याज्यमधुना भृशम् ॥

एकादश सहस्राणि त्रीण्यहान्यथपञ्चवा ।

अष्टौ सहस्राण्यर्धं § वा शतान्यष्टाणि वैशितुः ॥

पङ्केरुहाणि शिरसि विन्यसे तदभावतः ॥

शमी पत्राणि तावन्ति ॥ पुत्रकामः शिवेऽर्पयेत् ।

शतं द्विजान् भोजयित्वा पुत्रं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

अथ प्रमुञ्च ॥ धन्वने इत्यादि (तिसृणां) त्रयाणां प्रयोगः—

* नमो अस्तु नीलग्रीवाय सहस्राण्य मीढूषि ।

अथो यं अस्य सत्त्वानांऽहं तंभ्योऽकरं नमः ।

—न १ अ. ऽकरम् ।

† पुरीङ्क्तु स्त्रिपुरदाहकस्य शिवस्यैत्यर्थः ।

‡ अक्ताभिर्मिश्रिताभिः ।

§ अर्धं अष्टवारि सहस्राणि ।

॥ तावन्ति उक्त मन्त्राणां मन्त्रतमरूपाणि ।

॥ प्रमुञ्च धन्वनं त्वं मुभयो रात्रिं यो ज्योत्स्नम् ।

याय ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप ॥ १० ॥

कृच्छ्रं मेकं चरित्वादी जपेच्च नववासरान् ।
 एवं कृते भवेत् सिद्धिः पुरश्चरणं कर्मणः ।
 महीपते रायुधानि मन्त्रयित्वा हृत्तेन तु ॥
 कुशकण्टकहोमस्तु लक्षसंख्योऽथ शक्तितः ।
 विद्मेषोविलयं याति शिवस्यैव प्रसादतः ॥

अथ याते हेति रिति हृत्प्रयोगः *—

पुरश्चरणमासां स्यात् पूर्वोक्तानां मृचामिव ।
 एकादश सहस्राणां दीपानां दानमीश्वरे ॥
 कृत्वा (ऽसतो) ततो रिपो गच्छेत् सेनानीः पार्थिवंविना ।
 दृष्टाज्वालां प्रदीपानां शत्रुसेना विनश्यति ॥
 यद्वा शत्रु सहस्राणि अभिमन्त्र्य रिपोः पुरे ।
 देवालये ऽथवा देवारामे वापि चतुष्पथे ॥

अथतस्तु धनुस्त्वष्टं महिमान् जनेषुधं ।

निजीर्य शल्यानां मुखे शिवो नः सुमना भव ॥ ११ ॥

विज्य धनुः कपर्दिनी विज्यन्ती वाक्वाष्टं उत ।

अनेज्जस्यंषव आभुरस्य निवर्द्धिः ॥ न १५. १२४५

* याते हेति मीढुष्टम इमे वभ्रव ते धनुः ।

तथाऽद्यान् विज्यतस्तु मयस्मया परिभृज ॥ १२ ॥

नमस्ते अस्त्रायुधायऽनातताय धृष्टवे ।

उभाभ्यां मुत ते नमो वाहुभ्यां तव धन्वने ॥ १४ ॥

परि ते धन्वनी हेति रक्षान् नृपतु विज्यतः ।

अथो य इवृधि नवाऽरे अस्त्रनिधेद्वितम् ॥ १४ ॥ १५.

स्वार्ति शालासु चान्येषु नगराङ्गेषु निक्षिपेत् ।
नश्येद्वर्षत्रयात् सापूर्व्याध्यादिभि रूपद्रवैः ॥

इति प्रथमानुवाक प्रयोगः ।

अथ द्वितीयानु वाकस्य । *

अथ श्रीकामना यस्य स श्वेत कमलैः शुभैः ।

अयुतं जुहुयादहो श्रीमान् भवति मानवः ॥

अथ तृतीयस्य † —

अथानेनानुवाकेन वक्ष्ये कर्माभिचारिकम् ।

परराष्ट्रे रोगमिच्छन् राजा वै कारयेत् क्रियाम् ।

वराह मेषमांसानि जुहुयात्तत्तसंख्यया ॥

अथ चतुर्थस्य ‡ —

चतुर्थेनानुवाकेन मेहशान्तिरथोच्यते ।

मेहवान् खानले होमं कुर्यात् क्षौद्रेण सर्पिषा ॥

प्रति मन्त्र नमस्कारं मन्त्रविच्छेद ईरितः ।

संख्या नवसहस्राणि होमान् मेहो विनश्यति ॥

* द्वितीयानुवाकस्य नमो हिरण्यवाहवे सेनान्धे दिशां च पतयेनमः । इत्यादिः

नमः कृष्णवीताय धावते सत्वनां पतये नमः । इत्यन्तस्य त्रयोदश मन्त्रात्मकस्य ।

† तृतीयस्य अनुवाकस्येति शेषः । स च नमः सहमानाय निव्याधिना

अव्याधिनीनां पतये नमः इत्यादिः नमो अन्नेभ्योऽन्नपतिभ्यश्च वो नमः

इत्यन्तश्च सप्तदश मन्त्रात्मकः ।

‡ चतुर्थस्य । नम आव्याधिनीत्यो विधिध्यन्तीभ्यश्च वोनमः । इत्यादिः

नमः अन्नैः अन्नपतिभ्यश्च वोनमः । इत्यन्तस्य सप्तदश मन्त्रात्मकस्य ।

मेहः प्रमेहरोगः—

अन्येषामपि कुष्ठादिरोगानां शास्तयेऽपि वा ।

अथ पञ्चम षष्ठयोः * —

अनुवाकद्वयस्यास्य पुरश्चरणसिद्धये ।

त्रिरात्रं चरुभोजीस्याज्जपेदथ निरन्तरम् ॥

एकादशदिनान्येवं पुरश्चरणयुग्ं भवेत् ।

अथ राज्यरमा वृद्धिं कामो राजासु कारयेत् ॥

मन्त्रसिद्धौ द्विजैः कर्मं वक्ष्यमाणावदन्वितम् ।

यावदेकादशावृत्तिं रनयोरनुवाकयोः ॥

तावदेव सपर्यास्यात् पूर्वोक्तासु दिने दिने ।

एकादश प्रतिदिनं भोजयेच्च द्विजानपि ॥

पूर्वोक्ता कमलादिना लिङ्गपूजेत्यर्थः ।

एवं कृते राज्यलक्ष्मो निष्पत्स्यूहं विवर्धते ।

अथ सप्तमस्य † —

एकोपवासं कुर्वीत ततः षाष्टशतं जपेत् ।

* पञ्चमषष्ठयोः । पञ्चमे नमो भवाय च कदाय च । इत्यादीनि

नमः सोमस्याय च दीप्याय च इत्यन्तानि चतुर्दश यजुषि सन्ति ।

षष्ठे च नमो ज्ञात्राय च कनिष्ठाय च इत्यादीनि

नमः श्रुताय च श्रुतमेनाय च इत्यन्तानि चतुर्दश यजुषि सन्ति ।

† सप्तमस्य । नमः दन्तुभ्याय चाङ्गन्याय इत्यादि

नमो नाम्न्याय च नाम्नुपाय च इत्यन्तानि पौंड्रं मन्वायकस्य ।

३८४ ।

पुरस्सरण मेदं स्यात् प्रयोगार्हस्ततो भवेत् ॥

चातुर्वर्ष्यं (र्ष)स्य वश्यं यः कामयेतात्मनो द्विजः ।

उदुम्बर चलत्पत्र न्यग्रोधप्रक्षभूरुहान् ॥

चलत्पत्रोऽस्त्यः ।

समिधो दधिमध्वाज्य संयुक्ताजुहुयादसौ ।

अयुतं होम संख्यास्याद्वश्य मेव समश्रुते ॥

मेधाकाम सु जुहुयात् सहस्राणां तु पञ्चकम् ।

कपिलाज्यं हविः प्रोक्त मेवं मेधा समश्रुते ॥

पर

अथ द्रापे इत्यस्य * —

कृत्वोपवास मेकाहं जपेन्नान्त्र मयायुतम् ।

पुरस्सरण मेवं स्यादथ चेन्नकामना ॥

च

आर्द्रायां जुहुयादाज्यं कापिलं प्रयतोऽयुतम् ।

धनं बहु भवेत्तस्य महेशस्य प्रसादतः ॥

ज्वरे जातेऽस्य शान्त्यर्थं शिरसो भुवि रोगिणः ।

जुहुयात् पञ्चसाहस्रीं दूर्वाणां ज्वर शान्तये ॥

दूर्वाहोमे दूर्वा त्रयं होतव्य मिति परिभाषाया मुक्तम् ।

अभिचारस्य शान्त्यर्थं वैकैकं तत्तदुद्भवाः ।

समिधोजुहुया होम संख्यात्वत्रायुतं भवेत् ॥

* द्रापे अश्वसस्यते दग्धि नीललोहित ।

एषा पुरुषाणां गोषा पशूनां मांसं मांसो मां एषा किचनानमत् ।

महाजनकृतद्रोह शान्तर्यं होम माचरेत् ।

तिलाना(तुषाना)ज्येनसन्निग्रहोमसंख्यापिचायुतम् ॥

अथ यातेरुद्र शिवा तनूः शिवेत्यस्य * —

अष्टौ शतानि कुर्वीत प्राणायामां स्ततः परम् ।

सहस्राणि जपेत् पञ्च पुरश्चरण सिद्धये ॥

कन्यार्थी लभते कन्यां हुत्वा लाजान् वृतप्लुतान् ।

अपामार्गसमिद्धोमै रलक्ष्मीं नाशयेद्बुधः ॥

सर्वकलषनाशाय जुहुयाच्च तिलाहुतीः ।

अहोरात्र मुपोष्यैव पुत्रकामः शुचिव्रतः ॥

पायसं जुहुयादग्ना वष्टोत्तर शताहुतीः ।

ऋतुस्नातां ततो भार्यां शुचिवस्त्रामलङ्कृताम् ॥

भोजयेद्दुतशेषं तु जपन्नष्टशतं बुधः ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु पुत्रं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ मानो महान्त मित्यस्य † —

उपवासत्रयं कृत्वा जपेत् पञ्चसहस्रकम् ।

पुरश्चरण सिद्धः स्यात् प्रयुञ्जीताथ कर्मणि ॥

* या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विद्याहंभजो ।

शिवा रुद्रस्य भंषजो तथा नो रुद्र जीवसं ॥

— इति १० अ. २ म.

† मानो महान्त मुत मागो यभंक मान उचनमुत मान उलितम् ।

मा नो नभो पितर मात मातर प्रिया मान भगवो रुद्र वीरिणः ।

— इति १० अ. ५ म.

स्त्रीपत्नीवालवृद्धानां शान्तिमिच्छन्निदं चरेत् ।

प्रति संवत्सरं त्वार्द्रानक्षत्रे स्यादुपक्रमः ।

यवानां तिल मिश्राणां जुहुयादयुताहुतीः ॥

अथ मानःस्तोके इत्यस्य * —

कृच्छ्रं मेकं चरित्वादी पात्र औदुम्बरे घृतम् ।

निधाय कापिलं तस्य कुर्याच्चैवाभिमन्त्रणम् ॥

सहस्र संख्यया तेन स्वाग्नी वा मथितेऽपिवा ।

जुहुयादष्टसाहस्रीं तथा व्याहृतिभिः शतम् ॥

एवं कृते सर्वकाम माप्नोत्येव न संशयः ॥

अथ आरात्ते इत्यस्य † —

लक्ष्मणायुष्कामना यस्य जुहुयात् सोऽयुताहुतीः ।

मध्वक्ते स्तण्डुलैः शुक्लैर्वर्द्धते तस्य मायुषी ‡ ॥

दिनत्रय मुपोष्य प्राक् सिद्धमन्त्रस्य चोच्यते ॥

इति ।

* मा न स्तोके तनयं मान आथपि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रौरिषः ।

वीरान् मा नो रुद्र भामितो वधो हन्तिमन्तो नमसा विधमते ।

—इति १० अ. ६ म.

† आरात्ते गोध्न उत पूरुषघ्न जयवीराय सख मखं ते अम्भ ।

रक्षाच नो अधिच देव वृक्षभा च नः शर्म यच्छ दिवङ्गा ।

—इति १० अ. ७ म.

‡ मानसीः आथयते । इन्द्रिग लोकमाला मानीर्गाभि तनया

वसा इति कोष ।

अथ मोदुष्टमेत्यस्य * —

एकरा(त्रे) त्रंजपेत् पञ्च सहस्राणि सुसंयतः ।
पुरश्चरणसिद्धः स्यात् प्रयोगार्हं स्तुतो भवेत् ॥
अर्थनाशभये प्राप्ते तथैव प्राणसङ्कटे ।
तस्करादिभये चैव जुहुयात् सर्पिषाहुतीः ।
पञ्चैवतु सहस्राणि भयेभ्योमुच्यते भृशम् ॥

अथ सहस्राणीत्यस्य † —

कृच्छ्रं मेकं चरित्वादौ जपेत् पञ्चसहस्रकम् ।
सचिवादि प्रधानानां पुरुषाणां मुपद्रवे ॥
तच्छान्तये महीपालः कारये दयुताहुतीः ।
समिधस्तत्र शाल्मल्यो विकङ्कतभवा अपि ॥
ब्रीहयश्च यवाश्चापि होमद्रव्यं तिला अपि ।
यदि मारणकामः स्याज्जपेच्छत सहस्रकम् ॥
ततो वल्मीकं संभूतं मृदोलिङ्गं प्रकल्प्य च ।
मन्त्रेणानेनाभिषिञ्चेद् यावच्छीर्णं भवेद्दि तत् ।
एवं कृते भवेन्मृत्युर्विहिषो नात्र संशयः ॥

* मोदुष्टमं शिवतनं शिवो न सुमनाभव । परमे वक्ष्ये आयुधं
निधाय कृत्ति वसान आचर पिनाक विभदाग्रहि ।

—इति १० अ. १० म.

† सहस्राणि सहस्रज्ञो बाहो भव हंतय ।

तासां मोक्षानो भगवः पराचीनां मुखा कृधि ॥

—इति १० अ. १२ म.

अयं प्रकारो वाजसनेयिनामपि साधारणो यजुर्मन्त्रार्थामुक्तः ।
गौरवभीते रच नलिखितः ।

अथात्रसर्वत्रदक्षिणेयत्ता निरूप्यते । सापि महार्णवे
दक्षिणाद्युत्तमा मध्याऽधमाचेति त्रिधामता ।
तत्र सौवर्णनिष्काणां दशसाहस्रिकोत्तमा ॥
तदर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता तृतीया च सहस्रिका ।
उत्तमा त्रिंशती सास्या द्विशती मध्यमा मता ॥
शतमात्राऽधमा ज्ञेया प्रकारोऽन्यश्च कथ्यते ।
उत्तमातु चतुः षष्टि स्तदर्द्धं मध्यमा स्मृता ॥
चतुर्विंशति रन्त्यास्या दयान्यो विधिरुच्यते ।
सहस्रं दक्षिणादेया दशपूरुष कर्त्तृके ॥
शतानि पञ्च देयानि ऋत्विक् पञ्चक कर्त्तृके ।
अथैककर्त्तृके देयं शतत्रय मिति स्थितिः ॥
सर्वत्रद्विगुणां दद्यादाचार्य्यायतु दक्षिणाम् ।
वहुपूरुषनिष्पाद्य उत्तमा प्रतिपूरुषम् ॥
अथैककर्त्तृके कर्त्तुरेकस्यैवोत्तमामता ।
रात्रां तत्सदृशानां च दक्षिणाकथितोत्तमा ॥
अन्येषां मध्यमाऽऽन्त्या वा दक्षिणादाननिर्णयः ।
अ (मु) युक्त दक्षिणाकेषु प्रयोगेष्वियमोरिता ॥
विभवे सति यो मोहा ऋकुर्याद्विधिविस्तरम् ।
नैव तत् फलमाप्नोति प्रलोभाक्रान्त मानसः ॥

इति दक्षिणेयत्ता ।

तत्रैव —

अत्र न्यूनातिरिक्तोक्तिं प्रत्यवाय जिहीर्षया ।

स्तौमि स्तम्बेरमाधीश चर्मनिर्मित वाससम् ॥

जय जय महाभैरव महाभीमभूत भूतिभूषित मूलकुण्डलि
कुण्डलालङ्कृत अतिघनविलसित तडिदुपमित चक्षु दुर्लभ-
करवाल निखिलनिगमोपगूयमानसुरवरकरपरिचयविरचित चतुर-
चरण शृङ्गारकमल कलितकपाल सरसिजासन विस्तारित समस्त-
व्यस्तजगद्विस्तारसंहारसम्भारसम्पन्नगुण निरवधिकपरिमाणनीहार
परीवार मरीचिविरिञ्चिध्यापार पात्रीजललीन ललितजटाजूटाभि-
राम हर दुरितहर अपरदिगङ्गनासंभोगसराग पतङ्ग भङ्ग्यालिङ्गि-
तोत्तमाङ्ग भ्रूमध्यनयन मदनदमन मत्तमधुकर हुङ्गार सङ्काश
मत्तभृङ्ग संराव किङ्किनी कण्ठित ललित पदाहतिक्लियमही-
मण्डलाधाराण्डजपति प्रस्तूयमान ताण्डवाङ्म्वर फूत्कारोत्-
कर्षध्वस्त दैत्यदानवसङ्घातान्तरान्तरित शान्तान्तःकरण अनवरत-
धाराधरध्वानगभीरवर्वरगलगवय फूत्कार निरस्त गङ्गर गुहा-
राजी विराजमान धराधराधीशकन्यका कान्ति संक्रान्त निज
कलेवरैकदेश अखिलजगदधीश नमस्ते नमस्ते नमस्ते ।

एवमन्यदपि स्तोत्रं स्तोतव्यम् । अत्र रुद्रहोमादौ येऽन्ये
विशेषा आगमोक्ता स्ते यन्यान्तरतोऽवसेयाः । इत्युपरम्यते ।

इति विधानपारिजाते रुद्राध्यायविधानं समाप्तम् ।

अथः उपक्रान्त उपसंक्रियते ॥

आचारः प्रथमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च ।
 तस्मादस्मिन् समायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥
 विहिताकरणं ह्यत्र निषिद्धाचरणं तथा ।
 नाना नरकदं पंसां हीनयोनी च जन्मदम् ॥
 आचाराद्विद्युतो विप्रो न वेद फल मश्नुते ।
 आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णं फलभाम् भवेत् ॥
 सर्वलक्षणं हीनोऽपि सम्यगा (समुदा)चारवाक्तरः ।
 अश्वधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥
 अक्रोधनः सत्यवादी भूताना मप्यहिंसकः ।
 अजिह्वश्च वदान्यश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥
 अहन्यहनि विप्राणां कर्म नित्यमिहोदितम् ।
 अङ्गा निर्वर्त्यते यस्मादाङ्गिकं तद्विदुर्वुधाः ॥
 अनन्ताङ्गिकं नामैदं मनन्तार्थं प्रकाशकम् ।
 अनन्तेन कृतं यस्मादनन्तस्य प्रसादतः ॥
 नागदेव तनूजोऽयं भट्टोऽनन्तो महामतिः ।
 आङ्गिकासुतं सेकेन द्विजवृक्षानवर्द्धयत् ॥
 सन्ति अन्ये सहस्राणि आङ्गिकस्य विधौ बुधाः ।
 कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्वतः ॥

न पाण्डित्याभिमानेन न च वित्तस्य लिप्सया ।
रचितं त्वान्निकं किन्तु विदुषां परितुष्टये ॥
अनेन ग्रन्थदीपेन स्वसन्देहात्मकं तमः ।
अपास्य कर्म कुर्वन्तु निर्भया ज्ञानिसंसदि ।
वचन प्रसूनमाला वासुदेवे समर्पिता ।
भट्टानन्तेन विदुषा नानानिर्णय चित्रिता ॥

इति श्रीमद्भैदिकोत्तम नागदेव भट्टसूनुना प्रथम शाखिना
श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते विधानपारिजात समाह्वये
निबन्धे तृतीयस्तवके आह्निकप्रकरणं समाप्तम् ।

ॐ गणेशाय नमः ।

मत्वा लक्ष्मीपतिं कृष्णं तथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ।
गणेशं विघ्नहर्तारं वन्दे हैमवतीसुतम् ॥
चतुर्दशसु विद्यासु निष्णाताः शुच मानसाः ।
अपरोक्ष ब्रह्मतत्त्वा जयन्ति गुरवो मम ॥
वन्दे श्रीपितृचरणान् भट्टनागेश संज्ञितान् ।
यत् प्रसादादहं प्राज्ञः सञ्जातो जडधीरपि ॥
श्रीमाननन्तभट्टोऽहं काण्वशाखी सतां मुदे ।
कालस्य निर्णयं वक्ष्ये स्मृतिवाक्यानुसारतः ॥
कला काष्ठासुहृत्तादि कालेनावर्त्तयन् जगत् ।
सर्वं नियमयत्येको हृदये स्थात् स मे हरिः ॥

उक्तानां कर्मणां काले कर्तव्यत्वात् कालः प्रस्तूयते ।
स च षोढा अष्टोऽयममृतुर्मासः पक्षो दिवसश्चे(ह)ति । तच्च
षष्टिः षष्टि भेदः । तदाह गार्ग्यः—

प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽथ प्रजापतिः ।
अङ्गिराः श्रीमुखो भावो युवा धार्तक्षर स्तथा ॥
वहुधान्यः प्रमाथी च विक्रमोऽथ वृषस्तथा ।
चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पार्ष्विवोऽथयः ॥
सर्वजित् सर्वधारीच विरोधी विकृतिः खुरः ।
नन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथ दुर्मुखो ॥

हेमलम्बी विलम्बीच * विकारी शार्ङ्गरी भ्रवः ।
 शुभकृच्छोभनः क्रोधी विष्णावसु पराभवौ ॥
 भ्रवङ्गः कौलकः सौम्यः साधारण विरोधकृत् ।
 परिधावी प्रमादी च आन (न्दो)न्दो राक्षसी नलः ॥
 पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्भृती ॥
 दुन्दुभीरुधिरोद्गारी रक्ता(क्षी)क्षः क्रोधनः क्षयः ॥

इति ।

अयनं सौरर्तुं चयात्मकं । “सौरर्तुं चितयं प्रदिष्टमयन” मिति
 दीपिकोक्तेः । तत् द्विविधं दक्षिण सुत्तरं चेति । तत्र कर्क-
 संक्रान्तिर्दक्षिणं मकरसंक्रान्तिरुत्तरं । अनयो विनियोग माह
 सत्यव्रतः—

देवताराम वाप्यादि प्रतिष्ठोदक्षुखे रवी ।
 दक्षिणाशामुखे कुर्वन् तत्फल मवाप्नुयात् ॥

वैखानसः—

मातृभैरव वाराह नरसिंहद्विविक्रमाः ।
 महिषासुर हन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥

* वै शब्दो ऽप्यर्थे न तु दक्षिणायनएवेतिनियमः । पूर्वं वचने
 दक्षिणायने निविद्याया देवप्रतिष्ठाया देवान्तरे प्रतिप्रसव माचात् ।
 ऋतु मासद्वयात्मकः स च षोढा वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्त-
 शिशिरभेदात् । मूलमासे तु मासद्वयात्मक एकोमास स्तेन मास-

इयात्मकत्वमस्याऽविरुद्धमिति । स द्वेधा चान्द्रः सौरश्च । चैत्रारभो
वसन्तादिचान्द्रः, मीनारभोमेषारभो वा सौरः, मीनमेषयो मेष-
हृषयोर्वा वसन्त इति बोधायनोक्तेः । अनयोर्विनियोग माह
त्रिकाण्डमण्डनेः—

श्रीतस्मार्त्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमसर्त्तुषु ।

तदभावेतु सौरर्त्तुष्विति ज्योतिर्विदाश्रितम् ॥

मासा चैत्राद्या चतुर्धा भिद्यन्ते । तदाह माधवाचार्यः—

मासास्तु सावनः सौरचान्द्रो नाक्षत्र इत्यमी ।

दर्शान्तः पूर्णिमान्तो वा चान्द्रोऽसौ विप्रवैश्ययोः ।

सौरो रात्रः सावनश्च यज्ञे ज्योतिषिके परः * ॥

इति ।

दर्शान्तचान्द्रो मासो विन्ध्यस्य दक्षिणेभागे इतरस्तु उत्तरेभागे
व्यवह्रियते । संक्रान्त्यादि संक्रान्त्यवधिः सौरोमासः । त्रिंशद्दिनः
सावनः । नाक्षत्र परिवर्त्तनेन नाक्षत्रः ।

एतेषां व्यवस्था माह गणः—

सौरो मासोविवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

आब्दिके पितृकृत्ये च चान्द्रोमासः प्रशस्यते ॥

आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्त क्रिया तथा ।

सावनेनैवकर्त्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना ॥

इति ।

* विप्रश्च दर्शान्तः वैश्यश्च पूर्णिमान्तः इत्यर्थः । परी नाक्षत्रः ।

विष्णु धर्म—

नक्षत्रसत्राण्ययनानि चेन्दो मर्सेन कुर्याद् भगणात्मकेन ।
इति ।

ब्राह्मे—

तिथि कृत्येच कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेवच ।
विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥

मलमासादिक माह माधवाचार्यः—

चान्द्रोऽधिमासोऽसंक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे * ।
असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् संसर्प आदिमः † ॥
अयमासो द्विसंक्रान्तः सचाहस्यति संज्ञकः ।
त्रय स्वाध्या विवाहादौ संसर्पाहस्यतो उभौ ॥
शुद्धौ त्रीते तथा स्मार्त्ते ‡ मलमासो विविच्यते ।
काम्यारम्भं तत् समाप्तिं मलमासे विवर्जयेत् ॥
प्रारम्भं मलमासात् प्राक् कृच्छ्रं सत्रादिकं तु यत् ।
तत् समाप्यं सावनस्य मासस्थानति सङ्गनात् § ॥

* सः अधिमासः उत्तरे प्रकृते मासि अन्तर्भवतीत्यर्थः ।

† अर्थादन्तिमोऽधिमास इति भावः ।

‡ तथाच अधिमास संसर्पाहस्यतिषु विधेयं विवाहादि मङ्गलकार्याणि न
कार्यानि त्रीतस्मार्त्तं कर्माणि तु संसर्पाहस्यतोः कार्याणीत्यर्थः ।

§ तथाच यत्र नवतिदिन साध्यं कर्म प्रारम्भं तत्र तथाविध सावन
मासानुरोधेन मलमासेऽपि तत् समापनं कार्यमित्यर्थः ।

आरभस्व समाप्तेषु मध्ये स्याच्चेन् मलिङ्गुचः ।
 प्रवृत्तमखिलं काम्यं तदानुष्ठेय मेव तु ॥
 कारीर्यादि तु यत् काम्यं तस्यारभ समापने ।
 कार्ये कालविलम्बस्य प्रतीक्षाया असम्भवात् * ॥
 अनन्य गतिकं नित्यमग्नि होत्रादि (कारयेत्) न त्यजेत् ।
 गत्यन्तर युतं नित्यं सोम यागादि वर्जयेत् † ॥
 अगति ग्रहण ज्ञानं जातेष्टि गति संयुता ‡ ॥
 इयं नैमित्तिकं तस्य व्यवस्था नित्यवन् मता ॥
 शुद्ध मास मृतानां तु मलिने प्रथमाब्धिकम् ।

- * कारीरी नाम यागविशेषः । अथग्रहेण गृह्यतां ग्रहानां उदया मञ्जीवन तत् फलम् । अतस्तत्र कालप्रतीक्षा न सम्भवति ।
- † अग्निहोत्रादौ अनन्य गतिकत्वं महारहः कर्तव्यत्वात् । तद्वैपरीत्याच्च सोमयागादे गत्यन्तरयुतत्वं बोध्यम् ।
- ‡ अगतीति अनन्यगतिकमित्यर्थः । ग्रहण ज्ञानस्य अनन्यगतिकत्वं च मलिङ्गुचं ग्रहणं सति तद्विहितस्य ज्ञानस्य ग्रहणसामे कर्तुमशक्यत्वात् बोध्यम् । “वैश्वानरं वादृशं कपालं गिर्वपेत् पुनं जाते इति विहितताया जातेष्टेः पुनं जननानन्तरकालं प्राप्तत्वेऽपि जातेष्टि जातकर्मास्तन्य-पानानां क्रमेण विहितत्वात् तदानीं तत् करणं च कदाचित् वास-विपत्तिञ्चापि स्यात् । अतस्तथा ब्रह्माया मञ्जीवापगमेऽपि तदा-चरणात् तस्याः सगतिकत्वं मिति भावः । तथाच अनन्यगतिकं नैमित्तिकं मन्त्रमासंऽपि कार्यं गत्यन्तरयुतं तु नैत्यर्थः ।

मलमास मृतानां तु मले स्यादाब्दिकान्तरम् * ॥

इति ।

जावालोऽपि—

द्वादशाह सपिण्डान्तं कर्म यद्दण जन्मनोः ।
 सीमन्ते पुंसवे आह्वे हावेतौ जातकर्म च ॥
 रोमे शान्ति रत्नभ्येच योगे आह्वं व्रतानि च ।
 प्रायश्चित्तनिमित्तस्य वशात् पूर्वे परत्र च ॥
 अश्वोदकुम्भ मन्वादि महालय युगादिषु ।
 आह्वं दर्शेऽप्यहरहः आह्व मूलादि मासिकम् ॥
 मलिन्नुचान्यमासेषु मृतानां आह्व माब्दिकम् ।
 आह्वं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगादिषु ॥
 मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनन्दिनं च यत् ।
 तिल गोभूहिरण्यानां सन्ध्योपासनयोः क्रिया ॥
 पर्वहोम श्राययणं साम्ने रिष्टिश्च पर्वणि ।
 नित्याग्नि होत्र होमश्च देवतातिथि पूजनम् ॥
 स्नानं च स्नानविधिनाप्यभक्ष्यापेय वर्ज्यम् ।
 तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वा दुभयत्र च ॥

इति ।

-
- * पूर्वाब्दे एव चैवादी मृतानां पराब्दे चैवादी मलमासले मलमास एव प्रथमाब्दिकं स्यादित्यर्थः ।
 मलमास चैवादी मृतस्य प्रत्याब्दिक आह्वं पुनश्चैवादी मलमासले मलमास एव कर्तव्यं न तु एव चैवे इत्यर्थः ।

मास्ये तु—

अनिन्दु रिन्दुपूर्णाच्च हरिवारो बुधाष्टमी ।

माधमासे परित्याज्याः सौमन्ताचाशने शिशोः ॥

इति ।

अनिन्दु रमावस्था । यद्यप्यत्र सर्वे वार्षिक आहं मलमासे शुद्ध मासेच कर्त्तव्यमित्युक्तं । तथा माधव हेमाद्रादि मतात् प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे । द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्ध-मास्येव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्य माब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं आहं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तोः ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न तत् कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति सत्यव्रतीयं वचनं द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ।

आब्दिकं प्रथमं यत् स्यात्तत् कुर्वीत मलिन्दुचे ।

त्रयोदशेच संप्राप्ते न कुर्वीत् पुनराब्दिकम् ॥

इति यमस्मृतः ।

निर्णयामृते तु । मलमासे आहटिनस्य वन्ध्यत्वनिरासार्थं पितृद्देशेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डिकं आहं कर्त्तव्यम् ।

पिण्डवर्जं असंक्रान्तौ संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।

प्रति संवत्सरं आह मेवम् मामहयेऽपि च ॥

मलमास मृतानां तु मले स्यादाब्दिकान्तरम् * ॥

इति ।

जावालोऽपि —

द्वादशाह सपिण्डान्तं कर्म ग्रहण जन्मनोः ।
 सीमन्ते पुंसवे आह्वे हावेती जातकर्म च ॥
 रोमे शान्ति रत्नभ्येच योगे आह्वं व्रतानि च ।
 प्रायश्चित्तनिमित्तस्य वशात् पूर्वे परत्र च ॥
 अश्वोदकुम्भ मन्वादि महालय युगादिषु ।
 आह्वं दर्शेऽप्यहरहः आह्व मूलादि मासिकम् ॥
 मलिक्नुचान्यमासेषु मृतानां आह्व माब्दिकम् ।
 आह्वं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगादिषु ॥
 मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनन्दिनं च यत् ।
 तिल गोभूहिरण्यानां सन्ध्योपासनयोः क्रिया ॥
 पर्वहोम चाग्रयणं साम्ने रिष्टिश्च पर्वणि ।
 नित्याग्नि होत्र होमश्च देवतातिथि पूजनम् ॥
 स्नानं च स्नानविधिनाप्यभक्ष्यापेय वर्जनम् ।
 तर्पणं च निमित्तस्य नित्यत्वा दुभयत्र च ॥

इति ।

* पूर्वाब्दे शुद्ध चैत्रादौ मृतानां पराब्दे चैत्रादे मलमासत्वे मलमास
 एक प्रथमाब्दिकं स्यादित्यर्थः ।

मलमास चैत्रादौ मृतस्य प्रत्याब्दिक आह्वं पुनश्चैत्रादे मलमासत्वे मल-
 मासे एव कर्तव्यं न तु शुद्ध चैत्रे इत्यर्थः ।

मास्ये तु—

अनिन्दु रिन्दुपूर्णाच हरिवारो बुधाष्टमी ।

नाधिमासे परित्याज्याः सौमन्तावाग्ने शिशोः ॥

इति ।

अनिन्दु रमावस्था । यद्यप्यत्र सर्वे वार्षिक आहं मलमासे शुद्ध मासेच कर्त्तव्यमित्युक्तं । तथा माधव हेमाद्रादि मतात् प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे । द्वितीयाद्याब्दिकं तु शुद्ध-मास्येव कार्यम् ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्य माब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मासिकं आहं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतोक्तेः ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न तत् कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥

इति सत्यव्रतीयं वचनं द्वितीयादिवार्षिकविषयम् ।

आब्दिकं प्रथमं यत् स्यात्तत् कुर्वीत मलिङ्गुचे ।

त्रयोदशेच संप्राप्ते न कुर्यात् पुनराब्दिकम् ॥

इति यमस्मृतैः ।

निर्णयामृते तु । मलमासे आहटिनस्य वन्ध्यत्वनिरासार्थं पितृद्देशेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शुद्धमासे सपिण्डिकं आहं कर्त्तव्यम् ।

पिण्डवर्जं असंक्रान्तौ संक्रान्तौ पिण्डसंयुतम् ।

प्रति संवत्सरं आह मेवम् मामहयेऽपि च ॥

इति वृद्धपाराशर स्मृता वृत्तम् । अत्र देशाचारतो व्यवस्था
ज्ञेया । क्षयमासे मृतस्य तु यस्यास्तिथेः पूर्वार्धे मृतः सैवतिथिः
क्षयमासात् पूर्वमांसस्थाग्राह्या । उत्तरार्धेचेन्मृतस्तदा उत्तर-
मासस्था ।

तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वे द्वितीयेऽर्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधैश्चिन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥

इति हेमाद्रेः ।

मलमास व्रत मुक्तं हेमाद्रौ पात्रे ।

अधिमासे तु संप्राप्ते गुडसर्पिर्युतानि च ॥

त्रयस्त्रिंशदपूपानि दातव्यानि दिने दिने ।

साज्यानि गुड मिश्राणि अधिमासे नृपोत्तम ।

अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत् देवताः ॥

उद्दिश्यापूपदानेन पृथ्वीदान फलं लभेत् ।

एकस्मिन् वाहनि तथा भक्ति शक्त्याद्यभावतः ॥

त्रयस्त्रिंशदपूपान्नं कांस्य पात्रे निधाय च ।

सष्टतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

तत्र मन्त्राः —

विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्वं पापं प्रणाशनः ।

अपूपान्नं प्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ॥

नारायण जगद्बीज भास्करप्रतिरूपक ।

व्रतेनानेन पुत्रांश्च सम्पदं चाभिवर्धय ॥

यस्य हस्ते गदाचक्रे गरुडो यस्य वाहनम् ।

शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥
 कलाकाष्ठादिरूपेण निमेष घटिकादिना ।
 यो वक्ष्यति भूतानि तस्मै कालात्मने नमः ॥
 कुरुक्षेत्रं मयं देशः कालः पर्व द्विजोद्गरिः ।
 पृथ्वीसममिदं दानं गृहाण पुरुषोत्तम ॥
 मलानां च विशुद्ध्यर्थं पापप्रशमनाय च ।
 पुनः पौत्राभि वृद्ध्यर्थं तव दास्यामि भास्कर ॥
 इति ।

अथ पक्षः—

स च द्वेधा शुक्लः कृष्णश्चेति ।
 देवेमुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्रेषु विशिष्यते ।
 इति माधवाचार्योक्तेः ।

अथ तिथिः—

सा च द्वेधा शुद्धा विज्ञातेति ।
 तदाह माधवाचार्यः—
 शुद्धाविज्ञा * तिथिः शुद्धा हीना तिथ्यान्वयाहनि ।
 उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्त्तकैः ॥

* तिथिः प्रथमतो द्विविधा शुद्धा विज्ञातः । तत्र मूर्त्योदयमारभ्य मूर्त्यास्त
 पर्यन्तं कालरूपे चहनि चान्यथा पूर्वया उत्तरया वा तिथ्यारहिता
 तिथिः शुद्धेत्यर्थः । इदमपि तावन्मात्रं साध्यं कर्माणि । एतेन मूर्त्यो-
 दयमारभ्य द्वितीय मूर्त्योदय पर्यन्ता सर्वत्र कर्माणि शुद्धेति कैमुतिक
 न्यायं न मुच्यते ।

सायं तूत्तरया तद्व्यूहया तु न विध्यते ।
 वेध्याऽपि त्रिमुहसैव न न्यूना वेध मर्हति ॥
 शुद्धायां नास्ति सन्देहो देवे पित्रे च कर्मणि ।
 उपवासैकभक्तं नक्तं चायाचितव्रतम् ॥
 दानं च षड्विधं देवं क्रमादत्र विविच्यते ।
 एकोद्दिष्टं पार्वणं च पित्रं द्विविधं मीर्यते ।

अथ प्रतिपन्निर्णीयते—

शुक्लपक्षे दर्शविद्धा कृष्णविद्धा द्वितीयया ।
 उपोष्या प्रतिपञ्चुक्ते मुख्या स्या दापराह्निकी ॥
 तदभावे तु सायाह्नव्यापिनी परिगृह्यताम् ।
 प्रातः सङ्गव मध्याह्नापराह्णाः सायमित्यसौ ॥
 अ(त)राह्नः पञ्चधा भागो मुख्योद्दिष्टादि भागतः ।
 अभावेऽपि प्रतिपदः सङ्गवः प्रातरिष्यते ॥
 तिथिस्त्रियामतोऽर्ध्वाक् चे * तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ।
 यामत्रयोर्द्विगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।
 वस्युक्तवच्च पूर्वेषु उपवासवदाचरेत् ॥
 मुख्य तिथ्यन्तराये तु † तिथि शेषोऽपि गृह्यताम् ।
 शुद्धाधिका तु कृष्णापि पूर्वा संपूर्ति सभवात् ॥

* समाप्यते इति शेषः ।

† पूर्व विज्ञेय तिथि मुख्या । तस्या मन्तराये विज्ञेय सति । विज्ञेय
 पूर्वविज्ञायां विहित कर्मकरणे उत्तरविज्ञाया मपि तत् कर्मव्य
 मिति भावः ।

अहीतव्यात्वेकभक्ते मध्याह्न व्यापिनी तिथिः ।
 परेद्युरेव पूर्वेषु रेव व्याप्तिर्दिनद्वये # ॥
 नोभयत्रोभयत्रांशे साम्यं वैषम्यं मित्यमी ।
 षट्पक्षास्तेषु † चेकैकव्याप्तौ सेवा न गृह्यताम् ॥
 दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्तौ चव्याप्तौ चेकदेशतः ।
 समव्याप्तौ च पूर्वैव वैषम्ये त्वधिकेष्टताम् ॥
 अथवाङ्मस्यैकभक्तस्य कालस्वप्नानुसारतः ।
 उपवासप्रतिनिधेस्तिथिः स्यादुपवासवत् ॥
 प्रदोषव्यापिनी नक्ते तिथि व्याप्तिर्दिनद्वये ।
 अव्याप्तिर्वायवांशेन व्याप्तिः स्यात् सर्वयोत्तरा ॥
 सौरनक्ते तु सायाह्न व्यापिनी ‡ न प्रदोषगा ।
 अयाचिते तु तिथयः स्वीकार्या उपवासवत् ॥
 सोदयं चि मुहूर्त्तायां § कुर्याद्दानं व्रतानि च ।
 उभयत्र तथात्वेतु पूर्वेषु स्तदनुष्ठितिः ॥

परेद्युरेव तद् व्याप्तिः पूर्वेषु वा दिनद्वये । इत्याकरं पाठः ।
 पूर्वेषुरेव मध्याह्नव्याप्ति रित्यन्तः पक्षः । उत्तरेद्युरेव तथैवपरः ।
 दिनद्वयेऽपि मध्याह्नव्याप्ति रित्यन्तः । नैककिन्नपि दिने मध्याह्नव्याप्ति
 रित्यपरः । ककिन्नपि दिने न सम्पूर्णं मध्याह्न व्याप्तिः किन्तुभयत्रैव
 चत्रत कदापि रित्यन्तः पक्षः । अयं च पक्षोऽग्रस्य साम्यं वैषम्याभ्यां
 द्विधा भिद्यते इत्यमी षट् पक्षाः ।
 सुखीति शेषः । प्रदोषव्याप्तिं न तु तत्रानुक्तम् इति भावः ।
 उदयेन मुहूर्त्ता यस्या मिति विवक्षितः ।

परत्रैव तथात्वच्चेत् पूर्वा ग्राह्यातिथिज्ञये ।
 तिथेः साम्ये च वृद्धौ च गृह्यतां तिथिरुत्तरा * ।
 अस्यर्शे (अप्राप्ते) चैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्व्वेव गृह्यताम् ॥
 एकं हिष्टे तु मध्याह्न युक्ता स्या देवभक्तवत् ।
 एकदेश समव्याप्तौ क्षये पूर्व्वोऽन्यथोत्तरा ॥
 कुतपाद्यपराह्णान्तव्याप्ति रात्रिक उत्तमा ।
 तदभावेऽपराह्णस्य व्यापिका गृह्यतां तिथिः ॥
 क्षये पूर्व्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिष्वेदपराह्णयोः ।
 न ग्राह्यौ तिथिगौ वृद्धिज्ञया वृद्धतिथेस्तु तौ ॥
 साम्ये तूद्धतिथे ग्राह्या परविज्ञैव वृद्धिवत् ।
 न स्पृशेदपराह्णौ चेत् पूर्वास्यात् कुतपोवृथा ॥
 वैषम्येनैकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या महत्त्वतः ।
 साम्येन चेत् क्षये पूर्वा परास्यावृद्धिसाम्ययोः ॥
 वृद्धिसाम्य क्षया ग्राह्यतिथिगा नोद्धगा इह ।
 पूर्व्वेद्यु रसती प्रातः परेद्यु स्त्रिमुहूर्त्तगा ॥
 सा द्वितीया परोपोष्या पूर्व्वविज्ञा ततोऽपरा † ।

* यदा तु पूर्व्वेद्युः सोदय विमुहूर्त्तमस्पृशेत् परेद्युः, तदा सोदय विमुहूर्त्तं व्याप्नोति तदा ग्राह्यतिथेः वृद्धिज्ञय साम्यानुरोधेन निर्णयः । तत्र ग्राह्यतिथेः क्षये पूर्वा साम्यं वृद्धौ चोत्तरेति वक्तव्यम् ।

† प्रातः मुहूर्त्तत्रयात्मके । अपरा भिक्षा पूर्व्वेद्युस्त्रिमुहूर्त्तं व्यापिनी परेद्युः सप्तव्यापिनी सर्वथा असती चेत्पर्यः । अयमर्थः । यद्यपि द्वितीया कक्षा पूर्वा गृह्या परा इति सामान्यतो निर्णयः तथापि पूर्व्वेद्यु स्त्रिमुहूर्त्त-

सञ्चारणीयः सामान्यान्तिधिषु प्रतिपन्नयः ॥

अथ तृतीया—

रक्षातृतीया पूर्वास्यादुत्तरास्याव्रतान्तरे ।
परिऽन्ति नास्ति चेत् पूर्वविद्याऽप्यसु व्रतान्तरे ।
सुहर्त्तं मात्र सत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे * ॥
शुद्धाधिकाया मध्येवं गन्धयोग † प्रशंसनात् ।

अथ चतुर्थी—

चतुर्थी तु परोपोष्या गन्धमाय व्रतस्य तु ।
मध्याह्नव्यापिनी पूज्या तद्वन्नाम चतुर्थ्यपि ॥
पर्य्युरेव मध्याह्न व्याप्ती विघ्नस्य सोत्तरा ।
अन्यथा पूर्वविद्यैव मातृयोग ‡ प्रशंसनात् ॥
पूर्व्युरेव तद्व्याप्ती पूर्वा सर्प प्रिया तिथिः ।

- व्यापित्व एव कृत्वा पूर्वा नीचेत् परैव । यदि परदिनेऽपि चि सुहर्त्तं
शुद्धा नास्ति वा तदापि पूर्वैव । एवं परदिने चि सुहर्त्तं व्यापित्व
एव शुद्धा परा, यदि परदिने ततो शुद्धा नास्ति वा तदापि पूर्वैव ।
* परे दिने इत्यर्थः । सुहर्त्तमात्रेति पूर्वविद्या विषय मिति केचित् ।
परदिने सुहर्त्तं मात्र सत्त्वेऽपीत्यर्थः । ते तु वदन्ति सुहर्त्तं मात्रेति
मतान्तरं न तु यत्नकर्तुं मत्तं । तन्मते चिसुहर्त्तादर एवेति । शुद्धाधि-
काया मिति तु पूर्वदिने चटिकावयोत्तरं प्रवृत्तविषयं । तदा तस्याः
कृत्वात्वेऽपि विविध विद्यात्वाभावेन पूर्वावत् शुद्धादिति भावः ।
† गौरी गन्धपति सन्तिधि चतुर्थीति यावत् ।
‡ माता मातृदेवताका तृतीया ।

नोचेत् सर्पस्य पञ्चम्या योगोऽत्यन्तं प्रशस्यते ॥

गौर्याः शुद्धजयाप्यसु नागविद्या निषिध्यते ।

अथ पञ्चमी—

सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा ग्राह्या स्कन्दव्रते परा * ।

अथ षष्ठी—

नागविद्या स्कन्दषष्ठी सा निषिद्धा व्रतान्तरे ।

उत्तरस्या अलाभेतु नागविद्यापि गृह्यताम् ।

विना द्वादश नाडीभिर्नागवेधो न दोषकृत् ॥

अथ सप्तमी—

सप्तमी पूर्वविद्यैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ।

अलाभे पूर्वविद्यायाः परविद्यापि गृह्यताम् ॥

अथ अष्टमी—

व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शुक्लाष्टमी परा ।

दूर्वाष्टमी च शुक्लापि पूर्वविद्याविधीयते ॥

पञ्चद्वयेऽप्युत्तरयुक् † शिवशक्ति महोत्सवे ।

* माधव नव मितत् हेमाद्रि मते तु कृष्णा पूर्वा सितापरा ।

कृष्णापूर्वायुता सिता परायुता स्यात् पञ्चमीति दीपिकोक्तेः ।

वस्तुतस्तु माधवोक्तिरुपवासविषया । प्रतिपत्पञ्चमी चैव

सावित्री भूतपूर्विमा । नवमी दशमी चैव नोपीयाः परसंयुताः ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

† पञ्चद्वयेऽप्युत्तरैव इत्याकरे पाठः ।

ज्येष्ठा योगे तु पूर्वैव * ग्राह्या ज्येष्ठावर्ततिथिः ॥
 मध्याह्नादूर्ध्वं सृष्टचेत् परेषुः सा प्रगल्भते ।
 ज्येष्ठर्क्ष भानुवाराभ्यां युक्ताष्टम्यतिदुर्लभा ॥
 जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजम्बाष्टमीव्रतात् ।
 शुद्धा च सप्तमीविद्येत्येवं जम्बाष्टमी द्विधा ॥
 सप्तमी चेन्निशीयात् प्राग्विद्धा शुद्धाऽन्यथा भवेत् ।
 शुद्धायां नास्ति सन्देहो विद्धा च त्रिविधेष्यते ॥
 निशीथ योगः पूर्वेषुः परेषुर्वा द्वयोक्त ।
 पूर्वैव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः ॥
 अष्टमी रोहिणीयुक्ता जयन्ती सा चतुर्विधा ।
 शुद्धा शुद्धाधिकेत्येवं विद्धा विद्धाधिकेति च † ॥
 शुद्धायामपि विद्यायां न सम्भाव्योत्तरा तिथिः ।
 शुद्धाधिकायां योगश्चे देकस्मिन् वा दिनद्वये ॥
 नैकयोगेऽस्ति सन्देहो द्वियोगे प्रथमं दिनम् ।
 सदा निशीथे पश्चादेत्युत्तमो मध्यमोऽधमः ॥
 योग स्त्रिधापि पूर्वेषुः सम्पूर्णत्वा दुपोषणम् ।

* ज्येष्ठर्क्षयोगे पूर्वापि इत्याकरे पाठः ।

† या पूर्वदिने सप्तमीयोगः समाप्तमती तत्रैव समाप्यते सा अष्टमी गृह्या ।

या तु पूर्वदिने सम्पूर्णा सती परदिनेऽपीषतिः सरति सा शुद्धाधिका ।

या पुनः सप्तमीयुक्तापि पूर्वदिन एव समाप्यते सा विद्धा ।

या तु पूर्वदिने सप्तमीविह्वामती परदिनेऽपि निःसरति सा विद्धाधिका ।

इति ।

विद्याधिकाया मध्येकदिन योगे स गृह्यताम् ॥
 द्वयोर्योगस्त्रिधाभिन्नो निशीथे वृत्तिभेदतः ।
 तद्वृत्तिर्द्दिन एकस्मिन्नुभयो नौभयो रिति ॥
 एकस्मिन्नेतद्दिनं स्यात् पक्षयोरन्ययोः प(रा)रम् ।
 बुधे सोमे जयन्ती चेदारे सातिफलप्रदा ॥
 तिथ्युच्यो द्वयोरन्ते उत्तमं पारणं भवेत् ।
 एकस्यान्ते मध्यसंख्यादुक्तवान्तेऽधमं स्मृतम् ॥
 यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा ।
 अन्तर्भूता जयन्त्यां स्या दृश्ययोग प्रशस्तितः ।
 नोपवासद्वयं कार्यमुपोष्यं तु परं दिनम् ॥

अथ नवमी—

नवमी पूर्वविधैव पक्षयोरुभयोरपि * ।
 न कुर्यान्नवमीं चैव दशम्येतां कदाचन ॥

अथ दशमी—

कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

अथ एकादशी—

समत्कुमारसंहितायाम्—

एकादशी सदोपोषा पक्षयोः शुक्ल कृष्णयोः ।
 तस्यां तु भोजनं कुर्वन् रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

* मध्याह्नेरामनवमी पुनर्वसुसमन्विता ।

याज्ञा नैवाष्टमीयुक्ता समचचापि वैश्वैः ॥

इति कनकाकरः ।

वरं स्वमाह्वगमनं वरं गोमांसभक्ष्यम् ।
 वरं हत्या सुरापानं नाश मेकादशीदिने ॥
 साय मायन्तयो रक्षोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
 उपवास फलं प्रेषु र्जज्ञाद् भक्तचतुष्टयम् ॥

अथ मुपवासो नित्यः काम्यश्च—

नित्यं सदा यावदायु र्न कदाचि दतिक्रमेत् ॥
 उपेत्या (इत्युक्त्वा)तिक्रमे दोष श्रुते रत्याग चोदनात् ।
 फलाश्रुतेर्वीसयाश्च तन्नित्य मिति कीर्तितम् ॥
 द्वादशी न प्रमोक्तव्या यावदायुः सुवृत्तिभिः ।
 एकादश्या मुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत् ॥
 परमापद मापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।
 सूतके मृतकेचैव न त्वजेद्वादशीव्रतम् ॥
 पक्षे पक्षेच कर्त्तव्य मेकादश्यामुपोषणम् ।
 उपवासे स्वशक्ताना मशीतेर्ह जीविनाम् ॥
 एकभक्तादिकं कार्य माह वीधायनो मुनिः ।
 एक भक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेत् ।
 पयोमूलं फलं वापि वृत्तिं कुर्वीत मानवः ॥
 असामर्थ्ये शरीरस्य व्रतेच समुपस्थिते ।
 कारयेद्दण्डपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम् ।
 भ्रातरं भगिनीं शिष्यं कारयेद्वाङ्मनादिकः ।
 एषामभाव एवाग्नं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥

पितृ मातृ स्वसृ भ्रातृ गुर्वर्थे च विशेषतः ।
 उपवासं प्रकुर्वीणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥
 दक्षिणानात्र दातव्या शुश्रूषा विहिता हि सा ।
 नारी च पतिमुद्दिष्य एकादश्यामुपोषिता ।
 यज्ञजं फलमाप्नोति प्राहुरेवं विपश्चितः ।
 उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 राज्यस्य क्षत्रियस्यार्थं एकादश्यामुपोषितः ।
 पुरोधः क्षत्रियस्यार्थं फलमाप्नोति निश्चितम् ॥
 पितामहादीनुद्दिष्य एकादश्यामुपोषणे ।
 कृते ते तु स्वयं विप्राः समयं फलमाप्नुयुः ॥

ते पितामहादयः—

कर्त्तादशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ।
 एकादश्या महोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 इत्याद्यस्य नित्यत्वावबोधकम् ।
 एकादशी समं किञ्चित् पापत्राणं न विद्यते ।
 स्वर्गं मोक्षं प्रदाह्येषा राज्यं पुत्रं प्रदायिनी ॥
 सुकलत्रप्रदाह्येषा शरीरारोग्यदायिनी ।
 अनायासेन राजेन्द्रं प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
 इत्यादि काम्यत्वावबोधकम् ।

काम्ये नैक भक्तादि प्रतिनिधिः—

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः ।
 काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥

इति वचनात् ।

अथ दिनत्रयेतिकर्तव्यता लिख्यते ।

ब्रह्मवैवर्ते—

प्राप्ते हरिदिने सम्यग् विधाय नियमं निशि ।

दशम्या उपवासस्य प्रकुर्याद्भक्तधावनम् ॥

अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविणः ।

अवनीतलपशयनाः प्रियासङ्गविवर्जिताः ॥

इदमक्षारादिक मन्यस्य विहित प्रतिषिद्धस्योपलक्षणं काम्ये
तदुपसंहारस्य आवश्यकत्वात् ।

उपवासफलं प्रेप्सु र्जह्याद् भक्तचतुष्टयम् ।

इत्यत्र फलपदश्रवणेन काम्यविषयतायाः स्पष्टीकरणाच्च ।

एतद् व्रतारम्भमन्त्रो विष्णुधर्मोत्तरे—

शरीर मन्तः करणोपघातं वाचस्य विष्णुर्भगवानशेषम् ।

शमं नयत्वस्तु ममेह शर्म पायादनन्तो हृदि सन्निविष्टः ॥

अन्तः शुद्धिं वह्निः शुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽच्युतः ।

स करोतु ममेतस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ।

वाङ्मोपघाताननघो वीक्षांश्च * भगवानजः ।

शमं नयत्वनन्तात्मा विष्णुचेतसि संस्थितः ॥

इति ।

एकादश्यां सङ्कल्पमन्त्रीवक्ष्यते—

उपवास निर्वचनं विष्णुधर्मोत्तरे ।

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः सविज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥

पापेभ्यो व्रताङ्गनिषेधरूपेभ्यः । तानिच ।

असत्य भाषणं द्यूतं दिवा स्वप्नं च मैथुनम् ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवास परो नरः ॥

इत्यादीनि ।

गुणैर्व्रताङ्गत्वेन विहितैर्जप ध्यानार्चनादिभिः ।

ते च विष्णुधर्मोत्तरे—

तज्जप्य जपनं ध्यानं तत् कथा श्रवणादिकम् ।

तदर्चनं च तस्यैव कीर्तन स्मरणादिकम् ॥

एकादश्यां विशेषेण मोक्षार्थं भोजनद्वयम् ।

रात्रौ जागरणं चैव दिवाच हरिकीर्तनम् ॥

उपवासकृतमिते गुणाः प्रोक्तामनीषिभिः ।

इति ।

सर्वभोगाः भोजनताम्बूल स्रग्ध्वनितासङ्गादयः तैर्वर्जितं स्युक्तः

वासः अहोरात्र मवस्थान मित्यर्थः ।

भोगास्तु विष्णुरहस्ये—

स्मृत्यालोकन गन्धादिस्वादनं परिकीर्तनम् ।

अन्नस्य वर्जयेत्सर्वं प्रासानां चाभिकाङ्क्षम् ॥

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् ।

असक्तजलपानं च दिवास्त्रापं च मैथुनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च विनाश्रितम् ॥

हारीतः—

पतित पाषण्डि नास्तिकसंभावण ममृतास्त्रीलादिकं उप-
वासादिषु वर्जयेत् ।

कूर्मपुराणे ।

वह्निर्ग्रामान्धजान् सूतिं पतितं च रजस्वलाम् ।
नस्पृशे आभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे ॥
उपवासे तथा श्राद्धे न खादेदन्तधावनम् ।
आहोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।
गायत्र्याः शतसंपूत मन्त्रप्राश्य विशुध्यति ॥

केचित्तु—

तृण पर्णैः सदा कुर्यादमामेकादशीं विना ।
तयोरपि हि कुर्वीत जम्बूद्वीपान्नपक्षवैः ॥

इत्याहुः ।

स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शास्ताभिः सङ्गयनादपि ।
भिद्यते ब्रह्मचर्यं च स्वदारेष्वनुसङ्गमात् ॥

इति च ।

ब्राह्मे—

एकादश्यां नरो भक्त्या निराहारः समाहितः ।
नानापुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ विचित्रं पुष्पमण्डपम् ।
कृत्वा चावरणं पञ्चाङ्गागरं कारयेन्निग्रि ॥

सम्पूज्य विधिवद्दिणुं अक्षया सुसमाहितः ।

प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।

अज्ञान तिमिरान्धस्येति मन्त्रेण * ॥

द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वाद्युपोदकीम्† ।

इति ।

आधवाचार्योऽपि—

जयन्तीव्रतवन्नित्यं काम्यं चैकादशीव्रतम् ।

अक्षयोदयवेधोऽनवेधः सूर्योदये तथा ‡ ॥

उक्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णव स्मार्त्तयोः क्रमात् ।

कला काष्ठादि वेधोऽपि ग्राह्योऽत्र त्रिमुहूर्त्तवत् ॥

वैष्णवसायागमोक्तदीक्षां प्राप्तोद्वैष्णवः § ।

विद्या त्वाज्या वैष्णवेन शुद्धाप्याधिक्यसंभवे ॥

एकादशी द्वादशी वा ऽधिकाचेत्यन्यतां दिनम् ।

पूर्वं ग्राह्यं तूत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः ॥

* अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ।

व्रतोद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥

† उपोदकी पूतिका द्वादश्यां तदभक्षण निषेधात् ।

‡ उदयात् प्राक् चतस्री नाड़िका अक्षयोदयः । तत्र दशमी प्रवेशे
ऽक्षयोदय वेधः सूर्योदये तत् प्रवेशे सूर्योदयवेध इति विवेकः ।

§ आदिना नारद पञ्चरात्रादि परिक्रमः । तेनाप्रसिद्धवैष्णवोऽपि
भागवतः यद्यपि स स्मार्त्त एव तथापि तेन अक्षयोदयविज्ञापि
संबन्धा त्वाज्या इति वेदितव्यम् ।

तत्त्ववादिनस्तु—

एकादशी यदा शुद्धा द्वादशेवातिरिच्यते ।

उपवासद्वयं कृत्वा द्वादश्या मेव पारयेत् ॥

कला वा घटिका वापि परेषुर्द्वादशी यदि ।

द्वादश द्वादशी र्हन्ति । पूर्वेषुः पारणे कृते * ॥

इति पञ्च पुराणोक्तेरित्याहुः ।

उदये नवमी किञ्चित् सकला दशमी यदि ।

तदा परदिनं ग्राह्यमिति वैष्णवसम्प्रतिः ॥

परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

नैकादशीं त्वज्जदयस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी ॥

समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविभूतः ।

विष्णुर्पितास्त्रिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ।

यथा शुक्ला तथा कृष्णा उपोष्या वैष्णवैः सदा ॥

इति पञ्चपुराणोक्तस्मार्त्तनिर्णय उच्यते ।

एकादशी द्वादशी चेत्युभयं वर्धते यदा ।

तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्त्तैर्ग्राह्यं परं दिनम् ॥

एकादशी मात्र हृत्तौ गृह्णित्वोर्ध्ववस्थितिः ।

उपोष्या गृह्णिभिः पूर्वा यतिभिस्तूत्तरातिथिः ।

द्वादशी मात्र हृत्तौ शुद्धा विद्धे व्यवस्थिते ॥

शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्त्तनिर्णय ईदृशः ।

द्वादशी मात्र हृत्तौ तु स्मार्त्तैः पूर्वैर्वकार्यैर्त्यर्थः ॥

यत्तु हेमाद्रौ—

बहुवाक्य विरोधेन सन्देहो जायते यदा ।

द्वादशी तु तदा ग्राह्या त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति मार्कण्डेय वचनं ।

तथा—

सन्दिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पारणाच्च त्रयोदश्या मास्त्रेयं मामकी मुने ॥

इति पञ्चपुराण वचनं च । तद्वैष्णवविषय मिति मन्तव्यम्

विवादेषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् ।

वैष्णवसु तदा कुर्यात् त्रयोदश्यां तु पारयेत् ॥

इति पुराण समुच्चयोक्तेः ।

यत्तु—

एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयोरपि ।

वनस्थ यति धर्मोऽयं शुक्ला मेव सदागृही ॥

इति देवलवचनम् ।

शयनी बोधनी चैव याकृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपास्या * गृहस्थेन नान्याकृष्णाकदाचन ॥

इति पाण्डवचनम् ।

तथा—

विधवाया वनस्थस्य यतं सैकादशीद्वये ।

* सैवोपोष्या इति बहुषु निबन्धे षु पाठः ।

उपवासी गृहस्थस्य शक्ताया मेव पुत्रिणः ।

इति सुमन्तु वचनं च ।

पुत्रवद् गृहस्थस्य कर्णौकादशुपवासं निषेधति ।

तद्वैष्णवविषयम्—

पुत्रवांसं गृहस्थस्य वन्धुयुक्तं स्तथैव च ।

उभयोः पक्षयोश्चैव व्रतं कुर्याच्च वैष्णवः ।

इति नारदोक्तेः ।

उपवासनिषेधेऽपि भोजनं न कार्यम् ।

तदुक्तं वायव्यसंहितायाम्—

उपवासनिषेधे तु * किञ्चिद् भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यमपि तत्रैवोक्तम्—

नक्तं हविष्यान्न मनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् ।

यत् पञ्चगव्यं यदि वाय वायुः प्रशस्तं मन्त्रोत्तरमुत्तरं च । †

अत्र एकादशी व्रतोपयुक्तं किञ्चिदुच्यते ।

माधवीये कात्यायनः—

अष्ट वर्षाधिको मर्त्योऽक्षणीतिन्यूनवत्सरः ।

* उपवासे निषिद्धे तु इति कात्यायनमाधवीये पाठः ।

† उपवासाममर्थं तु एकभक्तादीनि कुर्यात् ।

तथा च कृतिः—

उपवासं त्वशक्तानां मर्जति हर्षजीविनाम् ।

एकभक्तादिकं कार्यं माह वीश्रवायनो मुनिः । इति ।

एकादशी उपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि ।

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्राश्चापि तथास्त्रियः ॥

इति ।

यत्तु—

पत्न्यौ जीवति या नारी उपवासव्रतं चरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैवगच्छति ॥

इति विष्णु वचनं तत्तु भर्तुर्ननुज्ञाविषयम् ।

भार्या पत्यु मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

एकादशी व्रताकरणे प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः ।

अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा ॥

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

अथ दशम्यादिनियमाः ।

कूर्म पुराणे—

कांस्यं मांसं मसूरांश्च चनकान् कोरदूषकान् ।

शाकं मधु पराक्षं च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् * ॥

शाकं माषं मसूरांश्च पुनर्भोजन मैथुने ।

द्यूतमत्यम्बुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥

हेमाद्रौ देवलः—

असक्तजलपानाच्च सक्तताम्बूलचर्चणात् ।

* उपोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात् सामीप्यात् पूर्वापरदिनयो र्वेदकं ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात् ।

अशक्तौ चाम्बुपानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥

विष्णुरहस्येऽपि—

गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् ।

व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च निराकृतम् * ॥

एषु संजातेषु प्रायश्चित्तमुक्तं सङ्ग्रहे—

स्नेहं हिंसकयोः सख्यं कृत्वा स्नेह्यं च हिंसनम् ।

प्रायश्चित्तं व्रती कुर्याज्जपेन्नाम शतत्रयम् ॥

मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशोऽम्बुनिषेवणे ।

अष्टाक्षरं † व्रतीजप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः ॥

पैठीनसिरपि—

ताम्बूलचूर्वणे स्त्रीसंभोगे मांसनिषेवणे ।

व्रतलोपो नचेत् कुर्यात् कण्ठानामजपं हृदि ॥

इति ।

उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्याद्वस्त्रधावनम् ।

दन्तानां काष्ठसंयोगी दहत्यासप्तमं कुलम् ‡ ।

दृष्ट्वा पर्णैः सदा कुर्यादमामेकादशीं विना ॥

इति दृष्ट्वादेरपि निषेधः ।

* निराकृतं दीपजनकत्वेन मुनिभिर्निषिद्धम् ।

† ॐ नमो नारायणाय इत्याक्षरकम् मन्त्रमिति श्रवः ।

‡ इति मन्त्रं कुलानि च । इति माधवीये पाठः ।

प्रमादादन्तकाष्ठ भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तं विष्णुरहस्ये—

आहोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ॥

गायत्र्याः शतसंपूत मन्त्रु प्राश्य विशुध्यति ।

वर्जयेत् पारणे मांसं व्रताहेऽप्यौषधं सदा ॥

इति ।

एकादश्यां आहप्राप्तौ माधवीये कात्यायनः ।

उपवासो यदानित्यः आहं नैमित्तिकं भवेत् ॥

उपवासं तदाकुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ।

मातापित्रोः क्षयेप्राप्ते भवेदेकादशी यदि ।

अभ्यर्च्य पितृदेवांश्चाजिघ्रेतपितृसेवितम् ।

इति हेमाद्रि निवन्धेच ।

अत्र वैष्णवानां विशेष उक्तोऽनृसिंहपरिचर्यायां विष्णुभक्ति
चन्द्रोदये च पद्मपुराणे ।

एकादश्यां यदा राम आहं नैमित्तिकं भवेत् ।

तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां आह माचरेत् ॥

न चात्र काललोपः शङ्क्यः । तदादिवाभिसम्बन्धा तदन्त-
मपकर्षेऽद्यादिति तदन्तापकर्षः । मांसन्या(स)यसिद्धत्वादिति ।

स्मृति चन्द्रिकायामपि—

अन्नाश्रितानि पापानि तदुभोक्तुर्दातुरेवच ।

मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ।

एकादश्यां ततो नैव आहं कुर्वीत वैष्णवः ॥

इति ।

अथैकादश्यां व्रतसङ्कल्पो माधवीये ।

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं * वारिपूर्णं मुदक्षुखः ॥

उपवासं तु गृहीयाद् यद्वा वार्येव धारयेत् ॥

तत्र मन्त्रः—

एकादश्यां निराहारः स्थित्वाह मपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्षं शरणं मे भवाच्युत ॥

इति ।

केचिद्दशम्यां दन्तधावनं कृत्वा दैवाग्रे त्वसुंमन्त्रं पठन्ति ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केनैव ।

प्रसी(सा)द सुमुखो भूत्वा ज्ञानदृष्टिं प्रदोभव ॥

इति ।

द्वादश्यां वर्ज्यान्याह वृहस्पतिः—

दिवानिद्रां पराश्रं च पुनर्भोजनं मैथुने ।

क्षौद्रं कांक्षामिवे तैलं द्वादश्यामष्टवर्जयेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि --

पुनर्भोजनं मध्याह्ने भार आयासं मैथुने ।

उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रां च पञ्चमी ॥

विष्णुधर्म--

असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्यतसिकादलम् ।

आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति ॥

* औदुम्बरं तापम् ।

पारणे पारणासमये—

एकादशीव्रतं सूतकेऽप्यनुष्ठेयमित्याह विष्णुः—

सूतके सूतके वापि न त्याज्यं द्वादशी व्रतम् ॥

त्यजन् वै नरकं याति यावदाभूतसंप्रवम् * ।

तत्र त्यक्तं दानादि तु सूतकान्ते देयम् ।

सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फल मश्नुते ॥

इति मात्स्योक्तेः ।

एतद्रजस्वलायापि कार्यम्—

एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

इति पाद्मोक्तेः ।

एते नियमाः काम्यव्रते नियताः नित्यव्रते तु यथाशक्ति कार्याः ।

इति विज्ञाय कुर्वीतावश्य मेकादशी व्रतम् ।

विशेष नियमाशक्तोऽहोरात्रं भुजिवर्जितः ॥

इति ब्रह्मवैवर्तयोक्तेः ।

द्वादश्यां यदि अवणर्क्षं भवति तदा द्वादश्यामुपवासः कार्यः ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवणान्विता ।

तयो(रप्यु)रिवोपवासश्च त्रयोदश्यां तु पारणम् ।

इति नार(दोक्तेः) दीये

उपवासइयाशक्नो द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति च ।

* भूतानां संप्रबोध्यस्तत्पर्यन्तमप्यनुष्ठेयमित्याह ।

अथाष्टौ महाद्वादशीः ।

तत्र शुद्धाधिकैकादशी युता द्वादशी उन्मीलनी संज्ञा ।
द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्धमाना वक्षुली । वासरत्रयस्य सृष्टिनी
त्रिस्तृणा । अग्रे पर्वणः सम्पूर्णाधिकत्वे पञ्चवर्धनी । पुनर्चयुता
जया । अर्कचयुता विजया । पुनर्वसुयुता जयन्ती । रोहिणी-
युता पापनाशनी । अत्र विशेष वचनानि कालनिर्णयदीपिका
विवरणादौ द्रष्टव्यानि । विष्णुप्रीति कामः पापक्षयमुक्तिकामः
एता अष्टौ महाद्वादशी रूपवसेत् ।

एकादशी मुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

इति विष्णुरहस्योक्तेः । अशक्नौ द्वादशी मेव ।

एव मेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

इति तत्रैवोक्तेः ।

अथाष्ट महाद्वादशीषु श्रवण द्वादश्युपवास एवकार्यः सोऽपि
द्वादशी श्रवणयो मध्याह्न योगे सत्येव ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता ।

प्रातरारभ्य मध्याह्न व्यापित्वे समुपोष्यते ॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः । अतएव माधवाचार्योऽपि अन्यद्वादश्या
मुपवास मनुक्ताऽऽह ।

श्रवणेन युताचेत् स्याद्द्वादशी मा हि वैष्णवैः ।

ज्ञातं बोपोषणीयास्यादिति वेदविदानीतम् ॥ इति ।

यदा द्वादश्यल्पा तदा विशेषोऽभिहितो हेमाद्रौ मात्स्ये -

यदा भवति स्वल्पापि द्वादशी पारणादिने ।

उषः काले इयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा ॥

नारदीयेऽपि--

अल्पाया मथविप्रेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये ।

स्नानार्चनक्रियाः कार्या दान होमादि संयुताः ।

इति ।

द्वादश्यतिक्रमे दोष माह विष्णुधर्मोत्तरे ।

द्वादशी तु कला मात्रा तस्यामेव तु पारयेत् ॥

द्वादश द्वादशी हन्ति द्वादशी यदि लक्षिता ।

अत्र वैष्णवानां विशेषो नृसिंहपरिचर्यायां विष्णुभक्ति चन्द्र
दयेच । द्वादशी आहं त्रयोदशी आह मपि कला मात्र द्वादश
सेव कार्यम् । तथाहि एकादश्यां यदा राम इत्युपक्रम्योक्तम् ।

द्वादशो चेत् कला मात्रा निशीथा दूर्ध्वं मेवहि ।

आपराह्णाः क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शम्भुशासनात् ।

इति ।

सङ्कटे तु माधवीये देवलः--

सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् ।

अङ्गित् पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत् ॥

अशिताऽनशितायस्मा दापोविद्विरीरिताः ।

अभसा केवलेनैव करिष्ये व्रतपारणम् ॥

इति ।

अत्र विशेष उक्तो विष्णुधर्मोत्तरे—

द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।

तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णु तत्परः ॥

इति ।

मदन रत्ने—

यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्मुहूर्त्तत्रये पारणं कार्यम् ।

सर्वेषामुपवासानां प्रातरेवहि पारणम् ॥

कुर्वीत मतिमात्रित्यं विना धारण पारणम् ॥

इति गर्गोक्तेः ।

प्रमादा देकदश्युपवासातिक्रमे अपरार्कवाराहे ।

एकादशी विप्रुता चेद् द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छत् परमं पदम् ॥

इति ।

एव मेकादशीं निर्णय्य व्रतान्तरे निर्णय माह

माधवाचार्यः—

उपवास व्रतादन्यव्रते मार्घे मुहूर्त्तकैः ।

सप्तभिर्दशमीविद्वा मेता मेकादशीं त्यजेत् ॥

द्वादशी पूर्वविद्वा निखिलेषु व्रतेष्वपि ।

शुक्ल त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्ण त्रयोदशी * ॥

* परदिने चिमुक्तांतांशं कृष्णत्रयोदश्यापि पूर्वैव सर्वकर्मसु याज्या ।

परिति मार्गशीर्ष शुक्ल त्रयोदशी परविहं चेत्यर्थः ।

अलाभे सापि पूर्वैव पराऽनङ्ग त्रयोदशी ।
 या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां साऽपराह्निकी * ।
 चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णाचतुर्दशी † ।
 उदये द्विमुहूर्तापि याह्या नक्तव्रते तिथिः ॥
 शुक्लापि रात्रि युक्ता स्या चैत्रश्रावण मासयोः ‡ ।
 शुक्लासर्वापि पूर्वैव यदि स्यादापराह्निकी § ॥
 प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्वा यास्ति सा भवेत् ।
 शिवरात्रिव्रते तत्र द्वयोः सप्ता प्रशस्यते ।
 तदभावे निशीथैक व्यापिनी परिगृह्यते ।
 तस्याश्वासनभावे याह्या प्रदोषव्यापिनीतिथिः ।
 पूर्वविहैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ॥ ।
 नाथोऽष्टादश भूतस्य स्युश्चेन्नच परेऽहनि ।

* या शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा याह्यत्वेनोक्ता सा न सायाह्न मात्र व्यापिनी
किन्तु आपराह्निकीत्यर्थः ।

† उपवासभिन्नविषय मिह । द्विमुहूर्तापि इत्यपिना त्रिमुहूर्तादि
परिग्रहः ।

‡ दमनक पवित्ररोपणयो निर्णय माह । शुक्लापीति पूर्वैवेत्यर्थः ।

§ इह देवत्योपवासे निर्णय माह । शुक्ला सर्वापीति अपिना
कृष्णा परिग्रहः । यदित्यादित्यनेन अपराह्णे ऽलाभे परापीति
सूचितम् ।

। पञ्चदशी चात्र शुक्ला कृष्णा च । वेदिति पूर्वैवान्वयि । यद्यपि
पूर्वदिने चतुर्दश्या अष्टादश नाथः सन्ति तथापि पूर्वविहैवेत्यर्थः ।

व्रतान्तराणि सर्वाणि परेऽहमेव सर्वदा * ॥
इति द्वादश्यादि निर्णयः ।

अथ अमावास्यानिर्णयः ।

सा च व्रतादौ परविद्या याज्ञा ।
भूतविद्या न कर्त्तव्या अमावस्या च पूर्णिमा ।
वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्त वचनात् ।

अत्र योगविशेषे फलविशेषमाह शातातपः ।
अमावास्या भवेदारे यदा भूमिसुतस्य वै ॥
जाह्नवोस्त्रानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् ।
अमावस्येन्दुवारेण रविवारेण सप्तमी ।
चतुर्थी भौमवारेण विषुवत् सदृशं फलम् ॥

व्यासोऽपि —

सिनीवाली कुङ्कुर्वापि यदा सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं वै मौनिना कृतम् ॥
इति ।

आहे तु अमावास्या त्रेधाविभक्तदिनस्य तृतीयांश व्यापिनी
याज्ञा ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहं क्षीमे राजनि शस्यते ।

* सर्वाणि उपवासानि सर्वदा तादृशेषु सति असति निर्णयः ।

वासरस्य तृतीयेऽग्रे नातिसन्ध्यासमीपतः * ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

दर्शं च पौर्णमासं च पितुः साम्यत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्ध मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति नारदीयेनिन्दनाच्च ।

दर्शं श्राद्धं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितॄणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति शातातपोक्तेश्च ।

दिनद्वये तस्याः सत्त्वे या सर्वापराह्वय्यापिनी साग्राह्या ।

अपराह्वय्यापिन्यमाशस्या यदा भवेत् ।

तत्राल्पत्व महत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृ कर्मणि ॥

अस्याऽपराह्णे त्याज्यास्याद् ग्राह्यास्याद् याधिका भवेत् ।

इति माधवीयस्मृते निर्णेतव्या ।

दिनद्वयेऽपराह्वय्यास्यभावे अंशतोव्याप्तौ च

तिथिद्वये पूर्वाग्राह्या इति हेमाद्रिः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीय मनु पूरयेत् ।

- पिष्टान्वाहार्यक मिति । ततः प्रभृति पितरः पिष्टमंजां तु लेभिरे" इति वचनात् पिष्टानां पितॄणां अन्वाहार्यं मासिक तृप्तिजनकं यत् तथा । तथाच मनुः । पिष्टानां मासिकं श्राद्धं मन्वाहार्यं विदुर्बुधाः । राजानि चन्द्रं शस्यते इत्यनेन कश्चिच्चन्द्र चयाभावेऽपि श्राद्धं सूचितं । तृतीयेऽग्रे विधाविभक्तस्य दिनस्य तृतीयभागे । नातिसन्ध्या समीपत इति । सन्ध्यासमीपं सुहर्तं

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धं भिष्यते * ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

क्षीयमाणा परदिने अपराह्नं व्यापिनी न चेदित्यर्थः ।

आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः । तेन राक्षसी वलाया मपि मुहूर्त-
इय मनुशातं अतिशब्दं स्वरसात् । अतएव हारीतः—विमुह-
र्तापि कर्तव्या पूर्वा दर्शाच्च वृत्तौ । इति । तेन पूर्वदिने मुहूर्ततय
मात्रे लाभे परदिने वासरतृतीयांशालाभे च पूर्वदिन एव श्राद्धम् ।

- चतुर्दशी याममिति । चतुर्दशी सम्बन्धि दिनं याम इत्यर्थः तद्धि-
नस्य अमावस्या सम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशः अधिकेन व्यपदेशा
भवतीति न्यायात् । तेन चतुर्दशी सम्बन्धिदिनस्य चतुर्थं प्रहरं
कृत्वा किञ्चिच्छूनं वा अमावस्या अनुपूरयेत् व्याप्नोति प्रहरतय
व्यापिनी किञ्चिदधिकप्रहरतय व्यापिनी वा चतुर्दशीत्ववगम्यते ।
ततश्च उभयवासरीय तृतीयांश सम्बन्धि पञ्चधाविभक्तापराह्नीये-
कादश्च द्वादश मुहूर्तयः । “प्रतापवास नियमे घटिकेकावदा भवेत् ।
सातिथिः सकला श्रेया पितृर्धे चापराह्निकौ । इति भविष्य
पुराणात् मुहूर्तांशुनदर्शनाभि रीधम् । नत्वेकदिनमात्रे तज्ज्ञाभि ।
अथ वासरस्य तृतीयांशे इत्यनेनैव रीधानुदयात् । एव रीधे पूर्व-
दिन चतुर्दश्यपेक्षया परदिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यूनकाल
व्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीय यावच्चतुर्दश्यपेक्षया अनुपस्थितः ।
एव सन्नितावर्तमानयोरपि तदैव पूर्वदिन एव । यत्र तु पूर्वा-
परदिने वासर तृतीयांशोय मुहूर्तापराह्ने मुहूर्तानि दर्शनाभ
सन्नापि पूर्वदिने श्राद्धं वासर तृतीयांशे चन्द्रजयाति शब्दस्वरसात्
विमुहूर्तापीत्यनुरंधाय ॥ इति आर्ताः ।

वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्यासमीपतः * ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

दर्शं च पौर्णमासं च पितुः साम्बत्सरं दिनम् ।

पूर्वविद्ध मकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति नारदीयेनिन्दनाच्च ।

दर्शं आद्यं तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितॄणां च तत्र दानं प्रशस्यते ॥

इति शातातपोक्तेश्च ।

दिनद्वये तस्याः सत्त्वे या सर्वापराह्णव्यापिनी सायाह्ना ।

अपराह्णद्वयव्यापिन्यमाशस्या यदा भवेत् ।

तत्राल्पत्वं महत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृ कर्मणि ॥

अस्याऽपराह्णे त्याज्यास्याद् याह्यास्याद् याधिका भवेत् ।

इति माधवीयस्मृते निर्णेतव्या ।

दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यभावे अंशतोव्याप्तौ च

तिथिद्वये पूर्वायाह्ना इति हेमाद्रिः ।

यदा चतुर्दशीयामं तुरीय मनु पूरयेत् ।

पिण्डान्वाह्यार्थं न मिति । ततः प्रभृति पितरः पिण्डमंज्जां तु
लेभिरे" इति वचनात् पिण्डानां पितॄणां चत्वार्यं मासैक
वृत्तिजनकं यत् तथा । तथाच मनुः । पिण्डानां मासिकं आह
मन्वाह्यं विदुर्बुधाः । राजानि चन्द्रं ग्रस्यते इत्यनेन क्वचिन्नन्द
चयाभावेऽपि आह सूचित । तृतीयेऽंशे तिथाविभक्तस्य दिनस्य
तृतीयभागे । नातिसन्ध्या समीपत इति । सन्ध्यासमीपं मुहूर्तं

अमावास्या चीयमाणा तदैव आह मिष्यते ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

चीयमाणा परदिने अपराह व्यापिनी नचेदित्यर्थः ।

आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः । तेन राक्षसो वेलाया मपि मुहूर्त-
इय मनुष्यातं अतिशब्द स्वरसात् । अतएव हारीतः—विमुह-
र्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शाच वदुषेः । इति । तेन पूर्वदिने मुहूर्तवय
मात्र लाभे परदिने वासरतृतीयांशालाभे च पूर्वदिन एव आहम् ।

- चतुर्दशी ग्राममिति । चतुर्दशी सन्ध्या दिन ग्राम मित्यर्थः तद्दि-
नस्य अमावस्या सन्ध्याऽपि चतुर्दशीनिर्देशः अधिकेनव्यपदेशा
भवन्तीति न्यायात् । तेन चतुर्दशी सन्ध्यादिनस्य चतुर्थे प्रहरं
कृत्वा किञ्चिच्छुनं वा अमावस्या अनुपूरयेत् व्याप्नोति प्रहरतव
व्यापिनी किञ्चिदधिकप्रहरवय व्यापिनी वा चतुर्दशीत्ववगम्यते ।
ततश्च उभयवासरीय तृतीयांश सन्ध्या पञ्चधाविभक्तापराह्णीये-
कादश द्वादश मुहूर्तयोः “व्रतापवास नियमे घटिकैकावदा भवेत् ।
सातिथिः सकला ज्ञेया पितृर्धे आपराह्णिकी । इति भविष्य
पुराणात् मुहूर्तांशुनदर्शनाभि र्हेधम् । नत्वेकदिनमात्रे तज्ज्ञाभि ।
अव वासरस्य तृतीयांशे इत्यनेनैव हेधानुदयात् । एव हीधे पूर्व-
दिन चतुर्दश्यपेक्षया परदिने अमावास्या चीयमाणा न्यूनकाल
व्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीय यावच्चतुर्दश्यपेक्षया अनुपस्थितेः ।
एवं सन्धितावर्तमानयोरपि तदैव पूर्वदिन एव । यत्र तु पूर्वा-
परदिने वासर तृतीयांशोय मुख्यापराह्णं मुहूर्तोऽन दर्शनाभ
सत्रापि पूर्वदिने आह वासर तृतीयांश अदृश्याति शब्द स्वरसात्
विमुहूर्तापीचनुरंधाह ॥ इति व्याप्ताः ।

तथाच बौधायनः—

चतुर्दश्यां चतुर्यामि ऽप्यमावस्या न दृश्यते ।

श्वोभूते प्रतिपञ्चेत् स्याद्भूते कथ्यादिका क्रिया ॥

इति ।

वर्द्धमानत्वेतु परायाज्ञा ।

परेऽहनि तृतीयेऽंशे घटिकाचेंऽप्यमा यदि ।

तत्रैव पितृयज्ञः स्यादन्यथा प्रथमेऽहनि ॥

इति स्मृतेः ।

पिण्डपितृयज्ञस्तु कात्यायनै र्यागदिनात् पूर्वेषुः कार्यः ।

पूर्वाङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञ इति तत् सूत्रात् ।

व्याख्यातं चैतत् कर्काचार्यैः । पूर्वं एव दर्शात् पिण्डपितृ-
यज्ञो न पश्चात् । कुतः अङ्गत्वात् । तथाच श्रुतिः । तस्मात्
पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियते उत्तर महर्देवान् यजते इति । पूर्वेषुः
पितृभ्यो यज्ञं निपुणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते इति च । तेन तस्मिन्
अङ्गमेव पिण्डपितृयज्ञः । तदुक्तम् । अङ्गं वा समभिध्याहारा-
दिति । तेन कर्काचार्यमते चतुर्दशोयुक्तदर्शे पिण्डपितृयज्ञः
कार्य इति । श्रीमदनन्तभाषेतु परेषुरित्युक्तम् । अथ हेधा-
प्याचारोदृश्यते । आपस्तम्बादीनां परदिने त्रिमुहूर्त्तमपिदर्श-
सत्त्वे तत्रैव पिण्डपितृयज्ञो भवति । अमावास्यायां यदहश्चन्द्रं
न पश्यति तदहः पिण्डपितृयज्ञं कुरुते इत्यापस्तम्ब सूत्रात् ।
रुद्रदत्तादिभि स्तथा तद्व्याख्यानाच्च । यदैवैष न पुरस्तात् पश्चाद्
दृश्ये अथ पितृभ्योददातीति शतपथश्रुतेः । आश्वलायनानां

अपि शेष पर्वणि पिण्डपितृयज्ञः स्मात् । अमावास्याया मपराह्णे
पिण्डपितृयज्ञ इत्याश्वलायन सूत्रात् । नारायणहस्तिकान्नि
स्तथा व्याख्यातत्वाच्च ।

यत्तु—

पञ्चान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साम्निजः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ।

इति क्रमविधायक लोकादि वचनं विरुद्धमिव दृश्यते । तत्तु
अपूर्ण दर्शविषयं कात्यायनविषयं वेति सर्वमनवद्यम् ।

पञ्चान्तं कर्म अन्वाधानं । वैश्वदेवः पञ्चमहायज्ञान्तःपाती
। लिङ्गरणान्तः । पिण्डयज्ञः पिण्ड पितृयज्ञः । अनु पिण्डपितृ-
। यस्य पञ्चादाह्रियते इत्यान्वाहार्यकं दर्शश्चाहमिति साधवा-
गार्थ्ये रिदं व्याख्यातम् । ननु चतुर्दशीयुक्त दर्शे पिण्डपितृयज्ञ
दर्शश्चाहे कात्यायनैः कर्त्तव्ये इत्युक्तं । तन्नोपपद्यते । तद्दे-
। त्तेजोनाम ब्राह्मणं योऽस्य शक्नोति व्रतं चरितुं स मामि मासि
पितृभ्यो दद्यात् । यदहरेष पुरस्ताच्चन्द्रमा नोदेति तदहर्ददाति
एव वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमा स्तदेताः सन्निं चीयते
र(त)चीये देवाना मन्त्रे पितृभ्यो ददातीति ।

यदेवैष न पुरस्ताच्च पञ्चादहृषे अथ पितृभ्यो ददाति इत्यादि
एतपश्च श्रुतौ एव चन्द्रमा यदहः पुरस्तात् पञ्चाच्च न दृश्यते तदहः
पितृभ्यो ददातीति कात्यायन श्रुत्यर्थविरोध इति चेत् । न एत-
श्रुते रक्षणदर्शविषयत्वात् ।

चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते ।

खोभूते प्रतिपद्येत् स्यात् पूर्वां तत्रैव कारयेत् ॥
 चतुर्दशी यदा पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।
 चरुशिष्टि रमायां स्याद् भूते कथ्यादिकाक्रिया ॥
 पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
 वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥
 इति बोधायन कात्यायनस्मृतिभि स्तथा
 व्यवस्थापनात् ॥

यत्तु—

यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
 अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ।

इति कात्यायन वचनं । तदपि न विरुद्धम् । अमा-
 वास्याया चतुर्दशी चतुर्थयामपूरणं कादाचित्कं । तदपि
 प्रतिपदि चन्द्रदर्शनक्षमं ज्ञेयम् । अन्यथा एतत् स्मृतीनां निर्वि-
 षयत्वेन अप्रामाण्यापत्तेः । साधवाचार्योऽपि एव मेवाह ।
 तथाहि एतेषां वचनाना मयमर्थः । अह्नि चतुर्दशी सम्पूर्णा अस्त-
 मयादर्व्याक् अमावस्या स्वल्पास्ति तत एव अपराह्नव्यास्यभावात्
 श्राद्धाय अन्वाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि निमित्तभावं न
 भजते । तथापि प्रतिपदि द्वितीयायां सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमान-
 त्वात् तद्दर्शने चेष्टे निषिद्धत्वात् प्रतिपद्युताया अमावास्याया
 मिष्टिः स्वल्पामावास्योपेतायां केवलायां वा चतुर्दश्या अन्वाधान
 श्राद्धादिकं कर्त्तव्यमिति ।

चन्द्रदर्शने इष्टिं निषेधति वशिष्ठः—

आदित्येऽस्त्वमिते चन्द्रः प्रतीच्या मुदियाद् यदि ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदश्यां तदा यजेत् ॥

अतिपत्तिरिष्टि निवृत्तिः । प्रमादात्तत्र यागे कृते प्रायश्चित्त

माह कात्यायनः—

यजनीयेऽङ्गि सोमसेत् प्रतीच्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्विजातये ॥

इति ।

यदहः पञ्चाशच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदह्यर्जन्निमां लोका-
नभ्युदेतीति शतपथ ब्राह्मणम् । एष वै सुमना नामेष्टिर्यं मघे
जानं पञ्चाशच्चन्द्रमा अभ्युदेति अस्मिन्नेवास्मै लोकेर्धुक् भवतीति
तैत्तिरीय ब्राह्मणं च । यत्तु चन्द्रदर्शनदिने इष्टिं विदधाति
तद्विधायन कात्यायनश्चतिरिक्त शास्त्रविषयम् । एतदेव विधाय-
नादिमतमुपोद्वलयति तैत्तिरीय श्रुतिः । यस्मिन्नहनि पुरस्तात्
पश्चात् सोमो न दृश्यते तदह्यर्जन् इति । शतपथ श्रुतिरपि
यागदिने चन्द्रदर्शनमनर्थं साधनमित्याह । अद्य अमावस्येति
मन्यमान उपवसति अथैष पश्चाद्दृशे ह्येवदिव्यः स्ना स यजमानस्य
पशून्भ्यवेक्षते तदपश्यन् स्यादिति । अस्यार्थः । कर्त्ता अद्य
अमावस्येति मत्वा व्रतं गृहीत्वा द्वितीयेऽङ्गि यागं करोति तद्दिने
पश्चिमायां दिशि एष चन्द्रमा यदि दृश्यते स चन्द्रमा दिवि भवः
स्तेव यजमानस्य पशून्भ्यवेक्षते स्वादितु मिच्छति ।

तस्मात्तद्दिने यजनमपशुहितं स्यादिति ।

इन्दुक्षयकाल माह कात्यायनः—

अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावस्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः ॥

इति ।

चतुर्दश्या अष्टमे प्रहरे इन्दुक्षय प्रारम्भः । अमावास्यायः
सप्तमे प्रहरे तत् समाधिः । अष्टमे प्रहरे पुनरणु भवतीत्यर्थः ।

वेदभाष्यकारोऽपि चन्द्रदर्शनदिने यागं निषिद्धवान् । तथाहि
सर्वथा यागदिने चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

द्वितीया त्रिमुहूर्त्ताचेत् प्रतिपञ्चापराह्निकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् ॥

इति बोधायनोक्तेः । अत्र त्रिमुहूर्त्तव्यापित्वं सुपलक्षणं चन्द्र
दर्शनस्यैव हेतुत्वात् । तेन एकमुहूर्त्तद्विमुहूर्त्तं सदभावेऽपि
प्रतिपदि यदि चन्द्रदर्शनं तदा यागः पूर्वेषुः चतुर्दश्या मन्वाधानं
पिण्डपितृयज्ञो दर्शनाद्यं च भवतीति परमार्थः ।

इदमेव अभिप्रेत्योक्तं कात्यायनेन—

यजनीयेऽह्नि सोमं चेद्दक्षिणां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्विजातये ॥

इति ।

हेमाद्रावतविशेष उक्तः—

यज्ञकालक्षिप्रिद्वैधे षट्कलो यदि लभ्यते ।

पर्वं तत्रोत्तरं ग्राह्यं हीने पूर्वं उपक्रमेत् ॥

कलात्र मुहूर्त्तं न तु घटिका इति तत्रैवोक्तम् ।

वर्द्धमाना ममावस्थां लभेच्छेदपरेऽहनि ।

यामां स्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

इति ।

तस्मादत्यन्तापचये सत्येव चतुर्दश्या मन्वाधानादि कार्यं नान्य-
येति निर्णीतम् । निर्णयोऽयं साम्ने ज्ञेयः । निरम्बिकादि-
भिसु अमावस्या कुतपकालव्यापिनी परा ग्राह्या ।

भूतविद्याप्यमावास्या प्रतिपन्निश्रितापिवा ।

पित्रे कर्मणि विद्वद्भिर्याज्ञाकुतुपकालिकी ॥

इत्युक्ता --

सिनीवाली द्विजेः कार्या साम्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुडुः कार्या तथैवानम्निकै द्विजैः ॥

इति लोगाक्षिणा विशेषोक्तेः । अथ साम्निरीपासनाम्नि
रपीति मदनपारिजाते उक्तम् ।

सिनीवाल्यादिलक्षण माह व्यासः—

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुडुः स्मृता ।

कुतपस्तु—

अज्ञो मुहूर्त्ता विज्ञेया दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्तर्णयः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

तुलापुरुषादिदानं पितृ देव प्रीत्यर्थोपवासादौ पराग्राह्येति
पूर्वमेवोक्तम् भूतविद्या न कर्त्तव्या इत्यादिना ।

दर्शं च मासिक वार्षिक आद्यं ग्रामी कालादर्शं विशेष उक्तः ।

दर्शस्य चोदकुम्भस्य दर्शं मासिकयोरपि ।

नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि ॥

इत्युक्ता—

संपाते देवता भेदाच्छाद्युग्मं समाचरेत् ।

इति ।

अत्र क्रमो निर्णयदीपे उक्तः—

नष्टचन्द्रे यदा काले क्षयार्द्धदिवसो भवेत् ।

दैवदेवं क्षयश्राद्धं कुर्यात् प्राग्दर्श-कर्मणः ॥

धर्मसूत्रे हस्तावपि—

दर्शं प्रत्याब्दिकं श्राद्धं कुर्याद्दर्शं ततः परम् ।

इति ।

एतदनुपनीतेनापि कार्यम् ।

अमावस्याष्टमी कृष्णा पक्ष पञ्चदशीषु च ।

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् पर्वसु पर्वसु ॥

भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥

इति मत्स्यपुराणात् । इदममाश्राद्धं षड्दैवतम् ।

नित्यश्राद्धं तथादर्शं षड्दैवत्यं समाचरेत् ।

इति हारोतोक्तेः । अथ श्रौताग्निः स्मार्त्ताग्निश्च अग्नी

अग्नीकरणं कुर्यात् । विच्छिन्नाग्निकादिषु द्विजपाणौ ।

साम्भिरग्ना वनग्निस्तु द्विजपाणावद्याप्नुवा ।

कुर्यादग्नीक्रियां नित्यं लौकिके नेति निश्चितम् ॥

इति वाक्यमुदाहृत्य । यस्तु अस्वीकृतान्नितया समुच्छिन्ना-

मिनतया भार्याविधुरतया वा अग्निरहितः स्तस्य द्विजपाणी जले
वा होमो भवतीति हेमाद्रिव्याख्यानात् ।

इदं श्राद्धं नित्यम् ।

अमावास्या व्यतीपातः पूर्णिमास्वष्टकासु च ।

द्विजः श्राद्धं मकुर्व्वीतः प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥

इति गर्गः स्मृतेः । प्रायश्चित्तसुक्तमृग्विधाने—

न्युषुवाचं जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने । *

अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा सम्पूर्णं (मेति तत्) तां व्रजेत् ॥

इदं श्राद्धं द्विजातिभि रस्त्रेणैव कार्यम् ।

अमाश्राद्धं क्षयाहं च अस्त्रेणैव समाचरेत् ।

इति शारीरतोक्तेः ।

अन्ना(तद)सम्भवे तु आमहेमभ्यामपि कार्यं नित्यत्वात् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टकृते विधानपारिजाते

(पञ्चदश) तिथिनिर्णयः ।

अथ नक्तम् ।

तच्च दिवानश्नपूर्वं रात्रिभोजनरूपम् । तच्च प्रयोषव्यापिनी
तिथि र्याह्या ।

* न्युषुवाचं अमहे भवामहे मिरश्मदाय सदनै विवक्षतः ।

नृ चिदि रत्नं ससतामिवाविद्वद्दृष्टिद्रं विबोदीषु अस्यते ।

प्रदोष व्यापिनी याद्या ति थिर्नक्तव्रते सदा * ।

इति वक्तोक्तेः । प्रदोषस्तु—

त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद् भानावस्तं गते सति ।

नक्तं तत्र तु कर्त्तव्य मिति शास्त्र विनिश्चयः ॥

इति व्यासोक्तेः । तत्रापि आद्यं त्रिदण्डं वर्ज्यम् ।

तत्र चत्वारि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् ।

आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम् ॥

इति मार्कण्डेयेन भोजन निषेधात् ।

सायं सन्ध्या त्रिघटिका ह्यस्तादुपरि भास्वतः ।

इति स्कान्दे दण्डत्रयस्य सन्ध्यात्वात् । सायंकाले नक्तं तु
दिनद्वये प्रदोषास्पर्शं ग्राह्यम् ।

अतथात्वे परत्रस्यादस्तादर्वाग् यतोहि सा ।

इति जावाल्मुक्तेः ।

प्रदोष व्यापिनी न स्याद्दिवानक्तं विधीयते ।

(आत्मानो द्विगुणोच्छ्राया) आत्मनोद्विगुणोच्छ्राया

मन्दीभवति भास्करे ।

तत्रक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

इति स्कान्दात् । यत्यादीनामिदं मेव ।

* एकादश्यां तु यत्रक्तं ततोदय व्यापिनी तिथिर्वाद्या तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

प्रदोषव्यापिनी वाद्या सदानक्तव्रते तिथिः ।

उदयस्या सदा वाद्या हरिनक्तव्रते पुनः ॥

इति ।

यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत् सदिवाकरम् ।

इति माधवीय स्मृतेः । इति तिथिनक्तम् ।

यस्मिन्सुतमिवाद् भानु स्तनक्षत्र सुपोषणे ।

मुख्यं तस्यासम्भवेतु ग्रहीतव्यं निशीथयुक् ॥

उपवासे यद्वक्ष्यं स्यात्तद्वि नक्तैकभक्तयोः * ।

उदये त्रिमुहूर्त्तस्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः ॥

दिनद्वयतथात्वेतु पूर्वं स्याद्वलवत्त्वतः † ।

श्रवणं तूत्तरं ‡ ग्राह्यमुपाकरण कर्मणि ॥

पित्रे तु तिथिवत् सर्वो नक्षत्रस्य विनिर्णयः ।

पूर्वः § स्यादुपवासादा वृत्तरो व्रतदानयोः ॥

योगः श्राद्धे कर्मकालव्याप्तसु परिगृह्यताम् ।

करणं ॥ यद्दिने तत्तु ग्राह्यं रात्रौ यदा तदा ॥

दिनद्वयैकभक्ताभ्यामुपवासः प्रसिध्यति ।

* तथाच नात्र तिथिवत् सन्ध्याह्न पक्षोप व्याप्ता निर्णय इति भावः ।

† सम्पूर्णद्वाराव व्यापित्वाहलवत्त्व बोध्यम् ।

‡ उत्तरं धनिष्ठायुतम् ।

§ योगे निर्णय माह । पूर्वः पूर्वदिन सन्ध्या च आदिना नक्तैकभक्त परिगृह्यः ।

॥ करणस्य तिथ्यैर्मितत्वाद्दिनद्वय व्याप्तसम्भवेन मन्दं कृभावात् यद्दिने करणं तद्दिने एवोपवासः । यदा तु सायमारभ्य प्रपन्न करणं परेद्युः सूर्योदयात् प्रागेव परिसमाप्यते तदा पूर्वान्तरयोर्दिनयोरेकभक्ताभ्यामुपवासमिदं इति तात्पर्यम् ।

वारेषु संशयाभावाद् ग्रहीतव्यं यथास्थितम् ॥
इति ।

अथ सङ्क्रान्ति निर्णयः ।

स एवाह —

आसन्ननाथः संक्रान्तेः पुण्याः स्नानादिकर्मसु ।
चरे(षु)तु विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा ॥
वर्त्तमाने तुला मेषे नाथः सूभयतो दश ।
वृषभादौ स्थिरे पुण्याः प्राक् पश्चादपि षोडश ।
मिथुनादौ द्विस्वभावे उत्तराः षष्टिनाडिकाः ।
अहः संक्रमणे रात्रौ वनुष्ठान निषेधतः ॥
उक्तौ कालौ व्यवस्थाप्यौ तद्वलात् पूर्वपश्चिमौ * ।
रात्रौ संक्रमणे भानो दिर्नार्द्धं स्नानदानयोः ॥
अर्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।
ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वं मुदयात् प्रहरद्वयम् † ॥
पूर्णे च दर्शरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।
प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकर कर्कटौ ।
कर्कटे मकरे रात्रावप्याचारा दनुष्ठितिः ‡ ॥

* उक्तौ पूर्वपश्चिमौ कालौ व्यवस्थाप्यौ तद्वलात् व्यवस्थेनानुमेयत्वेनाश्रयणीयौ ।

† अर्धरात्रात् परतः संक्रमणे परदिने उदयादुर्ध्वं प्रहरद्वयं नित्यर्थः ।

‡ दनुष्ठितिः शिष्टाचारानुसारेणानुष्ठानमित्यर्थः । तत्र रात्रौ वयम्
संक्रमे रात्रावेव पूर्वापर भावेन स्नानादि क्रियेति प्राच्यशिष्टाचारः ।

चरेन्निति । मेष कर्कतुला मकरेन्नित्यर्थः । एव मुत्तरचापि ।
मेषादि चतुर्षु राशित्रिकेषु प्रथमा चत्वारो मेषादयश्चरसंज्ञाः * ।
मध्यमा वृषभादयः स्थिरसंज्ञाः । अथवा मिथुनाद्या द्विस्रभावाः ।
तेषु सर्वेषु यथोक्तया विंशत्यादि संख्यया पुण्यकालावधि रभिधीयते
इत्यर्थः ।

संक्रान्तिषु कार्यविशेषा हेमाद्रौ —

मेघे गौर्वस्त्रधान्यं च घृतधेनु स्तथैव च ।
ससुवर्णं कृत्तदानं वेश्मनां दानमेव च ॥
गोरसा दीपमालाच वस्त्राणि वाहनानि च ।
काष्ठमम्बु तथा स्थानं मेषादिषु यथाक्रमम् ॥
आद्यसंक्रमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।

अथप्रसङ्गात् सर्वमन्वादिनिर्णय उच्यते ।

कालनिर्णय दीपिकायाम्—

तिथ्यग्नी न तिथि स्तिथ्याग्ने कृष्णेभ्योऽनलो यद्दः ।
तिथ्यर्को न शिवोऽश्वोऽमातिथी मन्वादयोमधोः ॥
अस्यार्थः । तिथिः पञ्चदशी पूर्णिमा अग्नि स्तृतीया नेति

रात्रौ कर्कटसंक्रान्ती पूर्वमेव दिनं मकरसंक्रान्ती तु परं मेव दिनं
वाच्यमिति दाक्षिणात्यं श्रिताचारः । तथाचं श्रिताचाराबुभयं
प्रमाणमिति भावः ।

* चरस्थिर इत्यादि नामभेदा मेषादयोऽसौ क्रमज्ञः प्रदिष्टाः ।
इत्युक्तं ।

वैशाखे नास्तीत्यर्थः । आशा दशमी । कृष्णेभः कृष्णाष्टमी ।
अनल सृतीया । ग्रहो नवमी । अर्को द्वादशी नेति मार्गशीर्षे
नास्तीत्यर्थः । शिव एकादशी । अश्वः सप्तमी । अमा अमावास्या
मधोसैत्रादारभ्य क्रमेणैता मन्वादय इत्यर्थः । एतामन्वादयः
शुक्लपक्षस्थाः पौर्वाहिका ग्राह्याः ।

कृष्णपक्षस्था आपराह्निकाः—

पूर्वाह्ने तु सदा ग्राह्याः शुक्लामनुयुगादयः ।
दैवे कर्मणि पित्रेच कृष्णे चैवापराह्निकाः ॥

इति गरुडपुराणात् ।

तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जं त्रयोदशी ।
कृष्णा नभस्ये माघेऽमा कृता (दे) एते युगादयः ॥
हे शुक्ले हे तथा कृष्णे युगादौ कवयो विदुः ।
कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ॥
हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां वृत्तिदं भवेत् ।
इति ।

हायनानि वर्षाणि । हायनोऽस्त्री शरत् समा इत्यभिधानात् ।

मन्वादि श्राद्धं मलमासे सति मासद्वयेऽपि कार्यम् ।

मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपिच ।

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः । इदं श्राद्धं मणिष्ठकं । तदुक्तं

कालादर्शे—

विषुवायन संक्रान्ति मन्वादिषु युगादिषु ।

विहाय पिण्डनिर्वापं सर्वं श्राद्धं समाचरेत् ॥

इति वचनात् । इदं श्राद्धं नित्यं । अकरणे प्रायश्चित्त अवणात् ।

तदुक्तमृगविधाने—

त्वं भुवः प्रतिमन्त्रं * च शतवारं जले जपेत् ।

मन्वाद्यो यदा न्यूनाः कुरुते नैव वापि यः ॥

इति ।

एवं यत्र यत्र प्रायश्चित्तवीक्षादि दर्शनं तानि पश्यवति
आद्यानि नित्यानीति श्रेयम् ।

तानिच—

अमामनुयुगक्रान्ति धृति पातमहालयाः ।

भान्वष्टकं च पूर्वेषुः षष्ठवत्यः प्रकीर्तिताः ॥

इति वचनसिद्धानि । चकारादष्टकाग्रहणम् ।

अथ ग्रहणा विधानम् ।

भार्गवार्चनदीपिकायां मेधातिथिः ।

भारनालं पयस्तक्रं दधिक्षेहाण्य पाचितम् ।

मणिकस्थोदकं ॥ चैव न दुष्ये द्राहु सूतके ।

इति ।

मन्वर्थं सुक्तावल्यामपि—

अन्नं पक्वमिहत्याज्यं स्नानं सवसनं ग्रहे ।

● त्व भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः सृष्ट्यवरोक्त्य ब्रह्मतः पतिर्भूः ।

विन्द माता चमरिष्य महित्वा सत्य महा नकिरम्यस्वावान् ।

१म. ४० म. १२ वृत्त् ।

१. मणिक मरिचल जाला इति यस्मा याम्योक्तिः ।

वारि तक्रारनालादि तिलदर्भं न दुष्यति ॥
 ग्रहे ग्रहणे इत्यर्थः । जले त्वदोषो गाङ्ग विषयः ।
 ग्रहोषितं जलं पीत्वा पादकण्ठं समाचरेत् ॥
 इति मन्वर्थं मुक्तावल्यां चतुर्विंशतिमतवचनेन
 अन्यजलपाने प्रायश्चित्तोक्तेः ।
 वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।
 न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाङ्गवीजलम् ॥
 इति नारदीयेन ।

निर्णयदीपे—

तत्र सर्वोऽपि वर्णः सूतकी भवति ।
 तथाच वृक्षप्रशिष्टः—
 सर्वेषां मेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
 सचेलं च भवेत् स्नानं शृतं मन्त्रं विवर्जयेत् ॥
 इति ।

शृतं पञ्चम् । अपक्वे तु दोषो नास्ति ।
 दधिदुग्धाज्यमांसेषु लवणे सारवे तथा ।
 ग्रहणार्थ्याक् * क्षिपेद्दर्भं ततो भुक्तं न दुष्यति ।
 ग्रहणे कालविशेषे तीर्थविशेषोऽभिहितो देवी पुराणे ॥
 मार्गे तु ग्रहणे पुष्पं देविकायां महामुने ।
 पीपे तु नर्पदा पुण्या माघे सन्निहिता शुभा ॥
 फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ।

* ग्रहणार्थ्याक् ग्रहणान् पूर्वमित्यर्थः ।

वैशाखे चन्द्रभानाच ज्येष्ठे पुष्याच कौशिकी ॥
आषाढे तापिका पुष्या सिन्धुर्वै आवणे तथा ।
भाद्रे वै गण्डकी पुष्या आश्विने सरयू स्तथा ।
कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गाय(या)मुन सङ्गमे ॥

नक्षत्रविशेषे ग्रहणे फलं माह गर्गः—

ज्येष्ठे ब्राह्मं तथा मैत्रं प्राग्वैश्वं वासवं तथा ।
वैष्णवं वैश्वदेवं च पुरुषतस्य मण्डलम् ॥
मण्डले ऽश्विन् समुत्पन्ने ग्रहणे जगतां शुभे ।
आनन्दः सर्वभूतानां भवत्येव विशेषतः ॥
तिथ्य माजपदं चैव याम्यं भाग्यं च पैतृकम् ।
ऐन्द्राग्नि मग्निदैवं च सप्तैते ज्ञानलोगणाः ॥
आनले मण्डले दृष्टं ग्रहणं सोमसूर्ययोः ।
राक्षां भयकरं विद्यात् प्रजानां बहुविघ्नकृत् ॥
आहिवुध्नं तथा पीणं मील माप्यं च शास्त्ररम् ।
वारुणं सर्पदैवत्यं वारुणं मण्डलं स्मृतम् ॥
एतस्मिन्परागे स्थान् मण्डले सोमसूर्ययोः ।
दुर्भिक्षं भयनाशौचं प्रजानामिति निश्चयः ॥
ऋचाणि चार्थमादौनि चत्वारि च पुनर्वसु ।
सौम्यं चैवाग्निदैवत्यं वायव्यं मण्डलं स्मृतम् ॥
समरं च भयं चैव दुर्भिक्षं कुर्वतेऽपिरात् ।
व्याधि शस्त्रादि कोपः स्वामण्डलेऽस्मिन्पुनर्वसु ॥

इति ।

एतेषु मण्डलेषु ग्रहणे राश्या तत्तद्देवतापूजाजपहोमादिरूपा
शान्तिः कार्या—इत्युक्तं काश्यपेन ।

आग्नेयीं कारयेच्छान्तिं शान्तिं कुर्याच्च वारुणीम् ।
वायव्यां (कारयेच्छान्तिं) शान्तिमिच्छेत माहेन्द्रीं तत्र कारयेत् ॥
जन्म राश्यादिषु ग्रहणफलमुक्तं गर्गेण—

जन्मसप्ताष्ट रिप्फाद्दशमस्थे दिवाकरे ।

दृ(ष्टे)ष्टोरिष्टप्रदोराहुर्जन्मर्क्षे निधनेऽपिच ॥

दिवाकरे इत्यत्र निशाकरे इति क्वचित् पाठः । रिप्फो
द्वादशोराशिः । अहो नवमः । जन्मर्क्षं जन्म तारा । निधनं
सप्तमी तारा ।

तथा—

शासात्तृतीयोऽष्टमगस्तुर्ध्व ।

स्तथायसंस्थः शुभदः स्वराशिः ।

धर्मान्धधी सप्तमगस्त मध्यः

पूज्यो द्विषट्द्वादशगस्तथायः ॥

आय एकादशराशिः धर्मानवमः । अन्धोद्वादशः । धीः
पञ्चमः । द्वि द्वितीयः । षट् षष्ठः । आयो जन्मराशिः ।

अत्र आयस्य उत्तमत्वं मधमत्वं च द्रष्टव्यम् । वचनात् ।

तथा—

होरायां गृह्यते यस्य नक्षत्रे वा निशाकरः ।

प्राण सन्देह माप्नोति यदा मरणं गृह्यति ॥

होरायां जन्मसम्ने ।

तथा—

अभिभवति सैहिकेय चन्द्रार्को यस्य जन्म नक्षत्रे ।

तस्यान्तकारिज भयं विद्यादुषं मनस्तापम् ॥

अन्तको मृत्युररि रमिचः तज्जन्म भयमित्यर्थः ।

तथा—

येषां (यस्य)चिजन्म नक्षत्रे * यस्येते शशिभास्करो ।

तज्जा तेषां भवेत् पीडा ये नराः शान्तिवर्जिताः ॥

ज्योतिर्निवन्धेऽपि—

संक्रान्तिरथवा येषां जन्मत्रितयेऽथवाऽहिसंस्पर्शः ।

बहुरोगमृत्युजननो दानाहुतयो अपच कर्त्तव्याः ॥

जन्मत्रितये जन्मदशमैकोनविंशतारासु । अहीराहुः । जन्म-
राशी ग्रहणे* तद्दोष निवर्हणाय शान्तिरदिता हेमाद्री शान्ति-
काण्डे मत्स्यपुराणे ।

यस्य राशिं समासाद्य भवेद् ग्रहण सम्भवः ।

तस्य ज्ञानं प्रवक्ष्यामि मन्त्रीषधिसमन्वितम् ॥

चन्द्रोपरागे संप्राप्ते कृत्वा ब्राह्मण वाचनम् ।

सम्पूज्य चतुरोविप्रान् शुक्ल मास्थानुलेपनैः ॥

पूर्वमेवोपरागस्य समानीयौषधादिकम् ।

स्थापयेच्चतुरः कुम्भानग्रतः सागराणि च ॥

गजाक्षरण्या वल्लीक सङ्गमाद्गुद गोकुलात् ।

* जन्मनक्षत्रं तन् पूर्वोक्तं च चिजन्म नक्षत्रं इति निर्णयमिह ।

राजद्वारप्रदेशाच्च वृद्ध आनीय निक्षिपेत् ॥
 पञ्चगव्यं पञ्चरत्नं पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवम् ।
 रोचनं पद्मकं शङ्खं कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् ॥
 शुक्लि स्फटिक तीर्थान्बु सितसर्षपगुग्गुलून् ।
 म (धु) धूकं देवदारुञ्च विष्णुक्रान्तां शतावरीम् ॥
 वलाञ्च सहदेवीं च निशादितय मेव च ।
 गजदन्तं कुङ्कुमं च तथैवोशीरचन्द्रमम् ॥
 एतत् सर्वं विनिक्षिप्य कुम्भेष्ववाहयेत् सुरान् ।
 सर्वे समुद्राः सरित स्तीर्थानि जलदा नदाः ॥
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ।
 योऽसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ॥
 सहस्र नयन चन्द्र * ग्रह पीडां व्यपोहतु ।
 मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चि रमितद्युतिः ॥
 चन्द्रोपरागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ।
 यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मी महिषवाहनः ॥
 यमचन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 रक्षोगणाधिपः साक्षाक्षीलाञ्जन समप्रभः ॥
 खड्गहस्तोऽतिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः ॥
 स जलाधिपति चन्द्रग्रहपीडां व्यपोहतु ।

* चन्द्र इत्यत्र शक्रः इति निर्वर्गमित्यौ पाठः ।

प्राणरूपोहि लोकानां सदा कृष्णमृगप्रियः ॥
 वायु चन्द्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु ।
 योऽसौ निधिपति देवः स्वप्नशूलगदाधरः ॥
 चन्द्रोपराग कलुषं धनदो मे व्यपोहतु ।
 योऽसाविन्दुधरो देवः पिनाकी वृषवाहनः ॥
 चन्द्रोपराग पापानि स नाशयतु शङ्करः ।
 त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्वावराणि चराणि च ॥
 ब्रह्मविष्णुर्क रुद्राश्च दहन्तु मम पातकम् ।
 विश्वान्तःस्थानि भूतानि पवित्राक्षीतराणि च ॥
 तानि सर्वाणि चन्द्रोपग्रहदोषं दहन्तु मे ॥
 एवमावाहयेद्देवान्मन्त्रै रभिश्च वारुणैः ।
 वारुणै रिमन्त्रे वरुण इत्यादिभिः ॥
 एतानि च तथा मन्त्रान् स्पर्शपट्टे विलिखयेत् ।
 ताम्रपट्टेऽथवालिख्य नववस्त्रेऽथवा पुनः ॥
 मस्तके यजमानस्य निदध्युस्ते द्विजोत्तमाः ।
 कलशान् द्रव्य संयुक्तान् नामारूपविभूषितान् ॥
 गृहीत्वा स्नापयेद् गूढं भद्रपीठोपरिस्थितम् ॥

गूढं ग्रहण दर्शनं यथा न भवति तथा । कृचादिना कृत-
 व्यवधानमित्यर्थः ।

पूर्वोक्तेरेव मन्त्रैस्तु यजमाने द्विजोत्तमाः ।

० इमं मे वदन् श्रुतिं हन मन्त्राणि मया । त्वा मवश्यं वाचसे ।

—इति २१ च. १ म. यज्ञः ।

अभिषेकं ततः कुर्यामग्नौर्वाहणं सूक्तकैः ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्ल मात्यानुलेपनः ।

आचार्यं वरयेत् पश्चात् स्वर्णपट्टं निवेदयेत् ॥

अत्र केवलं पूजनं । कर्मादौ वरणस्य कृतत्वात् ।

आचार्यं दक्षिणां दद्याद् गोदानं च स्वशक्तितः ॥

पूजयेद्दक्ष गोदाने ब्राह्मणानपि शक्तितः ।

होमं चापि प्रकुर्वीत तिलैर्व्याहृतिभिस्तथा ॥

निवृत्ते ग्रहणे सर्वं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

दानं च शक्तितो दद्याद् यदीच्छेद्वित मात्मनः ॥

सूर्यपट्टे सदा सूर्य नाम मन्त्रांश्च * कीर्त्तयेत् ।

पूर्वोक्तश्लोकेषु चन्द्रपदस्थाने सूर्य पदं प्रक्षिपेदित्यर्थः ।

अनेन विधिना यस्तु ग्रहणे स्नानमाचरेत् ।

न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते ॥

इति ।

पृथ्वीचन्द्रोदये तु प्रकारान्तरेण शान्तिरुक्ता पुराण समुच्चये —

सूर्यस्य संक्रमो वापि ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

यस्य विजम्ब नक्षत्रे तस्य रोगोऽथवा मृतिः ॥

तस्य दानं च होमं च देवार्चनजपौ तथा ।

उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छान्तिं भविष्यति ॥

स्वर्णेन वायु पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् ।

* नाममन्त्र च इति खपुस्तके पाठः ।

ब्राह्मणाय ददेत्तस्य न रोगादिषु तत् कृतः ॥
सर्पस्य तदाकारस्य राहोरित्यर्थः ।

अद्भुतसागरी भार्गवः—

यस्य राज्यस्य नक्षत्रे स्वर्भावुरुपरिगते ।
राज्यभङ्गं सुहृन्नाशं मरणं चात्र निर्दिशेत् ॥
राज्यस्य नक्षत्रे राज्याभिषेक नक्षत्रे यस्मिन्नक्षत्रे राज्ये
अभिषिक्तस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

ज्योतिःसागरेऽपि—

सौवर्णं कारयेन्नागं पलेनाथ (तदर्घतः ।) पलार्घतः ।
तदर्घेन तदर्घेन फणायां मौक्तिकं गृह्येत् ॥
ताम्रपात्रे निधाय च दृतपूर्णे विशेषतः ।
कांस्ये वा कान्तिलोहे वा न्यस्य दद्यात् सदक्षिणम् ॥
चन्द्रग्रहे तु रुक्मस्य विम्बं दद्यात् सदक्षिणम् ।
नागं रुक्ममयं सूर्यग्रहे विम्बं च हेमजम् ।
तुरङ्गरथगोभूमि तिलं सर्पिष्य काञ्चनम् ॥
इति ।

कालविवेकेऽपि—

सुवर्णं निर्मितं नागं सतिलं कांस्यं भाजनम् ।
सदक्षिणं सवस्त्रं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

तद्दानमग्नौ यथा—

तमोमयं महाभीमं सोमसूर्यविमर्दनम् ।

हेम नाग प्रदानेन * मम शान्ति प्रदो भव ॥
 विधुस्तुद नमस्तुभ्यं सिंहिकानन्दन प्रभो ।
 दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजादु भयात् ॥
 एवमन्या अपि शान्तयः सन्ति विस्तरभयाच्चात्रोद्भूताः ।
 * अत्र अनुष्ठेयक्रमो दर्शितो माधवीये ॥
 यस्यमाने भवेत् ज्ञानं यस्ते होमो विधीयते ।
 सुच्यमाने भवेद्दानं सुक्ते ज्ञानं विधीयते † ॥

चतुर्विंशति मतेऽपि —

सुक्ती यस्तु न कुर्वीत ज्ञानं ग्रहण सूतके ।
 स सूतकी भवेत्तावद् यावत् स्यादपरोग्रहः ॥
 इदं ज्ञान ममन्त्रक मिति रत्नावली कारः ।

व्यासः —

इन्द्रो लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ॥
 गङ्गा तोये तु संप्राप्ते इन्द्रोः कोटीरवेर्दश ‡ ॥
 गवां कोटि सहस्रस्य § यत् फलं लभते नरः ।

* हेम तारा प्रदानेन इति निबन्धसिन्धौ पाठः ।

† होम दानव देवार्चन मपि ज्ञान इय मध्ये कार्यम् । तदुक्तं
 ब्रह्मवैवर्ते । ज्ञानं सा दुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनम् ।
 इति ।

‡ नङ्गेतर महागदी तीयेषु लक्षगुणदशलक्षगुणत्वं वङ्गातीयेषु कोटि-
 गुण दशकोटिगुणत्वं मित्यर्थः ।

§ कोटि प्रदानस्य इति माधवीये पाठः ।

तत् फलं समवाप्नोति * ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

गङ्गाया (अभावे) असम्भवे शङ्कः—

वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्त्रवणेषु च ।

नद्यां नदे देवखाते मरसीषूचृताम्बुनि ।

उष्णोदकेन वा स्नायाद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

अत्र तारतम्य माह मार्कण्डेयः—

शीत मुष्णोदकात् पुण्यं मपारक्यं परोदकात् ।

भूमिष्ठ मुचृतात् पुण्यं ततः प्रस्त्रवणोदकम् ॥

ततोऽपि सारसं पुण्यं तत पुण्यं नदीजलम् ।

तीर्थतोयं ततः पुण्यं सहानद्यम्बु पावनम् ।

तत स्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यं स्ततोऽम्बुधिः ॥

इति ।

अम्बुधिस्रान मपि पर्वण्येव । तदुक्तं भारते—

अश्वत्थवारिधी सेव्यी न स्मृष्यी कदाचन ।

अश्वत्थं मन्द्वारे तु सागरं पर्वणि स्मृशेत् ॥

इति ।

उष्णोदक मातुरस्यैव—

उष्णोदकेन वै स्नान मातुरस्य मदा भवेत् ।

इति स्मृते ।

ग्रहणे तीर्थसम्भवे यत्र क्वापि जले स्नायादेव ।

* तत् फलं जायत्री स्नाने इति साधवीर्य पाठः ।

सर्वं गाङ्गसमं तोयं सर्वं ब्रह्मसमा हिजाः ।

सर्वं स्वर्णसमं दानं राहुग्रस्ते दिवाकरे * ।

इति विष्णुक्तेः । अत्र स्नानोत्तरं तर्पण आद्ये अपि कार्ये ।

तदाह ऋष्यशृङ्गः—

चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु स्नानं विधिवदाचरेत् ।

तेनैव सकला पृथ्वी दत्ताविप्रस्य वै करे ॥

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।

अकुर्व्याण सु नास्तिक्यात् पक्षे गौरिवसीदति ॥

इति ।

विष्णुः—

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धं माचन्द्रतारकम् ।

शुणवत् सर्वकामीयं पितॄणां मुपतिष्ठते ॥

इति ।

माचन्द्रतारकं प्रलयपर्यन्तं । तच्च ग्रामेन हेम्ना वा कार्यं न
पक्वान्नेन ।

आषाढ्यनमौ तीर्थे च (ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः) ।

चन्द्रसूर्य्य ग्रहेतथा ।

ग्रामश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धं मथापिवा † ।

इति हेमाद्रौ श्रातातपोक्तेः । अपरार्कस्तु द्विजानां पाका-

* ग्रहणे चन्द्र सूर्योर्बो रिति माधवीये पाठः ।

† ग्राम श्राद्धं द्विजोदयात् शूद्रोदयात् सदैव हि ।

इति माधवीये पाठः ।

भावे एव आमन्त्राहमित्याह ।

पाकाभावे द्विजातीनामामन्त्राहं विधीयते ।

इति सुमन्त्रुक्तेः ।

तथा—

सैहिकेयो यदा राहुं असते पर्वतस्थिषु ।

गजच्छायातु साप्रोक्ता तस्यां आहं प्रकल्पयेत् ।

घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥

इति वायवीयोक्तेः ।

विज्ञानेश्वरोऽप्याह—

ग्रहण आहो भोक्तुर्दोषो दातुस्त्वभ्युदय इति ।

सूतके मृतके भुक्ते गृहीते शशिभास्करे ॥

छायायां हस्तिनखैव नभूयः पुरुषोभवेत् ।

इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधाच्च । अयं च निषेधः आह भोज-
नस्य हस्तिच्छायासाहचर्यात् । अत्र देशाचारतो व्यवस्थाद्रष्टव्या ।
अत्र ग्रहण निमित्तकआहोनेनैव अमा संक्रान्त्यादि आह सिद्धिः ।
दार्शिकालभ्ययो रपीति कालादर्शोक्तेः ।

अत्र अशौच सङ्गावेऽपि स्नान आहोदि कार्यं मेव—

सूतके मृतकेचैव न दोषो राहु दर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धि र्यावन् मुक्ति न दृश्यते ॥

इति माधवीये हह वशिष्ठोक्तेः ।

स्नानं कर्म परित्यागो राहोरन्यत्र सूतके ।

इति व्याघ्र पादोक्तेः । इयं च शुद्धि रविशेषान् मन्मदीक्षा-

पुरश्चरणादि सर्वस्मार्त्तकर्म विषया । रजस्वलाया अप्यत्र स्नानाद्य-
धिकारः ।

न सूतकादिदोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु ।

ग्रस्ते स्नाया दुदक्यापि तीर्थादुद्धृत वारिणा ।

इति सूर्योदय निबन्धोक्तेः ।

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।

पात्रान्तरित तोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥

इति मिताक्षरोक्तः स्नानविधिर्द्रष्टव्यः ।

ग्रहणे रात्रा वपि स्नान आद्यादि कार्यम्—

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्ति यात्रार्त्ति प्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

इत्यपरार्के व्यासोक्तेः ।

चन्द्रग्रहे तथारात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यते ।

इति देवलस्मृतेश्च । यदाच ज्योतिःशास्त्रगम्यो दिने चन्द्र-

ग्रहो रात्रौ च सूर्यग्रहस्तदा स्नानादिकं न कार्यम् ।

सूर्यग्रहोयदारात्रौ दिनेचन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित् ॥

इति षट्चिंशत्युक्तोक्तेः ।

ग्रहणदिने आद्यप्राप्तौ तु प्रयोगपारिजाते गोभिलः—

दर्शं रविग्रहेपित्रोः प्रत्याब्धिकं सुपस्थितम् ।

अन्वेनासम्भवे हेम्ना कुर्यादामेन वा सुतः ॥

इति ।

अथ दर्शरविपितृसुतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः । न्यायसाम्यात् ।
तेन चन्द्रग्रहणेऽपि सपिण्डादि वार्षिकं श्राद्धं मन्वादिना तद्दिने
एव कार्यं मिति मदन पारिजाते व्याख्यातम् ।

यत्तु—

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत मास संवत्सरादृते ।
अग्नेनैवाद्भिकं कुर्याद्देवावाऽमेन न कश्चित् ॥
इति मरौचि लोगाक्षिवचनं । तद् ग्रहणं दिनातिरिक्तविषय
मिति निर्णयामृतोक्तिः ।

यानि तु—

ग्रहणात्तु द्वितीयेऽह्नि रजोदोषात्तु पञ्चमे ।
ग्रस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दं समुपस्थितम् ॥
तद्दिने चोपवासः स्यात् प्रत्यब्दं तु परेऽह्नि ।
ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवौन्दू प्राप्नुतोयदि ॥
प्रत्यब्दं तु तदा कार्यं परेऽह्न्येव सर्वदा ।
चन्द्र सूर्योपरागेच तथा श्राद्धं परेऽह्नि ॥
इत्यादीनि वचनानि । तानि महानिवन्धेषु काव्यनुपल-
म्भादमूलानि समूलत्वे वा देशाचारतो व्यवस्थेयानि ।

कौर्म्यं—

स्व-स्वष्ट देवतामन्त्रजपं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
चन्द्रसूर्योपरागेतु मालिन्यं मजपाद् भवेत् ॥

इत्यतो जप्तव्यम् ।

अत्र प्रसङ्गादीक्षाकालः कथ्यते ।
 ग्रहणादि सप्तदिन पर्यन्तं दीक्षां कुर्यात् ॥
 मन्त्राद्यारम्भणं कुर्याद् ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 ग्रहणाद्वापि देवेशि कालः सप्तदिनावधिः ॥
 इति शिवार्चनचन्द्रिकोक्तेः ।

रत्नसागरेऽपि—

सत्तीर्थेऽर्कं विधुयासे तन्तुदामनपर्वणोः * ।
 मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन् शोधयेत् ॥

अत्रापि † ग्रहोमुख्यः—

सूर्यग्रहणकाले तु नान्य दन्वे पितं भवेत् ।
 सूर्यग्रहण कालेन समो नान्यः कदाचन ॥
 न मासतिथि वारादि शोधनं सूर्य पर्वणि ।
 इति ।

अथ ग्रहणा वेधे भोजननिषेधः प्रस्तूयते ।

तत्र चन्द्रोपरागे यस्मिन् यामे ग्रहणं भवति तस्मात् पूर्वं प्रहर-
 ायं न भुञ्जीत । सूर्यग्रहेतु प्रहरचतुष्टयं न भुञ्जीत ।
 सूर्यग्रहेतुनाग्नीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ॥

* तन्तुपर्व परमेश्वरीपत्नीतदान तिथिः यावन्तो द्वादशी ।

दामनपर्व दमन भञ्जनतिथिर्नैतयक्रचतुर्दशी ।

† अत एव सप्तोर्णादिषु मन्त्रे ग्रहो ग्रहण मुख्येति शेषः मुख्यं च प्रथमम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुर्गैर्विना ।

इति माधवीये वृद्धपाराशरस्मृतेः ।

तथा—

ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमा दधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

रवेस्त्वावर्त्तनादूर्ध्वमर्वागैव निशीयतः ।

चतुर्थप्रहरे चेत् स्याच्चतुर्थप्रहरा दधः * ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेषु । अधिरत्र ऊर्ध्वार्थकः । ननु चन्द्रग्रहणे यामचतुष्टयनिषेध उचितो न तु सूर्यग्रहे । सूर्योदयात् प्राग् भोजनाप्राप्तेः । नैवं । वचनस्यास्य प्रथमप्रहरे सूर्यग्रहे सति पूर्वद्युः पूर्वरात्रे भोजन निषेध परत्वात् ।

चन्द्रग्रहे विशेष मांह वृद्ध वषिष्ठः—

ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाह भोजन माचरेत् ।

इति ।

द्वयोर्ग्रस्तास्ते तु व्यासः—

अमुक्तयो रस्तगयो रद्या दृष्टापरेऽहनि ।

इति ।

- * रात्रौ प्रथम यामा दृष्टं चन्द्रग्रहणं तु आवर्त्तमान् मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत । रात्रि पश्चिम यामे च त् रात्रि प्रथम यामादवाम् भुञ्जीत । अह्न लृताय प्रहरे चन्द्रविग्रह सदा पूर्वदिनम्याह्नरात्रात् प्राग् भुञ्जीत अह्न चतुर्थ प्रहरे रविग्रहे रात्रि चतुर्थ प्रहरा दधी भुञ्जीत । इति माधवाचार्यः ।

विष्णुधर्मोऽपि—

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहोदयदा ।

मुक्तिं दृष्ट्वाऽनुभोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥

अत्र अहोरात्र निषेधः सूर्यग्रस्तास्ते । एतदनाहिताग्नि विषयम् । अपराह्णे व्रतोपायनीय मश्नीत इति कात्यायनोक्ते-
व्रतस्यश्रौतत्वेन विहितस्य प्रावक्ष्यात् । अग्निव्रतं कुर्यादिति
निर्णयदीपकत् । वालवृद्धातुराणां तु ग्रहणं यामात् पूर्वमेकयामो
निषिद्धः ।

सायाह्णे ग्रहणं चेत् स्यादपराह्णे न भोजनम् ।

अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे न तु सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत् स्यान्न पूर्वं भोजनं क्रिया ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः । सङ्गहे ।

निद्रायां जायते व्याधिर्मूत्रे दारिद्र्यमाप्नुयात् ।

पुरीषे कृ (क्रि) मियोनिः स्यान् मैथुने ग्रामशूकरः ॥

अभ्यङ्गे च भवेत् कुल्ली भोजने स्यादधोगतिः ।

वन्धने च भवेत् सर्पो वधे च नरकं व्रजेत् ॥

पत्रं दारुढ्यं पुष्पं शाकं नैवेद्यं (भक्षयेत्) तक्षयेत् ॥

इति ।

वेधकाले ग्रहणं समये वा भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं माधवीये

कात्यायनेन—

चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्ता प्राजापत्येन शुध्यति ।

तस्मिन्नेवदिने भुक्त्वा चिरात्तेनैव शुध्यति ॥ •

इति ।

तथा एकरात्रं चिरात्रं वा उपोष्य श्रेयोऽर्थिभि र्ग्रहणं स्नानं
कार्यं मित्युक्तं लिङ्ग पुराणे ।

एकरात्रं मुपोष्यैव स्नात्वा दत्त्वाच शक्तितः ।

कञ्चुकादिव सर्पस्य निष्कृतिः पापकोष(श)तः ॥

त्रिरात्रं समुपोष्यैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नात्वा दत्त्वाच विधिवद्ग्रहणा सह मोदते ॥

इदं च पुत्रवदतिरिक्तविषयम् ।

आदित्येऽहनि संक्रान्ती चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

इति जैमिनि स्मृतः । यदातु रवेर्ग्रस्तास्त स्तदा पुत्रिणः
प्रहरद्वयं हित्वा बालादिवद् भोजनं नतूपवासः ।

सायाह्ने सङ्गवेऽग्नीयाच्छारदे सङ्गवादधः ।

मध्याह्ने परतोऽग्नीयाच्चोपवासो रविग्रहे ॥

इति हेमाद्रुक्तेः । शारदोऽपराह्नः ।

माधवाचार्यस्तु पुत्रिणोऽप्युपवासं मन्यते ।

अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहोपदा ।

इति पूर्वोक्तनिषेधस्य तेनापि पालनीयत्वात् । उपवास-
निषेधस्तु व्रतरूपोपवास परः किञ्चिद्व्यपरोवेति ज्ञेयं ।

उपवामनिषेधेत् किञ्चिद् भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।

इति वशिष्ठोक्तेः ।

ग्रहणे गभिण्याविशेषोऽभिहितो ब्रह्मसिद्धान्ते—

सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्यं खस्थं तैलाम्बुदर्पणैः ।

ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत् पटं विना ।

तथा मङ्गल कृत्येषु वेध विशेषो हेमाद्री—

त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।

माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

प्रकारान्तरं चोक्तं तत्रैव—

द्वादश्यादि स्मृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहेऽस्मृतः ।

एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥

इदं सम्पूर्णग्रासेद्रष्टव्यं । तत्रहं खण्डग्रहेतयोरिति तत्रैवोक्तेः ।

तथा—

नित्येनैमित्तिके जाप्ये होमे यज्ञ क्रियासु च ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ।

इति ।

इदमपि प्रारब्धनित्यकर्म्मविषयम् ।

अन्यच्च—

ग्रहणोत्थानभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् ।

यावच्च रविणा भुक्ता मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत् ॥

ग्रहणं प्रसङ्गात् कुरुक्षेत्रे दाने विधिरुच्यते—

अग्न्युत्तारणं पूर्वं तु राजाधिराज मन्त्रतः ।

कौवेरीं स्वर्णं प्रतिमां दद्यात् सूर्यग्रहेवुधः ॥

मन्त्रो यथा—

उत्तराशापते देव कुबेर नरवाहन ।

निधीनां शङ्ख पद्मानां पते श्रीकण्ठवक्त्रभ ॥

अदाना (द्यौ) घैश्च यत् प्राप्तं दारिद्र्यं समदुःखदम् ।

तत् सर्वं त्वात्मदानेन पापमाशुविनाशय ॥ इति ।

फलं तु—

त्रयोदशगुणा वृद्धिस्तत्रोदश दिनावधिः ।

इ(ह)त्येकगुञ्जामित हेम वृद्धिः क्षेत्रे कुरुणां दिवसेस्त्रिचन्द्रेः ।

सूर्योपरागे ददतां नराणां वृद्धिस्तथा निक्षिपतां ध्रुवं स्यात् ॥

रसाग्नियुग्मेन्दु ख नन्द वृद्धा

नागाब्धि वह्नि प्रमिता मणाः स्युः ।

वस्त्रिन्दुशेरेर्दशतोलकैश्च ।

माघे महेन्द्रेर्दश रत्तिकादिः ।

इति ।

अथ तत्प्रतियहं प्रायश्चित्तं मृच्यते—

तथा चारुण स्मृतौ—

प्रतिग्राही कुरुक्षेत्रे न भूयः पुरुषो भवेत् ।

तथापि मनसः शुद्धौ प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

तप्त कृच्छ्रद्वयं कुर्यात् दैन्द्रेण समन्वितम् ।

मन्त्रेण वा यजेताथ जपेद्वा लक्ष मन्त्रकम् ।

जपोऽत्र गायत्र्याः प्राधान्यात् ।

तथा—

वापीकूपतडागादि खननं विस्मृतेष्वनम् ।

ब्राह्मणस्य विवाहादिक्रियायै सर्वमुत्सृजेत् ॥

इति ।

एतच्च प्रायश्चित्तं धनोत्सर्गानन्तरं कार्यम् ।

यद् गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ॥

तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति दानेन तपसैवच ।

इति मनुस्मृते रिति दिक् ।

अत्र केचित् साक्षाद् ग्रहण दर्शने स्नानादि कार्यं नान्यथा ।

स्नानं दानं तपः श्राद्ध मनस्तं राहुदर्शने ।

चन्द्र सूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः ॥

इति जावालस्मृतौ चाक्षुषज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वोक्तेरित्याहुः ।

निर्णयामृतेऽपि—

तेन मेघाच्छादने अन्धादीनां च स्नानश्राद्धादौ नाधिकार

इति ।

तदेतत्तुच्छं । यदि चाक्षुष ज्ञानं निमित्तं स्यात्तदा

सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं च न क्वचित् ॥

इति वाक्यं व्यर्थं स्यात् । चाक्षुषज्ञानाभावेन प्राप्त्यभावात् ।

प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य । किञ्च ।

नेक्षेतोद्यन्त मादित्य मस्तं यान्तमपि क्वचित् ।

नोपरक्तं नवारिस्थं नमध्यं नभसोगतम् ॥

इति मनुवचनं बाध्येत । अन्धस्य पूर्वकाल वेधइव याव-

दर्शनं भोजननिषेधापत्तिश्च ।

किंच—

जन्ममध्ये अश्वीभूतस्य यावच्चक्षुः प्राप्ते रूपवास प्रसङ्गश्च ।
राहुदर्शने इत्येतन्निमित्तमात्रं । संक्रान्तौ छायादितिवत् ।
तस्माद्दर्शनं वाक्यानां यस्तास्त विषयत्वात् ज्ञानस्य चार्थतः प्राप्ते
ग्रहणज्ञानमात्रं निमित्तं । तेन मेधायाच्छादने अन्धादेव
ज्ञानादि भवत्येवेति सर्वमनवद्यम् ।

इति ग्रहण निर्णयः ।

अथ प्रसङ्गात् समुद्रस्नान विधानम् ।

तत्राश्वलायनः—

समुद्रे पर्वसु छाया दमायां च विशेषतः ।
पापैर्विमुच्यते सर्वे रमायां स्नानमाचरन् ॥

भारतेऽपि—

अश्वत्य सागरो सेव्यौ नम्रष्टव्यौ कदाचन ।
अश्वत्यं मन्द्वारेतु सागरं पर्वणि स्पृशेत् ॥
न कालनियमः सेतौ समुद्र स्नानकर्म्मणि ॥

इति ।

तद्विधिस्तु—

पिप्पलाद समुत्पन्ने कृत्ये लोक भयङ्करे ।
पाषाणं ते मया दत्त माह्वारार्थं प्रकल्पिताम् ॥
इति मन्त्रेण समुद्रे पाषाणं प्रक्षिप्य
विश्वीची च घृताचीच विश्वयोनिं विष्ठां पते ।

सान्निध्यं कुरु(भो देवि) मे देव सागरे लवणाभसि ॥

इति प्रार्थ्य ।

नमस्ते विश्वगुप्ताय नमोविष्णो अपाम्भते ।

नमो जलधि रूपाय नदीनां पतये नमः * ॥

अग्निय योनि रनिलस्य देहो रेतोधाविष्णुरमृतस्य नाभिः ।

एतद् ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतीक्तान् मन्त्रान् पठित्वा विधिवत् स्नात्वा समुद्राय
अर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

सर्वरत्नोद्भवः श्रीमान् सर्वरत्नाकरोयतः ।

सर्वरत्न प्रधानस्त्वं गृहाणार्घ्यं महोदधे ॥

इत्यर्घ्यं दत्त्वा तर्पयेत् ।

तन्मन्त्राः स्कान्दे—

पिप्पलादं विकण्ठं च कृतान्तं जीवकेश्वरम् ।

वशिष्टं वामदेवं च पराशर मुमापतिम् ॥

वाल्मीकिं नारदं चैव वालखिल्यांस्तथैव च ।

* अतः परं ।

समस्तजगदाधार इह वक्रगदाधर ।

देवदेहि ममानुजां तव शीर्षनिषेवणं ।

वितत्त्वात्मकं भोजनं नमो निष्कमुसःपतिम् ।

सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाभसि ।

एतन्कीकृत्य निर्माणं सिन्धो भूमिकं दृश्यते ।

नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥
 जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा ।
 मैन्दं च द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
 रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
 एतांस्तु तर्पयेद्द्विधा नम्बि (जल)मध्ये विशेषतः ॥
 आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
 मया दत्तेन तोयेन हृत्ति मेवाभिगच्छतु ॥

इति ।

इति समुद्र-स्नानविधानम् ।

इति श्रीमत् परमवैदिक नागदेवभट्टसूनुना
 श्रीमदनन्तभट्टेनविरचिते
 विधानपारिजाते तिथिनिर्णयः समाप्तः ।

साविध्यं कुरु(भो देवि) मे देव सागरे लवणाभ्रसि ॥

इति प्रार्थ्य ।

नमस्ते विश्वगुप्ताय नमोविष्णो अपाम्यते ।

नमो जलधि रूपाय नदीनां पतये नमः * ॥

अग्निश्च योनि रनिलश्च देहो रेतोधाविष्णुरमृतस्य नाभिः ।

एतद् ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ॥

इति भारतीक्षान् मन्त्रान् पठित्वा विधिवत् स्नात्वा समुद्राय
अर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

सर्वरत्नोद्भवः श्रीमान् सर्वरत्नाकरोयतः ।

सर्वरत्न प्रधानस्त्वं गृहाणार्घ्यं महोदधे ॥

इत्यर्घ्यं दत्त्वा तर्पयेत् ।

तन्मन्त्राः स्कान्दे—

पिप्पलादं विकण्वं च कृतान्तं जीवकेश्वरम् ।

वशिष्टं वामदेवं च पराशर मुमापतिम् ॥

वाल्मीकिं नारदं चैव वाल्खिल्यांस्तथैव च ।

* अतः परं ।

समस्तजगदाधार उल्लसकगदाधर ।

देवदेहि ममानुजां तव तीर्थनिषेवणं ।

वितत्त्वात्पुनः भोजान नमो विष्णुममःपतिम् ।

साविध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाभ्रसि ।

एतन्मन्त्रोक्तं निर्गम्य मिथा भूमिं दृश्यते ।

नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥
जाम्बवन्तं हनूमन्तं सुग्रीवं चाङ्गदं तथा ।
मैन्दं च द्विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा ॥
रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ।
एतांस्तु तर्पयेद्विद्वा नब्धि (जल)मध्ये विशेषतः ॥
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत् किञ्चित् सचराचरम् ।
मया दत्तेन तोयेन हृत्ति मेवाभिगच्छतु ॥

इति ।

इति समुद्र-स्नानविधानम् ।

इति श्रीमत् परमवैदिक नागदेवभट्टसूनुना
श्रीमदनन्तभट्टेनविरचिते
विधानपारिजाते तिथिनिर्णयः समाप्तः ।

—

यस्य हस्ते गदाचक्रं गरुडो यस्य वाहनम् ।
लक्ष्मीर्यस्याङ्गसंस्थाना स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥

अथ मास विधानानि उच्यन्ते ।

तत्र चैत्र शुक्ल प्रतिपदि संवत्सरारम्भ उक्तः ।
सा चोदय व्यापिनी याज्ञा ।

चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा सप्तर्जं प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समयं तु तदा सूर्योदये सति ॥
इति हेमाद्रौ ब्रह्मपुराणात् ।

दिनद्वये तद्ग्राप्ती अव्याप्ती वा पूर्व्वेव ।
चैत्रे सितप्रतिपदि यो वारोऽर्कोदये स वर्षेशः ।
उदय द्वितये पूर्वी नोदय युगलेऽपि पूर्वः स्यात् ॥
इति ज्योतिर्निवन्धोक्तेः । यदा तु चैत्रो मलमासो भवति
तदा तत्र देवकार्यस्य निषिद्धत्वात् शुद्धेमासि संवत्सरारम्भ इति
केचित् । निष्कर्षस्तु ।

शुक्लादेर्मलमासस्य सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।
इति वचना द्वाविमवर्षान्तः पातित्वेन मलमासमारभ्यैव नव-
वर्षारम्भः शुक्रास्तादाविव कार्य इतिवयं साधु प्रतीमः ।

अथ तैलाभ्यङ्गो नित्यः—

वत्सरादौ वसन्तादौ वलिराज्ये तथैव च ।

तैलाभ्यङ्गं मकुर्व्वानो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति वृद्धवशिष्ठोक्तेः ।

भविष्ये च—

चैत्रे मासि महावाहो पुण्या प्रतिपदा परा ।

तस्यां वै निम्बपत्राणि प्राश्य संशुणुयात्तिथिम् ॥

शक वत्सरभूपमन्त्रिणां रसधान्येश्वर मेघ पालिनाम् ।

अवणात् पठनाच्च वै नृणां शुभतां यात्यशुभं सहश्रिया ॥

इति ।

अस्यां प्रतिपदि नवराचारश्च उक्तो मार्कण्डेयपुराणे—

शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।

वसन्तकाले सा प्रोक्ता कार्या सर्वैः शुभार्थिभिः ॥

इति ।

तिथिरत्र परविद्या याज्ञा ।

अमायुता न कर्त्तव्या प्रतिपञ्चण्डिकार्चने ।

मुहूर्त्तं मात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥

इति देवीपुराणात् ।

तिस्रोऽष्टौताः पराः प्रोक्ता स्तिथयः कुरुनन्दन ।

कार्तिकाश्वयुजोर्मासौ चैत्रे मासि च भारत ॥

इति याज्ञोक्तेय ।

पराः परयुताः ।

अन्योऽत्र विशेषः शारद नवरात्रे वक्ष्यते ।

अत्र प्रपादानं मुक्तं मपरार्कं भविष्य पुराणे—

अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चेन्न महोत्सवे ।

पुण्येऽह्नि विप्रकथिते प्रपादानं * समाचरेत् ।

तत शोक्षर्जयेद्दिहान् मन्त्रेणानेन मानवः ॥

मन्त्रो यथा—

प्रपेयं सर्वसामान्याद् भूतेभ्यः प्रतिपादिता ।

अस्याः प्रदानात् पितर स्तृप्यन्तुच पितामहाः ॥

इति ।

अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ।

प्रपादात्तु मयत्नेन विशेषाधर्ममीप्सुना ॥

प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टितामनः ।

ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ॥

तत्र मन्त्रः—

एष धर्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥

अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ।

प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥

इति ।

प्रपा दानेति कर्त्तव्यता विशेषचतुर्थस्तवके द्रष्टव्यः ।

* प्रपा पानीयं ब्राह्मिका जलसन्निधिति यस्याः प्रसिद्धिः ।

चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीमीश्वरयुतां सम्पूज्य दोलोत्सवं कुर्यात् ।

तृतीयायां यजेद्देवीं शङ्करेण समन्वितान् ।

कुङ्कुमागुरु कर्पूर मणिवस्त्रैः सुगन्धकैः ॥

स्नानाभ्य धूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः ।

आ(न्दो)दोलयेत्ततो वत्स यावन्माधवमासकम् ॥

इति निर्णयामृते देवीपुराणोक्तेः ।

इयं तिथिः परविद्याप्राज्ञा—

मुहूर्त्तमात्रं सत्त्वेऽपिदिने गौरीव्रतं परे ।

इति माधवोक्तेः ।

चैत्र शुक्लतृतीयायां * मत्स्य जयन्ती ज्ञेया ।

चैत्र शुक्ल तृतीयायां भगवान् मीनरूपधृक् ।

इति मत्स्यपुराण वचनात् ।

अत्रैव प्रसङ्गात् दशावतार जयन्त्यो निर्णीयन्ते ।

पुराण समुच्चये—

मत्स्योऽभूषुतभुग्दिने मधुसिते कूर्मोविधौ माधवे ।

वाराहो गिरिजासुते नभसि यद्भूते सिते माधवे ॥

सिंहो भाद्रपदे सिते हरितियो श्रीवामनो माधवे

रामो गौरितिथा वतः परं मभूद्रामो नवम्यां मधौ ॥

कृष्णोऽष्टम्यां नभसि च परे चाश्विने यद्भगम्या ।

बुधः कल्किर्नभसि समभूच्छुक्लपङ्कां क्रमेण ॥

* शुक्ल तृतीयेन इति निर्णयमिन्धो पाठः ।

कालविशेषोऽपि तत्रैव —

अङ्गोमध्ये वामनो रामरामौ मत्स्यः क्रोड्वापराङ्गे विभागे ।
कूर्मः सिंहो बुधकल्की च सायं कृष्णोरात्रौ कालसाम्ये च पूर्वा ।
इति ।

शुतभुग् दिनं तृतीया । मधुसिते चैत्रशुक्लपक्षे । गिरिजासुतश्चतुर्थी ।
भूतं चतुर्दशी । हरितिथिर्द्वादशी । गौरितिथि स्तुतीया ।
स्यष्टमन्यत् ।

यत्तु—

आषाढे शुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ ।
जयन्ती मत्स्यनान्नीति तस्यां कार्यं सुपोषणम् ॥
इति वराह वचनं विरुद्धं भासते तत् कल्पभेदेन व्यवस्थाप-
नीयम् । एता जयन्त्य स्तुतदुपासकानां नित्याः । अन्येषां तु
काम्या इति हेमाद्रिः ।

ब्रह्मणो यो दिनस्यादिः कल्पादिः सा प्रकीर्तिता ।
वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या फाल्गुनस्य च ॥
पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्या तथा परा ।
शुक्ला तयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥
नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तेताः संस्मराम्यहम् ।
कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्वाक्षय कारिकाः ॥
इति ।

अत्र सर्वो निर्णयो मन्वादिवज्ज्ञेयः ।

चैत्र शुक्लनवमी श्रीरामनवमी । सा च मध्याह्न योगिनी प्राज्ञा ।

चैत्र (शुक्ला तु) शुक्ला च नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।
सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

दिनद्वये मध्याह्नव्याप्तौ तदभावे वा निर्णयमाह
माधवाचार्यः—

नवमी चाष्टमी विज्ञा त्वाग्या विष्णुपरायणैः ।
उपोषणं नवम्यां च दशम्यां चैव पारणम् ॥

नक्षत्र योगेतु—

पुनर्वसुक्षसंयोगः खल्पोऽपि यदि दृश्यते ।
चैव शुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

इति स्मरणान्मध्याह्नयोगाभावेऽपि षट्क्षयुक्तैवोपोष्या ।
योगस्य अति प्राशस्त्यात् । पारणं तु उभयान्ते एकान्ते वा स्यात्
इति । इदं च व्रतं संयोग पृथक्कन्यायेन काम्यं नित्यं च ।

उपोषणं जागरणं पितृणुद्दिश्य तर्पणम् ।
तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्ति मभीप्सुभिः ॥
यः श्रीरामनवम्यां तु भुङ्क्ते मोहाहिमूढधीः ।
कुम्भी पाकेषु घोरिषु पच्यते नात्र संशयः ॥

इति हेमाद्रुक्तेः ।

केचिदिदं श्रीरामोपासकाना मेव नित्यं नखन्येषामित्याहुः ।
प्रत्यवाय श्रवणस्य व्रतमात्रे सत्त्वात् सर्वव्रतस्य नित्यत्वं प्रसङ्गादि-
त्यनिष्टं मपि वदन्ति ।
जन्माष्टमी तु वीसाप्रत्यवायादि श्रवणाश्रित्यैवेति सर्वं समञ्जसम् ।

व्रत प्रकारस्तु अगस्तिसंहितायां द्रष्टव्यः ।

तत् प्रयोगस्तु—

यथाशक्ति सुवर्णेन सीतासमेत रघुनाथ प्रतिमां भरत शत्रुघ्न
लक्ष्मण प्रतिमाश्च निर्माय पञ्चाशतेन संज्ञाय्य संपूज्य दण्डवत्
प्रणिपत्यच अशोक कुसुमैर्युक्त मर्घ्यं दद्यात् ।

तत्र मन्त्रः—

दशानन वधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।

राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥

परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोऽनघ ॥

पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामि यामि प्रपूजयेत् ।

ततो रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातःकृत्यं विधाय साज्येनपाय-
सेन मूलमन्त्रेण शतमष्टोत्तरं कृत्वा प्रतिमा (चतुष्टय) माचार्याय
निवेद्यच ब्राह्मणेः सह भुञ्जीत । इति ।

ननु रामनवम्यादेर्नित्यत्वपक्षे मलमासेऽपि कर्त्तव्यतास्याहरि-
वासरवदिति चेन्न ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोः कभयोरपि ।

इत्यादि निषेधस्य मलमासेऽपि पासनीयत्वादिह तथात्वाभावात् ।

उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोः ।

इति स्मृतेषु शुद्धमासे एव जयन्त्युपवास इति सिद्धम् । एवं
जन्माष्टम्यादौ ज्ञेयम् ।

इति रामनवमीव्रतविधानम् ।

चैत्र शुक्लैकादश्यां हरिर्दोःसोऽस्य उक्तो ब्राह्मे—

चैत्रमासस्य शुक्लाया मेकादश्यां तु वैष्णवेः ।

आन्दोऽसनीयो देवेशः सलङ्गीको महोत्सवैः ॥

इत्यादि ।

चैत्र शुक्ल द्वादश्यां हरिर्दमनोत्सव उक्तो

रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः ।

बोधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरम् ॥

इति ।

एतदकरणे प्रत्यवाय उक्तः पाद्ये—

उर्ज्ज्वलं मधौ दोलां श्रावये तन्तु पूजनम् ।

चैत्रे च दमनारोप मकुर्वाणोऽब्रजत्यधः ॥

इति ।

शिवस्य तु—

शिवाय च चतुर्दश्या मर्पयेद्दमनं बुधः ।

इति विशेषः । अत्र च द्वादशीमतस्वीकृत्य पारवादिनं शास्त्र

मित्युक्तं तत्रैव—

पारवादे न लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत् ।

तदा त्रयोदशी याज्ञा पवित्र दमनार्पणे ॥

इति ।

गीर्वाणोऽप्युक्तं सत्रैव—

हरिर्न दमनारोपः स्वान्नधौ विघ्नतो यदि ।

वैशाखे श्रावणे वापि तत्तिथौ स्यात्तदर्पणम् ॥

इति ।

अन्यच्च —

उपाकर्णोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ।

ईशानस्य वलिर्विष्णोः शयनं परिवर्त्तनम् ।

कुर्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौल्येऽपीति विनिर्णयः * ॥

इति ज्योतिर्निवन्धे शुक्रास्तादावपि कार्यमित्युक्तम् । मल-
मासेतु इदं न भवत्येव ।

उपाकर्णोत्सर्जनं च पवित्र दमनार्पणम् ।

इति वर्ज्येषु परिगणनात् । एतत् प्रयोगस्तु । स्वयमारा-
माहमनक मानीय देवाग्रे नूतन वस्त्रोपरि अवस्थाप्य तत्र काम-
देवरती आवाह्य पूजयित्वा क्लीं कामदेवाय नमः क्लींरत्यै नमः
इति यथाशक्ति अभिमन्त्र्य तत्तन्मूलमन्त्रेण विष्ण्वादिभ्यः समर्पयेत् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते

विधान पारिजाते

चैत्रमास कर्त्तव्यानि ।

अथ वैशाखमासविधानानि ।

हृषीकन्दोदये विष्णुः—

तुला मकर मेषेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।

इविषं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

इति सौरमास उक्तः ।

अथ पञ्चदशमपि उक्तं तत्रैव—

मधुमासस्य शुक्लाया मीकादश्यानुपोषितः ।

पञ्चदश्यां च भो वीर मेषसंक्रामणे तु वा ॥

वैशाख स्नान नियमं ब्राह्मणानां मनुजया ।

मधुसूदन मभ्यर्च्य कुर्यात् सकृत् पूर्वकम् ॥

तत्र मन्त्रोक्त्या—

वैशाखं सकलं मासं मेषसंक्रामणे रविः ।

प्रातः सनियमः स्नास्ये प्रीयतां मधुसूदनः ॥

मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानां मनुजहात् ।

निर्विघ्नं मनु मे पुण्यं वैशाखस्नानं (मन्त्रं) सम्भवम् ॥

माधवे मेषगे भानो सुरारि मधुसूदन ।

प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहन् ॥

इति ।

वदि तीर्थे स्नानं तदा तन्नाम याज्ञम् । तदज्ञाने विघ्नेषु

नादहे—

यदा न ज्ञायते नाम तस्य तीर्थस्य भो हिजाः ।

त(त्रे)देत्युच्चारणं कार्यं विष्णुतीर्थमिदं त्विति ।
 तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ॥
 इति ।

अन्यच्च—

तुलसी कृष्णगौराख्या तयाभ्यर्च्य मधुद्विषम् ।
 विशेषेण तु वैशाखे नरो नारायणो भवेत् ॥
 माधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः ।
 त्रिसन्ध्यं मधुहन्तारं तस्य नास्ति पुनर्भवः ॥
 कण्डू (य) य्य पृष्ठतो गां तु स्नात्वा पिप्पल सेचनम् ।
 कृत्वा गोविन्दमभ्यर्च्य न दुर्गति मवाप्नुयात् ॥

तथा—

एकभक्तमथोनक्त मयाचित मतन्द्रितः ।
 माधवे मासि यः कुर्यान्नभते सर्वमीप्सितम् ॥
 वैशाखे विधिना स्नानं देवनद्यादिके वह्निः ।
 हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः ॥
 व्रतं दानं दमो देवि मधुसूदनपूजनम् ।
 अपि जन्मसहस्रोत्थं पापं दहति दारुणम् ॥
 एवं सम्पूर्णस्नानाशक्तौ त्र्यहं वा स्नायात् ।

तदुक्तं पाद्ये—

त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वा दिनत्रयम् ।
 एवं सम्यग् विधानेन नारी पुरुष एव वा * ।

* नारी वा पुरुषोऽपि वा इति निर्णयमिच्छां पाठ ।

प्रातः स्नातः सनियमः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति ।

यदि मलमासो वैशाख स्नादा मासद्वयेऽपि स्नातव्यम् नित्य-
त्वादिति * ।

अन्यो विशेष उक्तोऽपराकं वामनपुराणे —

गन्धाद्य मास्थानि तथा वैशाखे सुरभीणि च ।

फलानि पानकादीनि मधूनि सुरभीणि च ॥

देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ।

प्रत्यहं दिनमेकं वा शक्त्यभावेन मानवैः ॥

इति ।

एवं स्नात्वा अन्ते उद्यापनं कार्यम् । तच्च पात्रे द्रष्टव्यम् ।

यथोक्तकरणाशक्तौ तु तत्रैवोक्तम्—

वैशाख्यां विधिवत् स्नात्वा भोजयेद्वाह्मणान् दश ।

पञ्च त्रीन् वा यथाशक्ति मुच्यते सर्वपातकैः ॥

इति ।

वैशाख शुक्लतृतीया अक्षय्य तृतीया उच्यते । सा च
पूर्वाह्न व्यापिनी ग्राह्या दिनद्वये तद् व्याप्तौ परैव । तदुक्तं निर्गया-
मृते नारदीये—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीया रोहिणी युता ।

दुर्लभा बुधवारिण सोमेनापि युता तथा ॥

* कात्यायनः मलमासं समातिनिर्गयादिति कमलाकरः ।

पूर्वविद्या न कर्त्तव्या परविद्या प्रशस्यते ॥
इति ।

इयं युगादिरपि । सा चोक्ता रत्नमालायाम्—
माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी ।
तृतीया माघवे शुक्ला नवम्यूर्ध्वे युगादयः ॥
इति ।

अत्र आह मुक्तं मास्ये—
कृतं आहं विधानेन सन्वादिषु युगादिषु ।
हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेत् ॥
इति ।

आद्येऽपि पूर्वाह्न व्यापिन्येव ग्राह्या—
पूर्वाह्ने तु सदा कार्याः शुक्ला मनु युगादयः ।
दैवे कर्मणि पित्रेऽपि कृष्णाश्चैवापराह्निकाः ॥
इति पाश्चात्तेः ।
हे शुक्ले हे तथा कृष्णे युगादौ कवयो विदुः ।
शुक्ले पूर्वाह्निके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्निके ॥
इति हेमाद्रौ नारदीयोक्तेषु ।

स्मृत्यर्थं सारेऽपि—
युगादि सन्वादि आद्येषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी कृष्णपक्षे
अपराह्नव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । इति ।

दिवोदासीये गोभिलः—

वैशाखस्य तृतीयां यः पूर्वविद्यां करोति चि ।

इत्थं देवा न गृह्णन्ति कथ्यं च पितर स्तथा ॥

इति ।

दिगदये तद् व्याप्तौ परैवेति हेमाद्र्यादयः ।

यत्तु कालादर्शे । अमाश्राव मापराह्निक मित्युक्ता

एष मन्वन्तरादीनां युगादीनां विनिर्णयः ।

इत्युक्ता च हे शुक्ले इत्यादि वचनं तु विष्णुपूजनविषय मित्युक्तम् ।

तत् पूर्वोक्तानेकमतविरोधाद् गोभिलेन कथ्यं च पितर स्तथा ।

इत्याहत्य निषेधा दुपेक्षणीयम् ।

अत्र दानविशेषो भविष्ये—

उदकुम्भान् सकनकान् सान्नान् सर्वरसैः सह ।

यवगोधूमचणकान् सक्तून् दध्योदनं तथा ।

गैशिकं सर्वं मेवात्र शस्यं दाने प्रशस्यते ॥

इति ।

उदकुम्भदानमन्त्रस्तु—

एष धर्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात् तृप्यन्तु पितरोऽपि पितामहाः ॥

गन्धोदकतिलैर्मिश्रं सान्नं कुम्भं जलान्वितम् ।

पितृभ्यः सम्प्रदास्यामि अन्नय्य सुपतिष्ठतु ॥

इति ।

अत्र च पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्यात्—

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

मन्वाद्दौ च युगादौ च पिण्डनिर्वयणाहुतं ॥

इति हेमाद्रौ पुलस्त्योक्तेः । अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्त मुक्त
मृग्विधाने—

रात्रौ भुङ्क्ते वत्सरे तु मन्वादिषु युगादिषु ।

अभिस्वठष्टिं मन्त्रं * च जपेदशन पावकम् ।

इति ।

अत्र मलमासे मासद्वयेऽपीदं कार्यम् ।

यौगादिकं मासिकं च आहं चापरपक्षिकम् ।

मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृति चन्द्रिकोक्तेः । अपरपक्षः कृष्णपक्षः । न तु महा-
लयः । अस्य तत्र निषेधादिति तत्रोक्तम् । अत्र आह्वारणे
प्रायश्चित्त मुक्त मृग्विधाने—

न यस्य द्वावामन्त्रं † च शतवारं तदा जपेत् ।

* अभिस्वठष्टिं मदे अस्य युध्यतो रक्षीरिव प्रवर्णे सत्सुखतयः ।

इन्द्रो यदञ्चो धृषमाणो अश्वसा भिनवन्त्य पविधीः विवर्तितः ॥

—इति १म. ५२म. ५४कृ. ।

† न यस्य द्वावा पृथिवी नधन्व नामरित नाद्रयः सोमो अचा ।

यदस्य मन्त्रं रक्षिणीयमानः शृणाति वीरु कञ्जति स्थिराणि ॥

—इति १०म. ८८म. ६४कृ. ।

न यस्य द्वावापृथिवी अनुशची नमिन्ध्वो रजसो अन्त मानयः ।

नोत स्वठष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अश्ववक्त्रे विवर्तमानयः ।

—इति १म ५२म १४कृ. ।

अनयो वक्तव्यम् ।

युगादयो यदा तूनाः कुरुते नैववापि यः ॥

इति ।

सम्पूर्णा भवन्तीति शेषः—

इयमेव तृतीया परशुराम जयन्ती । सा च प्रदोष व्यापिनी याज्ञा ।

वैशाखस्य सितेपक्षे तृतीयायां पुनर्वसौ ।

निशायाः प्रथमे यामे जातो रामः कुठारभृत् ॥

इति रामार्चन चन्द्रिकोक्तेः । दिनद्वये तद्व्याप्तौ अंशतो व्याप्तौ
अव्याप्तौ(वा) च परैव ।

शुक्लातृतीया वैशाखे शुद्धोपोष्या दिनद्वये ।

निशायाः पूर्वयामे चेदुत्तरान्यत्र पूर्विका ॥

इति ।

तथा वैशाख शुक्ल सप्तम्यां गङ्गोत्पत्तिरुक्ता ब्राह्मे —

वैशाख शुक्ल सप्तम्यां जङ्गुना जाङ्गवी पुरा ।

क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात् दक्षिणात् ।

तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगन मेखलाम् ॥

इति ।

इयं च मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा । शिष्टाचारात् । वैशाख-
शुक्ल चतुर्दशी नृसिंह जयन्ती । सा च प्रदोष व्यापिनी याज्ञा ।
तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां निशामुखे ।

मज्जन्म सम्भव' पुण्यं व्रतं पाप प्रणाशनम् ।

वर्षेवर्षे तु कर्त्तव्यं मम सन्तुष्टिकारकम् ॥

इति ।

स्नाने च—

वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमवारेऽनिलर्चने ।

अवतारो नृसिंहस्य प्रदोष समये द्विजाती ।

इति ।

अनिलर्चनं स्नातीनक्षत्रं । दिनद्वये तदव्याप्ती चंशतो व्याप्ती
च परा प्राज्ञा । विषमव्याप्ती तु अधिकव्याप्तिमती प्राज्ञा ।
दिनद्वयेऽपि व्याप्ती परेति (परदिने गौणकालव्याप्तेः सत्त्वात् पूर्व-
दिने च तदभावात्) निर्णेतव्या ।

इयमेव योगविशेषे अतिप्रशस्ता । तदुक्तं नृसिंहपुराणे—

स्नाती नक्षत्र योगे च शनिवारे तु महत्तमम् ।

सिद्धयोगस्य संयोगे वनिजेकरचेतया ।

पुंसां सौभाग्य योगेन लभ्यते दैवयोगतः ॥

तथा —

एभिर्योगैर्विनापि स्थान् महिनं पापनाशनम् ।

सर्वेषां मेव वर्णाणां अधिकारोऽस्ति महते ।

महत्तमैस्तु विशेषेण कर्त्तव्यं मत् परायणेः ॥

इति ।

तथा —

विज्ञाय महिनं यस्तु लङ्घयेत् पापकण्ठरः ।

स याति नरकं घोरं भावश्चन्द्रदिवाकरौ ॥

इति ।

एतदपि नित्यं काम्यं च संयोगपृथक्त्वन्यायात् । प्रयोगसु
नृसिंहपुराणोक्तः । मध्याह्ने तिलामलकैः स्नात्वा

नृसिंह देवदेवेश तवजन्मदिने शुभे ।

उपवासं करिष्यामि सर्वभोगविवर्जितः ॥

इति मन्त्रेण सङ्कल्पं कृत्वा आचार्यं वृत्वा सायंकाले श्रीलक्ष्मी
ऽर्चित नृसिंहस्य यथाशक्ति स्वर्णनिर्मितां प्रतिमां कलशोपरि
ऽतिष्ठाय षोडशोपचारैः सम्पूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातः-
त्राणादि विधाय पुनर्देवं सम्पूज्य—

नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकान्त जगत्पते ।

अनेनार्चाप्रदानेन सफलाः स्युर्मनोरथाः ॥

इति मन्त्रेण आचार्याय प्रतिमां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
त्रयं पारणं कुर्यादिति संक्षेपः ।

वैशाखपौर्णमास्यां विशेषमाह अपराह्णं जावालिः—

मृतान्नमुदकुम्भं च वैशाख्यां च विशेषतः ।

निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानफलमाप्नुयात् ॥

सुवर्णतिलयुक्तैस्तु ब्राह्मणान्सप्तपञ्च वा ।

तर्पयेदुदपात्रैस्तु ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इति ।

मन्त्रसु एष धर्मवटोदत्त इति अक्षय्यतृतीयाप्रकरणे अभिहितः ।

विष्णुरपि—

तिलान् कृष्णाजिने कृष्णान् हिरण्यं मधुसर्पिषी ।

ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

इति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
वैशाखविधानानि समाप्तानि ॥

अथ ज्यैष्ठ्यासविधानानि ।

तत्र गावश्चे हरेर्जलक्रीडा उक्ता—

घनागमे प्रकुर्वन्ति जलस्थं वै जनार्दनम् ।
वे जना नृपशार्ङ्ग न ते यान्ति पुनर्भवम् ॥
स्वर्णपात्रे ऽथवा रीप्ये ताम्रे वा मृगयेऽपि वा ।
तोयस्थं योऽर्चयेद्विष्णुं शालग्रामशिलोद्भवम् ॥
प्रतिमां वा महाभाग तस्य पुण्यं मनस्तकम् ॥

इति ।

तत्र शुक्लतृतीयायां रक्षाव्रतमुक्तं माधवीये भविष्ये—

भद्रे बुधश्च यज्ञेन रक्षास्थं व्रतमुत्तमम् ।

ज्येष्ठ शुक्लतृतीयायां स्नातानियमतत्परा ॥

इत्यादि ।

साच पूर्वविद्या कार्या इत्युक्तं प्राक् ।

ज्येष्ठ शुक्लदशमी दशहरा ।

तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

ज्येष्ठेमासि सितेपक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥

इति ।

बाराहेऽपि—

दशम्यां शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठेमासि कुजेऽहनि ।

अवतीर्णा यतः स्वर्गा हस्तार्धे च सरिहरा ।

हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ॥

इति ।

अन्यान्योविशेषः काशीखण्डे उक्तः । विस्तरभीत्या नात्र-
लिखितः । यदि ज्येष्ठोमखमासो भवति तदा तत्रैव दशहरा
कार्या न तु शुद्धे ।

दशहरासु नोत्कार्ष्यतुर्ष्वपि युगादिषु ।

इति हेमाद्रौ ऋष्यमृद्गोक्तेः । गङ्गाया असम्भवे तीर्थास्तरे-
ऽपि इदं कार्यम् ।

यां काञ्चित् सरितं प्राप्य स्नात्वा दद्यात्तिलोदकम् ।

मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

अस्यां तिथौ सेतुबन्धरामेश्वर नमस्कारादि विशेषपूजा कार्या
इत्युक्तं स्कान्दे सेतु माहात्म्ये ।

ज्येष्ठेमासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ।

गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषेरवौ ॥

दशयोगे सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरं हरम् ।

रामो वै स्थापयामास शिवलिङ्गं मनुत्तमम् ॥

तस्मिन् दिने तमीशानं नत्वा स्यान् मोक्षभाजनम् ।

इति ।

ज्येष्ठ शुक्लैकादशी निर्जला । तत्र निर्जलमुपोष्य उदकुम्भं
विप्राय दत्त्वा मुच्यते इति निर्णयामृते उक्तम् । ज्येष्ठ पौर्णमास्यां
सावित्रीव्रतमुक्तं भविष्ये—

ज्येष्ठेमासि सितेपक्षे पौर्णमास्यां तयाव्रतम् ।

चीर्णं पुरा महाभक्त्या कथितं ते मया नृप ।

इत्यादि ।

इदं ज्येष्ठामावस्यायामप्युक्तं निर्णयामृते भविष्ये—

अमायां ज्येष्ठ मासस्य वटमूले महासती ।

त्रिरात्रोपोषिता नारी विधिनाऽनेन पूजयेत् ॥

इदं व्रतं दक्षिणात्याः पूर्णिमायां पाश्चात्या अमाया माचरन्ति ।

अत्रापि पूर्णिमामावास्ये पूर्वविद्धे ग्राह्ये ।

वृहत्तपा तथा रश्मा सावित्री वटपैटकी ।

कृष्णाष्टमीचभूताच कर्त्तव्यासम्मुखीतिथिः ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

भूतविद्यासिनीवासी न तु तत्र व्रतं चरेत् ।
 वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतं भोः शिखिवाहन ॥
 इति वचनाच्च । यदा तु परदिने अष्टादशघटिकायापिनी
 तदा परैव ग्राह्या ।

पूर्वविद्वैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ।
 नाथोऽष्टादश भूतस्य परतसेत् परेऽहनि ॥
 इति साधवाचार्योक्तेः ।

अथ विशेष आदित्यपुराणे उक्तः—

ज्येष्ठेमासि तिलान् दद्यात् पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 अश्वमेधस्य यत् पुण्यं तत् प्राप्नोति न संशयः ॥
 इति ।

इयंमन्वादिरपि । सा च पौर्वाहिकी ग्राह्या इत्युक्तं प्राक् ।
 इति विधानपारिजाते ज्येष्ठमासविधानानि ।

अथ आषाढमासविधानानि ।

—ॐ—

आषाढ शुक्लदशमी पौर्णमासी च मन्वादिः । सा च पूर्वाह्न-
 यापिनी ग्राह्या इत्युक्तं । आषाढ शुक्लैकादश्यां (वातपू) गृह चक्रादि-
 धारणं मुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां नृसिंहपरिचर्यायां च भविष्ये—

शयन्यां चैव बोधिन्यां चक्रतीर्थे तथैव च ।

शङ्खचक्रविधानेन वज्रि पूतो भवेन्नरः ॥

ऋग्वेदे मत्तमाष्टके तृतीयाध्यायेऽपि—

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विष्णतः ।

अतप्तं तनुं न तदामो अश्रुते श्रुतास इह हन्त स्थात् समाश्रत ॥

म ८. सू ८३. ऋक् १ ।

तथा —

तपोष्यवित्तं विततं दिवस्पदे शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्त्रिरन् ।

अवस्थस्य पवीतार माश्रवो दिवस्पष्ट मधि तिष्ठन्ति चेतसा ॥

म ८. सू ८३. ऋक् २ ।

तथा तत्रैवाष्टके चतुर्थाध्याये—

चमूषच्छेनः शकुनो विभ्रत्वा गोविन्दुर्द्रुष आयुधानि विभ्रत् ।

अपा मूर्च्छिं सचमानः समुद्रं तुरीयं धाम मद्दिषो विवर्त्ति ॥

म ८. सू ८३. ऋक् १८ ।

तथा परोमात्रयेति सूक्तपरिशिष्टेऽपि—

चक्रं विभर्त्तिवपुषाभितप्तं वलं देवाना ममृतस्य विष्णोः ।

स याति नाकं दुरिता विधूय विशन्ति यद् यतयो वीतरागाः ॥

देवासो य (च) त्पवितेनवाहुना सुदर्शनप्रयताः स्वर्गं मायन् ।

ये लाञ्छिता मानवा लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तदहन्ति ।

इति ।

यजुर्वेदेऽपि—

येन देवाः पवित्रेण आत्मानं पुनते सदा ।

तेन पवित्रेण सहस्रधारेण पावमान्यः पुनस्तु मा ॥

इति ।

तैत्तिरीयारण्यके—

चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।

तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरातिं तरेम ॥

इति ।

काण्वशाखायामपि—

पवित्रेण पुनोहि मा शुक्लेण देवदीयत ।

अग्ने कृत्वा क्रतू रनुयस्ते पवित्रं मर्चिष्यमे विततमन्तरा ॥

ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥

इति ।

अथपथेऽपि—

सहोवाच याज्ञवल्क्यः स्तस्मात् पुमानात्महिताय हरिं भजेत् ।

सुश्लोकमीले वर्णाश्रमिना सम्भजे ।

इति ।

सामवेदेऽपि—

प्रते विष्णो अज चक्रे * ।

पाथेऽपि—

अग्निहोत्रं यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा ।

ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥

इति ।

विष्णुभक्तिचन्द्रोदयेऽपि ब्राह्मे नारदः—

विष्णुनामाङ्कितां मुद्रा मष्टाक्षर समन्विताम् ।

शङ्खचक्रायुधैर्युक्तां स्वर्णरौप्यमयीं तथा ॥

धत्ते भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ।

प्रज्ञादस्य समो ज्ञेयो ह्यन्यथा कलि वक्ष्यते ॥

शङ्खचक्राङ्कितो भक्त्या आहं यः कुरुते द्विजः ।

विधिहीनं तु सम्पूर्णं पितॄणां तु गया समम् ॥

यथाग्निर्दहते कक्षं वायुना प्रेरितोभृशम् ।

तथा दहन्ति पापानि दृष्टाकृष्णायुधानि वै ॥

शङ्खाङ्किततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य तु वेश्मनि ।

तदन्नं स्वय मश्नाति पितृभिः सह केशवः ॥

कृष्णायुधाङ्कितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः ।

द्वादशाब्दार्जितं पुण्यं वाष्कलेयापगच्छति ॥

कृष्णायुधाङ्कितोयस्तु श्मशाने म्रियते यदि ।

प्रयागे या गति स्तस्य सागतिर्नियताध्रुवम् ॥

कृष्णायुधैः कलौ नित्यं मण्डितोयस्य विग्रहः ।

तत्राश्रयं प्रकुर्वन्ति विबुधा वासवादयः ॥

यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितोनरः ।

तस्यापराधसाहस्रं नित्यं हरति केशवः ॥

कृत्वा काष्ठमयं विम्बं कृष्णशस्त्रैस्तु चिह्नितम् ।

तेनाह्वयति चात्मानं तत् समो नास्ति वैष्णवः ॥

पाषण्डपतितैर्ब्राह्मैर्नास्ति कालाप तत्परैः ।

न लिप्यते कलिकर्तैः कृष्णशस्त्राङ्कितोनरः ॥

इत्यादि ।

धारकामाहात्म्ये ऽपिवायव्ये—

अग्निनैवतु सन्तप्तं चक्रमादाय वैष्णवः ।

धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसालोक्यसिद्धये ॥

कृत्वा धातुमयो मुद्रां तापयित्वा स्वकां तनुम् ।

चिह्नयेद् वैष्णवो यस्तु न याति परमां गतिम् ॥

नवप्रश्न पञ्चरात्रे शुक्रमाहेश्वरसंवादेऽपि—

सौवर्णं राजतं कांस्यं ताम्रं काष्ठमयं तु वा ।

चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयीत विचक्षणः ॥

नारदीय पञ्चरात्रेऽपि—

द्वादशारं तु षट्कोणं वलपत्र (संयुतम्) समन्वितम् ।

हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयीत विचक्षणः ॥

पाद्मेऽपि—

उपवीतादिवद्धार्याः शङ्खचक्रगदादयः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥

उपवीतं शिखावन्ध चक्रलाञ्छन मेवच ।

चक्रलाञ्छन हीनस्य विप्रस्य विफलाक्रिया ॥

चक्राङ्किताय दातव्यं हव्यं कव्यं द्विजोत्तमैः ।

तस्माच्चक्राङ्कितस्तिष्ठेत् पवित्रं तरति श्रुतेः ॥

वाराहेच—

शङ्खचक्राङ्कनं कुर्यादात्मनो बाहुमूलयोः ।

कलत्रापत्न्य भृत्येषु पञ्चादिषु विशेषतः ॥
 दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभृत्याहै सुदर्शनम् ।
 सव्ये तु शङ्खं विभृत्यादिति ब्रह्मविदोबिदुः ॥
 चक्रादि धारणं पुंसां हरिसम्बन्धवेदनम् ।
 पातिव्रत्यनिमित्तं हि यथा वलयभूषणम् ॥
 तप्तं वै विधिवत् कृत्वा पञ्चायुधविधानतः ।
 तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् ॥

गौतमीतन्त्रेऽपि—

सलाटे च गदाधार्या मूर्ध्नि चापं शरं तथा ।
 मन्दकं चैव हस्तमध्ये शङ्खचक्रं भुजद्वये ॥
 इति ।

निन्दने निषेधश्च ब्राह्मे—

तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः ।
 अवलोक्य मुखं तेषामादित्य मवलोकयेत् ॥
 इत्यादि ।

काशीखण्डेऽपि—

अन्येऽपि ये ऽहरिहराङ्गधरा धरायां
 ते दूरतः पुनरहो परिवर्जनीयाः ।
 इत्यादि ।

तत्रैव ध्रुवास्थाने—

शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मङ्गरौधरः ।
 गोपीचन्दनसिताङ्गो दृष्ट्वेत्तद्वचं कुतः ॥ इति ।

भारतेऽपि—

नान्यदेवं नमस्कुर्यान्नान्यदेवं निरीक्षयेत् ।
चक्राङ्कितः सदातिष्ठेन्नरकः पाण्डुनन्दन ॥
भीष्मपर्वण्यपि देवान्प्रति ब्रह्मवचनम् ।
स एष शाश्वतोदिव्यः सर्वभूतमयोहरिः ॥
वासुदेव इति प्रोक्तो यं मां पृच्छसि भारत ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियै र्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतसन्धनेः ।
सेव्यते ऽभ्यर्च्यते चैव नित्यभक्तैः स्वकर्माभिः ॥

इति ।

कृतसन्धनेः कृतहरिचिह्नैरित्यर्थः । देवो भूत्वा देवान्
यजेतेति श्रुतेः ।

क्षत्रिवंशेऽपि—

चक्राङ्किताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम ।
नामुद्रिताः प्रवेष्टव्या यावदागमनं मम ॥

इति ।

एवं श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासागमादिसिद्धत्वाच्चक्राङ्कनं कर्त्त-
व्यमिति । गनु पवित्रं ते इत्यादि श्रुति स्तुतमुद्राधारणे
प्रमाणत्वेनोदाहृता । तन्नोपपद्यते । वेदभाष्यकृतानामधवाचार्येण
अन्यथा व्याख्यातत्वात् । तथाच तन्नाशम् । पवित्रं ते इति
पञ्चमं सूत्रं । आङ्गिरसस्य पवित्रस्य आर्वं जागतं पवमानसोम-
देवताकं । तथाचानुक्रान्तं । पवित्रं ते इत्यभिष्टुते आद्ये ऋषौ
वक्तव्ये । सूत्रितं च । पवित्रं ते विततं ब्रह्मण्यस्यते इति हे ।

वियत् पवित्रं धिषणा अतन्वत इति च । तत्र प्रथमा । पवित्रं ते इति । हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य स्वामिन् सोम ते पवित्रं शोधकं अङ्गं विततं सर्व्वत्र विस्तृतम् । स प्रभुः प्रभविता त्वं गात्राणि पा(गा)तु रङ्गानि पर्य्येषि परितोगच्छसि विश्वतः सर्व्वतः तव तत् पवित्रं । अतस्तनूः पयोव्रतादिना असन्तमगात्रः अतएव आसः अपरिपक्वाः नाश्रुते नव्याप्नोति । श्रुतास इत् श्रुताएव परिपक्वा एव वहन्तो यागं निर्व्वहन्तः तत् पवित्रं समाशत व्याप्नुवन्ति ।

तपोः शत्रूनां तापकस्य सोमस्य पवित्रं शोधकमङ्गं तेजो वा दिवस्पदे द्युलोकस्य उच्छ्रिते स्थाने विततं विस्तृतं । तृतीयस्या-मितोदिवि सोम आसीदिति हि ब्राह्मणम् । अस्य तन्मवः अंशवः शोचन्तोदीप्यमानाः व्यस्थिरन् विविधं तिष्ठन्ति । पृथिव्यां हविर्धाने वा । अस्य सोमस्य आशवः शोत्रगामिनो रसा अवन्ति रक्षन्ति ।

कं पवीतारं पावयितारं यजमानं । होमद्वारा

पश्चात् हुताः । दिवोद्युलोकस्य पृष्ठं पृष्ठसदृशं मुन्नतदेशं चेतसा बुद्ध्या देवगमनेच्छावत्या अधितिष्ठन्ति आश्रयन्ते इति ।

तथा चमूषच्छेन इति एकोनविंशी सोमावापे विनियुक्ता । चमूषदिति चमन्ति भक्षयन्ति अत्र इति चम्बश्चमसा स्तेषु सीद-तीति चमूषत् । यद्वा । चम्बौ अधिश्रयणफलके । तयो र्वर्त्त-मानः । तथा श्येनः शंसनीयः शकुनः शक्तः सामर्थ्यकारी विभृत्वा हरतेरातोमनिब्रित्वादिना कृनिप् । पात्रेषु विह-रणशोलः । हृषहोर्भ इतिभत्वं । गोविन्दुः यजमानानां गवांलभकः । विन्दुरिच्छुरित्यनेन उपत्ययान्तत्वेन निपातः ।

द्रुसो द्रवणशीलः । आयुधानि स्फा कपालादीनि विभ्रत् धारयन्
अपामूर्निं प्रेरकं समुद्रं अन्तरिक्षनाम एतत् । अन्तरिक्षलोकं सच-
मानः सेवमानः महिषो महान् य एवंविधः सोमः स तुरीयं
चतुर्थं धाम चान्द्रमसस्थानं विवक्ति सेवते । सूर्यलोकस्योपरि
चन्द्रलोको विद्यते । यमः पृथिव्या अधिपतिः स मावतु इत्या-
दिभिः चन्द्रमानक्षत्राणामधिपतिः स मावतु इत्यन्तैर्मन्त्रैर्ज्ञायत
इति ।

तथा—

चरणं पवित्रमिति । विष्णोर्ब्राह्मणस्य वा स्तुतिरियम् ।

पवित्रेणेति यस्ते पवित्रमिति च सौत्रामणीयागे विनि-
यु(क्ता)क्ते । स होवाच इत्यादयस्तु पठ्यमानतया नोपलभ्यन्ते ।
अतो नोक्तार्थं प्रमाणं । पृथ्वीचन्द्रोदयनिवन्धे तप्ताङ्गधारण निषेधाच्च ।

तथा—

यस्तु मन्तस शङ्कारिलिङ्गचिह्नतनुर्नरः ।

स सर्वयातनाभोगो चण्डालोज्ज्वलकोटिषु ॥

द्विजं तु तप्त शङ्कारिचक्राङ्कित तनुं नरः ।

चंभाप्य रौरवं याति यावदिन्द्रासुतुर्हृश ॥

इति वृहदारदीयोक्तः ।

शङ्खचक्राद्यङ्कनं च नृत्यगीतादिकं वृथा ।

एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥

शङ्खचक्रगटां यन् कुर्व्यात्तप्तायसेन वा ।

स शुद्धवद्विष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्म्मणः ॥

यथा स्मृत्तानमं काष्ठ मर्हं सर्वकर्म्मसु ।

तथा चक्राद्विजो विप्रः सर्वकर्म्मसु गर्हितः ॥

इति विष्णुस्मृत्यायनादि वचनात् ।

स्वशरीरेऽन्य(दे) देहे वा भवेद्विजिणी विजः ।

इति मनुस्मृतेः ।

नाङ्गनात् प्रदहेद्देहं दहेच्चेत् कामकारतः ।

नाधिकुर्वीत दग्धाङ्गः श्रौतस्मार्त्तेषु कर्म्मसु ॥

इति वीधायनवचनात् ।

शैवान् पाशुपतान् जैमान् लोकायतिकनास्तिकान् ।

तप्तचक्रधरान् दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥

इति स्मृतिसंग्रहवचनाच्च । तस्माद्विधानाभावात् निषिद्धत्वाच्च
तस्मादङ्गं न धार्यम् । यदि तु पुराण वचनानि आकरस्वतया
उपलभ्यन्ते । तदापि शुद्धमात्र विषय मेतत् ।

एकजातेरयं धर्मी न जातु स्वाद्विजन्मनः ।

इति विष्णुस्मृत्या तथा व्यवस्थापनात् ।

तस्माच्चेतत् शुद्धविषय मेवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

वैदिके धार्यमाणत्वात्तत्परिग्रहदार्ढ्यतः ।

प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वात्तस्माद्वाः सप्रमाणकाः ॥

लिङ्गादवविधिः कल्पगोष्ठ्यदाम श्रुतीयथा ।

निषेधवचनं त्वत् श्रुतिकायसचक्रगम् ।

अदीक्षाविषयं यदेतदेव मतव्यवस्थितिः ॥

तथाहि—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

इति मनुस्मृत्या धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् । वेदाद्येत्यादि श्रुत्या च सदाचारस्य प्रामाण्यकथनात् । वेदविभिर्बहुभिस्तस्य धार्यमाणत्वात् । न च तेषां भ्रान्त्या तद्धारणमिति वाच्यम् । माध्य रामानुजीय विष्णुस्त्वामि सम्प्रदायिना मनेकेषां भ्रान्ति कल्पनस्य अन्याय्यत्वात् । काचित्कस्य होलाकाद्याचारस्य यदा सदाचारत्वं तदा किमुतास्तु सर्वदेशानुगतस्य सदाचारत्वं वक्तव्यमिति । किञ्च यद्येते अशिष्टत्वेनाभिमतस्तदा एभिर्वेदिकानां विवाहभोजनाद्यविगौतव्यवहारो मिथो न स्यात् ।

ननु—

यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

श्रुतिस्मृत्यविरुद्धश्च सदाचारः स उच्यते ॥

इति स्मृत्या सदाचारस्य निर्वचनात् प्रकृतस्य तत्तादृशस्य उदा-
हृतस्मृतिविरुद्धत्वात् कथं सदाचारत्वमिति चेत् । इत्य-
मवेहि । यत्रविधिंविना निवेधमात्रं तस्यैव असदाचारत्वं कल-
(नि) क्षभक्षणादिवत् । यत्र तु इयमपि अस्ति । तत्र विकल्पो
अहृषाप्रहृषादिवत् । फलातिशयतदभावकामस्येव ।

यदा—

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृती ।

स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥

इति वचना त्रिषेधस्य सृदायसादि निर्मित तप्ताङ्ग विषयत्व
मिति साधुः पन्थाः ।

चक्रविम्बं सृदा कृत्वा तथा तप्तायसेन वा ।
तदङ्गधारणान् मर्त्योन्नरकं प्रतिपद्यते ॥
सौवर्णं राजतं ताम्रं चक्रं कांस्यमयं तथा ।
द्विजातिधारेद्यन्नित्यं सर्वकर्म्मसु पाव (वाच)नम् ।
इति नारदीय पञ्चरात्रोक्तेः ।

तथा—

चक्रादिकं सदाधार्यं दीक्षितैर्वेष्णावागमे ।
विष्णुभक्तैर्विशेषेण द्विजे वेदार्थं तत्परैः ॥
अदीक्षितो धारयेद् यः पतत्येव न संशयः ।
इति त्रैलोक्य मोहन पञ्चरात्रोक्तेः ।

न चात्र तप्तायसेनेति पूर्वोक्त श्लोके तप्तपदवैयर्थ्यं । आयसेन
इत्येतावतैव अर्थसिद्धेरिति वाच्यम् । तप्तपदस्य शुद्धपर्यायत्वेन
शुद्धलोहनिर्मितमपि चक्रं न धार्यम् इत्येतदर्थपरत्वात् । तप्तायसं
शुद्धलोहमिति विश्वकोषोक्तेः ।

यदुक्तम्—

शङ्खचक्राद्यङ्गनं च नृत्यगोतादिकं वृथा ।
एकजाते रयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥

इति ।

चक्रादिधारणं वर्जनीयं (द्विजैः) नृत्यं वृथा हरिभक्ति रहितं
जनतोषकमिति स्कान्दे मार्गशीर्षमास माहात्म्य प्रकरणोक्तेः ।

चक्रादिकं सदाधार्यं दीक्षितैर्वेद्यावागमैः ।

विष्णुभक्तैर्विशेषेषु द्विजैर्वेदार्थं तत् परैः ॥

इति पूर्वोक्तविशेषोक्तेषु ।

नचैषां वचनानां निवन्धादावनुपलब्धादव्यवस्थापकत्वमिति वाच्यम् । पुरुषदोषोऽयं न प्रमाणं दोषाः । अन्यथा भारतादि समस्त पुराणस्य निवन्धादावनुदाहृतत्वात्तस्यापि अप्रामाण्यं प्रसज्येत इत्यलं प्रपञ्चेन ।

यद्वा । एकजातेः एकस्मादेव पितुर्जातिर्जन्म यस्य स एकजातिः विशुद्ध मातापितृक स्तस्यैवायं धर्मो न द्विजन्मनो द्वाभ्यां पितृभ्यां जन्म यस्य स द्विजन्मा कुण्डगोलकादि स्तस्य मायं धर्म इति वाक्यार्थः । जाति शब्दस्य जन्मार्थत्वञ्च “तत् सिद्धिजाति सारूप्य” मिति मीमांसा सूत्रव्याख्यानं चमिर्वै ब्राह्मण इत्युदाहरणं वाक्यादौ दृष्टम् ।

विष्णुदीक्षाधिकारसु शुद्धस्यैव नाम्नया । यत्र यथा वस्तु-
मूकपतितादिविवर्जनादिति कर्म पुराणोक्तेः । प्रमाणं तु पवित्रं ते इति श्रुतिरुक्तैव । यदुक्तं तेषां कर्मान्तरे विनियुक्तत्वेन भाष्यादौ तत् परत्वानुपलब्धिरिति । तदपि न साम्प्रतम् ।

उ आ दिवि दक्षिणावन्तो चक्षुः (क्षु) र्वं चक्षदाः सह । ते सूर्येण इत्यादि मन्त्रस्य अन्यत्र विनियुक्तस्यापि सिद्धादव्यवधानादि विधायकत्वं यथा मीमांसकै रङ्गीकृतं तथाऽप्यपीति न कोऽपि दोषः ।

तदुक्तं राणके । ये अश्वदाः सह ते सूर्येण इत्यादि मन्त्र-
लिङ्गाक्षिप्ताश्वदान फलविधे रङ्गीकारादिति ।

यद्वा । धन्व इव प्रपा मित्यादि मन्त्राणां तत्तत् कर्मणि
विनियुक्तानां मपि प्रपाप्रवर्त्तनादि विध्याक्षेपकत्वं स्मृत्यधिकरणे
अङ्गीकृतम् ।

यथा वा—

आयाहीन्द्र पथिभिरोलितेभि र्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपाम् * इत्या-
दीनां ब्राह्मणेन तत्तत् कर्मणि विनियुक्तानामपि मातुल-
कन्याविवाहविध्याक्षेपकत्वं मङ्गीकृतं माधवाचार्येण पाराशर-
स्मृतिटीकायाम् ।

यथा वा । देवांश्च याभि र्यजते ददाति च इति मन्त्रस्य याज्या-
त्वेन विनियुक्तस्यापि याभिरिति यागकरणत्वेनाभिधानाद्दानेच
सामर्थ्येन कर्मकारकतया अन्वयाद् गोद्वयक यागदानविधाय-
यत्वं मविरुद्धमिति न्यायसुधायासुपपादितम् ।

यथा वा —

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा ईशीर्षं सप्त हस्तानो अस्य ।
क्षत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा येमनोविचः ।
उतस्वः पश्यन्नददर्शं वाचं उतत्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम् । इत्यादि

* यथा मातुलस्य योषा दृष्टिता भागिनेयस्य जावः भगनीया भागिनेयेन
परिषेत्तु यं ग्या । यथा च पैतृष्वसेयी पौनस्य भागः । तदायं ते
वपाम्नां भाग इत्यर्थः ।

मन्त्राणां मन्त्र कर्मसु विनियुक्तानामपि व्याकरणाध्ययन विधि-
कल्पकत्वं भगवता एतच्छलिना महाभाष्ये अभ्युपगतम् ।

यथा वा—

विधिशक्तिर्न मन्त्रस्य नियोगेन अपनीयते । स्वतोविधास्यति
ह्येष नियोगात् स्मारयिष्यति । इति तन्त्रवार्तिके भट्टाचार्येणापि
विधायकत्वं मङ्गीकृतम् । तथा अत्रापि पवित्रं ते इत्यादि श्रुतीनां
विशिष्टफल प्रापकस्य तस्माद्धारणस्य विकल्पकत्वे न किञ्चित्
सुद्रोपद्रवशङ्का इत्युपरम्यते ।

अथवायं मन्त्रार्थः । तत्र

सर्वेवेदा यत् पदसामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

इति कठश्रुत्या ।

वेदैश्च सर्वैरह मेववेद्यः—

इत्यादि स्मृत्याच “तत्तु समन्वयात्” इति ब्रह्मसूत्रेण च
सर्वेषां शब्दानां परब्रह्मभूते विष्णो समन्वयकथनात् श्रुत्यादे-
स्तत्तत् परत्वं अभ्यर्हितम् । तदयं पवित्रं ते इति मन्त्रार्थः ।
हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य चतुर्मुखस्य वा स्वामिन् विष्णो ते तव पवित्रं
पवित्रयति भूतानोति पविवद् वज्रवत् चायतं रक्षति सृजनमिति
वा पवित्रं यच्चक्रं विततं तेजोभिर्व्याप्तं विस्तृतं वा वर्तते । तेन
चक्रेण प्रभुः सर्वोत्तमस्त्वं गात्राणि अस्माकं शरीराणि पर्येषि
पवित्रयसि । किं पञ्चगव्यादि प्राशनवत् कतिपयाङ्गानि पवित्री-
करोषि नेत्याह विस्तृत इति । विस्तृतः सर्वतः सर्वाण्यङ्गानि
पवित्रयसीत्यर्थः । परिपूर्वं इण् गतावितिधातुः पावनार्थं वर्तते ।

पवित्र शब्दस्य विष्णुचक्रवाचकत्वं तु काण्वशाखायां शतपथे सौत्रा-
मणी प्रकरणे दृष्टम् ।

यत्ते पवित्र मिति । तद्यथा विष्णोश्चक्रं तथा पवित्रमसीत्येवैतदाह ।

अभिधानेच—

पवित्रं चरणं नेमि रथाङ्गं च सुदर्शनम् ।

सहस्रारं प्राक्ततन्त्रं लोकद्वारं महौजसम् ।

नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोध मे ॥

इति ।

तथा—

पवित्रं चरणं चक्रं लोकद्वारं सुदर्शनम् ।

पर्यायवाचकाच्चेते चक्रस्य परमात्मनः ॥

इति ।

तथा—

सुदर्शनेच दर्भेच पवित्रं शण सूत्रके ।

इति विश्वकोशेऽपि दृष्टम् ।

एवं पूर्वार्धेन चक्रसुतिमुक्त्वा उत्तरार्धेन चक्रधारण रक्षितानां
निन्दापूर्वकं तद्वारिणां श्रीविष्णुप्राप्तिरुच्यते ।

अतस्तत्तुरिति । अतस्मा श्रीविष्णुचक्रेण असंस्कृता तनुर्यस्य स
पुमान् आसः शास्त्रोक्तचक्रसंस्काराभावादपरिपक्वः सन् तत् प्रसिद्धं
विष्णुस्थं ब्रह्म न अप्नुते न प्राप्नोति । अथ ये वहन्तः विष्णुचक्रं
भक्त्या धारयन्तः शास्त्रोक्तविधिना ते श्रुतासद्भूतः । आपाक्वे इति
धातोर्निष्ठान्तस्य रूपं भूतत् । तथाच शास्त्रोक्त संस्कारेण परिपक्वाः

निर्मलान्तःकरणाः सन्त एव तत् विष्णुस्य परंब्रह्म समाश्रित प्राप्नु-
वन्ति । तच्छब्दस्य भगवदाचकत्वं “तदिति वा एतस्य महतो
भूतस्य नाम भवतीति । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

ॐ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

इत्यादि श्रुतिसिद्धम् ।

महाभूतं तु भगवानेव । एकोविष्णुर्महद्भूतमितिदान —

धर्मोक्तेः । तपोः । यथार्थं ज्ञानवतः । तप आलोचने इति
धातोरुप्रत्ययान्तस्य रूपम् । यदा । तपोः शत्रुसन्तापकस्य विणोः ।
तप सन्तापे इति धातोरूपं । यत् पवित्रं चक्रं दिवस्यदे क्रीडादि
गुणविशिष्टे वैकुण्ठादिस्थाने विततं व्याप्तं वर्तते । अस्य चक्रस्य
तन्त(यः)वः रश्मयः शोचन्तो दीप्यमाना व्यस्थिरम् । भक्तेषु विविध-
फल दाहत्वेन तिष्ठन्तीत्यर्थः । तथा अस्य पवित्रस्य आश्रयः
शीघ्रगामिनः व्यापिनो वा । अशूङ् व्याप्तावितिधातोरुप्रत्यया-
न्तस्य रूपमेतत् । तन्तवो रश्मयः पवीतारं तापादि संस्कारेण
आत्मानं पवित्रीकुर्व्वाणं सज्जनं वा अवन्ति रक्षन्ति । पवीतार-
मिति पूज् पवने इति धातोस्तृण प्रत्ययान्तस्य रूपं । न केवल
भवन्ति किन्तु चेत (सा) सि सम्यग् ज्ञानदानेन दिव सृष्टं वैकु-
ण्ठादिस्थानं अधितिष्ठन्ति । पवीतारं वैकुण्ठादावधिष्ठापयन्ती-
त्यर्थः । अधिशीङ् स्वासा कर्म इति सूत्रेण अत्र द्वितीया
विभक्ति र्व्या ।

चमूषदिति । चमूषां संसार सेनायां दुर्गमत्वेन सौदतीति
चमूषत् । तथापि श्वेनः शंसनीयः उत्तमो जीववर्गः गोविन्दः

गोविन्दस्य । ऋकारान्तत्वं छान्दसं । आयुधानि शङ्खचक्रादीनि विभृत्वा विभ्राणः द्रुमः द्रवणशीलः ज्ञानेनार्द्र इत्यर्थः । अपा-
मूर्च्छिं अपशब्दः कर्मवाची प्रसिद्धः आरब्ध कर्मणामुत्कटभोगं सचमानः सेवमानोऽपि महिषो महान् अव्यभिचरितभक्त्या महत्त्वं प्राप्तः सन् समुद्रं क्षीरसागर लक्षणं तुरीयं धाम चतुर्थं स्थानं विवर्त्ति सेवते । मुक्तो भवतीत्यर्थः । क्षीरसागरस्य चतुर्थस्थानत्वं मोक्षधर्मादौ स्पष्टम् ।

गत्यां चतुर्थ्यां गच्छन्ति नारायण परायणाः ।

इति श्वेतदीपमाहात्म्ये ।

येन देवा इति । हे पावमान्यः देवताविशेषाः । येन पवित्रेण चक्रेण देवा ब्रह्मादयः आत्मानं सदा पुनर्ते पवित्रीकुर्वन्ति तेन पवित्रेण सहस्रसंख्यधारावता मां भवत्यः पुनस्तु इति वाक्यार्थः पवित्रेणेति । दीप्यत् देदीप्यमान हे देव अग्ने क्रतून् अनु । ज्योतिष्टोमादि क्रतुफल प्राप्त्यर्थं (र्थे) क्रत्वा क्रतुना संकल्पित-फलदात्रा शुक्लेण शुद्धेन पवित्रेण मां पुनीहि ।

यत्त इति । हे अग्ने ते तव अर्चिषि ज्वाला (मन्तरा) मध्ये विततं यत् पवित्रं वर्त्तते । तेन पवित्रेण ब्रह्म वेदो भगवान् वा मां पुनातु ।

चरण मिति । पवित्रयतीति पवित्रं विततं विस्तृतं पुराणं पुरातनं यच्चरणं चक्रं वर्त्तते । येन च सज्जनो दुष्कृतानि तरति शुद्धेन तेन पवित्रेण अरातिं अनर्थकारित्वेन शत्रुभूतं पाप्मानं पापरूप मनादि अज्ञानं अतितरेम अतिक्रान्तावभूविम ।

चरणं पवित्रमिति । नात्र पुनरुक्तिः । गोवलीवर्ह न्यायात् ।
सकीचकैर्मरुतपूर्णरन्ध्रैरिति वत् । एव मन्या अपि श्रुतय उक्तार्थे
प्रमाणत्वेनोच्यते । अन्यगौरव भयान्नात्र उच्यन्ते । अत्र कश्चिद्
यदाह । भवतु तत्तच्चक्रादिधारणं श्रुतिस्मृत्यादि प्रमाणं सिद्धं ।
तथापि वेदभ्रष्ट विप्राधिकारिकम् ।

तथाच स्कान्दे यज्ञवैभवखण्डे द्वात्रिंशाध्याये गौतमशापं
पुरस्कृत्य उक्तम् ।

पाशुरात्रे चक्रपाले तथा कालामुखेऽपि च ।

शाक्ते च दोक्षितायूयं भवेत् ब्राह्मणाधमाः ।

वौधे चार्हन्मते चैव तथा पाशुपतेऽपि च ॥

तथा तत्रैव—

आयुधैः शङ्खचक्राद्यैस्तदीयैरङ्गिताजनाः ।

अग्नितप्तैर्महामोहाद् भवेयुः सांसयोर्हयोः ॥

इति ।

शाम्बपुराणेऽपि—

पञ्चरात्रं भागवतं तन्मन्त्रं वैखानसाभिधम् ।

वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान् ॥

इति ।

सूतसंहितायां च—

अत्यन्तस्खलितानां हि द्विजानां वेदमार्गतः ।

पाशुरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः ॥

हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे पात्रेऽपि—

शृणु राम महाबाहो लिङ्गचक्रादिधारणम् ।

शूद्रधर्मरतानां हि तेषां नास्ति पुनर्भवः ॥

विप्रस्यैतद्विगर्ह्यत्वात् प्रायश्चित्त मुदीरितम् ।

इत्यादिवहुवचनदर्शनात् शङ्खचक्रादिधारणं वेदभ्रष्ट द्विज-
विषय मिति यत् केषाञ्चिन् मतम् । तदत्यन्तग्रन्थानवसोकन
जनिताज्ञान विजृम्भणमात्रम् । एषां वचनानां नारदीय पञ्च-
रात्रव्यतिरिक्तागम विषयत्वात् । तथाहि पात्रे पातालखण्डे
एकसप्तत्यध्याये गौतमशाप प्रस्तावे ।

गौतमेनाभिषत्तासु द्विजा उद्विग्नमानसाः ।

कश्चित् काल मतिक्रम्य तेषु केचित्त मन्वयुः ॥

भूयसा प्रणिपातेन गौतमं तेऽभ्यपूजयन् ।

शुश्रूषायां स्थिता विप्रामनोवाक् काय कर्मभिः ॥

गौतमं प्रीणयामासुः शापस्यान्तमभीषवः ।

अथ प्रीतमनास्तेषां गौतमो मुनिसत्तमः ॥

उवाच मुनयः किं वो ददामि मुनिपुङ्गवाः ।

मत्तोवर मभीषध्वम् युष्माकं यदभीषितम् ॥

मुनय उचुः—

नास्माक मभिवाञ्छास्ति वरेषु मुनिसत्तम ।

शापदग्धाः श्रुति भ्रष्टा स्तस्मात् शापं निवर्त्तय ॥

गौतम उवाच—

अनृतं नोक्तपूर्वं मे यूयं मद्गतिभाविताः ।

तन्मार्गं प्रवेशेऽपि वेदमार्गं प्रवर्त्तकाः ॥
 भविष्यथ यथापूर्वं मत्तः संश्रुत हिजाः ।
 वेदानां सारमुद्धृत्य यत्तन्मं हरिस्तवान् ॥
 श्वेतद्वीपे नारदाय मोक्षकामाय धीमते ।
 वेदाविरुद्धं तत्तन्मं सर्ववेदार्थं हंहितम् ॥
 तत्तन्मदीक्षां प्राप्तानां शङ्खचक्राङ्ग धारिणाम् ।
 युष्माकं वेदमार्गोऽपि न नश्यति ममाश्रया ॥
 वेदशास्त्रार्थं वेत्तापि यो ज्ञानेन न संस्कृतः ।
 न स वेदफलं धत्ते यथा गौर्भारवाङ्कः ॥
 सर्ववेद मयं तन्मं नारदे पाञ्चरात्रकम् ।
 अन्यानि यानि तन्त्राणि हरिणाच हरेण (वा)च ।
 कृतानि ऋषिभिश्चापि मोहनानि न संशयः ॥
 तत्र ये विहिता धर्मा विरुद्धा वेदवादिनाम् ।
 अतः स्तत्र न निष्ठास्तु युष्माकं मत् प्रसादतः ॥
 इति ।

ब्रह्माण्डेऽपि षोडशध्याये—

नारायणं प्रसीतं यत्तन्मं वेदोपबृंहितम् ।
 तदेव वैदिकैर्ग्राह्यं नान्यद् गौतमशापतः ॥

भारतेऽपि नारदीये मोक्षधर्म—

पाञ्चरात्रस्य कर्त्तव्यस्य वक्ता नारायणः परः ।
 सर्वेषुच नृपत्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतद्विशिष्यते ॥
 यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः ।

न चैन मिव जानन्ति तमोभूता विद्यापते ॥

तथा—

वेद मिकं सांख्ययोगं योगारण्यक मिवच ।
परस्परान्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते ॥
पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरानृतप ।
एकान्तभावोपगता स्तं हरिं प्रविशन्ति ते ।
यशः कान्तिर्धनं धर्मो नारायण परात्मकः ॥
इति नारदीय पञ्चरात्रस्य वेदात्मकत्वमुक्तम् ।

पाप्मे माघ माहात्म्येऽपि

विप्राणामवैष्णवत्वे निन्दनमुक्तम्—
अवैष्णवोऽतोविप्रो हतं श्राद्धमदक्षिणम् ।

तथा—

शूपाकमिव नेचेत लोके विप्रमवैष्णवम् ।
इति ।

शैवादेर्निन्दापि मिताक्षरायाम्—

शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिक नास्तिकान् ।
विकर्मस्थान् द्विजाभ्यूहान् सवासा जलमाविशेत् ॥

स्तान्दे—

हरे यथावयोर्भेदं न करोति महामतिः ।
शिवभक्तः स विज्ञेयो महापाशुपतस्य सः ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

कर्म्मसंस्काराणि विप्रं ब्रह्माहमितिवादिनम् ।

कर्णं ब्रह्मोभय भ्रष्टं विकर्णं त्वजेवरम् ॥
इत्यादिना ।

अथिष्ठसंहितायामपि—

सर्गादौ ब्राह्मणाः सृष्टा वैष्णवत्वेन चोदिताः ।
इतरेऽपि त्रयो वर्णा ब्रह्मणा विष्णुसेविना ॥
तस्माच्च वैष्णवाविप्राः प्रकृत्या हि जसत्तमाः ।
अवैष्णवत्वं विप्राणां महापातकं सम्प्रितम् ॥
इत्यादिना ।

वैष्णवशब्दोऽत्र संस्कारविशिष्टं वाचकः । यूपाहवनी-
कादिशब्दवत्—

वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्तो हि वैष्णवः ।
इति कालनिर्णये माधवाचार्योक्तेः ।
वैष्णवं द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
शङ्खचक्रादिभिर्वाह्यं मान्तरं वीतरागता ॥
इति पाद्योक्तेः ।

तस्माच्छ्रुति स्मृत्यागमादि सर्वप्रमाणं सिद्धत्वाद्वाह्यैः
शङ्खचक्रादि धारणं सर्वथा कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ॥

तत् प्रकारस्तु पाञ्चरात्रेऽभिहितः—

शयन्यां चैव बोधिन्यां दीक्षाकाले विशेषतः ।
तप्तशङ्खादिकं धार्यं विधानेन समन्वितम् ॥
सुपुण्यं शोभितं रम्यं वितानध्वजशोभितं ।

मण्डपे ह्यर्चयेद्देवं धूपैर्दीपैर्निवेदनैः ॥

आराधनं ततः कुर्याच्चक्रस्य परमात्मनः ।

स्वर्णेन कारयेच्चक्रं शङ्खं रौप्येण कारयेत् ॥

षट्कोणैश्च समायुक्तं षडक्षर समन्वितम् ।

मध्ये प्रणवसंयुक्तं वाङ्मे वसुदलैर्युतम् ॥

मूलमन्त्रेण संयुक्तमेतच्चक्रमिहोच्यते ।

मध्ये तद्बीजं संयुक्तं शङ्खं कुर्याद्विचक्षणः ॥

स्नाप्य * पञ्चामृतैः शुद्धै रक्ष्यं तत् पुरतोहरेः ।

ध्यात्वा सुदर्शनं तस्मिन् सहस्रारं महीजसम् ॥

कोटिसूर्यसमप्रख्यं तेजसा भुवनत्रये ।

षडक्षरेण मन्त्रेण † पूजयित्वाविधानतः ॥

जपं कुर्यात्ततः पञ्चाक्षतसाहस्रसंख्यया ।

षट् सहस्रं तु वा जप्त्वा पञ्चाक्षोमं समाचरेत् ॥

इषुमात्रं चतुर्दिक्षु गोमयेन सवारिणा ।

उपलिप्य स्थण्डिलं तु चतुरस्रं सुशोभनम् ॥

तन्मध्येऽग्निं प्रतिष्ठाप्य स्वष्ट्योक्तविधानतः ।

आग्न्य संस्कारपूर्वं तु इध्माधानं समाचरेत् ॥

आधारा वाग्यभागौ तु हुत्वा होमं (समा) चरेत् सुधीः ।

* स्नापयति चार्धं । समासं एव स्थण्डिलविधानात् ।

† सुदर्शनायनम एव रूपेण ।

अग्न आयूंषीति त्वचं * इन्द्रो ब्रह्मा त्वचं † तथा ॥
प्रजापते नेति ‡ त्वचं विश्वे देवा स इत्यृचम् § ।
त्वया वयं सधन्येति ॥ जुहुयात् प्रत्यृचं तथा ॥

* अग्न आयुएवि पवम आसुवीर्जमिधं च नः ।

आरं बाधस्य दृष्टुनाम् । ३८

पुनन् मा देवजनाः पुनन् मनसा धियः ।

पुनन् विश्वा भूतानि ज्ञातवन्दः पुनोहि माम् ॥ ३८

परिवर्षेण पुनोहि मा युक्तेषु देव दीयत ।

अग्ने क्रत्वा क्रतुएरनु ॥ —इति ४०म. १८प. यजुः ।

† इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिर्बिन्द्रः पुरु पुरुहूतः ।

महान् महोभिः ग्रीचीभिः ॥ ७

स कस्यः स इव्यः सत्यः सत्वा तु विकृन्तिः ।

एकचित् सन्नभि भूतिः ॥ ८

तमर्केभि सं मामभि सं गायत्रे यर्वणयः ।

इन्द्र वईन्ति क्षितयः ॥ ८सृक्. म८. मृ१६ ।

‡ प्रजापते नत्वदेताव्यव्या विश्वा ज्ञातानि परितावभूव ।

यत कामासं जहमसन्नां अम्न वय स्याम पतयो रयीषाम् ॥

—इति १०म. १७१म. १०सृक् ।

§ विश्वं देवास आगत यणुता न इम इवम् ।

एत वईं निषीदत ।

उपयाम गृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्वादिवंभ्यः ।

एव ते योनि विन्नेभ्यस्वादिवंभ्यः ॥ ७प. ३४म. यजुः ।

त्वया वय सधन्य कीता सव प्रर्वाण्यवाम वाजान् ।

उभा जमा मृदया मत्य ताने ऽनृदया क्व अजयाक ॥

पश्चात् वेष्टावैः सूक्त मन्त्रैर्विष्णुप्रथाशकैः ।
 पवित्रं त इति * द्वाभ्यामृग्भ्यां होमं समाचरेत् ॥
 विश्वोरराट् मसि † च ये देवा इति च त्रिभिः ‡ ।
 एव माग्येन होतव्यं मन्त्रैः प्रणवपूर्वकैः ॥
 पश्चात् सुदर्शनं तस्मिन् शङ्खं वाग्मी विनिक्षिपेत् ।
 दक्षिणं च भुजं पूर्वं चक्रेण प्रतपेत्ततः ॥
 वामं संप्रतपेत् पश्चाच्छङ्खेनैव द्विजोत्तमः ।
 शीतोदके विनिक्षिप्य पूजयेत् सुसमाहितः ॥

* पवित्रं ते विततं ब्रह्मण्यते प्रभुर्गामाक्षि पर्येषि विभूतः ।
 अतप्रतनूर्जतदामो अमृते यताम इव हन्त सत् समावृत ॥
 तपोऽपवित्रं वितत दिवस्पदे शीचनो अस्म तनवो व्यस्त्रिरम् ।
 अवन्त्यस्य पवीतार माग्नवो दिवस्पृष्ट मधितिष्ठन्ति तेजसा ॥
 —इति ८म. ८१त. २२त.

† विश्वोरराट् मसि विश्वोःत्रमुष्टः ।
 विश्वोः कूरसि । विश्वोर्भुवोऽसि ।
 वेष्टावै मसि विष्टावै त्वा ॥ ५५. २१म. वज्रः ।
 ‡ ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञिवानां सवत्सरोच सुप भानमासते ।
 अहुतादो हविषो यज्ञे अहिन् स्रगं पिबन्तु मधुनी हृतस्य ॥ १२ ।
 ये देवा देवेभ्यश्च देवत्व मायन् ये ब्रह्मणः पुर एतारी अस्म ।
 येभ्यो न ऋते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न इक्षिन्वा अचिक्षुषु ॥ १४ ।
 प्राचदा अपानदा व्यानदा वर्योदा वरिवोदाः ।
 अन्वाऽने अकतपन्त देतवः पावको अकम्भ जिषी भव ॥

ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमं शेषं समापयेत् ।
 एवं यो विभ्रयाद् भक्त्या शङ्खचक्रादि वैष्णवः ॥
 संसाररोगात् सम्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 इति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
 शङ्खचक्रादिधारणविधानं समाप्तम् ॥

अथ आषाढ शुक्लद्वादश्यां विशेषो भविष्ये—

आभा कासु सिते पक्षे मैत्रयवण रेवती ।
 सङ्गमे नैव भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥
 अस्यार्थः । आषाढ भाद्रपद कार्तिक द्वादशीषु चतुराधा
 श्रवणा रेवतीभिः क्रमेण योगे सति तत्र पारणं न कुर्यादिति ।
 अत्रविशेषोविष्णुधर्म—
 मैत्रायणपादे स्वपितृहविष्णुः
 पौष्णायणपादे प्रतिबोधमेति ।
 श्रुतेषु मध्ये परिवर्त्तमेति
 सुप्ति प्रबोध परिवर्त्तनमेव वर्ज्यम् । इति ।

अत्रैव विष्णुशयनोत्सव उक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे—

एकादश्यां तु शुक्लाया माषादे भगवान् हरिः ।

भुजङ्ग शयने श्येते क्षीरार्णवजले सदा ॥

इति ।

स्कान्दे तु द्वादश्यामुक्तः—

आभाकाद्येषु मासेषु मिथुने माधवस्य च ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्वापावर्त्तनोत्सवः ॥

तथा—

द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाका सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम् ॥

इति ।

बाराहे च—

द्वादशीति पारणाहोपलक्ष(णम्) कम् ।

पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन् वादयन् मुहुः ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

अत्र एकादशीद्वादश्योर्देशभेदेन व्यवसादृष्ट्या ।

अयमुत्सवो मलमासे सति न कार्यः ।

ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्जयेत् ॥

इति कालादर्शोक्तेः ।

यत्तु—

एकादश्यां तु गृह्णीयात् संक्रान्ती कर्कटस्य च ।

आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियाम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं चातुर्मास्य व्रतविभाषकं । तत् मन्त्र-
शास्त्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।

मिथुनस्थो यदाभानु रमावस्था इयं स्पृशेत् ।

हिराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपितृकर्मके ॥

इति हेमाद्रौ मोहचूडोक्तेः ।

अत्रैव चातुर्मास्यव्रतारम्भ उक्तो महाभारते—

आषाढस्य सितेपक्षे एकादश्या मुपोषितः ।

चातुर्मास्य व्रतं कुर्याद् यत् किञ्चिन्नियतो नरः ॥

इति ।

नित्यत्वमुक्तं तत्रैव—

वार्षिकांश्चतुरो मासान् वाहयेत् केनचिन्नरः ।

व्रतेन नोचेदाप्नोति किञ्चिद्वं वक्षरोद्भवम् ।

असम्भवे तुलार्केऽपि कर्त्तव्यं तत् प्रयत्नतः ॥

इति ।

इदं शुक्रास्तादावपि आरम्भं पूर्वं चेत् कार्यम् ।

न शेषं न मौष्णं च शुक्रगुर्वीर्नवा तिथेः ।

सुष्ठुत्वं चिन्तयेदादौ चातुर्मास्य विधौ नरः ॥

इति हृदगाग्नीः ।

प्रथमारम्भस्तु न भवत्येव—

आरम्भे दूषणं नास्ति अनारम्भे तु दूषणम् ।

इति विष्णुस्मृतेः ।

अशौचेऽपि एवमेव—

अशुचिर्वा शुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

व्रतमेतन्नरः कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति स्नानोक्तेः । एतच्च प्रतिवत्सरं कार्यम् ।

प्रतिवर्षं च यः कुर्याद्देवं वै संस्मरन् हरिम् ।

देहान्ते ऽतिप्रदीप्तेन विमानेनार्कवर्चसा ।

मोदते विष्णुलोकेऽसौ यावदाभूत संग्रहम् ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।

इदं विष्णुभक्तैस्तैरपि कार्यम् । नित्यत्वात् ।

शिवे वा भक्तिसंयुक्तो भानौ वा गणनायके ।

कृत्वा व्रतसिद्धं ब्रह्मन् यथोक्त फलभाग् भवेत् ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनाच्च ।

अथ हरिशयनोत्सवः ।

देवं संपूज्य विधि (ना) वदु यांममारोप्य भक्तितः ।

जलाशयं ततो नीत्वा कुर्याद्दे शयनं हरेः ॥

सुत्वा पुरुषसूक्तेन अश्वस्वपार इत्यपि ।

शेष पर्यङ्गवर्त्येऽस्मिन् फणामणि विभूषिते ॥

श्वेतद्वीपान्तरे देव कुब निद्रां जगत्पते ।

इति मन्त्रेण तं देवं स्थापयित्वा प्रपूज्य च ।

श्वेतद्वीपे भोगिनाथे योगनाथे स्थिते त्वयि ॥

चातुर्मास्य व्रतेऽनुष्ठां देहि लक्ष्मीपते मम ।

सद्भागुष्मां यद्वहस्त इमं मन्त्रं मुदीरयेत् ॥

इति रामार्चनचन्द्रिकायाम् ।

व्रतग्रहणप्रकारस्तु हेमाद्रौ भविष्ये—

महापूजां ततः कुर्याद्देवदेवस्य चक्रिणः ।

जाती कुसुममालाभिर्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।

विवुद्धे च विबुध्येत प्रसन्नो मे भवायुत ॥

एवं तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः ।

प्रभाषेताग्रतोविष्णोः कृताञ्जलिपुटस्तथा ॥

चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।

इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु केशव ॥

इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।

निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसादात्तव केशव ॥

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।

तदेदं पूर्णतां यातु त्वत् प्रसादाद्रुमापते ॥

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्वेष्ट्यहं म्रिये ।

तस्ये भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जगद्गण ॥

इति ।

अथ व्रतविशेष उक्तो भार्गवार्चनचन्द्रिकायां भविष्ये—

श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा ।

दुग्धमाश्रयुजे मामि कार्तिके द्विदशं त्यजेत् ॥ इति ।

स्नानेऽपि—

चत्वार्येतानि नित्यानि चतुराश्रमवर्त्ति (वर्षि) नाम् ।
 प्रथमे मासि कर्त्तव्यं नित्यं शाकव्रतं नरैः ॥
 द्वितीये मासि कर्त्तव्यं दधिव्रतमनुत्तमम् ।
 पयोव्रतं तृतीये तु चतुर्थे तु निशामय ॥
 द्विदलं बहुबीजं च हन्ताकं चैव वर्जयेत् ।
 नित्यान्येतानि विप्रेन्द्र व्रतान्याहु र्मनीषिणः ॥
 जम्बीरं राजमाषांश्च मूलकं रक्तमूलकम् ।
 कुष्माण्डमिक्षुदण्डं च चातुर्मास्ये त्यजेद्बुधः ॥
 विशेषाद्दरीं धात्रीं कुष्माण्डं तिलं (नी)र्लीं त्यजेत् ।
 जीर्णं धात्रीफलं ग्राह्यं तत्रि कायस्य शोधनम् * ॥

तीर्थ सौख्येऽपि—

वार्षिकांश्चतुरोमासान् प्रसुप्ते वै जनार्दने ।
 मच्चखट्वादि शयनं वर्जयेद् भक्तिमात्सरः ॥
 अनृतौ वर्जयेद् भार्यां मांसं मधु परीदनम् ।
 पटोलं मूलकं चैव हन्ताकं च न भक्षयेत् ॥
 अभर्ष्य वर्जयेद्दूरान् मसूरं सितसर्षपम् ।
 राजमाषान् कुलित्यांश्च आशुधान्यं च वर्जयेत् ॥
 शाकं दधि पयो माषाञ्छ्रावणादिषु (वर्जयेत्) संत्यजेत् ।
 अत्र शक्यते अशितु मनेनेति शाक इति व्युत्पत्तौ सूपादे-

* कश्चित् कायशोधनम् इति निबन्धसिद्धौ पाठः ।

रपि त्यागापत्ते र्योगरुढत्वेन * शाकस्य दशविधत्वं ज्ञेयम् ।

तदाह कोशकारः—

मूलपत्र करीराग्र फलकाण्डाधिरुढकाः ।

त्वक् पुष्पं कवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥

इति ।

मूल मार्द्रकादि । पत्रं प्रसिद्धं । करीरं वंशाक्षुरः । अग्रं
नवपत्रवरूपं । अधिरुढं मङ्गुररूपं । अन्यत् स्रष्टम् ।

आचारदीपेऽपि—

हस्ताकंच कलिङ्गं च विख्यौदुम्बरभिस्सटाः † ।

उदरे यस्य जीर्यन्ति तस्य दूरतरोहरिः ॥

अपरार्कदेवसः—

ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यं मामिषवर्जनम् ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥

आमिषाणि पाप्मे—

प्राण्यङ्गचूर्णं चर्माम्बु जम्बीरं बीजपूरकम् ।

अयश्नशिष्टं माषादि यद्विशोरनिवेदितम् ।

दग्धं मन्त्रं मसूरंच मांसं चेत्यष्टधाऽऽमिषम् ॥

* योगरुढं बलीयसादिति भावः ।

† वस्तुतस्तु तत्तत् कालोद्भवाः शाका वञ्चनीयाः प्रयवतः । इति वचनान्
तत्तत् कालोद्भवानामेव निषेधः । अथ तत्तत् कालोद्भव आतीयत्वं विवक्षितं
तेन आतपादिशोषितानां वपान्तरोद्भवानामपि निषेध इति कल्पनाकरः ।

; भिस्सटा दग्धमन्त्रम् ।

अन्यथापि—

गोच्छागी महिषो क्षीरादन्य दुग्धादि चामिवम् ।
धान्ये मसूरिकाः प्रोक्ता अन्नं पर्युषितं तथा ॥
द्विजक्रीतारसाः सर्वे लवणं (भूमिजं) कृत्रिमं तथा ।
तान्नपात्रस्थितं गव्यं जलं पक्कलसंस्थितम् ।
आत्मार्यं पाचितं चान्न मामिवं तत् स्मृतं बुधैः ॥

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

चतुर्विंशति मासेषु हविष्याग्नी न दोषभाक् ।
हन्ताकं सन्धितं चैव सुप्ते देवेविवर्जयेत् ॥
सन्धितं वत्सान्तर प्रसृत गवादि दुग्धं । लवणं शाकं चेत्यन्ये ।
हविष्य मुक्तं भविष्ये ।

हैमन्तिकं सिताऽस्त्रिकं धान्यं मुद्गास्तिलायवाः ।
कलाय कङ्गुनौवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥
षष्टिका कालशाकं च मूलकं केसुकेतरत् ।
कन्दं सैन्धव सामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषौ ॥
पयोऽनुवृत सारं च पनसाम्न हरीतकी ।
पिप्पली जीरकं चैव नागरङ्गं च तिलिङ्गी ॥
कदली लवली धात्री फलान्यगुड मैक्षवम् ।
अतैलपक्कं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥

अथ अस्त्रिकधान्य मित्यभिधानादन्यत्रस्त्रिकधान्ये न दोषः

वत्सान्तराण्युक्तानि हेमाद्रौ भविष्ये —

स्त्री वा नरो वा मङ्गलो धर्मार्थं सुहृद्व्रतः ।

गृहीयान्नियमानेतान् दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 तेषां फलानि वक्ष्यामि तत् कर्तृणां पृथक् पृथक् ।
 मधु (मिष्ट) स्वरौ भवेद्राजन् पुरुषोगुहवर्जनात् ॥
 तैलस्य वर्जनं कृत्वा सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
 योगाभ्यासी भवेद् यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ॥
 ताम्बूल वर्जनाद् भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ।
 घृतत्यागेन लावण्यं सर्वस्निग्धं तनुर्भवेत् ॥
 शाक पचाशनाद् भोगी अपक्वादोऽमलो भवेत् ।
 भूमौ प्रस्तरशायी च विप्रो मुनिवरो भवेत् ॥
 एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते ।
 धारणास्त्रसुरोक्तां च गङ्गास्नानं फलं लभेत् ॥
 मौनव्रती भवेद् यस्तु तस्याश्चाऽस्त्वलिता भवेत् ।
 भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् ॥
 प्रदक्षिणं शतं यस्तु करोति स्तुतिं पाठकः ।
 हंसयुक्तविमानेन स हि विष्णु पदं व्रजेत् ॥
 अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धर्मान् शेषतः ।
 षष्ठान्नकालं भोक्ता च कल्पस्थायी भवेद्दिवि ॥
 पर्षेषु यो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ।
 गुहवर्जिनो दद्यात्तत् पूर्णं ताम्रं भाजनम् ॥
 सहिरस्यं वृषत्रेह लवणस्याप्ययं विधिः * ।

* एषां व्रतानां समाप्तौ कर्त्तव्यां दानानि एकमक्षत्रते दद्यात् संपुण्यं
 भुङ्क्ष्यात् । नक्तो वस्त्रयुगलम् । एकान्तरोपवासे नीः । भुञ्जन्ति व्रज्या ।

सुप्तेदेवेतु यो विष्णोः शिवस्त्राङ्गन मर्चयेत् ॥
 पञ्चवर्षेसु योनित्यं स्वस्तिकैः पञ्चकैस्तथा ।
 स याति रुद्रलोकं हि गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥

भार्गवार्चनेतु —

शयनी बोधनीमध्ये शमी दूर्वापमार्गकैः ।
 भृङ्गराजेन देवांस्तु नार्चयेत् कदाचन ।
 नखलोमादिकानां तु धारणं कर्मसाधनम् ॥
 इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि —

एकान्तरं द्वागन्तरं वा कुर्यान् मासोपवासकम् ।
 अनोदनं फलाहारं नक्तव्रतं मथापि वा ॥
 इति ।

ब्रह्मवैवर्ते —

लवणं वर्जयेद् यस्तु चातुर्मास्ये द्विजोत्तमः ।
 दत्त्वाऽनु दक्षिणां हेम लवणं च द्विजातये ।

बहुकायभोजने गौः । ब्रीहिगोधूमादि त्वानि हेमब्रीह्यादि । कृच्छ्रे
 गोयुगम् । ब्राह्मणे गौः । पयोव्रते दक्षिणं च । व्रतव्रतेषु
 वासी गोश्च । ब्रह्मचर्ये स्वर्णमूर्तिः । ताम्बूलव्रते वज्रयुगम् । मीमे
 व्रतकुम्भोवज्रयुगं च दद्यात् । देवाये रक्तमालिकाकरणे धेनु हेम
 पद्मं च । दीपिकाव्रते दीपिका वासीयुगं च । भूमिभोजने पद्मं
 भोजने च काष्ठं पात्रं गोश्च । चतुष्पददीपदाने गोवासी च गोवधौ ।
 प्रदक्षिणव्रते वक्त्रं । चतुर्वर्तेषु स्वर्णं गोश्च दद्याद्वीजं हेमादौ चत्वारि ।

व्रतान्ते च प्रदातव्या चयारितनया शुभा ॥
चयारितनया धेनुः । एवमन्यान्वपि व्रतानि शक्तिः कार्याणि ।
व्रतारधिकारिणो भविष्ये —

अनम्यसु ये विप्रा स्तेषां श्रेयोविधीयते ।
अपोपवासनियमैर्गर्नादानैस्तथा नृप ॥
इति ।

अनम्य यद्वयं तेषां सवश्यं कर्त्तव्यता प्रतिपादनाय नखितर
निरासाय ।

आहिताग्निरनम्यिर्वा यज्ञदान व्रतादिकम् ।
शूद्रोवर्षचतुर्थोऽपि वर्षत्वात् कर्त्तुं मर्हति ॥
वेद मन्त्र स्वधास्वाहा वषट् कारादिभिर्विना ।
अथ स्त्रीणामपि अधिकारः ।

इति विष्णुधर्म्यं विशेषोक्तेः ।
भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा ।
इति कात्यायन स्मृतेः ।

यत्तु स्कान्दे —

नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
भर्तृशूद्रयैवेह लोकानिष्टान् व्रजन्ति ताः ॥
तद् भर्त्सननुष्ठाविषयमिति निबन्धकाराः ।
नूतन व्रतारम्भे कालसु रत्नमाशायामभिहितः ।
सोमसौम्यं गुह्यशुक्रवासराः
सर्वकर्मसु (नितान्त) भवन्ति सिद्धिदाः ॥

भानु भौम शनिवासरिषु न
 प्रोक्तमेव खलु कर्म सिध्यति ॥
 विरुद्धसंज्ञा इह ये च योगा स्तेषामनिष्टः खलु पाद आद्यः ।
 सवैधृतिसु व्यतिपातनामा सर्वोऽप्यनिष्टः परिचस्य चार्द्धम् ॥
 तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्ज व्याघात संज्ञे नव पञ्च शूले ।
 गण्डेऽतिगण्डे च षडेव नाद्यः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥
 न सिद्धि मायाति कृतं च विद्यां विवारिघातादिकमत्रसिद्धम् ।
 व्यवहार समुच्चये चतुर्विधे उक्तः—

सर्पिणीतु सिते पक्षे कृष्णे चैव तु वृश्चिकी ।
 सर्पिण्यास्तु मुखं त्याज्यं वृश्चिक्याः पुच्छमेव च ॥
 माधवीये तु—

विष्टि र्यदाहनि तिथेरपरार्द्धजाता
 पूर्वार्द्धजा निशि तदा शुभदा च पुच्छे ॥

ब्रह्मयामलेऽपि—

दिनभद्रा यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा ।
 न त्याज्या शुभकार्येषु प्रादुरेवं पुरातनाः ॥
 इति ।

तिथि माह सत्यव्रतः—

उदयस्था तिथि र्या हि न भवेद्दिनमध्यभाक् ।
 सा खण्डा न व्रतानां स्वादारभ्य समापनम् ॥
 तथेति शेषः ।

इति ।

देवस्तः—

अभुक्ता प्रातराहारं खात्वाऽऽचम्य समाहितः ।

सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥

व्रतान्ते कार्यमुक्त माम्नेये—

खात्वा व्रतवता सर्वव्रतेषु व्रतमूर्त्तयः ।

पूज्याः सुवर्णं मथ्याद्याः * शक्त्या वै भूमिशायिना ॥

अपोहोमश्च सामान्यं व्रतान्ते दानमेव च ।

चतुर्विं(श)शा द्वादश वा पञ्च वा त्रय एव वा ।

विप्राः पूज्या यथाशक्ति तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

इति ।

अत्र विप्रा इति पुंलिङ्गनिर्देशात् पुरुषा एव भोज्याः । न तु स्त्रियः । विरूपैकशेषस्य प्रमाणान्तरं विना अयुक्तत्वात् । एवं सहस्रभोजनादावपि ज्ञेयम् । एतेन एकस्य ब्राह्मणस्य आहृत्या भोजनमपि परास्तम् । बहुत्वस्य एकपदश्रुत्या ब्राह्मणान्वितत्वेन भोजनान्वयाभावादिति पार्थसारथि मित्राः ।

भविष्ये—

अनुक्तद्रव्यं तत् संख्या देवता प्रतिमा नृप ।

सौवर्णीं राजतीं ताम्रां वृक्षजां मार्त्तिकीं तथा ॥

चित्तजां पिष्टलेपोत्थां निजवित्तानुरूपतः ।

आमाषात् पलपर्यन्तं कर्त्तव्या शक्तिवर्जितैः ॥

शक्तिवर्जितै रशक्तैरित्यर्थः ।

उद्यापनानुक्तौ नन्दिपुराणे विशेषोऽभिहितः ।

कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ यदुदीरितम् ।

उद्यापनं विना यस्तु तद्भूतं निष्फलं भवेत् ।

यदि चोद्यापनं नोक्तं व्रतानुगुणतश्चरेत् ॥

वित्तानुसारतोदद्यादनुक्तोद्यापने व्रते ।

गांचैव काञ्चनं दद्याद्भूतस्य परिपूर्त्तये ॥

अथक्तौ तु नारदीये—

सर्वेषा मय्यलाभेतु यथोक्तकरणं विना ।

विप्रवाक्यं स्मृतं शुद्धं व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥

हृद्या विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः (शुभं) प्रिये ।

अदत्त्वा दक्षिणां पापः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

भारते—

व्रतोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणा ।

सर्वत्र तु मयोद्दिष्टा मूमिर्गावोऽथ काञ्चनम् ॥

शिवनेचोद्भवं यस्मात् सर्वत्र पितृवक्त्रभे ।

अमङ्गलं तद्यत्नेन दैवकार्येषु वर्जयेत् ॥

व्रतिना पराङ्गं वर्ज्यमित्युक्तं देवीपुराणे ।

व्रते च तीर्थेऽध्ययने आद्येऽपि च विशेषतः ।

पराङ्गभोजनादेवि यस्याङ्गं तस्य तत् फलम् ॥

इदमपि यतिब्रह्मचारिभ्यतिरेकेण । तयोः पाकनिषेधात् ।

तदुक्तमग्नेये—

नित्यस्नायी मिताहारो गुरुदेवद्विजार्चकः ।
 चारं चौद्रं च लवणं मधुमांसानि वर्जयेत् ॥
 तिलमुद्गाहते शैव्यं श (स) स्ये गोधूमकोद्रवी ।
 धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैक्षवम् ।
 खिलधान्यं तथा पण्यं मेघ चारगणः स्मृतः ॥
 इति ।

गृहीतव्रतत्यागे छागलेयः—

पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काम मोहितः ।
 जीवन् भवति चण्डालो मृतः स्वाचाभिजायते ॥

तत् प्रायश्चित्तमुक्तं गारुडे—

क्रोधाक्लोभात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो भवेद् यदि ।
 दिनत्रयं न भुञ्जीत मुण्डनं शिरसोऽथवा ॥

इति प्रायश्चित्तोक्ते रतिक्रान्त व्रतानुष्ठानं कालान्तरे नास्तीति
 गम्यते । इदं प्रायश्चित्तं शक्तपरम् । अशक्तस्य तु
 हेमाद्री—

उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।
 तावदनादि वा दद्याच्छक्तश्चेद्विगुणं तदा ॥
 सहस्रं सन्नितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
 कुर्याद्वादश संख्याकान् यथाशक्त्वातुरीजरः ॥

अपरार्के देवलः—

ब्रह्मचर्यं तथा गौचं सत्त्वं मामिषवर्जनम् ।

व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीतिनिश्चयः ॥

मात्स्ये—

तस्मात् कृतोपवासेन स्नान मभ्यङ्ग पूर्वकम् ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं तत् परं नृप ॥

अन्येऽपि व्रतनियमास्तत्र तत्र वक्ष्यन्ते ।

स्त्रीव्रते विमेषो हेमाद्रौ —

गन्धालङ्कार ताम्बूलं पुष्पमालानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्येत दन्तधावन मञ्जनम् ।

विधवा पतिमार्गेण कुमारी वा यदृच्छया ॥

इति ।

विष्णुधर्मो—

समस्तेषूपवासेषु पुमान् वाय सुवासिनी ।

धारयेद्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानिच ।

विधवा शुक्लवसन मेकमेवहि धारयेत् ॥

मनुरपि—

पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावन मञ्जनम् ॥ इति ।

यद्यपीदं सर्वोपवासविषयत्वेन प्रतीयते । तथापि सौभाग्यार्थक
नवरात्राद्युपवासविषयम् । नत्वेकादश्याद्युपवास विषयम् ।

असंकुञ्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूलभक्षणात् ।

उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च सैद्युनात् ॥

इति देवलेन तन्निषेधात् ।

यत्तु हरिवंशे काम्य व्रतेऽपि तन्निषेध उक्तः—

अस्नानं रोचनं चैव गन्धं सुमनसं स्तथा ।

व्रते चैवोपवासेच नित्यं मेव विवर्जयेत् ॥

इति ।

तत्तु तत्रोक्तं पुण्यक व्रतमात्रविषयम् । न तु सर्वविषयम् ।
पूर्वोक्तं वचनविरोधादिति मदनरत्ने उक्तम् ।

शिवधर्मो—

दानव्रतानि नियमा ज्ञानं ध्यानं तपोजपः ।

यत्नेनापि कृतं सर्वं क्रुद्धस्य तु हथाभवेत् ॥

अत्रविशेषो हेमाद्रौ पाद्ये—

गर्भिणी सूतिकादिषु कुमारी वायरीगिणी ।

यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयत्ना स्वयम् ॥

इति ।

पुंसोऽप्येवं । लिङ्गस्य अविवक्षितत्वात् । तेन यस्मिन् व्रते
यत् पूजादि विहितं तदन्येन कारयेत् । शरीरमावसाध्यनियमा-
स्तु स्वयं कुर्यादिति । हेमाद्रिरेवं व्याख्यातवान् ।

माधवाचार्यस्तु—

काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनं विवर्जितम् ॥

इत्युक्तवान् । एवं रजस्वलाया अपि ।

प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां चेद्रजो भवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ॥
इति सत्यव्रतोक्तेः ।

प्रतिनिधीनाह पैठीनसिः—

अन्तरातु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् ।
भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद् भार्यायाश्च पतिर्व्रतम् ।
असामर्थ्ये पर स्त्राभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥

स्कान्देऽपि —

पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं वा नियोजयेत् ॥

कात्यायनः—

पितृ मातृ पति भ्रातृगुर्वर्थे च विशेषतः ।
उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥

प्रभासखण्डेऽपि—

भर्ता पुत्रः पुरोधाश्च भ्राता पत्नी सखापिवा ।
यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ।
एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत् ॥
इदं सर्व्ववर्षं साधारणं । अविशेषात् ।

अत्रविशेष माह चिकाण्डमण्डनः—

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिकेच सः ।
काम्ये चो(षू) पक्षमा दूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ॥
न स्वात् प्रतिनिधिं मन्त्र स्वामि देवान्नि कार्य्येषु ।
स देशकालयो नास्ति नारचे रन्निरेव सः ॥ इति ।

अथ व्रतादि सन्निपाते निर्णयः—

तत्र तिथिद्वयसन्निपाते तत्रतत्रोक्तं दानहोमादि क्रमेण अनु-
ष्ठेयं । अविरोधात् ।

यत्र तु नैकैक भक्तादौ विरोध व्रतादौ (त्वे) एकं स्वयं कृत्वा
द्वितीयं भार्यादिना कारयेत् । इति माधवाचार्य्य आह ।

यत्र तु शिवरात्र्यादौ तिथिमध्ये पारणाय अग्निभोजनं
विहितम् ।

भूताष्टम्योर्दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वाच पर्वणि ।

एकादश्या महोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति भोजन निषेधश्च प्राप्तः । तत्र पारणस्य वैधत्वाद्वैव
भोजनं कार्य्यं निषेधस्य रागप्राप्त भोजनपरत्वात् । विधिप्राप्ते
निषेधानवकाशात् । अग्नाषोमोयादिवत् ।

एव सष्टम्यादिनक्तव्रते संक्रान्ति रविवारादि संपातेऽपि नक्त
भोजनमेव स्यात् ।

यत्र पुनरष्टम्यादौ दिवा भुक्तिनिषेधः सूत्रैव संक्रान्त्यादौ सति
रात्रि भुक्तिनिषेध इति निषेधद्वयं प्राप्तम् । तत्र उपवास एव
स्यात् । तत्रापि पुत्रिणो गृहस्थस्य उपवासनिषेधात् किञ्चिद् भक्षणं
भवति ।

उपवासनिषेधे तु किञ्चिद् भक्षणं प्रकल्पयेत् ।

इति स्मृतेः । तथा चान्द्रायण व्रतमध्ये एकादश्यादौ तु भुक्तिः
कार्या । चान्द्रायणस्य काम्यत्वेन नित्यबाधकत्वात् ।

अथ केचित् । चान्द्रायणादि व्रतमध्ये एकादश्यादौ प्राप्ते उप-
वास एव कार्यः । एकादशीदिन प्रासास्तु द्वादश्यां प्राज्ञाः ।

यथा कथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायण मथापरम् ॥

इति याज्ञवल्केन यथा कथञ्चिदित्युक्तत्वात् ।

काम्येषूपक्रमादूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः ।

इति त्रिकाण्डमण्डनवचनाच्च प्रतिनिदध्यादित्याहुः ।

एव मेकादश्या मेकान्तरोपवासादि पारणायां प्राप्तायां जल
पारणां कृत्वा उपवासः कार्यः । आपो वा अशित मनशितं च
इति तैत्तिरीय श्रुतेः । एवं द्वादश्यां मासोपवासश्चाहप्रदोषादिषु
प्राप्तेषु एव मेव ज्ञेय मित्युपरम्यते ।

आषाढ पौर्णमास्यां कोकिलाव्रतमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

आषाढ पौर्णमास्यां तु सन्ध्याकाले ह्युपस्थिते ।

सङ्कल्पयेन् मासमेकं श्रावणे प्रत्यहं त्वहम् ॥

स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्यं स्थिता सती ।

भोक्षामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयाम् ॥

इत्यादि । एतस्य नक्तव्रतत्वात् सायाह्नव्यापिनी तिथि र्ग्राह्या ।
अत्रैव च व्यासपूजा विहिता । पौर्णमास्या द्वितयदिने त्रिसुहर्त-
व्यापित्वे परैव प्राज्ञा अन्यथा पूर्वैवेति ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

आषाढमासविधानानि ॥

अथ श्रावणमासविधानानि ।

—ॐ—

तत्र श्रावणशुक्लतृतीया मधुसूक्तवाण्या गुर्जरदेशे प्रसिद्धा ।

सा च परा ग्राह्येति दिवोदासनिवन्धे ।

श्रावण शुक्लचतुर्थी तु गणेशव्रते पूर्वविद्मैव ग्राह्या ।

मातृविद्मो गणेश्वर इति स्मृतेः ।

श्रावण शुक्लपञ्चमी सर्पपूजादौ परैव ।

पञ्चमी नागपूजायां ग्राह्या षष्ठी समन्विता ।

तस्यां तु तोषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

भविष्ये—

श्रावणेमासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षेनराधिप ।

हारस्त्रोभयतोलेख्यागोमयेन विषोऽखणाः ॥

मात्स्येऽपि—

नागाद्यैव तु कर्त्तव्याः खड्गखेटकधारिणः ।

अर्द्धं सर्पाकृति स्तेपां नाभे रुद्धं तु पौरुषी ॥

फणाय मूर्द्धि कर्त्तव्या द्विजिह्वावहवोऽसमाः ।

कृत्वा वा कौडुमान्नागान् गोधूमैः पयसार्चयेत् ॥

पूजयेद्विधिवद्दीर दधिदूर्वाङ्गुरैः कुशैः ।

गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

ये तान् वै पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।
न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ॥

इति ।

श्रावण शुक्लद्वादश्यां हरेः पवित्रारोपणं मुक्तं हेमाद्रौ विष्णु-
रहस्ये—

श्रावणस्य सितेपक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे ।
द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
द्वादश्यां श्रावणे वापि पञ्चम्यामथवा त्रिजैः ।
आनुकूल्येषु कर्त्तव्यं पञ्चदश्यामथापि वा ॥

इति ।

हरस्य तु कालोत्तरे—

आषाढान्ते चतुर्दश्यां नभस्यनभसोऽस्तथा ।
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पञ्चयोऽभयोः समम् ॥

इति ।

तत् प्रकारस्तु दीपिकादौ—

गोदोहान्तरिते काले पूर्वेषुर्वाधिवासनम् ।

इति ।

अत्र गौणकालो रामार्चनचन्द्रिकायाम्—

पवित्रारोपणं विघ्नाच्छ्रावणे न भवेद् यदि ।
कार्तिक्यवधिशुक्रास्ते कर्त्तव्यमिति नारदः ॥
हेम रौप्य ताम्रक्षौमैः सूचैः कौशेय पद्मजैः ।
कुशैः काशैश्च कार्पासैर्ब्राह्मण्याकर्त्तितैः शुभैः ॥

कृत्वा त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणीकृत्यशोधयेत् ।
 तत्रोत्तमं पवित्रं तु षष्ट्या सहस्रतैस्त्रिभिः ॥
 सप्तत्यासहितं द्वाभ्यां शताभ्यां मध्यमं स्मृतम् ।
 साशोतिना शतनापि कनिष्ठं तत् समाचरेत् ॥
 साधारणं पवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः समाचरेत् ।
 उत्तमं तु शतप्रत्य पञ्चाशद् प्रत्य मध्यमम् ॥
 कनिष्ठं तु पवित्रं स्यात् षट्त्रिंशद् प्रत्यशोभनम् ।
 षट्त्रिंशच्च चतुर्विंशं द्वादशेति च केचन ।
 चतुर्विंशं द्वादशाष्टाविद्येके मुनयो विदुः ॥

विष्णुरहस्ये तु प्रकारान्तरमुक्तम् —

अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशदेव वा ।
 सप्तविंशति मे (रे) वाथ ज्येष्ठमध्यकनीयसम् ॥
 अधमं नाभिमात्रं स्यादूर्ध्वमात्रं तु मध्यमम् ।
 उत्तमं वै जानुमात्रं * प्रतिमायां निगद्यते ॥

शिवपवित्रं तु शैवागमे —

एकाशोत्थायवा सूत्रैः स्त्रिंशतावाष्टयुक्तया ।
 पञ्चाशता वा कर्त्तव्यं तुल्यप्रत्यान्तरालकम् ।
 द्वादशाङ्गुलमानर्धनि व्यासादष्टाङ्गुलानि वा ॥
 लिङ्गविस्तारमानानि चतुरङ्गुलकानि वा ।

अधिकारिणोऽपि तत्रैवोक्ताः —

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य स्थाया स्त्री गूढ एवच ।

* प्रत्यक्षतो जानुमात्रमिति निर्णयमिह ।

स्वधर्मावस्थिताः सर्वे भक्त्याकुर्युः पवित्रकम् ॥
 अतो देवेति * मन्त्रेण द्विजो विष्णौ निवेदयेत् ।
 शूद्रस्य मूलमन्त्रोवा येन वा पूजयेद्धरिम् ॥
 इति ।

एतच्च नित्यम्—

न करोति विधानेन पवित्रारोपणं तु यः ।
 तस्य वात्सरिकी पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥
 तस्माद् भक्तिसमायुक्तै र्नरै र्विष्णुपरायणैः ।
 वर्षे वर्षे प्रकर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः ॥
 इति तत्रैवोक्तेः ।

देवताविशेषे तिथयोऽपि तत्रैव—

धनदश्च रमा गौरी गणेशः सोमराड् शुद्धः ।
 भास्करश्चण्डिकाऽम्बाश्च वासुकिश्च तथर्षयः ॥
 चक्रपाणिर्ह्यनङ्गश्च शिवो ब्रह्मा तथैवच ।
 प्रतिपत् प्रभृतिष्वेताः पूज्यास्तिथिषु देवताः ।
 यथोक्ताः शुक्लपक्षे तु तिथयः श्रावणस्य च ॥
 इति ।

उक्ततिथ्यसम्भवे हेमाद्रिः—

चतुर्दश्या मथाष्टम्यां सर्वसाधारणं (दिनम्) तु तत् ।
 इति ।

* अतो देवा अवन गी यतो विष्णुर्विचक्रमे । प्रथिव्याः सप्त धामभिः ॥

तथा—

मासपञ्चमहोरात्रं चिरात्रं धारयेत्तथा ।

दैवतं सूत्रसन्दर्भं देशकालविवक्षया ॥

इति ।

एतदकरणे प्रायश्चित्तमप्युक्तम्—

पवित्रारोपणं काले न करोति कथञ्चन ।

तदाऽयुतं जपेन् मन्त्रं स्तोत्रं वापि समाहितः ॥

आवणं शुक्लचतुर्दशी पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

आवणं शुक्ल पञ्चदश्या मुपाकर्म कार्यम् ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः आव(णे)णं तैत्तिरोयकाः ।

बह्वृचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥

इति गार्ग्यः ।

औदयिकेऽपि पर्वणि विशेषः पाराशर माधवाये—

आवणी पौर्णमासी तु सङ्गवात् परतो यदि ।

तदैवौदयिकौ ग्राह्या नान्यथौदयिकौ भवेत् ॥

इति ।

कर्म पर्याप्तं चेत् परमेव पर्व इति सुदर्शन भाष्येऽपि ।

तैत्तिरोयथतिरिक्तं यजुर्वेदिनां पूर्ववति हेमाद्रिमदनपारि-

जातम् ।

हेमाद्री गोभिलः—

अध्यायानां मुपाकर्म कुर्यात् कालेऽपराह्निके ।

पूर्वाह्ने तु विसर्गः स्यादिति वेदविदोविदुः ॥

इदं तु सामगविषयम्—

भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वह्न एव तु ।

इति प्रचेतोवचना द्येषां पूर्वाह्न

एवेति कालनिर्णयदोषिकाकारः ।

पौर्णमास्या मत्तभवे पञ्चम्यादौ कार्यम् ।

अथातोऽध्यायोपाकर्मं ओषधोनां प्रादुर्भावे अवणेन श्रावणां
पौर्णमास्यां पञ्चम्यां हस्तेन वा इति कात्यायनसूत्रात् ।

श्रावणस्य विज्ञत्वे गार्ग्यः —

धनिष्ठामंयुते कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद् भवेत् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयं मुपाकरणं संज्ञितम् ॥

श्रावणे च यत् कर्म उत्तराषाढसंयुते ।

संवत्सरं कृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

इति ।

श्यासः —

उदयश्यापिनि त्वेव विष्णुवृत्ते घटिकाद्वयम् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यं मनस्तकम् ॥

इति ।

कात्यायनः —

अर्धरात्रादधस्ताच्चेत् संक्रान्तिर्दृष्टं तदा ।

उपाकर्मं न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत् ॥

इति ।

तथा—

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिसु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

यत्तु—

वौधायनसूत्रे श्रावण्यां पौर्णमास्या माषाण्यां वा उपाकर्मा
कर्त्तव्यमित्युक्तं । तत् प्रौढपद्यामपि दोषे माषाण्यां कार्यं
मित्येवं परम् ।

वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवी ।

उपाकर्मा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ॥

नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥

इति वृहस्पतिः ।

इदं सामगविषयम्—

सिंहे रवी तु पुष्यर्क्षे पूर्वाङ्गे विचरेद्विः * ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं स्वस्वछन्दसाम् ।

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥

इति गार्ग्योक्तेः ।

यमः—

अवृक्षीषधयस्तस्मिन् मासे तु न भवन्ति चेत् ।

* पुष्यं विचरेद्विः । अविचरे सहादिदोषहीने । विचरेद्विः इति

पाठस्तु अज्ञानकृत इति कमलाकरः ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते ॥

इति ।

इदं शुक्रास्तादावपि कार्यम्—

नित्येनैमित्तिके जाप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे ह्यस्तदोषो न विद्यते ॥

इति संग्रहोक्तेः । प्रथमारम्भसु न भवति ।

गुरुभार्गवयो मूर्ध्नि वात्ये वा वार्धकेऽपि वा ।

तथाऽधिमास संसर्प मलमासादिषु द्विजे ।

प्रथमोपाकृतिर्न स्यात् कृतं कर्म्म विनाशकम् ॥

इति कश्यपोक्तेः ।

वातः शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकं चैव वृद्धः ,

पञ्चादङ्गं त्रितयमुदितः पक्षमेन्द्रां क्रमेण ।

जीवो वृद्धः शिशुरपि तथा पक्षमान्ये शिशू तौ * ।

वृद्धौ प्रोक्तौ दिवसदशकं चापरैः सप्तरात्रम् ॥

एतच्च मलमासे न कार्यम् ।

उपाकर्म्मं तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पेटकम् ॥

इति ज्योतिः पराशरोक्तेः ।

एतच्च कर्म्म स्मार्त्तेऽग्नौ तदभावे लौकिकेऽग्नौ कार्यम् ।

अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तथोपासनवर्जिता ।

कर्मइयमिदं केचिन्नौकिकान्नो प्रकुर्वते ॥

इत्याश्वलायन कारिकोक्तेः ।

शिवहोमोऽपि आचार्यान्मौ स्यात्—

न स्वेऽन्नावग्य होमः स्यान्मुक्तैकां समिदाहुतिम् ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

एतच्च अध्यापनाग्निमत एव इति कर्काचार्यः । उत्सर्जन-
स्वायं गौणकालः—

पुण्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथवा ।

इति खादिरमृत्योक्तेः ।

मुख्यकालस्तु—

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकाया मयापिवा ।

इति याज्ञवल्क्योक्तः ।

पौषां माघ्यां वा पौर्णमास्या मुत्सृजेदिति वीधायनः ।

अध्यायोत्सर्जनं माघ्यां पौर्णमास्यां विधीयते ।

इत्याश्वलायनकारिका ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा अध्यायानुत्सृजेरन्निति
कात्यायनः ।

सिंहे रवौ तु पुण्यर्चे पूर्वाह्नेऽविवरेवहिः ।

इति छन्दोगाद्यानां कालः । यदा तु पुण्यनक्षत्रं कर्कसंक्रान्तौ
भवति तदा विशेषच्छन्दोगपरिशिष्टे—

मासे प्रोष्ठपदे हस्तात् पुण्यः पूर्वाभवंद् यदा ।

तदाच यावन्ने कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह कार्णाजिनिः—

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।
ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्तथा ॥
इति ।

उपाकर्म्मणि उत्सर्गे च त्रिरात्र मनध्यायः ।

अत्र समुद्रगाव्यतिरिक्तानामपि नदीनां रजोदोषो नास्ति ।

उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे रजोदोषो न विद्यते ।

इति गार्ग्योक्तेः । उत्सर्जनस्य उपाकर्म्मकालत्वे पूर्वं मुत्स-
र्जनं कृत्वा पश्चादुपाकर्म्मं कुर्यात्—

उपाकर्म्मापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव हि ।

इति हेमाद्रौ गोभिलस्मृतैः ।

अन्योऽत्रविशेषः संस्कार प्रकरणे द्रष्टव्यः ।

अत्रैव रक्षावन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

ततोऽपराह्णसमये रक्षा पोटलिकां शुभाम् ।

कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्ध्यै हेमभूषितैः ॥ इति ।

इदं भद्रायां न कार्यम्—

भद्रायां हे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।

श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥

इति संयहोक्तेः ।

तस्मात्तदन्ते कार्यमिति निर्णयामृते—

तन् मन्त्रसु—

येन बहो वलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वा मपि वंभामि रक्षे माचल माचल ॥
 ब्राह्मणेः क्षत्रिये वैश्येः शूद्रे रन्येऽपि मानवैः ।
 कर्त्तव्यो रक्षिताचारो द्विजान् सम्पूज्य शक्तितः ॥
 इति ।

अत्रैवच आवणाकर्म उक्तमाश्वलायनेन —
 अथातः आवणकर्म आवण्यां पीर्णमास्या मिति कात्यायन
 सूत्रात् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
 आवणमासविधानाति ॥

अथ भाद्रमासविधानानि ।

अत्र गोप्रसवे नारदः ।

भानी सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते ।
 मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिर्मामैर्न संशयः ॥
 अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते शुभम् ।
 प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
 इत्यादि ।

भाद्रपद कृष्णचतुर्थी बहुलाख्या मध्यदेशे प्रसिद्धा । सा च
सायाङ्गयापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तथात्वे पूर्व्वेव ।

गौर्याश्चतुर्थी वटधेनुपूजा दुर्गाश्चनं दुर्भरहोलिकेच ।
वत्सस्य पूजा शिवरात्रि रेताः परान्विताघ्नान्तिनृपं सराङ्गम् ।
इति दिवोदास निबन्धोक्तेः ।

अत्र धेनुपूजाशब्देन बहुला ग्राह्येति तत्रैव व्याख्यातम् ।
भाद्र कृष्णाष्टमी जन्माष्टमी ।

सा च द्वेधा । जन्माष्टमी जयन्तीच । तत्र आद्या केवला-
ष्टमी सैव रोहिणीयुक्ता जयन्तीसंज्ञा ।

कृष्णाष्टम्यां भवेद् यत्र कलैका रोहिणीयदि ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः ॥

इति वस्त्रिपुराणोक्तेः । केवलापि उपोष्येव ।
भाद्रे वै बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यत्तु स भवेत् क्रूरराक्षसः ॥
इति भविष्योक्तेः ।

यत्तु हरिवंशे—

अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्व्वरी ।
मुहूर्त्तोविजयोनाम यत्र जातो जनार्दनः ॥
इति वचनादभिजिन्नाम नक्षत्रं रोहिण्येव । सर्व्वपुराणाना-
मेक वाक्यत्वात् । अभितः पापं जयतीति अभिजिदिति व्युत्प-
त्तेः ।

इदं जम्माष्टमी व्रतं नित्यम्—

वर्षं वर्षे तु या नारो कृष्णजम्माष्टमी व्रतम् ।

न करोति महाप्राज्ञ व्याली भवति कानने ॥

इति वीष्माश्रुतेः । पूर्वोक्तनिन्दाश्रुतेषु ।

जयन्ती व्रतं तु काम्यम्—

महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।

धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुङ्गव ।

ददाति बाञ्छितानर्थान् येचान्येऽप्यतिदुर्लभाः ॥

इति फलश्रवणात् ।

शूद्राच्चेन तु यत् पापं शवहस्त(स्व)स्य भोजने ।

तत् पापं लभते कुन्ति जयन्तीविमुखो नरः ॥

इति निन्दाश्रवणाच्च । यदा अष्टम्यां रोहिणीयोगः सदा
जम्माष्टमी जयन्त्या मन्तर्भूता ज्ञेया । न तु सा पृथक् कार्या ।
• तस्यपरासेनैव तत् सिद्धेः ।

तदुक्तं साधवेन—

यस्मिन् वर्षे जयन्त्यास्य योगो जम्माष्टमी तदा ।

अन्तर्भूता जयन्त्या स्वादृश्ययोगः प्रशस्तितः ॥

इति ।

किञ्च—

अत्र रोहिण्या अर्धरात्रयोगो याज्ञः ।

रोहिण्या मर्धरात्रे च यदा जम्माष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शीरे हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

समायोगे तु रोहिण्यां निशीथे राजसत्तम ।

समजायत गोविन्दो बालरूपी चतुर्भुजः ॥

तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथावित्तानुसारतः ।

इति वक्त्रि पुराणवचनादर्धरात्रस्य कर्मकालत्व मवगम्यते ।

अतः—

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनीतिधिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत क्वास वृद्धी न कारणम् ॥

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

सप्तमी सहिताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि ।

तत्रोपवासं कुर्वीत तिथि भास्ते च पारणम् ॥

इति वक्त्रिपुराण वचनाच्च पूर्वत्रैव उपवासादि प्राप्तेः परदिने सतोऽपि रोहिणीयोगस्य न प्रयोजकत्वं । अन्यथा बुधवारादेरपि प्रयोजकत्वापत्तेः ।

यत्तु—

रोहिणी संयुतोपोष्ठा सर्वाघोघ विनाशनी ।

अर्धरात्रा दधशोर्द्धं कलया वा यदा भवेत् ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप प्रणाशनी ॥

इत्यग्निपुराण वचनं । तत् कैमुतिकन्यायेन निशीथ योगस्यैव सुखार्थं मवगन्तव्यम् ।

यथापि स्कान्दे—

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।
भवते बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चं संयुता ।
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा(सा)ऽथवा न वा ॥
इति ।

तद्दानादिविषयम् ।

उपवास शब्दाश्रवणादिति हेमाद्रि रूचे—
यदा ।

उदये चन्द्रोदये । अतो न व्रतभेद इति साधुः पन्थाः ।
इदं व्रतं नित्यं काम्यं चेति बहवो निवन्धकारा आहुः । अथ
अष्टम्या अपि निशीथवेधो आह्वः ।

रोहिण्या मर्करात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।
इति वचनेन तस्यैव मुख्यकालतोक्तेः ।
अष्टमी रोहिण्योयुक्ता निश्यर्चं (निशीथे) दृश्यते यदि ।
मुख्यकाल इतिख्यात एव जातो हरिः सयम् ॥
इति वशिष्ठ संहितोक्तेः ।

अष्टम्यत्र चतुर्धा भिद्यते ।

तद्यथा ।

पूर्वेयुरेव निशीथयोगिनी ।
परियुरेव निशीथयोगिनी ।
उभयेयुरेव निशीथयोगिनी । नोभयेयु निशीथयोगिनी ।
तत्र आद्ययो न सन्देहः कर्मकालव्याप्तेः ।

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रि स्तथैव च ।

पूर्वविद्या प्रकर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ।

इति भृगूक्तेः ।

अथ योस्तु परैव ।

प्रातः सङ्कल्पकाल व्याप्तेराधिकात् ।

वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।

इति ब्रह्मवैवर्त्ताच्च । एवमंशतः समव्याप्तावपि परैव ।

विषमव्याप्तौ तु आधिक्येन निर्णयः कार्यः ।

रोहिणी योगोऽपि एव मेव चतुष्प्रकारो ज्ञेयः ।

निम्बादित्यसम्प्रदायिनां तु उदयव्यापिन्येव ग्राह्या ॥

पूर्वविद्याष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।

मुहूर्त्तमपि संयुक्ता सम्पूर्णा साष्टमी भवेत् ॥

कलाकाष्ठा मुहूर्त्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात् सप्तमी संयुता नहि ॥

इति पद्मपुराणोक्तेः ।

उदय व्यापिनी ग्राह्या कुले तिथिरुपोषणे ।

निम्बाको भगवान् येषां वाञ्छितार्थं फलप्रदः * ॥

इति वचनाच्च ।

हेमाद्रिस्तु सर्वेषां पूर्वैव इत्याह । पूर्वविद्या इत्यादि पाश्च-

* निम्बादित्यां पासकादि जन्माष्टमी रामनवमी शिवरात्र्यादौ पूर्वोऽङ्गि
कर्त्तव्यकालीनामपि तिथिं त्यक्त्वा हि ति मुहूर्त्तापि परैव तिथिं ग्राह्या
इति मन्त्रेण ।

वचनं तु पूर्वेऽङ्गि निशोथे चष्टम्यभावे द्वितीयेऽङ्गि उदये चन्द्रो-
दयसमये कलादिमात्राष्टम्यां व्रतं कर्त्तव्यमित्येतद्विषयम् ।
उदयस्यापिनीति वचनमपि निम्बसप्तमीव्रत पर मिति न कोऽपि
दोषः ।

अत्र कर्त्तव्यं मुक्तं भविष्ये —

ततोऽष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ विमले जले ।
सुदेशे शोभनं कुर्याद्देवक्याः सूतिकागृहम् ॥
तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या साचाप्येवंविधा स्मृता ।
काञ्चनी राजती ताम्बी पैत्तली मृन्मयी तथा ॥
वार्त्ती मणिमयीचैव वर्णकैर्लिखिताथवा ।
सर्वं लक्षणं सम्पन्ना पर्यङ्के च पटाहते ॥
प्रसूतां च प्रसूतां च स्थापयेन् मधुकोपरि ।
मां तत्र वालकं सुप्तं पर्यङ्के स्नानपायिनम् * ॥
यशोदां तत्र चैकस्मिन् प्रदेशे सूतिकागृहे ।
तद्वच्च कल्पयेत् पार्थ प्रसूतवरकन्यकाम् ॥
कश्यपो वसुदेवोऽयं मदिति चैव देवकी ।
शेषो वै बलभद्रोऽयं यशोदा क्षिति रन्ध्रभूत् ॥
नन्दः प्रजापतिर्दक्षो गर्गस्यापि चतुर्मुखः ।
गौर्धनुः कुञ्जरश्चैव दानवाः शस्त्रपाणयः ॥

• अत्र पर

श्रीवत्सवत्स पुण्याद् भविष्यति नन्दस्य कविम् ।

इत्युक्त्वा समाप्तम् ॥ ५६१ ॥

लोखनीयाश्च तत्रैव कालियो यमुनाङ्गदे ।
 इत्येवमादि यत् किञ्चिच्छब्दते चरितं मम ॥
 लोखयित्वा प्रयत्नेन पूजयेद् भक्ति तत्परः ।
 मन्त्रेणानेन * कौन्तेय देवकीं पूजयेन्नरः ॥
 पङ्कजैः पूजयेद्देवीं † नमो देव्यै त्रिया इति ।
 ततोमन्त्रेण वै दद्याच्चन्द्रायार्घ्यं समाहितः ॥
 क्षीरोदार्षवसम्भूत अत्रि ने (गो) च समुद्भव ।
 गृहाणार्घ्यं शशाङ्केदं रोहिण्या सहितो मम ॥
 ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषाम्पते ।
 नमस्ते रोहिणीकान्त अर्घ्यं नः प्रतिगृह्यताम् ॥
 प्रभाते ब्राह्मणाच्छ्रुत्वा भोजयेद् भक्तिमावरः ।
 ॐ नमस्ते वासुदेवाय गोब्राह्मण हिताय च ।
 शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा मां विसर्जयेत् ॥
 इति ।

मायत्रिः किन्नराद्यैः सततं परिहृता वेणु वीणानिगाढैः ।

शङ्करादर्भं कुम्भं प्रवरं कृतकरैः किङ्करैः सेव्यमाना ।

पर्यङ्के स्नासृते या सुदिततरं सुखी पुष्पिणी सम्यगाक्षे,

सा देवी देव माता अयति सततया देवकी कान्तरूपा ॥

एवं रूपेण

देवी त्रियं तन्मन्त्रं यथा ।

पादौ सवाङ्मनो मूर्ध्नि च चरणाङ्गकौ ।

निषण्णः पङ्कजं पुण्या नमो देव्यै त्रिया इति ।

तच्च हेमाद्रौ नारदः—

तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथि भान्ते च पारणम् ॥

तिथृक्षयोर्यदाच्छेदो नक्षत्रान्त मथापि वा ।

अर्चरात्रेऽथवा कुर्यात् पारणं त्वपरेऽहनि ॥

इति वचनाद् द्वयो रन्ते पारणं मुख्यम् ।

सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणं मिथ्यते ।

इति ब्रह्मवैवर्तवचनं तु व्रतान्तरविषय मिति हेमाद्रिः ।

नात्र निशीथ भोजननिषेधः प्रवर्तते ।

अर्चरात्रे ऽथवा कुर्यात्

इत्यादिना विशिष्य तद्विधानात् ।

अत्राशक्तौ वज्रि पुराणम्—

भान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पारणम् ।

तिथ्यन्ते वोक्तवान्तेवा व्रतौ कुर्वीत पारणम् ॥

इति च गौणं पारणम् । उभयान्ते पारणं मिति तिथिनक्ष-

त्रयोः समयोर्गो द्रष्टव्यं । तिथेरेव प्राधान्यात् ।

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकोऽपि वियुज्यते ।

तत्रैव पारणं कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥

इति निर्णयामृताच्च ।

इति जम्बाष्टमीव्रतविधानम् ।

भाद्रपदामावास्यायां

कुशग्रहणं मुक्तं हिमाद्रौ हारीतेन—

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयः मतः ।

अयात यामासो दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः ॥

इति ।

नभसि आवणे । तेन दर्शान्तमासपक्षत्वेन जन्माष्टम्यनन्तरं दर्शो लभ्यते । तत्र दर्भं ग्रहणं कर्त्तव्यं मिति केषाञ्चिन्नतम् ।

अन्ये तु—

मासे नभस्येऽमावास्या तस्यां दर्भोच्चयः स्मृतः ।

इति पाठं कल्पयित्वा नभस्ये भाद्रपदे इति व्याख्याय तत्र दर्भग्रहणं कर्त्तव्यं मित्याहुः ।

अथ भाद्रपद शुक्लतृतीयायां

हरितालिकाव्रतमुक्तं स्कान्दे—

सा च परा ग्राह्या ।

मुहूर्त्तमात्रं सत्त्वेऽपि दिने गौरी व्रतं परे ।

शुद्धाधिकाया मध्येवं गणयोगं प्रशंसनात् ॥

इति साधवोक्तेः ।

चतुर्थी सहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा ।

अवैधव्यकरा स्त्रीणां पुत्रं पौत्रं विवर्द्धिनी ॥

द्वितीया सहितां तां तु या करोति विमोहिता ।

सा वैधव्यं मवाप्नोति रुग्णदेहा च जायते ॥

इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

आद्या मधुश्रावणिका कज्जली हरितालिका ।

चतुर्थी मिश्रिता स्त्रीभिर्दिवान्ते विधीयते ॥

तृतीया नभसः शुक्ला मधुश्रावणिका स्मृता ।

भाद्रस्य कज्जली कृष्णा शुक्ला च हरितालिका ॥

इति दिवोदासनिबन्धवचनाच्च ।

भाद्रस्य कृष्णा चतुर्थी वरद विघ्नेश चतुर्थी ।

सा च मध्याह्न्यापिनी याद्या ।

प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत्पुनः ।

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः । परदिने मध्याह्न्यात्यभावे तु
पूर्वविद्या याद्या ।

मातृविद्धो गणेश्वरः । इत्युक्तेः ।

सा च वारविघ्नेषु प्रशस्ता ।

भाद्रशुक्लचतुर्थी या भीमनार्केणवायुता ।

महती साऽच विघ्नेश मर्चित्वेष्टफलं लभेत् ॥

इति निर्णयामृतोक्तेः । अत्र चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

तथाच अपरार्के मार्कण्डेयः—

सिंहादित्ये शुक्लपक्षे * चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् ।

मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात् पश्येन्न तं तदा ॥

तद्दोषशान्तये सिंहः प्रसेन मिति वै पठेत् ।

* शुक्लपक्षे इत्युपपन्नम् । पञ्चाननगते भानी पक्षयोऽभयोरपि ।

चतुर्थ्यां नृदितचन्द्री नेचित्यः कदाचन ।

इति विशेष वचनम् । चतुर्थ्यां नेचित्य

इति नृनिभि चदितः ।

श्लोकसु विष्णुपुराणे—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवताहतः ।

सुकुमारक मारोदी स्तवज्ञेषस्वमत्सकः ॥

इति ।

भाद्र शुक्लपञ्चमी ऋषिपञ्चमी ।

सा च हेमाद्रिमते परा ।

सिता परयुता याज्ञा पञ्चमी । इति दीपिकोक्तेः ।

माधवमते पूर्वा । सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा । इति तदुक्तेः ।

तत्र ऋषीन् पूजयित्वा अकष्ट भूमिजातेन * वर्त्तत ।

एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुम्भेषु प्रतिमासु ऋषीन् संपूज्य
परिऽह्नि तन्मन्त्रेण अष्टोत्तरशतं तिलैर्हुत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा तेभ्यः कुम्भाभिवेदयेत् ।

इति निर्णयामृते ।

अथ भाद्र शुक्ल सप्तमी

अमुक्ताभरण सप्तमी ।

सा च पूर्वा याज्ञा । तदस्त्राग्ने उत्तरा ।

सप्तमी पूर्वविद्यैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ।

अस्त्राग्ने पूर्वविद्यायाः परविद्यापि गृह्यताम् ॥

इति माधवोक्तेः ।

तच्च व्रतं यावज्जीवं कर्त्तव्यमित्युक्तं मदनरत्ने—

शुक्ले भाद्रपदेमासि सप्तम्यां हि जलाशये ।
 स्नात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा तथाम्बिकाम् ॥
 भक्त्या संपूज्य समयं कुर्याद्ब्रह्मा करे गुह्यम् ।
 यावज्जीवं मयात्मा तु शिवाभ्यां संनिवेदितः ॥
 इत्यादि ।

अथ भाद्र शुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी ।

सा च पूर्वविद्या प्राज्ञा—

त्रावणी दुर्ग नवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।
 पूर्व विद्या तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥
 इति यमस्मृतिः ।

शुक्लाष्टमीतिथि र्यां तु मासि भाद्रपदे भवेत् ।
 दूर्वाष्टमी तु सा कार्या ज्येष्ठा मूलं च वर्जयेत् ॥
 इति यत् परदिन विधायकं । तज्ज्येष्ठा मूलयोगे सति द्रष्ट-
 व्यम् ।

दूर्वाष्टमी सदात्मान्या ज्येष्ठामूलार्धं संयुता ।
 ऐन्द्रार्धं पूजिता दूर्वा इत्यपत्यानि नान्यथा ।
 पत्युराबुर्हरामूले तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।
 इति हेमाद्री निवेधात् । इदं व्रत मगस्त्रोदये कन्यार्के च
 न कार्यम् ।

शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाष्टमी ।
 सिंहार्क एव कर्त्तव्या न कन्यार्क कदाचन ।

सिंहस्ये सोत्तमा सूर्ये ऽनुदिते सुनिसत्तमे * ॥

इति मदनरत्ने स्कान्दोक्तेः ।

भाद्र शुक्लाष्टम्या मगस्थोदये भाविनि पूर्व शुक्लाष्टम्या मेव
कुर्यादिति हेमाद्रिश्च ।

इदं व्रतं स्त्रीणां नित्यम्—

या न पूजयते दूर्वां मोहादिहयथाविधि ।

त्रीणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः ॥

तस्मात् सम्पूजनीया सा प्रतिवर्षं (यथाविधि) वधूजनैः ।

इति पुराण समुच्चयात् ।

यदाश्विण्यां ज्येष्ठादेः सम्पूर्ण योग स्तदा—

कर्त्तव्या चैकभक्ते न ज्येष्ठामूलं यदा भवेत् ।

दूर्वा मभ्यर्चयेद् भक्त्या न वन्द्यं दिवसं नयेत् ॥

इति गार्गीक्ते स्तत्रापि व्रतं कार्यं मेव ।

विधिसु भविष्ये—

शुची देशे प्रजातायां दूर्वायां ब्राह्मणोत्तमः ।

स्थाप्य लिङ्गं ततो गन्धैः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत् ॥

दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठ अर्घ्यं दद्याच्चिलोचने ।

दूर्वा शमीभ्यां विधिवत् पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः ॥

मन्त्रसु—

त्वं दूर्व्येऽमृतजन्मासि वन्दितासि सुरासुरैः ।

सौभाग्यं सन्ततिं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥

यथा शाखा प्रशाखाभिर्विस्तृता त्वं महीतले ।
 तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ॥
 अग्निसिपक्व मन्नीयादन्नं दधि फलं तथा ।
 अक्षार लवणं नृणां चाग्नीयान् मधुना(समम्)न्वितम् ॥
 इति ।

भाद्रे अधिमासे सति निर्णयदीपे स्नान्दे—
 अधिमासे तु संप्राप्ते नभस्य उदये सुनेः ।
 अर्घ्यां दूर्वाव्रतं कार्यं परतो नैव कुतश्चित् ॥
 इति ।

अथैव ज्येष्ठापूजा उक्ता माधवीये स्नान्दे—
 मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते ।
 यस्मिन् कस्मिन् दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ॥
 इति ।

दिनद्वये नक्षत्रयोगे सति परा ग्राह्या । पूर्वोऽङ्गि रात्रियोगे
 पूर्वव ।

नवम्यासहकार्यास्यादष्टमी नात्र संशयः ।
 मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्ष संयुता ।
 रात्रिर्यस्मिन् दिने कुर्यात्तत्र ज्येष्ठाप्रपूजनम् ॥
 इति तत्रैवोक्तं । कचिदस्य अपवादः ।
 यस्मिन् दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्ना दृष्टं मध्यणुः ।
 तस्मिन् इविष्यं पूजाय न्युनाचेत् पूर्ववासरे ॥
 इति ।

इदं केवलं त्रितीयौ नक्षत्रे चोक्तम् ।

त्रिधावेवाचरेदाद्यं द्वितीयं केवलसर्गके ।

इति स्मृतेः ।

दाक्षिणात्यास्तु नक्षत्रे एव इदमाचरन्ति ।

तथाहि—

मैत्रेयावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् ।

मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतसुत्तमम् ।

इति ।

नमस्कार मन्त्रस्तु—

ज्येष्ठायै ते नमो नित्यं ज्येष्ठायै ते नमो नमः ।

शर्वा (यै) ण्यै ते नमोनित्यं शाङ्कर्यै ते नमो नमः ॥

इति ।

अथ भाद्रशुक्ल द्वादश्यां अवणयोग रहितायां
पारणं कुर्यात्—

आभाकासितपद्मेषु मैत्र अवणं रेवति ।

सङ्गमे नहि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥

इति निषेधात् ।

अत्रापि विशेषो विष्णुधर्म—

मैत्राद्यपादे स्वपितृह विष्णुः

पौष्णान्य पादे प्रतिबोधमेति ।

श्रुतेषु मध्ये परिवर्त्तमेति

सुप्ति प्रबोध परिवर्त्तनं मेव वर्ज्यम् ॥ इति ।

अथैव शक्रध्वजोत्थापनमुक्तमपराकं ।

द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि भाद्रपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वं श्रवणं वासवे ॥

इति ।

इयमेव श्रवणद्वादशी । तत्र एकादश्यां द्वादशी श्रवणयोगी
सैवीपोष्या ।

एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्रचेत् ।

तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णु सायुज्यं कृद् भवेत् ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

संस्पृश्यैकादशीं राजन् द्वादशीमपि संस्पृशेत् ।

श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इति नारदीयोक्तेः । तत्र यदि कलामात्रं श्रवणं भवति
तदा पूर्ववत् ।

तिथिं नक्षत्रयोर्योगो योगश्चैव नराधिप ।

द्विकलो यदि लभ्येत सन्नेयोऽष्टयामिकः ।

इति नारदीयोक्तेः ।

दिवोदासीये तु अत्र विशेष उक्तः ।

रात्रेः प्रथमं (पादे) यामे चैव श्रवणं हरिवासी ।

तदा पूर्वमुपवसेत् प्रातः भान्ते च पारणम् ॥

इति ।

द्विकलो यदि लभ्येत इति पूर्ववचनं तु कैमुतिकन्यायेन
प्राशस्त्यपरं मित्यवगन्तव्यम् ।

इयं बुधवारे अतिप्रशस्ता—

बुधश्रवण संयुक्ता सैव चेद्वादशी भवेत् ।

अत्यन्त महती सास्याहृतं भवति चाक्षयम् ॥

इति स्कान्दोक्तेः । यदा तु एकादश्येव श्रवणयुता तदापि
पूर्वेव ।

यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् ।

एकादशी तदोपोष्ठा पापघ्नी श्रवणान्विता ।

इति नारदीयोक्तेः ।

यदा द्वादश्येव ऋक्षं युता * । तदा उपवासद्वयम् ।

एकादशी द्वादशी च विष्णु नक्षत्र संयुता ।

उपवास द्वयं कृत्वा त्रयोदश्यां तु पारयेत् ।

इति विष्णूक्तेः । ननु पारथेनैव व्रतसमाप्ते रेकादशीव्रतस्य
असमाप्तावपि कथं व्रतान्तरस्य आरम्भः ।

असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्ब्रतान्तरम् ।

इति निषेधादिति चेन्न । उभयोर्व्रतयो रेकदैवतत्वेन विहि-
नत्वा निषेधाप्रवृत्तेः । निषेधस्य व्रतान्तर विषयत्वेन साव-
काशत्वात् ।

एकादशी मुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

नचात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।

शृणु राजन् परं काम्यं श्रवणं द्वादशी व्रतम् ।
इति स्थूलशीर्षवचनादिदं व्रतं काम्यमेवेति गौडादय
आहुः । दाक्षिणात्यासु ।

एकादश्यां नरोभुक्ता द्वादश्यां समुपोषणात् ।
व्रतद्वयकृतं पुण्यं सर्वं माप्नोत्यसंशयम् ।
उपवासं मकृत्वा तु नरो नरकं मृच्छति ॥
इति वामनपुराणोक्तेः श्रवणद्वादशीव्रतं नित्यमित्याहुः ।
अत्र अभुक्तेति पदच्छेदः ।

यद्वा भुक्तेति फलाहारं परम् । न त्वन्नपरम् ।
“अन्नाश्रितानि पापानि” इति एकादशी प्रकरणे
अन्नस्यैव निषेधात् ।

उपवासद्वयं कर्तुं न शक्नोति नरो यदि ।
प्रथमेऽस्मिन् फलाहारी निराहारोऽपरेऽहनि ॥

इतिदिवोदासीय भविष्योक्तेषु ।

उपवासद्वयाशक्तौ तु गृहीतैकादशीव्रतो यस्तं प्रत्युक्तं मात्स्ये ।

द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।

उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजयेत् * हरिम् ।

पूजयेत् पारयेदिति हेमाद्रिः ।

अगृहीतैकादशीव्रतसु—

एवैकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्ववासरजं पुण्यां सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

इति नारदीयोक्ते द्वादशीमेव उपवसेत् ।

पारणं तु उभयान्ते अन्यतरान्ते वा कुर्यात् ।

तिथि नक्षत्र संयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥

विशेषेण महीपाल अवणं वर्धते यदि ।

तिथिक्षये न भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥

इति निर्णयामृते नारदोक्तेः ।

अस्यार्थः—

तिथि नक्षत्र संयोगनिमित्तकोपवासव्रते तिथ्यन्ते नक्षत्रान्ते वा पारयेत् । द्वयोः समकालव्याप्तत्वेतूभयान्ते । नक्षत्र वृद्धौ च त्रयोदश्या मिति ।

मदनरत्ने तु । द्वादशीवृद्धौ अवणं वृद्धौ वा अवणान्त एव पारणं कुर्यात् ।

पारणं तिथि वृद्धौ तु द्वादश्यामुडुसंक्षयात् ।

वृद्धौ कुर्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते ॥

इति वल्लिपुराणादित्युक्तम् ।

वृद्धौ संपूर्ण द्वादशीव्याप्तौ त्रयोदश्यां पारयेदित्यर्थः ।

द्वादश्यां अवणं नक्षत्रस्य मध्याह्न व्यापित्वे एव तत्रोपोच त्रयोदश्यां पारयेत् ।

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवणान्विता ।

आ मध्याह्नादुपोषा सा त्रयोदश्यां तु पारवम् ॥

इति विष्णुरहस्य वचनादिति केचिदाहुः ।

वामनावतारनिमित्तोपवासस्तु (व्रत) हेमाद्रौ भविष्ये—

द्वादश्यां स्तेविधिः प्रोक्ताः श्रवणेन युधिष्ठिर ।

सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्य प्रदायकः ॥

एकादशी यदा सा स्वाच्छ्रवणेन समन्विता ।

विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा ॥

इत्युपक्रम्य—

अथ काले बहुतिथे गते सा गुर्विणी भवत् ।

सुषुप्ते नवमे मासि पुत्रं सा वामनं हरिम् ।

इत्याद्युक्ता—

एतत् सर्वं समभवद्देकादश्यां युधिष्ठिर ।

तेनेष्टा देवदेवस्य सर्वथा विजया तिथिः ॥

एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव ।

इत्युपसंहाराच्छ्रवणान्वितैकादश्या मेव भवति ।

तद्विधिसु तत्रैवाग्निपुराणे—

नदीनां सङ्गमे स्नाया दूर्ध्वयेदन्न वामनम् ।

सौवर्णं वस्त्रसंयुक्तं द्वादशाङ्गुलं सुच्छितम् ॥

हिरण्ययेन पात्रेण दद्यादूर्ध्वं प्रयत्नतः ।

अर्घ्यदानं मन्त्रस्तु—

नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने ।

तुभ्य मर्घ्यं प्रयच्छामि वासवामन रूपिणे ॥

एवं सम्पूज्य देवेशं प्रार्थयितुं व्रती ततः ।
 नमः कमल किष्कण पीतनिर्मल वासवे ॥
 महाहव रिपुस्कन्ध धृ(ष्ट)तचक्राय चक्रिणे ।
 नमः शार्ङ्ग सौरवाण पाणये वामनाय च ॥
 यज्ञभुक्तुलपात्रे च वामनाय नमो नमः ।
 देवेश्वराय देवाय देवसंभूति कारिणे ॥
 प्रभवे सर्व देवानां वामनाय नमो नमः ।
 एवं संपूजयित्वा तं द्वादश्या मुदये रवेः ॥
 भृङ्गार सहितं तं तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 वामनः प्रतिगृह्णाति वामनोऽहं ददामिते ।
 वामनं सर्वतो भद्रं हिजाय प्रतिपादये ॥

इति ।

एकादश्यां अवणयोगाभावे तु दशमीविद्यापि अवण युता याज्ञा ।
 दशम्येकादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत्तिथिः ।
 अवणेन समायुक्ता सैव स्यात् सर्वकामदा ॥

इति वज्रपुराणादित्युक्तं मदनरत्ने ।

वामन पूजाच मध्याह्ने कार्या ।

अङ्गोमध्ये वामनोरामरामौ—

इति पूर्वोक्त स्मृतेः । अवणद्वादश्यां तु जनार्दनपूजाविहिता ।

द्वादशी अवणोपेता तस्यां पूज्यो जनार्दनः ।

तस्मिन् संपूजिते देवे सर्वं वै पूजितं भवेत् ॥

इति वचनात् । जनार्दन पूजाविधि वामनपूजाविधिवज् ज्ञेयः ।

विध्यन्तरस्य अनुकृत्वादिति निर्णयामृते उक्तम् ।
 अथैव द्वादश्यां विष्णु पञ्चकव्रतारम्भ उक्तः स्नान्दे ।
 प्रौष्ठ पद्यां सिते पक्षे द्वादश्यां अवधं यदि ।
 तदारभ्य व्रतं कुर्यान् मार्गशीर्षेऽथवा नृप ॥
 मार्गशीर्षस्य शुक्लाया मेकादश्यां समारभेत् ।
 एकादशी इयं तत्र समावास्या च पूर्णिमा ॥
 अवधं विष्णु नक्षत्र मुपोष्यं प्रतिमासकम् ।
 एवं संवत्सरं यावत्सत उद्यापनं चरेत् ॥

अत्र तिथिवेधे तु—

उदयव्यापि दर्शः स्यात् पूर्णमासी तु यामगा ।
 मध्याह्नव्यापि नक्षत्रा दूर्ध्वं हरिदिन इयम् ।
 दिनद्वये तथाव्याप्ता मुपोष्यं तूत्तरं दिनम् ॥

इति विष्णुरहस्ये । अत्रैव दुग्ध व्रतस्य संकल्पः कार्यः ।
 अत्रेदं चिन्त्यते । दुग्धवत् पायसं वर्ज्यं न वेति । न वर्ज्य-
 मेति केचिदाहुः । नहि प्रकृति वर्ज्जनं विकार वर्ज्जनं युक्तं ।
 अधिष्टतादीना मपि वर्ज्जनापत्तेः । न च यत्र प्रकृतिरसो-पलम्भ
 हात् पायसादि वर्ज्यं * ।

दध्यादेरतथात्वाच्च तद् वर्ज्जनं मिति वाच्यम् । औद्गदध्यादे
 ऽवर्ज्जनापत्तेः । औद्ग दध्यादौ तु दुग्धरसानुपलम्भात् । तस्मा-

* अत्रान्न चामिषाणां दधिभक्षणं, अपि मापुण्यापि नान्यानि पशोश्चपलं भुज्ज
 मेषादिकं । एत एव गन्धेभूतं मांसं च अमिषेयम् इति ।

दध्यादिवत् पायसादि भक्ष्य मिति । अचोच्यते । यच्च विकारे प्रकृतिरसोपलब्ध स्त(च)स्य विकारस्यापि निषेधः । मांस-निषेधे मांसविकारस्येव । अस्ति च मांसविकारे मांसरसो-पलब्ध स्तत् प्रत्यभिज्ञाच । मांसत्वानपगमात् ।

यत्तु । औद्गदध्यादेरनिषेधापत्तिरिति । तन्न ।

औद्ग मेकं शफं स्त्रैश्च मारण्यकमथाविकम् ।

इत्यत्र औद्ग मिति विकारार्थविहिततद्धितात् शक्तान् मूचा-दीना मपि निषेध इति विज्ञानेश्वरेण तद्विकारमात्रस्य निषेधात् । नन्वेवं

सन्धिन्यनिर्देशाऽवज्ञा गोपयः परिवर्जयेत् ।

अथ सन्धिन्यादि क्षीरनिषेधेऽपि तदध्यादि (ग्रहणं) निषेधः स्यात् । सत्यं । वचनान्तरेण तस्यापि निषेधात् । तथा चापराकं शङ्कः—

क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्यात् प्रयत्नेन समाहितः ॥

इति ।

व्रतं गोमूत्रं यावकं । तस्मादध्यादि ग्राह्यं पायसादिवर्ज्य मिति सिद्धं । केचित्तु पायसं क्षीराद्व्यान्तरं । विशिष्टत्वात् । दध्यादिवत् । इतरथा चातश्चनेन दधित्वापत्तेः ।

तद्वत् प्रत्यभिज्ञातुं सेयं दीपकलिका इति वत् सादृश्यादुप-पन्ना । मांसविकारे तु मांसत्वानपगमादित्याहुः ।

अपि नः सकुले भूयाद् योनो दद्यान्नयोदशीम् ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु च ॥

इति भारत वचनस्य निरवकाशत्वाच्च ।

अन्ये तु पूर्वोक्त गणवचनादध्यादि सर्वविकारनिषेध इत्याहुः ।
तत् सदाचारविरुद्धं ।

अथ भाद्रपद चतुर्दश्या मनन्तव्रतं विहितं ।

सा तु त्रिमुहूर्तापि चौदयिकी याज्ञा इति माधवः ।

उदये द्विमुहूर्तापि याज्ञानन्तव्रते तिथिः ।

इति कश्चित् पाठः । “मध्याह्ने भोज्यवेलाया मिति कथायां
अवशान् मध्याह्न व्यापिनी याज्ञा । इति दिवोदासनियम्ये ।
नेतद् युक्तिसहं । यत इदं परकृतिरूपमितिहास माध्वं । न
विधायकं । विधिवाचकानां व्रतं कुर्यात् करोतु कर्त्तव्यं करोति
इति लिङ्लोट् तव्य पञ्चमलकार प्रत्ययाना मभावात् ।

प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने देव मर्चयेत् ।

इति गणेशव्रतादाविव अनन्तकथायां कालविधायकवचना-
न्तराभावाच्च ।

अन्यथा—

सापि गीता व्रतं चक्रे करे वद्वासुडोरकम् ।

पाथेय ग्रीवं विप्राय दत्त्वा भुक्त्वा तथैवच ॥

इति वचनादन्वेषामपि व्रतानामारभ्योमध्याह्न एव प्रसज्येत ।
स च निषिद्धः । व्रतानां प्रातरेव आरभ्य (कार्यत्वात्) माचत्वात् ।

तदुक्तं हेमाद्रौ—

प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्यान्नक्तव्रतादिकम् ।

नापराह्णे न मध्याह्णे पित्र्यौकालौ हि तौ स्मृतौ ॥
इति ।

अन्येऽत्राहुः । अनन्तव्रतस्य एकभक्तरूपत्वान् मध्याह्न-
व्यापिन्या मेव कार्यं मिति ।

तदपि न चतुरस्रं । अर्धं विप्राय दातव्यमर्धं नैकभक्तं कुर्यादि-
त्येकभक्तव्रतस्य अविधानात् ।

किन्तु —

पक्षा प्रस्थं घृतेनैव गोधूमानां प्रयत्नतः ।

अर्धं विप्राय दातव्यं मर्धं मात्मनि भोजनम् ॥

इत्यनन्तव्रताङ्गत्वेन भोजनविधानात् । अतोऽत्र अनन्तपूजन-
स्यैव प्राधान्यं गम्यते । तस्य दैविकत्वात् पूर्वाह्णो वै देवाना-
मिति श्रुतेः पूर्वाह्ण एव विधानं युक्तं । अन्यथा अन्यस्यापि
मार्गस्थस्यैव पुंसः स्त्रियाश्च पत्यननुज्ञाताया एव अत्राधिकारः ।
पाथेयशेषस्यैव देयत्वं प्रसज्यते । अतोऽत्युपपन्नं आपद्यते । तस्मात्
पूर्वाह्णो वै देवानां मिति श्रुतिमूलकात् ।

उदये द्विमुहूर्त्तापि ग्राह्या नक्तव्रते तिथिः ।

इति माधववचनादुक्त एव कर्मणामिति सिद्धम् । ननु
माधववचने अपि शब्द प्रयोगात् “शाख्येनापि नमस्कारं कुर्वन्
विष्णोः पदं व्रजेत्” इत्यादिवन् मध्याह्नस्यैव स्तुतिर्न कालान्तर-
विधाने तात्पर्यं मितिचेन्न । दृष्टान्तासम्भवात् । दृष्टान्तेहि
वचनान्तरेण भक्त्याद्युपेतस्य नमस्कारस्य सफलत्वसिद्धे स्तुति-
तस्य निषिद्धत्वेन नमस्कार स्तुतिमात्रे तात्पर्यम् । अत्र तु

कालान्तर विधायक विरुद्ध प्रमाणान्तराभाव निश्चयात् काल
विशेष विधाने तात्पर्य मित्यस्ति महान् विशेषः ।

किञ्च—

तथा भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्यां द्विजोत्तमः ।

पौर्णमास्या समायोगे व्रतं चानन्तकं चरेत् ॥

तथा—

मुहूर्त्तं मपि चेद्भाद्रे पूर्णिमायां चतुर्दशी ।

सम्पूर्णां तां विदुस्तस्यां पूजयेद्दिणु मव्ययम् ॥

इति निर्णयामृते स्कन्दवचनसङ्गावध ।

उपवास व्रतादीनां घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथि र्ज्ञेया विपरीतातु पैतृके ॥

इत्यत्र अपि शब्दादेकभक्तनक्तादेः संग्रहा दुदयव्यापिग्येव
तिथि र्ग्राह्या ।

उदिते दैवतं भानौ पित्रा चास्तगते रवौ ।

द्वि स्त्रि मुहूर्त्तमङ्गो या सातिथि र्द्व्यव्यययोः ॥

इति सुमन्तु वचनाच्च अस्य कर्मणो दैविकत्वा दुदये द्वि
मुहूर्त्तापि ग्राह्या इति सिद्धम् ।

अत्र प्रसङ्गा दगस्यार्घ्यदानविधि र्बध्यते ।

तत्कालो व्रत हेमाद्री भविष्ये—

कन्याया मागते सूर्ये चर्वाग्नौ सप्तमेऽहनि ।

कन्यायां समनुप्राप्तेर्ह्यर्घ्यकालो निवर्त्तते ॥

उदयोत्तर मपि सप्तदिनेषु भवत्येव ।

आसतराचादुदयाद् यमस्य
दातव्यं मेतत् सकलं नरेण ।
यावत् समाः सप्त दशाथवास्यु
रयोर्ध्वं मध्यं वदन्ति केचित् ॥

यमस्य अगस्त्यस्येत्यर्थः । तदुदय कालो गर्गोक्तः ।
उदेति याम्यां हरिसंक्रमाद्वे
रेकाधिके विंशतिमे ह्यगस्त्यः ।
स सप्तमे ऽस्मिं वृषसंक्रमाच्च
प्रयाति गर्गादिभि रभ्यभाणि ॥

तद्विधिसु विश्वरूपस्ये—

काश पुष्पमयीं रम्यां कृत्वा मूर्त्तिं तु वारुणेः ।
प्रदोषे विन्ध्यसेतां तु पूर्णकुम्भेष्वलङ्कृताम् ।
कुम्भस्थां पूजयेत्तां तु पुष्पधूपविलेपनैः ॥
दध्यक्षत बलिं दद्याद्वात्री कुर्यात् प्रजागरम् ।
प्रभाते तां समादाय यायात् पुण्य जलाशयम् ॥
निशावसाने तां पश्यन् जलान्ते प्रतिमां मुनेः ।
अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय भक्त्या सम्यगुपोषितः * ॥

• मास्ये तु—

अष्टम मासं पुरुषं तद्यैव सीवणं मत्स्यासत वाहु दक्षम् ।
अतुर्भुजं कुम्भमुखेनिधाय चाभ्यानि सप्ताहुर संयुतानि ।
सकाशं पुष्पाक्षतं यत्किं युक्तं मग्ने च दद्याद्विजपुङ्गवाय ।
धेनुं बङ्गीरवतीं च दद्यात् सप्तस्रजव्याभरणां विजाय । इति ॥

विरुद्धैः सप्तधान्यैश्च वंशपत्रं निधापितैः ।
सौवर्णं रूप्यं पात्रेण ताम्रवंशमयेन वा ।
मूर्द्धि स्थितेन नम्रेण जागृभ्यां धरणीं गतः ॥

अर्घ्यदानमन्त्राः—

काशपुष्पप्रतीकाशं वज्रिमारुतसम्भव ।
मित्रावरुणयोः पुत्रं कुम्भयोनिं नमोऽस्तु ते ॥
विन्ध्यं हृदिक्षयकरं मेघतोयं विषापहं ।
रत्नवक्त्रं देवेशं लङ्कावासं नमोऽस्तु ते ॥
वातापि भक्षितो येन समुद्रः शोषितः पुरा ।
लोपासुद्रा पतिः श्रीमान् योऽसौ तस्मै नमोनमः ॥
येनोदितेन पापानि विलयं यान्ति चाधयः ।
तस्मै नमोऽस्वगस्थाय सशिष्याय च पुत्रिणे ॥
अगस्त्यः खनमानेति विप्रोऽर्घ्यं विनिवेदयेत् ।
दत्त्वेव मर्घ्यं कौरव्यं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
अर्चितस्त्वं यथा शक्त्याऽस्ति नमोऽगस्त्य महर्षये ।
ऐहिकामुष्मिकीं दत्त्वा कार्यसिद्धिं व्रजस्व मे ॥
विसर्जयित्वाऽगस्त्यं तं विप्राय प्रतिपादयेत् ।
अगस्त्यो मे मनस्योऽस्तु अगस्त्योऽस्मिन् घटेस्थितः ॥
अगस्त्यो हिजरूपेण प्रतिगृह्णातु सत्कृतः ।
अगस्त्यः सप्तजन्माद्यं नाशयत्वावयोरयम् ॥
अतुलं विमलं सौख्यं प्रयच्छ त्वं महामुने ।
त्वज्जिदगस्त्यं मुद्दिष्य धान्यमेकपलं रसम् ॥

होमं कृत्वा ततः पश्चादर्जयेन् * मानवः फलम् ।
होमसाज्येन अर्घ्यं मन्त्रैरेव कर्त्तव्यः ॥

दत्त्वाऽर्घ्यं सप्तवर्षाणि क्रमेणानेन पाण्डव ।
ब्राह्मणः स्याच्चतुर्वेदः क्षत्रियः पृथिवीपतिः ॥
वैश्यश्च धान्यसम्यक् शूद्रश्च धनवान् भवेत् ।
यावदायुश्च यः कुर्यात् स परंब्रह्म गच्छति ।
इति भविष्योक्तमगस्त्यार्घ्यदानविधानम् ॥

अथ भाद्र पौर्णमास्यां प्रपितामहात्
परां स्त्रीनुद्दिश्य श्राद्धं कार्यम् ।

तदुक्तं हेमाद्रौ—

नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवी ।
पौर्णमास्यां तु कर्त्तव्यं वराह वचनं यथा ॥
इति मार्कण्डेये । ब्राह्मेऽपि ।
पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।
त्रयोऽष्टाशुमुखास्ते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥
तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।
ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धि रिति कथ्यते ॥

एतच्च प्रत्यब्दमित्युक्तत्वात् प्रच श्राद्धपक्षे सकृत् । महालय-
श्राद्धपक्षे त्वावश्यकमिति प्रयोग पारिजाते उक्तम् ।

अत्र मातामहा अपि कार्याः—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्या विशेषाक्षरकं व्रजेत् ॥

इति धीम्योक्तेः । पितृशब्दस्य पितृभावापन्न पूर्वजपरत्वात् ।

वार्षिक आद्ये तु वचनान्वितिरिति केचित् ।

तत्र । यद्यपि

कर्षू समन्वितं मुक्ता तथाद्यं आद्य षोडशम् ।

प्रत्याब्धिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडितिस्थितिः ॥

इति कात्यायनेन दर्शादौ षट्पिण्डा अभिहिताः । तथापि
नात्र मातामहप्राप्तिः । पितृशब्दस्य जनकपोषकादौ रुढत्वेन
प्रपितामहपितृदादा वृत्तित्वात् । वृत्तित्वे वा तेषामपि अश्रु-
मुखत्वेन नान्दीमुखत्वाभावात् देयतात्वसिद्धिः ।

पितृशब्दस्य सपिण्डीकरणादिना पितृभावापन्नपितृपरत्वेन
तत् प्राप्तौ तु तीर्थादौ आचार्योद्देशेन क्रियमाण आद्ये तत् प्राप्तिः
स्यादितिदिक् ।

॥ इति भाद्रपदमास विधानानि ॥

अथाश्विनमासविधानानि ।

तत्र महानया आद्यं ।

तत्र वृद्धमनुः—

आषाढी मवधिं कृत्वा पञ्चमं पञ्च माश्रिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं शुभम् ॥

तत्रापि कन्यासंक्रान्ति योगे अतिप्रागस्त्यमाह विष्णुः—

कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्य उच्यते ।

इति ।

अत्रविशेष माह बृह मनुः—

मध्ये वा यदिवाप्यन्ते यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स पक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धषोडशकं प्रति ॥

ब्रह्माण्ड पुराणेऽपि —

कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पञ्चच ।

पार्वणेनेहविधिना श्राद्धं तत्र विधीयते ॥

तत्रैव—

कन्यां गते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् ॥

इति पञ्चदशदिनानि षोडशदिनान्यप्युक्तानि ।

तत्र हेमाद्रिः षोडशकं त्रिधा व्याचष्टे ।

तिथि वृत्त्या पक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वे श्राद्धवृत्त्यर्थं मेकः

पक्षः । भाद्रपूर्णिमया सहेति द्वितीयः । आश्विन शुक्लप्रतिपदा

सहेति तृतीयः । तत्र अन्त्यं (तृतीयं) पक्षं युक्तं मुत्पश्यामः ।

अहः षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शान्तिका स्मृता ॥

इति देवलोक्तेः ।

पुनरत्र पक्ष पक्षा उक्ता हेमाद्रौ ब्राह्मे—

अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्यादिनेदिनं ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्धं मेव वा ॥

अस्यार्थः । दिने दिने पक्षपर्यन्त मित्येक पक्षः । त्रिभाग-
हीन मिति पञ्चम्यादि द्वितीय । अर्धमिति षष्ठम्यादि तृतीयः ।
त्रिभागमिति दशम्यादिचतुर्थः । पितुः प्रत्यब्ददिनतियो तद-
सम्भवे अमावस्यादौ वा सकृन् महालयश्चाह मिति पञ्चमः
पक्षः । स च

आश्विनस्यासिते पक्षे श्राद्धं कर्तुं न शक्यते ।

दिने दिने तदा कुर्यात् पितुः प्रत्याब्दिकेऽहनि ॥

—इति स्मृत्युक्तः ।

गौतमोऽप्याह—

अथापरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् । पञ्चम्यादि दर्शान्तं ।

षष्ठम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिंश्चेति ।

अत्र दर्शान्तमिति सर्वत्रानुषज्यते ।

तथा हेमाद्रौ नागरखण्डे—

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यामंस्थे दिवाकरे ।

यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वामने ।

तस्य संवत्सरं यावत् संहृताः पितरो भ्रुवम् ॥

इत्येकः पक्षोऽप्युक्तः ।

सकृन् महालये च वर्ज्यतिथ्याद्युक्तं प्रयोग पारिजातादौ ।

वशिष्ठः—

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां विजयसु ।

एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

इति ।

जन्मनक्षत्रं तत् पूर्वं तदुत्तरं चेति त्रिजन्मानि ।

वृद्धगार्ग्यः—

प्राजापत्ये च पौष्णे च पितृर्क्षं भार्गवे तथा ।

यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥

प्राजापत्यं रोहिणी । पौष्णं रेवती । पितृर्क्षं मघा ।

सङ्ग्रहेऽपि—

नन्दाश्च कामरव्यार भृग्वग्निपितृ कालभे ।

गण्डे वैधृति पाते च पिण्डास्त्याज्याः सुतेः सुभिः ॥

इति ।

अस्यार्थः । नन्दाः प्रतिपत् षष्ठ्याकादश्याः । अश्वः सप्तमी ।
काम स्त्रयोदशी । आरौभौमवारः । भृगुः शुक्रः । अग्निभं
कृत्तिका । पितृभं मघा । कालभं भरणी । इदं सर्वं सङ्ग्र-
हमहालयविषय मित्याह पृथ्वीचन्द्रोदये नारदः ।

सङ्गन् महालये काम्ये पुनः श्राद्धेऽखिलेषु च ।

अतीत विषये चैव सर्वं मेतद् विचिन्तयेत् ॥

अत्रापि कचिदपवादो हेमाद्रा वृत्तः—

अमापाते भरण्यां च द्वादश्यां । मध्यपक्षके; पक्षमध्यके ।

श्राद्धे तिथिं च नक्षत्रं वारं च न विचारयेत् ॥

इति ।

पराशर माधवीयेऽपि एव मेवाभिहितम् ।

तथा पितृमृताह तिथौ सकृन् महालय करणेऽपि एतन्न
निषिद्धं मित्याह निर्णयदीपे नागरखण्डे स्मृतिः ।

आषाढ्याः पक्षमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।

मृताहनि पितुर्यो वै आहं दास्यति मानवः ॥

तस्य संवत्सरं यावद्वृत्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ।

तस्मात्तत्रप्रकर्त्तव्यं आहं अह्नापरै नरैः ॥

इति संगृह्य अत्र मृताहनीति विशेषोपादानात्तत्र नन्दा-
भृग्वादि निषेधानवकाश इति तद् ग्रन्थकारः । आहकाशिकायां
यदहः सम्पद्यते तदहरिति सूत्रमपि एवं व्याख्यातम् ।

कात्यायनः—

या तिथि र्यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्त्तते ।

सा तिथिः पितृपक्षेऽपि पूजनीया प्रयत्नतः ॥

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाऽशीचं यदृच्छया ।

पिण्डआहं च कर्त्तव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥

अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् पिण्डदानं यथाविधि ॥

इति ।

तथा सम्पूर्ण पक्ष आह करणेऽपि न नन्दादि निषेध इत्याह
पराशर माधवीये कृष्णाजिनिः ।

आश्विनस्यामितेऽपक्षे आहं कार्यं दिने दिने ।

नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव निन्द्या चतुर्दशी ॥

इति ।

अतः—

प्रतिपत् प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

आह्वे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथापराः ॥

इति मनुवचनं काम्यपञ्चम्यादि पक्ष विषय मिति द्रष्टव्यम् ।

मदनपारिजातेऽपि एव सुपसंहृतम् । अतो नन्दादौ सपिण्डक-
आह्वे पुत्रवतोऽपि अधिकार इति ।

अत्रिरपि—

महालये जयाह्वे च दर्शं पुत्रस्य जन्मनि ।

तीर्थेऽपि निर्वपेत् पिण्डान् रविवारादिकेष्वपि ॥

इति ।

ततश्च नन्दादिनिषेधो मृताहव्यतिरिक्त सक्तान् महालय विषयः ।
पौर्णमासी मृतआहविषयश्चेति सिद्धम् ।

यत्तु स्मृत्यर्थं सारे—

विवाह व्रत चूडासु वर्षं मर्घं तदर्घकम् ।

पिण्डदानं मृदास्नानं न कुर्यात्तिल तर्पणम् ॥

इति ।

तदपि महालयव्यतिरिक्त काम्यआहविषयम् ।

तीर्थे संवत्सरे प्रेते पिण्डयोगे महालये ।

पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादि भरणी मघे ॥

इति हव्यत्युक्तेः ।

महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः(चचे) मृतेऽहनि ।

कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥

इति यमोक्तेः । अयमभिप्रायः । षोडशाहव्यापि श्राद्धेऽप्यपचे न पिण्डदान निषेधः । प्रत्यह श्राद्ध भेदेऽपि व्यतिपातादौ सति न पिण्डनिषेधः । मृताहे सक्तन् महालयेऽपि न पिण्ड निषेधः । मृताहव्यतिरिक्त सक्तन् महालये तु निषेधः । इति ।

सत्रासिनां तु द्वादश्यां महालयः ।

यतीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः ।

द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

इति संप्रहोक्तेः । उत्तकाले श्राद्धाकरणे गीणकाल माह हेमाद्रौ यमः ।

हंसे कन्यासु वर्षास्ये शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्याद्दुभयोरपि पञ्चयोः ॥

आश्विन कृष्ण शुक्ल पञ्चम्योर्मध्ये इत्यर्थः ।

तत्राप्यसंभवे भविष्ये —

येयं दीपान्विता राजन् स्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्नचेद्दत्तं पितॄणां वै महालये ॥

तत्राप्यसंभवे भारते —

यावच्च कन्या तुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

शून्यं प्रेतपुरं तावद्वह्निकं यावदागतः ॥

ब्राह्मे —

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरोदैवतैः सह ।

निश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
यत्तु जातूकर्ण्येनोक्तम् ।

आकाङ्क्षन्ति स्म पितरः पञ्चमं पञ्चमाश्रिताः ।
तस्मात्तत्रैवदातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ॥
इति ।

तत् फलातिशयपरं न तु अन्यत्र निषेधकम् ।
इंसे कन्यासु इति वचनस्य वेयर्थे प्रसङ्गादिति दिक् ।

अन्यच्च पुराण समुच्चये—

पञ्चाश्वे समारब्धे सूतकं निपतेद् यदि ।
समाह्वताहि पितरः सूतकान्ते विसर्जयेत् ॥
यदि नैव नरः कुर्यात् सूतकान्ते समापनम् ।
प्राग् दत्तानि मनुष्येण श्राद्धान्यसुरक्षितये ॥ इति ।

इदं श्राद्ध मन्त्रेणैव कार्यम् ।

मृताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयम् ।
आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्ध मामेन कर्हिचित् ॥
इति स्मृतिदर्पणे गालवोक्तेः ।

अथान्न देवताः । तत्र विश्वेदेवाः ।

विश्वे देवौ क्रतू दक्षौ सर्वांश्चिष्टिषु कीर्त्तितौ ।
प्रेतश्राद्धे कालकामौ काम्ये च धुरिलोचनौ ॥
पुरूरवा द्रुवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।
हवि श्राद्धेषु सर्वेषु देवौ सत्य वसू स्मृतौ ॥
इति हेमाद्रौ वृहस्पति स्मृतिः ।

तथा—

ताताम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं
सस्त्रि स्त्रीतनयादि तातजननी स्वभ्रातर स्नात् स्त्रियः ॥
ताताम्बात्मभगिन्यपत्यधवयुक् जायापिता सद्गुरुः ।
शिष्यामाः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥

इति प्रघट्टके संग्रहवचनम् ।

स्मृत्यर्थं सारेऽपि । महालये मातृश्राद्धं पृथक् प्रयस्तु मिति ।

अत्र विशेषः स्मृतिदर्पणे गालवेनोक्तः—

अनेका मातरो यस्य श्राद्धे चापरपक्षिके ।
अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डं मेकं तु निर्वपेत् ॥
इति ।

शिष्टास्तु अस्व अशक्तविषयतां मत्वा पृथक् पिण्डं प्रयच्छन्ति ।
सापत्नमातु रेकोद्दिष्टं मेव ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पितोरेवहि पार्वणम् ।
पितृष्य भ्रातृ मातृणा मेकोद्दिष्टं सदैवहि ॥
इति जातृकण्ठोक्तेः ।

जीवन्मातृकोऽपि सापत्नमातुरेकोद्दिष्टं कुर्यान्नतु पार्वणम् ।
पूर्वस्मृतेः । श्राद्धदीपकलिकायां तु पार्वणं मुक्तम् ।

चान्वष्टकं च यन्मातु र्गयाश्राद्धं महालयम् ।
पितृपत्नीषु च श्राद्धं कार्यं पार्वणवद् भवेत् ॥

इति ब्रह्मसूत्रम् ।

अत्र यद्यपि मातामहादीनां पृथक् श्राद्धं नोपसंभ्यते ।
तथापि विभवे सति तत् कार्यम् ।

महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च ।
श्रेयं द्वादश दैवत्वं तीर्थे प्रीष्ठे मघासुच ॥

इति निगमोक्तेः ।

कुर्याद्द्वादशदैवत्वं प्रेतपक्षे सदैव च ।
तथा तीर्थे गयायां च एष धर्मः सनातनः ॥
इति कात्यायनोक्तेः । हेमाद्रिस्तु नवदैवत्यमाह ।
महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च ।
नवदैवत्य मन्त्रेष्टं शेषं षाट्पौरुषं विदुः ॥
इति ।

पार्वणैकोद्दिष्ट व्यवस्था चोक्ता तत्रैव ।

उपाध्यायगुरुष्वनुपितृव्याचार्य मातुलाः ॥
श्वशुरभ्रातृ तत्पुत्र पुत्रत्विक् शिष्य पोषकाः ।
भगिनौ स्वामि दुहितृ जामातृ भगिनीसुताः ॥
पितरौ पितृ पत्नीनां पितु र्मातुश्च या स्वसा ।
सखि द्रव्यदशिष्याद्यास्तीर्थे चैव महालये ॥
एकोद्दिष्ट विधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः ।
पितृ मातामहादीनां पार्वणं तु विधीयते ॥
इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि —

आचार्य गुरुशिष्येभ्यः सखिज्जातिभ्य एव च ।

तत् पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यः स्वपत्न्याश्च जलाक्षतिम् ॥
पिण्डं तेभ्यः सदा दद्यात् पृथग् भाद्रपदे नरः ।
तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ॥

इति ।

अथ क्रमान्वयेऽपि आचाराद् व्यवस्था ज्ञेया ।
अत्र विधवा कर्तृक आह्वे विशेषः स्मृति सङ्गहे ।
चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदैव हि ।
स्वभर्तृ श्वशुरादीनां मातापितृभ्यो स्तथैव च ।
ततो मातामहानां च आह्वदानमुपक्रमेत् ॥

तथा—

श्वश्रूणां च विशेषेण मातामह्या स्तथैव च ।
इति षट्पार्वणपक्षोऽप्युक्तः । अशक्ती तु ।
स्वभर्तृप्रभृतिभ्यश्च स्वपितृभ्यस्तथैव च ।
विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालं मतन्द्रितां ॥
अस्वार्थः । विधवा स्वयं सङ्कल्पं कृत्वा अन्यं ब्राह्मणद्वारा
कारयेदित्युक्तं प्रयोगपारिजाते ।

एतदपुत्रवतीविषयं । पुत्रवत्यास्वगधिकार एव ।

पुलस्त्यः—

महालये गयाश्राद्धं गतासूनां जयेऽहनि ।
तन्मेषं श्रापणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥
यद्वैकत्र भवेयाता मेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।
पार्वणं तत्र निर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समापयेत् ॥

अत्र शक्तेन एकोद्दिष्टेषु प्रत्येकं ब्राह्मणभोजनं कार्यं ।
अशक्तौ तु एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे भोजिते सर्वेकोद्दिष्टानि
(सम्पन्नानि) साङ्गानि भवन्ति । अतएव चतुर्विंशति मते “आचार्य
गुरुशिष्येभ्यः” इत्युपक्रम्य—

तीर्थेषु चैव सर्वेषु कृष्णपक्षे मघासु च ।

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वाणाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ॥

इत्युक्तम् । अर्घ्यपिण्डदानं तु पृथगेव ।

प्राधान्यात्—

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वाणाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ।

दश द्वादश वा पिण्डान् दद्यादकरणं न तु ।

इति यमोक्तेः ।

एकोद्दिष्ट स्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः ।

एकोद्दिष्टं दैवहीन मेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं त्वपसव्यवत् ॥

एकोद्दिष्टे सपत्नीकाय ससुताय अयं पिण्डः स्वधा न मम
इति प्रयोगेन पिण्डदानं कार्यम् ।

मूलपुरुषे जीवति तत् पत्रादे न पिण्डदानम् ।

स्वगोत्रे परगोत्रे वा दम्पत्योः पिण्डदानतः ।

अपृथङ् निष्कलं आहं पिण्डं चोदकतर्पणम् ।

इति वायुपुराणादित्याहुः ।

अत्र धुरिलोचनौ वैश्वदेवौ कार्यौ ।

अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनी ।

इति हेमाद्रावादित्यपुराणोक्तेः ।

अत्र प्रतिदिनं भिन्न प्रयोगे दक्षिणाभिदः ।

प्रयोगैको तु अन्त एव एकैव दक्षिणा देया ॥

इति काल खण्डे हेमाद्रावुक्तम् ।

एतच्च संन्यस्तपितृकादिना जीवत्पितृकेषापि कार्यम् ।

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पितादद्यात्तेभ्योदद्यात् स्वयं सुतः ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

यत्तु —

दर्शत्राहं गयात्राहं आहं चापरपञ्चिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः स्तर्पणं मेव च ।

इति कौण्डिन्य वचनं । तत् संन्यस्तपितृकाद्यतिरिक्त
विषयम् । काम्यत्राहविषयं वा ।

अत्र आहाङ्ग तर्पणं तु पञ्च आहे प्रतिदिनं आहोत्तरं कार्यम् ।
सक्तन् महालये तु परेऽङ्गि कार्यम् ।

तदुक्तं नारदेन—

पञ्चआहं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने ।

सक्तन् महालये चैव परेऽहनि तिलोदकैः ॥

गर्गोऽपि—

पञ्च आहे हिरण्ये च अनुव्रज्य तिलोदकम् ।

इति ।

तथा प्रयोग पारिजाते च एव ।

छाये भाद्रपदे मासि आहं प्रतिदिनं भवेत् ।

पितॄणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेऽपि तर्पणम् ।

सह्यम् महालये यः स्वादृष्टकास्त्रन्त एवहि ॥ इति ।

तथा—

तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति स्मृतिरन्नावलीकारवचनाच्च निषिद्धाहेऽपि तर्पणं भव-
त्येव । इदं आहं मलमासे न कार्यम् ।

वृद्धि आहं तथा सोम मग्राधेयं महालयम् ।

राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद् भानु लङ्घिते ॥

हेमाद्री नागरखण्डेऽपि—

नभो वाय नभस्त्रोवा मलमासो यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्वादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥

एतच्च पित्रोर्मरणे सति प्रथमान्दे कृताकृतमिति चिन्तनीयेतौ ।

इदं च नित्यं काम्यं च ।

पुत्रानायुस्तयारोग्य मैश्वर्यं मतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे कृत्वा आहं कामांश्च पुष्कलान् ॥

इति जावालीकः ।

वृद्धिके समतिक्रान्ते पितरो देवतैः सह ।

निष्कस्य प्रतिगच्छन्ति श्रापं दत्त्वा सुदाहवम् ॥

इति काण्डीजिनि वचनाच्च ।

एतदतिक्रमे प्रायश्चित्तं सुक्तं सृग्विधाने—

दुरो अश्वस्य * मन्त्रं च दशमास द्विमासयोः ।

महालयं यदा न्यूनं तदा सम्पूर्णं मेति तत् ॥

इति ।

अत्र भरणी आह मति प्रशस्तं । तदुक्तं मास्ये ।

भरणी पिष्टपक्षे तु महती परिकीर्तिता ।

अस्यां आहं कृतं येन स गयाआहकृद्भवेत् ।

इति ।

अत्र विशेष माह श्रीधरः—

नभस्यापरपक्षस्य द्वितीया यदि याम्यमे ।

तृतीयाचाग्निताराभिः सहिता प्रीतिदा पितुः ॥

याम्यभं भरणी अग्नितारा कृत्तिका ।

अत्र षष्ठ्यां विशेषो वाराहे—

नभस्य कृष्णपक्षे तु रोहिणी पातभूसुतैः ।

युक्ता षष्ठो पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्तिता ॥

व्रतोपवासनियमैर्भास्करं तत्र पूजयेत् ।

कपिलां गां द्विजाग्राय दत्त्वा क्रतुफलं लभेत् ॥

पुराणसमुच्चये—

भाद्रे मास्यसिते पक्षे भानौ चैव करे स्थिते ।

* दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गीरसि दुरो यवस्य वसुन । इत्युक्तिः ।

शिवानरः त्रिदितो अपाम कर्त्तव्यः सखा सखिण्य समिदं गृहीमसि ।

— इति १ म. ५३ म. २२ म. ॥

पाते कुजे च रोहिण्यां सा षष्ठी कपिला भवेत् ॥
 अथ दर्शान्त मासान्त्रयत्वेन महालयो भाद्र कृष्णपक्षो ज्ञेय
 इत्युक्तं निर्णयामृते ।

विष्णुप्रकाशे अत्र विशेष उक्तः स्कान्दे—

कन्यागते सहस्रांशौ मासि भाद्रपदे सुने ।
 कृष्णपक्षे तु या षष्ठी भौमवारेण संयुता ॥
 रोहिणौ ऋक्ष संयुक्ता व्यतीपातेन संयुता ।
 यदि सा गरनागाभ्यां करणाम्यां युता भवेत् ॥
 चाम्नेयेन मुहूर्त्तेन षष्ठी युक्ता भवेद् यदा ।
 तस्यां षष्ठ्यां सुपुण्यायां कपिलो भगवानभूत् ॥
 दुर्लभं महाषष्ठी वर्षे षष्ठितमे भवेत् ।
 सर्वेषां चैव दानानां सत्पुण्यफलदायिनी ॥
 ज्ञात्वा सम्यग् विधानेन यथाविध्युक्तमार्गतः ।
 पितॄन् सन्तर्प्य देवांश्च सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ॥
 मन्त्रेणानेन देवाय गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् ।
 पुराकृतं तु यत् पुण्यं तत् (पुण्यं) सर्वं चाक्षयं कुब ॥
 चवीमय नमस्तुभ्यं गृहाणार्घ्यं दिवाकर ।
 एव मर्च्ययं दत्त्वा गृहे पशं समालिखेत् ॥
 तत्र न्यसेत् प्रस्नमात्रं धान्यं तत्र घटं न्यसेत् ।
 ताम्रपात्रे तु प्रतिमां तत्र न्यस्याद्य पूजयेत् ॥
 कपिलं वाससाच्छन्नं देवव्रतिं च कर्दमम् ।

पूजयित्वा सप्रतिमं घटं दद्याद्विजातये ॥
गन्धपुष्पै रत्नहस्तं दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ।
अधोगतिं गतान् प्रेतान् समुद्दिश्य स्वयत्कृतः ।
तिलपात्रादिदानेन तानुचरति सङ्कटात् ॥

इति ।

इयं मेव चन्द्र षष्ठीत्युच्यते—

सा च चन्द्रोदय व्यापिनी प्राज्ञा । समयत्र तथास्त्रे पूर्वम् ।

तदुक्तं भविष्ये—

तद्भाद्रपदे मासि षष्ठ्यां पक्षे सिते तरे ।
चन्द्रषष्ठीव्रतं कुर्यात् पूर्व वेधः प्रशस्यते ॥
चन्द्रोदये यदा षष्ठी पूर्वाह्ने चापरेऽहनि ।
चन्द्रषष्ठ्यसिते पक्षे सैवोपोष्या प्रयत्नतः ॥

अत्र सप्तम्यां पूर्वेषु रष्टकाश्रावं कार्यम् ।

अत्र अष्टम्या मासलायनेन माध्यावर्षं संज्ञं श्राद्धसुक्तम् ।

इतेन माध्यावर्षं प्रौष्ठपद्या अपरपक्षे इति सिद्धम् ।

इदं सप्तम्यादिषु त्रिषु अहःसु कार्यमिति नारायणवृत्तिकृतम् ।

प्रथमाष्टकापक्षः अष्टम्यामिति कात्यायनोऽपि ।

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे —

प्रावाच्याः पञ्चमे पक्षे ग(ण)यामध्याऽष्टमीकृता ।

चयोदशी गजच्छाया गयातुल्या तु पैतृके ॥

अत्रैव महालक्ष्मीव्रतं भुक्तम् ।

पुराणसमुच्चये—

श्रियोऽर्चनं भाद्रपदे सिताष्टमी मारभ्य कन्यागत सूर्य एव * ।

समापयेत्तत्र तिथौ च यावत् सूर्यस्तु पूर्वार्धगतोयुवत्याः ।

इति ।

तथा—

कन्यागतेऽर्के प्रारभ्य कर्त्तव्यं न श्रियोऽर्चनम् ।

हस्तप्रान्तदलस्थेऽर्के तद्वतं न समापयेत् ॥

पूजनीया गृहस्थाना मष्टमी ग्राह्ये श्रियः ।

दोषैश्चतुर्भिः सं(यु)त्यक्ता सर्वसम्पत्करो तिथिः ॥

तथा—

पुत्रसौभाग्य राज्यायुर्नाशनी सा प्रकीर्त्तिता ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागते रवौ ॥

विशेषेण परित्याज्या नवमी (दूषिता) संयुता यदि ॥

इति ।

दोषचतुष्टयमपि तत्रैवोक्तम्—

त्रिदिने चावमे चैव अष्टमीं नोपवासयेत् ।

पुत्रहा नवमी विद्या स्वप्नी हस्तार्धगे रवौ ॥

इति ।

त्रिदिनावमलक्षणं मुक्तं रत्नमालायाम्—

यत्रैकः स्पृशति तिथिद्वयावसानं

* कन्या गतं च सूर्यं इति निर्णयसिद्धौ पाठः ।

वारुणेदवमदिनं तदुक्तमार्थैः ।

यः स्पर्शाद् भवति तिथि त्रयस्य चाङ्गा

त्रिबुसृक् कथित मिदं इयं च नेष्टम् ॥

एते दोषाः प्रथमारभविषयाः । अनन्तरं तु यथासम्भवं
ज्ञेयाः । व्रतस्यैतस्य षोडशवर्षं साध्यत्वेन मध्ये त्यागायोगात् ।
इयं चन्द्रोदय व्यापिनो ग्राह्या । तत्रैव पूजायुक्तेः । परदिने चन्द्रो-
दयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्त्तव्यापित्वे परैव ग्राह्या ।

अन्यथा पूर्वैव —

पूर्व्या वा परविहा वा ग्राह्या चन्द्रोदये सदा ।

त्रिमुहूर्त्ताऽपि सा पूज्या परतथोर्ध्वगामिनी ॥

इति निर्णयामृतोक्तेः ।

अर्धरात्र मतिक्रम्य वर्त्तते योत्तरा तिथिः ।

तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं सदा ॥

इति मदनरत्नोक्तेः । इति दिक् ।

इति महालक्ष्मीव्रतनिर्णयः ।

अथात्र नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धं कार्यम् ।

कात्यायनः —

अन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धं मुदाहृतम् ।

पितृादि मातृमध्यं च ततो मातामहान्तकम् ॥

ब्रह्माण्डेऽपि —

पितॄणां प्रथमं दद्यान् मातॄणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च चान्वष्टके क्रमः स्मृतः ॥
 तदेतत् पुण्य मासाद्य चान्वष्टकाश्राद्धविषयम् ।
 तामिस्रपक्षे नवमी या च पुण्य नभस्यके ।
 चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृमुखा मनोविभिः ॥
 पितृमातृकुले नार्थो याः काचित्तु मृतिं गताः ।
 श्राद्धार्हा मातरो ज्ञेया स्नासां श्राद्धं प्रदापयेत् ॥
 इति श्राद्धकारिकायां पुराणसमुच्चयोक्तेः ।

श्राद्धहेमाद्री छागलेयः—

केवलास्तु क्षये कार्या वृद्धावादी प्रकीर्तिताः ।
 चान्वष्टकासु मध्यस्था नान्याः कार्यासु मातरः ॥
 इति ।

दीपिकायां तु मातृश्राद्ध मन्वष्टकासु श्राद्धौ कार्यं मित्यु-
 क्तम् । मातृयजनं तु चान्वष्टकासु श्राद्धित इति ।

तदेतत् तेषां गृह्ये मातृपूर्वं मन्वष्टकादि श्राद्ध मभिहितं
 तद्विषयं । न तु आश्वलायनकात्यादिविषय मित्यवधेयम् ।

इदं च पितरि जीवत्यपि मृतमातृकेण कार्यम् ।

उक्तं हि मैत्रायणीयपरिशिष्टे—

चान्वष्टकं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृतेऽहनि ।
 मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ॥

इति ।

यद्यपि जीवत् पितृकेण सर्वाष्टकाः कार्याः । तथापि प्रौढ-
 पक्षष्टका अत्यावश्यकौ ।

प्रीठपण्डका भूयः पितृलोके (भविष्यति) सुखावहा ।

सर्वासा मेव मातृणां आहं कन्धागते रवौ ॥

नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवरा यतः ।

इति हेमाद्रौ सूत्रवचनात् ।

अत्र सर्वासा मित्युक्तेः स्वमातरि जीवन्ध्यामपि सपत्नमाहभ्यो
दद्यात् । अथ सर्वासां नामनिर्देशेन एको ब्राह्मणः अर्घ्यः
पिण्डश्च कार्यः । नामैक्ये तु द्विवचनादि प्रयोग इत्युक्तं
नारायण वृत्तौ ।

अथ भर्तृमरणोत्तरं पूर्वमृत मातृआहं न कार्यं मिति केचि-
दाहुः । पठन्ति च—

आहं नवम्यां कुर्यात्तन् मृते भर्तरि सुप्यते ।

इति ।

तदेतत् सर्वनिबन्धविरुद्धत्वात् प्रतारणामाचम् ।

जीवद्भर्ता * मृता या स्त्री सा संपूज्या प्रयत्नतः ।

भर्तार्यपि मृते तस्या आन्वष्टक्यं न सुप्यते ॥

इति सुमन्तूक्तेः ।

अथ अन्यो विशेषः आहकलिकायां ब्राह्मे—

पितृमातृ कुलोत्पन्ना याः काश्चित् मृताः स्त्रियः ।

आहार्हा मातरोन्नेया स्नासां तत्र प्रदीयते ॥

इति ।

* जीवद् भर्ता जीवद् भर्तृका ।

आर्षन्वान् समामानविधिरिति ब्राह्मणम् । समामानाभाषः ।

अत्र कुलाचारात् व्यवस्था । इदं च अनुपनीतेनापि कार्यम् ।
 अमावास्याष्टका कृष्णपक्ष पञ्चदशेषु च ।
 एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु ।
 इति मत्स्यपुराणोक्तेः ।

इदं श्राद्धं सपिण्डकं कार्यम् ।
 अश्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैव च ।

इत्युपक्रम्य—

पिण्डनिर्वपणं कार्यं तस्यां च नृपसत्तम ।
 इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।

अत्र सुवासिनी भोजयितव्या । तदुक्तं मार्कण्डेये—
 मातुः श्राद्धे तु सम्प्राप्ते ब्राह्मणैः सह भोजनम् ।
 सुवासिन्यै प्रदातव्यमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
 भर्तुरग्रे मृता नारी सह दाहनेन वा मृता ।
 तस्याः श्राद्धे भोजयित विप्रैः सह सुवासिनीः * ॥

तत्रैव च मदालसावाक्यम्—

स्त्री श्राद्धेषु प्रदेयाः स्यु रलङ्काराश्च योषिते ।
 मञ्जीर मेखलादाम कर्णिका कङ्कणादयः ॥
 इति ।

एतच्छ्राद्धशक्तस्य अनुकल्प माह आश्वलायनः—

अनडुहो यवसमाहरेत् । अग्निना वा कक्षमुपोषेत् ।

* तस्याः स्थाने नियुञ्जीत विप्रैः सह सुवासिनीम् ।

—इति निर्वण्यसिन्धौ पाठः ।

एषा मे अष्टकेति नखेवानष्टकः स्वादिति । एतदकारणे
प्रायश्चित्तिरुक्ता ऋग्विधाने—

एभि र्युभि * जपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।
आन्वष्टक्यं यदा शून्यं सम्पूर्णं याति सर्वथा ॥
अत्र द्वादश्यां विशेष उक्तः पूर्वम् ।

वायवीयेऽपि—

संन्यासिनोऽप्याम्बिकादि पुनः कुर्याद् यथाविधि ।
महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणं तु तत् ॥
इति ।

अत्र त्रयोदश्यां विशेषश्चन्द्रिकायामुक्तः—

त्रयोदशी भाद्रपदे कृष्णा मुख्या पित्रप्रिया ।
दृष्यन्ति पितरस्तस्यां श्राद्धात् (स्वयं) पञ्चदशतं समाः ॥
मघायुतायां तस्यां तु जलाद्यैरपि तोषिताः ।
दृष्यन्ति पितर स्तद्दर्शणामयुतायुतम् ॥
इति ।

एतत् त्रयोदशी श्राद्धं नित्यम्—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

इत्याद्युक्ता—

एतां तु श्राद्ध कालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

* एभिर्द्युभिः सुमना एभिर्दिन्दुभिर्निबन्धनो जमतिं नोभिरन्विता ।

इन्द्रेण दस्युं द्रव्यम् इन्दुभि र्युं त इवमः समिधा रमिमहि ॥

—इति १०. ५३५. ४५५ ।

आह मेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ।

इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तेः ।

एतच्च अविभक्तैरपि भ्रातृभिः पृथक् कार्यम् ।

तथाच हेमाद्रौ देवलः—

विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः आहं पृथक् सुताः ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथक् पृथक् * ॥

इति ।

अपरार्कोऽपि वायुपुराणे—

इंसे † हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा च्छाया कुम्भरस्य तु ॥

इदं आह मणिष्यकं कार्यम्—

मघायुक्त त्रयोदस्यां पिण्डनिर्वपणं द्विजः ।

सप्तमस्तानोनेव कुर्यान्नित्यं ते कवयो विदुः ॥

इति बृहत् पराशरोक्तेः । इदं मलमासेऽपि कार्यम् ।

मघा त्रयोदशी आहं प्रत्युपस्थिति हेतुकम् ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्यान्नलिङ्गुचे ॥

इति काठक गृह्योक्तेः ।

यानि तु—

त्रयोदस्यां कृष्णपक्षे यः आहं कुरुते नरः ।

* पृथग् विना इति निर्बन्धसिन्धी पाठः

स च न समीचीनः विनाशब्दस्य आनर्थक्यात् ।

† इंसे कृष्णे इत्थी इत्यर्थः ।

वक्ष्यत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

इत्यङ्गिरोवचनं ।

तथा—

त्रयोदश्यां तु वै आहं न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ।

यदि मोहेन कुर्वीत ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ॥

इति वामनपुराणवचनं ।

तानि सर्वाणि वचनानि पुत्रवद्विषयाणि । यद्वा महालयस्य भिन्नं केवलं त्रयोदशी आहविषयाणि । अथवा सपिण्डकआह-विषयाणीति द्रष्टव्यानि ।

हेमाद्र्यादयस्तु एकवर्गमात्र आहविषयाणि ।

आहं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ॥

न तस्मास्तत्र ये यस्य प्रजा हि सन्ति तस्य ते ॥

इति कार्णाजिनिष्कृतेरित्याहुः * ।

अभियुक्तास्तु पुत्रवद्विषयास्येवेति मेनिरे ।

असन्तानस्तु यस्तस्य आहं प्रोक्ता त्रयोदशी ।

सन्तानयुक्तो यः कुर्यात्तस्य वंशस्तयो भवेत् ॥

इति हेमाद्रौ नागरखण्डोक्तः ।

पूर्ववाक्यं सपि अस्मान्तस्यैव एकवर्गं निषेधकं मिति ।

अत्र सप्तत्रयोदशी महालय युगादि आहानां संपाते तन्त्रेण

* यद्यपि पितरौ यत्र पुत्र्यमेतत्र मातामहा अपि ।

इति धर्मोक्तं केवलं पितृवर्गस्य प्राप्तिं कथयति

आमोहादि परमनिर्भोग्यं मिति केचिदिदिगं कथयन्ति ।

प्रयोगः कार्यो न तु प्रसङ्ग सिद्धिः । देश काल कर्मेकत्वात् ।
इत्यलं विस्तरेण ।

अथ चतुर्दश्यां विशेष माह प्रचेताः—

वृक्षारोहण लोहाद्यैर्विद्युज्जलविषाग्निभिः ।
नखिदंष्ट्रिविपन्ना(नां) ये तेषां शस्ता चतुर्दशी ॥

ब्राह्मे तु—

युवानः पितरोयस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।
तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां दृष्टिमभीप्सता ॥

नागरखण्डेऽपि—

अपमृत्यु भवेद् येषां शस्त्रमृत्यु रथापि वा ।
तेषां आहं प्रकर्त्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥

इति ।

यदत्र—

जलाम्निभ्यां विपन्नानां सव्यासे वा गृहे पथि ।
आहं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ॥
इति शाकटायन वचनं जलाम्निमृतस्य आहं निषेधयति ।

तत्तु प्रायश्चित्तार्थं जलादिभिर्मृतआहविषयम्—

जलादिमरणं येषां विहितं शास्त्रमार्गतः ।
शुद्ध्यर्थं आह मेतेषां चतुर्दश्यां न कारयेत् ॥

इति लोणाक्षिस्मृतेः ।

अतएव वैधत्वात् सहगमनेऽपि नेदं आहं कार्यं मिति

हेमाद्रिराह ।

इदं श्राद्धं दैवयुक्तं मेकोद्दिष्टं कार्यम् ।

तदुक्तं प्रयोग पारिजाते—

प्रेतपक्षे चतुर्दश्या मेकोद्दिष्टं विधानतः ।

दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धं पितॄणां मन्त्रयं भवेत् ॥

तच्छ्राद्धं दैवहीनं चेत् पुत्रदारधनक्षयः ।

एकोद्दिष्टं दैवयुक्तं मित्येवं मनु रत्नवीत् ॥

इति ।

अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्या मिति नियमः । न तु चतुर्दश्या
मेव शस्त्रहतस्येति ।

श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये ।

इति कालादर्शोक्तेः । तेन महालये दिनान्तरेऽपि पार्वण्य
विधिना एतत् कार्यं मित्यवगम्यते ।

अन्यथा वार्षिकादेरपि लोपापत्तेः ।

यदि पितामहोऽपि शस्त्रहतस्तदा एकोद्दिष्टं कार्यम् ।
एकस्मिन् द्वयो र्वेकोद्दिष्टं मिति हेमाद्रौ वशिष्ठोक्तेः । चिबु
शस्त्रहतेषु पार्वण्यश्राद्धं कार्यम् । यत्तु देवस्वामिना उक्तम्—

त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगेकोद्दिष्टं त्रयं कार्यम् न तु पार्वण्यं ।
आहृत्यवचनाभावादिति । तदयुक्तम् ।

पित्रादयस्त्रयो यस्य हताः शस्त्रैरनुक्रमात् ।

संभूते पार्वण्यं कुर्यादादिदिकानि पृथक् पृथक् ॥

इति वृद्धत्पाराशरोक्तेः ।

तथा—

एकस्मिन् वा द्वयोर्वापि विद्युच्छस्त्रेण वा हते ।

एकोद्दिष्टं सुतः कुर्यात्तयाणां दर्शवद् भवेत् ॥

इति हेमाद्रौ गालववचनसद्भावाच्च ।

यस्तु अत्रैव चतुर्दश्यां शस्त्रादिना हतस्तस्य वार्षिकं आहं पार्वणं वा एकोद्दिष्टं वा कार्यम् । न तु आहद्वयम् । प्रसङ्गसिद्धत्वादित्युक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये निबन्धे ।

अत्र आह्वातिक्रमे अग्रिमपक्षे दिनान्तरे पार्वणविधिना एतत् कार्यमिति तत्रैवोक्तम् ।

इति चतुर्दशी ।

अमावास्यायां विशेष माह अपरार्के यमः—

हंसे करस्थिते या तु अमावास्या करान्विता ।

सा श्रेया कुक्षरच्छाया इति वीधायनोऽब्रवीत् ॥

करान्विता हस्तमहानक्षत्रयुक्तेत्यर्थः ।

तथा—

वनस्पतिगते सोमे याच्छाया प्राप्नुस्वी भवेत् ।

गजच्छाया तु सा श्रेया तस्यां आहं प्रकल्पयेत् ॥

भारते—

अजेन सर्वलोहेन वर्षासु नियतव्रतः ।

हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनवीजितम् ॥

आहं कुर्यादिति शेषः । सर्वलोहेन समग्राङ्गे लोहितवर्चनम् ।

एवं गजच्छाया अनेकविधा ज्ञेया । एवं प्रतिपदादि तिथिषु श्राद्धं
कार्यम् ।

यत्तु—

न पैटयश्चियो होमो लौकिकान्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना श्राद्ध माहिताग्ने विधीयते ॥

इति मनुवचनं आहिताग्नेर्दर्शादन्यत्र श्राद्ध निषेधकमिव
आभाति । तत्तु अन्यतिथौ सङ्कल्प्य विधिना श्राद्धं कर्त्तव्यं
माहिताग्निना । इति केचित् । अभियुक्तास्तु कृष्णपक्षश्राद्धं
मन्यदिनेषु प्राप्त माहिताग्ने दर्शे नियम्यते इत्याहुः ।

अथ आश्विन शुक्लप्रतिपदि दौहित्रस्य मातामह श्राद्धं मुक्तं
गर्गेण ।

जातमात्रोऽपि दौहित्रो विद्यमानेऽपि मातुले ।

कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सिते ॥

इति ।

इयं तिथिः सङ्गवध्यापिनी याज्ञा

इति निर्णयदीपे उक्तम्—

प्रतिपद्याश्विने शुक्ले दौहित्रस्त्वेकपार्वणम् ।

श्राद्धं मातामहं कुर्यात् सपिता सङ्गवे सदा ॥

जातमात्रोऽपि दौहित्रो जीवत्यपि च मातुले ।

प्रातः सङ्गवयोर्मध्ये चार्यस्य प्रतिपद्भवेत् ॥

इति स्मृतेः । इदं च जीवत्पितृकेणैव कार्यमिति विष्टाः

प्राहुः । इदं श्रावं सपिण्डकं कार्यं । दीहिषस्वेकपार्वण
मिति पूर्ववचनादिति केचिदाहुः ।

अपिण्डकमितदिति तु वयं वदामः । पार्वणशब्दस्य पिण्ड-
रहित श्रावेऽपि प्रयोग सम्भवात् ।

मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विणीपति रेवच ॥

इति दक्षोक्त्यापि पिण्डनिषेधात् । आन्वष्टक्यादिवत् सपि-
ण्डकं कार्यमितिविशेष वचनाभावाच्च ।

॥ इति श्रीविधानपारिजाते महालयश्राद्धविधानम् ॥

— — —

अथ आश्विन शुक्लप्रतिपदि नवराचारम्भः ।

तच्चिर्णयश्च निरूप्यते—

तच्च देवीपुराणे, सुमेधा उवाच—

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि चण्डिकापूजनक्रमम् ।

आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपत्तुशुभेदिने ॥

इत्युपक्रम्योक्तं—

शुद्धे तिथौ प्रकर्त्तव्यं प्रतिपच्चोर्द्धगामिनी ।

आद्यासु नाडिका स्यक्ता षोडश द्वादशापि वा ।

अपराह्णे च (प्र) कर्त्तव्यं शुद्ध सप्तति काङ्क्षिभिः ॥

इदं च अपराह्नयोग प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रतिपदोऽभावे
श्रेयम् ।

यतस्तत्रैव देवीपुराणे वचनान्तरे—

अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत् पूजने मम ।

मुहूर्त्तमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादि गुणान्विता ॥

आद्याः षोडशनाडीसु लब्धा यः कुरुते नरः ।

कलसस्थापनं तस्य ह्यनि(रि)ष्टं जायते ध्रुवम् ॥

इति ।

मार्कण्डेयेऽपि—

पूर्वविद्या तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी ।

नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥

देशभङ्गो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोपजायते ।

नन्दायां दर्शं युक्तायां यदि स्थान् मम पूजनम् ॥
इति ।

स्नानेऽपि—

विबुध फलदा सा हि पुत्रदार भयावहा ।
इति ।

तथा देवीपुराणेऽपि—

यो मां पूजयते नित्यं द्वितीयादि गुणान्विताम् ।
प्रतिपञ्चारदीं ज्ञात्वा सोऽमृते सुखमव्ययम् ॥
यदि कुर्यादमायुक्तां प्रतिपत् स्थापने मम ।
तस्य शापायुतं दत्त्वा भस्मशेषं करोम्यहम् ॥
आयुहात् कुरुते यस्तु कलसस्थापनं मम ।
तस्य सम्पद्दिनाशः स्या ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ॥
अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपञ्चष्टिकार्चने ।
धनार्थिभिर्दिशेषेण वंशहानिश्च जायते ।
उदये हिमुहूर्त्तापि चाद्या सोदयदायिनी * ॥

गोविन्दार्चने गर्गः—

या चाक्षयुजि मासे स्वात् प्रतिपद् भद्रयान्विता ।
शुद्धा ममार्चनं तस्यां यतयन्नफलप्रदम् ।
इति ।

भद्रा द्वितीया—

अस्य पूर्वार्धे । न दर्शनकलया युक्ता प्रतिपञ्चष्टिकार्चने ।
एवं निर्बलसिन्धो व्रजते ।

बद्धजामले—

अमायुक्ता सदाचैव प्रतिपन्निन्दिता मता ।
तत्र चेत् सञ्जायेत् कुम्भं दुर्भिन्नं जायते ध्रुवम् ।
प्रतिपत् सद्दितीया तु कुम्भस्थापनं कर्मणि ॥

तिथितत्त्वे—

प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।
प्रातः प्रातश्च सम्पूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् ॥

कल्पतरौ—

कुङ्कुमाष्टोपसंबुक्तां वर्जयेत् प्रतिपत्तिथिम् ।
राज्यनाशाय साप्रोक्ता निन्दिता चाश्वपूजने ॥

इत्यादि ।

एषु वचनेषु कलशस्थापनोक्तेः तदेव प्रथमदिने निविध्यते ।
न तु उपवासादि । तच्च पूर्वविद्याया मेव कार्यम् ।
प्रतिपदा ऽप्यमावास्या इति युग्मवाक्यात् ।
शुक्ला स्वात् प्रतिपत्तिथिः प्रथमतः ।
इति दीपिकोक्तेः । शुक्लपक्षे दर्शविद्या इति माधवोक्तेः ।
इति केचिदाहुः । वस्तुतस्तु । पूर्वोक्तवाक्येषु चण्डिकार्चनं कलश-
स्थापनं ग्रहणादुपवासादेव तदङ्गत्वात् साङ्गं कर्म तत्रैव कार्यम् ।
युग्मवाक्यादेरन्योपवासविषयत्वेन वक्तुं शक्यत्वात् ।

अतएव देवलः—

व्रतोपवासनियमे घटिकैका (गदा)पि या भवेत् ।
सा तिथिस्तद्दिने पूज्या विप्ररोता तु पैतृके ॥ इति ।

यदा तु पूर्वदिने सम्पूर्णा शुद्धा भूत्वा परदिने वर्धते तदा सम्पूर्णत्वादमायोगाभावाच्च पूर्वैव ग्राह्या ।

यानि च द्वितीयायोग निषेधकानि वचनानि केचिन्निवन्धकाराः पठन्ति । तानि शुद्धाधिक निषेधपराणीति ज्ञेयम् ।

यदि परदिने प्रतिपत्तिथेरसत्त्वं तदा दर्शयुतापि ग्राह्या ।

तदाहलक्षणः—

तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं

तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनम् ॥

इति ।

यानि तु—

अमायुक्ताप्रकर्षव्या प्रतिपच्चण्डिकार्चने ।

इत्यादीनि नृसिंहप्रसाद निवन्ध वचनानि तानि समूलत्वे सति एतत्पराणीत्यवधेयम् ।

अत्र देवीपूजैव प्रधानम् । उपवासादि त्वङ्गम् ।

अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वास्त्रिने मासि विशोको जायते नरः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्यपुराणवचने तस्या एव फल सम्बन्धात् ।

नवमीतिथिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।

इति देवीपुराणवचने तथात्वाच्च ।

अत्र उपवासादिक मुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—

एवं वै विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रीपवासतः ।

एक भक्तेन नक्त्रेण तथैवायाचितेन च ॥

पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
 गृहे गृहे भक्तिपरे * ग्रामे ग्रामे वने वने ॥
 स्नातेः प्रमुदिते कृष्टे ब्राह्मणेः क्षत्रिये (र्षेः) स्तथा ।
 वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुते ज्ञेयै रम्यैश्च मानवैः ॥
 इति ।

देवीपुराणेऽपि —

कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।
 अयाचीत्यथैकाशी नक्ताशी वायवा व्यदः ॥
 भूमी शयीत चामन्त्रा कुमारी भोजयेन् मुदा ।
 वस्त्रालङ्कारदानैश्च सन्तोषाः प्रतिवासरम् ॥
 वलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाषवत् ।
 त्रिकालं पूजयेद्देवीं जप स्तोत्र परायणः ॥
 इति ।

व्यदो विगतभोजनः । अत्र महापूजनं रात्री कार्यम् ।
 आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरमर्दिनोम् ।
 निशासु पूजयेद्भक्त्या सोपवासो यथाविधि † ॥
 इति देवीपुराणात् ।

रात्रिव्रतमिदमित्यभिप्रेत्य माधवोऽप्याह । तस्य व्रततत्त्वा-
 दिति । न तु रात्रि भोजना व्रतव्रतमिदं किन्तु रात्री पूजनात् ।

* भक्ति परैरिति निचयमिन्धो पाठः स एव समीचीनः । अन्यथा भक्ति
 युतं रम्यस्य पीनवत् प्रसज्यत ।

† सोपवासोऽदिकं ज्ञेयम् । इति निचयमिन्धो पाठः

चाश्विने मासि मेघान्ते प्रतिपद् या तिथिर्भवेत् ।
 तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ देवीं प्रपूजयेत् ।
 इति संप्रह्ववचनात् ।

यत्तु—

मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।
 संपूज्य नवदुर्गां च नक्तं कुर्यात् समाहितः ।
 नवरात्राभिधं कर्म नक्तव्रत मिति स्मृतम् ॥

इति स्कान्दे नक्तभोजन कथनं । तत् पाक्षिक नक्तानुवादकं ।
 इतरथा नररात्रौपवासतः इत्यादेः अयाचीत्ययवा इत्यादेश
 पूर्वोक्त वचन व्यूहस्य वैयर्थ्यं प्रसङ्गात् ।

तस्मात् पाक्षिकनक्तानुवाद एवायम् । ननु रात्रेः कर्मकालत्वे
 तद्व्यापिनी दर्शयुक्ता पूर्वैव प्रतिपत् प्राप्नुयात् । सा च न याद्या
 इत्युक्त मिति चेत् । सत्यं ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः ।

इति सामान्य वचन प्राप्तिः पूर्वोक्तविशेषवचनैर्वाध्यते ।

यथा निशीथे सतीमपि पूर्वां जन्माष्टमीं त्यक्त्वा रोहिणीगुण-
 युक्ता परा कार्या इत्युक्तम् माधवाचार्येण । तथा इयमपि द्वितीया
 गुणयुक्ता कार्या इति ।

अथ केचिन्नवरात्रशब्दो नवसंख्याहोरात्रपरः—

हृद्वी समाप्ति रष्टम्यां द्वासेऽमा प्रतिपन्निशि ।

आरम्भो नवचण्ड्यासु नवरात्र मतोऽर्थवत् ॥

इति वचनादित्याहुः । तत्र । अतिष्ठास हृद्यो न्यूनाधिक
त्वापत्तेः तेन तिथिमात्रं वाची अयं नवरात्र शब्दः ।

तिथिहृद्यो तिथिष्ठासे नवरात्र मपार्थकम् ।

अष्टरात्रे न दोषोऽयं नवरात्र तिथिचये ॥

इति संप्रहोक्तेः । अयं नवरात्रशब्दः कचिन्नक्षत्रया कर्म-
वाची । यथा चारम्भो नवरात्रस्य इत्यत्र ।

पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत इत्यादाविव ।

देवीपुराणे—

त्वाद् वैधृतियुक्ता चेत् प्रतिपक्षिणिकार्षणे ।

तयोरन्ते विधातव्यं कलसारोपणं शुद्धम् ॥

इति ।

त्वाद् चित्रानक्षत्रं । द्वितीया युतापि चेच्चित्रा वैधृति युक्ता
प्रतिपत् तदा दुर्गोत्सवे ।

भद्रान्विता चेत् प्रतिपत्तु सभ्यते

विरुद्धयोगैरपि सङ्गतासती ।

सैवापराद्धे विबुधै विंधेया

श्री पुत्र राज्यादि विवृद्धि हेतुः ॥

इति ।

भद्रा द्वितीया । विरुद्धे चित्रा वैधृती । यदा तु वैधृत्यादि
परिहारेण प्रतिपत्तु सभ्यते तदा कर्त्तव्यं मास कात्यायनः ।

प्रतिपद्याम्बिने मासि भावो वैधृति चित्रयोः ।

आद्यपादौ परित्यज्य प्रारभे चवराचकम् ॥

इति ।

भविष्ये तु—

चित्रावैधृति सम्पूर्णा प्रतिपद्भवेन्नृप ।

त्याज्यास्वशास्त्रयस्वाद्यासुरीयेऽंशे तु पूजनम् ॥

इति ।

रुद्रजामलेऽपि—

वैधृतौ पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् ।

तस्माच्च स्थापयेत् कुम्भं चित्रायां वैधृतौ तथा ॥

संपूर्णा प्रतिपद्देव चित्रायुक्ता यदा भवेत् ।

वैधृत्या वापि युक्ता स्यात्तदा मध्यन्दिने रवौ ।

अभिजित्तु मुहूर्त्तं यत्तत्र स्थापनं मिथ्यते ॥

इदं कलसस्थापनं रात्रौ न कार्यम् ।

न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।

इति मात्स्योक्तेः ।

भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः ।

प्रातःकास इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः ।

ज्ञानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् ।

शुभाभि मूर्तिकाभिश्च पूर्वं कृत्वा तु वेदिकाम् ॥

यवान् वै वापयेत्तच्च गोधूमैवापि संयुतान् ।

तत्र संस्थापयेत् कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्वकम् ॥

सौवर्णं राजतंवापि ताम्रं मृन्मय (जं तु) नैव वा ।

देवी पुराणे—

कुर्याद्देव्यास्तु मन्त्रेण पूजां क्षीरघृतादिभिः ।

जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।

दुर्गा चमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमी तु कारयेत् ।

यदा—

नवार्णकेन मन्त्रेण पूजाहोमादिकं भवेत् ।

इति ।

ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहा इति नवार्णको (नवाक्षरी) मन्त्रः ।
तत्रायं प्रयोगः । प्रतिपदि अभ्यङ्गं कृत्वा शुद्धमृदा गृहपूर्वभागे
वेदिकां विधाय कलसादि संभारान् समाहृत्य आचम्य प्राणा
नायम्य देशकालौ स्मृत्वा मम इह जन्मनि जन्मान्तरे च दुर्गा-
प्रीतिद्वारा सर्वोपद्रवनाशपूर्वक दीर्घायु विपुलधनपुत्रपौत्राद्यनव-
च्छिन्न सन्तति वृद्धि स्थिरलक्ष्मी कीर्त्तिनाभ शत्रु पराजयाद्य-
भीष्ट सिद्ध्यर्थं शारदा नवरात्र प्रतिपदि विहित कलशस्थापन
दुर्गापूजन कुमारी पूजादिकं करिष्ये इति सङ्कल्प्य महीयौ *

* महीयौ पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।

पिपतां नो भविमहि ।

— इति ८५ १०५ यज्ञ ॥

रित्यादि मन्त्रेण कलसं वेद्यां संस्थाप्य वस्त्रेषावेष्ट्य पूर्वादर्शति *
मन्त्रेण तत्र पूर्णपात्रं (संस्थाप्य) निधाय इमं मे वदसिति † तत्र
वदसं संपूज्य जीर्णायां नूतनायां वा प्रतिमायां दुर्गा मावाहयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

आगच्छ वरदे देवि दैत्यदर्पनिषूदनि ।

पूजां गृहाण सुमु(खी)खि नमस्ते गङ्गरप्रिये ॥

सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेव समन्वितम् ।

इमं घटं समागच्छ तिष्ठ देवगणैः सह ॥

दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय ।

वल्लिं पूजां गृहाण त्व मष्टाभिः सह शक्तिभिः ॥

इत्यावाह्य पूर्वोक्तमूलमन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयित्वा माघ-
भक्तवल्लिं कुष्माण्डादिवलिं वा निवेदयेत् ।

ततः कुमारीपूजा कार्या ।

तदुक्तं हेमाद्री स्कान्दे—

एकैकां पूजयेत् कस्या मेकहृत्ता तथैवच ।

* पूर्वा दर्शं परापत सपूर्वा पुनरापत ।

वस्त्रेण विक्रीणा वहा इव वृद्धं प्रतकलो ।

—इति ३७ अटम यजुः ॥

† इमं मे वदसं मुभी इव मया च मृडय ।

त्वामवस्यवाचके ।

इति २१ अ. १ म यजुः ॥

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्यहं * नवकं तु वा ॥

तथा—

नवभिर्लभते भूमि मैश्वर्यं द्विगुणेन तु ।
 एकवृत्त्या लभेत् क्षेम मेकैकेन त्रियं लभेत् ॥
 एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थे तां विवर्जयेत् ।
 गन्धपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते ॥
 तेन द्विवर्षामारभ्य दशवर्षान्तं पूजनम् ।
 तासां च नवनामानि तेन तेन समर्चयेत् ॥
 कुमारिका त्रिमूर्तिस्तु कन्याणी रोहिणी तथा ।
 काली चण्डी शान्भवी च दुर्गा चैव सुभद्रका ॥
 इति ।

यासां प्रत्येकं पूजामन्त्रा अग्रे वक्ष्यन्ते । सामान्य
 मन्त्रस्तु —

मन्त्राक्षरमयीं नक्षत्रीं मातृणां रूपधारिणीम् ।
 नवदुर्गात्मिकां सत्तात् कन्यामावाहयाम्यहम् ॥
 इति ।

एव मन्त्रार्चनं कुर्यात् कुमारीणां प्रयत्नतः ।
 कञ्चुकैश्च वस्त्रैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
 नामाविधौ भक्ष्यभोज्ये भोजयेत् पायसादिभिः ।
 ग्रन्थिस्फुटितं शीर्णाङ्गीं रक्ता पूय व्रणाङ्किताम् ॥

जात्यन्यां केकराक्षीं च * कुरुपां तनु रोमशाम् ।
संत्यजेद्रोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवाम् ॥

तथा—

ब्राह्मणीं सर्वकार्येषु जयार्थं क्षत्रवंशजाम् ॥
लाभार्थं वैश्यवंशोत्थां सुतार्थं शूद्रवंशजाम् ।
दारुणे चान्यजातीयां पूजयेद्विधिना नरः ॥

इति ।

अत्र जप उक्तो रुद्रजामले —

एकोत्तराभिहृद्या तु नवमी यावदेवहि ।
चण्डीपाठं जपेच्चैव जापयेद्वा विधानतः ॥

वराहतन्त्रे तु —

प्रणवं चादितो जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं (पूजयेत्) प्रजपेत् सुधीः ।
हस्तसंस्थापनादेव यतस्तद्विफलं भवेत् ॥
स्वयं च लिखितं यच्च शूद्रेण लिखितं च यत् ।
अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ॥
सर्वत्र पाठ्ये विज्ञेयं स्वयमथवा विफलं भवेत् ।
ऋषिच्छन्दार्थिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवं तच्च विन्यसेत् ।

सर्वत्र पाठ्ये विज्ञेय स्वयंया विफलं भवेत् ॥

अथ वेदपारायण मुक्तं ब्रह्मजामले—

एवं चतुर्वेदविदो विप्रान् सर्वान् प्रसादयेत् ।

तेषां च वरणं कार्यं वेदपारायणाय वै ॥

यहात्मन्नेयसे कार्यं वेदपारायणं द्विजैः ।

षडङ्गसहितां शास्त्रां मन्त्र ब्राह्मण रुपिकाम् ॥

पारयेद्विधिवत् प्राप्नो मन्त्रान् वा ब्राह्मणं तु वा ।

अयातयामवत्त्वाय पारयेन्नवरात्रकम् ॥

इति ।

तद्विधिसुतुर्थस्तवके वक्ष्यते । देवीपुराणे—

यदाद्ये दिवसे कुर्यान्नष्टिका पूजनादिकम् ।

द्विगुणं तद्वितीयेऽङ्गि त्रिगुणं तत् परेऽहनि ।

नवमीतिथि पर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ॥

इति ।

एतेनापि नवरात्रे पूजेव प्रधानमिति गम्यते । उपवासादि त्वङ्ग मेव । तेन तिथिज्ञासे तिथिद्वयनिमित्तं पूजादि महालय आहवदेकदिने आहत्वा कार्यम् । इदं सर्वं स्वस्य अग्रजन्ते सति अन्येन कारयेत् ।

स्वयं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत् पूजयेत वा ।

इति देवीपुराणोक्तेः ।

अन्यतः अन्येन पूजयेत पूजां कारयेदित्यर्थः ।

इदं च देवीपूजनं शुक्रास्तादावपि कार्यम् ।

नष्टे शुक्ले तथा जीवे सिंहस्ये च वृद्धस्यतौ ।
 कार्या चैवे च देव्यर्चा * प्रत्यब्दं चाग्निनेऽपि च ॥
 इति धर्मप्रदीपोक्तेः ।

मलमासे तु न भवत्येव । वचनाभावात् ।
 अत्र विशेषो भविष्ये—

केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने ।
 पक्वतैलं † द्वितीयायां केश संस्कार ‡ इतरे ॥
 दर्पणं च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं तथा ।
 मधुपर्कं चतुर्थ्यां तु तिलकं नेत्र (भाल) मण्डनम् ॥
 पञ्चम्या मङ्गरागं च शक्त्यालङ्करणानि च ।
 षष्ठ्यां विस्वतरो बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् ॥
 सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत् ।
 उपोषणं मथाष्टम्या मात्मशक्त्या तु पूजनम् ॥
 नवम्या सुप्रचण्डायाः पूजां कुर्यादग्निं तथा ।
 संपूज्य प्रेषणं कुर्याद्दशम्यां सारवोक्तवैः ॥
 अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः ।

* कार्या चैव स्वदेव्यर्चा प्रत्यब्दं कल्पधर्मतः ।

इति निवर्त्यसिन्धोपातः ।

† पङ्कडोरमिति कश्चिन् पाठः ।

तथापाठे च संयमहेतवे इति पाठः साधु मङ्गलम् ।

‡ संस्कारेभ्यस्तस्यमेति कश्चित् पाठः ।

स्कन्दवत् पालयेद्देवी तं पुत्र धन कीर्त्तिभिः ॥

इति ।

अत्र अग्नेः विशेष उक्तो निर्णयान्ते—

आश्विने शुक्लपक्षे तु प्रारब्धे नवरात्रके ।

श्रावणपक्षे सप्तम्यक्षे क्रिया कार्या कथं बुधैः ॥

सूतके वर्त्तमाने च तथोत्पक्षे सदा बुधैः ।

देवीपूजा प्रकर्त्तव्या पशु यज्ञ विधानतः ॥

सूतके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः ।

देवी मुद्दिष्य कर्त्तव्यं तत्र दोषो न विद्यते ॥

इति ।

गौडा अपि एवं मन्यन्ते । रजसला तु अन्येन कारयेत् ।

सूतकादिवद् विशेषवचनाभावात् ।

स्त्रीणां च नवरात्रव्रते ताम्बूलादिचर्वणं भवतीत्युक्तं व्रत-
हेमाद्री गारुडे—

गन्धालङ्कार ताम्बूल पुष्पमालानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावन मञ्जनम् ॥

इत्यादि ।

एतत् सभर्तृकाविषयम् । विधवाणां न भवतीत्युक्तं चातुर्मास्य
व्रतप्रकरणे ।

अथ आश्विन शुक्लपक्षस्या मुपाङ्ग सलिताव्रतमुक्तम् * ।

सा च पूर्वविद्धा ग्राह्या—

भुक्ता जागरणे नक्ते * चन्द्रार्घ्यव्रते तथा ।

ताराव्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगोविशिष्यते ॥

इति हेमाद्रिवचनात् । युग्मवाक्यात् । रात्रौ जागरणं कुर्या-
दिति तद्व्रते रात्रिजागरणस्योक्तत्वाच्च ।

आश्विन शुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वती स्थापनमुक्तं
निर्णयान्ते देवीपुराणे—

मूलेषु स्थापनं देव्याः पूर्वाषाढासु पूजनम् ।

उत्तरासु वलिं दद्याच्छ्रवणे(न)षु विसर्जयेत् ॥

रुद्रजामले—

मूल ऋक्षे सुराधीश पूजनीया सरस्वती ।

पूजयेत् प्रत्यहं देव यावद्दृष्टव मृक्षकम् ॥

नाध्यापये अक्षतिले बाधीयीत कदाचन ।

पुस्तके स्थापिते देव विद्याकामो द्विजोत्तमः ॥

सङ्ग्रहेऽपि—

आश्विनस्य सिते पक्षे मेधाकामः सरस्वतीम् ।

मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् ।

मूलाय पादे चाङ्गानं श्रवणान्ते विसर्जनम् ॥

इति ।

* भुक्ताजागरणं यत्र—

इत्येकं पदं तस्मिन् व्रते इत्यर्थः । अन्यथा भुक्तेत्यस्या—

सङ्गतेः । इति कमलाकरः ।

ब्रह्माण्डेऽपि —

आदि भागो निशायां तु अवलम्ब्य यदा भवेत् ।

सम्प्रेषणं तदा देव्या दशम्यामिव कारयेत् * ॥

इति ।

अथ षष्ठीकृत्यं देवीपुराणे —

ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां विष्वाभिमन्त्रणम् ।

सप्तम्यां मूलयुक्तायां पञ्चिकायाः प्रवेशनम् ॥

पूर्वाषाढा युताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।

उत्तरेण नवम्यां तु वलिभिः पूजयेच्छिवाम् ।

अवशेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

अत्र तिथिनक्षत्र षोडशो मुख्यः—

तिथिनक्षत्रयोगे तु द्वयोरेवानुपासनम् ।

योगाभावे तिथिर्याज्ञा देव्याः पूजनकर्माणि † ॥

इति देवसोक्तेः ।

तत् प्रकारम् । विष्णुतद्वत्समीपं गत्वा देवीं विष्णुं च सम्पूज्य
प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्राः—

रावणस्य वधार्थाय रामस्वानुग्रहाय च ।

* दशम्यां च महोत्सव इति निर्णयमिन्धो पाठः ।

† तथा विद्यापतिः—

तिथिः शरीरं देवस्य तिथौ नक्षत्रमाचितम् ।

तस्मात्तिथिं प्रशंसन्ति नक्षत्रं न तिथिं चिन्ता ॥ इति ।

अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥
 अहं मय्या (श्रितः) शिने षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः ।
 श्रीशैलशिखरेजात श्रीफल श्रीनिकेतन ।
 नेतव्योऽसि समागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ॥
 एवं विष्णुतर्कं निमन्त्र्य द्वितीयदिने निमन्त्रित विष्णुशास्त्रा
 पत्नीप्रवेश पूजां कुर्यात् ।

मूलाभावे तु सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।
 युग्माभ्यां नवविष्णुस्य फलाभ्यां शाखिकां तथा ।
 तथैव प्रतिमां देव्याः स्नात्वाऽभ्युक्ष्य प्रवेशयेत् ॥

इति लिङ्गपुराणोक्तेः ।

प्रतिपदादि नवतिथिषु उपवासादि कर्त्तव्यं मित्युक्तं । तत्र
 असमर्थस्य सप्तम्यादि दिनत्रये कार्यमित्याह धीम्यः—

आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।
 प्रतिपदादि क्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ।
 चिराच्च वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥
 इति ।

सङ्ग्रहे—

अथवा नवरात्रं च सप्तपञ्चत्रिकं दिवा ।
 एकभक्तेन नक्तेनाद्याचितोपोषणैः क्रमात् ॥
 इति ।

दिवेत्येकरात्रमुक्तं । उपवासे सप्तम्याः पूर्वोक्त एव निर्णयः ।
 युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथि युग्मता ॥

इति श्रुत्वापि प्रौढयिकी ।

दुर्गामूर्तिरुक्ता देवीपुराणे—

दुर्गागृहं प्रकर्त्तव्यं चतुरस्रं सुशोभनम् ।

तन्मध्ये वेदिकां कुर्याच्चतुर्हस्तां समां शुभाम् ॥

तस्यां सिंहासनं क्षीमं कम्बलाजिन संयुतम् ।

तत्र दुर्गां प्रतिष्ठाप्य सर्वलक्षण संयुताम् ॥

भुजैश्चतुर्भिरुचिरैर्दशभिर्वा विभूषिताम् ।

तप्तहाटकवर्णाभां चिनेत्रां शशिरोत्तराम् ॥

अनेककुसुमाकीर्णां कपर्देन सुशोभिताम् ।

नितम्बविम्बसन्नद्धकिङ्किणी क्वाण नादिनीम् ॥

शूलचक्रदण्ड शक्ति वज्रपाशांसि * धारिणीम् ।

घण्टाक्षमालाकरक पानपात्र लसत्कराम् ॥

तदप्रेक्ष्यशिरसं मद्भिषं रुधिराग्नितम् ।

निःसृतार्धतनुं कण्ठनाले चर्न्नासि धारिणीम् ॥

देवीधृतकरग्रौवं शूलनोरसि ताडितम् ।

नागपाशेन विक्षिप्तं हृथ्यक्षेणापि विद्रुतम् ॥

वमद्गुधिरवक्त्रेण धुन्वतोर्द्धं सटान् वषा ।

सर्वतो मातृचक्रेण सेव्यमानां सुरैस्तथा ॥

एवं देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजनी तथा ।

मृदार्ची लक्ष्मोपेता खड्गशूले ऽथवा यजेत् * ॥

वार्ची दारुमयी । तथा—

याम्यास्या शुभदा दुर्गा पूर्वास्या जयवर्द्धनी ।

पश्चिमाभिमुखी नित्यं न स्थाप्या सौम्य दिक्षु खी ॥

तथा—

हैम राजत मृदातु शैलचित्रार्पितापि वा ।

खड्गे शूलेऽर्चिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥

यद्यद् यस्यायुधं प्रोक्तं तस्मिं स्तां प्रतिपूजयेत् ।

देवी शक्त्यार्चिता पुंसां राज्यायुः सुत सौख्यदा ॥

तथा—

भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्ग प्रगीतकैः ।

भगलिङ्गक्रियाभिश्च तोषयेद्भरचण्डिकाम् ॥

परैर्नाक्षिप्यते यस्तु यः परान्नाक्षिपत्यपि ।

तस्य क्रुद्धा भगवती शापं दद्यात् सुदारुणम् ॥

इति ।

सप्तम्यां देवीं संपूज्य विस्वगुच्छं समर्पयेत् ।

अमृतोद्भवं त्रीवृक्षं शङ्करस्य सदाप्रियम् ।

तं ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थं सिद्धये ॥ इति ।

अथ प्रार्थना—

महिषसि महाभागे चामुण्डे मुण्डमालिनि ।

* खड्ग शूले च पुनर्यत्र इति निबन्धमिच्छी पाठः ।

आयुरारोग्यं मेधार्थं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥

कुङ्कुमेन समालम्ब्ये चन्दनेन विलेपिते ।

विश्वपन्न कृतापीडं दुर्गेऽहं शरणं गतः ॥

रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।

पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥

सर्वमङ्गल मङ्गल्ये शिवे सर्वार्थ साधिके ।

शरण्ये त्र्यम्बके देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

इति संप्रार्थ्य पञ्चिकाः पूजयेत् । तत् प्रकारस्तु कदल्यां ब्रह्माणीं
दाडिमे रक्तदन्तिकां धान्ये लक्ष्मीं हरिद्रायां दुर्गां माने चामुण्डां
कचौ कालिकां विश्वे शिवां अशोके शोकरहितां जयन्त्यां
कार्तिकीं चावाह्य संपूज्य दुर्गायै वलिं दद्यात् । ततः सुतिं
पठेत् ।

दुर्गां शिवां शान्तिकरीं ब्रह्माणीं ब्रह्मणः प्रियाम् ।

सर्वलोक प्रणेचीं च प्रणमामि सदा शिवाम् ॥

मङ्गलां गोभनां शुद्धां निष्कलां परमां कलाम् ।

विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥

इत्यादि ।

अथ अष्टमौष्ठत्यम् ।

साच व्रतादौ परविद्या याज्ञा ।

शुक्लपद्मे ऽष्टमो चैव शुक्लपद्मे चतुर्दशौ ।

पूर्वविद्या न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परमंयुता ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तः ।

शरन् महाष्टमी पूज्या नवमी संयुता सदा ।
 सप्तमी संयुता नित्यं शोकसन्तापकारिणी ॥
 सप्तमी शल्य संविद्धा वर्जनीया सदाष्टमी ।
 स्लोकापि सा महापुण्या यस्यां सूर्योदयो भवेत् ॥
 इति स्मृति समुच्चयोक्तेषु ।

इय मेव मूलर्चयुताचेन् महानवमीत्युच्यते ।
 अश्वयुक् शुक्लपक्षे याऽष्टमी मूलेन संयुता ।
 सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा ॥
 इति स्कान्दात् । सैव सप्तमीयुता चेत् त्याज्येव ।
 तदुक्तं निर्णयामृते—
 मूलेनापि हि संयुक्ता सदा त्याज्याष्टमी बुधैः ।
 लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्याद् यदि दूषिता ॥
 इति ।

तस्मादत्र अष्टमी परा * ग्राह्या ।

यत्तु—

सप्तम्या मुदिते सूर्ये परतो याष्टमी भवेत् ।
 तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि ॥
 इति विश्वरूपनिबन्ध वचनं ।
 तदाग्निनक्षत्राष्टमी विषयम् ।
 कन्यायां ज्ञानपक्षे तु पूजयित्वाष्टमीदिने ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्र निस्वनैः ॥

इति देवीपुराणे तत्रापि देवी पूजोक्तेरिति हेमाद्रौ निर्णया-
सृते चोक्तं ।

यानि तु—

आश्विनस्य सिताष्टम्या मर्धिरात्रे तु पार्वती ।

भद्रकाली समुत्पन्ना पूर्वाषाढा समायुता ॥

इति मदनरत्ने ।

महाष्टम्याश्विने मासि शुक्ला कल्याणकारिणी ।

सप्तम्यापि युता कार्या मूलेन तु विशेषतः ॥

इत्यादौनि वचनानि । तानि परदिने अष्टम्यभाव विषया-
णीति मदनरत्ने निर्णीतम् ।

यदा सूर्योदये न स्यान्नवमी चापरेऽहनि ।

तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितां नृप ॥

इति स्मृति सङ्ग्रहोक्तेः ।

यत्तु—

अहं भद्रा च भद्राहं नावयोरन्तरं क्वचित् ।

सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्राया मर्चिताञ्जलम् ॥

इति देवीपुराण वचनं । तद्विष्टिकरणमध्ये पूजाविधा-
नार्थम् ।

विष्टिं त्यक्त्वा महाष्टम्यां मम पूजां करोति यः ।

तस्य पूजाफलं न स्वाप्तेनाह मवमानिता ॥

इति तत्रैवोक्तेः ।

अवाष्ट्या उपवासश्च पुत्रवता न कार्यः—

उपवासं महाष्ट्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ।

यथा तथा वा पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

इति देवी पुराणोक्तेः ।

अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये ।

कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमी युता ।

मूल नक्षत्र संयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

तस्यां सदा पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ।

तस्यां ये ह्युपयुज्यन्ते प्राणिनो महिषादयः ॥

ते सर्वे स्वर्गतिं यान्ति घृतां पापं न विद्यते ।

यावन्न चालयेद् गात्रं पशुस्तावन्नहन्यते ॥

न तथा वलिदानेन पुष्पधूपविलेपनैः ।

यथा सन्तुष्यते मेघैर्महिषैर्विन्ध्यवासिनी ॥

एवं पूज्या नरैर्देवी ब्राह्मणैः क्षत्रियैः(विशैः) नृपैः ।

स्त्रीभिश्च कुरुशार्ङ्गल विधान मपरं शृणु ॥

जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत् प्रभृति क्रमात् ।

लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद् यावदष्टमि ॥

तद् यथा—

प्रागुदक् प्रवणे देशे पताकाभि रलङ्कृतं ।

मण्डपं कारयेद्दिव्यं नव सप्त करं परम् ॥

मिलित्वा षोडश हस्त प्रमाण मित्थर्यः ।

आग्नेयां कारयेत् कुण्डं हस्तमात्रं सुशोभनम् ।

मेखला त्रय संयुक्तं योन्वायत्यदकाभया ॥
 राजचिह्नानि सर्वाणि यस्मात्सखाणि यानि च ।
 आनीय मण्डपे तानि सर्वाण्यत्राधिवासयेत् ॥
 ततस्तु ब्राह्मणः स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।
 ॐ कार पूर्वके मन्त्रे स्तुतिर्नैर्जुहुयाद् दृ(तैः)तम् ॥
 यस्मात्स मन्त्रे हीतव्यं पायसं दृतसंयुतम् ।
 दृतमेवं तुरङ्गाच्च * राजानमुपहारयेत् ॥
 लोहाभिसारिकं कर्णं तेनैतद्विभिः स्मृतम् ।
 दृतपण्ययनान्मानान् गजाच्च समलङ्घितान् ॥
 आमयेनगरे नित्यं वन्दिषीषपुरःसरम् ।
 प्रत्यहं नृपतिः स्नात्वा सम्पूज्य पिबदेवताः ॥
 पूजयेद्राजचिह्नानि फलमाखविलेपनेः ।
 य(त)स्याभिसरणाद्राप्नो विजयः समुदाहृतः ॥
 पूजामन्त्रान् प्रवक्ष्यामि पुराणोक्तानहं तव ।
 यैः पूजिताः प्रयच्छन्ति कीर्तिमायु र्ययो(धनम्) वसम् ॥

छन्दस्य —

यथाऽम्बुदम्बादयति शिवायेमां वसुन्धराम् ।
 तथाच्छादय राजानं विजयारोग्यवृद्धये ॥

अथ चामरस्य —

यथाहजर सहस्रं चोर डिङ्गोर पाङ्कुर ।

प्रोत्सारयाद्यु दुरितं चामरामरदुर्लभ ॥
अश्वानां वृषार्यं मादौ रेवन्त पूजनं कार्यं ।

तन्मन्त्र सु—

सूर्यपुत्र महाबाहो छायाहृदयनन्दन ।
शान्तिं कुरु तुरङ्गाणां रेवन्ताय नमो नमः ॥

अथ अश्वस्य—

गन्धर्वकुलजातस्त्वं माभूयाः कुलदूषकः ।
ब्रह्मणः सत्यवाक्येन सोमस्य वरुणस्य च ॥
प्रभावाच्च हुताशस्य वर्धय त्वं तुरङ्गमान् * ।
रिपून् विजित्य समरे सह (राज्ञा)भ्रात्रा सुखी भव ॥

अथ ध्वजस्य—

शक्रकेतो महावीर्य श्यामवर्णार्चयाम्यहम् ।

* अतः परं—

तेजसाचैव सूर्यस्य सुनीनां तपसा तथा ।
वदस्य ब्रह्मचर्येण पवनस्य वनेन च ॥
अर त्वं राजपुत्र त्वं कौस्तुभं च मणिं अर ।
यां गतिं ब्रह्महा गच्छेन् मातृहा पित्रहा तथा ॥
धूषहा ऽवृतवादी च अचियश्च पराशुखः ।
सूयाचन्द्रमसौ वायु र्वावत् पद्मनि दुष्कृतम् ॥
ब्रह्महा तां गतिं चिद्रं तच्च पापं भवेत्तव ।
निष्कृती यदि गच्छेथा युद्धाभ्यानि तुरङ्गम ॥

—इत्यधिकोऽत्र आकरे दृश्यते।

पत्रिराज नमस्तेऽस्तु तथा नारायणध्वज ॥
 काश्यपेयारुणभ्रातर्नागारे विष्णुवाहन ।
 अप्रमेय दुराधर्ष रणे देवारिसूदन ॥
 गरुत्मान् मारुतगति स्वयि सन्निहितो यतः ।
 सारवन्ध्यायुधान्यत्र रक्ष त्वं च रिपून् दह ।

अथ पताकायाः—

हुतभुग् वसवो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः ।
 नागकिन्नर गन्धर्व यक्ष भूतगण यक्षाः ॥
 प्रमथास्तु सहादित्यै भूतेशो मातृभिः सह ।
 शक्रः सेनापतिः स्कन्दो वरुणश्चाश्रितास्वयि ॥
 प्रदहन्तु रिपून् सर्वान् राजा विजयमृच्छतु ।
 यानि प्रयुक्तान्यरिभि रायुधानि समन्ततः ॥
 पतन्तूपरि शत्रूणां हतानि तव तंजसा ।
 हिरण्यकशिपोर्युद्धे युद्धे दैवासुरे तथा ॥
 कालनेमि वधे यदहं यदक्षिपुरघातने ।
 शोभितासि तथैवाद्य शोभयास्मां च संस्मर ॥
 नीलान् श्वेतानिमान् दृष्ट्वा नश्यन्त्वाद्य नृपारयः ।
 व्याधिभिर्विविधे घोरैः शस्त्रैश्च युधि निर्जिताः ॥
 पूतना रेवतीनाम्ना काक्षराक्षि या स्मृता ।
 दह तांश्च रिपून् सर्वान् पताके त्वं मयार्चिता ॥

अथ गजस्य—

कुमुदैरावणौ पद्मः पुष्पदन्तोऽथ वामुनः ।

सुप्रतीकोऽञ्जनोनील एतेऽष्टौ देवयोनयः ॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्य (ष्टौ)न्ये समाश्रिताः ।
 मन्दो भद्रो मृगसैव गजः सह्यैर्ण एवच ॥
 वने वने प्रसूतास्ते यूथानि सुमहान्ति च ।
 पान्तु त्वां वसवोरुद्रा आदित्याः समरुद्रणाः ॥
 भर्तारं रक्ष नागेन्द्र स्वामिवत् प्रतिपात्यताम् ।
 अवाप्नुहि जयं युधे गमने स्वस्तितोत्रज ॥
 श्रीस्ते सोमाहलं विष्णो स्तेजः सूर्याम्नावोऽनिलात् ।
 स्यैर्यं मेरो जयं रुद्राद् यशो देवात् पुरन्दरात् ॥
 युधे रक्षन्तु नागास्त्वां दिशश्च सह दैवतैः ।
 अश्विनौ सह गन्धर्वैः पान्तु त्वां सर्वतः सदा ॥

—५ खण्डस्य —

असि विशसनः खण्ड स्तौष्णधारोदुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयसैव धर्मधार स्तथैवच ॥
 एतानि तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
 नक्षत्रं कृत्तिका ते तु गुरुदेवो महेश्वरः ॥
 रोहि (णी च) ण्यश्च शरीरं ते दैवतं च जनार्दनः ।
 पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥
 नीलजीमूत सङ्गाश्च तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।
 भाव (दुष्टो) शुद्धो ऽमर्षणश्च अतितेजास्तथैवच ॥
 इयं येन धृता क्षीणी हतश्च महिषासुरः ।
 तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खण्डाय ते नमः ॥

अथ कुरिकायाः—

सर्वायुधानां प्रथमं निर्दिशतासि पिनाकिना ।
 शूलायुधादिनिष्कृष्य कृत्वा मुष्टिग्रहं शुभे ॥
 चण्डिकायाः प्रदत्तासि सर्वदुष्ट निवर्हणी ।
 तया विस्तारिता चासि देवानां प्रतिपादिता ॥
 सर्वसत्त्वाङ्गभूतासि सर्वाशुभनिवर्हणी ।
 कुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छ नमोऽस्तु ते ॥

अथ कटारकस्य—

रक्षाङ्गानि गजान् रक्ष रक्ष वाजि धनानि च ।
 मम देहं सदा रक्ष कटारक नमोऽस्तु ते ॥

अथ धनुषः—

सर्वायुधमहामात्र सर्वदेवारिसूदन ।
 चाप मां समरे रक्ष साकं शरवरैरिह ॥
 धृतं कृष्णेन रक्षार्थं संहाराय हरेण च ।
 त्वयीमूर्त्तिगतं देवं धनुरस्त्रं नमाम्यहम् ॥

अथ कुन्तास्य—

प्राप्त पातय शत्रूंस्व मनया नाकमायया ।
 गृह्णाण जीवनं तेषां मम सैन्यं च रक्ष माम् ॥

अथ चर्मणः—

शर्मप्रदस्त्रं समरे मम सैन्ये यशोद्यमे ।
 रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तापनेय नमोऽस्तु ते ॥

अथ कनकदण्डस्य—

प्रोत्सारणाय दुष्टानां साधूनां रक्षणाय च ।
ब्रह्मणा निर्मितश्चासि व्यवहारप्रसिद्धये ॥
यशोदेहि सुखं देहि जयदो भव भूपतेः ।
ताडयस्व रिपून् सर्वान् हेमदण्ड नमोऽस्तु ते ॥

अथ दुन्दुभेः—

दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोरोद्धदय (मर्द्दनः) कम्पनः ।
भव भूमिप सैन्यानां तथा विजयवर्धनः ॥
यथा जीमूत शब्देन प्रह्वयति शिखावलः ।
तथा ऽस्तु तव शब्देन हर्षोऽस्माकं मुदावहः ॥
यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां चासोऽभिजायते ।
तथात्र तव शब्देन अस्यत्स्वस्मद्विषोरणे ॥

अथ शङ्खस्य—

पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
विष्णुना विधृतो नित्यं मतः शान्तिप्रदो भव ॥

अथ सिंहासनस्य—

विजयो जयदो जेता रिपुघाती शुभङ्करः ।
दुःख(द्रा)हा धर्मदः शान्तः सर्वारिष्ट विनाशनः ॥
एते वै सन्निधौ यस्मात्तव सिंहा महावलाः ।
तेन सिंहासनेति त्वं वेदमन्त्रैश्च गीयसे ॥
त्वयि स्थितः शिवः शान्तस्त्वयि शक्रः सुरेश्वरः ।
नमस्ते सर्वतोभद्र भद्रदो भव भूपतेः ॥

त्रैलोक्य जयसर्वस्व सिंहासन नमोऽस्तु ते ।
 एवं चिह्नानि सर्वाणि * स्वानि पूज्यानि शिल्पिभिः ॥
 लोहाभिसारिकं कर्म कृत्वेवं मन्त्रपूर्वकम् ।
 नियमं च तथाष्टम्यां पूर्वाङ्गे स्नान माचरेत् ॥
 कुङ्कुमचन्दनचम्पक चतुःस्रैः (शैल)शालि पिष्टैश्च ।
 चर्चितगात्रां देवीं कु(ङ्कु)सुमै रभ्यर्चयेद्बहुभिः ॥
 कुमुदैः सपद्मपुष्पैः सदीपधूपैः सनैवेद्यैः ।
 मांसैर्वस्त्रपद्मैर्मङ्गलशब्दैः समुच्छलितैः ॥
 दुर्गा सा पूजनीया च तद्दिने द्रोणपुष्पकैः ।
 ततः खड्गं नमस्कृत्य शत्रूणां वधसिद्धये ॥
 दृष्ट्वेत विजयं राज्यं सुभिक्षं चात्मने नृपः ।
 पुनः पुनः प्रणम्यार्घ्यां संस्मरेद्दृढये शिवाम् ॥
 सर्वं कृत्वेति कौरव्य अष्टम्यां जागरेण्यग्नि ।
 नटनर्तकगीतैश्च कारयेच्च महोत्सवम् ॥
 एवं हृष्टैर्निशां गीत्वा प्रभाते चरुणोदये ।
 घातयेन्महिषान् मेघानघतो नतकम्बरान् ॥
 शतमर्दशतं वापि तदर्धं वा यथेच्छया ।
 सुरासवभृतैः कुम्भैः स्तर्पयेत् परमेश्वरीम् ॥
 कापालिकेभ्यः स्तुत्यं ज्वलन्निर्दीपयन्चकैः † ।
 कश्चिन्नोपोषितो वीरविहृतोऽन्येन खड्गवान् ॥

* तथैव कर्मचिह्नानि इति निबन्धसिन्धौ पाठः ।

† दामो दासजने तथा । इति निबन्धसिन्धौ पाठः ।

भूतेभ्य स्तद्वलिं दद्यान्मन्त्रेणानेन सामिषम् ।
 सरक्तं सजलं चाक्षं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् ॥
 त्रीं स्त्रीन् वारान् समूलेन दिग्विदिक्षु किरिद्वलिम् ।

मन्त्रस्तु—

वलिं गृह्णन्निमं देवा आदित्या वसवस्तथा ।
 मरुतश्चाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पन्नगा ग्रहाः ॥
 असुरा यातुधानाश्च पिशाचोरग राक्षसाः ।
 डाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥
 दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ।
 जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ॥
 मा विघ्नं माच मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ।
 सौम्या भवन्तु तृप्ताश्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥
 इति ।

इति महाष्टमी ।

अथ महानवमी ।

सा च पूर्वविद्धा याज्ञा ।
 श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वाचैव हुताशनी ।
 पूर्वविद्धा प्रकर्त्तव्या शिवरात्रि र्वसेर्दिनम् ॥
 इति हेमाद्रौ पाश्रोक्तेः ।

वेधश्चात्र मुहूर्त्तत्रयान्नकोष्ठेयः । यद्यपि हेमाद्रिमते
 मुहूर्त्तत्रयान्नकोष्ठेयः वेधोऽस्ति । तथापि सूर्योदये एव स याज्ञः ।

सायं तु मुहूर्त्तत्रयात्मक एव । तदुक्तं कासनिर्णयदीपि-
कायाम्—

त्रिमुहूर्त्तगा तु सकला सायमिति ।

माधवीयेऽपि—

सायं तूत्तरया तद्वन्मूला तु न विध्यते ।

इति ।

तेन त्रिमुहूर्त्तयोगे पूर्वा प्राज्ञा अन्यथा परेति विवेकः ।

यस्तु—

अश्वयुक् शुक्लनवमी मुहूर्त्तं वा कला यदि ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया लक्ष्मी विद्या जयार्थिभिः ॥

इति सौरपुराणवचनम् ।

सूर्योदये परं रिक्ता पूर्णा स्यादपरा यदि ।

वलिदानं प्रकर्त्तव्यं तत्र (देशे) काले शुभावहम् ॥

इति देवीपुराण वचनं च परतिथिविधायकं ।

तस्तु नोपवासादौ किन्तु वलिदानादाविति मदनरत्ने निर्णीतम् ।

यत्त्वच—

नवम्यामपराह्णे(च, तु वलिदानं प्रशस्यते ।

दशमीं वर्जयेत्तत्र नात्र कार्या विचारणा ॥

इति वलिदानेऽपि परतिथि निषेधनं दृश्यते ।

तदपि शुद्धाधिकनिषेधपरम् ।

नवम्यां वलिदानं तु कर्त्तव्यं वै यथाविधि ।

अपो होमस विधिवत् पूर्णाया मेव नाम्यथा ॥

इति कालिकापुराणोक्तेः ।

केचिस्त्वष्ट्यां होममिच्छन्ति ।

षष्ट्यां वाय रिक्तायां ततो होमं समाचरेत् ।

इति देवीपुराणोक्तेः ।

होमे विशेषो डामर मन्त्रे—

पायसं सर्पिषा युक्तं तिलैः युक्तौ विमिश्रितम् ।

होमयेदिविधवद् भक्त्या दद्यान्नेन नृपोत्तम ॥

ब्रह्माध्याये यथा होमो मन्त्रेणैकेन साध्यते ।

तथा स्तोत्रजपे होमं मन्त्रेणैकेन साधयेत् ।

यदा सप्तशती जप्या होममन्त्रो नवाक्षरः ॥

इति ।

नवाक्षर मन्त्रसु पूर्वसुक्तः । ऐं ह्रीं क्लीं चासुष्मायै विद्महे
इति नवाक्षर इति केचित् । पूर्वोक्त एव याज्ञ इति तु युक्तम् ।

ब्रह्मयामले तु—

प्रधानाद्रव्यं सुदृष्टं पायसाद्यं तिला स्तथा ।

किंशुकैः सर्षपैः पूगेर्लाजे दूर्वाङ्गुरैरपि ॥

यवैर्वा शीफलैर्दिग्धैर्वा नाविधफलै स्तथा ।

रत्नचन्दनखण्डैश्च गुग्गुलैश्च मनोहरैः ॥

प्रतिश्लोकं च शुद्धयात् सर्वद्रव्यादि(वा) च क्रमात् ।

नवाक्षरेण शुद्धयाक्रमो देव्या इतीति च ॥

अथ बलिदानम् ।

देवीपुराणे—

कन्यासंस्मरे रवी शक्र युक्ताष्टम्यां प्रपूज्य तु ।
द्रोण पुण्यैश्च विस्वाम्ना जातीपुत्रागचम्पकैः ॥
पञ्चाब्दं सचक्षोपेतं गन्धपुष्पसमन्वितम् ।
विधिवत् कालि कासीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

ॐ कालि कालि यज्ञेश्वरि लोहदण्डायै नमः ।
इति ।

तदुक्ता * रुधिरं मांसं गृहीत्वा पूतनादिषु † ।
नैर्ऋतेभ्यः प्रदातव्यं महाकौशिकमन्वितम् ॥
तदयतो नृपः स्नायात् कृत्वा शत्रुं तु पैष्टकम् ।
खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात् स्नान्द विद्यालयोः ॥
अथाशक्तस्य चत्रियादेर्ब्राह्मणस्य च बलिप्रकारः ।

कालिकापुराणे—

कुशाण्डं मिष्टदण्डं च भासं (मांसं) सारसं मेघं वा ।
एते बलिसमाः प्रोक्ता स्मृती ज्ञातसमाः सदा ॥

ब्रह्मयामलेऽपि—

ज्ञाताभावे तु कुशाण्डं श्रीफलं वा मनोहरम् ।

* तदुक्तं च । तदुक्तं च । निबन्धसिन्धौ पाठः ।

† यदि ब्रह्मचरको विद्वानो पापराक्षसो गृहमे इति कनकाक्षः ।

वस्त्रसंवेष्टितं कृत्वा हृदयेच्छुरिकादिना ॥
 ब्राह्मणेन सदा देयं कुष्माण्डं वलि कर्मणि ।
 श्रीफलं वा सुराधीश हृदं नैव तु कारयेत् ॥
 उत्तराभिमुखोभूत्वा वलिं पूर्वमुखं तथा ।
 निरीक्ष्य साधकः पञ्चादिमं मन्त्रं मुदीरयेत् ॥
 पशुस्त्वं वलिरूपेण मम भाग्यादुपागतः ।
 प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं वलिरूपिणम् ॥
 चण्डिकाप्रोतिदानेन दातु रापद्मिनाशन ।
 चामुण्डावलिरूपाय वले तुभ्यं नमो नमः ॥
 यन्नार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयन्भुवा ।
 अतस्त्वां घातयिष्यामि याम्यद्य तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः ।
 ॐ ह्रीं श्रीमिति मन्त्रेण वलिं तं मत्स्वरूपिणम् ।
 चिन्तयित्वा न्यसेत् पुष्पं वलिमूर्धनि भैरव ॥
 रसना त्वं चण्डिकायाः (वाढकायाः) सुरलोक प्रसा(र)धकः ।
 ह्रीं ह्रीं खड्गेति मन्त्रेण ध्यात्वा खड्गं प्रपूजयेत् ॥
 पूजयित्वा ततः खड्गं ॐ (आं) ह्रं फडिति मन्त्र(तः)कैः ।
 गृहीत्वा विमलं खड्गं हृदयेदलि मुत्तमम् ॥
 ॐ ह्रीं ऐं ह्रीं कौशिकीति रुधिरैः प्यायतामिति ।
 वलिदाने तु दुर्गायाः सर्वत्रायं विधिः स्मृतः ॥
 अथात्र प्रसङ्गात् शतचण्डी विधानं मुच्यते ।

बह्व्यामले—

शतचण्डीविधानं तु प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् ।

सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत् ॥
 षोडश स्तम्भसंयुक्तं मण्डपं पञ्चवोज्ज्वलम् ।
 वसुकोण युतां वेदिं मध्ये कुर्याच्चिभागतः ॥
 पक्षेष्टकचितां रम्या मुष्णायै हस्तसन्निताम् ।
 पञ्चवर्णं रजोभिश्च कुर्याच्छ्रीमण्डपं * शुभम् ॥
 पञ्चवर्णवितानं च किङ्किणी जालमण्डितम् ।
 आचार्येण समं विप्रा(श्चा)न् वरयेद्दश सुव्रतान् ॥
 ऐ(ई) शान्द्यां स्थापयेत् कुम्भं पूर्वोक्तविधिना हरे ।
 वारुण्यां च प्रकर्त्तव्यं कुण्डं लक्षणं लक्षितम् ॥
 मूर्तिं देव्याः प्रकुर्वीत सुवर्णस्य पलेन वै ।
 तदह्नेन तदह्नेन तदह्नेन महामते ॥
 अष्टादश भुजां देवीं कुर्याद्वाष्टकरामपि ।
 पट्टकूल युगच्छन्नां देवीं (वेदि)मध्ये निधापयेत् ॥
 देवीं सम्पूज्य विधिवज्जपं कुर्युर्दश डिजाः ।
 शत मादौ शतं चान्ते जपेन्नम्रं नवार्णकम् ॥
 चण्डीं सप्तशतीं मध्ये सम्पुटोऽय मुदाहृतः ।
 एकं हे त्रीणि चत्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् ॥
 रूपाणि क्रमशः स्तुवत् पूजनादिकमाचरेत् ।
 पञ्चमेदिवसे प्रातर्होमंकुर्या(द्दशांशतः) द्विधानतः ॥
 शुद्धूर्वी पायसं दूर्वां तिलान् शुक्लान् यवानपि ।

चण्डीपाठस्य होमं तु प्रतिश्लोकं दशांशतः ॥
 होमं कुर्याद् ग्रहादिभ्यः समिदान्य चरुन् क्रमात् ।
 हुत्वा पूर्णाहुतिं दद्याद् द्विप्रेभ्यो दक्षिणां क्रमात् ॥
 कपिलां गां नीलमणिं श्वेताश्वं ह्यक्ष चामरे ।
 अभिषेकं ततः कुर्युर् यजमानस्य ऋत्विजः ॥
 एवं कृतेऽमरेशान सर्वसिद्धिः प्रजायते ।

इति रुद्रयामलोक्त शतचण्डीविधानम् ।

अथ सहस्रचण्डी विधानम् ।

तत्रैव —

सहस्रचण्डीं विधिवच्छृणु विश्वो महामते ।
 राज्यन्त्रं मे महोत्पाते जनमारे महाभये ॥
 गजमारेऽश्वमारे च परचक्रभये तथा ।
 इत्यादि विविधे दुःखे चयरोगादिजे भये ॥
 सहस्र चण्डिकापाठं कुर्याद्वा कारयेत्तथा ।
 जापकास्तु शतं प्रोक्ता विंशद्वस्तु च मण्डपः ॥
 भोज्याः सहस्रं विप्रेन्द्रा गोशतं दक्षिणां दिशेत् ।
 गुरवे द्विगुणं देयं शय्यादानं तथैव च ॥
 सप्तधान्यं च भूदानं श्वेताश्वं च मनोहरम् ।
 पञ्चनिष्कमितामूर्तिः कर्त्तव्या वार्षिकमागतः ॥
 अष्टादश भुजां देवीं सर्वायुध विभूषिताम् ।
 अवारितां दातव्यं सहस्रं प्रत्यहं प्रभो ॥

शतं वा नियताहारः पयः पानेन वर्त्तयेत् ।
 एवं यक्षिकापाठं सहस्रं वै समाचरेत् ।
 तस्य स्वात् कार्यं सिद्धिं तु नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति ।

एतद्वयं यद्यपि महा निबन्धेषु नास्ति तथापि प्रचरद्रूपत्वा-
 दुक्तम् ।

॥ इति रुद्रयामलोक्तं सहस्रचण्डिका विधानम् ॥

अथ नवरात्र पारणानिर्णयः ।

सा च दशम्यां कार्या—

आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादि क्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ।

त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि दिनत्रयम् ॥

इति हेमाद्रौ धीम्योक्तेः ।

नवमी तिथि पर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकम् ।

इत्यादि प्रागुक्तवचनेन नवमीपर्यन्तं प्रधानभूत पूजायुक्ते
 उपवासादेव तदङ्गत्वेन तत्पर्यन्तानुष्ठेयत्वात् । आदिग्रन्थेन
 उपवासोक्तेः । त्रिरात्रपक्षे नवम्या अपि अभिव्याप्तिदर्शनात् ।
 न च पारणान्तत्वेन नवरात्रत्वं त्रिरात्रत्वं च वाच्यम् । विष्णु-
 त्रिरात्रादावपि तथात्वापत्तेः । न चात्रोपवासे सामाभाव इति
 वाच्यम् ।

एवं च विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

पूजनीया जनैर्देवौ स्थाने स्थाने पुरे पुरे ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः । नवरात्र समाख्यातो नवम्या अपि उपोष्यत्वाच्च । इति मदनरत्ने प्रतिपादितम् ।

ननु तिथिक्लासे अष्टावपि उपवासा भवन्तीति कथं नवरात्र समाख्या । तेन कर्मविशेषे एवायं नवरात्र शब्दोक्तः । इति चेत् सत्यं । तिथिक्लासेऽपि नवतिथीना उपोष्यत्वाच्चवरात्रत्वा-
च्चेति । यद्वाऽयं मुत्सर्गः । वाधे सति अपोष्यते । एतेन रात्रीणां प्राधान्यात् क्लासेऽपि अमावास्या मादाय नवत्वमिति मूर्खोक्ति-
रपि परास्ता । पूर्वोक्तं वचनैरमावास्याया अप्राप्तेः ।

यत्स्वत्र निर्णयदीपे उक्तम्—

आश्विने शुक्लपक्षेषु नवरात्रि उपोषितः ।

नवम्यां पारणं कुर्याद्दशमी मिश्रिता नचेत् ॥

दशमी मिश्रिता यत्र पारणे नवमी भवेत् ।

दुःखदारिद्र्यादा ज्ञेया तथा व्रतविनाशनी ॥

इति ब्राह्मं वचनम् ।

तथा—

नवम्यां पारिता देवी कुलवृद्धिं प्रयच्छति ।

दशम्यां पारिता देवी कुलनाशं करोति वै ।

तस्मात्सु पारणं कुर्यान्नवम्यां विबुधाधिप ॥

इति रुद्रयामल वचनं च । एतानि यदि समूतानि तदैवां
लीलाभिसार कर्मविषयत्वं वेदितव्यम् ।

जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत् प्रभृति क्रमात् ।

लौहाभिसारिकं कर्म कारयेद् यावदष्ट(मि)मीम् ॥

इति तस्य षष्ठमीपर्यन्तत्वोक्तेः । अन्यथा महाष्टम्यां पर
विद्यायां पारणानुष्ठाने पूर्वनिबन्धे विरोधो दुर्वारः स्यात् । तस्मा-
दुक्तं मेव साधु । पारणाहे सूतकादि प्राप्तौ तत्रैव पारणं कुर्यात् ।

काम्योपवासे प्रकान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनं विवर्जितम् ॥

इति कूर्मपुराणोक्तेः ।

व्रतयज्ञविवाहेषु आग्ने होमेऽर्चने जपे ।

आग्ने सूतकं न स्यादनारम्भे तु सूतकम् ॥

इति विष्णु वचनाच्च अग्नौ च मध्येऽपि तत् कर्तव्यतावगतेः ।
पारणान्तत्वाद्व्रतस्य । केचिदग्नौ चापगमे सति दानार्चनादि
पूर्वकं पारणं कुर्यात् । दानार्चनविवर्जितं मित्युक्ते रित्याहुः ।
रजः सूतकेऽप्येव मेव ।

नियमस्त्वा यदानारी प्रपश्ये दन्तरा रजः ।

उपोष्यैव तु ताराग्नीः स्नात्वा शेषं व्रतं चरेत् ॥

इत्यङ्गिरोवचनात् * ।

* कामलाकरस्तु रजोदहनं मध्यं पारणं कर्तव्यं मेवेत्याहुः ।

पारण्यदीर्घं तपसां नारीणां यद्व्रतं भवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य स्नात्वा उपोषः कदाचन ।

संप्रवृत्तऽपि रजसि न स्नात्युद्वाग्नीं व्रतम् ।

इत्यादि वचनं प्रामाण्यात् ।

ततः प्रातः पूजयित्वा दशम्यां विधिपूर्वकम् ।
 संप्रेषणं तु कर्त्तव्यं गीतवादिन निःस्वनेः ॥
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥
 इति संप्रार्थ्य देवीं तु तत उत्थापयेद्बुधः ।
 उत्तिष्ठ देवि चण्डेशि शुभां पूजां प्रमृश्य च ॥
 कुक्ष्य सम कल्याणं चष्टाभिः सह शक्तिभिः ।
 गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चण्डिके ॥
 ब्रज स्तोतो जलं वृद्धे स्वीयतां च जले त्विह ।
 इति जलं नीत्वा ।
 दुर्गे देवि जगन्मतः स्वस्थानं गच्छ चण्डिके ।
 संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च ॥
 इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्युपपादिताम् ।
 रक्षार्थं त्वं समादाय ब्रजस्य स्थानमुत्तमम् ॥
 इति जले प्रवाहयेत् ।

इयमेव—

विजयादशमी

इत्युच्यते । सा च द्वितीयदिने अवश्य योगाभावे पूर्वाषाढा ।
 तदुक्तं ईमाद्री स्तान्दे—

दशम्यां तु नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपराजिता ।
 ऐशानीं दिशमान्त्रित्वा अपराष्ट्रे प्रयत्नतः ॥

या पूर्वा नवमीयुक्ता तस्यां पूजाऽपराजिता ।
 चेमार्थं विजयार्थं च पूर्वोक्त विधिना नरैः ॥
 नवमी शेषयुक्तायां दशम्या अपराजिता ।
 इदाति विजयं देवी पूजिता जयवर्धनी ॥

तथा—

षाष्ठिने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नरः ।
 एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजितम् ॥
 इति ।

यदा तु पूर्वदिने अवशाभावः परदिने चाख्योऽपि तद्योगस्तदा
 परैव ।

तदुक्तं हेमाद्रौ व्रतकाण्डे कथ्यते—

उदये दशमौ किञ्चित् सम्पूर्णेकादशौ यदि ।
 अवश्यं यदाकाले सा तिथिर्विजयाभिधा ॥
 अवश्यं तु पूर्वायां काकुत्स्थः प्रसूतो यतः ।
 उक्तपक्षेयुः सीमानं तद्दिनं ततो नराः ॥
 इति ।

कालमाह नारदः—

ईषत् सन्ध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुद्भिन्न तारकः ।
 विजयोनाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ॥

अत्रैतिकर्तव्यता भविष्य—

शमीयुक्तं जगन्नाथं भक्तानामभयहरम् ।
 अर्चयित्वा शमी वृक्ष मर्चयेच्च पुनः पुनः ॥

शमी प्रार्थना मन्त्रस्तु—

अमङ्गलानां शमनीं शमनीं दुष्कृतस्य च ।

दुःस्वप्न शमनीं धन्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥

तथा भविष्ये—

शमी शमयते पापं शमी(शत्रुविनाशनी) लोहित कण्टका ।

धारिण्यर्जुन वाणानां रामस्य प्रिय(वादिनी)कारिणी ॥

करिष्यमाण यात्रायां यथाकालं सुखं मया ।

तत्र निर्विघ्न कर्त्री त्वं भव श्रीराम पूजिते ॥

इति ।

तथा—

गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदम् ।

गीतवादित्र निर्घोषै रानयेत् स्वगृहं प्रति ॥

काल्यरत्ने तु—

सूर्योदये पुण्यरूपे वर्त्तते दशमी तिथिः ।

आश्विने शुक्लपक्षे या सा भवेज्जयदा नृणाम् ।

निषिद्ध मपि कर्त्तव्यं तैलाभ्यञ्जन मादरात् ॥

निषिद्ध मेकादशी व्रताङ्गत्वेन ।

अश्वानामपि कर्त्तव्यं तैलस्नानं नदीजले ।

तूर्य्य घोष समायुक्तं पुरं प्रावेशयेद्यान् ॥

पुष्पमाला परीतां स्नां सामरे वपशोभितान् ।

राजहारि समाविष्टान् स्त्रीभि र्नीराजितानघ ॥

संपूज्य विधिवद्वात्री भोजवेत्तुरगाश्रुपः ।

वाङ्माधिकारिणः सर्वान् दानमानैश्च तोषयेत् ॥

तथैव वारणान् मुख्यान् पूजयेच्च क्रमेणकान् ।

ततश्च पूजयेद्देवीं शमी मागत्य मन्त्रतः ॥

आह्वय ब्राह्मणान् प्राञ्चान् वाचयेत् स्वस्तिमङ्गलम् ।

उद्धृत्य मृत्तिकां तत्र शमीं कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥

पूर्वादिदिक्षु तस्मिन्ने मन्त्रे रारोहयेत् क्रमात् ।

इति ।

नीराजल मुक्तं तथैव ।

तत्र मन्त्रः—

चतुरङ्गं वलं मङ्गं निरनिष्टं व्रजत्विव ।

सर्वत्र विजयो मेऽसु त्वत् प्रसादा(द्रमापते)त् सुरेश्वरि ॥

इति ।

अथाश्विन पौर्णमासी ।

सा परा प्राज्ञा—

सावित्रीव्रतमन्तरेण भवतोऽमापौर्णमास्यौ परे ।

इति दीपिकोक्तेः ।

अत्रैव आश्वयुजीकर्णं उक्तम् । आश्वयुज्या माश्वयुजी
कर्णंति सूचकारैः ।

तत्रेयं पूर्वाङ्ग व्यापिनी प्राज्ञा देवकर्णत्वात्तस्य—

आश्वयुज मपि अत्र पर्वणिकार्यम् ।

शरद्याग्रयणं नाम पर्वणि स्यात्तदुच्यते ।

इति ग्रीनकोक्तेः ।

किम्वा दर्शष्टेः परं पौर्णमासेष्टेः प्राग् भवति ।

दर्शष्ट्याः परमुक्त माग्रयणकं प्राक् पौर्णमासाच्च तत् ॥

इति दीपिकोक्तेः ।

तच्चाग्रयणं चेधा । व्रीह्याग्रयणं यवाग्रयणं श्यामाका-
ग्रयणं च । तेषां क्रमेण कालमाह आपस्तम्बः । वर्षासु
श्यामाकैर्यजेत व्रीहियवाभ्यां शरद्वसन्तयोरिति । तत्रापि
श्यामाकाग्रयणम् नित्यं । इतरे त्वनाहिताग्नेर्नित्ये । श्यामाकैः
प्रस्तरं कुर्यान्नाग्रयणमिति नारायण वृत्ती व्याख्यातम् । इदं च
पर्वणोऽन्यत्र क्रियते चेत्तदा शुक्लपक्षे देवपक्षे कृत्तिकादि विशा-
खान्ते कार्यं मिति स्मृत्यर्थसारेऽभिहितम् । किं च । यदात्वे-
तदाश्विनपौर्णमास्यां क्रियते तदा एककालत्वादाय युजी कर्मणो-
ऽस्य च समानतन्त्रता भवति । तदेतद्वत्तिकृता एकवर्हिरिधा-
ज्येति सूत्रे स्पष्टं मुक्तम् ।

कात्यायनानां तु पर्वनियमो नास्ति ।

अनाहिताग्ने नवप्राशन मिति कात्यायनसूत्रे कर्केण तथा
व्याख्यातत्वात् ।

एतदकरक्षे प्रायश्चित्तं मुक्तं स्मृति चन्द्रिकायां कात्यायनेन ।

नित्ययज्ञात्स्ये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च ।

अनिष्टा नवयज्ञेन नवान्न प्राशने तथा ।

भोजने पतितामस्य च वैश्वानरो भवेत् ॥

कारिकापि—

पञ्चताम्रयवोऽग्नीयाववाचं यदि वै नरः ।

वैश्वानराय कर्त्तव्यशब्दः पूर्वाहुति सादा ॥

इति ।

अन्विधानेतु—

समिन्द्राया मन्त्रं * च वर्षे वर्षे जपेच्छतम् ।

आययत्तं यदान्यूनं तदा सम्पूर्णं मिति तत् ॥

इति ।

॥ इति आश्विनमास विधानानि ॥

• समिन्द्र रावा समिवा रमेमहि मन्त्राग्नेभिः पुनश्चै रभिष्टुभिः ।

सदैवा प्रमत्ता वीर युष्मदा मोक्षसाक्षात्प्राप्तेमहि ॥

—इति १ म. १२ म. १२ म. ।

अथ कार्तिकमास विधानम् ।

—८०—

तत्र तुलासंक्रमे पूर्वापरा दशघटिकाः पुण्याः । रात्रौ-
निशीयात् प्राक् परतश्च संक्रमे पूर्वोत्तरदिनार्धे पुण्ये ।

निशीये तु संक्रमे दिनद्वयं पुण्यमिति प्रागेवाभिहितम् ।

पाप्मे—

तुला मकरमेघेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥

इति ।

अत्र तुलेत्यादिना सौरमास आरम्भे उक्तः । प्राच्याश्चैतदेव
आद्रियन्ते ।

दाक्षिणात्यासु—

आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् ।

कार्तिकस्य व्रतानीह तस्यां वै प्रारभेत् सुधीः ॥

इति विष्णुरहस्योक्ते रिदमेव आद्रियन्ते ।

केचित्सु—

पूर्ण आश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहितः ।

इत्युक्ता—

मासं समग्रं परया च भक्त्या समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्याम् ।

इति हेमाद्री आदि पुराणीकैराश्विन शुक्लपञ्चदश्या मारभ्य
कार्तिक पौर्णमास्यां कार्तिकव्रतं समापयेदित्याहुः ।

अत्र देशाचारतो व्यवस्था द्रष्टव्या ।

अत्र तीर्थविशेषः पाद्ये—

कुरुक्षेत्रे कोटिगुप्तो गयायामपि तत् समः ।

ततोऽधिकः पुष्करे स्वाहारवर्त्या च भार्गव ॥

पुण्याः पुण्यं च सप्तैव मुनयो मथुराऽधिका ।

दुर्लभः कार्तिको विप्रा मथुरायां नृणामिह ॥

यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः स प्रयच्छति ।

इदं च ज्ञानं काशीपञ्चनदेऽपि अतिप्रशस्तम् ।

यत्नं समा स्तपस्तप्ता कर्तं यत् प्राप्यते फलम् ।

तत् कार्तिके पञ्चनदे सकृत् ज्ञानेन लभ्यते ॥

इति काशीखण्डोक्तेः ।

ज्ञान मन्त्रस्तु ।

पाद्ये—

कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातः ज्ञानं जनार्दन ।

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मयासह ।

मया लक्ष्म्या सह सहितस्येत्यर्थः ॥

अर्घ्यं मन्त्रोऽपि—

व्रतिनः कार्तिके मासि ज्ञातस्य विधिवन्मम ।

महाबार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितोऽनघ ॥

नित्ये नैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने ।
 गृह्णाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेन्द्रनिषूदन ॥
 इमौ मन्त्रौ समुच्चार्य प्रात र्योऽर्घ्यं प्रयच्छति * ।
 सुवर्णरत्न पुष्पाम्बु पूर्णशङ्खेन पुण्यवान् ।
 सुवर्णपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ॥
 इति तत्फलम् । एवं सम्पूर्ण स्नानाशक्तौ त्र्यहं स्नायात् ।
 वारानस्यां पञ्चनदे त्र्यहं स्नानेन कार्तिके ।
 अमी ते पुण्यवपुषो मुक्तिभाजो भवन्ति वै ॥
 इति काशी खण्डोक्तेः ।

अथ मालाधारण मुक्तं स्कान्दे—

निवेद्य केशवे मालां तुलसी काष्ठ सम्भवाम् ।
 वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ॥
 न जङ्घातुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
 महापातकसंहर्त्री सर्वकामार्थदायिनीम् ॥

विष्णुधर्मोऽपि—

स्पृशेत्तु यानि रोमाणि धात्रीमाला कलौ नृणाम् ।
 तावद्वर्षसहस्राणि वैकुण्ठे स वसेद् भुवम् ॥
 मालायुग्मं तु यो नित्यं धात्रीतुलसिसम्भवम् ।
 वहते कण्ठदेशे तु कल्पकोटी वर्षेद्विवि ॥

योऽर्घ्यं मया प्रयच्छति ।

—इति निबन्धसिन्धौ पाठः ।

तुलसी काष्ठसंभूत माले कृष्ण (जनप्रिये)स्य वक्षसि ।
विभर्षि त्वा महं कण्ठे कुरु मां कृष्णवक्षसम् ॥
एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।
धारयेत् कार्तिके यो वै स नञ्छेद्द्वैपायं पदम् ॥
इति ।

तथा—

अगस्ति कुसुमेदं वं योऽर्चयेद्दे जगदर्दनम् ।
दर्शनात्तस्य देवर्षे नरकं नाप्नुते नरः ॥
विहाय सर्वपुष्पाणि मुनि पुष्पेण केशवम् ।
कार्तिके योऽर्चयेद् भक्त्या वाजपेय फलं लभेत् ॥

तथा पाद्य—

कार्तिके नार्चितो यैस्तु कमलैः कमलेक्षणः ।
जन्मकोटिषु राजेन्द्र न तेषां कमला गृहे ॥
कार्तिके कमलैः पूजा येषां नाम्ना सुतैः कृता ।
तं निर्भक्ष्य रवेः पुत्रं वसन्ति त्रिदिवं सदा ॥
तुलसीदल लक्षेण कार्तिके योऽर्चयेद्दरिम् ।
पत्रे पत्रे मुनियुग्मं मौक्तिकं लभते फलम् ॥
धार्त्रीच्छाये तु यः कुर्यात् पिण्डदानं महासुते ।
मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान् माधवस्य च ॥
धार्त्रीफलं विनिष्ठाङ्गो धार्त्रीफलविभूषितः ।
धार्त्रीफल कृताहारो नरो नारायणो भवेत् ॥
धार्त्रीच्छायां समाश्रित्य योऽर्चयेच्चक्रधारिणम्

पुष्पे पुष्पे ऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 कार्तिके मासि विप्रेन्द्र धात्रीवृक्षोपशोभिते ।
 वने दामोदरं विष्णुं चित्राक्षस्तोषयेद्भिभुम् ॥
 मूलेन पायसेनापि होमं कुर्याद्द्विचक्षयः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छतया स्वयं भुञ्जीत वन्धुभिः ॥
 इति ।

तथा—

कार्तिके द्विदलं त्यजेदित्युक्तम् ।

पाद्ये—

राजिकं मादकं चैव नैवाद्यात् कार्तिके व्रती ।
 द्विदलं तिलतैलं च तथान्यत् प्रतिदूषितम् ॥
 कार्तिके वर्जयेत्तद्विदलं बहुबीजकम् ।
 माष मुद्ग मसूरांश्च चणकांश्च कुलित्यकान् ॥
 निष्पावा राजमाषाश्च चादृक्त्वा द्विदलं स्मृतम् ।
 नूतनान्यपि जीर्णानि सर्वास्त्रेतानि वर्जयेत् ॥
 अत्र केचित् । उत्पत्तिसमये दलद्वयं यस्य भवति तद्भूत-
 पूर्वगत्या द्विदलमुच्यते । इत्याहुः । उदाहरन्ति च ।
 बीजमेव समुद्भूतं द्विदलं चाद्भुरंविना ।
 दृश्यते यत्र शस्येषु द्विदलं तन्निगद्यते ।
 इति ।

तथा पाद्ये—

कार्तिके वर्जयेत्तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु ।

कार्तिके वर्जयेत् कांस्यं कार्तिके शुक्लं सन्धितम् ॥
शुक्लं पर्युषितं । सन्धितं लवणशकमित्यर्थः ।
अन्येऽपि साधारण धर्म्याः पूर्वसुक्ताः ।

याज्ञाण्युक्तानि स्कान्दे—

ब्रीहयो यव गोधूमाः प्रियङ्गु तिल शालयः ।
एते हि सात्त्विकाः प्रोक्ताः स्वर्ग मोक्षफलप्रदाः ॥
नोज्जीं बभ्योविधातव्यो व्रतिना केनचित् क्वचित् ।
अव्रतेन क्षपेद् यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
तिर्यग् योनि मवाप्नोति जन्म कोटिषु दुःसहम् ॥
अन्यान्यपि ताम्बूल तैल केशकर्तनादिवर्जनं सङ्कल्परूपाणि
व्रतानि प्रागुक्तानि ज्ञेयानि ।

निर्णयासूते—

तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते ।
आकाशदीपं यो दद्यान् मासमेकं हरिप्रियम् ॥
महतीं त्रियमाप्नोति रूप सौभाग्य सम्पदम् ।

तत् प्रकारादित्थं पुराणि—

दिवाकरेऽस्तावत् मीलि (भूते) याते
गृहाददूरे पुरुषप्रमाणं ।
युपाकृतिं यन्नियुक्तकाष्ठ
मारोप्य भूमावय तस्य मूर्ध्नि ॥
कृत्वा चतस्रोऽष्टदशज्जती सु
याभिर्भवेदष्टदिशानुसारी ।

तत् कर्णिकायां सु (तु) महाप्रकाशो
 दीपः प्रदेयोदलगास्तथाष्टौ ॥
 निवेद्य धर्माय हराय भूम्यै
 दामोदरायाप्ययधर्मं रा(ज्ञे)जे ।
 प्रजापतिभ्यस्त्वय सत् पित्र्यभ्यः
 प्रेतेभ्य एवाथ तमःस्थितेभ्यः ॥

इति ।

अथ अशक्तस्य मन्त्रोऽपरार्क—

दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह ।
 प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इति ।

कार्तिककृष्णचतुर्थी न(क)रक चतुर्थी । सा चन्द्रोदय-
 व्यापिनी याज्ञा । दिनइये तथास्वे पूर्वा । तत्रैव पूजायान्नातात् ।
 कार्तिक कृष्णद्वादशी गोवत्स संज्ञा । सा प्रदोषव्यापिनी याज्ञा
 दिनइये तथास्वे पूर्वा । युग्मवाक्यात् ।

वत्स पूजा वट शैव कर्त्तव्या प्रथमेऽहनि ।

इति निर्णयामृतेऽभिधानाच्च ।

अथ कर्त्तव्यं सुप्तं भविष्ये—

सवत्सां तुल्यवर्णाच्च शीलिनीं गां पयस्विनीम् ।
 चन्द्रनादिभि रालिप्य पुष्पमास्ताभिरञ्जयेत् ॥
 अर्घ्यं ताम्रमये पात्रे कृत्वा पुष्पाञ्जलेस्तिलैः ।
 पादमूले तु दद्याद्दे मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥

क्षीरोदार्यवसंभूते सुरासुरनमस्कृते ।
सर्वदेवमये मात गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तुते ॥
ततो माषादि संसिद्धान् वटकान् निवेदयेत् ।

तत्र मन्त्रः—

सुरभि स्वं जगन्माता देवी विष्णुपदे स्थिता ।
सर्वदेवमये प्राप्तं मया दत्तं ममं प्रस ॥

ततः—

सर्वदेवमये देवि सर्वदेवैरलङ्घ्यते ।
मातर्ममाभिलषितं सफलं कुरु नन्दिनि ॥
इति प्रार्थयेत् ।

तथा—

तद्दिने तैलपक्वं च स्थालीपक्वं युधिष्ठिर ।
गोक्षीरं गोघृतं चैव दधि तक्रं च वर्जयेत् ॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

कार्तिके कृष्णपक्षे तु द्वादश्यादिषु पक्षसु ।
तिथिपूर्वः पूर्वरात्रौ नृणां नीराजनाविधिः ॥
नीराजयेयु देवांस विप्रान् गावस्तुरङ्गमान् ।
ज्येष्ठान् ज्येष्ठान् जघन्यांस मातृमुखांस योषितः ॥

इति ।

निर्वाण्यते स्नान्दे—

कार्तिकस्नासिते पक्षे त्रयोदश्यां निशामुषे ।

यमदीपं वह्निर्हृद्यादपमृत्युं विनश्यति ॥

इति ।

मन्त्रस्तु —

मृत्युना पाशदण्डाभ्यां कालेन यमया सह ।

चयोदश्यां दीपदानात्तुष्टोभवतु सूर्यजः # ॥

कार्तिक कृष्णचतुर्दशी नरकचतुर्दशी । तत्र प्रभाते चन्द्रो-
दये अभ्यङ्गं कुर्यात् । नरक चतुर्दश्यां तैलाभ्यङ्गं कारयेदिति
पाशोक्तेः ।

हेमाद्रौ भविष्योत्तरे—

कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूदये ।

अवश्यं मेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥

पूर्वविद्यचतुर्दश्यां कार्तिकस्य सितेतरे ।

पक्षे प्रत्यूषसमये स्नानं तैलेन कारयेत् ॥

श्रुतिदर्पणेऽपि—

चतुर्दशी चाश्वयुजस्य कृष्णा

स्नात्यृक्ष युक्ता च भवेत् प्रभाते ।

स्नानं समभ्यज्य नरैस्तु कार्यं

सुगन्ध तैलेन विभूति कामैः ॥

इति ।

सूर्यजः प्रीयतां नमः

—इति निर्वाणसिन्धौ पाठः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—

अश्वयुक् कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां विधूदये ।

तिलतैलेन कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुणा ॥

इति ।

अथ अश्वयुगिति अमावस्यान्तं मास मभिप्रेत्य उक्त मित्य-
वधेयम् ।

तथा—

तैले लक्ष्मी जले गङ्गा नरकस्य (दीपवत्त्वाः) चतुर्दशीम् ।

प्राप्येतिशेषः—

प्रातः स्नान (मतः) न्तु यः कुर्याद्यमलोकं न पश्यति ।

दिनद्वये विधूदये चतुर्दशी सस्वे पूर्वदिने कार्ये मिति निर्णय-
दीपमतम् । परदिने कार्ये मिति श्रिष्टा आहुः ।

तथा कृष्णचतुर्दश्या माश्विनेऽर्कोदयात् पुरा ।

यामिन्याः पश्चिमे यामि तैलाभ्यङ्गो विधीयते ॥

इति सर्वज्ञ नारायणोक्तेः ।

दिनद्वयेऽप्यसस्वे तु पूर्वेऽङ्घ्रि त्रयोदश्या मभ्यङ्गं कुर्यादिति
दिवोदासः—

त्रयोदशी यदा प्रातः क्षयं याति चतुर्दशी ।

रात्रि शेषे त्वमावास्या तदाऽभ्यङ्गे त्रयोदशी ॥

इति नारदस्मृतः ।

केचित्तु दिनद्वयेऽप्यसस्त्वप्येऽपि चतुर्दश्या मेव अभ्यङ्गो न
त्रयोदश्याम् ।

वृषासित चतुर्दश्या मिन्दुक्षयतिथावपि ।

ज्ज्वादी स्वाति संयुक्ते तदा दीपावली भवेत् ॥

कुर्यात् संसन्न मेतच्च दीपोक्तव दिनत्रयम् ।

इति ज्योतिर्निबन्धे नारदोक्ते रित्याहुः । त्रयोदशी यदा प्रात रिति वचनं तु हेमाद्र्यादि महानिबन्धेषु अनुपलब्धा निर्मूलम् । समूलत्वेऽपि चतुर्दश्याः सूर्योदयदयासम्बन्धित्व रूपः क्षयोऽपि न विवक्षितः * किन्तु अभ्यङ्ग कालात् प्राक् समाप्ति रूपः क्षयशब्देन विवक्षितः † स च सौरपञ्चवदार्धपक्षेणापि यदा क्रास स्यात्पर इति कथञ्चिदुच्येय मिति । अत्र देशाचारतोष्य-
बुद्ध्या द्रष्टव्या ।

अत्र इतिकर्तव्यता उक्ता पाश्चे —

अपामार्गं मथो तुम्बीं प्रपुष्पाटमथापरम् ।

आमयेत् स्नानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै ॥

प्रपुष्पाट सक्रमर्हः ।

* अतः परं निबन्धसिन्धौ—

सूर्योदयात् प्राक् समाप्ती चन्द्रोदय काल सन्धेः तथैवाङ्गीकारात् ।

इत्यधिकीऽपि दृश्यते ।

† स च चन्द्रोदयादनुषंगं नामादा प्राक् यदाक्रास स्यात् परः ।

अतएव नारायणेन चतुर्ध्यासमाप्ते स्नानं सुक्तम् ॥

इति कनकाकरः ।

मन्त्रसु—

सी(सि)तासीष्ट * समायुक्त सकण्टकदलान्वित ।

हर पाप मपामार्ग भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥

इति ।

चक्षा मेव प्रदोषे दीपा देया इत्युक्तं स्कान्दे ।

ततः प्रदोष समये दीपान् दद्यान् मनोरमान् ।

ब्रह्मविष्णु शिवादीनां भवनेषु मठेषु च ॥

इति ।

सिद्धपुराणे—

माषपत्रस्य शाक्वेन भुक्त्वा तत्रदिने नरः ।

प्रेतास्थायां चतुर्दश्यां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा—

ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।

यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ॥

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।

शौदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ॥

हृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ।

दध्नीपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाऽथवा ॥

इति ।

* श्रीतमोच इति कल्पचतुर् पाठः ।

म एव माधीयान् ।

इदं च जीवत् पितृकेषापि कार्यम् ।

जीवन् पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीक्षयोः ॥

इति पाशोक्तेः ।

कार्तिकामावास्याया मभ्यङ्ग उक्तः कालादर्शे ।

प्रत्यूष आश्वयुग्दर्शे कृताभ्यङ्गादि मङ्गलः ।

भक्त्या प्रपूजयेद्देवी मलक्ष्मी विनिवृत्तये ॥

अत्र आदिशब्देन पञ्चत्वगुदकस्नानादेः सङ्ग्रहः ।

तदुक्तं पुष्कर पुराणे—

स्वाती स्थिते रवाविन्दु र्यदि स्वातिगतो भवेत् ।

पञ्चत्वगुदकस्नायी कृताभ्यङ्गविधिर्नरः ।

नीराजितो महालक्ष्मी मर्चयन् श्रिय मश्नुते ॥

तथा—

इन्दुक्षयेऽपि संक्रान्तौ रवौ पाते दिनक्षये ।

तत्राभ्यङ्गो न दोषाय प्रातः पापापनुत्तये ॥

मास्ये—

कार्तिकस्य च मासस्य यामावास्या तिथिर्भवेत् ।

दीपैर्नीराजनादत्र सैषा दीपावली स्मृता ॥

अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—

दिवा तत्र न भोक्तव्यं ऋते वालातुरं जनम् ।

प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात् ।

दीपवृक्षाच्च दातव्या भक्त्या देवगृहेषु च ॥

कृत्वेतत् सर्वमेवेह रात्रौ दैत्यपते वंसेः ।
 पूजां कुर्याच्चृपः साक्षाद् भूमौ तु मण्डले शुभे ॥
 वलि मालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः ।
 गृहस्य मध्यशालायां विशालायां ततोऽर्चयेत् ॥
 लोकस्यापि गृहस्यान्तः शालायां शुक्ल तण्डुलैः ।
 संलिख्य वलिराजानं फलैः पुष्पैश्च पूजयेत् ॥

मन्त्रस्तु—

वलिराज नमस्तुभ्यं दैत्यदानववन्दित ।
 इन्द्रशत्रो सुराराते विष्णुसान्निध्यदो भव ॥
 इति ।
 वलि मुद्दिश्य दीयन्ते दानानि कुरुनन्दन ।
 यानि तान्यक्षयाख्याहुर्नात्र कार्याविचारणा ॥
 इति ।

इयं प्रतिपत् पूर्वविद्या याज्ञा—

पूर्वविद्या प्रकर्त्तव्या शिवरात्रि वंसेर्दिनम् ।
 इति पाश्चोक्तेः ।

अथ गोपूजाप्युक्ता—

या कुहुः प्रतिपन्मित्रा तत्र गाः पूजयेच्चृप ।
 पूजनास्तीणि वर्द्धन्ते प्रजा गावो धनानि च ॥
 इति निर्णयामृते ।

दिनद्वये सायाह्न्यापित्वे परा याज्ञा—

गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।

सोमोराजा पशून् इन्ति सुरभिः पूजकां स्तथा ॥
इतिपुराणसमुच्चयोक्तेः ।

अत्र द्यूतक्रीडा उक्ता हेमाद्रौ स्कान्दे—

तस्माद्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं जयः ॥
पराजये विरुद्धं लाभनाश करो भवेत् ।
दयिताभिश्च सहितैर्नेया साच भवेन्निशा ॥
इति ।

अत्र गोवर्द्धन पूजाप्युक्ता । हेमाद्रौ स्कान्दे—

प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतं चापि समाचरेत् ।
भूषणीया स्तथा गावः पूज्याश्वावाहदोहनाः ॥
असन्निधाने गोवर्द्धनपर्वतो गोमयेन कार्यः ।

मन्त्रस्तु—

गोवर्द्धन धराधार गोकुलव्याणकारक ।
वहु वाहु छतच्छाय गवां कोटि प्रदो भव ॥

गोमन्त्रस्तु—

या लब्धो लोकपालानां धेनुरपेक्ष संस्मिता ।
दृतं वहति यन्नार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥
इति ।

ततोऽपराह्ण समये पूर्वस्थां दिशि भारत ।
मार्गपालीं प्रवर्त्तयान् शुक्लं स्नात्वा च पादये ॥
कुशकाशमयीं दिव्यां लम्बकैर्वहुभिः (वृताम्) वृष ।

छतहोमै हिंजेन्द्रैस्तु वध्नीयान् मार्गपालिकाम् ॥
 नमस्कारं ततः कुर्यान् मन्त्रेणानेन सुव्रत ।
 मार्गपालि नमस्तुभ्यं सर्वलोक सुखप्रदे ॥
 विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि व्रतस्य मे ।
 नौराजनं च तत्रैव कार्यं राष्ट्रजयप्रदम् ॥
 राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः ।
 मार्गपालीं समुत्तम्य नौरजः स्युः सुखान्विताः ॥
 कार्तिक शुक्लद्वितीया यमद्वितीया । सा च पूर्वविद्या याज्ञा ।

इमादौ स्नाने—

उज्ज्वलं शुक्लद्वितीयाया मपराङ्गे ऽर्चयेद् यमम् ।
 स्नानं कृत्वा सनन्दायां * यमलोकं न पश्यति ॥
 इति ।

सनन्दा प्रतिपदित्थर्थः ।

भविष्येऽपि—

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ।
 यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वर्गहेऽर्चितः ॥
 अतो यमद्वितीयेयं सर्वलोकेषु विद्युता ।
 अस्यां निजगृहे विप्र न भोक्तव्यं ततो नरैः ॥
 खेदेन भगिनीहस्ताद् भोक्तव्यं पुष्टिं वर्धनम् ।
 दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ॥ इति ।

ब्रह्माण्डेऽपि—

या तु भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ ।
अर्चयेच्चापि ताम्बूलैर्न सा वैधव्यमाप्नुयात् ॥
भ्रातरायुः क्षयो राजन् न भवेत्तत्र कर्हिचित् ।

तथा—

यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
संपूजितः प्रतिजगत् स्वसु दौहदेन ।
तस्यां स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति
प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः ॥

निर्णयसागरेऽपि—

ततः प्रभाते विमले भगिनी भ्रातृमन्दिरम् ।
गत्वा निमन्त्रयेद्भ्रातृन् जनकं जननीं तथा ॥
आनीय सकलान् दृष्टान् शुभं स्वं मन्दिरं प्रति ।
अभ्यङ्गं कारयेद्यत्नाच्छुभे भोज्येभ्यो भोजयेत् ॥
पित्वादि सर्ववन्धुभ्यो दद्यादस्त्राणि भूरिशः ।
ते स्तस्यैव प्रदातव्यं वस्त्रालङ्कारभूषणम् ॥ इति * ।

* तिथितले गच्छन् मन्त्री दृश्यते ।

यथा—

भ्रातृसवायजाताहं भुङ्क्षु भक्तमिदं शुभम् ।
प्रौढये यमराजस्य यमुनाया विप्रेषतः ॥
इति ।

कनिष्ठाक्षेदमुजाताहं मिति वदेत् ।

कार्तिक शुक्लनवमी युगादिः ।

सा च पौर्वाहिकी प्राज्ञा ।

शुक्ले पौर्वाहिके प्राज्ञे ।

इति वचनात् ।

अत्र पिण्डरहितं श्राद्धं कार्यमित्युक्तं

वैशाखविधाने—

अत्र विष्णुचिरात् व्रतमुक्तं हेमाद्रौ प्राज्ञे—

कार्तिके शुक्ल नवमी मवाप्य विजितेन्द्रियः ।

हरिं विधाय सौवर्णं तुलस्या सहितं विभुम् ॥

पूजयेद्विधिवद् भक्त्या व्रती तत्र दिनत्रयम् ।

एवं यथोक्तविधिना कुर्याद्देवाहिकं विधिम् ॥

इति ।

तुलस्या सह विष्णुविवाह विधिः चतुर्थ स्तवके वक्ष्यते ।

अत्र च भीष्मपञ्चकव्रतमुक्तं नारदीये—

अतो नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं भीष्म पञ्चकम् ।

कार्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग् यतव्रतः ।

एकादश्यां तु गृह्णीयाद् व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ॥

इति ।

तद्विधिसु—

मौनी पञ्चासृतैः पञ्चगव्यैश्च विशुं संस्त्राप्य संपूज्य पायसं
निवेद्य द्वादशाक्षर मन्त्र * मष्टोत्तर शतं जप्त्वा षडक्षरेण †
मन्त्रेण घृताक्तान् यवान् व्रीहींश्च अष्टोत्तरशतं हुत्वा भूमौ स्वपेत् ।
एवं पञ्चदिनेषु कुर्यात् ।

विशेषस्तु आद्येऽङ्गि हरेःपादौ कमलैः संपूज्य त्रिर्गोमयं प्राश्यम् ।

द्वितीये विष्वक्पत्रे जामुनी सम्पूज्य गोमूत्रं ।

तृतीये भृङ्गराजेन नाभिं सम्पूज्य क्षीरं ।

चतुर्थे करवीरैः स्कन्धं संपूज्य दधि ।

पञ्चमे पौर्णमास्यां होमान्ते लौहमयीं पापप्रतिमां खड्गचक्र-
हस्तां कृष्णवस्त्रेण वेष्टितां तिलप्रस्थोपरि संस्थाप्य धर्मराजनामभिः
करवीरैः संपूज्य—

अन्यस्मिन् जन्मनि तथा जन्मन्यस्मिन् मयाकृतम् ।

तत् सर्वं प्रशमं यातु पातकं तव पूजनात् ॥

इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा कृष्णप्रतिमां च संपूज्य
विप्राय दत्त्वा विप्रान् भोजयेत् । अथ दक्षिणां दत्त्वा पञ्चगव्यं
प्राश्य नक्तं भुञ्जीत ।

इति लघुनारदीये ।

पञ्चगव्यं प्राशनं षडक्षरेण मन्त्रेण इति हेमाद्रिः ।

भविष्ये तु शाकैर्मन्यत्रैर्वा पञ्चाहं वर्त्तनं मुक्तम् ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय एव रूपम् ।

ॐ नमो विश्वे एव रूपेण ।

यद् भीषपञ्चकमिदं प्रथितं पृथिव्या
मेकादशी प्रभृति पञ्चदशी निरुद्धम् ।
मुन्यन्न भोजनपरस्य नरस्य तस्मि
न्निष्टं फलं दिशति पाण्डव शार्ङ्गधन्वा ॥
इति च तत्रैव ।

तथा पाद्ये —

पञ्चाहं पञ्चगव्याम्नी भीषायार्घ्यं च पञ्चसु ।
अहःस्वपि तथा दद्यान् मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥
सत्यव्रताय शुचये गाङ्गेयाय महात्मने ।
भीषायैतद्दाम्यर्घ्यं माजन्म ब्रह्मचारिणे ॥
वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांक्रान्ति प्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीषवर्त्मणे ॥
वसूना मवताराय शक्तनो रात्मजाय च ।
अर्घ्यं ददामि भीषाय आवाण्य ब्रह्मचारिणे ॥
सव्येनानेन मन्त्रेण तर्पणं सार्ववर्णिकम् ।
इति ।

कार्तिक शुक्लद्वादश्यां रेवती नक्षत्रयोगरहितायां पारणं
कार्यम् ।

तदुक्तं हेमाद्रौ —

आभाकासित पक्षेषु मैत्र अवण रेवती ।
सङ्गमे नहि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशी हरेत् ॥
इति ।

यदातु रेवती योगरहिता द्वादशी न लभ्यते तदा रेवत्यास्तुतुर्थं
पादं वर्जयेत् ।

वचनं तु प्रागुक्तम् ।

अस्या मेव रात्रौ देवोत्थापनमुक्तं

रामार्चन चन्द्रिकायाम्—

पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन् वादयन् सुष्ठु ।

देवमुत्थापयेदत्र महापूजादि पूर्वकम् ॥

इति ।

महापूजा पञ्चामृत पूर्विका ।

तत् परिमाणायुक्तं पाञ्चे—

पञ्चामृतानां कलसान् पूजयेत् स्थापयन् क्रमात् ।

ततः पञ्चामृतैर्गव्यैः स्थापयेत्तत् प्रकाशकैः ॥

नार्त्ताया न च गर्भिण्या न वृद्धायाः कदाचन ।

नावक्त्राया उपादेयं कृतेऽपि विफलं भवेत् ॥

सद्य स्तप्तं घृतं याज्ञ महोरात्रोषितं दधि ।

क्षीरं याज्ञमतप्तं च द्रोण मानोन्मितं शुभम् ॥

तावन्मानं घृतदधि तावदेव च माक्षिकम् ।

तावानिक्षुरसः प्रोक्त स्तदलाभे तु शर्करा ।

अर्धं वा स्यादाढकं वा न्यूनं चेदासुरं भवेत् ॥

इति ।

ब्राह्मे—

एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धा भक्ति समन्वितः ॥

इति ।

भविष्येऽपि—

कार्तिके शुक्लपक्षे तु एकादश्यां पृथासुत ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र देवमुत्थापयेद्विजः ॥

अत्र देशाचारतोष्यवस्था द्रष्टव्या ।

तद्विधिस्तु—

अत्रैव देव देवस्य स्नानं पूर्वं महद् भवेत् ।

महापूजां ततः कृत्वा देवमुत्थापयेत् सुधीः ॥

मन्त्रास्तु वाराह पुराणे उक्ताः—

ॐ ब्रह्मेन्द्र रुद्राग्नि कुबेर सूर्य

सोमादिभि र्वन्दित वन्दनीय ।

बुध्यस्व देवेश जगन्निवास

मन्त्रप्रभावेण सुखेन देव ॥

इयं हि द्वादशी देव प्रबोधार्थं विनिर्णिता ।

त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं शेष शायिना ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ।

त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत् सुप्तं भवेदिदम् ॥

उत्थितं चेष्टितं सर्वं उत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधव ।

गता मेघा वियञ्चैव निर्मलं निर्मलादिशः ॥

शारदानि च पुष्पाणि गृह्णाण जगदीश्वर ।

इदं विष्णुरिति * प्रोक्तो मन्त्रउत्थापने हरेः ॥

इति ।

एवं जला(दि)न्तसमये देवमुत्थाप्य तदग्रे

चातुर्मास्य व्रत समाप्तिं कुर्यात् ।

तदुक्तं महाभारते —

चतुर्धा गृह्य वै चीर्णं चातुर्मास्य व्रतं नरः ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत् ॥

कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्वत् प्रसादाज्जनार्दन ।

व्रतेनानेन चीर्णेन प्रीतो भव रमापते ॥

इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।

न्यूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत् प्रसादाज्जनार्दन ॥

तथा ब्राह्मे—

महातूर्यरवे रात्रौ भ्रामयेत् स्यन्दनस्थितम् ।

उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ॥

रथस्य कर्षणं विष्णोर्देवदेवस्य यो नरः ।

करोति क्रतुमुत्थानि कर्माणीह न संशयः ॥

रथेन सह गच्छन्ति पुरतः पृष्ठतोऽपि (वा)ये ।

ते ब्राह्मणसमा ज्ञेयाः शूद्रा अपि न संशयः ॥

रथस्थितो नरैर्यसु पूजितः पुरुषोत्तमः ।

* इदं विष्णुविचक्रमे चंदा निदधे पदम् ।

समूह मस्य पांशुलं ।

—इति १. म. २२५ १७४५ ।

ददाति वाञ्छितं तेषां मन्ते च परमां गतिम् ॥
 दोलायमानं गोविन्दं मन्त्रस्थं मधुसूदनम् ।
 रथस्थं वामनं दृष्ट्वा न पुनर्जन्मभाग् भवेत् ॥
 रथस्थं त्रिभ्राम्यमाणं ये पश्यन्ति जनार्दनम् ।
 विप्रावेदविदस्तेऽपि विज्ञेयाः स्वपचाधमाः ॥
 येषां गृह्णायतो याति रथस्थः श्रीनृकेशरी ।
 पूजा तैस्तैः प्रकर्त्तव्या विसृज्या विवर्जितैः ॥
 अनर्चितो यदा याति प्रमादात् स्वगृहाद्वरिः ।
 पितरस्तस्य विमुखा यावत् संवत्सरं नृप ॥
 गृहे समुपवेश्यैनं महानुग्रहं मर्त्ययेत् ।
 सोऽसा वदभ्रकरुणो भगवान् प्रहृष्ट
 प्रे(मा)मस्त्रितेन नयनाम्बुरुहं विजृम्भन् ।
 उत्थाय विश्वविजयाय च(म)नो विषादं
 माध्वया गिराऽपनयतात् पुरुषः पुराणः ॥
 पलायध्वं पलायध्वं रेरे दितिजदानवाः ।
 संरक्षणाय लोकानां मुत्थितः पुरुषोत्तमः ॥
 ये कुर्वन्त्युत्सवं विष्णो स्ते नरा मुक्तिभागिनः ।
 स्त्रियोऽपि मुक्तिमायान्ति रथोत्सव परायणाः ॥
 रथोत्सवस्य माहात्म्यं काली वितनुते हि यः ।
 सशैल वनसंयुक्ता दत्ता तेन वसुन्धरा ॥

तथा—

चतुरो वार्षिकान् मासान् नियमो येन यः कृतः ।

कथयित्वा द्विजेभ्य स्तद दद्याद् भक्त्या सदक्षिणम् ॥

यस्य भक्ष्यस्य नियमनं कृतं तद्व्यं ब्राह्मणेभ्यः सदक्षिणं दद्या-
दित्यर्थः । इदं शुक्रास्तादावपि कार्यम् । अग्नौ च सति अन्येन
कारयेत् ।

वचन मुक्तं प्राक् ।

कार्तिकस्य द्वादशी पौर्णमासी च मन्वादिः—
ते पौर्वाहिक्यौ याज्ञे ।

शुक्लपक्षस्थत्वात् ।

कार्तिक शुक्ल चतुर्दशी वैकुण्ठ संज्ञा ।

सा च निशीथव्यापिनी याज्ञा ।

दिनद्वये तथात्वे या प्रदोषव्यापिनी भूत्वा निशीथ व्यापिनी
सैव याज्ञा ।

कार्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां नराधिप ।

सोपवासस्तु संपूज्य हरिं राज्ञो जितेन्द्रियः ॥

इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ।

अत्रैव शिवप्रोत्थयं यद्युपवसेत्तदा अरुणोदयव्यापिनी याज्ञा ।

वर्षे च हेमलम्बाख्ये तथा श्रीमति कार्तिके ।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्या मरुणाभ्युदयं प्रति ॥

महादेव त्रिधौ ब्राह्मे मुहूर्त्ते मणिकर्णिके ।

ज्ञात्वा विष्णेश्वरो देव्याविष्णेश्वरमपूजयत् ॥

इति चिस्वली चेतो सप्तत् कुमारोक्तेः ।

अथ कार्तिकव्रतोद्यापनमुक्तं

पाश्चे कार्तिकमाहात्म्ये —

अथोर्जव्रतिनः सम्य गुद्यापनविधिं शृणु ।
 जर्ज शृङ्गचतुर्दश्यां कुर्यादुद्यापनं व्रती ।
 तुलस्या उपरिष्ठात् कुर्यान् मण्डपिकां शुभाम् ॥
 तुलसौ मूलदेशेच सर्वतोभद्र मेवच ।
 तस्योपरिष्ठात् कलसं पद्मरत्न समन्वितम् ॥
 पूजयेत्तत्र देवेशं सौवर्णं गुर्वनुन्नया ।
 रात्रौ जागरणं कुर्याद् गीतवादित्र मङ्गलैः ॥
 ततस्तु पौर्णमास्यां वै सपत्नीकान् द्विजोत्तमान् ।
 त्रिंशन्मितानथैकं वा स्वशक्त्या वा निमन्त्रयेत् ॥
 अतोदेवा इति द्वाभ्यां * शुद्धयात्तिलपायसम् ।
 ततो गां कपिलां दद्यात् पूजयेद्विधिवद् गुरुम् ॥
 इति ।

अत्र पौर्णमासी परा ग्राह्या ।

अमापौर्णमासी परे इति दीपिकोक्तेः ।

• अतोदेवा अथानु नो यतो विष्णुर्बिम्बकम् ।

पृथिव्याः समधामभिः ॥ १६ ॥

इदं विष्णुर्बिम्बकम् तं धा निदधे पदम् ।

समूढं मस्य पाश(ले)रे ॥

--इति १म. २२म. १०म. ॥

अत्र विशेषो हेमाद्री ब्राह्मे—

पुण्या महाकार्तिकी स्याज्जीवेन्दोः कृत्तिकासु च ।
जीवेन्दो गुरुसोमयो रित्यर्थः ।

तथा—

प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां धराधिप ।
सा महाकार्तिकी ज्ञेया देवानां मपि दुर्लभा ॥
इति ।

प्राजापत्य ऋक्षं रोहिणी ।

पाद्ये तु—

विशाखासु यदा भागुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः ।
स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वति दुर्लभः ॥
पद्मकं पुष्करे प्राप्य कपिलां यः प्रयच्छति ।
स त्यक्त्वा सर्वपापानि लभते वैष्णवं पदम् ॥
इति ।

अस्या मेव मत्स्यावतारो जात

इत्युक्तं पद्मपुराणे—

वरान् दत्त्वा यतोविष्णु मत्स्य क(पी)प्यभवत्ततः ।
तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तदक्षयफलं स्मृतम् ॥
इति ।

मत्स्योऽभूदुत्तमो दिने मधुसिते—

इत्यादि विरोधस्तु कल्पभेदेन कार्यभेदेन वा परिहरणीयः ।

अत्रैव त्रिपुरोत्सव उक्तो हेमाद्रौ—

पौर्णमास्यां तु सन्ध्यायां कर्त्तव्यस्त्रिपुरोत्सवः ।

दद्यादनेन मन्त्रेण प्रदीपांश्च सुरालये ॥

कीटाः पतङ्गा मशकाश्च वृक्षा

जले स्थले ये विचरन्ति जीवाः ।

वृक्षा प्रदीपं न च जन्मभागिनो

भवन्ति नित्यं शपचादि विप्राः ॥

इति ।

अत्र वृषोत्सर्गोऽति प्रशस्तः ।

तदुक्तं मात्स्ये—

कार्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।

शैवं पदं मवाप्नोति शिवरात्रिव्रतं यतः ॥

इति ।

अत्रैव स्वामिदर्शनं मुक्तं स्कान्दे—

कार्तिक्यां कृत्तिकायोगे यः कुर्यात् स्वामिदर्शनम् ।

सप्तजन्म भवेद्दिप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥

यस्मिन् समर्पितं कर्त्तुं मोक्षैकफलदं स्मृतम् ।

ज्ञानानन्दैकरूपं तमनन्तं समुपाश्रये ॥

इति श्रीमदनभट्टविरचिते विधान पारिजाते

कार्तिकमाम विधानानि ।

अथ मार्गशीर्ष मास विधानानि ।

तत्र मार्गशीर्ष कृष्णाष्टमी कालाष्टमीत्युच्यते ।

सा च रात्रिव्यापिनीयाद्या—

मार्गशीर्षेऽसिताष्टम्यां कालभैरव सन्निधौ ।

उपोष्य जागरं कुर्वन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति काशीखण्डादस्य रात्रिव्रतत्व मवगम्यते ।

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या सन्मुखी तिथिः ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तम् ।

अत्र कर्त्तव्यमुक्तं शिवरहस्ये—

उपोषणस्याङ्गभूत मर्घ्यदान मिह स्मृतम् ।

तथा जागरणं रात्रौ पूजा यामचतुष्टये ॥

अर्घ्यमन्त्रस्तु —

कालनाथ नमस्तेऽस्तु काशीवास प्र(दे नमः)दो भव ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दीनं मा मात्मसात् कुरु ॥

इति ।

कृत्वा च विविधां पूजां महाविभवविस्तारैः ।

नरोमार्गासिताष्टम्यां कर्षिकं विघ्नमुत्सृजेत् ॥

तीर्थे कालोदके स्नात्वा कृत्वा तर्पण मत्वरः ।

विलोक्य कालराजं च निरया दुहरेत् पितृन् ॥
इति ।

इयं च कार्त्तिकनक्षत्रा गौण चान्द्राभिप्रायेण ।
अथ मार्गशीर्ष शुक्ल पञ्चम्यां
सर्पपूजा उक्ता

हेमाद्रौ स्कान्दे—

शुक्ला मार्गशीरे पुण्या श्रावणे या च पञ्चमी ।
स्नानदानैर्वहुफला नागलोक प्रदायिनी ॥
इति ।

इयं नाग पूजायां परविद्या ग्राह्या ।
पञ्चमी नागपूजायां (कार्या) ग्राह्या षष्ठी समन्विता ।
तस्यां तु तोषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥
इति मदन रत्नोक्तेः ।

अथ मार्गशीर्षशुक्लषष्ठी चम्पाषष्ठीति

महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धा ।

सा परविद्या ग्राह्या । षण्मन्योरिति युग्मवाक्यात् ।
पूर्वाह्ने दैविकं कर्म कुर्यादिति वचनादस्य दैविक कर्मत्वाच्च ।
इयं मेव योगविशेषेण चम्पत्युच्यते ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे मत्तारिमाहात्म्ये—
मार्गे भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी वैधृतिसंयुता ।

रविवारेण संयुक्ता चम्पेतीह प्रकीर्तिता * ।

तस्यां दत्तं द्रुतं ज्ञानं सर्वमक्षय्यतां व्रजेत् ॥

इति ।

मार्गशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचविमोचनतीर्थे ज्ञानं श्राद्धं च त्रि
स्थली सेतावुक्तम् ।

तस्य प्राप्तपेशाच्च स्वपित्राद्युद्देश्यकत्वे पार्वणत्वादियमपराह
व्यापिनी ग्राह्या । अज्ञातनामपिशाचाद्युद्देश्यकत्वे तु एकोद्दिष्टत्वा-
न्मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । कुलधर्मव्रतादौ तु उत्तरैव ।

चैत्रनभोगतेतरसिता स्या दूर्ध्वम् ।

इति दीपिकोक्तेः ।

मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्तात्रेयावतारः ।

तदुक्तं स्कान्दे सद्याद्रिखण्डे —

मार्गशीर्षे तथा मासि दशमेऽङ्गि सुनिर्मले ।

मृगशीर्षयुते पौर्णमास्यां (अस्य च) यज्ञस्य वासरे ॥

जनयामास देदीप्यमानं पुत्रं सती शुभम् ।

तं विष्णु मागतं ज्ञात्वा अत्रिर्नामाकरोत् स्वयम् ।

दत्तवान् स्वस्यपुत्रत्वाद्दत्तात्रेयइतीश्वरः ॥ इति ।

इयं प्रदोषव्यापिनीति (शिष्टाः) वृद्धाः ।

मार्गशीर्ष पौर्णमास्यनन्तराष्टमी अष्टका इत्युच्यते । एवं
पौषादिमास त्रयेऽपि ।

* पिशाखा भौमयोवेन सा चम्पेतीह कीर्तिता ।

—इति मदन रत्ने पाठः ।

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणां षष्ठमीषु षष्ठका एकस्यां वा *
इत्याश्वलायनोक्तेः । तासां पूर्वेषु परेषु च षष्ठका आह
मुक्तं कालादर्शे ।

मार्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रीष्ठे च फाल्गुने ।

कृष्णपक्षेषु पूर्वेषु रत्नष्टकं तथाष्टका ॥

इति ।

ज्येष्ठमाघहायण्यां स्तिस्त्रोऽष्टका इति कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ षष्ठमी अपराह्णव्यापिनी ग्राह्या ।

अथाच्छादनपर्यन्तं आहं पार्वणवद्भवेत् ।

इति आश्वलायन कारिकायां पार्वण धर्मातिदेशोक्ते रष्टकायाः ।

पूर्वेषुरत्नष्टका आहयो सु षष्ठम्यनुरोधेन निर्णयः कार्यः ।

वायुपुराणे—

आद्या पूषेः सदा कार्या मासैरन्या सदा भवेत् ।

शकैः कार्या द्वितीया स्या देव द्रव्यगतो विधिः ॥

इति ।

अथ कामकालौ विष्णोर्देवौ—

इष्टि आहं क्रतूदक्षा वष्टम्यां कामकालकौ ।

इति शङ्खस्मृतेः ।

अथ आवाकरणे प्रायश्चित्त मुक्तमृगविधाने—

एभिर्युभिर्जपेन् मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

* एकस्यां वै इति इरदत्तः । कश्चित् पञ्चम्यष्टका ।

प्रीष्ठषष्ठका मूयः पिष्टलांके भविष्यति इति पाश्चात् ।

अथष्टकं यदाशुन्यं सम्पूर्णं सर्वथा भवेत् ॥

इति ।

आश्वलायन सूत्रेऽपि—

अथ शोभते अष्टकाः पशुना खालीपाकेन चाप्यनडुहोयवस
माहरे दग्निना वा कक्ष सुपोषेदेषा मेऽष्टकेति । नखेवानष्टकाः
स्यादिति ।

मार्गशीर्षादिषु मलमासे सति तत्र अष्टका न कार्या ।

चतुर्णां मिति ग्रहणादित्युक्तं नारायण वृत्तौ ।

काठकण्टह्येऽपि—

महालयाष्टका आद्योपाकर्माद्यपि कर्मा यत् ।

स्यष्ट मासविशेषाख्या विहितं वर्जयेन् मले ॥

इति ।

मार्गादि रविवारेषु काम्यव्रत सुक्तं हेमाद्री ।

तत्र भक्ष्याण्युक्तानि संग्रहे सौरधर्मो—

पत्रचित्त्वं तुलस्यास्त्रिफलमथष्टतं मार्गशीर्षादि भक्ष्यं,

मुष्टीनां चिस्त्रिलानां त्रिपलदधि तथा दुग्धकं गोमयं च ।

त्रित्वं तोयाञ्जलीनां त्रिमरिचकमथो चिःपलाः शक्तवःस्यु,

गोमूत्रं शर्करा सहवि रिति विधिना भानुवारक्रमेण ॥

इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते मार्गशीर्षमास विधानानि ॥

अथ पौषमासविधानानि ।

तत्र धनुःसंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुण्याः ।

अन्यत् प्राग्वत् ।

अत्र उत्सर्जननिर्णयो वक्तव्योऽपि संपाकर्म्मप्रसङ्गात् प्रागी-
वोक्तः ।

तत्र अनुसन्धेयः —

पौषशुक्लैकादशी मन्वादिः । तन्निर्णयश्च प्रागुक्तः ।

पौषामावास्याशमर्द्धोदयो योगविशेषः ।

तदुक्तं महाभारते —

अमार्कपातश्रवणेर्युक्ता चेत्पुष्यमाघयोः ॥

अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिमूर्त्यग्रहेः समः ॥

इति

पुष्यमाघयोर्मध्यवर्तिनी पौषी पौर्णमासी तदुत्तरा अमावास्या रवि-
वारव्यतीपातश्रवणनक्षत्रेर्युक्ता चेत्तदा अर्द्धोदयो योग इत्यर्थः ॥

पौषमाघयोरिति तिथितत्त्वे पाठः ।

मदनरत्ने तु पुष्यस्य माघस्य च इत्यर्थे उक्तः ।

तत्र हिमाद्रिविगोधात् ॥

तत्र हि माघएवोक्तः । इति कमलाकरः ।

तथा —

दिवैव योगः शस्त्रोऽयं न तु रात्रौ कदाचन ।

स्कान्दे —

माघादिन्दुक्षये प्राप्ते श्रवणार्कयुते दिने ।

योगो भवेद्द्वयोपातः सोऽर्चोदय इति स्मृतः ॥

अर्चोदये तु सम्प्राप्ते सर्वं गङ्गाजलं स्मृतम् ॥

सर्वं काशीसमं क्षेत्रं सर्वं ब्रह्मसमा हिजाः ॥

यत्किञ्चिद्दीयते दानं तद्दानं मेरुसन्निभम् ।

कथयिष्यामि ते स्कन्द अर्चोदयव्रतं शुभम् ॥

चतुःषष्टिपलं मुख्यममत्रं तत्र कारयेत् ।

तद्वर्धं मध्यमं प्रोक्तं तस्याप्यर्धमथाधमम् ।

एवंसुषट्पितं कार्यं शुभं कांस्यस्य भाजनम् ।

निधाय पायसं तत्र पद्ममष्टदलं लिखेत् ॥

भूमौ तु तण्डुलैः शुद्धैः कृत्वाष्टदलमुत्तमम् ।

अमत्रं स्थापयेत्तत्र ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥

तेषां पूजा ततः कार्या खेतमास्यैषु शोभनैः ।

वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

दानमन्त्रस्तु —

सुवर्णपायसामत्रं यस्मादेतन्नयीमयम् ।

आ(वि)पत्तेस्तारकं यस्मात्तद्गृहाण द्विजोत्तम ॥

सर्वं गङ्गासमं जलमिति रघुनन्दनाः ।

समुद्रमेखलां पृथ्वीं सम्यग् दातुं यत् फलम् ।
तत् फलं लभते मर्त्यः कृत्वेदं दानमुत्तमम् ॥

इति

तथा —

गोचर्ममात्रां भूमिं यो दद्यादधीदये तिथौ ।
सुवर्णं रजतं गांश्च दत्त्वा नक्तफलं लभेत् ॥
इति श्रीविधानपारिजाते पौषमासविधानम् ।

— — —

अथ माघमासविधानम् ।

— — —

तत्र विष्णुः —

तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च माघस्नानेन महाफलम् ॥
इति सौरमास उक्तः ।
ब्राह्मणे तु साधन उक्तः ॥

तथाहि —

एकादश्यां शुक्लपक्षे पौषमासे समारभेत् ।

हादस्यां पौर्णमास्यां वा शुक्लपक्षे समाप(नम्)येत् ॥

इति

पाथेऽपि —

पुष्यस्यैकादशीं शुक्लामारभ्य स्थण्डिलेशयः ।

मासमात्रं निराहारस्त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥

त्रिकालमर्चयेद्विष्णुं तथैतन्भोगोजितेन्द्रियः ।

माघस्यैकादशीं शुक्लां यावद्विद्याधरोत्तम ॥

इति

अथ त्रिकालस्नानं मासोपवासविषयं निराहार इत्युक्तेः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये तु अन्यथोक्तं विष्णुना —

दर्शं वा पौर्णमासीं वा आरभ्य स्नानमाचरेत् ।

पुष्यान्यहानि त्रिंशत्तु मकरस्ये दिवाकरे * ॥

इति

अथ देशाचारतो व्यवस्था —

यदा तु माघो मलमासो भवति तदा माघस्नानस्य नित्यत्वान्
मासद्वयेऽपि भवतीति हेमाद्रिराह ।

अथ अधिकारिणो भविष्ये —

ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थः स भिक्षुकः ।

वल्गाहृद्भुवनश्च नर नारीनपुंसकाः ।

आत्मा माघे एते तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥

पाथे—

सर्वेऽधिकारिणोऽप्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृप ।

इति

मकरज्ञानमन्त्रः —

पाद्ये —

मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाद्युत माधव ।
ज्ञानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य ज्ञायाम्भोजसमन्वितः ॥ •
इति

अत्र प्रत्यहं सूर्याय अर्घ्यं दातव्यम् ।

तन्मन्त्रस्तु पाद्ये —

सवित्रे प्रसवित्रे च परं धाम जले मम ।
त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥
इति

ज्ञानकालस्तु ब्राह्मे —

अरुणोदयमारभ्य प्रातःकालावधि प्रभो ।
माघज्ञानवतां पुण्यं क्रमात्तत्रावधार(णम्)णा ॥
उत्तमं तु सनच्चतुर्लुप्ततारं तु मध्यमम् ।
सवितर्युदिते भूप ततो ह्रीनं प्रकीर्तितम् * ॥ इति

भविष्योत्तरे तु —

योमाघमास्यवसि सूर्यं कराभि ताम्रं
ज्ञानं समाचरति चाङ्गनदीप्रवाहे ॥
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् पितृमातृवंश्यान्
स्नानं प्रयात्यमरद्विधने नरोऽमी ॥

ज्ञानफलं प्रभासखण्डे उक्तम् —

माघे मासि च यः स्नायान्नैरन्तर्येण (मानवः) भावत ।

पौण्डरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत् ॥

सम्पूर्णस्नानाशक्तौ त्वृहं वा स्नायादित्युक्तं

पाशे —

अस्मिन् योगे त्वशक्तोऽपि स्नायादपि दिनत्रयम् ।

प्रयागे माघमासे तु त्वृहं स्नातस्व यत् फलम् ॥

नाश्वमेधसहस्रेण तत् फलं लभते भुवि ॥

इति ।

माघनियमास्तु नारदीये—

न वज्रिं सेवयेत् स्नातो ह्यस्नातोऽपि वरानने ।

होमार्थं सेवयेद्वज्रिं शीतार्थं न कदाचन ॥

अह्न्यह्नि पातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः ।

त्रिभागास्तु तिलानां स्वस्तुर्धः शर्करात्मकः ॥

अनभ्यङ्गी वरारोहे सर्वं मासं नयेद्वती ।

तथा—

अप्रावृतशरीरस्तु यः कष्टं स्नानमाचरेत् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

तिलस्नायी तिलोदत्ती तिलहोमी तिलोदकी ।

तिलभुक् तिलदाता च षट्तिलाः पापनाशनाः * ॥

षट्तिलो नावसीदति इति तिथितत्त्वे पाठः ।

तथा —

दातव्यो दीयकोऽष्टण्डो देवमुद्दिश्य माधवम् ।

परस्मात् न सेवेत परिवादं च वर्जयेत् ।

इत्यादि

माघान्ते विशेषमाह नारदः —

माघावसाने सुभगे षड्सं भोजनं कृतम् ।

दम्पत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते ।

त्रिंशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः ॥

इति

अथ —

एकादशीविधानेन माघशुद्ध्यापनं कृतम् ।

इत्युक्तत्वात्तदुद्ध्यापनं प्रयोगरूपेणाच्यते

माघशुक्लचतुर्दश्यामन्यस्मिन् वा दिने उपवासपूजनादिकं कृत्वा

परिऽह्नि तिलचर्वाज्यैःष्टोत्तरशतं होमं कृत्वा सपत्नीकान् ब्राह्म-

णान् भोजयित्वा चमाप्य च सूर्यं प्रार्थयेत् ।

तत्र मन्त्रः —

दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानमर्पते ॥

इति उद्ध्यापनविधिः ।

अथ हेमाद्रौ वृत्तकम्बल(करण दानमुक्तम् —

माघशुक्लचतुर्दश्यामुपोष्य निग्रमस्थितः ।

शिवाय पौर्णमास्यां तु कुर्याद्दे वृत्तकम्बलम् ॥

आलिङ्गं वेदिपर्यन्तं यो दद्याद् घृतकम्बलम् ।
तस्यानन्तं भवेत् पुण्यं विष्णोर्देवस्य वा पुनः ॥

इति

तद्विधिसु चतुर्यस्तवके द्रष्टव्यः ।

मकरसंक्रान्तौ पराश्वत्वारिंशद् घटिकाः पुण्यकालः ।

त्रिंशत् कर्कटके नाद्यो मकरे तु दशाधिकाः ।

इति ब्रह्मवैवर्तमुदाजहार हेमाद्रिः

माधवस्तु —

त्रिंशत् कर्कटके पूर्वा मकरे विंशतिः परा ।

इति वशिष्ठस्मृतिमुदाजहार ।

यदा तु रात्रौ प्रदोषे निशीथे वा मकरसंक्रान्तिर्भवति तदा

माधवमते द्वितीयं दिनं पुण्यम् ।

यद्यस्तमनवेलायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वाईरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥

इति वृद्धगार्ग्यवचनादित्युदाहृतम् । दक्षिणात्यास एतदेव

आद्रियन्ते । हेमाद्रिभृचयथसारादौ तु निशीथात् पूर्वभाविनि

संक्रमे निशीथात् परतोभाविनि च संक्रमे पूर्वापरदिनं पुण्यम् ।

धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमणं यदा ॥

दिनान्ते पञ्च नाद्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदयेऽपि तथा पञ्च दैवे पितृ च कर्माणि ॥

इति स्नानवचनादित्युक्तम् ।

अपराक्येऽप्येवम् ।

असंगते यदा सूर्ये भवति याति दिवाकरः ।

प्रदोषे वाईरात्रे वा तदा पुण्यं दिनद्वयम् ॥

इति बोधायनवचनादित्युक्तम् ।

गुर्जरप्राचीदीप्यासु इदमेव आद्रियन्ते ।

मकरे कर्त्तव्यमुक्तं स्कान्दे -

धेनुं तिलमयीं राजन् दद्याद् यशोत्तरायणे ।

सर्वान् कामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखम् ॥

विष्णुधर्मोऽपि —

उत्तरे त्वयने विप्रा वस्त्रदाने महत् फलम् ।

तिलपूर्णमण्ड्राहं दत्त्वा रोगैः प्रमुच्यते ॥

तिलोदकं च कर्त्तव्यं स्त्रिया देयाः प्रयत्नतः ।

तिलतैलेन दीपाश्च देया विष्णुशिवादिषु ।

तत्र आहं प्रकर्त्तव्यं पितॄणां हितिकारणम् ॥

इति

माघकृष्णचतुर्दश्यां यमतर्पणसुक्तं

हेमाद्री यमेन —

अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशीम् ।

स्नातः सन्तर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति

कृष्णचतुर्दशीं प्राप्येति शेषः ।

माघामावास्यायामादित्यवारे व्यतीपातत्रययोगे चर्त्तव्यं दयाकरं

पुष्यकालो भवतीत्युक्तं पौषमासविधाने ।

माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी ।

सा च प्रदोषव्यापिनी प्राज्ञा ।

माघशुक्लचतुर्थी तु नक्तव्रतपरायणाः ।

ये त्वां दुष्टे * ऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्घ्याः स्युरसुरद्वहाम् ॥

इति काशीखण्डोक्तेः ।

इयमेव कुन्दचतुर्थीत्याख्यायते चतुर् कुन्दपुष्पैः शिवपूजन-
मतिप्रशस्तम् —

माघशुक्लपञ्चमी श्रीपञ्चमी ।

सा च माधवमते पूर्वा हेमाद्रिमते परा ।

तत्र कर्तव्यमुक्तं वाराहे —

माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु हर(वर)माराध्य च त्रियः ।

पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजां कुर्यात् समुदये ॥

माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी ।

सा च अरुणोदयव्यापिनी प्राज्ञा ।

सूर्यप्रदयतुष्या तु शुक्ला माघसप्त सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां ज्ञानं महाफलम् ।

इतिविष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

प्रयागे यदि सञ्जेत कोटिसूर्यपङ्कैः समा ॥

इतिपाद्योक्तं च ।

अत्र कर्त्तव्यमुक्तं भविष्ये —

कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निबलं जलम् ।

रात्र्यन्ते चाक्षयेवास्त्वं कृत्वा गिरसि दीपकम् ॥

तथा जले प्रक्षम्य स्नान्देऽपि —

न केन चाख्यते यावत्तावत् स्नानं समाचरेत् ।

सौवर्णे राजते पात्रे भक्त्याऽलाबुमये(तथा)ऽथवा ॥

तैलेन वर्त्तिर्दीतव्या महारजनरञ्जिता ॥

महारजनं कुसुमम् ।

समाहितमना भूत्वा दत्त्वा गिरसि दीपकम् ।

भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

नमस्तु रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः ।

वरुणाय नमस्तुऽस्तु हरिवासे नमोऽस्तु ते ।

जले परिहरेद्दीपं ध्यात्वा सन्तर्प्य देवताः ॥

इति

अर्घ्यमन्त्रस्तु —

यद् यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।

तन्मे रोकः * च शोकं च माकरी हन्तु सप्तमी ॥

एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तराज्जितम् ।
 मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातञ्च यत्पुनः ॥
 इति सप्तविधं पापं ज्ञानाच्च सप्तसप्तिके ।
 सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि सप्तमि ॥
 इतिमन्त्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः ।
 केशवादित्यमालोक्य क्षणान्निष्कलुषो भवेत् ॥

इति स्कान्दे ।

इयं मन्वादिरपि ।

सा च शुक्लपक्षस्यत्वात् पौर्वाश्विकी याज्ञा ।
 यदा च माघो मलमासो भवति तदा मासद्वयेऽपि मन्वादिश्राद्धं
 कार्यम् ।

मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ।

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ।

माघशुक्लाष्टमी भीमाष्टमी ।

तत्र कर्त्तव्यमुक्तं हेमाद्रौ पाद्ये —

माघमासे सिताष्टम्यां सतिसं भीषतर्पणम् ।
 श्राद्धं च ये नराः कुर्युस्ते स्युः सन्ततिभागिनः ॥

भारतेऽपि —

शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद् भीषाय यो जलम् ।
 संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

तथैव तु —

वैशाखपक्षगोत्राय सांक्रान्तिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीषाय वर्णसि ॥

वसुनामवताराय शक्तनोरात्मजाय च ।

जलं (अर्घ्यं) ददामि भीषाय आवाप्यत्राचारिणि ॥

एतच्च जीवत्पितृकेषापि कार्यम् ।

जीवत्पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीषयोः ॥

इति पाण्डोक्तेः ।

अत्र अपसव्यमिति दिवोदासः ।

धवलनिबन्धेऽपि —

अष्टम्यां तु सिते पक्षे भीषाय तु तिलोदकम् ।

अन्नं च विधिवद् दद्याुः सर्वे वर्णाहिजातयः ॥

इति

सर्वे वर्णा इत्युक्ते हिजातय इति सम्बोधनं वेदितव्यं । तेन शूद्रादीना-
मपि अत्र अधिकारः ।

अत्र आहं काम्यं तर्पणं तु नित्यम् ।

ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णा दद्याुर्भीषाय नोजलम् ।

संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति तत्क्षणात् ॥

इति सदनरुक्मिणीः ।

● इतः पूर्वं—

भीषः शान्तनवोवीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आभिरदुभिरवाप्नोत पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥

मन्त्रोऽयं बहुषु निबन्धेषु दृश्यते ।

माघयुक्ताद्वादशी भी(म)षडादशी ।
 त्वया कृतमिदं वीर तव नाम्ना भविष्यति ।
 सा भी(म)षडादशी, श्वे)त्वेवा सर्वपापहरा शुभा ॥
 इति हेमाद्रौ पाद्योक्तेः ।

इयं परविद्या याज्ञा ॥ ।

माघी पौर्णमासी च परविद्या याज्ञा ।

अत्र योगविशेष उक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे—

माघी सोमवृहस्पत्यो † मंहामाघीति कथ्यते ।
 तत्रैव ज्योतिषे —

मेषपुंठे यदा सौरिः सिंहे च गुरुचन्द्रमाः ।
 भास्करः श्रवणर्क्षे च महामाघीति सा स्मृता ॥

भविष्येऽपि—

वैशाखी कार्तिकी माघी तिथयोऽतीव पूजिताः ।
 स्नानदानविहीनास्ता न नेयाः पाण्डुनन्दन ।
 तिलपात्राणि देयानि कक्षुकाः कम्बलास्तथा ॥

इति

माघपूरणिमानन्तराष्टमी माघी षष्टका ।

● इयं पूर्वविद्या याज्ञा इति निर्णयसिन्धी पाठः ।

स एव समीचीनतया प्रतिभाति ।

"वद्रेच द्वादशी युक्ता" इति युष्मदाख्यातम् ।

† माघस्ययोच जीवेन्दोरिति कमलाकरः ।

तद्विषयो मार्गशीर्षमासविधाने अभिहितः ।

अथष्टकाकरवायक्तौ द्वयमावश्यकौ ।

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपञ्चाशामष्टमीषु षष्टका एकस्यां
वा इत्याश्वसायनोक्तेः एकस्यां माघ्यामष्टकायामित्यर्थः । तथा माघा-
ष्टकां प्रक्रम्य तामिकाष्टकेत्याचक्षते इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

इति त्रीविधानपारिजाते माघमासविधानानि ।

अथ फाल्गुनमासविधानानि ।

कुम्भे षोडश घटिकाः पुराः ।

शेषं प्राग्वत् ।

फाल्गुनकृष्णाष्टम्यां सीतोत्पत्तिरुक्ता कल्पतरौ —

फाल्गुनस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां महीपते ।

इत्युपक्रम्य —

जाता दाशरथेः पद्मी तस्मिन्नहनि जानकी ।

उपोषितो रघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा ॥

रामपद्मी च संपूज्या सीता जनकनन्दिनी ।

इति

फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी शिवरात्रिः ।

सा च केषुचिद्वर्नेषु प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येत्युच्यते ।
केषुचिन्निशीथव्यापिनीति च ।

तत्राद्या माधवीये —

त्रयोदशस्तमे सूर्ये चतसृष्वेव नाडिषु ।
भूतविद्या तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत् ॥

श्रुत्यन्तरेऽपि —

प्रदोष * व्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी ।
रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

कामिकेऽपि —

आदित्यास्तमये काले अस्ति चेत् सा † चतुर्दशी ।
शिवरात्रिव्रती तत्रैवाग्निमेधफलं लभेत् ॥

द्वितीयापि नारदीये—

भवेद् यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महाविद्या ।
शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा ॥

वैश्वानरसंहितायामपि —

माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महाविधिः ।

* प्रदोषोरात्रिः उत्तरार्धे तत्रा चतुर्दशीति ।

† अस्तिदेवा चतुर्दशी ।

तद्विधिः शिवरात्रिः स्नातु सा भवेदुत्तमोत्तमा ।

इति निर्णयसिन्धी पाठः ।

शिवलिङ्ग(प्रबो)तयोद्भूतः कीटिसूर्यसमप्रभः ॥

तत्काशव्यापिनी याद्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ।

इत्यादि ॥

एवं सति पूर्व्युरेव उभयकालव्याप्तौ पूर्व्वेव ।

चयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

इति स्कान्दोक्तेः ।

दिनभुक्तिरस्तमयः ।

दिनद्वयेऽपि निशीथव्याप्तौ तु पूर्वा कार्येति हेमाद्रिः ।

अर्धरात्रात् पुरस्ताच्चेज्यायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वविधैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥

इति गर्गोक्तेः ।

मदनरत्नेऽपि एवमेव अभिहितम् ।

माधवाचार्यस्तु परदिने प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिसङ्गात्
परेवेत्याह । इदमेव (वचनं) युक्तमुत्पश्यामः ।

● आदिना—

अर्धरात्रादधोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ।

तत्तिथीवैव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रतौ ॥

नार्धरात्रादधोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ।

नैव तत्र व्रतं कुर्यादायुरैश्वर्यजनितः ॥

इतिवचनद्वयं समुच्यते ।

तथा पूर्व्युर्निशीथस्य पर्य्युः प्रदोषस्येत्येकैकव्याप्ती तु पूर्व्व ।
अर्धरात्रात् पुरस्ताच्चेदिति वचनेन जयायोगस्य प्राशस्त्यकथनात् ।

माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी ।

अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः ।

इति नामरखण्डोक्तेः ।

महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा ।

न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुह्युक्तां तिथिं शिवाम् ॥

इति स्कान्दे दर्शयोगस्य निषिद्धत्वाच्च ।

यदा चतुर्दशी पूर्व्व्युर्निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता पर्य्युश्च निशीथा-
दर्वागेव समाप्ता तदा पर्य्युरेकव्याप्तिसत्त्वात् परैव ॥

माघासिते भूतदिनं हि राजन्

उपैति योगं यदि पञ्चदश्या ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥

इति गारुडोक्तेः ।

अथ दिनद्वये प्रदोषव्याप्त्यभावे निशीथव्याप्तिसत्त्वात् पूर्व्व ।

इयं च रविभौमसोमवारेषु शिवयोगे चातिप्रशस्ता ।

रविभौमेन्दुवारेषु शिवयोगे तथैव च ।

शिवरात्रिः शिवकरी महापातकनाशनी ॥

इति पाद्मोक्तेः ।

शिवरात्रिपारणे तु विरुद्धानि वाक्यानि दृश्यन्ते ।

तथाहि स्नान्दे—

जम्माष्टमी स्कन्दपौर्णिमा शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

तथा—

जम्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविद्वैव कर्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥

क्वचित्तु तिथिमध्येऽपि पारणमुक्तं स्नान्दे—

उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणम् ।

कृतेः सुकृतलक्ष्यैश्च लभ्यते वायवा न वा ॥

मङ्गलाण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

संस्नातानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ॥

तिथीनामेव सर्वाणामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥

इति ।

अत्र यामत्रयादर्वागेव चतुर्दशीसमाप्ती तदन्ते तदूर्ध्वगामिन्यां
तु प्रातस्तिथिमध्य एव पारणं कार्यम् ।

यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ।

इति स्मृतेरिति हेमाद्रिमाधवादयो व्यवस्थामाहुः ।

नवीनास्तु तिथिमध्य एव पारणमित्याहुः ।

तिथ्यन्ते पारणं भवेदित्यादिवचनं तु जम्माष्टम्यादिविषयम् ।

न तु शिवरात्रिविषयम् ।

शिवरात्रिव्रतस्य तन्मध्यपाठस्तु पूर्वयुगत्वमात्रकथनार्थः ।

विना शिवचतुर्दशीमिति पर्युद(स्ते)स्तायाः शिवरात्रेः सर्व-
प्रकारेषु तिथिमध्य एव पारवाप्रापकत्वात् * । तथा शिष्टा-
चाराच्च । इदं व्रतं संयोगव्यक्त्यायेन नित्यं काम्यं च ।

तथाहि स्कान्दे—

परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् ।

न पूजयति भक्त्येवं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् ।

जन्तुर्जन्तुसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः ॥

इत्यकरणे प्रत्यवायश्रुतेः ।

वर्षे वर्षे महादेवि नरोनारी पतिव्रता ।

शिवरात्रौ महादेवं नित्यं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥

इति वीष्णाश्रुतेः ।

अर्णवो यदि वा शुष्येत् क्षीयते हिमवानपि ।

चलन्व्रते कदाचिद् निस्रलं हि शिवव्रतम् ॥

इतिवचनाच्च नित्यता ।

मम भक्तसु यो देवि शिवरात्रिमुपोषितः ।

गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासनम् ॥

सर्वान् भुक्त्वा महाभोगांस्ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

द्वादशाब्दिकमेतत् स्वाद्यतुर्विंशाब्दिकं तु वा ।

इति ईशानसंहितावचनाच्च काम्यता चेति ॥

माघेतर-प्रतिमास-शिवरात्रिव्रते तु नायं निर्णयः । किन्तु
तत्र याम-चतुष्टय-पूजाविधानाद् यस्मिन् दिने चण्डिका रात्रि-
व्यंग्तिः सा यास्या साम्ये तु पूर्वेव इति हेमाद्रिराह । वस्तुतस्तु
प्रतिमासकृष्णचतुर्दश्यामपि ।

सर्वकामप्रदं कृष्णचतुर्दश्यां शिवव्रतम् ।

इत्युपक्रम्य—

चतुर्दशाब्दं कर्त्तव्यं शिवरात्रि-व्रतं शुभम् ।

इति काशीसूतरे शिवरात्रि-शब्द-प्रयोगात् कौण्डपायिना-
मयनाग्निहोत्रे नैत्यकामिहोत्रधर्मा इव तद्धर्मप्राप्तिः स्वादेव ।
अतोऽत्रापि प्रदोषनिशीथोभयव्याख्यादिनैव निर्णय इति वयं
प्रतीमः ।

अस्यारम्भो हेमाद्रौ स्कान्दे—

आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनेऽथवा ।

गृह्णीयाद्माघमासे वा द्वादशैवमुपोषयेत् ॥ इत्यादि ।

तदुत्तराग्रमावास्या तु युगादिः ।

“माघमासे त्वमावास्या” इति वचनात् । तत्-कर्त्तव्यं मल-
मासे सत्यपि कार्यम् ।

दशहरासु नोत्कर्षयतुर्ध्वं युगादिषु ।

इति ऋष्यशृङ्गवचनात् ।

अत्र योगविशेषो विष्णुपुराणे—

माघासिते पञ्चदशी कदाचिद्

उपैति योगं यदि वारुणेन ।

कृदेष कासः स परः पितृणां
 न ह्यस्यपुण्यैर्नृप सभ्यतेऽसौ ॥
 वासवमुच्यं यतभिषा । इदं च कुम्भादित्ये त्रेयमिति
 हेमाद्रिः ।

भारतेऽपि—

कालि धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्
 भवेत्तु भूपाल तदा पित्र्यः ।
 दत्तं तिलाक्षं प्रददाति तृप्तिं
 वर्षायुतं तत्कलजैर्मनुजैः ॥

इति ।

फाल्गुनपौर्णमासी होलिकेत्युच्यते ।

सा च सायाह्न्यापिनी याद्या ।

सायाह्ने होलिकां कुर्यात् पूर्वाह्ने क्रीडनं गवाम् ।

इति स्कान्दोक्तेः ।

तदसम्भवे प्रदोषव्यापिनी याद्या ।

तद्याह्नि गोविन्दार्चने नारदः—

प्रतिपद-भूत-भद्रास्तु यार्चिता होलिकादिना ।

संवत्सरं च तद्वाङ्गं पुरं दहति साङ्गतम् ॥

प्रदोषव्यापिनी याद्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा ।

तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निधामुखे ॥

इति ।

तेनेयं पूर्वविद्या प्राप्ता —

श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविद्यैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् ।

दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव । पूर्वदिने भद्रासत्त्वात् ।

तत्र च निषेधात् ।

उक्तं हि निर्णयामृते—

भद्रायां दीपिता होली-राष्ट्रभङ्गं करोति वै ।

नगरस्य च नैवेद्या तस्मात्तां तत्र वर्जयेत् ॥

तथा—

भद्रायां हि न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।

श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥

तथा—

दिनार्धात् परतोऽपि स्यात् फाल्गुनी पू(पौ)र्णिमा यदि ।

रात्रौ भद्रावसाने तु होलिका दीप्यते तदा ॥

यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी परदिने च पूर्णिमा
क्रासवशात् सायाह्नात् प्रागेव समाप्यते । तदा पूर्वदिने सम्पूर्णा-
रात्रौ भद्रासत्त्वात् तत्र च तन्निषेधात् परेऽहनि प्रतिपद्येव
कुर्व्यात् ।

सार्धयामत्रयं वा स्वाद्वितीयदिवसे यदा ।

प्रतिपददर्शमाना तु तदा सा होलिका कृता ॥

इति भविष्य-वचनादिति निर्णयामृतकारः ।

गोविन्दार्चवादयसु—

प्रदोषव्यापिनी प्राच्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा ।

तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा कार्या होला मनीषिभिः ॥

प्रदोषव्यापिनी चेत् स्याद् यदा पूर्वदिने तदा ।

भद्रामुखं वर्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम् ॥

इति नारदवचनाभ्याम् ।

यामत्रयोर्ध्वयुक्ता चेत् प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः ।

भद्रामुखं परित्यज्य कार्या होला मनीषिभिः ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च भद्रामुखं विहाय पूर्वदिने एव होलिका
कार्या इत्याहुः ।

भद्रामुखप्रमाणं तु ।

नाद्यसु पञ्चवदनं नयकं तु कण्ठ * —

इति रत्नमालोक्तं त्रैयम् ।

शिष्टाचारोऽपि एवमेवास्ति ।

अत्र कर्त्तव्यमुक्तं भविष्योत्तरे—

फाल्गुने मासि सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे सुखास्पदे ।

पञ्चमीप्रमुखास्तत्र तिथयो दश शोभनाः ॥

तासु बालैश्च वृद्धैश्च काष्ठस्तेयं विधीयते ।

प्राप्तायां पौर्णमास्यां तु कु (र्यात्) र्युः काष्ठप्रदीपनम् ।

ग्रामादृष्टिं मध्ये च तूर्यनादसमन्वितम् ॥

* नयकशब्देना इति निर्णयसिद्धौ पाठः ।

तस्मान्नसु—

दीपयामि महाघोरे होलिके राक्षसेश्वरि ।
 द्विताय सर्वजगतां प्रीतये पार्वतीपते ॥
 ततोऽभ्युक्ष्य चितिं सर्वां साज्येन पयसा सुधीः ।
 गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
 गीतैर्वाद्यैस्तथा नृत्यैः सा राचिर्नीयते नरैः ।
 भगलिङ्गादिशब्दैश्च क्रीडां कुर्युर्मियोजनाः ॥
 द्वितीयदिवसे स्नात्वा तद्वस्त्र परिवन्दयेत् ।
 भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गाः सिन्दूरोद्वर्तिताङ्गकाः ॥
 पलाशकुसुमोद्भूतान् (?) शुभवारिप्रसेचनम् ।
 कुर्युर्मियो लोकमध्ये वसन्तप्रीतये ध्रुवम् ॥
 द्वितीयादि समारभ्य यावद्वत्सरसेचनम् ।
 जलेनाथ सुतैलेन दध्नाथ पयसापि वा ॥

इति ।

होलिका मलमासे न भवति । इयं मन्वादिरपि ।
 सा तु पौर्वाहिकी याज्ञा ।
 मलमासे सति मासद्वयेऽपि आहं कार्यमित्युक्तं प्राक् ।
 अथ चैत्रकृष्णप्रतिपदि वसन्तोत्सवः कार्यः ।

सा च औदयिकी याज्ञा ।

प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिते रवी ।

इति भविष्योक्तेः ।

दिनद्वये तथात्वे पूर्वा ग्राह्या ।

वक्ररादौ वसन्तादौ वलिराज्ये तथैव च ।

पूर्वविद्यैव कर्त्तव्या प्रतिपत् सर्वदा बुधैः ॥

इति वृद्धवशिष्टोक्तेः ।

अत्र जगद्गालसर्गोऽभिहितः ।

तथा च हेमाद्रौ भविष्ये—

चैत्रे मासि महावाहो पुण्ये तु प्रतिपदिने ।

यस्तत्र स्वपचं सृष्ट्वा ज्ञानं कुर्यान्नरोत्तमः ।

न तस्य दुष्कृतं किञ्चिन्नाधयोऽप्याधयस्तथा ॥

तथा—

प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिते रवौ ।

कृत्वा चावश्यकार्याणि सन्तर्प्य पितृदेवताः ।

वन्दयेद्गोलिकाभूतिं सर्वदुःखोपशान्तये ॥

तन्मन्त्रसु—

वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शङ्करेण च ।

अतस्त्वं पाहि नो देवि भूते भूतिप्रदा भव ॥

इति ।

अत्र चाम्बुपुष्पप्राशनमुक्तं हेमाद्रौ—

वृत्ते तुषारसमये सितपञ्चदश्यां

प्रातर्वसन्तसमये ससुपस्थिते च ।

मंप्राश्य चूतकुसुमं सह चन्दनेन

वर्षे हि पार्थ पुष्पो नियतं सुखी स्यात् ॥

तन्मन्त्रसु—

चूतमघां वसन्तस्य माकन्द कुसुमं तव ।

सचन्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥

इति ।

अथ चैवामावास्या मन्त्रादिः ।

सा च अपराह्व्यापिनी प्राज्ञा । क्षणपक्षस्यत्वात् ।

इति फाल्गुनमासविधानानि ।

विधानपारिजातेऽस्मिन्ननन्तेन विनिर्दिष्टे ।

प्रतिमासविधानानि कथितानि यथामति ।

हरिः प्रसादमाश्रित्य बहुज्ञानां निबन्धतः ।

संगृहीतः कालनयस्तेन मे स्नाम्बुदे हरिः ।

इति त्रीविधानपारिजाते मासविधानानि समाप्तानि ।

अथ तीर्थयात्राविधानम् ।

त्रिस्तोत्रोत्तमो गङ्गः—

सर्वेषां सर्वतीर्थानि * पापघ्नानि सदा नृणाम् ।

परस्परानपेक्षाणि कथितानि मनीषिभिः ॥

परस्परानपेक्षाणि प्रत्येकमेव सर्वपापघ्नीत्यर्थः ।

तथा—

सर्वे प्रसन्नवशाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिस्तोचयाः ।

* सर्व तीर्थानि पुण्यानि इति विष्णुमीमेवी वाठ. ।

नद्यः पुण्याः सदा सर्वा जाह्नवी तु ि वषतः ॥

गारुडे—

पुत्रद्रव्यादि सम्यज्य तीर्थं व्रजति यो नरः ।

ब्रह्माद्या देवतास्तस्य तुष्टिं पुष्टिं ददन्ति(हि)च ॥

तथा—

कीर्त्तनाच्चैव तीर्थस्य स्नानाच्च पितृतर्पणात् ।

धुनन्ति पापं तीर्थे ये ते प्रयान्ति सुखं परम् ॥

भारते एतदकरणे अनिष्टमुक्तम्—

अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अदत्त्वा काञ्चनं गाव दारिद्र्यो नाम जायते ॥

एतेन त्रिरात्रोपवासादीनां चतुर्णां प्रत्येकं दारिद्र्याभावः फल-
मित्यर्थः ।

तथा—

यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ।

मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥

एतत् फलमपि तत्रैवोक्तम्—

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।

नासौ तत्फलमाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥

अज्ञानेनापि * यस्येह तीर्थयात्रादिकं भवेत् ।

* अज्ञानेनापि अथैवमनुष्ठेयमनेनैव फलमाप्नोति ।

—इति ज्ञानाभावेऽपि । बालादेरित्यर्थः ।

सर्वकामसमृद्धः स स्वर्गलोके महीयते ॥
 स्थानं च लभते नित्यं धनधान्यसमाकुलम् ।
 ऐश्वर्यज्ञानसम्पन्नः सदा भवति धर्मवान् ॥
 पितरस्तारितास्तेन नरकाच्च पितामहाः ॥
 इति ।

तथा—

तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्धावान् समाहितः ।
 कृतपापोऽपि शुध्येत किं पुनः शुद्धकर्म्मकृत् ॥
 तिर्यग्ग्योनिं न गच्छेत्तु कुदेशे नैव जायते ।
 स्वर्गे वसति वै विप्रो मोक्षमार्गश्च विन्दति ॥ इति ।
 अथ तीर्थस्वरूपम् ।

गारुडे—

रजस्तमोविरहितैस्तपसा धृतकल्मषैः ।
 यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥

भारते—

लोकेऽस्मिन् द्विविधं तीर्थं स्वच्छन्दं देवनिर्मितम् ।
 स्वयं भूतं प्रभासाद्यं निमित्तं (निर्मितं) देवनिर्मितम् ॥

तत्पुनश्चतुर्विधम्—

चतुर्विधानि तीर्थानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले ।
 दैवानि मुनिशार्दूल चासुरास्त्वार्यकाणि च ॥
 मानुषाणि च लोकेषु विख्यातानि सुरादिभिः ।
 तत् पुनर्भौमान्तरिक्षत्रिलोकस्त्र्यभेदाच्चिविधम् ।

तदुक्तं भारते—

पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।
अयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विश्राम्यते ॥

काशीखण्डे—

शृणु देवि विशालाक्षि तीर्थं लिङ्गमुदाहृतम् ।
जलाशयेऽपि तीर्थाख्या जाता मूर्त्तिपरिग्रहात् ॥
मूर्त्तयो ब्रह्मविष्णुर्कशिवविघ्नेश्वरादिकाः ।
लिङ्गं शैवमिति ख्यातं यत्रैतत्तीर्थमेव तत् ॥

तथा—

न जलाप्लुतदेहस्य ज्ञानमित्यभिधीयते ।
स ज्ञातो योदमस्नातः शृङ्गाशुद्धमनोमलः ॥
योऽशुद्धः पिशुनः क्रूरो दान्भिकोविषयात्मकः ।
सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः ॥
दानमिज्या तपः शौचं तीर्थसेवा श्रुतं तथा ।
सर्वाण्येतानि तीर्थानि यदि भावो न निर्मलः ॥
निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्रैव वसते नरः ।
तस्य तत्र कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करं तथा ॥
ध्यानपूते ज्ञानजले रागदोषमलापहे ।
यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ॥
न शरीरमलत्यागी नरो भवति निर्मलः ।
मानसे तु मले न सुते भवत्यन्तः सुनिर्मलः ॥

• विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ।

तेजो व हि विरागोऽस्य नैमिषं समुदाहृतम् ।

जायन्ते च म्रियन्ते च जलेष्वेव जलौकसः ।
न च गच्छन्ति ते स्वर्गमविशुद्धमनोमलाः ॥

अथ अत्राधिकारिणः—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोयतिस्तथा ।
तीर्थयात्रां प्रकुर्वीत स्वर्गमोक्षफलाप्तये ॥

यत्तु ब्राह्मे—

यस्येष्टिधर्मेष्वधिकारितास्ति
वरं गृहं गृहधर्माश्च सर्वे ।
एवं गृहस्थायमसंस्थितस्य
तीर्थे गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ॥

इति ।

कीर्त्त्यपि—

यः स्वधर्मान् परित्यज्य तीर्थसेवां करोति हि ।
न तस्य तीर्थं फलति इह लोके परञ्च च ॥

इति च गृहस्थस्य तीर्थयात्रानिवेधवचनं । तदग्निहोत्राद्यनु-
ष्ठानशक्तादरिद्रविषयम् । यस्येष्टिधर्मेष्वधिकारितास्ति इति पूर्वोक्त-
विशेषवचनात् । अशक्तदरिद्रादेस्तदसम्भवात् । यदा साम्निकस्य
पत्नीसहितस्यैव गृहस्थस्य तीर्थयात्राधिकारः ।

सहाम्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि संयतः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो यथोक्तां गतिमाप्नुयात् ॥

इति कीर्त्त्योक्तेः ।

प्रायश्चित्ती व्रजेत्तीर्थं पत्नीविरहितोऽपि वा ।

यज्ञेष्वनधिकारी वा यद्वा मन्त्रस्य साधकः * ॥

इति स्मरणाच्च ।

भारते—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।

न वियो (निं)गं † व्रजन्त्येते स्नातास्तीर्थे तथा स्त्रियः ॥

इति वचनात् क्षत्रियादेरप्यधिकारः ।

यस्तु —

तपोजपस्तीर्थयात्रा प्रवज्या मन्त्रसाधनम् ।

देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥

इति ।

तथा —

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं धर्मलक्षणम् ।

यदतोऽन्यदि कुरुते तद्व्यत्यस्य निष्फलम् ॥

इति मनुवचनं तदेषां स्वातन्त्र्यनिषेधपरम् ।

वात्स्ययीवनवत्या वा ‡ वृद्ध्या वापि योषिता ।

न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित् कार्यं गृहेष्वपि ॥

इति तदुक्तेः ।

* यद्य वा मन्त्रसाधकः । इत्याक्षरे पाठः ।

† वियोनिं विवृतां योनिं पश्चियोनिं वा ।

वियोगमिति पाठे बन्धुभिः सह विरहं न व्रजन्ति लभन्ते इत्यर्थः ।

‡ वात्सया वा युवत्या वा इति पाठं युक्तं मन्वाभट्टे ।

समर्णकायास्तु भर्त्ता सहैव ।

नास्ति स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं संसेवते या तु तेन स्वर्गे महीयते ॥

इति मनुस्मृतौः ।

शूद्रस्तु विप्रसेवनाविरोधेन ।

शूद्रस्तु द्विजशूद्राविरुद्धं धर्ममाचरन् ।

नरके पश्यते तद्वेदश्रवणकीर्त्तनात् ॥

इति भारतीक्षेत्रेः ।

प्रायश्चित्तार्थं तु पञ्चादिरहितस्त्रायधिकारः ।

प्रायश्चित्ती व्रजे तीर्थं पञ्चीविरहितोऽपि वा ॥

इति पूर्वोक्तेः ।

अथ तीर्थयात्राविधिः ।

तत्रादौ तीर्थमाह्वयम् --

मनवो वसवो रुद्रा आदित्वा मरुतोऽनलाः ।

विश्वेदेवास्तुवाः साध्या नागा यक्षाश्च राक्षसाः ॥

इत्याद्यनेकदेवाश्च तीर्थैः सिद्धिमवाप्नुवन् ।

भार्गवाङ्गिरसागस्ति विश्वामित्रात्रिकश्यपाः ॥

वशिष्ठाश्च महामान स्तौर्धे सामर्थ्यमाप्नुवन् ।

विश्वामित्रः सपुत्रस्तु महापापमपोह्य वै ॥

सुतीर्थतपसा ब्राह्मणं प्राप्य वाशिष्ठयापतः ।

त्रिशङ्कुमपि चाण्डालं विप्रं कृत्वा प्रभावतः ॥

तं तु तेनैव देहेन स्वर्गलोकमवेशयत् ॥

उदीच्यपुराणेऽपि —

पाण्डवा राज्यलाभाय दुरितोपशमाय च ।

मार्कण्डेय पुलस्त्याज सप्तर्षिप्रमुखैः सह ॥

द्वादशाब्दाणि कृच्छ्राणि समादाय सिधेविरे ।

तीर्थानि तेन ते जाताः कृतकृत्या अनेनसः * ॥

इत्यादिभिर्वचनैस्तीर्थयात्रा अवश्यकर्त्तव्येति प्रतीयते ।

कीर्णं—

कथयिष्यामि ते वक्ष तीर्थयात्राविधिं क्रमात् ।

आर्षेणैव विधानेन यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥

प्रयागतीर्थयात्रार्थी यः प्रयाति नरः क्वचित् ।

वलीवहं समारुह्य शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥

नरके वसते घोरे गवां क्रोधा हि दारुणः † ।

सलिलं न च गृह्णाति पितरस्तस्य देहिनः ॥

ऐश्वर्यगर्भान् मोहाद्वा गच्छेद् यामेन यो नरः ।

विफलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद् यामेन न व्रजेत् ‡ ॥

गोयाने गोवधः प्रोक्तो ह्ययामेन तु निष्फलम् ।

* राजानसाप्यनेनसः इति न-पुस्तके पाठः ।

† मोक्षोपस दारुणत्वं दिलीपचरिते व्यक्तं । सुरभिर्देवगवो
प्रदक्षिणातिशयमेव भयं कुपिता दिलीपं शत्राप ।

‡ तस्माद् यानं परित्यजेत् इति न-पुस्तके पाठः ।

नरयाने तदहं स्यात् पदभ्यां तच्च चतुर्गुणम् ॥
पदभ्यामिति केवलाभ्यामित्यर्थः ।

तीर्थानुगमनं पदभ्यां तपः परमिहोच्यते ।

तदेव कृत्वा यानेन ज्ञानमाप्तफलं लभेत् ॥

इति विशेषोक्तः ।

यानमर्घफलं इति तदहं कृत्वापादुके ।

वाणिज्यं त्रीं स्तथा भागान् सर्वं इति प्रतिपद्यः ॥

तथा —

हिर्भोजनं तृतीयांशं इरेत्तीर्थफलस्य च ।

यानमर्घं चतुर्थांशं कृत्वापानममेव च ॥

तस्मादेतैर्विहीनस्तु सर्वं तीर्थफलं लभेत् ।

इति जावालिवचनात् सर्वमेव यानादिकं त्याज्यम् ॥

यस्तु —

नरयानं चाश्वतरी इत्यादिसहितोरथः ।

तीर्थयात्रादिकर्तृणां यानदोषकरं न हि ॥

इति कूर्मपुराणवचनं तदशक्तविषयम् ।

असमर्थस्तु यानेन तीर्थयात्रां स(मञ्च)माचरन् ।

यद्योक्तफलमाप्नोति स्वशक्त्या धर्ममाचरन् ॥

इति गोभिलोक्तः

अथ तीर्थयात्रायाः प्रायश्चित्तार्थं

श्रुत्यर्थसारोक्तस्तत्प्रकारोक्तस्थानं ।

तत्र प्रायश्चित्तविधिना सङ्ख्यपूर्वकं पदभ्यां षष्टियोजनागतस्य भागीरथ्यां स्नानं षड्दशकच्छसमम् ।

अथ एकैकस्य यात्रायोजनास्य षष्ठी पर्वकच्छवृद्धिः परिकल्पनीया । षष्टियोजनागतस्य षड्दशविधानादशयीजनागतस्य एकादशप्रायश्चित्तं भवति । एवं च तृतीयांशाधिकदेशादागतस्य भागीरथ्यां विध्युक्तस्नानेन एकः कच्छः सिध्यति । मध्ये चेत् पर्वतादिष्ववधानं । तदभावे सुगमत्वाद् योजनागतस्य शतस्य गङ्गास्नानेन एकः कच्छः स्यात् । अशतस्य तु अर्धयोजनादागतस्य एकः कच्छः । शतस्यापि मार्गस्य दुर्गमत्वे अर्धयोजनादागतस्य एवमेव कल्प्यम् । पूर्वं सप्तमादृका राक्षसवःभभयान् नद्यो बभूवुः भये व्यपगते पुनर्देवता जाताः । ततो नद्यः शुष्काः । तेषु स्थलेषु भागीरथी सप्तवर्णा सप्तधा अवहत् । तासु विष्णुगङ्गादिसप्तमादृकासु सङ्गतस्नानं षष्टियोजनागतस्य षड्दश(पाद) कच्छसमम् । प्रयागे वाराणस्यां गङ्गादारे गङ्गामागरसङ्गमे च द्विगुणम् । यमुनाय विंशतियोजनागतस्य स्नानं द्वादशकच्छसमम् * । मथुरायां द्विगुणम् । सरस्वत्यां चत्वारिंशद्वियोजनागतस्य चतुरदशकच्छसमम् । प्रभासे दारुत्यां च द्विगुणम् । एतयोर्नद्योर्यात्रायोजनागच्छौ पाद-कच्छवृद्धिः कल्प्या । काससु पर्वताद्यभावात् पूर्वोक्तरीत्या-कल्प्यः । इषदती-शतद्रु-विपाशा-वितस्ता-शरावती-मरुवृष्टाऽसिन्धौ मधुमतो पयस्विनी घृतवत्यादिदेवनदीषु स्नानं त्रिंशत्कच्छसमम्

* द्वादशकच्छसमित्यत्र द्वादशकच्छसमित्याकरे पाठः ।

पञ्चदशयोजनागतस्य । चन्द्रभागा-वेतवती-शरयू-गोमती-देविका-
मन्दाकिनी-सहस्रवक्त्रा-गण्डव्यादिदेवनदीषु खानं षोडशकृच्छ्र-
समम् द्वादशयोजनागतस्य ।

आसां परस्परसङ्गमे त्रिनदीफलम् । अन्यासु समुद्रगासु नदीषु
षट्कृच्छ्रफलम् । महानदेषु महानद्यर्धफलम् । शोचमहानदे
तु मङ्गाद्यर्धफलम् । नदेषु नद्यर्धफलम् । यत्रापि खानदिनसंख्य
कल्पया ।

त्रिभिः सारस्वतं तोयं समाहृतं तु यामुनम् ।

सद्यः पुनाति माङ्गेयं दर्शनादेव नान्यदम् ॥

इति स्कन्दपुराणोक्तेः ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । गोदावर्यां यात्रायोजनष्ठौ पाद-
कृच्छ्रं तृष्टिः । सिङ्गे गुरौ सर्वत्र जाङ्गवीसमम् । कन्यास्ये गुरौ
कन्यावेष्ट्यां(सर्वत्र)जाङ्गव्यर्धम् । तुलास्ये कर्कटस्ये च रवौ तुङ्ग-
भद्रायां जाङ्गव्यर्धम् । कर्कटस्ये रवौ कृष्णवेष्ट्यां मलयहारि-
सङ्गमे प्रयागे त्रिंशद्योजनागतस्य चिंशत्कृच्छ्रसमम् । भागीरथ-
सङ्गमे प्रयागे द्विगुणम् । तुङ्गभद्रासङ्गमे प्रयागे त्रिगुणम् । निवृत्ति
सङ्गमे प्रयागे चतुर्गुणम् । मध्येखरे पञ्चगुणम् । पांतासगङ्गायां
माङ्गीकार्जुनदर्शने च षड्गुणम् । ततः पूर्वं षष्टिकृच्छ्रसमम् ।
लिङ्गास्ये द्विगुणम् । समुद्रसङ्गमे चैवम् । कावेर्यां प्रतीचीमहानद्यां
च पञ्चदशकृच्छ्रफलम् पञ्चदशयोजनागतस्य । ताम्रपर्णीकृतमासा-
पयस्विनीषु च द्वादशकृच्छ्रफलं द्वादशयोजनागतस्य । सङ्घपादोद्भवा-
नद्यः सदैर्घ्यानुसारेण एकद्वित्रिकृच्छ्रफलप्रदाः । सर्वत्र यात्रानुत्तौ

विन्ध्यश्रीशैलोद्गवादिगुणाः हिमोद्गवास्त्रिगुणाः । स्मृतिपुराणादिषु
 अनुक्तौ कुल्यायोजनागतस्य चिरात्रफलदाः । अल्पनद्यः समुद्रगाः
 कृच्छ्रफलाः । महानद्यः कच्छद्वयफलाः । एकादिषड्योजनं
 गताः कुल्याः । ततो द्वादशयोजनादर्वाक् अल्पनद्यः । ततश्चतुर्विं-
 शतियोजनागा नद्यः । एतदधिकयोजनागाः समुद्रगाश्च महा-
 नद्यः । सोपवासं महानदीस्नानम् योजनादर्वागपि कच्छसमम् ।
 शून्धादि कुत्सितनाम्नः पापनद्यश्च वर्ज्याः । समुद्रस्नानं दर्शे ।
 अन्यत्र तन्निषेधात् * । देवतासमीपे सरोनदीसङ्गमेषु च
 सर्वदा कार्यं समुद्रस्नानम् । तच्च पञ्चदशयोजनागतस्य पञ्चदश
 कच्छसमम् । अतिप्रख्यातदेवतासमीपे तद् द्विगुणम् । तत्रापि
 देश काल वयः शक्ति नियमानां विशेषेण विशेषो न्यून-
 न्यूनता च कल्प्या । तत्र स्नात्वा तद्देवदर्शने तन्निगुणम् । स्नात्वा
 रामेश्वरदर्शने षष्टिकच्छसमम् । विन्ध्यदेशीयानां सेतुरामेश्वर-
 दर्शने जाङ्गल्यं त्रिगुणं फलम् । जाङ्गली — केदारयोस्तथैव ।
 हस्तिदेशीयानां जाङ्गल्यं षड्गुणम् । गङ्गादेशीयानां सेतु-
 रामेश्वरदर्शने षड्गुणम् । स्कन्ददर्शने त्रिंशत्कच्छसमं त्रिं-
 शद्योजनागतस्य । यत्र गङ्गासंज्ञास्ति तत्र चैवम् । सर्वत्र
 भाषाभेदपर्वतादिना यात्राङ्गासो भवत्येव ।

* अत्रत्यवारिधी संख्यौ न स्पष्टौ कदाचन ।

अत्रत्य मन्दवारं तु वारिधि पर्वति स्पृशेत् ॥

इतिवचनाद्भेदे एव समुद्रस्नानविधानम् ।

श्रीरङ्गपूयनाभ-पुरुषोत्तम-चक्रकोट-महालक्ष्मीदर्शने सव-
 षाणवसाने च त्रिंशद्योजनागतस्य त्रिंशत्-लक्षसमम् ।
 केदारि त्रिगुणम् । सर्ववैष्णव-माहेश्वर-सौर-शाक्त्य-ज्येष्ठादि-
 पीठदर्शने पञ्चदशलक्षसमम् । प्रख्याते द्विगुणम् । चण्डो-
 वल्लेऽपि तथैव । श्रीगैलप्रदक्षिणं षष्टिलक्षसमम् । श्रीगैले
 एकैकद्वारदर्शनं द्वादशलक्षसमम् । अन्यप्रख्यातदेवतादर्शनेषु
 षट्कक्षफलम् । सिद्धसेत्रे स्वयम्भूदर्शने च तथैव । अन्यसेत्रे
 स्वयम्भूदर्शने च त्रिलक्षसमं त्रियोजनागतस्य । सर्वत्रापि
 देशकालविशेषेण फलविशेषोऽस्त्येव । सर्वत्र उक्तदशांश-फलं
 नीरस्यस्य योजनादर्वाङ् भवति । तत्रापि क्रोधसंख्याया तार-
 तम्यमस्तीति याचावृद्धौ फलतारतम्यं कल्प्यम् । तीर्थतीरे
 स्थितस्यापि विधिवत् स्नात्वा धीतं वासः परिधाय केयिषु
 शुष्केषु पुनः स्नातव्यम् । एवं द्वादशस्नानैर्योजनाभावेऽपि लक्ष्यो
 भवति । तीर्थयात्रायामेकभक्ताधःशयने चमृती वस्त्रचर्यमित्यादि
 नियमाः कार्याः ।

अत्र लक्ष्यो नाम —

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादलक्ष्मः प्रकीर्तितः ।

यथाकञ्चिद्विगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तो शोधः । एवं द्वादशाब्दसाधन एते
 प्रत्याज्ञाया ज्ञेयाः ।

योजनपरिमाणं तु —

तिर्यग् यवोदराण्यष्टौ ऊर्द्धा वा व्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥

इस्तौ वितस्तिद्वितयं दण्डोहस्तचतुष्टयम् ।

तत् सहस्रहयं क्रीणो योजनं तच्चतुष्टयम् * ॥

इत्युक्तलक्षणमवधेयम् ।

एवं स्थिते यथा मनःपूतं भवति तथा कार्यम् । परार्थेन गतः
षोडशांशं लभते । प्रसङ्गेन चर्द्धफलम् । अनुषङ्गेण तीर्थं प्राप्य
ज्ञाने ज्ञानफलमेव न यात्राफलम् । पित्रपितृव्यपितामह-प्रपिता-
मह-भ्रातृ-मातामह-मातुल-श्वशुर-पोषकार्यद-गुर्वाचार्योपा-
ध्यायार्थं तेषां पदार्थं मातृष्वसृ पितृष्वसृथं च ज्ञात्वा स्वयम-
ष्टमांशं लभते । साक्षात्पितृषु पुत्रचतुर्थांशं लभते ।

दम्पती च सपत्न्यश्च लभन्तेऽर्द्धं मिथः फलम् ।

अर्थिनां न फले क्रासः शुश्रूषाफलमीदृशम् ॥

कर्कटादौ मासद्वये निरन्तरं रजस्वला महानद्यः समुद्रगाः ।

● अथवापि प्रकारान्तरम् —

वितस्तिविगुणाऽरन्ध्रितः किञ्चुसतीक्ष्णः ।

चतुःसहस्रे हे क्रीणचतुःक्रीणं तु योजनम् ॥

सार्धगच्छतिदीर्घं च योजनं परिचयते ।

गच्छति पञ्चसहस्रचतुर्भिः प्रतिमां विदुः ॥

तास्यपि भागीरथी गौतमी चन्द्रभागा सरस्वती सिन्धुर्महा-
नदी शरयूश्च त्रिरात्रं रजस्वलाः ।

शुच्यन्ति याः कुसरितो ग्रीष्मकाले नवोदकीः ।

पूर्यन्ते चैव वर्षासु दशाहं ता रजस्वलाः ॥

अतस्तत्र तत्र स्नानतर्पणादिकमप्रशस्तत्वात् कार्यम् । तीर-
वासिनां तु न निषेधः ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

इति तीर्थप्रत्याग्रायः ।

अथ यात्राकालः ।

षष्ठ्यष्टमीद्वादशीषु न गच्छेच्चिदिनसृष्टि ।

पूर्णिमाप्रतिपद्दर्शरिक्तावमदिनेषु च ॥

नक्षत्राणि रत्नमासायाम्—

इस्तेन्दुमेचश्रवणाश्लेषीणा-

पुष्यश्रविष्ठाश्च पुनर्वसुश्च ।

श्रेष्ठानि धिष्ण्यानि नवप्रयागे

त्यक्त्वा त्रिपञ्चादिमसमताराः ॥

चित्राविशाखाजलसर्पयाम्य-

वायव्यपिणेश्वरदेवतानि ।

यात्रास्वनिष्टान्यपराणि भानि

स्मृतानि नेष्टानि न निन्दितानि ॥

इन्दुर्मृगशिरा मेत्रमनुराधा पौष्णं रेवती त्रिपञ्चादिमसत-

ताराः विपत्प्रत्यरिजम्भवाख्याः । अनलः कृत्तिका सर्प-
ऽश्लेषा याम्यं भरणी वायथ्यं स्वाती पित्र्यं मघा । अन्यत् सुगमम् ।

वारसुषार-करसूर्यसुतावनीज-

तीक्ष्णत्विषामशुभदः कथितः प्रयागे ।

अन्यत्र ये शुभफलाः कथिताः प्रयागे

सोमोऽपि चात्र गदितः शुभदः क्वचित् ।

तथा —

व्यतीपातः परिघाटं वैधृतियोगश्च विष्टिकरणं च ।

क्रान्तिसमत्वं कुलिका अवगण्डान्तानि न शुभदानि ॥

ततः—

नीचस्थे वक्रसंस्थेऽप्यतिचरणगते बालवृद्धास्तगे वा

संन्यासो देवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तु दीक्षा ।

मौञ्जीबन्धाऽथ चूडा परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा

वर्णाः सद्भिः प्रयत्नाच्चिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ॥

तथा —

रविक्षेत्रं गते जीवे जीवक्षेत्रं गते रवौ ।

वर्जयेत् सर्वकर्माणि व्रतस्वस्त्ययनानि च ॥

तथा —

शुर्वादित्ये गुरौ सिंहे शुके चास्तमुपागते ।

त्यजेद् यानं * महादानं व्रतं देवविस्तोकनम् ॥

* यानमित्यत्र दानमिति (न) पुलके पाठः,

स एव समीचीनतया प्रतीयति ।

तथा —

वापीकूपतडागयागगमन-क्षौर-प्रतिष्ठा-व्रतं
विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादानं च नीसेवनम् ।
तीर्थस्नानविवाह-देवभवनं मन्त्रादि-देवेश्वरं
दूरेणैव जिज्ञोविषुः परिहरेदस्तं गते भार्गवे ॥

तथा —

गुर्वादित्ये गुरो सिंहे नष्टे शुके मलिच्छुचे ।
याम्यायने हरो सुते सर्वकर्माणि वर्जयेत् ॥
सिंहस्थितं मघासंस्थं गुरुं यत्रेन वर्जयेत् ।
अन्यत्र सिंहभागेषु विवाहादि विधीयते ॥

इदमपूर्वविषयम् —

अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवे ।
मलमासेऽप्यनाहुततीर्थयात्रां परित्यजेत् ॥

इति गार्ग्योक्ते ।

अनाहुततीर्थयात्रामपूर्वतीर्थयात्रामित्यर्थः ।

तथा —

अतिचारगतोजीवस्तं राशिं नैति चेत् पुनः ।
लुप्तः संवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मासु गर्हितः ॥

कचिदस्यापवादः —

वृषे मेषे भूषे कुम्भे यद्यतीचारगो गुरुः ।
न तत्र कार्यलोपः स्यादित्याहुर्गान्धवादयः ॥

कचित्तु गुर्वादिगोक्ते दोषाभाव उक्तः ।

यथा —

गोदावर्या गयायां च श्रीशैले ब्रह्मण्डये ।

सुरासुरगुरुणां च मौज्यदोषो न विद्यते ॥

वायुपुराणेऽपि —

गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विधानतः ।

अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ।

न त्यक्तव्यं गयात्राहं सिंहस्थे च बृहस्पतौ ॥

अत्र आहस्य यात्रापूर्वकत्वाद् यात्रापि न निषिद्धेति केचित् । अत्र
अग्नौ सप्तसन्नांशचन्द्रताराशुद्ध्यादयो ज्योतिर्विदुभ्योऽवगन्तव्याः ।

इति यात्राकालः ।

अथ गमनविधानम् ।

काशीखण्डे —

तीर्थयात्रां चिकीर्षुः प्राग् विधायोपोषणं गृहे ।

गणेशं च पितृन् विप्रान् साधून् श(भ)क्तां प्रपूज्य च ॥

कृतपारचको दृष्टो गच्छेन्नियमकृत् पुनः ।

आगत्याभ्यर्च्य च पितृन् यथोक्तफलभाग् भवेत् ॥

आगत्वेति । तीर्थयात्रां कृत्वा गृहमागत्य पुनः आद्यादिकं
कार्यमित्यर्थः ।

यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां तु गच्छेत्

सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे ।

कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः

संपूजयेद् भक्तिमन्त्रो गणेशम् ।

देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
 धीमान् विप्रो वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ॥
 प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव
 देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ।
 एवं कुर्वन्स्तस्य तीर्थाद् यदुक्तं
 फलं तत्स्यान्नात्र सन्दिग्धमस्ति ॥

इति नक्षत्रपुराणवचनात् ।

अत्रार्थं क्रमः । पूर्वदिने उपोष्य परदिने गणेशादीन् सम्पूज्य-
 आहुं कृत्वा साधून् विप्रांश्च वित्तादिना सन्तोष्य कार्पटिकवेष्टं
 कृत्वा तीर्थं गच्छेत् ।

उद्यतस्तु गयां गन्तुं आहुं कृत्वा विधानतः ॥
 विधाय कार्पटिकवेष्टं ग्रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 ततो ग्रामान्तरं गत्वा आह्वयेषस्य भोजनम् ।
 ततः(कृत्वा)प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिपद्यद्विवर्जितः ॥

इति वायुपुराणीतोः ।

केचित्तु गयायात्रायामेव कार्पटिकवेष्टः ।

गया-यात्रा-मुपक्रम्य तद्विधानात् । न तु तीर्थान्तरयात्राया
 मित्याहुः ।

केचिदत्र उपवासदिने आह्वात् पूर्वं मुण्डनमप्याहुः ।
 प्रयागे तीर्थयात्रायां मातापितृवियोगतः ।
 कचानां वपनं कार्यं वृथा न विकचो भवेत् ॥

इति विष्णुतोः ।

इदं च वपनं प्रायश्चित्तार्थं तीर्थयात्रायामेव इत्यन्ये ।

केशश्मश्रुनखादीनां वपनं न च शक्यते ।

अतो न कार्यं वपनं गयात्राह्वार्थिना सदा ॥

ये भारतेऽस्मिन् पित्रकर्मतत्पराः

सन्धार्य केशानतिभक्तिभाविताः ।

ऋणक्षयार्थं पित्रतीर्थमागता

सुषामृणं संक्षयमेत्यति ध्रुवम् ॥

इति वपननिषेधात् ।

यत्तु —

गत्वा स्नानं प्रकुर्वीत वपनं तदनन्तरम् ।

इति

तत्प्रबलस्नानपरम् ।

काशीखण्डे —

तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा ।

तथा —

यदङ्घ्रि तीर्थप्राप्तिः स्यात्तदङ्घ्रिः पूर्ववासरे ।

उपवासः प्रकर्त्तव्यः प्राप्तेऽङ्घ्रि आह्वदो भवेत् ।

मुण्डने तु देवतः —

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम् ॥

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे —

जर्जमन्दाहिमासोनात् पुनस्तूर्धं व्रजेद् यदि ।

तदा तदपनं शस्तं प्रायश्चित्तमृते द्विज ।

प्रयागे प्रतियाचं तु योजनत्रय इत्यते ।

चौरं कृत्वा तु विधिवत् ततः स्नायात् सितासिते ।

तथाच वृहस्पतिः —

चौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।

पित्वादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्तेऽथ तीर्थके ।

अपराके स्कान्दे —

उदङ्मुखः प्राङ्मुखोवा वपनं कारयेत् सुधीः ।

केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्मंस्थानि वापयेत् ।

इदं प्रयागे सधवानामपि समूलं भवतीति केचित् ।

सर्वान् केशान् समुहृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् ।

एवमेव हि नारीणां शस्यते वपनक्रिया ॥

इतिवचनाद् दृग्गुलच्छेदएव युक्त इत्यन्ये । एतत् प्रयागे
नित्यं नान्यत्र । इदं जीवत्पितृक्रेयापि तीर्थं कार्यम् ।

न च मुण्डनं पिण्डदानं च इति दत्तवचनविरोधः ।

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृतिं विना ।

यो वापयति लोमानि स पुत्रः पिण्डघातकः ॥

इति स्मृत्या तत् सङ्गोच्चात् । एतत् प्रयागे प्रतियाचं तीर्थमित्ये
आश्रयात्तायामेव इति शिष्टाः ।

आहं चात्र बह्वदेवतं नवदेवतं द्वादशदेवतं वा देवाचारेण
पार्ष्णवत् कार्यम् । इदं वृत्तश्राद्धमित्युच्यते । वृत्तप्रधानत्वात् ।

गन्धेद्देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात् स सर्पिषा ।

यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे न च संशयः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः ।

द्रव्यान्तराश्रवणाद् घृतमात्रद्रव्यकमिदमिति केचित् । तद-
साम्प्रतम् । घृतमात्रस्य स्वतन्त्रभक्ष्यत्वाभावेन श्राद्धद्रव्यत्वासम्भ-
वात् । सर्पिषेति तृतीयाश्राः प्रतिस्पर्द्धिप्रधानभूतद्रव्यान्तराशु-
पेक्षार्थकत्वाच्च । एवं चात्र —

तिलैर्त्रीहि यवैर्मर्षैरङ्गिर्भूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् ॥

इति मनुवचनस्य तिलैरित्यादिवत्तृतीया । निबन्धकारैरपि
एवमेव व्याख्यातम् । इदं च दर्शश्राद्धधर्मकम् । विशेषानुक्तेः ।
अत्र ग्रामान्तरं क्रोशाभ्यन्तरस्थं श्राद्धम् । अध्वनि च क्रोशपूरणे”
इत्यादिना श्राद्धान्तरं क्रोशगमननिषेधात् ।

अत्र उपवासासमर्थस्य विधिः —

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा

फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चान्यम् ।

यत् पञ्चगव्यं यदि वाद्य वायुः

प्रशस्तमन्नोत्तरमुत्तरं च ॥

इत्युक्तद्रूपोन्नेयः ।

अत्र कार्पटिकवेशो गमनकाल एव । न तु ज्ञानादिकाले ।

नञ्जः काषायवाससा इति तन्निषेधादिति केचिदाहुः ।

अथै तु उपक्रमादारभ्य यात्रासमाप्तिपर्यन्तं प्रतिग्रहादि
निवृत्तिवत् सदा कार्पटिकवेशधारणमित्याहुः । तत्र देशाचारतो
व्यवस्था कल्प्या ।

अथ तीर्थयात्राया नियमाः ।

श्लाघः —

कामं क्रोधं च लोभं च योजित्वा तीर्थमाविशेत् ।
न तेन किञ्चिदप्राप्यं तीर्थाभिगमनाद् भवेत् ॥

गङ्गाः —

यस्य हस्ती च पादौ च मनसैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥
अकल्ककोनिरारभो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तो दुष्टसंसर्गैः स तीर्थफलमश्नुते ॥

इति

मात्स्येऽपि —

अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु च तीर्थफलमश्नुते ॥

इति

यस्य हस्तौ च पादौ च इत्यादेरयमर्थः । हस्तसंयमः पर-
ताङ्गनपरस्त्रादियहचनिवृत्त्या । पादसंयमः पादताङ्गनागम्बदेश-
गतिनिवृत्तया । मनःसंयमोऽनिष्टचिन्तनादिनिवृत्तया * । विद्या
तीर्थमहिमज्ञानम् । तप उपवासैकभक्तादि । कीर्तिः सच्चरित्र-
त्वेन प्रसिद्धिः ।

प्रतिग्रहनिवृत्तिर्यात्रोपक्रमादनन्तरं यतिब्रह्मचार्यादीन्
वर्जयित्वा तेषां द्रव्यसंग्रहनिषेधात् । प्रतिग्रहं विना यात्रा-
या अनिर्वाहाच्च । येन केनचित् सन्तुष्टो मिष्टभक्षणादावलोभुपः
अकल्कको निर्दम्भः । निरारम्भः द्रव्यार्थ-क्रयविक्रयादिव्यापार-
शून्यः । लघ्नाहारः स्वल्पभोजी । जितेन्द्रियः इन्द्रियाणां स्व-
विषयासत्तिशून्यः । अत्र ब्रह्मचर्यरूपेन्द्रियजय ऋतुकालं विना ।

तीर्थानि गच्छता नित्यमवृत्तौ ब्रह्मचारिणा ।

इति श्रुतेः ।

तथा —

चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नाने नश्यति ।

यतश्चो जलधीतं तु सुराभाण्डमिवाशुचि ।

* परद्रव्येभ्योऽभिध्यायं मनसानिष्टचिन्तम् ।

वित्तवाभिनिवेशश्च मानस चिन्तनं श्रुतम् ।

इति विविधपापनिवृत्तिर्मनःसंयम इति नारायणभट्टः ।

ब्रह्मपुराणे —

गङ्गादितीर्थेषु वसन्ति मत्स्या
देवासुरे पक्षिसंघाश्च राजन् ।
भावोज्झितास्तो न फलं लभन्ते
तीर्थाश्च देवायतनाश्च तस्मात् ॥
भावं ततोऽहम्भक्त्यै निधाय
तीर्थानि सेवेत समाहितात्मा ।

अन्यत्रापि —

मन्त्रे तीर्थे दिजे देवे दैवज्ञे भेषजे शु
यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥

तेन भक्तिभावं मनसि निधाय तीर्थं कुर्यादिति भावः । एते च
वस्तुसंयमादयानियमास्तोर्थयात्रा तीर्थक्षानादिमवलोकनार्थं भूताः
स तीर्थफलमश्नुते इति सामान्योक्तेः । अन्यथा दोष उक्तः ।

कीर्णं —

तीर्थयात्रां प्रकुर्वन्ति दग्धेन कपटेन(च)ये । •
तीर्थे मृता न सिध्यन्ति ते नरा वरवर्णिनि ॥
संयथितस्तीर्थयात्रां नाह्वयानवमन्यते ।
नासौ प्रतिनिवर्त्तत तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
तीर्थे गच्छन् द्वित्रः सन्ध्यास्तिस्र एकात्र ना(वा)चरेत् ।

देवे कर्मणि पित्रोश्च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ।

इति स्मृतेः ।

गत्यन्तरासम्भवे पूर्ववद् ज्ञेयम् ।

एवं तीर्थं गच्छतो यदि मध्ये तीर्थान्तरमापतति तदा तत्र स्नानाद्यादि अवश्यं कर्त्तव्यम् । प्रासङ्गिकत्वात् ।

अहं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ।

इति स्मृतेः ।

तत्रापि उपवासक्षौरे स्नातामिति केचित् ।

यात्रायां यदा कर्मनाशाकरतोयादिर्निषिद्धनदी आपतति तदा यथा जलसर्गादि न भवति तथातरितव्यम् ।

कर्मनाशाजलसर्गात् करतायाविलङ्घनात् ।

गण्डकीवाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति ।

इति स्मृतेः ।

एवमन्येऽपि शिष्टाचारप्राप्तधर्माः कर्त्तव्याः ।

यदा तु तीर्थं प्रति चलितस्तीर्थमाप्राप्यैव मृतं स्यात् विशेषो गारुडे—

यस्तीर्थसम्मुखोभूत्वा व्रजन्नगने कृते ।

चेन्म्रियेदन्तराले तु ऋषीणां मण्डलं व्रजेत् ॥

अनगने मासोपवासादिरुपव्रते च कृते इति चकारोऽध्याहार्यः ।

द्विविधस्यापि चत्तराले मृतस्य कृषिलोकप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ।

इति तीर्थयात्रागमनविधानम् ।

— — —

अथ तीर्थप्राप्तिदिनकृत्यम् ।

तत्र यदि यानारुढः सोपानकोवा गच्छेत् तदा तीर्थं प्राप्त-
दिनेयावान् मार्गः पादचारेण गन्तुं शक्यस्तावन्तं मार्गं यानादि-
परिहारेण गत्वा तीर्थे दृष्टिपथावतीर्णे स्रष्टाङ्गं प्रक्षम्य
शिरोवेष्टनकञ्चुकादि परित्यज्य तीर्थं गच्छेत् ।

यानानि तु परित्यज्य भाव्यं पादचरैर्भरैः ।

सुठित्वा सोठनीं तत्र तीर्थं गच्छेत्ततोबुधः ॥

इति श्रुतिः ।

सोठनीं स्रष्टाङ्गप्रक्षामः • । ततः फलपुष्पादि तीर्थे
समर्पयेत् ।

• पद्मा. करामा. जामुमा. त्रिरसा. चोरसा. तथा ।

मनसा वचसा इत्यादि प्रक्षामोऽष्टाङ्ग इति ।

ततः —

प्रथमं चालभेत्तीर्थं प्रणवेन जलं शुचि ।

अवगाह्य ततः स्नायाद् यथावन्मन्त्रयोगतः ॥

प्रणवेन तीर्थं स्पृष्ट्वा शुचि जलमवसाहेत् । ततः अवगाहन-
मन्त्रैः सचेलस्नानं कर्तव्यम् ।

मन्त्राश्च प्रभासखण्डे —

ॐ नमो(नमोऽस्तु) देवदेवाय शितिकण्ठाग्रदण्डिने ।

बुधाय चापहस्ताय चक्रिणे वेधसे नमः ॥

सरस्वती च सावित्री वेदमाता गरीयसी ।

सन्निधात्री भवत्वत्र तीर्थपापप्रणाशिनी ॥

सर्वेषां मेव तीर्थानां मन्त्रएव उदाहृतः ।

यथा —

सागरस्वरनिर्घोष दण्डहस्तासुरान्तक ।

जगत्स्रष्टृर्जगन्मर्द्दिनमामि त्वां जनार्दन ॥

तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम ।

भेरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां(देहि मे प्रभो) दातुर्महसि ।

एतान् मन्त्रान् समुच्चार्य तीर्थं स्नानं समाचरेत् ।

अन्यथा तत्फलस्यार्धं तीर्थेभ्यो हरति भुवम् ॥

इति

ततः सङ्कल्पपूर्वकं स्नात्वा वपनं कुर्यात् ।
पूर्वमावाहनं तीर्थे मुण्डनं तदनन्तरम् ।
ततः स्नानादिकं कुर्यात् पश्चाच्छावं समाचरेत् ।

इति स्मृतेः ।

अत्र स्नानादिकमित्यत्र आदिशब्दादुपवासो ग्राह्यः ।
उपवासं ततः कुर्यात्तस्मिन्नहनि सुव्रतः ।
तीर्थोपवासाद्देवेशि अधिकं नास्ति किञ्चन ॥

इति स्मृतेः ।

यत्स्वत्र काशीखण्डे —

यदङ्गि तीर्थप्राप्तिः स्यात्तदङ्गः पूर्ववासरे ।
उपवासः प्रकर्त्तव्यः प्राप्तेऽङ्गि श्रावदो भवेत् ॥

इति वचनं तीर्थप्राप्तेः पूर्वदिने उपवासविधायकम् । तत्तु
काशीप्रकरणस्यत्वात् काशीमात्रपरमिति केचित् । काशीप्रकरण-
स्यत्वेऽपि सकलतीर्थसाधारणविध्युपक्रमात् पूर्ववदनेन सह अस्य
विकल्प इत्यपरे । ततश्च तीर्थप्राप्तेः पूर्वदिने तद्दिने वा तीर्थोपवासः
कर्त्तव्य इति सिध्यति । तत्र ।

तीर्थमासाद्य कुर्वति नरः शुचिरुपोषणम् ।
उपवासविशुद्धाया कर्त्तव्यं कर्त्तुमर्हति ।

इति स्मृतौ तीर्थप्राप्तेरेव उपवासनिमित्तत्वदर्शनात् ।

अथ तीर्थे मुण्डनविधानम् ।

त्रिस्रसीधेतो देवलः —

मुण्डनं उपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् * ॥

विरजमुत्कलदेशे प्रसिद्धं † दक्षिणदेशस्थलोपक्षेत्रमपि विरजम् ।

तथाप्रसिद्धेर्विशालं वदरीक्षेत्रमिति केचित् । तत्र ।

तस्मादात्म्ये वपनविधानात् ।

अत्र केचित्प्राच्याः । सर्वाणि तीर्थानि सन्ति अस्मिन्निति-
बहुव्रीहिसर्वतीर्थशब्दस्य प्रयागमात्रपरत्वात्तत्रैव उपवासवपने
भवतीत्याह्वय इत्याहुः । तत्र । एकवचनेन वियद्वे अग्न्यप-
दार्धस्य प्रयागस्य प्रकृत्यर्थस्य एकत्वात् सर्वतीर्थेष्विति बहुवचन
प्रयोगासङ्गतेः ।

* यत्र भर्गुराजेन गयासुरनाभौ विरजाद्विः स्थापितः ।

नहुतं वाच्योपे —

आचार्य ईश्वरं चर्च्य विरजादिषु ।

नानिपुणवनीषे तु दीवी तु विरजा क्षिता

† अचित्तु नैजिचं पुष्करं नवानिति पाठः ।

प्रयागे वपनं कुर्यादाराचक्षां तनुं त्वजेत् ।
एतदपि आवष्ककत्वपरं न तु तीर्थांतरे तद्विवेधपरम् ।
मङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
आधाने यत्रकाले च वापः षट्सु विधीयते ।

इति

काशीखण्डे —

सर्वतीर्थयात्राविधिमुपक्रम्य
तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा ।
शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यतः ॥

इति च सामान्येन वपनविधानात् ।

प्रभासखण्डेऽपि —

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन केशांस्तेषु परित्यजेत् ।
अश्वमेधसहस्रस्य सहस्रं ज्वयमाचरेत् ।
नासी तत् फलमाप्नोति वपनाद् यच्च लभ्यते ।
क्षुरकस्य न शस्तं स्याद् योषितां तु वरानने ।
सभर्तृकाणां तत्रैव विधिं तासां शृणुष्व तत् ॥
सर्वान् केशान् समुद्धृत्य ष्छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
इत्यादीनां तत्र तत्र वपनविधायकवहुवचनानां दर्शनात् ।
वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रमिति निषेधानुपपत्तेः ।
तस्मात् कुरुक्षेत्रादिव्यतिरिक्तमहातीर्थेषु वपनं भवतीति सिद्धम् ।

अथ प्रसङ्गात् क्षौरकालः कथ्यते ।

त्रिस्यलीसेतौ भरहाजः —

रव्यारसौरिवारेषु रात्रौ पाते व्रताहनि ।

आषाढप्रतिपद्रिक्ताभद्राः क्षौरेषु वर्जयेत् ॥

पारोमङ्गलः । सौरिः शनिवासरः । व्रताहमेकादश्यादि ।
रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः । भद्रा द्वितीयासप्तमीद्वादश्याः ।
शेषं स्पष्टम् ।

तथा —

षष्ठ्यमापूर्णिमा पातश्चतुर्दश्यष्टमी तथा ।

आसु सन्निहितं पापं त्रिषु तैले भगे क्षुरे ॥

अथ अमापूर्णिमानिवेधस्त्वनाहितान्निपरः । आहिताग्नेस्तत्र-
स्यादेव ।

कात्यायनादिश्रौतसूत्रे तस्य वपननिषेधात् —

मासि मासि गृहस्थस्य पक्षे पक्षे च यज्वनः ।

इति स्मृतेश्च ।

तथा—

नक्षत्रे तु न कर्त्तव्यं * यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

* कर्त्तव्यमित्यत्र कुर्वतेति कश्चित् पाठः ।

न प्रीष्टपदयोः कार्यं न चाम्नेये तु भारत ।

दारुषेणु तु सर्वेषु दुष्टतारां च # वर्जयेत् ॥

आमेयं क्षतिका । दारुणानि आर्द्राऽश्लेषा ज्येष्ठामूतानि ।

जम्बर्वात् पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशं च दुष्टतारा ।

तथा—

कुम्भे कर्कटके चैव कन्यायां कार्मुके रवौ ।

रोमखण्डं (खण्डे) गृहस्थस्य पितृन् प्राशयते यमः ॥

तथा—

विवाहमौष्णीचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।

अन्तर्वज्रां च जायायां नेष्यते केशवापनम् ॥

ज्योतिःशास्त्रेऽपि —

नाभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनां

नास्त्रातसुप्तगमनोत्सुकभूषितानाम् ।

सन्ध्यानिशार्ककुजसौरिदिने नराणां

शीरं हितं भवति चाङ्गि न चापि विध्याम् ॥

इति

अथात्र सर्वस्य अपवादस्तीर्थप्राप्ते —

क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पितृादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्तेऽथ तीर्थके ॥

इति स्मृतेः ।

मृपविप्राज्ञया यज्ञे मरणे बन्धमोक्षणे ।

उद्वाहेऽखिलवारक्षे तिथिषु क्षौरमिष्टदम् ।

इतिनारदवचने निमित्तपरिगणनस्य उपलक्ष्यत्वाच्च ।

इदं च मुख्योपवासादि दशमासानन्तरं पुनस्तीर्थप्राप्ते
कार्यम् ।

संवत्सरे द्विमासोने पुनस्तीर्थं व्रजेद् यदि ।

मुख्यं चोपवासादि त(तो) दा यज्ञेन कारयेत् ॥

इति स्मरणात् ।

अन्तरागमने तु फलेच्छया भवति न तु नियम इति यज्ञेन
इत्यस्यार्थः ।

वपने सङ्कल्पसु करिष्ये कारयिष्ये इत्युभयथापि भवति । वपनं
कारयिष्यामि । वपाम्यहमितिचोभयविधवचनसङ्गावात् । करिष्ये
इत्येव सङ्कल्प इत्यपरे । प्रयागे वपनं कुर्यादित्यादिविधिभि-
स्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकवपनस्य विहितत्वप्रतीतेः । वपनस्य च
निमित्तरहितेनैव नापितेन क्रियमाणत्वात् नैमित्तिकविध्य-
योगात् ।

कारयिष्यामीतिवाक्यं तु स्वार्थचिह्नप्रत्ययान्तत्वेनापि संभवति ।
इदं च वपनं श्मश्रुपूर्वकं कार्यम् ।

तत्रापि आपस्तम्बश्रुतो —

देवा वै यद् यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त तेऽसुरा ऊर्ध्वं
पृष्ठे(ष्टे)भ्योनापश्यन् ते केशानग्रेऽवपन्त अथ श्मश्रून् अथोपपक्षी
ततस्तेऽवाह्य आयन् पराभवन् ।

यस्तैर्ध्वं वपन्ति अवर्जितं अथो परैव भवति ।

अथ देवा ऊर्ध्वं पृष्ठेभ्योऽपश्यन् तदुपपक्षावग्रेऽवपन्त ।
अथ श्मश्रून् अथ केशान् ततस्तेऽभवन् सुवर्गलोकमायन् यस्तैर्ध्वं
वपन्त्यात्मना अथो सुवर्गलोकमेति । अथैतन्मनुर्वप्रे मिथुनदिवामप-
श्यत् स श्मश्रूण्यग्रेऽवपत् अथोपपक्षी अथ केशान् ।

ततो वै स प्रजायत प्रजया पशुभिः । यस्तैर्ध्वं वपन्ति प्रजया
पशुभिर्मिथुनेर्जायत इति । एवं च श्मश्रुकूर्बयारादौ वपनेष्वप्यान्
ल्लेखवेगकृता लोकाविद्विष्टतापि न भवतीत्ययं बहुसङ्गतः
पक्षः ।

वपनप्रकारस्यापराकं —

उदङ्मुखः प्राङ्मुखोवा वपनं कारयेत् सुधीः ।

केशश्मश्रुलामनसान्युदकसंस्नानि वापयेत् ॥

दक्षिणं कर्त्तमारभ्य धर्मार्थं पापसञ्चये ।

शिखाद्यं नवसंस्कारे • शिखाद्यन्तं शिरो वपेत् ॥
 धर्मार्थतीर्थादिवपने दक्षिणकर्णं उदक्मंसं (कृत्वा)
 वापयेत् । पापसञ्चये पित्रादिमृतौ वा दक्षिणसंस्थं कृत्वा
 अथवा वामश्मश्रुवपनमादाविति ।

इदं च वपनं सत्यादिभिः शिखामरक्षित्वैव कार्यम् —

यतिः शूद्रश्च विधवा सशिखं वपनं चरेत् ।

इति स्मृतेः ।

तीर्थेऽपि यतिभिः —

कक्षोपस्थशिखावर्जं ऋतुसन्धिषु वापयेत् ।

इति ऋतुसन्धिष्वेवेति परिसंख्यानादृतुसन्धिष्वेव कार्यम् ।
 शिष्टयत्याचारोऽपि एवमेव ।

जीवत्पितृकेणापि तीर्थमुण्डनं कार्यम् ।

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृतिं विना ।

यो वापयति लोमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥

इति बृहस्पतिस्मृतेः ।

अथ पुत्रग्रहणाजीवत्पितृकविषयता । इतरथा स पितृघा-
 तक इत्येव आस्थत् ।

• नवसंस्कारे चूडाकरणे दक्षिणकर्णात् शिखान्तं शिखामरब्धं वामकर्णान्तं
 च वपेदित्यर्थः । इति नारायणभट्टः ।

इदं प्रधानमात्रविषयम् ।

राजा कुमारी नारी च जीवतश्च पितुः सुतः ।

मुष्कनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद् गुर्विचीपतिः ॥

इति प्रयागप्रकरणोक्तेः ।

मुष्कनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म्म च सर्वशः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद् गुर्विचीपतिरेव च ॥

इति दक्षस्मृतिसुदाहृत्य विधिप्राप्तमुष्कननिषेधाच्च ।

तीर्थे वपनमाश्रयात्त्रायामिव । प्रयागे तु प्रतियाचमिति केचित् ।

तीर्थप्राप्तिदिने वपनादिकं न भवति चेत् तदा दिनास्तरे

तत् कार्यम् ।

तथाहि काशीमुष्कनम् —

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे आहं च तर्पणम् ।

अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥

इति

यद्वा एतस्माद्यमर्थः । अकाले • अकालयात्रादौ कृतभोजनादि-
नापि । काले अपराह्णादौ अकृतभोजनेन । प्राप्ततीर्थत्वस्यैव
अधिकारिविशेषत्वात् यद्वादिषत् सर्वास्ववस्त्रासु आहं भव-
तीत्याशयः ।

भुक्तीवाप्यथवाऽभुक्ती रात्रावहनि चेश्वर ।

• अकाले गङ्गादी इति नागवचनम् ।

न कासनियमो ज्ञस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्धराम् ॥

इति भारतीक्षेः ।

अथ —

केशानां याव(ता)ती संख्या च्छिन्नानां जाडवीजसौ ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

इति वचनात् स्वलोपविष्टस्तथा वापयेत् । यथा च्छिन्नाः केशा
वायुमुक्ता गङ्गादौ पतन्तीति केचिदाहुः • ।

अन्ये तु तुषकेशपुरीष-भस्मास्त्रि श्लेष-नख-लोमानि नाप्नु
चिपेदिति गद्यरूपग्रहवचनान्न जले क्षेपः । किन्तु तीरे गत्तं
कृत्वा तन्मध्ये केशनखादीनि चिपेदित्याहुः ।

अथ देशाचारतो व्यवस्येयम् ।

इति तीर्थमुण्डनविधानम् ।

— — —

अथ तीर्थस्नानविधानम् ।

मावतोमाकृताका च नायुचिर्म च तस्करः ।

स्नाति तीर्थेषु कीरव्य न च वक्रमतिर्नरः ।

• प्रमाचानरमपि यथा —

वायानि नखलोमानि वायुना प्रेरितानि वै ।

यमनि जाडवीतीक्षे नराणां पुच्छकर्मणाम् ।

इत्यादि

कीर्तिं —

पुत्रिण्यां सर्वतीर्षेषु ज्ञात्वा पुण्येषु च द्विजः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः समक्षैरपि पूज्यः ॥

तत्र ज्ञानं जपोहोमः श्राद्धदानादिकं कृतम् ।

एकैकयो मुनिश्रेष्ठाः पुनात्वासप्तमं कुलम् ॥

इदं च यत्र कुलविशेषे विपरीतप्रवाहादि भवति ।

तत्र न कार्यम् ।

प्रत्यावृत्तोदके ज्ञानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

तस्यां रजकतीर्थे(च)तु दग्धस्तेन वर्जयेत् ॥

तथा —

अथाद्यास्वागता ज्ञाप्य नद्याः प्रथमवेगजाः ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि तथा तीर्थादिनिर्गताः ॥

इति

सर्वस्मृतस्य गङ्गायामपवादः —

प्रतिस्रोतोरजोयोगो रथ्याजलनिवेशनम् ।

गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति सा हि धर्मद्रवः स्वयम् ॥

इति स्मृतेः ।

निषेधान्तरमपि —

शास्त्रक्षी-तिन्निङ्गी-निम्बकरक्षाश्च चरीतकी ।

कोविदार-कपित्थाक-वदर्थे रण्ड-शिपवः ।

श्वेतुश्च सदिरशेषां ज्ञानं ज्ञायास्तु वर्जयेत् ।

इत्यादि । वदरी च विभीतकी इति कश्चित् पाठः ।

यच्च रात्रिसन्ध्यादिषु ज्ञाननिषेधः सोऽपि आकस्मिक-तीर्थं प्राप्नो न प्रवर्तते । नैमित्तिकत्वात् ।

अतएव शातातपः —

रात्रौ ज्ञानं न कुर्वीत होमं दानं च रात्रिषु ।

नैमित्तिकं तु कुर्वीत ज्ञानं दानं च रात्रिषु ॥

उपयाज्यवर्करोऽपि —

पृथ्वीदाहसंक्रान्तियात्रार्तिप्रसवेषु च ।

ज्ञानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥

एतच्च रात्रौ तीर्थज्ञानम् आद्यन्तप्रहरद्वयविषयम् ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थप्रहरद्वयम् ।

प्रदीपपश्मिौ यामौ दिनवत् ज्ञानमाचरेत् ॥

इति पराशरोक्तेरिति केचित् ।

इदं तीर्थज्ञानादिकम् * आशौचेऽपि आकस्मिक-तीर्थप्राप्तौ कार्यम् ।

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि † ।

न तत्र सूतकं तदत् कर्मयज्ञादि कारयेत् ।

इति पैठौनसिस्मृतः ।

सूतकं सूतकस्यापि उपपन्नम् ।

* ज्ञान आदिना तपश्चरात्रदीर्घकम् ।

† ज्ञानतपश्चरात्रादी ।

परार्थज्ञाने विशेष उक्तो मार्कण्डेयपुराणे —

मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुहम् ।

यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टमांशं लभेत सः * ।

तत्र विशेषमाह पैठीनसिः —

प्रतिष्ठति कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेच्च यमुद्दिश्य सोऽष्टभागफलं लभेत् ॥

तत्र मन्त्रः —

कुशोऽसि कुशपुत्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः स्वयम् ।

त्वयि स्नाते स च स्नातो यस्येह प्रविवर्धनम् ।

इति

कुशप्रतिष्ठतिः कुशप्रतिमेव कार्या इति केचित् ।

अन्ये तु प्रविवर्धनमिति मन्त्रलिङ्गात् तन्नाम्ना प्रविवर्धनमात्रं प्रतिष्ठतिरित्याहुः ।

इदं तीर्थज्ञानं प्रतिष्ठतिव्यापनं च जीवताम् अजीवतां च उद्देशेन कार्यम् । सामान्येन विधानादिति केचित् । अन्ये तु स्नानां तर्पणश्राद्धादिकसंभोगकृत्वेन जीवतामेव फलोद्देशी-
चित्वादित्याहुः ।

* अतिदुर्घमे तु दशमांशं लभेत स इति पाठः । अन्येभ्यस्तु —

पितामहभ्रातृमातामहमातुल्यचरार्थदपोदकाचार्यगुरुपाध्यायार्थे तथा च पत्न्या

मातृवसृ-पितृवसृ च स्नात्वा अष्टमांशं लभेत । मातापितृवसं शुभं चतुर्धाजम् ।

परस्परार्थं दण्यतो अष्टं लभेत ।

प्रासङ्गिकतीर्थज्ञाने फलमाह शङ्खः —

तीर्थं प्राप्यानुवर्त्तेषु * ज्ञानं तीर्थे समाचरन् ।

ज्ञानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्रा(फलं)कृतं न तु ॥

इति

मार्गमध्ये नदीप्राप्ती विशेषमाह स एव—

मार्गान्तरा नदीप्राप्ती ज्ञानादि परपारतः ।

अर्वाक्तीरे सरस्वत्या एष मार्गगतो विधिः ॥

इति

इदमपि पूर्वपारे तीर्थदेवाद्यभावे द्रष्टव्यम् ।

तत्सङ्गावे तु तत्रैव भवति ।

तथा —

प्रवाहाभिमुखो मज्जेद् यत्रापः प्रवहन्ति वै ।

स्थावरेषु च सर्वेषु पादित्वाभिमुखस्तथा ।

इति तीर्थज्ञानविधानम् ।

— — —

अथ तर्पणविधानम् ।

तत्रादौ स्रग्वासानुसारेण ज्ञानाङ्गं (तर्पणं) कृत्वा पश्चात्
देवर्षितर्पणं कृत्वा पितॄंस्तर्पयेत् ।

प्राप्तेरेव हि कर्त्तव्यं पितॄणां चैव तर्पणम् ।

इति देवीपुराणीकः ।

प्राप्तेः तीर्थमिति शेषः ।

तथा—

यस्तु तीर्थं नरः ज्ञात्वा न कुर्यात् पिबतर्पणम् ।

पिबन्ति देहनिःस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्चिनः ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यीकृतं तर्पणानन्तरं वक्ष्यमाणमग्ने
शेकाक्षसिं • दद्यात् ।

तदुक्तं विष्णुपुराणे —

देवासुरास्तथा नागा यक्षागन्धर्वराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कुमाण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूमिलया वायुधाराश्च जलवः ।

हस्तिमेतेन यात्वाऽथ महत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ॥

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये खिलाः ।

तेषामाप्यायनायेतद्दीयते सलिलं मया ॥

येऽवाभवावांश्च वावा येऽन्यजन्तानि वाभवाः ।

ते त्वत्तिमखिला यान्तु येऽक्षरोयादिकाङ्क्षिणः ॥

यत्र कवच संस्थानां क्षुत्तृणोपहतात्मनाम् ।

इदमव्ययमेवासु मया दत्तं तिस्रोदकम् ।

इति

अत्र केचित् प्रतिमन्त्रमन्त्रलिखतुष्टयमिच्छन्ति ।

वायवीयेऽपि —

आत्रक्षस्तम्भपर्यन्तमित्यादि इदमसु तिस्रोदकमित्यन्तं पूर्व-
शेषत्वेन अभिहितम् ॥

एतत्फलमपि विष्णुपुराणे उक्तम्—

कामोदकप्रदानं ते मयेतत् कथितं नृप ।

यहत्वा प्रीत्यत्येतन्मनुष्यः सकलं जगत् ॥

जगदाप्यायनोद्भूतं पुण्यमाप्नोति चानघ ।

दत्त्वा कामोदकं सम्यगेतेभ्यः अहयान्वितः ।

इति

॥ वे वाक्मनोऽभिराङ्क्षिणः ।

इत्याकरेपाठः ।

॥ तयथा—

आत्रक्षस्तम्भपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।

सर्वेऽपि पितरः सर्वे मातृ मातामहादेवः ।

अतीतकुलकीटीनां समद्वीपनिवासिनाम् ।

आत्रक्षभुवनान्नोकादिदमसु तिस्रोदकम् ।

इति

तथा च जगदाध्यायनोदभूतपुष्पकामः कामोदकपदान-
महं करिष्ये इति सङ्कल्पप्रयोगः सिध्यति ।

यत्त्वत् ।

पञ्चम्यादे हिरण्येचाप्यनुव्रज्य तिलोदकम् इति सुमन्तुवच-
नात्तीर्थे हेमम्याहपक्षे आहीयन्नाह्यविसर्जनानन्तरं तीर्थ-
निमित्ततर्पणमाचरन्ति केचित्तु पूर्वम् । तदयुक्तम् । बहुभि-
र्वचनैस्तीर्थस्नानानन्तरमेव तद्विधानात् ।

तानि वचनानि तु —

स्नात्वाथ तर्पणं कुर्यादिति गयामाहात्म्ये ।

स्नात्वाथ तर्पयेद्दीमांस्तीर्थे चैव विशेषतः ।

इति वाराहे ।

स्नानं कृत्वा तर्पणं तु कुर्याद् भक्तिसमन्वितः ।

इति च ब्रह्माण्डे ।

सुमन्तुवचनं तु येषां शास्त्रिणां आह्वानभूतं तर्पणं विधि-
तमस्ति । तेषां हिरण्यम्यादे तत् पश्चाद् विधत्ते । अतएव प्रयोग-
चारिजाते आह्वानतर्पणं प्रकृत्य रदमुक्तम् । तस्मात्तीर्थसम्ब-
न्धितर्पणं स्नानान्तेष्वेव कार्यमिति सिद्धम् ।

अत्र अन्योविशेषो निबन्धान्तराज्ज्ञातव्यः । विस्तरभीत्या
नेह प्रपद्यते ।

अथ तर्प्यक्रमः ।

आदौ पिता ततो माता सपत्नजननी ततः ।

मातामहाः सपत्नीका आत्मपरम्यस्ततः परम् ॥

सुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सपत्निकाः ।

दुहिता च स्वसा प्रोक्ता दीहित्री भागिनेयकः ॥

पितृष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुरिक्थदौ ।

एते स्तुः पितरस्तीर्थे तर्पये च महालये ॥

रिक्थं धनम् पिता पित्रादित्रयमित्थर्थः ।

एवं मातेत्यत्रापि ।

अन्यथापि,—

ताताम्बाव्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं

सखि स्त्रीतनयादि तातजननी स्वभ्रातरस्तत्स्त्रियः ।

ताताम्बात्मभगिन्यपत्न्यधवयुग्ं जायापिता सदगुरुः

शिष्यासाः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पये ॥

अत्र त्रितयशब्दस्य ताताम्बाभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धः ।

सस्त्रीति मातामहादित्रयस्य विशेषणं । अन्ये तु माता-

महादीनां पृथक् तर्पणमिच्छन्ति आहवत् । स्त्रीतनयादीनि

तर्पयित्वपेक्षया । तातजननीस्वभ्रातर इति । तातभ्रातरः

पितृव्याः । मातृभ्रातरो मातुलाः । स्वभ्रातरस्तर्पणकर्तृभ्रा-

तरः । तत्स्थितयः पित्र्यमातुलसम्भादस्थितयः । सस्थितय इति वा
पाठः । तदा तातभ्रात्रादयः सपत्नीका इत्यर्थः । तातेति ।
पित्र्यसमावृत्त्यस्य सारः सापत्न्यभर्तृकाः । ततश्च पित्र्य-
स्थिते यथायोग्यं सभर्तृकायै सापत्न्यायै इत्येवंरूपं प्रयोगवाक्य-
मनुसन्धेयम् । जायापिता मरुतः । अन्यत् सष्टम् ।

पूर्वोक्तविस्तृततर्पणशक्तौ संक्षिप्ततर्पणमुक्तं येनान्वे —

आमन्त्रस्तम्बपर्यन्तं जगत् स्यावरजहमम् ।

मया दत्तं न तोयेन तृप्तं यातु पराजतिम् ॥

इति ।

तर्पणे प्रत्यञ्जलि मन्वावृत्तिः कार्य्या ।

ननु मन्वस्य तर्पणकर्म्मणि करणत्वात् संस्थाञ्जलिदानस्य च
एककर्म्मत्वात् “ एकद्रव्ये मन्वावृत्तौ सकृन्मन्त्रकरणमिति
कात्यायनसूत्राच्च सकृदेव मन्त्रपाठ इति चेत् । मेव ”

प्रत्यञ्जलि हि अन्यद्रव्यजन्यं दीयते । ततश्च यत्र मन्त्रः प्रवृत्तः
तदर्थमेव स स्वात् । न सर्वार्थ इति विशेषणत्वात् संस्कारासिद्धे-
स्तत्सिद्धये निर्वपणत्ववशादिवत् द्रव्यान्तरत्वेन प्रत्यञ्जलि मन्वा-
वृत्तिः स्यादेव ।

कर्म्मवावृत्तौ मन्वावृत्तिरिति कात्यायनोक्तेः । इत्यस्य प्रपञ्चेन ।
अवघातप्रोक्षणादौ तएव त्रीहयः पुनरवहन्यन्ते सैव वेदिः पुनः
प्रोक्षते, इति द्रव्यैकत्वेन संस्कारसाभान्न मन्वावृत्तिः । तस्मात्
सम्बन्धार्थदानवत् प्रत्यञ्जलि मन्वावृत्तिरिति सिद्धम् ।

इदं तीर्थतर्पणं सतिलं कार्यम् । यच्च
कार्यः—

भानो भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
मरीचिः —

सप्तम्यां रविधारे च गृहे जन्मदिने तथा ।
भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
स्मृत्यर्थसारे —

विवाहे चोपनयने चोले सति यथाक्रमम् ।
वर्षमहं तदहं च न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
इत्यादिना तिलतर्पणनिषेधः । सोऽत्र न प्रवर्तते ।
तीर्थं तिथिविशेषे च † गयायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥

इति जावालीक्तेः ।

तीर्थे तीर्थविशेषे च कार्यं प्रेतेषु सर्वदा ।

इति स्मृत्यर्थसारीक्तेः ।

जीवत्पितृकीर्णापि च तर्पणं कार्यम् ।

जीवत्पितृश्रेष्ठत्वादितिकात्यायनोक्तेः ।

* न कुर्यादित्यत्र नेत्येके इति कचित् पाठो दृश्यते ।

† तिथितीर्थविशेषेषु इति कचित् पाठः ।

तथा विधवयापि —

तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिसोदकैः ।

तत्पितुस्तत्पितुषापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ।

इति काशौखण्डे तर्पणस्य प्रत्यहं विधानात् तीर्थे नैमित्तिकतया सुतरां तदधिकारात् ।

इदं च पुत्रपौत्राभावविषयम् ।

मदनपारिजातेऽपि एवमेव ।

सन्न्यासिना तु तर्पणं न कार्यम्—

न कुर्यात् सूतकं भिक्षुः त्रादपिण्डोदकक्रियाम् ।

इति स्मृतेः ।

इति तीर्थतर्पणविधानम् ॥

—

अथ तीर्थस्नानतर्पणप्रसङ्गात्

नदीनां रजोदोषः

कथ्यते ।

तत्र देवतः —

नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वानद्योरजस्रताः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणम् ।

अत्रिः —

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानद्योरजस्वलाः ।

न ज्ञानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ॥

इदं च महानदीन्यतिरिक्तविषयम् ।

सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानद्योरजस्वलाः ।

तासु ज्ञानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

इति व्याघ्रपादोक्तेः ।

महानदीषु विशेषान्तरं भविष्योत्तरे —

आदौ तु कर्कटे देवि महानद्यो रजस्वलाः ।

त्रिदिनं तु चतुर्थेऽङ्गि शुद्धाः स्रुजाङ्गवी यथा ।

इति

महानद्यश्च ब्रह्मपुराणे —

गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका ।

तापी पयोधो * विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥

इति

भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशोका च विहस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ।

दादशैता महानद्यो देवर्षिष्वेव सन्भवाः ॥

इति

अस्यनदीषु तु अगस्त्योदयावधि रजस्वलात्वमुक्तं ।

* पयोधो इत्यत्र पयोधो इति पाठोऽयुक्तः ।

मास्ये—

यावन्तीति भगवान् दक्षिणाशाविभूषणम् ।

तावद्रजोवह्निन्यः करतोयाः प्रकीर्त्तिताः ॥

इति

करतोयाः स्वल्पजलाः ।

अन्योऽपि विशेषः कात्यायनेनोक्तः ।

याः शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि ।

तासु प्रावृषि न स्नायादपूर्णे दशवासरे ।

गङ्गादिविषये तु देवलः —

गङ्गा च यमुना चैव प्रचजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः ॥

कुवचेने या सरस्वती सा प्रचजाता ।

शोषसिन्धुहिरण्याख्याः कोकलीहृत्पद्मराः ।

शतद्रुच नदाः सप्त पावनाः परिकीर्त्तिताः ॥

निगमः —

गङ्गा धर्मद्रवः पुष्पा यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोदोषाः सर्वावस्थासु चामलाः ॥

कर्कटादौ रजोदुष्टा गीतमी वासरत्रयम् ।

इत्यादि

अयं च नदीनां रजोदोषो न तत्तीरवासिनाम् ।

अतएव निगमे न तत्तीरवासिनामित्युक्तम् ।
 रजोदुष्टमपि जलं गङ्गादिजलसंयुतं स्वयमदुष्टं भवति ।
 न च गङ्गादिजलं दूषयति ।
 तदुक्तं मात्स्ये —

पुण्याभसा, समायोगादुष्टमप्यम्बु पावनम् ।

इति

भारतेऽपि —

अपवित्रमपि प्राप्य गङ्गां याति पवित्रताम् ।

इति

स्मृतिसङ्ग्रहे —

काले नभस्वयुधं स्याच्चिराच्चं तु नवोदकम् ।

अकाले तु दग्धाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥

अन्योऽपि विशेषो भविष्योत्तरे —

महदम्बुसमं वापि यदि तिष्ठेत् पुरातनम् ।

नवाम्बुमिश्रितं तेन न दुष्टमिति सूरयः ॥

योगियाज्ञवरक्यः —

अजा गौर्महिषौ चैव नाद्याणी च प्रसूतिका ।

भूमिर्नवोदकं चैव दग्धरात्रेण शुध्यति ॥

नूतनकानितकूपाद्युदकं नवोदकम् ।

अन्यविशेषेषु रजोदोषाभावः ॥

अतीवः स्तवः ।

तदाह बभ्रुः —

उपास्यन्ति चोत्तमं प्रेतकानि तत्रैव च ।
चन्द्रसूर्य्यपदे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥
इति नदीरजोदोषनिर्णयविधानम् ।

अथ तीर्थश्राद्धविधानम् ।

तीर्थायतनगोष्ठेषु द्वीपोद्यानगृहेषु च ।
कृषिजुष्टेषु सर्वेषु श्राद्धं देवं विजानता ॥

कीर्त्तये —

तीर्थं पुष्करकं नाम इत्यादिना तीर्थानि उपज्ञस्य उक्तम् ।
एषु तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत् कीटिगुणमिष्यते ।
अज्ञातज्ञातं प्रयत्नेन तीर्थं श्राद्धं समाचरेत् ।
देशानां तु विधेयेषु भवेत् पुष्कसमन्तकम् ।

पाशमातृस्थयोः —

गयायामचर्यं श्राद्धं प्रयागेऽमरकण्टके ।
वराहपर्वते चैव गङ्गायां च विधीयतः ॥
वाराहस्यां विधीयेच्च यत्र देवः स्वयं हरः ।
गङ्गाहारे प्रभासे च विस्वके नीलपर्वते ॥
कुशसेत्रे च कुजान्ते भृगुतुङ्गे हिमा(सवे) चके ।
वेदारे फल्गुतीर्त्ते च नैमिषारण्य एव च ।
वरसत्यां विधीयेच्च पुष्करे(षु) च विधीयतः ॥

नर्मदायां कुशावर्ते श्रीगौरी भद्रकर्मके ।
 वेणवत्थां विशेषेण गोदावर्यां विशेषतः ॥
 एवमादिषु चान्येषु तीर्थेषु पुलिनेषु च ।
 नदीनां चैव तीरेषु आहं कोटिगुणं स्मृतम् ॥

इति •

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि —

दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादी वा गृहेऽपि वा ।
 भूसंस्कारादिसंयुक्ते आहं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

यतः —

परकीयगृहे यस्तु स्नानं पितुं स्तुर्पयेज्जड़ः ।
 तद्भूमिस्त्रामिनस्तस्य हरन्ति पितरो वसात् † ।
 अथभागं ततस्तेभ्यो दद्यान्मूल्यं च जीवताम् ॥

इति

तीर्थे तु स्वामी नास्त्येव—

वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च ।

• अत्र सामान्यतस्तीर्थेनाहविधावकवचनवसादेव सर्वत्र आहमासीं सत्त्वानपि
 विशेषकीर्तनं गुणफलसम्बन्धविधानार्थं ।

इष्टा इद्रिवक्त्रात्मस्तेत्यादिवत् । न तु विद्रिष्ट्याहान्तरविधिर्निरवापत्तेः ।

† तद्भूमिस्त्रामिपिहभिः आहं तस्य विहस्यति ।

इत्याहरे पाठः ।

देवताताव गताः * तेषु स्वामी न विद्यते ॥
इति श्रुत्यात् ।

देवीपुराणे तीर्थयात्रधर्मः उक्ताः ।

तथाहि—

आहं तीर्थेषु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।
अ-ध्वान्गुग्धकाकानां नैव दृष्टिदत्तं च तत् ।
आहं तत्तैर्यिकं प्रोक्तं पितॄणां तृप्तिकारकम् ।
काले वाप्यथवाऽकाले तीर्थयात्रं तथा नरेः ।
प्राप्तेरेव प्रकर्त्तव्यं पितॄणां चैव तर्पणम् ॥
पिण्डदानं च तच्छस्त्रं पितॄणां चातिवक्त्रभम् ।
विसम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ।

इति

प्राप्तेरेवेति । आवश्यकज्ञानतर्पणाद्यनन्तरमेव ।
तावतो विसम्बस्य ज्ञानतर्पणादिविध्यभ्यनुज्ञातत्वात् ।
तीर्थयात्रे निषिद्धकालवर्जनमपि नास्ति ।

इत्युक्तं ग्रन्थेन —

तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधीरयेत् ।
पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः आहं समाचरेत् ॥

इति

यदा तु तीर्थप्राप्तिदिने दैवान्मानुषाणां प्रतिक्रियात्
आहं न कृतं तदा दिनान्तरे तत् कार्यम् ।

तथा —

नन्दाश्वकामरेव्यारभृन्निपितृकाशमे ।

गच्छे वैधृतिपाते च पिच्छास्वाग्वाः सुतेषुभिः ।

नन्दा प्रतिपत्पष्ठेयकादशः । अश्वः सप्तमी । काम श्रयो-
दशी । आरोग्यमः । धृगुः शुक्रः ।

अनिपितृकाशभानि कृत्तिकामघाभरक्षः ।

गच्छे वैधृतिश्च योगी । पातो व्यतीपातः ।

इति तीर्थयात्राविधानम् ।

—

अथ तीर्थे आशीयब्राह्मणविवेकः ।

—

तत्र देवीपुराणम् —

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन ।

अन्नार्चनमनुष्ठानं (भोज्यं तं) भोजयेन् मशुरन्नवीत् ॥

याज्ञेऽपि —

ब्राह्मणं न परीक्षेत तीर्थे काशं न चिन्तयेत् ।

प्राप्ततीर्थे यदा विद्वांसुदेव आहमाचरेत् ॥

एतत् त्राहार्हमाज्ञाभावे चण्वाभ्यनुज्ञानार्थम् ।
 इष्यं कष्यं तथा तीर्थे सत्पात्रे दत्तमचयम् ।
 न परोक्षोद्दिग्दतीर्थे ज्ञानार्थी भोज्य एव(च)तु ॥
 इति विधीयन्मरणात् ।

अथ तीर्थश्राद्धे निषिद्धानि ।

त्राहं च तत्र कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

तथा —

अर्घ्यमावाहनं चैव दिजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।
 हस्तिप्रभं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विषर्जयेत् ॥

तथा —

मावाहनं न दिग्वन्धो न दोषोद्दृष्टिसम्भवः ।
 सकादृष्टं च कर्त्तव्यं तीर्थे त्राहं विषर्जयेत् ॥

भविष्ये —

देवाश्च पितरो यस्माद् गङ्गायां तु सदास्मिताः ।
 आवाहनं विदुष्टिच तत्र तेषां न विद्यते ॥

देवसः —

न तत्र म्येनष्टभादीन् पश्चिचः प्रतिषिद्येत् ।
 तद्गुपाः पितरस्तत्र समावाप्तीति वैदिकम् ॥

अमीकरणमपि तीर्थश्राद्धे नेति * स्मृतिरन्नावस्थां निषेधा-
भावादमीकरणं जलादौ भवतीत्यन्ये । अयं चावाहननिषेध-
स्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकश्राद्धे । न तु तीर्थाधिकरणकश्राद्धमात्रे ।

तेन तीर्थे श्राद्धादेः प्राप्तं चेत् ।

अर्घ्यावाहनादिसहितमेव तत् कार्यम् ।

मासिकं च श्राद्धं च दार्ष्टिकं च महालयम् ।

पिण्डनिर्वापसहितं कार्यं सर्वत्र सर्वदा ॥

इति यमोक्तेः ।

तीर्थेऽपि संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्राद्धे पिण्डनिर्वापो न कर्त्तव्यः ।

अयमदितये श्राद्धं विधुवदितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्वापश्राद्धे ॥

इति विशेषोक्तेः ।

अथ तीर्थश्राद्धे अधिकारिणः कथ्यन्ते ।

तथाहि वैयावे —

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानादिका क्रिया ।

तदभावे तु पत्नी स्वात्तदभावे तु सोदरः ॥

* अमीकरणं न इति निषेधसिद्ध्युक्तस्मृतिरन्नावस्थानमीकरणनिषेधो दृश्यते ।

तत् कथमत्र निषेधाभावादित्युक्तमिति शङ्का न भवति ।

तत्र पीत्रः प्रपौत्रोवा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः ।

सपिण्डसन्ततिर्वापि आहार्हा नृप जायते ॥

उदाहे पुत्रजनने पित्रेऽर्घ्यां सौमिके मघे ।

तीर्थप्राप्त्य च यायाते षष्ठेते जीवतः पितुः ॥

उदाहोऽत्र द्वितीयादिः । प्रथमे पितुरेव अधिकारात् ।

पुत्रजनने जातकर्म्मणि । इदमप्यसंस्कारमात्रोपलक्षणम् । पित्रेऽ-
र्घ्यां चातुर्मासान्तर्गतायां । सौमिके मघे । तार्क्षीयसवनिकैः
पुरोडाशखण्डैः स्वचमसाधस्तात् पिण्डदाने । प्राज्ञश्च यायाते ।
त्रिमधुस्त्रिसुपर्णक इत्यादिगुणयुगविप्रसंपदि । जीवतः पितुः पुत्रश्च
एते आहकाशाः षष्ठित्यर्थः ।

ननु प्राप्तैरेव कर्त्तव्यमित्यनेन प्राप्त्यनन्तरकाशएव चस्य
कर्त्तव्यतोत्तेदिनान्तरे तदभावादमायां सूतकादिविघ्ने सति आह-
लोपवदचापि लोपएव स्यात् । अथाहोऽसु सूतकाद्यनन्तरमपि
अनुष्ठानं युक्तम् ।

तदहयेत् प्रदुष्येत केनचित् सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा ।

इत्यादिवचनात् । इह तु वचनाभावालोप एव युक्तः ।

एवं रात्रौ सन्ध्यायां वा तीर्थप्राप्तौ लोपोऽसु । रात्रिसन्ध्यायोः
आहनिषेधात् । उत्तरदिने च प्राप्त्यनन्तरकाशाभावात् । सत्यमेव
भवेत् । यदि समावस्थादिवत् कालविधानं स्यात् । इह तु तीर्थ-

प्राप्तेर्निमित्ततामात्रमुच्यते । तथाच निमित्ते सति नैमित्तिका-
नुष्ठानमनन्तरकाल एव असति प्रतिबन्धे । इति न्यायवस्तुतः-
कालः । तेन सति प्रतिबन्धे जातेष्टिवत् कालान्तरेऽपि अनु-
ष्ठानमविरुद्धम् । यथा वैज्ञानरं दादयकपालं निर्वपेत् पुत्रे
जाते इति विहिता जातेष्टिर्जातकर्माद्यः पूर्वं क्रिय(माणा) ते ।
जातकर्माद्यः प्राक् स्तनपाननिषेधात् । इष्टिजातकर्मादिव्यवधाने
पुत्रविपश्चापत्तेरुपजीव्यविरोधापत्तेश्च अनन्तरकाल एव न कार्यं
किन्तु जातकर्माद्य अवसिति चतुर्थे सिद्धान्तिते जात-
कर्मानन्तरं सूतकेन अशुचित्वात् निमित्ताव्यवहितानन्तर्यस्य च
बाधितत्वात् निमित्तस्य च जातत्वादत्यन्तलोपायोगात् शुद्धानुरोधेन
सूतकान्तरे पर्वणि अनुष्ठेयेति तदुत्तराधिकारश्च साधितम् ।
तद्वदत्रापि कालान्तरानुष्ठानमविरुद्धम् । इयांस्तु विशेषः ।
तत्र आवश्यको(नियतो) मध्ये सूतकरूपः । इह तु कादाचित्-
क इति । यदा तु प्रतिबन्धादकृत्तत्राह एव तीर्थाद्विर्याति
तदा तीर्थरूपदेशाभावात्तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं त्राहं सुप्यत एव ।
देशस्य सम्पादयितुमशक्यत्वेन मुख्यत्वात् । मृते पुत्रे(पूतत्वादि)
पक्षाधिकारभावाज्जाते(अभाववत्) ष्टिवत् ।

तत्रापि जानन् अकृतत्राह एव यदि वहिर्गच्छेत् ।

तदा प्रत्यवेति * पुरुषापराधात् ।

अज्जात्वा वहिर्गमने न प्रत्यवाय इति ध्येयम् ।

यच्च —

मन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजयानि ।

एषु आहं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ।

इत्यादिआहनिषेधः ।

सोऽत्र न प्रवर्तते ।

न वारं न च नक्षत्रं न कालस्तत्र कारणम् ।

यदैव दृश्यते तीर्थं तदैव आहमिष्यते * ।

इति प्रभासखण्डोक्तेः ।

तथा मलमासेऽपि तीर्थआहं भवत्येव —

नित्यं नैमित्तिकं चैव आहं कुर्यान्-मलिज्जुचे ।

इति जावालिस्मृतेः ।

नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् प्रयतः सन् मलिज्जुचे ।

तीर्थआहं गजच्छायां प्रेतआहं तथैव च ।

इति वृहस्पतिस्मृतेः ।

इदं च कृतभोजनादेः सन्ध्यायां रात्रौ मलमासे चाशौचेन
अशुचेन स्नानआद्यादिविधानम् आकस्मिकतीर्थप्राप्तिविषयम् ।
न तु बुद्धिपूर्वविषयम् । तीर्थप्राप्तिरूपनिमित्तस्य पुरुष-प्रयत्न-
साध्यतया ग्रहणादिवैलक्षण्यात् । ततश्च अनिषिद्धकाल एव बुद्धित-
स्तीर्थप्राप्तिं कुर्यात् । प्रतिबन्धादिना आकस्मिकतीर्थप्राप्तिस्तु
निषिद्धकालेऽपि ग्रहणपुत्रजन्मादाविव स्नानआद्यादि कुर्या-

* तदा पर्यवृत्तकमिति निबन्धविधौ पाठः ।

दिति तात्पर्यम् । प्राप्तिदिने श्राद्धविधायकवचनं तु हेमश्राद्ध-
विषयम् । तावतैव पूर्वोक्तवचनचारितार्थात् । अत्रश्राद्धं तु
रात्रिसम्बन्धयोर्भुक्तवत्तच्च तीर्थप्राप्ती द्वितीयदिने एव भवति ।
आशौचे तु तीर्थप्राप्ती आशौचापगमे । तीर्थसम्बन्धस्य तदानी-
मपि सत्त्वेन ग्रहणादिवैलक्षण्यात् ।

मलमासेऽपि तदानीमेव श्राद्धं कार्यम् । विलम्बनिषेधात् ।
मलमासात् परं तीर्थसम्बन्धसत्त्वे तु शुद्धमासेऽपि कार्यम् ।
योगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।
मन्वादिकं तैर्यिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ।

अत्र अपरपक्षिकं नाम प्रतिमासं कृष्णपक्षश्राद्धं न तु महा-
लयश्राद्धं ।

तस्य मलमासे निषेधात् ।

उद्वाहे पुत्रजने पित्रेष्ट्यां सौमिके मखे ।

तीर्थं ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

इति मैत्रायणीयपरिशिष्टवचनं जीवत्पितृकस्य श्राद्धं विधत्ते
श्राद्धे उद्देशानाह कार्णाजिनिः —

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ये ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ॥

इति

तत्रापि गयाश्राद्धं निवेधति लोगादिः —

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धस्यापरपक्षिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः क्षणैश्च तर्पणम् ॥

इति

मैत्रायणीयपरिशिष्टेऽपि—

महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयामृते ।

जीवत्पितापि कुर्यात् श्राद्धं पार्वणधर्मवत् ॥

मृतमातृकस्य तु प्रासङ्गिकगयाप्राप्तौ मातृश्राद्धे परिशिष्टएव
प्रतिप्रसवः श्रूयते ।

तथाच तत्प्रमाणम् —

आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यं यच्च मृतेऽहनि ।

मातृश्राद्धं सुतः कुर्यात् पितर्यपि च जीवति ॥

इति

प्रासङ्गिकप्राप्तावित्युक्तेस्तदुद्देशेन गयायात्रा न कार्य्या इति
सिध्यति * ।

मतमिदं कालादर्शस्मृतिदर्पणकारादयो बहवो मे निरे ।

अपरे तु जीवत्पितृकश्राद्धविधायकवाक्यानां साधारण्याद्
गयायामपि जीवत्पितृकेण पितृपित्रादिभ्यः श्राद्धं कार्य्यम् ।

तस्मिंश्च श्राद्धे मृतमातृकस्य पितृपत्नीत्वेन मातृश्राद्धसिद्धावपि

* तथाच कृतकम् —

अत्रां प्रसङ्गतौ गत्वा मातुः श्राद्धं समाचरेत् ।

त्वान्वष्टव्यमित्यादिवचनं मातृत्वादिरूपेण पृथक् पार्वण्यप्राप्त्यर्थम् । यानि तु गयाश्राद्धनिषेधवचनानि । तानि मृतमातृ-
केषापि तच्छ्राद्धोद्देशेन गत्वा श्राद्धं न कार्यम् । किन्तु प्रासङ्गिक-
गयागमन एव इत्येकंपरायि । इति वचनानां व्यवस्थामाहुः ।
एवमुभयथा वचनव्यवस्थायां सत्यां देशाचाराद् व्यवस्था वेदि-
तव्या ।

उभयथापि जीवत्पितृकस्य तीर्थश्राद्धे अधिकारसिद्धिः ।

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतेः ॥

इति कात्यायनवचनम् ।

यज्ञ —

पितॄं जीवत्पितृर्नोक्तमिति नियमवचः ।

तद्विहितकालषट्कातिरिक्तविषयमिति ज्ञेयम् ।

ननु यदि जीवत्पितृकस्यापि तीर्थश्राद्धे अधिकारस्तदा
पितरि तीर्थवासिनि देशान्तरागतेन पुत्रेण श्राद्धं कर्त्तव्यं स्यात् ।
निमित्तस्य वृत्तत्वात् । कर्त्तव्यमेवेति वदामो बाधकाभावात् ।
तर्हि पित्रा सधामतेनापि कुतो न क्रियते ।

उच्यते । वचनात् प्राप्नोत्येव । लोकाविहितत्वात् तदनुष्ठानम् ।

तदुक्तम् —

असंख्यं लोकविहितं धर्ममप्याचरेत् च ।

इति

न च पितृकृतेन प्रसङ्गसिद्धेरनुष्ठानं कुतो नेति वाच्यम् ।

भिवकर्तृके प्रसङ्गाभावात् ।

तत् सिद्धं जीवत्पितृकस्यापि अधिकारित्वम् ।

जीवत्पितरोऽपि पित्रा सह तीर्थे गताच्चेत् पृथक् पृथक्
आहं कुर्यात् । आतरसु यदि विभक्ता युगपदयुगपद् वा तीर्थे
गतास्तदा प्रत्येकं पृथक्आहं कुर्यात् । अविभक्तेषु तु स एव
गतस्तेन कार्यम् । तेषां सर्वेषामेकदेव गमने तु ग्रहणादिवत्-
कुलेषु ज्येष्ठेनैव कार्यम् । न तु सर्वैः ।

आतृचामविभक्तानामेकोधर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति स्मृतेः ।

विधवा तु यदि पुत्रवती तीर्थे गता । तदा पुत्रः आहं
कुर्यात् ।

अयं न कुर्यात् अपुत्रा चेत् स्वयमेव कुर्यात् ।

अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्स्यपि भर्त्सरि ।

पिण्डं दद्याज्जलस्यैव जलमात्रं तु पुत्रिणी ॥

इति वचनात् ।

केचित्तु पुत्रवत्पत्नी इति पठित्वा पुत्रवत्स्यापि पुत्रा-
सन्निधाने ब्राह्मणादिद्वारा आहं कारणीयमित्याहुः ।

अनुपनीतोऽपि तीर्थे आहं कुर्यात् ।

तदुक्तं पाप्मे दृष्टिखण्डे आहं प्रकृत्य —

एतवानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु ।

आहं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोवापि प्रवासस्थोऽपि भक्तिमान् ।
शूद्रोऽप्यमन्त्रकं कुर्यादनेन विधिना नृप ॥

इति

तत्र स्त्रिया अनुपनीतेन च यथादेशाचारं ब्राह्मणादिद्वारं
करणीयम् ।

स्वयं वा अमन्त्रकं कार्यम् ।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे —

अनुपनीताः स्त्रियः शूद्राश्च आहसृत्विजा कारयेयुः ।

स्वयं वा अमन्त्रकं नामगोत्राभ्यां कुर्युः ।

देवेभ्यो नमः पितृभ्यः स्वधा नम इति मन्त्राभ्यां वा ।

क्षेत्रजादीनां तु यो विशेषः सोऽत्र नीच्यते ।

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वे न परिग्रहः ।

इति तेषां क्ली पुत्रत्वनिषेधेन अनुपयोगात् ।

अन्यत्रापि—

स्त्रीणाममन्त्रकं आहं तथा शूद्रासुतस्य च ।

प्राग् द्विजाश्च व्रतादेशाच्छाहं कुर्युस्तथैव च ॥

इति

वाराहेऽपि —

अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यते ॥

मन्त्रेण पौराणेन । गृह्यते सम्बध्यते । तेन शूद्रस्य ज्ञान-

दानादौ विप्रेष पुराणमन्त्रो वक्तव्य इति तात्पर्यार्थः ।

अथास्य विष्णवेदेवाः ।

तीर्थयात्रस्य पार्वणप्रकृतिकतया —

पुरुषवाद्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।

इति वृहस्पत्युक्त्या पुरुषवाद्रवौ यद्यपि विष्णुदेवत्वेन प्राप्ता ।
तथापि तस्य संयोगपृथक्त्वन्यायेन काम्यत्वस्यापि सत्त्वात्
गोदोहनन्यायेन च काम्यस्य नित्य(त्व) बाधकत्वात् नैमित्तिक-
स्यापि चावश्यकतया नित्यत्वात् काम्ये च धुरिलोचनौ इति वच-
नात् पुरुषवाद्रवौ बाधित्वा धुरिलोचनौ भवतः । यदा तु
कामाभावे केवलनित्यतया करोति तदा पुरुषवाद्रवावेव भवतः ।

तथा —

यो यस्य नित्यं धनं वा अपहरेत् ।

स तस्य त्राहं कुर्यादित्युक्तं कार्णाजिनिना ।

स्त्रीहारी धनहारी च कुर्यात् पिण्डोदकक्रियाम् ।

इति

एवमन्येऽपि अधिकारिणो ग्रन्थान्तरतोषेयाः ।

अथ अधिकारापवादः ।

तत्र यतिना त्राहं न कार्यम् ।

न कुर्यात् सूतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डीदकक्रियाः ।

त्वक्तसंन्यासयोगेन गृहधर्मादिकं व्रतम् ।

गोत्रादिवरुणं सर्वं पित्रमात्रकुलं धनम् ।

इति स्मृतेः ।

पतितोऽपि न कुर्यात् । द्विजातिकर्मभ्योद्धानिः पतनमिति निषेधात् । उपपातक्यादिना तु कार्यमेव । तस्य नित्यनैमित्तिककर्मो निषेधाभावात् ।

इति तीर्थश्राद्धाधिकारिविधानम् ।

— — —

अथ अन्नामहेमश्राद्धविधानम् ।

श्राद्धे —

तीर्थं गत्वा तु यः श्राद्धं आमार्गं भोजनं द्विजे ।

यदा हेन्ना प्रकुर्वीत नाश्राद्धः स्नात् कदाचन ॥

आत्मायनोऽपि एतां व्यवस्थामाह —

आपयन्ममी तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्तानि ।

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमे ।

सुमन्तुः —

पाकाभावेऽधिकारः स्वादिप्रादीनां नराधिप ।

अपह्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ।
सदा चैव तु शूद्राणामामन्त्राहं विदुर्बुधाः ।
आत्मनो देशकालाभ्यां विप्रवे समुपस्थिते ।
चन्द्रसूर्यपक्षे चैव दद्यादासं विप्रैरतः ॥

तथा —

तीर्थे त्राहं प्रकुर्वीत अस्त्रैश्च विप्रैरतः ।
आमात्रेण हिरण्येन कन्दमूलफलैरपि ॥
एवमभावे सूर्याश्च चन्द्राश्च जलेन वा ।

तथा —

द्रव्याभावे हिजाभावे प्रवासे पुत्रजयनि ।
हेमन्त्राहं प्रकुर्वीत यज्ञ भार्या रजस्रजा ॥

इति

एवं चात्र पाकन्त्राहं मुख्यम् । पाकासम्भवे ब्राह्मणासम्भवे
च आमन्त्राहम् । तस्याप्यसम्भवे हेमन्त्राहं कर्तव्यमिति मद-
नपारिजातदिवोदासादयः ।

प्राच्या अपि एवमेव आचरन्ति । अतएव भोक्तुर्दोषो दातु
रभ्युदय इति ग्रहच-न्त्राहं प्रकृत्य मिताचरयार्युक्तम् । कृति-
रक्षावसीकारादयस्तु ग्रहच तीर्थादी च आमन्त्राहं हेमन्त्राहं
वा मुख्यम्, पाकन्त्राहं तु न भवत्येव इत्याहुः ।

इदमेव युक्तमुत्पश्यामः ।

तीर्थे वनसमीपे आमेन हेम्ना वा त्राहं कर्तव्यम् ।

सदैव हि जलान्तेषु आमन्त्राद्यं प्रयस्यते ।

गृहाद्ग्रगुचं पुष्पं समेतीर्धे निवापकत् ।

इति वचनात् ।

गृहादावन्नेनैव ।

दाक्षिणात्यासु उभयं कुर्वन्ति ।

तीर्धे आद्यं प्रकुर्वीत पक्षात्नेन विशेषतः ।

इति वचनात् ।

अत्र देयाचारतोष्यवस्थेयम् ।

शूद्रेषु तु सर्वदा आमिनेव कार्यम् ।

सदा चैवं तु शूद्राणामामन्त्राद्यं (विधीयते) विदुर्बुधाः ।

न पक्षं भोजयेद्विप्रान् आद्ये शूद्रः * कदाचन ।

भोजयन् प्रत्यवायी आद्यश्च तस्य फलं लभेत् ॥

इति सुमन्तुवचनात् ।

आमन्त्राद्यं विशेषमाह व्यासः ।

आमं ददत्तु कौन्तेय दद्या(दामं)द्वयं चतुर्गुणम् ।

त्रिगुणं द्विगुणं वापि न त्वेकगुणमर्पयेत् ॥

ब्राह्मणाय† प्रदातव्यं सर्वोपस्कारसंयुतम् ॥

इति

सर्वथा अशक्तत्वे तु एकगुणमपि दद्यादिति; शिष्टसंज्ञातिः ।

* आद्ये शूद्र इत्यत्र सङ्ख्येयम् । इत्याहरी पाठः ।

† अथ उत्तरोत्तरपक्षे ब्राह्मणमिति भावः ।

द्वेगुणादिकं पुरुषान्तरादिष्वया ।

द्विरस्यं त्वष्टगुचितं द्विगुणं त्रिगुणं तु वा ।

चतुर्गुणं तु वा दद्याद्देमन्नादिविधौ द्विजः ॥

इति

उचनाः —

आमन्त्राद्यं यदा कुर्याद्विधि(तः)न्नः आहदस्तदा ।

इत्येवमौकरणं कुर्याद्वाद्यस्य वि(शेषतः)धानतः ।

सिद्धान्ते तु विधिर्यः स्वादामन्त्राद्येऽप्यसौ(स्मृतः)विधिः ।

आवाहनादि सर्वे स्वात् पिण्डदानं च भारत ।

दद्याद् यच्च द्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेव वा ।

तेनाम्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ।

इति

अत्र आवाहनादिकथनं यद्वादिनिमित्तामन्त्राद्य एव नतु
तीर्थश्राद्धे तत्र तन्निषेधस्य उक्तत्वात् ।

तथा षट्चिंशन्मते —

आमन्त्राद्यं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं भवेत् ।

मृहपाकात् समुद्धृत्य ग(स) ऋभिः पायसेन वा ।

पिण्डदानं प्रकर्त्तव्यं यथाज्ञातं द्विजोत्तमैः ।

इति

आममृहपाकसक्तुपायसेषु यथाज्ञातं व्यवस्था ।

यत्तु—

आमेन पिण्डं दद्याच्चेष्टिप्रान् पक्वेन भोजयेत् ।

पक्वेन कुरुते पिण्डमामासं यः प्रयच्छति ।

तावुभावपि रालीन्द्र नरकाहो न संशयः ।

इति विरुद्धवचनम् ।

तदमावास्यादिश्राद्धविषयम् ।

आमश्राद्धे भोजनसम्बद्धा आपोशानादयो सुप्तप्रयोजना
निवर्तन्ते ।

कृष्णले अवघातवत् ।

हस्तिप्रश्नोऽवगाहश्च सुप्तप्रश्नोऽयथासुखम् ।

आमश्राद्धे भवेन्नैतदापोशानं च पञ्चमम् ॥

इति

अवगाहः अङ्गुष्ठनिवेशनं ।

ततश्च आमश्राद्धपक्षे क्षते न भवन्ति । आवाहनादयश्च ।
तीर्थश्राद्धत्वात् ।

याकश्राद्धे तु आवाहनादय एव न भवन्तीतिविवेकः ।

हेमश्राद्धपक्षे पिण्डनिवृत्तिरपि ।

इति दिवोदासः ।

स्मृत्यर्थसारे तु विकल्पः ।

तथा—

आमश्राद्धे केषांचिन् मन्त्राचामूहोऽपि भवति ।

यथाह मरीचिः —

आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा जप्ताविसर्जने ।

अथकर्माख्यनूनाः सुरामन्त्रादिविधिः स्मृतः ॥

इति

यथा आवाहने पितॄन् इविवे अत्तवे —

इत्थत् अत्तव इति पदस्थाने (स्वीकर्तव्य इति पदोह) स्वीक-
र्तवे इति पदोहः । स्वधाकारे तु नमोवः पितरो रसाय इति
मन्त्रे रसायेति पदस्थाने आमायेत्यूहः * ।

विसर्जनेऽपि वाजे वाजे इति मन्त्रे —

वृषा यातं पयिभि देवयानैरित्यत्र वृषा इति तत्प्रत्यय-
स्थाने वृष्यत इति लोट्प्रत्ययोहः कार्यः । एवमिदमन्न-मित्यादौ
[इदमाममित्याद्यूहः कार्यः । अथकर्माणि विष्णो क(ह) व्य
रक्षस्व इत्यादौ] नोह इति मरीचिवचनार्थः ।

वस्तुदक्षिणादि यथाशक्ति आमहेमन्त्राद्योरपि देयमीव ।

सिद्धान्ते तु विधिर्यः आदासन्त्राहे स एव हि ।

इति सुमन्त्रोक्तः ।

यदा तु —

ब्राह्मणा बह्वीन सन्ति । तदा एकेनापि आहं कार्यम् ।

अन्नाभावे द्विजाभावे, तीर्थरूपे महासये ।

* नमोवः पितर इव इति मन्त्रे इव इति पदे आमायेत्यूहः ।

इति विक्रान्तीति पाठः ।

एकस्मिन् दीयते चान्नमर्घ्यान् पिण्डान् पृथक् पृथक् ।

इति श्रुतेः ।

यदा तु —

एकोऽपि न सभ्यते तदा दर्भवटोरुपरि श्रावं कार्त्तव्यम् ।
अथ चान्नग्राहो क्षिपेत् ।

पात्राभावेऽखिलं कृत्वा वितृयन्नविधिं नरः ।

निधाय वा दर्भवटूनासने सुसमाहितः ।

प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ।

सर्वाभावे क्षिपेदन्नो गवे दद्यादद्याप्सु वा ।

नैव प्रातस्त्य लोपोऽस्ति पैत्रकस्य विशेषतः ।

इति देवलोक्तेः ।

प्रेषानुप्रेषसंयुक्तमिति श्रावं सम्पन्नं सुसम्पन्नमित्यादि प्रश्न-
प्रतिवचने स्वयमेव वदेदित्यर्थः । इदं च अन्नग्राहपक्षे । चाम-
नेमन्नाहपक्षयोस्तु सर्वश्रावं निवर्त्तयितुं तद्व्यं कालान्तरे ब्राह्मणाय
दद्यादित्युक्तम् ।

इदं च चामश्रावं सति सभ्यत्वे पूर्वाह्ने तीर्थप्राप्तिं सम्प्राप्य
तदेव कर्त्तव्यमित्युक्तं प्राक् । †

यथा —

† चामश्रावं तु पूर्वाह्ने एकीद्विदं तु सभ्यतः ।

पार्थक्यं चापराह्णे तु प्रातर्द्विद्विनिमित्तकम् ।

इति

यदा तु तीर्थे केनापि प्रकारेण यादे अयत्तिस्तदा य (स) ज्ञादि-
नापि पिण्डदानमपि अवश्यं कार्यम् । अतएव देवीपुराणि
आहोक्तमेव पिण्डदानप्राप्तौ “पिण्डदानं तु तच्छस्त्रं पितॄणां चैव
वह्मभम्” ।

इति पुनः पिण्डदानं पुनर्गुह्यम् ।

देवसोऽपि —

पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ।

आद्याह्नि तु संप्राप्ते भवेच्चिरयनोऽपि वा ॥

इति

—

अथ पिण्डद्रव्याणि ।

देवीपुराणि —

सक्तुभिः पिण्डदानं च संयावैः पायसेन वा ।

कर्त्तव्यम्विभिः प्रोक्तं पिण्याकेनेद्गुदेन वा ॥

गुदेन वा इति च पाठः ।

वायुपुराणिऽपि —

पायसेनाथ चक्षुषा सक्तुना पिष्टकेन वा ।

● संवाचीनोद्भूतविहारः ।

पिण्याकसिचकणः ।

इद्गुदं तापसतचकणम् ।

तण्डुलैः फलमूलाद्यैः पिण्डदानं विधीयते ॥

इति

अत्र पूर्वपूर्वसम्भवे उत्तरोत्तरं याज्ञम् ।

सत्यव्रतः —

शाकमूलफलाद्यैः वासोगोभूमिकाद्यैः ।

अङ्गिर्वा विप्रसंवादात् पितॄणां प्रीतिमावहेत् ।

विप्रसंवादः विप्रं ब्रूयान् मया अथ आहं कृतमस्तु अस्त्वित्येवं
विप्रोब्रूयादित्येवंरूपः ।

पिण्डपरिमाणमाह अङ्गिराः ।

कपित्थविस्वमात्रान् वा पिण्डान् दद्याद्विधानतः ।

कुङ्कुटाण्डप्रमाणान् वा केषां चामलकैः समान् ।

वदरेण समान् वापि दद्याच्छुद्धासमन्वितः ॥

इति

अत्र परिमाणतारतम्यं यज्ञाशक्तविषयं ज्ञेयम् । अत्राप्य-
शक्तेन एतदपेक्षया सूक्ष्मप्रमाणा अपि देयाः ।

शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद् मयाश्रिते ।

इयि मन्त्रसिद्धात् ।

अथ च —

तिलमजं च पानीयं धूपं दीपं पयस्तथा ।

मधु सर्पिः खण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते ॥

अवनेजनं पिण्डदानं पुनः प्रत्यवनेजनम् ।

दक्षिणा चावसंकल्पस्तीर्थत्राहेत्यर्थं क्रमः ॥

तथा —

तीर्थत्राहपिण्डान् तीर्थे एव प्रक्षिपेत् ।

तीर्थत्राहे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।

दक्षिणाभिमुखोभूत्वा पित्रा दिक् सा प्रकीर्तिता ॥

इति वचनात्

जले एव पिण्डक्षेपः कार्यः न तु गवादी ।

यदा तु पिण्डदानेऽप्यशक्तिस्तदा तर्पणमात्रमपि अवश्यं
कार्यम् ।

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलाक्षतिम् ।

भक्तिमन्त्रः समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ।

यतः कुतश्चित् संपाप्य गोभ्यो वापि गवाङ्गिकम् ॥

इत्यत्र अपिशब्दव्यवधात् ।

तथा च शक्तेन तर्पणत्राहपिण्डदानानि त्रीण्यपि कार्याणि ।

ततोऽशक्तेन तर्पणपिण्डदाने कार्ये । अशक्ततरेषु तु तर्पण-
मात्रं कार्यमिति विवेकः ।

यत्र च काश्यादावेकस्मिन् महातीर्थे अशान्तरात्रि अने-
कतीर्थानि गम्यन्ते । दिनं चैकं । तत्र अशान्तरतीर्थनिमित्तक-
त्राहावृत्तिः कार्या । निमित्तभिदात् । दध्ने उपरागत्राहवत् ।

यत्तु —

नैकः आह्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित् ।

इति एकदिने आह्वयनिषेधकं प्रचेतसोवचनं

तत् समाननिमित्तकआह्वविषयम् ।

आहं कृत्वा तु तस्यैव पुनः आहं न तद्दिने ।

नैमित्तिके तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमेण मोदये ।

इति जावालिना विशेषोक्तेः ।

द्विवह्नि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।

नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तीत्पक्ष्यनुक्रमात् ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

उपवासमुण्डने तु सकृदेव । प्रयागकाश्यादिव्यापकतीर्थो-
पाध्यवच्छेदेन तद्विधानात् । फलसंस्काररूपत्वाच्च । फलस्राति-
प्रसङ्गेन ।

— — —

अथ आह्वान्तरसन्निपाते निर्णयविधानम् ।

तच्च यदि तीर्थप्राप्तिदिने वार्षिकआहं प्राप्नुयात् तदा तत्
पृथगेव कार्यम् ।

उक्तं हि काशादर्गे —

प्रत्याब्दिकेषु चालभ्ययोगेषु निहितस्य च ।

संपाते देवतामेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत् ॥

तत्रापि चादौ तीर्थयात्रं ततोवार्धिकयात्रं कार्यम् ।
तीर्थयात्रस्य तीर्थप्राप्त्यनन्तरमेव कर्त्तव्यत्वेन विलम्बायोगात् ।
दार्ष्टिक-व्यतोपात युगादि-मन्वादि-संक्रान्त्यादि-निमित्तकानि
तु यदि आमेन हेन्ना वा तीर्थयात्रं क्रियते तदा पुनर्नैव
कार्याणि । तेषां पक्वावसाध्यत्वेन द्रव्यभेदेन प्रसङ्गायोगात् ।
यदा तु तीर्थयात्रमपि पाकेन क्रियते तदा द्रव्यभेदाभावात् सर्वा-
सांच तद्देवतानां तीर्थयात्र एव दृष्टत्वात् प्रसङ्गात्तीर्थयात्रेणैव इत-
रसिद्धिः ।

दार्ष्टिकस्य * युगादेश्च दार्ष्टिकालभ्ययोगयोः ।

प्रसङ्गादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेत् ॥

इति कालादयोक्तिः ।

यदा तु केनचिन्निमित्तेन सर्वाणि दार्ष्टिकादीनि आमेन
हेन्ना वा चिकीर्षति तदा आमेन हेन्ना वा अनुष्ठितेन तीर्थयात्रे-

* अथ दार्ष्टिकशब्दस्तत्समानव्यायानां सर्वेषामुपपन्नकः ।

नित्ययात्रमपि यदि आमेन हेन्ना वा क्रियते तदा तैथिकं पुण्यम् ।

यत्तु नादौमुख्यतीर्थयात्रेषु नित्ययात्रदेवतानामित्वात् प्रसङ्गविरहितया नित्य-
यात्रं पुण्यं न कर्त्तव्यमिति हेमाद्रिचोक्तम् । तत्तीर्थयात्रस्य अङ्गेन कर्त्तव्यं द्रष्टव्यम् ।

तदुक्तं नागरखण्डे ।

नित्ययात्रं न कुर्वीत प्रसङ्गाद् यत्र सिध्यति ।

यात्राकरे कृतेऽन्वयं नित्यत्वात् तत्र ह्यप्यर्थः ।

इति

नैव तेषां सिद्धिरित्यादयो निर्णयाः स्वयम्भूताः ।

इदं तीर्थयात्रादं दशमासानन्तरं तीर्थप्राप्तौ नियमेन कार्यम् ।

अन्तरा तु फलेच्छया कृताकृतम् ।

इति तीर्थयात्राविधानम् ।

अथ तीर्थयात्रे(देवताविचारः)सम्प्रदाननिर्णयः ।

सपिण्डीकरणदूहं यत्र यत्र प्रदीयते ।

पार्वणं तत्र कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न कर्हिचित् ।

पित्रादीनां त्रयाणां तत्तीर्थे कार्यं तु पार्वणम् ॥

इति वचनात् पित्रादित्रयाणां तावत् पार्वणं कार्यम् ।

एवं मातामहादित्रयाणामपि पार्वणमेव ।

पितरोयत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्तरकं व्रजेत् ॥

इति गौतमोक्तेः ।

कर्षूसमन्वितं मुक्ता तथाश्वाद्यवोदयम् ।

प्रत्याष्टिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ।

इति कात्यायनोक्तेः ।

एवं गयातिरिक्ततीर्थेषु यात्रां षड्देवत्वमिति स्मृतिरन्नावली-
कारादयो मेनिरे । अन्ये तु तीर्थादिसामान्ययात्रमुपक्रम्य

इविःशेषास्ततोमुष्टिमादायैकैकमाहतः ।

क्रमशः पिष्टपत्रीनां पिष्टनिर्वपणं चरेत् ।

इति देवलस्मृतेर्मातृशामपि तीर्थे पार्वणं मन्यन्ते ।

स्मृत्यर्थसारे तु विकल्प उक्तः ।

गयायां मातादिपार्वणमावश्यकमुक्तं गयामाह्वारे ।

अन्यत्रकासु हृदो च गयायां च स्मृतेऽहनि ।

मातृश्राद्धं पृथक् कुर्व्यादन्यत्र पतिना सह ॥

इति

एतच्च मातृपार्वणं पित्रादिपिष्टानां पश्चिमभागे कार्य-
मिति शाङ्खायनः । एवं नवदेवत्वं भवति ।

अन्ये तु मातामह्यादिपार्वणमपि पृथक् भवतीत्याहुः ।

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक् श्राद्धं महर्षयः ।

इति चतुर्विंशतिमते, नारीणामिति सामान्योक्तेः ।

पित्रादिनवदेवत्वं तथा द्वादशदैवतम् ।

इति अग्निपुराणोक्तेः ।

अत्र देशाचारात् शिष्टाचाराच्च व्यवस्था द्रष्टव्या । एवं सति
यदा षड्देवत्वं श्राद्धं क्रियते तदा मातृमातामह्यादीनां पितृ-
मातामह्यादिषु सपत्नीकत्वेन निगमेषु निर्देशः कार्यः ।

स्वेन भर्तुः समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते सुधासमम् ।

पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही ॥

इति बृहस्पतिना मातादीनां पित्रादिभिः सहभावेन देवता-

त्वोक्तेः ।

अन्वष्टकां तथा मातृश्राद्धं चैव स्मृतिऽहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता स्त्रीषु नान्यत् पृथक् भवेत् ।

इति शब्देन पृथक् श्राद्धं निषेधता अपृथक् भवेदित्यभ्य-
नुज्ञानाच्च ।

मातादीनां पृथक् श्राद्धपक्षेऽपि यदि ताः कृतसङ्गमना-
स्तदा भर्तारं तां च उद्दिश्य सहैव अयुग्मब्राह्मणभोजनं
कार्यम् । पिण्डोऽपि उभयोद्देशेन एक एव देयः ।

स्मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोद्दणैव तु ॥

इति लौगाक्षिस्मृतेः ।

अस्यार्थः । दम्पत्योरन्वारोद्दणेन निमित्तेन स्मृततिथ्येकत्वे

पिण्डनिर्वपणं श्राद्धं च उक्तप्रकारेण

द्विपिण्डकश्राद्धवत् समासेन स्यात् ।

नवश्राद्धं तु प्राक् सपिण्डीकरणात् पृथगेव ।

न तु समासेन ।

अत्र स्मृताहनि इति विशेषोपादानात् । स्मृततिथेर्भेदे तु
न समासः । किन्तु पृथगेव ।

अत्र नवश्राद्धे एव पृथक्त्वविधानाद्दर्शसांवत्सरिकतीर्थश्राद्धा-
दिषु परिसंख्यया समास एव अवगम्यते ।

एवमनेकासामन्वारोद्दणैऽपि विज्ञेयम् ।

यश्च स्मृत्यन्तरे —

एकचित्वां समारुढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् आहं तयोः कुर्यादोदनं च पृथक् पृथक् ।

इति पृथक् आहविधानं तत्रवशादविषयम् । एवं मदन-
पारिजातकाराद्यामेनिरे । हेमाद्रिसु मृताहनि इत्यस्य परि-
संख्यापरिहाराय मृताहनीति यथाश्रुता(र्था) नुरोधेन सांवत्-
सरिकआहमात्रविषयमेतदित्याह । तेन तीर्थादौ पृथक् एवेद-
मिति प्रतीयते ।

अत्र यथाचारं व्यवस्था द्रष्टव्या । तदेतत् ससासेन पिण्ड-
दानमापदिषयम् ।

तदाहानिः स्मृतिरूपेण —

एकचित्वां समारुद्ध मृतयोरेकवर्हिषि ।

पिचोः पिण्डान् पृथग् दद्यात् पिण्डं वापत्सु तत्सुतः ॥

इति

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।

तन्मेण अपणं कृत्वा आहं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

इति स्मृतेः ।

तथा —

सपत्नमाहसपत्नप्रपितामहीभ्योऽपि तीर्थे दद्यात् ।

पितृपत्न्यः सर्वा मातर इति सुमन्तुना सर्वासां तासां मातृत्वाति-
देयात् । तत्रापि जनन्यादिस्नानीयव्रात्ये तत्पिण्डे च

तासामपि उद्देशेन तु पृथक् ।

अनेका मातरोयस्य तीर्थे चापरपञ्चके ।

अर्घ्यदानं पृथक् कुर्यात् पिण्डमेकं तु निर्वपेत् ॥

इति गालवोक्तेः ।

शिशुस्तु एतस्य अशक्तविषयतां मत्वा पृथगेव आहं पिण्डं च कुर्वन्ति ।

तथा —

सपत्न्यमातामहेभ्योऽपि आहं कार्यम् । मातृसपत्नीनां सुम-
नुना मातृत्वे अतिदिष्टे तत्पितृणामपि गौणमातामहत्वसिद्धेः ।

तदेतत् सर्वमुक्तं आहकल्पे हेमाद्रिणा ।

यदा तु नानापितृवृत्तिकामनया विशिष्टे महालयादिकास्ते
गणादितीर्थविशेषे वा आहं कुर्यात् । तदा पुत्रवतीनामपुत्राणां
वा मातृसपत्नीनां आहं कुर्यात् । पुत्रवतीनामपि तासां आहं
कृपया स्नेहेन वा सपत्नीपुत्रत्वेन पाक्षिकाधिकारवत्त्वात् ।
एतेन पितृजननीव्यतिरिक्ताः पितामहपुत्रः पितामहजननी-
व्यतिरिक्ताः प्रपितामहपुत्रोऽपि व्याख्याताः * ।

पितृव्यसुतयोरपि(आहं) कार्यम् । आचार्यादीनां च ।

* जननीसपत्नीनां गौणमातृत्वनिवृत्त्येन तत्पुत्रजनानामपि
गौणमेव मातामहत्वाद्देवतात्मन्यपि निवृत्तिर्भवतीति भावः ।
यदा तु विशिष्टदेवतायादी नानापितृणां वृत्तिकामनया आहं कर्तुमिच्छेत्तदा
पाक्षिकाधिकारवत् तेषामपि कुर्यादिति तान्पथ्यम् ।

क्षपणाय ।

आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिन्नातिभ्य एव च ।

तत्पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैव च जलाञ्जलीम् ॥

पिण्यांस्तोभ्यः सदा दद्यात् पृथग् भाद्रपदे नरः ।

तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ॥

इति चतुर्विंशतिमतात् ।

ज्ञातयः पित्र्यसुतमातुलाद्याः ।

भविष्ये चण्डोऽपि विशेषः—

दौहित्रपुत्रदाराश्च ये कनिष्ठाःसहोदराः ।

निःसन्ताना मृता ये च तेभ्योऽप्यत्र प्रदीयते ॥

वृथातातपोऽपि —

प्रीत्या श्रावं तु कर्त्तव्यं सर्वेषां बर्चिसिद्धिनाम् ।

एवं कुर्वन्वरः सम्यक् महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥

बर्चिसिद्धिनो ब्रह्मचारियत्वादयः । अत्र सामान्योक्तावपि

स्वज्ञातय एव ते याज्ञाः ।

अत्र पित्र्यादिपत्नीभ्यः पृथगीव देयम् । तत्पत्नीभ्यश्चेति
पूर्वोक्तवचनात् । एतेषां सर्वेषामेकोद्दिष्टमेव भवति ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पित्र्यभ्रातृमातृशामिकोद्दिष्टं सदैव हि ॥

इति जातुकर्षोक्तेः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

आचे भगिन्धे पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ।

मित्राय गुरवे आचमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति सुमन्तूत्तरे ।

अत्र मातृपदं सपत्नमातृपरम् सुख्यमातुः पार्वणविधानात् ।

पितृव्यादिसमभिव्याहाराच्च इति हेमाद्रिराह ।

यत्तु—

पितृव्यभ्रातृमातृणामपुत्राणां तथैव च ।

मातामहस्यापुत्रस्य आद्यादि पितृवद् भवेत् ॥

इति वचनं । तदावश्यकतया तुल्यत्वज्ञापनार्थं न तु पार्वणविधानेन तुल्यत्वज्ञापनार्थम् ।

अत्र मातामहः सापत्नो ज्ञेयः सुख्यस्य पार्वणविधानात् ।

— — —

अथ पार्वणोद्दिष्ट्यानां निवेशक्रमः ।

तत्र सत्त्वप्रतः —

पितृणां प्रथमं दानं मातृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सुतस्य च ॥

जागरीयः—

अथाहि वीवसाः कार्या उदावादी प्रकीर्तिताः ।

सर्वेष्वेव हि मध्यक्षा नाम्नाः कार्यास्तु मातरः ॥

यसु—

पितृमातामहावादी मातरस्तदनन्तरम् ।

तर्पयेन्मृष्टकाश्राद्धे तीर्थे चार्चं क्रमः श्रुतः ॥

इति श्रुतिरक्षावलीकारेषोद्धृतं वचनम् ।

तत् तेनेव निर्मूलत्वोक्तेरपेक्षम् । अतएव अन्तर्निवेशं निषे-
धति उच्यते —

अन्तर्मातामहान् कृत्वा मातृणां यः प्रयच्छति ।

स मूढो नरकं याति यावदाभूतसंश्रयम् ॥

जावालोऽपि—

अन्ते निवेशयेद् यसु मातुः श्राद्धेषु मानवः ।

स मूढो नरकं याति काष्ठपूत्रमवाक्शिराः ॥

तस्मात्तीर्थादौ पितृपार्वणानन्तरमेव मातृपार्वणं कार्यम् ।

अनेनैव न्यायेन मातामहपार्वणानन्तरमेव मातामहीपार्वणम् ।

पत्न्यादौनां तु तर्पणोक्तएव क्रमोवाह्यः ।

अत्र, पितृमातामहपार्वणे निषेधे । अन्यानि तु पार्वणैको-
हिष्ठानि काम्यानि यथाशक्ति कार्याणि न तु आवश्यकानि ।

एवं पार्वणैकोहिष्ठानामनेकेषां युगपत् प्राप्तिः तन्मेष पार्व-
णं कुर्यात् ।

बहुनामयवा द्वाभ्यां श्रावं चेत् स्यात् समीहनि ।

तन्मेष अपरं कृत्वा श्रावं कुर्यात् पुनक् पुनक् ॥

इति पुनरुक्तोक्तेः

पार्वणानि निर्वर्त्य पञ्चादेकोद्दिष्टानि कार्याणि ।

यद्येकत्र भवेत् प्राप्त * मेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं तत्र निर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समा(चरेत्) पयेत् ॥

इति मरीच्युक्तेः ।

एतच्च शक्नो सत्याम् । अशक्नो तु पार्वणेकोद्दिष्टानि तन्मेष
कुर्यात् ।

एकोद्दिष्टेषु शक्नो प्रत्येकं ब्राह्मणभोजनम् । अशक्नो तु
एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे सम्पूज्य भोजयित्वा अर्घ्यपिण्डान् पृथक्
पृथक् दद्यात् † ।

तथाच चतुर्विंशतिमतम् —

आचार्यगुरुशिष्येभ्य इत्युपक्रम्य ।

तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ।

एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वाणाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ॥

इति

अर्घ्याणि चैव पिण्डांसु सदा दद्यात् पृथक् पृथक् ।

इति च

एवं शक्नो सत्यां वैष्णवेभ्यः प्रतिपार्वणं पृथक् कार्यम् ।

अशक्नो तु तन्मेष कार्यम् ।

कासभेदे न तन्मं स्वादेशभेदे न चैव हि ।

* भवेत् प्राप्तमित्यत्र भवेयातामित्याकरे पाठः ।

† अशक्नो तु एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे सर्वाण्येकोद्दिष्टानि इत्याकरे पाठः ।

तस्मात्तन्मविधानात्तु योगपक्षं प्रतीयते ॥

इति संपदे देवकासीक्ये देवतन्माभिधानात् ।

मातामहीनामप्येवं तन्म वा वैश्वदेविकम् ।

इति कात्यायनसूत्रोक्तेः ।

यदा तु अन्यप्रेरितस्तीर्थं गच्छति द्रव्यलिप्तया । सोऽपि
तत्पित्रादिभ्यः पूर्वं आर्घं कृत्वा पश्चात् सपितृभ्यः कुर्यात् ।
उपपादितं चैतत् हेमाद्रिणा आचक्षते ।

अतएव वायुपुराणे —

स्वधनदानेन प्रेतप्रेरितस्य कस्यचिद्विजो गयां गतस्य चादौ
प्रेताय पिण्डदानं ततः सपितृभ्य इत्युक्तम् ।

आदौ गत्वा गयाशीर्षे प्रेतराजाय पिण्डकम् ।

समदादन्भुभिः सार्धं सपितृभ्यस्ततो ददौ ॥ ७

इति

वामनपुराणेऽपि तदेव प्रकृतम्—

पिण्डनिर्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वशः ।

चकार च सदायादान् पितृन्बन्धुं त्वनन्तरान् रम् ॥

इति

विधवा तु भर्तृपार्षणं सपितृपार्षणं च कुर्यात् ।

स्वभर्तृपश्रुतिविभ्यः सपितृभ्यस्तथैव च ।

विधवा कारयेच्छ्राद्धं यथाकालमतन्मिता ।

इति श्रुतिदर्पणांतेः ।

तथैव चिभ्य एव ।

यथाकालं यत्र तीर्थमहाशयादौ अनेकदैवत्वं विहितं तत्रै-
त्यर्थः ।

अत्र पित्राद्यं पितुः पुत्रपौत्राभावविषयम् । इति दिवो-
दासः ।

अथ तु—

पुत्रादिमतोऽपि भवति । अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी इति वच-
नस्यवतिप्रत्ययेन प्रकरणानुरोधात् आहक्रियातुल्यताभिधानात्
पुत्रस्य च स्वपितृमातामहपार्ष्णयोरधिकारात् अपुत्रां प्रति
व तत्पितृादीनां भर्तादिरूपत्वात् तन्मातामहादीनां च पित्रा-
दिरूपत्वात् पुत्रवतामपुत्राणां वा स्वपित्रादीनां तीर्थआद्यादौ
पुत्रवदेव विधवाया अपि अधिकारावगमात् । अपुत्राणामेव
इति विशेषश्रुत्यभावाच्च । इत्याहुः ।

ननु एवं पुत्रस्य मातामहत्वादिरूपेण तच्छ्राद्धे अधिकारा-
देतस्या अपि तत्त्वेनेव स्थातुं पित्रत्वादिना । मैवम् । एकस्यापि
सम्बन्धिभेदेन परिधिवत् सम्बन्धितावच्छेदकरूपभेदात् । यं प्रति
क्षेपेण रूपेण सम्बन्धिता तं प्रति तेनैव उद्देश्यत्वात् । तावतापि
वस्तुतस्तक्रियातुल्यतानिर्वाहात् । ततश्च यथा पुत्रं प्रति पित्रत्वादिना

• यद्यपि साधिकारिकत्वात् स्वपितृश्राद्धमन्तरङ्गतया आदौ वस्यते
तथापि उद्देश्यताभावाद् वाचायाः परकीयत्वेन तदनन्तरमुपक्रियमाणत्वाच्च
स्वपितृश्राद्धं पश्चादिति भावः ।

उद्देशानामपि एतां प्रति भर्तृत्वादिना उद्देश्यत्वं । तथा माता-
महत्वादिना उद्देशानामपि पित्रत्वादिना भविष्यति । एतद्वृत्तौ-
द्देश्यतामेव हि स्वभर्तृप्रभृतीति वचनं । तस्मादिधवाया भर्तृपार्वचं
पित्रपार्वचं च आवश्यकम् । आवश्यकत्वाद्यैव अतन्निरीत्युक्तम् ।

यत्—

भर्तृपार्वं तु या नारी मीष्वात् पार्वचमाचरेत् ।

न तेन तृप्यते भर्ता कृत्वा तु नरकं व्रजेत् ॥

इति वचनं ।

तत् अयादे एकोद्दिष्टपक्षप्रथमार्थम् । न तु सर्वथा पार्वच-
निवेधार्थम् । अन्यथा स्वभर्तृप्रभृतिविभ्य इति वचनं निर्वि-
षयं स्यात् । यस्यासु ऋतुरो जीवति सा भर्तृतत्पितामहमपि-
तामहेभ्यः कुर्यात् ।

ऋतुर-तत्पित्रोर्जीवतोर्भर्तृ-तत्प्रपितामहहृत्प्रपितामहेभ्यो-
दद्यात् । एवं ऋतुऋत्यादेः ऋत्यादिपार्वचमपि कृताकृतम् ।
एवं च नवदेवत्वं भवति । केचिन्ऋतुमात्रकायाः क्षमातृ-
पार्वचमपि भवति इति द्वादशदेवत्वमाहुः ।

अपरे क्षमातामहपार्वचिन सह पञ्चदशदेवत्वमाहुः ।

अन्ये क्षमातामहीपार्वचिन सह अष्टादशदेवत्वं मन्वन्ती ।

एतच्चमपुत्रविवयमिति युक्तं प्रतिभाति ।

तथापि आयायजीवने दारक्षोपाक्षोपच ।

भर्तृमातामहादीनां तु त्राहप्रसङ्ग एव नास्ति ।

पुत्रादिमात्रादिपार्वण्योरकरणे भर्तृपितृपार्वण्योरेव यथायथं
सपत्नीकानामिति भर्तादीनां विशेषणं प्रयोज्यम् ।

अन्येषां तु एकोद्दिष्टान्येव ।

अथ यथादेशाचारं व्यवस्थेयम् ।

तथाच संग्रहे —

चत्वारः पार्वणाः कार्या विधवायाः सदैव हि ।

स्वभर्तृश्वशुरादीनां मातापित्रोस्तथैव च ॥

ततो मातामहानां च श्वश्रूणां च विशेषतः ।

मातामहीनामप्येवं कुलधर्मानुसारतः ॥

इति

जीवत्पितृकेणापि तीर्थे स्वपितृपितृादिभ्यः श्राद्धं कर्त्तव्य-
मित्युक्तं मनुना ।

ध्रियमाक्षि(ऽपि) तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।

इति

सूक्तान्तरे—

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते पतिते तु विशेषतः * ।

येभ्यएव पिता दद्यात्तेभ्योदद्यात् स्वयं सुतः ।

स्वयमिति स्वाधिकारिता उच्यते ।

भविष्यपुराणे तु ।

जीवत्पितृकः पितामहप्रपितामहयोरेव दद्यादित्युक्तम् ।

* तस्मिन् च पतिते सति इत्याकरे पाठः ।

जीवमाने न देयं खादु यन्मादु भरतसत्तम ।
तस्माज्जीवत्यिता कुर्यादुहाभ्यामेव न संशयः ।

इति

विष्णुरत्र विशेषमाह —

पितरि जीवति यः आहं कुर्यात् । पिता तेषां कुर्यात्
स तेषां कुर्यात् । पितरि पितामहे च जीवति तेषां पितामहः
कुर्यात् स तेषां कुर्यात् । त्रिषु जीवन्तु नैव कुर्यात् । यस्तु
पिता प्रेतः स्यात् । पितामहे प्रपितामहे च जीवति पित्रे
पिण्डं निधाय प्रपितामहात् पराभ्यां दद्यात् । यस्तु पिता
पितामहश्च प्रेतौ स्याताम् । स ताभ्यां पिण्डी दत्त्वा पितामहात्
पराभ्यां दाभ्यां दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं आहं कुर्यादित्युक्तम् ।

मन्त्रोक्तेषु यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ।

एवमिति । पितरि जीवति यः आहं कुर्यादित्युक्तं चति-
देयः । तथाच मातामहे जीवति तेषां मातामहः कुर्यात्तेषां
कुर्यादित्यादि योजनम् । मातृजीवनेऽपि एवमेव । न्याय-
साम्यात् ।

ततश्च जीवत्युक्तः पित्रपित्रादिभ्यस्त्रिभ्योदत्त्वा यदि नृत्त-
मातृवृक्षदा स्वमात्रादिभ्यो दद्यात् । मातृसन्नावे पितामहादिभ्य-
स्त्रिभ्यो दत्त्वा स्वमातामहादिभ्यो दद्यात् । मातामहसन्नावे
मातृपितामहादिभ्यस्त्रिभ्यो दद्यादिति फलितार्थः ।

न च येभ्य एव पिता दद्यादिति वचनविरोधः ।

मातृमातामहशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वात् पुत्रसम्बन्धानामिव मातादीनां मातामहादीनां च यत्तच्छब्दवाच्यत्वेन ऐक्यात् तच्छब्दे देवतात्वमिति व्याख्यानात् । ततश्च जीवत्पितृकस्य स्वसम्बन्धि-मातृमातामहादीनामिव आहमिति ।

तदपेक्षसम्—

यच्छब्दवाच्येभ्यस्तच्छब्दवाच्येभ्य इति व्याख्याने यत्तच्छब्दयो-रैक्यवापत्तेः । पितृपितृादि-विषये श्रुत्यर्थ-सम्भवेन युगपद्भूति-इत्यकस्यनामसङ्गाच्च ।

किञ्च—

अत्र यत्तच्छब्दाभ्यामिव वाक्ये निर्देशः ।

सोऽपि येभ्यः पितेति पितृप्रतियोगिकत्वेन । न तु स्वप्रति-योगिकत्वेन । तथाच स्वसम्बन्धिशब्दवशात् पुत्रसम्बन्धिमातादि-प्राप्तिः । तस्मात् सृतमातृकस्यापि जीवत्पितृकस्य तीर्थशब्दे पितृसम्बन्धां मातादयस्तत्सम्बन्धा एव मातामहादयश्च आह-देवता न तु स्वसम्बन्धा इति निष्कर्षः ।

समातुश्च पितृपत्नीत्वेन एकोद्दिष्टम् । एवं समातामहस्यापि पितृश्वशुरत्वेन एकोद्दिष्टमेव ।

इति सर्वं समञ्जसम् ।

अत्र जीवत्पितृकोऽपि साम्निचेत्तीर्थे आहं कुर्यात् ।

न तु निरग्निः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याच्छास्त्रमन्विद्यते हिजः ।

वेभ्यएव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्यात् (कुर्यात्) साम्निः ।

इति श्रुतेः ।

साम्निः श्रुतेन शास्त्रेण वा चाम्निना ।

जीवत्पितृकः साम्निरेव तीर्थे आहं कुर्यादिति मदन-
पारिजातकारादयः ।

साम्नीनामपि-मैत्रायणीय-सूत्रोपजीविनामिव । न तु सर्वेषां ।
वहेते जीवतः पितु रिति ।

पूर्वोक्तवचनस्य तत्परिग्रहे एव श्रवणादिति, श्रुतिरक्षा-
वलीकारदिवोदासायाः । इदं मतद्वयमपि अयुक्तम् ।

कुर्यादहरहः आहं प्रसीतपितृको हिजः ।

साम्निः नान्निःकापि तीर्थेषु तु विधेयतः ॥

इति उग्रनःश्रुतिविरोधात् ।

तस्मात् साम्निःकानन्निःकयोरुभयोरपि तीर्थे आहं अधिकारः ।

न जीवत्पितृकः कुर्यादिति सोमन्तर्गं निषिद्धवचनं तु
अन्निरहितः पित्रपितृयज्ञविधिना आहं न कुर्यात् ।

साम्निरेव तु तद्विधिना कुर्यादित्येतत्परम् । *

ततश्च जीवत्पितृकस्य साम्निरेव नान्निरेवपि तीर्थे आहं अधिकारः

इति सिद्धम् । †

* वहेते इतिवचनं च यद्यपि मैत्रायणीयपरिग्रहे एव कृतं । तथापि तत्
उग्रजीवचनस्य इदं तीर्थं च इत्यादि अग्रदाहवचनानां साधारणान् सर्व-
साधारणतया व्याख्यातम् ।

यदा तु मृतपितृकोऽपि जीवन्मातृकस्तदा मातृपार्वच-
लोपएव । किन्तु तत्र यथायोग्यं सपत्नीकानामिति पित्रादि-
विशेषणं योग्यम् । एवं च नोक्तदोषावकाशः । एवं मातामह-
जीवने मातामहीजीवनेऽपि ज्ञेयम् ।

पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ॥

जीवेद्येद् यदि वर्गाद्यस्तद्वर्गे तु परित्यजेत् ॥

इति गान्धर्वोक्तेः ।

पितृवर्गं इत्येतदभावस्यादिविषयम् । जीवत्पितृकस्य तीर्थादौ
आद्याधिकाराभिधानात् * । एवं मातृवर्गेऽपि ।

एवं पार्वचैकोद्दिष्टोद्दिष्टेभ्यः पिण्डान् दत्त्वा पश्चात् सामान्य-
पिण्डो देवः ।

तदाह देवसः—

ततः पिण्डमुपादाय संस्कृतासंस्कृतस्य(च)वा ।

आतिशर्गस्य कृतस्य सामान्यमिति निर्वपेत् ॥

इतीति ।

वक्ष्यमाणमग्रेण । स च मन्त्रः —

पितृवंशे मृता ये च इत्यादिः ।

तेषां पिण्डो मया दत्तोऽद्य उपतिष्ठताम् ।

* तीर्थे वेतिवचनाज्जीवत्पितृकस्यापि पितृपित्रादिपार्वचस्वीकृता-
दिवाक्ये पाठः ।

इत्यन्तः * । अत्र श्लोकद्वयस्य एकार्थत्वादेकमन्त्रत्वम् ।
तावतेव वाक्यार्थपरिसमाप्तेः ।

तथा —

आ ब्रह्मणे ये पितृवंशजाता
मातृस्यया वंशभवा मदीयाः ।
कुलद्वये ये मम दासभूता
भृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥
मित्राश्च सख्यः पश्यन् वृथाः
सृष्टाश्च दृष्टाश्च कर्तोपकाराः ।
जन्मान्तरे ये मम सङ्गताश्च
तेभ्यः स्वधापिण्डमहं ददामि ।
इत्यनेन मन्त्रान्तरेणापि पिण्डान्तरं दयम् ।
अस्यापि श्लोकद्वयस्य एकार्थत्वादेकमन्त्रत्वं ज्ञेयम् ।

* यथा —

पितृवंशे जाता ये च मातृवंशे च ये जाताः ।
गृहगृहपरिवर्तना ये चान्ते वाग्ववाग्वताः ।
ये मे कुले कुलपिण्डाः पुत्रद्वारविभजिताः ।
क्रियान्तोपमताश्चैव जन्मभ्याः पश्यन् वृथा ।
विदुषाचामनभारं, जाताजाताः कुले मम ।
तेषां पिण्डं मयादनीयमप्युपतिष्ठताम् ॥

एवं पिण्डदानं कृत्वा ब्राह्मणानुमज्जनान्तं श्राद्धं स्वसूक्त-
विधिना समापयेत् ।

यस्तु एवं विस्तृतश्राद्धे अशक्तिः ।

तावतः कालस्य अभावोवा स एवं संक्षिप्तश्राद्धं कुर्यात् ।

तद् यथा ।

अशक्त्या संक्षिप्तश्राद्धमहं करिष्ये ।

इति संकल्पा—

ॐ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।

मातामहस्तपिता च प्रमातामहकादयः ।

मातामही च तच्छूरास्तच्छूरादिस्तथैव च ।

तेषां पिण्डं मया दत्तमच्यमुपतिष्ठताम् ॥

इति मन्त्रेण एकं पिण्डं दद्यात् ॥

इति श्रीमदनन्तभट्ट-विरचिते विधानपारिजाते तीर्थश्राद्धदेव-
ताविधानम् ।

अथ प्रसङ्गादस्त्रिषेपविधानम् ।

—

अथ काशमाह गौतमः —

अस्त्रं गतं गुरौ युक्ते तथा मासे मस्त्रिषे ।

गङ्गायामस्त्रिषेपं न कुर्यात्प्रमुरजधीत् ॥

तथा—

अस्त्रिषेपं गयान्नाहं नार्हं चापरपञ्चिकम् ।

प्रथमान्दे न कुर्वीत यदि न स्यात् सपिण्डनम् ।

अस्त्रेऽपि तु सपिण्डने ।

इति कश्चित् पाठः ।

तथा—

अस्त्रिषेपं गयान्नाहं नार्हं चापरपञ्चिकम् ।

प्रथमान्देऽपि कुर्वीत यदि स्यात्प्रतिमान् सुतः ॥

अतः यस्मिन् देहिकमिति चतुर्थपादं केचित् पठन्ति ।

एवं विद्वद्वचनात् ययान्नाहं व्यवस्था वेदितव्या ।

दशमहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्त्रि मज्जति ।

गङ्गायां सरसे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात् ।

इति श्रुतेः ।

अथ अन्योऽपि विशेषः स्कान्दे—

मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।
अस्थीन्धन्यकुलोत्थानि नीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति

निषेधोऽयं द्रव्यादिसोभविषयः ।

अस्थीनि मातापितृवंशजानि नयन्ति गङ्गामपि ये कदाचित् ।
सद्धान्ववस्थापि दयाभिभूता स्तेषां च तीर्थानि फलप्रदानि ।

इति

अन्यस्यापि नरस्यास्ति गङ्गायां न्यस्य पूरुषः ।

दयया चाश्वमेधस्य फलमाप्नोत्यसंशयः ॥

इति च विशेषोक्तेः ।

अत्र यद्यपि अस्थिवेषस्य सामान्यतः स्वर्गप्राप्तिः फलं तथापि
तीर्थतारतम्यात्तत्र तद्वैजात्यं ज्ञेयम् ।

गङ्गायां तु विशेषो ब्रह्माण्डे —

यस्मिन् काले मृणामस्ति गङ्गायां क्षिप्यते नरैः ।

तं कालमादितः कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते * ॥

* सप्तलोकं भवेत् स्थितिरिति चिन्तनीयं पाठः ।

अथ उत्तरावधेरनुक्तेः कस्यान्त एव अवधिः प्रतीयते ।

द्योत्यत्वात् ।

ब्रह्मलोकेषु यस्यास्ति प्रवर्तते पुण्यकर्माद्यः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् समाप्तमात् ।

इति वचनात् ।

हिधिरपि तत्रैव —

आत्वा ततः पञ्चग(व्ये) वेन सिद्धा

हिरण्यमध्याज्यतिलेन योज्य ।

ततस्तु अर्घ्यपुटे निधाय

पद्मेद्भिं प्रेतगणोपगूढाम् * ॥

नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य

तीर्थं स मे प्रीत इति चिपिच ।

आत्वा तद्योतीर्थं दिवाकरं च

दृष्ट्वा प्रदद्याद्य दक्षिणां तु ॥

एवं कृते प्रेतपुरे स्थितस्त

स्वर्गे गतिस्तस्य महेन्द्रतुल्या ।

पञ्चग वं पञ्चगव्यम् ।

अत्र महेन्द्रतुल्या स्वर्गं गतिरिति यदुक्तं तद् गङ्गाव्यतिरिक्त-
तीर्थविषयम् ।

तत्र (गङ्गायां) ब्रह्मलोकप्राप्तेरुक्तत्वात् ।

इदं कर्म तीर्थविधेः पुरतः कार्यमिति दिवोदासः ।

यदा कदाचित् कार्यमित्यन्ये ।

यस्तु तीर्थफलोद्देशेन तीर्थं गच्छन् अनुषङ्गेन चक्षीनि मयति ।

स सकलतीर्थकृत्यसमापनानन्तरमस्थिषेपं कुर्यात् ।

यस्य मृतस्य स्वर्गादिकामनया अस्थौनि नयति स पूर्व-
मेव अस्थिचेषं कृत्वा तीर्थनिमित्तककर्माणि कुर्यादित्यपरे ।
अथ यथान्नं व्यवस्थेयम् ।

—

अथ प्रसङ्गादस्थ्यानयनादिप्रकारो लिख्यते ।

—

शौनकीये —

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि अस्थिशुद्धिविधिं क्रमात् ।
ग्रामादहिस्ततोगत्वा स्नानं कुर्यात् सचेलकम् ।
प्रोक्षयेत् पञ्चगव्येन तत्तत्कर्मैर्विचक्षणः ।
अस्थिनिखननभूमिं * पञ्चगव्येन तत्तत्प्रकाशकमन्त्रैः प्रोक्षे-
दित्यर्थः ।

* अथ अस्थौनि निष्पातानि कृत्वा तां भूमिनिषेधः ।

उपसर्पादिभिर्मन्त्रैः * प्रार्थनं स्तुतनं तथा ।
 मृत्तिकोदरणं चास्यां ग्रहणं च यथाक्रमम् ॥
 उपसर्पादीनां चतसृणां (मृत्वा) ग्रहणविशिष्टपुण्ड्रः पितरी-
 देवता भूपार्यनस्तुतनमृत्तिकोदरणास्थिग्रहणेषु विनियोगः । एव-
 मस्थीनि गृहीत्वा —

ततो जलाशयं गत्वा स्नानं कुर्याद् यथाविधि ।
 अस्थिशुद्धिं ततः कुर्यादेतोन्विन्द्रेतिमन्त्रतः ॥
 सृष्ट्वा सृष्ट्वा ततः स्नानं पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 दश स्नानानि कुर्वीत तत्तन्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
 भस्म-मृन्-मध्ववादीनि मन्त्रस्नानानि वै दश ॥

* चतुर्भिर्विधैः ।

प्रथमे तथैव वक्ष्यामावन्तः ।

ते च यथा —

उपसर्पं मातरं भूमिमतामुद्व्यचमं पृथिवीं सुजेवा न् ।
 ऊर्ध्वमहा युवतिर्दक्षिणावत एवा त्वां पातु निर्वर्तयेत्पञ्चान् । १०
 उच्छ्वस्य पृथिवि मा निवाधयाः नृपायनास्ते भव नृपवचनाः ।
 माता पुत्र यथा मित्राभ्येन भूम ऊर्ध्वेह । ११
 उच्छ्वसमाना पृथिवी 'सु तिष्ठतु सहस्रं मित उप हि ययताम् ।
 ते गृह्णामी हनयुतां भवन् विवाहास्ते ऋचाः सन्वतः । १२
 उते जभामि पृथिवी त्वत् परोम नां निदधन्वी चक्षु रिवन् ।
 रतां स्वर्वां पितरं धारयन् तेऽवा यमः मादना ते मिमोतु । १३

कुशैः सर्वाजयेदस्त्रीन्यतोदेवेति * मन्त्रतः ।

एतोन्विन्द्र शुचीवेति नतमंह इति त्वय ।

पावमानी समामे च रुद्रसूक्तं † यथाक्रमम् ।

एतत् सूक्तं पठेद्दिहान् शुचिर्भवति नान्यथा ॥

पत्रायं प्रयोगः—

नित्यकर्म्म निर्वर्त्य अस्थिनिखननभूमिं गत्वा सचेतं ज्ञात्वा
तां भूमिं पञ्चगव्येन मन्त्रैः संप्रोक्ष्य उपसर्पेत्यादिमन्त्रचतु-
ष्टयेन क्रमेण भूप्रार्थनखननमृत्तिकोदरवास्थिप्रहणानि कृत्वा पुन-
र्जलाशयं गत्वा तत्र अस्थिसहितः ज्ञात्वा पञ्चगव्येन अस्त्रीनि
एतोन्विन्द्र इति सूक्तेन प्रक्षाल्य शुद्धोदकेन पुनः आपयेत् ।

ततः सास्त्रिर्दशज्ञानानि कुर्यात् । तद् यथा

* चतोदिवा चरन् नो यतोविश्वविचक्रमे ।

पृथिव्याः सप्त धामभिः ।

— १ म० २२ सू० १६ अक्ष ।

† कङ्कदाय प्रथितसि मीहुतजाय वयसि ।

वीथेन प्रथमं च दे ।

इत्यादिकर्मयोगचत्वारिंशत्संख्यकज्ञानात्मकम् अक्षरे इत्यन्वम् ।

गायत्र्या * गोमृचे १ । गन्धहारामिति गोमयेन । † चाप्याव-
पयसा । दधिकाव्च ‡ इति दध्ना । घृतं मिमिचे ॥ इति खेति
घृतेन । उवस्य त्वेति ॥ कुयोदयेन । मा नः स्तोत्र इति **

* ॐ भूभुवः स्वः तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ।

† गन्धहारां दुराधर्षां निम्बपुष्टां करीरिणीम् ।

इन्दुरीं सर्वभूतानां तामिहोपश्रये विधम् ।

‡ चाप्यायस्य समीतु ते विवृतः सोम उवाचम् ।

भवा वाजस्य संगमे ।

— अ० ११ म० ११२ ।

चाप्यायस्य सदितम सोम विवरेभि रक्षयभिः ।

भवा नः समवसतः सखा उवे ।

— अ० १२ म० ११४ ।

अनयोरिकतरं स्वमाखानुसारिच याचाम् ।

§ दधिकाव्चो अकारिचं त्रिचोरचस्य वाजिनम् ।

सुरभि नो सुखाकरत् प्रच चायूचि तारिवत् ।

— म० ४ म० ३२ अ० ६ ।

॥ घृतं मिमिचे घृतमस्य योनिर्घृते चितो घृतमस्य धातु ।

अनुपधमाव उ मादयस्य आडाकत उवम वचि उवाचम् ।

— म० २ म० ६ अ० ११ ।

॥ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निमीवांशुभ्यां पूषोऽस्यभामादहे ।

०* मा नः स्तोत्रे तनये मा न चायुचि (चायी) मा नो मोषु मा नो अनेषु रीरिषः ।

मा नो वीराम् वद्र भामितो ऋषीर्हविचमः मदमिमा उवाचये ।

— अ० १६ म० १६ ।

भक्षणा । अन्नक्रान्ते * इत्यादिभिर्मृदा । मधु वाता इति †
मधुना । आपोहिहेति ‡ शुद्धीदकेन । एवं दश ज्ञानानि
विधाय शुद्धभूमावस्थीनि संस्थाप्य कुशपिण्डूलैर्मर्जयेत् ।

तत्र मन्त्राः —

एतोन्विद्धमिति सूक्तम् § शुचि वोहया इति सूक्तम् ¶ ।

* अन्नक्रान्ते रयक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुधरे ।

कृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।

उद्धृतासि वराहेण कृच्छेन शतबाहुना ।

आह्वय मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय ॥

† मधुवाता कृतायते० मधु चरन्ति मित्थवः ।

माध्वीर्नः सुतोषधीः । २७

‡ मधुजक्त सुतोषसीः मधुमत् पार्थिव रजः ।

मधुवीरस्तु नः पिता । २८

मधुमाज्ञो वनम्यतिः मधुमाए चस्तु मूर्ध्नी ।

माध्वी गावो भवन्तु नः । २९

१३ अ २७ म ।

§ आपोहिष्ठा मयोभुवसा-न ऊर्ध्वं दधातन ।

महे रणाय चक्षसे । ५०

॥ योवः शिवतमोसकरस्य भाजयतेह नः ।

उग्रतीरिव मातरः । ५१

तस्मा चरं ममाम वो यस्य जयाय जित्वथ । आपो जनयथाच नः ।

¶ एतोन्विद्धं सवाम शुद्धं शुद्धेन साक्षा ।

५२ म ११ अ यजुः ।

शुद्धैवक्ष्येर्वाह्यासं शुद्धपात्रीर्वाग्नमनु ।

८ म २५ म ७ अक्ष ।

॥ शुचीवो इत्या नवतः शुचीनां शुचि हिमोन्वत्यर शुचिभ्यः ।

नतमं ह इति सूत्रम् ॥ इति वा इति मे मन इति सूत्रम् ॥

अस्मिन् सत्यमतमाय आयुषि जन्मानः यद्ययः पावकाः ।

— म० ७ सू० १६ अ० १९ ।

• नतमं ह न दुरितं देवासी अष्टमस्यै ।

सज्जीवसी यमयैमा मिशो नयति बहवो अतिविधः ।

नतमं ह न दुरितं कुतश्चन नारायणकृतिकर्मह याचिन् ।

विद्या इदं जाह्नवी विवाधसे यं सुगोपा रक्षामि मङ्गलव्यते ।

एतयोरेकतरं स्वमाच्छीलां वेदितव्यम् ।

† इति वा इति मे मनो नाम्नं मनुष्यामिति ।

कुबिन्मोक्षपापमिति । १

प्रवाताइव दीधत उन्मा पीता अय सत ।

कुबिन् — १

उन्मा पीता अयसतरव मन्दाइवाग्रवः ।

कुबिन् — २

उप नामतिरक्षित वाग्ना पुषमिदप्रियम् ।

कुबिन् — ४

अह तटेव बभूव पर्ययामि इदमितिम् ।

कुबिन् — ३

नहि मे अचिपहनाच्छात् सुः पच कटवः ।

कुबिन् — ६

नहि मे रीदसी उमे अन्ध पचं अनप्रति ।

कुबिन् — ७

अभिया, नहिना भूव नभीमा इयिषी नहीम् ।

कुबिन् — ८

इत्ताहं इयिषी मिमां निदधाहीह वेदया ।

कुबिन् — १

यदन्ति यच्च दूरकः * इत्याद्याः पावमान्यः ॥

ओषन्ति पृथिवीमर्धं जंघनानीह वेदवा ।

कुर्वन् — १०

दिविमे चन्द्रः पक्षोऽधीचन्द्रमचोऽक्षयम् ।

कुर्वन् — ११

चक्षुमसि महामहोऽभिमन्युदीपतः ।

कुर्वन् — १२

ग्रहो बान्धवः कृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः ।

कुर्वन् सोमस्यापामिति । १२ चक्ष

१० न ११२ वृ

* यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दित मामिह ।

पवमान वितज्जहि ।

— ११ वृ ६० ।

पवमानः सो अद्य नः पवित्रेषु विचर्षन्ति ।

यः पीता स पुनस्तु नः ।

यस्ते पवित्र मिर्षन्त्यसे विततमनरा ।

ब्रह्म तेन पुनीहि नः ।

यस्ते पवित्रमर्चिर्वदन्ते तेन पुनीहि नः ।

ब्रह्मसर्वैः पुनीहि नः ।

सभाभ्यां देव सवितः पवित्रेषु सर्वेन च ।

मां पुनीहि विचतः ।

विभिर्देव सवितर्भविष्ठैः सोमधानभिः ।

असे दक्षैः पुनीहि नः ।

पुनस्तु मां देवजनाः पुनस्तु वसवो धिया ।

विचे देवाः पुनीत मा आत्तवेदः पुनीहि मा ।

ममामे वर्ष इत्येका ऋक् ॥

रुद्रसूक्तं च ।

एवं मार्जनं कृत्वा हिरण्यवाहं कृत-सपिण्डीकरणस्य त्रि-
दैवत्वम् अकृतसपिण्डीकरणस्य एकोद्दिष्टं कुर्यात् ।

इदं च यदीयमस्ति संस्क्रियते तद्देवत्वम् ।

ततस्तथैव स (अ) ऋषिपिण्डान् दत्त्वा तथैव तिलतर्पणादिकं
च कृत्वा यक्षकर्दमादिना लिप्ता पुष्पैः प्रपूज्य अजिमादि-
पूर्वोक्तपञ्चचतुष्टयमध्ये केनचित् पक्षेण वेष्टयित्वा सुवर्णमीक्ष-
करूप्यप्रवालनीलमणौनस्थिषु प्रक्षिपेत् ।

प्रप्यायस्य प्रस्यदस्य सोम विचंभिरंशभिः ।

देवेभ्य जुषम ऋषि ।

उष प्रिय पणिप्रत युधानमाप्नोती हधम् ।

अगन्म विभतो नमः ।

अस्त्राण्यस्य परधर्ममात्र तमापवस्य देव सोम ।

आस्य चिदेव देवसोम ।

यः पावमानो रभ्यति ऋषिभिः स भर्त रमम् ।

सर्वं स पुतमयाति ज्येष्ठित मातरिचुना ।

पावमानो र्वा रभ्यति ऋषिभिः स भर्त रमम् ।

तच्छं हरन्वती दुष्टं चौरं नरिषं भृदकम् । १९

म ९ म १० ।

॥ ममाये वर्षा विदुर्वेद्यमा वयं त्वंधानाकत्वं पुर्यम ।

॥ मया नमता प्रदिग्धतस्तस्याभ्यर्च्य पुतना जयम ।

तत उदीरता * मितिसूक्तेन अष्टोत्तरशतं तिलाज्यं जुहुयात् ।
 ततस्तस्मिन्पुटे अस्त्रीनि निधाय . अक्षतचण्डालपतितादि-
 स्पर्शः शुचिस्तीर्थं गच्छेत् । ततस्तीर्थे सास्थिं स्नात्वा पलाशपत्र-
 पुटे अस्त्रीनि निधाय अमुकगोत्रस्य अमुकदेवशर्मणोऽपुन-
 रावृत्तिकनक्षत्रलोकावाप्तये अमुकतीर्थे अस्थिप्रक्षेपमहं करिष्यामीति
 संकल्प्य अस्त्रीनि पञ्चगव्येन प्रक्षाल्य हिरण्यादिमिश्रितानि
 कृत्वा मृत्पिण्डे निधाय दक्षिणतोऽवेक्षमाणो नाभिमात्रे जले
 स्थित्वा “ नमोऽस्तु धर्मायेति ” मन्त्रेण तीर्थे प्रक्षिप्य स्नात्वा जला-
 दहिरागत्य सूर्यं नत्वा हरिं स्मृत्वा अमुकदेवशर्मणः कृतैतद-
 स्थिप्रक्षेपकर्मणः साङ्गुष्ठार्धम् इदं रजतं चन्द्रदैवत्वं ब्राह्मणाय
 सम्प्रददे इति पिण्डकृत्यत्वाद्वज्रतं दक्षिणां दद्यात् ।
 तदुक्तं शौनकीये —

हेमश्चाहं ततः कुर्यात् पितृनुद्दिश्य यत्नतः ।
 पिण्डदानं विधायाय प्रकुर्यात्तिलतर्पणम् † ॥

* उदीरतां सृताउत्पूरन्ती इदमर्थः शुश्रूषायासी अस्थः ।

आर्हावन्नि तममापगूत्रा विष्कृत्वायुं वसोविभातीः ।

उदीरतामवर उत परास उन्मथ्यमाः सोम्यासः ।

अमुं यद्वैयुरवकाशतश्चा सेनोऽवन पितरोऽवैषु ।

अनयोरेकतरेष —

† पिण्डदानं प्रकुर्यात् इत्यत्र तिलतर्पणम् ।

इत्याकरे पाठः ।

अजिनं कम्बला दर्भा गोकेशाः शानमेव च ।
भूर्जपत्रं ताडपत्रं सप्तधा वेष्टनं स्मृतम् ॥
कचित्तु गोकेशा भूर्जपत्रकम् । ताडपत्रं च नेत्रं चेत्यस्यां वेष्टन
सप्तकमिति पाठः ।

होमं च मौक्तिकं रुप्यं प्रवालं नीलकं तथा ।
निक्षिपेदस्थिमध्ये तु शुचिर्भवति नान्यथा ॥
ततो होमं प्रकुर्वीत तिलाज्येन विचक्षणः ।
उदीरतेति सूक्तेन हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
ततः क्षिपेत् सुतीर्थेषु सूर्यदोषो न विद्यते ।
मूत्रे पुरीषे चाचामं * कुर्यान्नास्थीनि धारयन् ॥
असृष्टहीनजातिसु शुचिः स्यात् स्रष्टुलेययः ।
इदं कर्मापसव्येन कार्यमित्याह शौनकः ॥

काशीखण्डेऽपि —

धनञ्जयोऽपि धर्मोत्तमा मातृभक्तिपरायणः ।
आदायास्थीन्यद्यो मातुर्गङ्गां गन्तुं प्रचक्रमे ।
पञ्चगव्येन संस्नाप्य ततः पञ्चामृतं च ।
यक्षकर्मलेपेन लिप्ता पुष्पैः प्रपूज्य च ।
आवेष्ट्य नेत्रवस्त्रेण ततः पटाम्बरेण च ।
ततश्च सुरवस्त्रेण ततो माञ्जिहवासमा ।
सुरवस्त्रं श्वेतचीनांशुकम् ।

नेपालकम्बलेनाथ मृदा चाथ विशुद्धया ।
 ताम्रसंपुटके कृत्वा मातुर (जा) स्यौग्यथो वणिक् ।
 असृष्टहीनजातिः स शुचिमान् स्थण्डिलेशयः ।

व्यासः —

पट्टवस्त्रं च कौशेयं माञ्जिष्ठं ध्वेतवस्त्रकम् ।
 कम्बलं शणपट्टौ च अजिनं च तथोत्तरम् ।

इति

तेषां वेष्टनसाधनानां वेष्टनक्रमाणां च विकल्पः ।
 इति विधानपारिजाते अस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ प्रकीर्णकास्तीर्थधर्माः ।

तत्र देवतः —

तर्पणं पितृदेवानां आह्वानं सदक्षिणम् ।
 तीर्थे तीर्थे च गोदानं नियतः प्राकृतो विधिः ॥
 विशिष्टस्यातलिङ्गेषु वृषदानं विधीयते ।
 स्नानं विलेपनं पूजां देवतानां समाचरेत् ॥

ब्राह्मणेभ्यो * भूमिदानं देवपूजाकराय वा ।
सर्वत्र देवयात्रायां विधिरेव प्रवर्तते ॥
तथा पश्चात्तृप्तस्नानं नमस्कारं प्रदक्षिणम् ।
कुर्यात् सर्वेषु देवेषु यात्रायाः फललिप्सया ॥

तथा —

देवानां दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं वरम् ।
स्पर्शनादर्शनं श्रेष्ठं छुत्तस्नानमतःपरम् ।
अष्टकत्वोमन्त्रजपैः सुप्रभूतसुगन्धिभिः ।
प्रादुर्गङ्गाजलैः स्नानं छुत्तस्नानं समं बुधाः ॥ •

भानौ तु विशेषः —

अर्घद्रव्यविशेषेण गङ्गातोयेन यः सकृत् ।
मागधप्रस्थमात्रेण ताम्रपात्रस्थितेन च ॥
भानवेऽर्घं प्रदद्यात् स्वकीयपिटुभिः सह ।
पुत्रपौत्रैश्च संयुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥
अर्घसात्र अष्टाङ्गोपाद्यः ।

तत्रक्षणं स्कान्दे —

आपः क्षीरं कुशापाणि छतं मधु गवां दधि ।
रक्तानि कंरवीराणि रक्तचन्दनमित्थपि ॥
अष्टाङ्गार्घ्यमुद्दिष्टस्वतीर्ष रवितोषणः ।

तत्र प्रदक्षिणायां विशेषः संपद्ये —

एकां चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रोदद्याद्दिनायक्रे ।
चतस्रोविष्णवे देयाः शिवस्याहं प्रदक्षिणाम् * ।

तथा —

शिवप्रदक्षिणं कुर्वन् सोमसूत्रं न सङ्ख्येत् ।
वृषं चण्डं वृषं चैव सोमसूत्रं पुनर्वृषम् ।
चण्डं च सोमसूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्वृषम् ॥

गच्छेदितिशेषः ।

नमस्कारेऽपि विशेषः —

अग्ने पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।
जपहोमनमस्काराच्च कुर्याद्देवतालये ॥
अग्ने मृत्युमवाप्नोति पृष्ठे त्वपचयः स्मृतः ।
वामभागे भवेन्नाशो दक्षिणे सर्वकामदाः ॥

देवीपुराणे —

देवक्षमापनयनं † देवागारसमूहनम् ।
स्त्रापनं सर्वदेवानां गोप्रदानफलं स्मृतम् ॥
समूहनं सन्मार्ज्जनादि पतितस्त्रोत्थापनं च ।

* एकं चण्ड्यां रवौ सप्त त्रीणि दद्याद्दिनायके ।

चत्वारि विष्णवे कुर्यात् शिवस्याहं प्रदक्षिणमिति बहुषु निबन्धे पाठः ।

† देवमाल्यापनयनमिति तोयसेतौ पाठः ।

पाप्मे —

द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्त्वं न स्पृशेत् कश्चित् ।
लङ्घयेन्नैव निर्मास्यं कूपे सर्वं विनिक्षिपेत् ॥
मक्षिकापादमात्रं यः शिवस्त्वमुपजीवति ।
लोभाभ्योहात् स पश्येत् कस्या (न्ते) म्रं नरके नरः ॥

ब्राह्मेऽपि —

ब्रह्माङ्गलम् विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदापयेत् ।
बुद्राङ्गलम्भूमौ च दहेत् सर्वं च तत्क्षणात् ।
अन्येषामथ देवानां यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् ॥

इति

विप्रेभ्यस्त्वथ तद्देयं मातृभ्यो यन्निवेदितम् ।
वाङ्मेभ्यस्तु तद्देयं गवेषादिनिवेदितम् ॥

विश्वेश्वरे तु नायं नियमः —

एवं संपूज्य विधिवद्विश्वेश्वरपुनोदकम् ।
त्रिः पिवेच्चिविधं पापं तस्येहाद्य विनश्यति ।

इति स्कान्दे विशेषोक्तेः ।

शिवे तु चण्डेऽपि नमस्कारः कार्यः ।
पशोः पशुपतेरथे दण्डवद् यः यतं ह्रुवि ।
पतन्ति पातकाम्नास्त नोत्तिष्ठन्ति कदाचन ॥

इति विशेषोक्तेः ।

तथा —

तीर्थे प्रतिग्रहादिनिवृत्तिरपि कार्य्या ।

— — —

जीवनार्थं हृतं तीर्थं जीवनार्थं हृतं व्रतम् ।
 असत्या (स)च हता वाणी तथा पैशुन्यवादि(नः)नी ।
 न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 तीर्थे प्रतिग्रहोयसु तीर्थविक्रयएव सः ।
 विक्रीतायां तु गङ्गायां विक्रीतः स्याज्जनार्दनः ।
 जनार्दने तु विक्रीते विक्रीतं स्याज्जगत्त्रयम् ।
 यस्य लोभाद्विजः (वेचे) तीर्थे प्रतिग्रहरुचिर्भवेत् ।
 नैव तस्य परालाका नायं लोकोदुरात्मनः ।
 गङ्गा गया कुरुक्षेत्रे तीर्थे चामरकण्ठके ।
 ददद्ददाति दारिद्र्यं गृह्णन् गृह्णाति भारत ॥
 महादानानि ये विप्रा गृह्णन्ति श्रानदुर्वलाः ।
 वृक्षास्ते द्विजरूपेण जायन्ते ब्रह्मराक्षसाः ।
 न वेदवलमाश्रित्य प्रतिग्रहरुचिर्भवेत् ।
 अन्नानाहा प्रमादादा जायन्ते नरकालयः ।

इति पाशोक्तेः ।

तथा —

स्थितौ वै नृपतेर्हारि न कुर्याद्देविक्रयम् ।
हत्वा गार्वं परं मांसं भक्षयित्वा द्विजाधमः ।
अथ चेत् प्रतिगृह्णाति ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितः ।
दद्यांश्चमार्जितं दद्यादेवं तव प्रह्रीयते ।

इति संप्रहोक्तेः ।

आर्जितं चर्जितसम्बन्धिनम् * ।
तीर्थवासिनस्तु विशेष उक्तः पाद्ये पञ्चमाध्याये ।
गृही चेदर्थानिरतो बहिरर्जितवित्तभुक् ।
अथवा (२) वी च योग्योऽत्र गृहीयाद्विमलं वसु ॥

इति

भक्त्यातिथ्यं तु श्रेष्ठम् ।

न काष्ठे विद्यते देवो न शिलायां कदाचन ।
भावे हि विद्यते देवस्तस्माद् भावं समानयेत् ॥

इति स्मृतः ।

तथा —

पुण्यक्षेत्राभिगमनं पुण्यतीर्थनिषेवणम् ।

* पाद्येऽपि --

अथवा यत्कृतापापं तन्नीलं वाति नाशयम् ।

अथ लोचनसम्बन्धः कश्चित् पापं व्यपोहति ।

इति

यज्ञो वा विविधो ब्रह्मस्यक्ताचारं न रक्षति ।

देवसः —

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतम् ।

नान्यत् प्रशंसेत्तत्र स्वस्तीर्थेष्वायतनेषु च ।

यत्र स्थानेषु यत्तीर्थं नद्यरण्यमवापि वा ।

तद्वायेन्ननसा चैव नान्यत्तीर्थं विचिन्तयेत् ॥

अन्यदिति गङ्गातिरिक्ततीर्थविषयम् ।

गङ्गा तु सर्वतीर्थेषु स्मर्त्तव्या इत्युक्तं स्कान्दे —

स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु स्मर्य्य (जप्य) ते जाह्नवी जनैः ।

विना विष्णुपदीं ज्ञान्यत् समर्थमघयोधने ॥

इति

कृतं च तीर्थयात्रादिफलं विष्णवे समर्पणीयमित्युक्तं ब्राह्मे ।

यानि यानि च तीर्थानि दानव्रततपांसि च ।

तानि सर्वाणि सिध्यन्ति विष्णोः पादार्पणेन हि ॥

नार्पयन्ति इरी ये तु पुष्पानि स्वकृतानि वै ।

तानि निष्फलतां यान्ति अमएव फलं भवेत् ।

तथा —

तीर्थसेवा सदा कार्या मनुष्यैः पुष्पकामुकैः ।

वेदितेऽपि सदा तीर्थे अन्यत्र म्रियते यदि ।

शुभे देशे कुले धीमान् स भवेद्देवविहिजः ।

यात्रार्थं गतेन तु तीर्थे दिनत्रयं वस्तव्यम् ।

तीर्थं समधिगम्याथ उपवासव्रतादिषुक् ।

त्रिरात्रोपोषितस्तत्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति स्मृतेः ।

यत्र तु विशेषतः —

पञ्च वा सप्तरात्रं वा पञ्च मासमथाधिकम् ।

निश्चेत्तीर्थदेशे तु यथाकालं नरः सदा ।

इति स्मृतिनियमोऽपि तत्र तावन्ति दिनानि वस्तव्यम् ।

अथ प्रतियहमलमूत्रादिविसर्गनिषेधार्थं तीर्थ-
गर्भादिकमुच्यते ।

ब्राह्मे —

प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तचतुष्टयम् ।

तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन ॥

न तत्र प्रतिवृज्जीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

इति

अत्र प्रवाहमब्धोजलावधुपलक्षकः । तेन पुष्करादौ तडाग-
प्यवादिरूपे तीर्थं प्रवाहाभावेऽपि जलमवधीकृत्य वस्तचतु-

ष्टयाभ्यन्तरे निषेधोच्चेयः ।

दानधर्मोऽपि —

भाद्रकृष्ण (शुक्ल) चतुर्दश्यां * यावदाक्रमते जलम् ।

तावद् गर्भं किजानीयात्तदूर्ध्वं तीरमुच्यते ।

तीरावधिश्च ब्राह्मे —

सार्धहस्तगतं यावद् गर्भतस्तीरमुच्यते ।

तीराद् गव्यूतिमात्रं तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।

गव्यूतिमात्रं तटद्वये प्रत्येकं क्रोशद्वयपरिमितस्थानं क्षेत्रमित्यर्थः

अतएवोक्तं भविष्ये —

गङ्गासीमां न लङ्घन्ति सर्वपापान्यशेषतः ।

दिशोदश पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा मृगाः ।

एकयोजनविस्तीर्णा क्षेत्रसीमा तटद्वये ।

इति

अत्र दानं जपोहोमो गङ्गायामेव नान्यथा † ।

पूर्वं पूर्वं प्रशस्तं स्यात् फलातिशयहेतुतः ।

मलमूत्रविसर्गादिपापमेष्वेवमेव तु ।

* भाद्रपक्षचतुर्दश्यां कदाचिद्भूयभावेन जलवहाभावेऽपि किञ्चिद्वर्षभविर्द्यौव
लक्षणं ज्ञेयम् ।

† गङ्गायां नात्र संशय इति तीर्थसेतौ पाठः ।

अत्र गर्भे प्रतिग्रहनिषेधः प्रसिद्धसर्वनदीषु । प्रसिद्धतर-
गङ्गागण्डकादिमहानदीषु तु उभयतः सार्द्धशतहस्तमिते तीरे-
ऽपि निषेध इति शिष्टाभ्यन्ति । चेन्न निषेधस्तु गङ्गाविषय
एव तत्रैव क्षेत्रकथनात् ।

यस्तु ब्रह्मपुराणे —

यत्र गङ्गा महाराज शम्भुस्तत्र तपोवनम् ।

सिद्धिद्वैतं च तज्ज्ञेयं समन्तात् त्रियोजनम् * ।

इति त्रियोजनमित्यत्र सिद्धिद्वैतत्वकथनं । तद् गङ्गाक्षेत्र-
मरणे फलातिशयप्रतिपादनार्थं । न तु प्रतिग्रहनिषेधार्थम् ।

विपन्नस्तत्र योमर्त्यो गङ्गायामेव नान्यथा ।

इति तत्प्रकरणात् ।

समन्तात् त्रियोजनमित्यत्र समन्ताद्वर्त्योजनमिति पाठे तु
न कश्चिद्विरोधः ।

— — —

* एकैकस्मिन् पार्श्वे सार्द्धयोजनमिति समन्तात्त्रियोजनमित्यस्याशङ्कः ।

अथ लिङ्गाद्यर्चने विशेषो निरूप्यते ।

भारदीये —

यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमिष्वरः ।
न तस्य निष्कृतिः प्रोक्ता * प्रायश्चित्तायुतेरपि ॥
तथैव शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
स सर्वयातनाभोगी यावदाचन्द्रतारकम् ॥

तथैव प्रणम्येत्यर्थः —

पाषण्डपूजितं लिङ्गं नत्वा पाषण्डतां व्रजेत् ।
आभीरपूजितं लिङ्गं नत्वा नरक-मश्नुते ।

तथा —

योषिद्धिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमिष्यु यः ।
स कोटिकुलसंयुक्तोरौरवे नरके वसेत् † ।
तदेतत् सर्वमिदानीन्तनप्रतिष्ठितलिङ्गादिविषयम् ॥
न तु पुराणप्रसिद्धमहिमलिङ्गादिविषयम् ।
यदाप्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविद्विर्यथाविधि ।
तदा प्रभृति शूद्रश्च योषिदा नैव संस्पृशेत् ॥

इति शिवपुराणोक्तेः ।

* निष्कृतिर्ज्ञप्ति इति तोयसेती पाठः ।

† आकल्य रौरवे वसेत् इति कश्चित् पाठः ।

अतएव स्वाम्ने काशीलिङ्गानि प्रकृत्योक्तम् ।
 अदृष्टान्यपि (लिङ्गानि) दृष्टानि दुरवस्थान्यपि प्रिये ।
 मन्त्रान्यपि च कालेन तानि पूज्यानि सुन्दरि ॥
 दुरवस्थानि स्त्रीगूढादिपूजितानि ।
 असृष्ट्यसृष्टानीति कश्चित् ।

तथा —

अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव ।
 गूढोवाऽनुपनीतोवा स्त्रियोवा पतितोऽपि वा ।
 केयवं वा शिवं वापि सृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥
 महातीर्थं च गमनमुपवासव्रतानि च ।
 संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

तथा —

तीर्थस्नानं महादानं पराङ्गं तिलतर्पणम् :
 अष्टमेकं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

पराङ्गं तद्भोजनमित्यर्थः ।

तथा —

वपनं मेघुनं तीर्थं वज्रवेदं गुर्ध्विषीपतिः ।
 आहं च सप्तमान् मासादूर्ध्वं (ना) वाम्यत्र वेदवित् ।
 अत्र आहं आहभोजनम् ।

अत्र ग्रहणादौ प्रतिप्रसव उक्तः ।

तथाहि लक्षणः —

उपप्लवे शीतलभानुभावो—
रहोदये वा कपिलाख्यषष्ठ्याम् ।
सुरासुरेण्यास्तमयेऽपि तीर्थे
यात्राविधिः संक्रमणेऽपि यस्तः ।

इति

उपप्लवोग्रहणम् गुरुशुक्रास्तमयस्य निषिद्धकालोपलक्षक-
त्वात् मङ्गलगुरुनिपातसिंहगुर्वादिकालान्तरेऽपि ग्रहणादौ च
न निषेधइत्यवगन्तव्यम् ।

केचिदस्थित्येषार्ययात्रायाम् आयवर्षेऽपि न दोष इत्याहुः ।

अस्थित्येषं गयात्राहं आहं चापरपक्षिकम् ।

प्रथमाब्देऽपि कुर्वीत सपिण्डोकरणे कृते ॥

इति स्मृतेः ।

तथा —

उपवासीव्रतं होमस्तौर्यज्ञानजपादिकम् ।

विप्रैः मंपादितं वस्य सम्पन्नं तस्य तत् फलम् ।

अन्यच्च —

अम्वुमध्ये गवां गोष्ठे तीर्थेष्वपि च पर्वसु ।

राहोर्दशनकाले च सूतकं नैव विद्यते ॥

सूतकमिति सूतकस्यापि उपलक्षकम् ।

इदं च श्रीमन्मन्त्र ममनसश्चावनायां दानादिविषये द्रष्टव्यम् ।

तथा —

यदे दमगुणं दानं गोष्ठे यतगुणं (कृतम्) भवेत् ।

पुण्यतीर्थेषु साहस्रमन्त्रं शिवसन्निधौ ॥

तथा —

येषु तीर्थेषु वे देवा येषु तीर्थेषु वे दिवाः ।

येषु तीर्थेषु यत्तोयं विचिकित्सेयं तत्र तु ।

एतेषु उपहृतेष्वपि न विचिकित्सा कार्थ्यत्वार्थः ।

तथा —

न देवः पर्यतायेषु न देवः शिवसन्निधि ।

देवचिदानन्दमयो (दिवि) हृदि भावेन दृश्यते ।

तथा —

यत्र यत्र दृष्टा भक्ति र्यदा यस्य महात्मनः ।

तत्र तस्य महादेवः प्रसाद मधिगच्छति ।

इत्यादयः प्रकीर्णधर्म्याः ।

एवं यावदुक्तप्रकारेण तीर्थयात्रां कृत्वा व्यापारान्तरानाद-
रं च व्यग्रमेव पुनर्गच्छेयादीन् सम्पूज्य पिबुद्देशेन यात्रां कृत्वा
साधून् विप्रांश्च विष्ठादिना मन्त्रोक्त कृतकृत्यो भवेत् ।

तदुक्तं ब्राह्मे —

प्रत्यागतवापि पुनस्तथैव

देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ।

एवं कुर्वं स्नात्वा तीर्त्वाद् यदुक्तं
फलं तत् स्यात्वात्तु संदिग्धमस्ति ॥

इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजश्रीमदनन्तभट्टविरचिते-
विधानपारिजाते तीर्थयात्राविधानं समाप्तम् ॥

अथ प्रसङ्गादभ्यङ्गकालः प्रस्तूयते ।

तत्र हेमाद्री पराशरः —

मन्दे सोमे बुधेऽभ्यङ्गोभूतपर्वाष्टमीर्विना ।
अतीपातं संक्रमं च व्रतत्याद्याहमेव च ॥
नेमित्तिकविशेषेषु निषिद्धेऽपि समाचरेत् ।

रत्नमालायासपि —

रविस्तापं कान्तिं वितरति शशी भूमितमयो
शुक्तिं लक्ष्मीं चान्द्रः सुरपतिगुहर्वित्तहरचम् ।
विपत्तिं दैत्यानां गुरुश्चिह्नभोगानुभवम्

मृचां तैलाभ्यङ्गात् सपदि कुरुते सूर्यतनयः ॥
बोधायनी नवम्यामपि तैलाभ्यङ्गं निषेधति ।

यथा —

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः ।
तैलाभ्यङ्गं वर्जयेत्तु पर्वस्यपि तथैव च ॥

अस्य प्रतिप्रसवः स्मृत्यन्तरे —

रवौ पुष्यं गुरौ दूर्वां भौमवारे च मृत्तिकाम् ।
भार्गवे गोमयं क्षिप्त्वा वारदोषं न विन्दति ॥
तैले इतिशेषः । तैलं चात्र तिलोद्भवमेव । न कुसुमाद्युद्-
भवम् । तिलस्य विकारक्षौलमिति पाणिनिस्मरणात् । तेन
अन्यत्र न निषेधः ।

यद्योक्तं प्रचेतसा —

सार्वर्षं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।
अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन ॥
तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते ।
अभ्यङ्गस्य निषेधे तु सार्वपादेरपीक्यते ।

निषेध इत्यर्थः ।

अथ त्रिविंशत्तात्कालिकी निषेधविषयिणीति वेदितव्यम् ।

तथाच स्मृत्यन्तरम् —

उत्पत्तौ च विपत्तौ च मेथुर्न दन्तधावनम् ।

अभ्यङ्गेषु दधिदाने * तिष्ठित्वात्मास्थिकी कृता ।

इति

इति तैसाभ्यङ्गकालनिर्णयविधानम् ।

अथ उष्णोदकस्नानकालः ।

—:०:—

नित्यमुष्णोदकस्नानं काम्य (नित्य)नैमित्तिकादृते ।

आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निना द्युताः ।

तेन सक्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्मेन वारिणा ॥

इति

काम्यनैमित्तिकयोस्तु गर्भः —

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीतान्नः काम्यमेतत् ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यदाकचि समाचरेत् ॥

इति

अथ चामलककामकालः ।

तत्र व्यासः —

श्रीकामः सर्वदा कामं कुर्वीतामलकैर्मरः ।
सप्तमीं नवमीं चैव पर्यकासं विवर्जयेत् ॥

षट्चिंशत्यनेऽपि —

सप्तम्यां च नवम्यां च संक्रान्ती रविवासरे ।
चन्द्रसुखीपरागौ च काममामलकैस्त्वजेत् ।
तुष्यतामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विधेयतः ।
कार्तिकादिविधेयेषु एकादश्यां समाचरेत् ।

इति

अथ तिलककामकालः ।

षट्चिंशत्यनेऽपि —

सप्तम्यामष्टमायां च संक्रान्तिष्वहस्तौ ।
धनपुत्रकलत्रार्थौ तिलककम् न संस्पृशेत् ॥

पुरा मकरसंक्रान्ती * क्षान्तं चोत्सर्गं तिलैः ।
कार्यमेव न सन्देहोरविवारादिकेष्वपि ॥

इति

अथ नूतनवस्त्रपरिधानकालः ।

तत्र श्रीपतिः —

मार्त्तण्डे च धनं व्रणः शशधरे क्लेशः सदा † भूमिजे
वस्त्रं लाभकरं बुधे सुरगुरौ विद्यागमः सम्यदः ।
नानायोगरतिः प्रमोद्वनिताशय्यादिसाभो भृगौ
दीनः शाश्वतरागवांश्च मनुजोष्ट्याम्बरं सूर्यजे ॥

अन्यत्रापि —

ब्रह्मानुराधवसुतिष्वविशाखहस्त
चित्रोत्तराश्लिषवनादितिरेवतौषु ।
जम्बूजीवबुधशुक्रदिनो (विधू)क्षवादी
धार्म्यं नवं वसनमीश्वरविप्रतुष्टौ ॥

* पुरीत्यव तुल्येति पाठं यत्नं मन्वानम् ।

† क्लेशोभयमिति गणेशके पाठः ।

तथा —

रोहिणीषु करपञ्चकेऽस्मिन्ने
चुत्तरेऽपि च पुनर्वसुद्वये * ।
रेवतीषु वसुदेवते † च भे
नववस्त्रपरिधानमिच्छते ‡ ॥

तथा —

वेष्टतो च व्यतीपाते भद्रायामपि सर्वदा ।
नववस्त्रपरीधानं मेच्छते षड्वि तदा ॥

तथा —

जीर्णं रवौ सततमम्बुभिरार्द्रमिदौ
भीमि शुचे बुधदिने तु भवेद्भूमाय ।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगो प्रियसङ्गमाय
मन्दे मन्त्राय च नवाम्बरधारणं स्यात् ॥

* करपञ्चके इति विष्णुसप्तविंशत्यादिब्रह्मसंहितायां ।

चुत्तरे उत्तरचक्रे उत्तरफल्गुनीउत्तराषाढीमृगशिराद्विंशत्यक्षराः ।

† वसुदेवते धनिष्ठायाम् ।

‡ दीयते ज्ञानसम्पत्तिं चीयते वापनसम्पत्तिः ।

तेन दीयेति सा शीघ्रा पापच्छेदकृता क्रिया ।

इति दीक्षायावत्पञ्चविंशत्यादयस्सप्तमेव सा नवैः कार्येति प्रतीकम् ।

अथ दीक्षाकालः ।

काशोत्तरे —

शरदसप्तयोर्योगोदीक्षा * कर्मविधौ कृतः ।
 तयोरसम्भवे वर्षा विनाऽन्यथापि शस्यते ॥
 पूर्वाषाढास्वनक्षत्रे चाषाढे मार्गशीर्षके * ।
 दीक्षां न कारयेद्दीमानन्यमासेषु कारयेत् ॥
 पवित्रकतिविधापि दीक्षाकर्मविधौ वरा ।
 कार्तिक्षां शुभनक्षत्रे वैशाखां राहुदर्शने ।
 ग्रहनक्षत्रयोगेषु विषुवेषूक्तवेषु च ॥
 अयनेषु च सर्वेषु मन्त्रदीक्षा शुभप्रदा ।

तन्मातरे —

रविवारे भवेद्विज्ञं सोमं शान्तिर्भवेत् विज ।
 चातुरङ्गारकोद्वन्ति तत्र दीक्षां विवर्जयेत् ।
 बुधे सोम्यर्षमाप्नोति ज्ञानं स्यात्तु वृद्धस्यतौ ।
 शुके सोभाम्यमाप्नोति यशोदानिः शनैश्चरे ।
 इति

* अथ ज्ञानं स्यात् कार्तिक्षे सोमं मार्गशीर्षे तथा भवेत् ।

इति वचने अल्पपि मार्गशीर्षे निषेधः कथमिति दुर्बोधम् ।

रत्नावली —

चतुर्थीं नवमीं षष्ठीमष्टमीं च चतुर्दशीम् ।
पौर्णमासीं विना शेषा हिता मुक्तये मुमुक्षुषु ॥

नक्षत्राण्यपि तत्रैव —

पौष्णं रोहिण्यथादित्यं श्रवणं चाश्लिनी तथा ।
सावित्रं त्वष्ट्रायथ्ये नैऋतं मैत्रमेव च ।
तिष्यं चित्रोत्तरार्द्रा च शिष्यस्य च त्रिजम्भम् ।
नक्षत्राणि प्रशस्तानि दीक्षाकर्मसु सुव्रत ।
इति

तथा —

यातिथिर्यस्य देवस्य तत्तियो तन्मनुष्यः ।
तां तां तिथिं समालोच्य तद्भक्तांस्तत्र दीक्षयेत् ।
सद्गुरुलाभे न तिथ्यादिनियमः ।

तदुक्तं तत्त्वसागरे —

तिथिं विनापि दीक्षाया विनिश्चायकरं शृणु ।
दुर्लभे सद्गुरुणां तु सकृत् सकृ उपस्थिते ।
यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुसारतः ।
न तिथिर्न व्रतं होमो न स्नानं न जपक्रिया ।
• दीक्षायाः कारणं किन्तु यदैच्छातो गुरुर्वेदेत् ।
स्वेच्छावासे तु सद्गुरौ इति च पाठः ।

क५६

विधानधारिजाते

तथा —

शुक्लपक्षे हरेर्दीक्षा द्वादश्यां संक्रमेऽपि च ।

ग्रहणे शीतगोर्भानोः सद्गुरोरागमे तथा ।

इति पञ्चरात्रे ।

इति दीक्षाकाण्डविधानम् ।

अथ गृहारम्भकालः ।

चैत्रे शोकाकुलोभर्ता वैशाखे बन्धनान्वितः ।

ज्येष्ठे गृही विपद्येत नश्यन्ति पशवः शुची * ।

श्रावणे धनवृद्धिः स्यान्नभस्ये † प्रवसेद् गृही ।

कलहसाश्विने मासि भृत्यागच्छन्ति कार्तिके ।

मार्गशीर्षे धनप्राप्तिः सहस्रे काम्यसङ्ग्रहः ।

माघे भवेदग्निभयं फाल्गुने शीरमुत्तमा ।

* शुची आकाशः ।

† नभस्ये माघपदे ।

गृहारम्भे फलं चैतच्चेत्त्रादिषु यथाक्रमम् ।

इति ।

विश्वकर्माक्षरे तु —

नक्षत्रे कुम्भगे भानौ मिङ्गगे कर्कगे तथा ।

पूर्वाख्यं पश्चिमाख्यं च तदा गेहं प्रकल्पयेत् ॥

रत्नमालायामपि —

कर्कनक्षत्रहरिकुम्भगतेऽर्के

पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि ।

तोलिमेवहृषवृद्धिकयाते

दक्षिणोत्तरमुखानि च तानि ॥

इति

नक्षत्राणि ज्योतिर्निबन्धे —

ध्रुवाणि भानि यस्तानि शाक्रमं नैकर्तं तथा ।

वायव्यं वैष्णवं पौष्णं पुष्यं सावित्रंमेवच ॥

इति

विष्णुधर्माक्षरे —

स्थिरे लम्बे स्थिरांशे च कर्तुंशोपचयान्विते ।

गृहारम्भः प्रशस्तः स्याद्विधिर्वात्तरायणे ॥

। शीघ्रं उत्तरादि रोहिणी च ध्रुवादि । शाक्रमं जंघा । नैकर्तं मूला ।

वायव्यं मूलो । वैष्णवं मघा । पौष्णं रेवती । सावित्रं उत्तरा-

फल्गुनीकृत्तिकार्यातन् ।

यस्य सौम्यग्रहाः केन्द्रे त्रिकोणे चाथ भार्गवः ।
पापाद्येपचयस्थाने तस्य सङ्गनिवेशनम् ॥

इति

चिषडेकादशदर्शमानि उपचयस्थानानि ।
अथोपचयसंज्ञा स्याच्चिलाभरिपुकर्मणाम् ।

इति वचनात् ।

विश्वकर्म्ममते —

कन्याप्राप्ते रवौ सम्यङ् नारभेत गृहं मुधीः ।
धनुःस्थिते रवौ कार्यं नैव गेहं कदाचन ।

तथा —

यदा भानुस्तु मीनस्थस्तदा गेहं न कारयेत् ।
मिथुनस्थोयदा भानुस्तदा वेश्म न कारयेत् ।
अस्तं गते गुरौ शुक्रे गह्वरस्थोन शस्यते ।
प्रासादे चैवमेव स्यादापीकूपेषु चैव हि ।

शालाविधिसु स्वस्वधृतादवगन्तव्यः । अन्यभूयस्वभिया नेह-
प्रपञ्चते ।

प्राचीसाधनसिद्धान्ते —

वृत्तेऽभ.सुसमीकृतचित्तिगते केन्द्रस्थशङ्कीः क्रमाद्
भाग्र्यत्र विशत्यपैति च यतस्तत्रापरिन्द्रगौ दिशौ ।
तत्कालापमजीवयोस्तु त्रिवराद् भाकर्णमित्याहता

हस्तज्यातमिताङ्गुलेरयनदिश्येन्द्री स्फुटा चाक्षिता ॥

तथा —

अन्यवेशस्थितं दारु नैवान्यस्मिन् प्रयोजयेत् ।
न तत्र वसते भर्ता वसन्नपि न जीवति ।
दृष्टका-काष्ठ-पाषाण-मृत्तिकाचूर्णमायसम् ।
दृष्टपथं बुधैः प्रोक्तं दारुसंज्ञं गृह्याय वै ।
नूतने नूतनं शस्तं जीर्णं जीर्णं प्रशस्यते ।
जीर्णं न नूतनं शस्तं नो जीर्णं नूतने शुभम् ।

• अर्थः —

उदकेन समीकृतायां भूमावित्तममात्र
उत विलिख्य तस्य कन्दे द्वादशाङ्गुलं गृह्णन् निवेश्य
तस्य छायां तावन् उत यत्र प्राग्वति पुराणं अपराद्धं
यतो निर्गच्छत तत्र पश्चिमपूर्वदिशी किल भवति ।
परन्तु यस्मिन् काले अत्राप्यपेक्षितः यस्मिन् काले च
निर्गमनात्तान्त्रिकयोरकथाः कालान्ये मात्राः ।
तयोरन्यत्राप्यपेक्षितः कालेन गृह्यतां हस्तज्याया भक्ताद्
यह्नममङ्गुलादि फलं तेनेन्द्री दिगुत्तरतयाक्षिता स्फुटा भवति ।
यद्यन्यत्रेकमेव रविर्भवति । यदि दक्षिणे तदा दक्षिणतः ।
उत स्फुटा प्राची अथवा अस्तमेव ।
तस्याप्याह यः पृथिवीं दिशी ॥

काष्ठमुक्तं गारदीये —

‘मृक्षोदुम्बरचूताख्या निम्बस्रुहिविभीतकाः ।
दग्धाः कण्टकिनो वृक्षा वटाश्वत्थकपिशकाः ।
आगस्तिशिशुवाक्लाख्यासिनीनीकाश्च निन्दिताः ।
अन्ये च गृहनिर्माणे वर्जनीयाः सदा द्रुमाः ।

तथा —

प्राचीद्वारे धनावाप्तिर्दक्षिणे पुत्रशोकदम् ।
सीभाग्यं पश्चिमे द्वारे सीम्यद्वारेऽर्थसम्पदः ।
नवभागं गृहे कुर्यात् पञ्चभागं च दक्षिणे ।
त्रिभागं वामतः कृत्वा शेषद्वारं प्रकल्पयेत् ।

वृक्षनारदः —

स्नानागारं दिशि प्राच्यामान्नेय्यां पचनालयम् ।
याम्यायां शयनागारं नैऋत्यां वस्त्रमन्दिरम् ।
ऐशायां देवतागारमिति गेहविदो विदुः ।
अथ गृहवासुलेखनपूजावलिदानादिकं कर्त्तव्यं ।
तत् समग्रं चतुर्थस्तवके लिङ्गप्रतिष्ठाविधाने द्रष्टव्यमित्युप
रम्यते ।

अथ देवताप्रतिष्ठाकालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।

माघे वा सर्वदेवानां * प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ।

भुजबलभीमे —

युगादावयने पुण्ये कर्त्तव्या विष्वद्वये ।

चन्द्रसूर्यग्रहे वापि दिने पुण्येऽथ पर्वसु ।

या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां या तस्य कारयेत् ।

इति

तथा —

शुक्लपक्षः प्रतिष्ठायां प्रशस्तः सर्वदेवते ।

कृष्णपक्षत्रिभागे तु प्रथमे स्थावराभावहा ।

मध्या द्वितीयभागं तु तृतीये कर्त्तृनागमी ॥

• एवमेव हि शुक्लस्य पक्षे व्यत्यास इष्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

तजस्विनी सूर्यदिने चन्द्रे चेमावहा भवेत् ।

* माघे वा फाल्गुने वापि चैत्रे वा ज्येष्ठे वापि ।

ज्येष्ठाषाढाश्रवणार्द्राश्च इति प्रतिष्ठाकालमुच्यते पाठः ।

भौमेऽग्निना प्रदह्येत बुधे न (नि) धनदा भवेत् ।
 गुरुणा गुणदा नित्यं लोकानन्दकरी सिते ।
 आंचन्द्रार्कं स्थिरा सौरे प्रतिष्ठा समुदाहृता ॥
 इति

तथा तत्रैव —

दृढायुर्धनदास्फीता तथा प्रतिपदि स्मृता ।
 द्वितीयायां धनोपेता तृतीयायां वरप्रदा ।
 चतुर्थ्यां नाशमाप्नोति पञ्चम्यां श्रौयुता तथा ।
 षष्ठ्यां लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्यां भोगनाशनी ।
 अष्टम्यां धान्यबहुला नवम्यां तु विनश्यति ।
 भद्रकात्याः कृता तत्र कर्तुर्भवति पुष्टिदा ।
 धर्महृदिकरी श्रेया दशम्यां तु तथा कृता ।
 एकादश्यां तथैवोक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ।
 त्रयोदश्यामपि तथा चतुर्दश्यां विनश्यति ।
 कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां कर्तुः क्षयकरी भवेत् ।
 पञ्चदश्यां तथा शुक्ले सर्वकामप्रदा भवेत् ।

इति

नक्षत्राणि मास्ये —

आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च ।
 ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वा भाद्रपदा तथा ।
 ज्येष्ठोऽश्लिनी रेवती च पुण्योऽमृगशिरस्तथा ।

अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठासु प्रशस्यते ।

हे आषाढे पूर्वाषाढोत्तराषाढे ।

उत्तरात्रयमुत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा, उत्तरभाद्रपदा च ।

तथा —

बेधूतौ व्यतिपाते च भद्रायां च दिनक्षये ।

चन्द्रतारावलाभावे प्रतिष्ठां न समाचरेत् ।

राशिफलमपि विष्णुधर्मोत्तरे —

जम्भराश्वदये कर्तुः क्षिप्रं नाशकरी भवेत् ।

द्वितीये धननाशाय तृतीये कर्तृवृद्धिदा ।

चतुर्थे गृहनाशाय पञ्चमे व्याधिदा भवेत् ।

षष्ठे शत्रुविनाशाय सप्तमे धननाशनी ।

अष्टमे मृत्युदा ज्ञेया नवमे धर्मनाशनी ।

दशमे कर्मणां हर्षा लाभे * लाभकरी भवेत् ।

द्वादशे तु भग्याय स्यात् प्रतिष्ठा मनुजैः कृता ।

जम्भल्लोदये शस्ता धनधान्यकरी भवेत् ॥

इति

तथा -

रविदेशत्रिषट्संस्थो राहुस्त्रिदशसंस्थितः ।

त्रिषट्स्यानगताः शस्ता मन्दाकारककेतवः ।

* लाभे एकादशे ।

शुभाः क्रूराश्च पापाश्च सर्वे एकादशस्थिताः ।
 यतीनां सर्वकालेषु लिङ्गस्यारोपणं शुभम् ।
 शुक्लपक्षे स्थिरे लग्ने हरिः स्थाप्योनरैः सदा ।
 मातृभैरववाराह नरसिंहत्रिविक्रमाः ।
 महिषासुरहन्त्राश्च स्थाप्यावै दक्षिणायने ॥

इति

अथ वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठाकालः ।

भविष्यपुराणे —

तस्मिन् सलिलसम्पूर्णं * कार्तिके च विशेषतः ।
 तडागस्य विधिः कार्यः स्थिरनक्षत्रयोगतः ॥

इति

वज्रपुराणे —

वापीकूपतडागानां तस्मिन् काले विधिः स्मृतः ।
 सुदिने शुभनक्षत्रे प्रतिष्ठा शुभदा स्मृता ।

* तस्मिन् तडागे दत्तः सलिलसम्पूर्णं इत्यनेन वेशाद्यादी एवञ्चकस्य
 प्रतिष्ठा न शक्यते प्रतीयते

कर्कटे पुत्रलाभाय सौख्यं तु मकरे भवेत् ।
मीने यथोऽर्थलाभश्च कुम्भे च सुवह्मदकम् ।
वृषे च मियुने वृद्धिर्वृश्चिके च जलं भवेत् ।
पितृद्विषिश्च कन्यायां तुलायां श्रीश्च याच्यते ।
सिंहोमेष्वाधनुर्नाभं लक्ष्म्याश्च (लक्ष्म्य) द्विज यच्छति ॥

इति

वह्मदके वाप्यादौ तु कालनियमांनाम्नीत्युक्तं
भविष्योत्तरे —

मुनयः केचिदिच्छन्ति व्यतीते चोत्तरायणे ।
न कालनियमस्तत्र प्रमाणसलिलं यतः ॥
तस्मिन् सलिलसम्पूणे इति पूर्वोक्तेः ।
तद्विधानं तु चतुर्थस्तवके द्रष्टव्यम् ।

अथ अङ्कुरार्पणाधिवासनकालः ।

विष्णुधर्मोत्तरे —

सायं च प्रारभेद्योमान् रक्षासूत्रप्रवन्धनम् ।

स्थापनं प्राञ्चलं चैव गर्भस्थासं तत्रैव च ।

अधिवासा (नि) दिसर्वाणि मध्यरात्रे तु कारयेत् ।
 रात्रात्मिके विशेषेण सर्वदेवक्रियार्थकम् ।
 कुर्यात् सर्वं महासर्वं तथाऽशुभनिवृत्तये ॥

इति अङ्गरार्यणाधिवासनकालः ।

अथ गर्भाधानादिषोडशकर्मकालास्तत्तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः ।
 इह विस्तरभीत्या पुनर्नोच्यन्ते ।

— — —

अथ श्रीविष्णुपूजाकालः ।

नारदोये —

प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।
 यथा सन्ध्या तथा नित्या देवपूजा स्मृता बुधैः ।
 अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् ।
 मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ।
 मध्याह्ने वा विस्तरेण संक्षेपेणाथवा हरिम् ।
 सम्पूज्य भोजनं कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥

इति

अथ देवताविशेषे कालविशेषः ।

भविष्यपुराणे —

प्रतिपत् पावकी प्रोक्ता द्वितीया शमनस्य च ।
 तृतीया गिरिपुत्रास्तु चतुर्थी विघ्नहारिणः ।
 पञ्चमी सप्तम्यस्तु षष्ठमूर्त्तस्तथाष्टमी ।
 नवमी योगिनीनां तु दशमी तु दिशामपि ।
 एकादशी धनेशस्य द्वादशी चक्रधारिणः ।
 त्रयोदशी त्वनङ्गस्य भूतेशस्य चतुर्दशी ।
 पौर्णमासी प्रजेशस्य पितॄणां दशैरुच्यते ॥

इति

अथ नक्षत्रविशेषे पूजाविशेषः ।

देवीपुराणे —

अश्विन्यामाश्विनाविष्टु दीर्घायुर्जायते नरः ।
 कालनिर्णयदीपिकायाम् अश्विनौ

अग्नी कासानली चैव ब्रह्मेन्दुचापि शङ्करः ।
 अदितिर्गृहिपितरोभगार्यमदिवाकराः ।
 त्वष्टाऽनिलेन्द्राग्निमित्रा इन्द्रो रक्षःपतिर्जलम् ।
 विश्वे हरिर्वसु जलपत्येकचरणाः क्रमात् ।
 अहिर्बुध्न्यकपूषाख्या * अश्विन्यादिविमान् यजेत् ॥

इति

अथ नामसङ्कीर्तनकालः ।

— — —

आर्कण्डेयपुराणे —

अक्रिणं हस्तिनं चैव शार्ङ्गिणं गदिनं तथा ।
 मोक्षार्थी प्रजपेद्भ्राजन् दिक्षु प्राच्यादिषु (स्मरेत्) क्रमात् ।
 व्यवहारेऽजितं चैव मत्स्यकूर्मौ जले स्मरेत् ।
 भ्राजिष्णुमग्निजभये संग्रामे त्वपराजितम् ।
 नेत्रबाधे हृषीकेशमौषधे चाच्युतं जपेत् ।
 तार्क्ष्यध्वजानुस्मरणादापदोमुच्यते नरः ।
 स्मरदुष्टे शिरोरोगे विषवीर्ये च दारुणे ।

* अहिर्बुध्न्य इत्यत्र अहिर्बुध्न्येति बहुषु निबन्धेण पाठः ।

ग्रहनक्षत्रपीडाम् दैवबाधादिकेष्वपि ।
 दस्युर्वैरिनिराधेषु व्याघ्रसिंहादिसङ्घटे ।
 अश्वकारे तथा घोरे नारसिंहेति कीर्तयेत् ।
 उत्थाने कीर्तयेद्दिशुं प्रस्वापे माधवं नरः ।
 भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ।
 नारायणं सर्वकालं श्रुतप्रसूतनादिषु ।
 स्नाने दानेऽर्चने होमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ।
 कीर्तयेद्वासुदेवं च अनुक्तेष्वपि माधवम् ।
 आलोके सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
 इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयीन् नारायणः सदा ।
 सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन्
 सर्वार्थसिद्धेयं हि भवन्ति पुंसाम् ।
 तथाप्यथेष्टं खलु देवतानां
 सर्वेषु कार्येषु जपेत् भक्त्या ॥
 अनेकेषु निबन्धेषु यावानर्थ उदीरितः ।
 स सर्वः संगृहीताऽत्र विद्वानमुदे मया ।
 अम्बा भागीरथी यस्य नागदेवः पिता मुधीः ।
 तेनानस्तेन रचितः कालनिर्णयसंग्रहः ।
 अनेन प्रीयतां देवान्छ्रीगः सर्वदा मम ।
 यस्य प्रसादाद्ब्रह्माद्याः सिद्धिर्माप्सन्ति सर्वदा ॥
 अनेन यन्त्रदीपेन सप्तदेहात्मकं तमः ।

विधानकारिका

निरस्य कर्षं कुर्वन्तु निर्भया ज्ञानिसंसदि ॥
इति शोमनागदेवभट्टाक्षरैर्न शोमदत्तभट्टेन विरचितं विधानं
नपारिजातस्य निवन्धे कालनिर्णयविधानानि समाप्तानि ।

